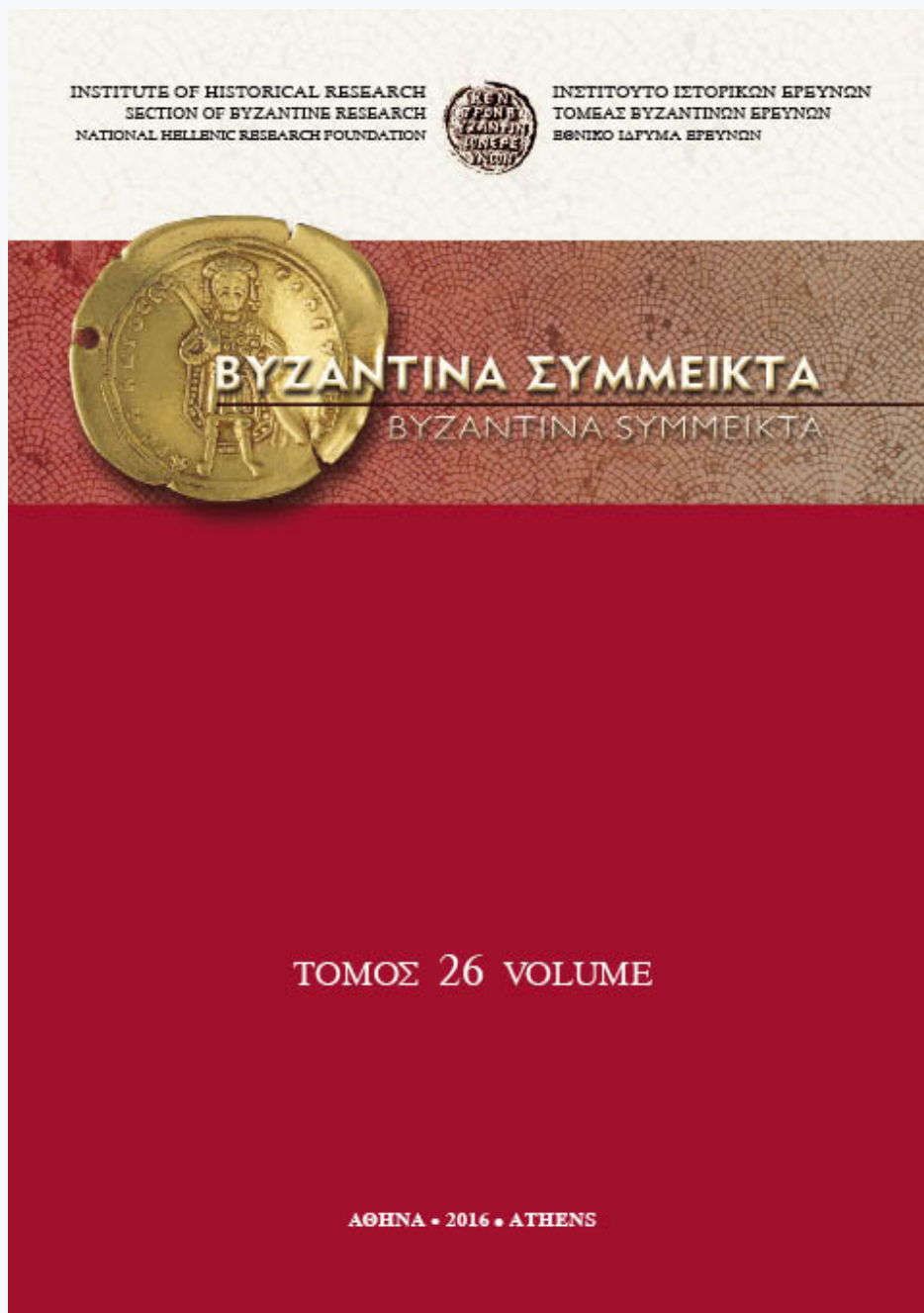

Byzantina Symmeikta

Vol 26, No 2 (2016)

BYZANTINA SYMMEIKTA 26

BYZANTINA ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

BYZANTINA SYMMEIKTA

NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION
INSTITUTE OF HISTORICAL RESEARCH
SECTION OF BYZANTINE RESEARCH

BYZANTINA SYMMEIKTA

VOLUME 26

ATHENS 2016

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

ΤΟΜΟΣ 26

ΑΘΗΝΑ 2016

Editorial Staff

Executive editor

Prof. Taxiarchis G. Kolias, Institute of Historical Research / University of Athens

Editors

Charalambos Gasparis, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens

Maria Gerolymatou, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens

Stylios Lampakis, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens

Associate Editors

Christine Angelidi, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens

Sophia Kalopissi-Verti, University of Athens

George Kardaras, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens

Marina Koumanoudi, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens

Maria Leontsini, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens

Gerasimos Merianos, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens

Anastasia Yangaki, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens

Book Review Editor

Stylios Lampakis, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens

Principal Contact

Niki Tsironi, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens

International Editorial Advisory Board

Jean-Claude Cheynet, University of Paris, Sorbonne-Paris IV

Evangelos Chrysos, University of Athens

Slobodan Ćurčić, Princeton University

Judith Herrin, King's College, London

Johannes Koder, University of Vienna

Ljubomir Maksimović, Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade

Paolo Odorico, École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris

Günter Prinzing, University of Mainz

Dieter Roderich Reinsch, Free University, Berlin

Alice-Mary Talbot, Dumbarton Oaks, Washington, D.C.

Εκδοτική Επιτροπή

Διευθυντής Έκδοσης

Καθηγητής Ταξίαρχης Γ. Κόλιας, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών / Πανεπιστήμιο Αθηνών

Εκδοτική Επιτροπή

Χαράλαμπος Γάσπαρης, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα
Μαρία Γερολυμάτου, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα
Στυλιανός Λαμπάκης, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα

Υπεύθυνοι Όλης

Χριστίνα Αγγελίδη, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα
Αναστασία Γιαγκάκη, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα
Σοφία Καλοπίση-Βέρτη, Πανεπιστήμιο Αθηνών
Γεώργιος Καρδαράς, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα
Μαρίνα Κουμανούδη, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα
Μαρία Λεοντσίνη, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα
Γεράσιμος Μέριανος, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα

Υπεύθυνος Βιβλιοκρισιών

Στυλιανός Λαμπάκης, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα

Υπεύθυνος Επικοινωνίας

Νίκη Τσιρώνη, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα

Διεθνές Επιστημονικό Συμβούλιο

Jean-Claude Cheynet, Πανεπιστήμιο Sorbonne-Paris IV

Ευάγγελος Χρυσός, Πανεπιστήμιο Αθηνών

Slobodan Ćurčić, Πανεπιστήμιο Princeton

Judith Herrin, King's College, Λονδίνο

Johannes Koder, Πανεπιστήμιο Βιέννης

Ljubomir Maksimović, Σερβική Ακαδημία Επιστημών και Τεχνών, Βελιγράδι

Paolo Odorico, École des Hautes Études en Sciences Sociales, Παρίσι

Günter Prinzing, Πανεπιστήμιο του Mainz

Dieter Roderich Reinsch, Ελεύθερο Πανεπιστήμιο, Βερολίνο

Alice-Mary Talbot, Dumbarton Oaks, Ουάσιγκτον, D.C.

Τα *Βυζαντινά Σύμμεικτα* είναι η περιοδική έκδοση του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών / Τομέας Βυζαντινών Ερευνών / ΕΙΕ και αποτελούν τη συνέχεια του περιοδικού *Σύμμεικτα*.

Η υποβολή εργασιών προς δημοσίευση γίνεται ηλεκτρονικά στον δικτυακό τόπο του περιοδικού: www.byzsym.org. Οδηγίες προς συγγραφείς και άλλες πληροφορίες περιλαμβάνονται στον ίδιο δικτυακό τόπο.

Διευθυντής έκδοσης: ΤΑΞΙΑΡΧΗΣ Γ. ΚΟΛΙΑΣ
Εκδοτική Επιτροπή: ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΓΑΣΠΑΡΗΣ
ΜΑΡΙΑ ΓΕΡΟΛΥΜΑΤΟΥ
ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΛΑΜΠΑΚΗΣ

Ηλεκτρονική επεξεργασία-σελιδοποίηση: ΔΗΜΗΤΡΑ ΡΕΓΚΛΗ

Διάθεση: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα
Τηλεομ.: 210 7273629
Ηλεκτρονική Διεύθυνση: bookstore@eie.gr

© Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών
Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα

Byzantina Symmeikta is the periodical journal of the Institute of Historical Research / Section of Byzantine Research / NHRF and is the continuation of the journal *Symmeikta*.

Articles can be submitted electronically via the journal's website :

www.byzsym.org, where guidelines and further information for authors are available.

Executive Editor: TAXIARCHIS G. KOLIAS
Editors: CHARALAMBOS GASPARI
ΜΑΡΙΑ GEROLYMATOU
STYLIANOS LAMPAKIS

Word processing-layout: DIMITRA REGLI

Distribution: The National Hellenic Research Foundation
48, Vassileos Konstantinou, 116 35 Athens
Fax: (+ 30) 210 7273629
e-mail: bookstore@eie.gr

© The National Hellenic Research Foundation
Institute of Historical Research
Vassileos Konstantinou 48, 116 35 Athens - GR

ISSN: 1792-0450

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ – CONTENTS

ΑΡΘΡΑ/ARTICLES

- Michael Edward STEWART, The Soldier's Life: Early Byzantine Masculinity and the Manliness of War. 11-44
- Βασίλειος Λ. ΠΑΠΠΑΣ, Οι "Caesares" του Αυσονίου: Παρατηρήσεις και επισημάνσεις. 45-66
- Γεώργιος Β. ΤΣΙΑΠΛΗΣ, Μυθικό παρελθόν-χριστιανικό παρόν: Πρόσληψη και προβολή των πνευματικών σχέσεων δύο βυζαντινών πόλεων. Το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης και της Λάρισας (9ος-14ος αι.). 67-92
- Martina HORN, Die Ausgießung des zweifachen Geistes. Zwei unikale Szenen in der Soter-Kirche in Kephali auf Kreta. 93-125
- Βασιλική ΒΛΥΣΙΔΟΥ, Le penchant politique de Basile Lakarènos pour l' Athos et le rétablissement des relations de Basile II avec le monastère de Stoudios en 985/986. 127-139
- Κωνσταντίνος ΧΡΥΣΟΓΕΛΟΣ, Κωμική λογοτεχνία και γέλιο τον 12ο αι. Η περίπτωση του Κωνσταντίνου Μανασσή. 141-161
- Σπύρος ΚΑΡΥΔΗΣ, Συλλογικές χορηγίες στην Κέρκυρα κατά την πρώτη λατινοκρατία. Έπιγραφικά τεκμήρια. 163-209
- Κωνσταντίνος ΠΑΪΔΑΣ, Το θεωρητικό ηγεμονικό πρότυπο στο ιστορικό έργο του Ιωσήφ Γενεσίου *περὶ Βασιλειῶν*. 211-245
- Olga KARAGIORGOU – PANTELIS CHARALAMPAKIS – CHRISTOS MALATRAS, State officials in the themes of Opsikion, the Anatoliki and the Kibyrraiotai: new and recently revisited sigillographic evidence. 247-308
- Efi RAGIA, Social Group Profiles in Byzantium: Some Considerations on Byzantine Perceptions about Social Class Distinctions. 309-372

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ/BOOK REVIEWS

- Olga KARAGIORGOU, Review Article: *Ἠπειρόνδε. Proceedings of the 10th International Symposium of Byzantine Sigillography (Ioannina, 1-3 October 2009)*, eds. Ch. STAVRAKOS and B. PAPADOPOULOU, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2011. 375-394
- Αχιλλεύς ΧΑΛΛΑΙΑΚΗΣ, Βιβλιοκριτικό δοκίμιο: G. STATHIS, *Introduction to Kalophony, the Byzantine Ars Nova; The Anagrammatismoi and Mathēmata of Byzantine Chant*; translated and revised by K. TERZOPOULOS, Bern 2014. 395-418
- Χρήστος ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, Βιβλιοκρισία: Α. Σ. Δαμαλά, *Ὁ οικονομικός βίος τῆς νήσου Χίου ἀπὸ τοῦ ἔτους 992 μ.Χ. μέχρι τοῦ 1566, διδακτορική διατριβή*, 4 τόμοι, Ἀθήναι 1998. 419-426

- Efthymios NICOLAÏDIS, Comptes-rendu: I. TELELIS, *Georgios Pachymeres, Philosophia Book 5. Commentary in Aristotle's Meteorologica*, editio princeps, Athens 2012. 427-428
- Johannes PREISER-KAPPELLER, Book review: E. ΤΣΗΚΟΙΔΖΕ, *Ένας Γεωργιανός προσκυνητής στον βυζαντινό κόσμο του 9ου αι: ο Άγιος Ιλαρίων ο Γεωργιανός*, Athens 2011. 429-432
- Charalampos CHOTZAKOGLU, Book Review: *Der Doppeladler. Byzanz und die Seldschuken in Anatolien vom späten 11. bis zum 13. Jahrhundert* (ed. N. ASUTAY-EFFENBERGER-F. DAIM), Mainz 2014. 433-442
- Στυλιανός ΛΑΜΠΙΑΚΗΣ, Βιβλιοκρισία: C. JOUANNO, *Τὸ Μυθιστόρημα τοῦ Ἀλεξάνδρου. Γέννηση καὶ μεταμορφώσεις. Μετάφραση* Μ. ΛΟΥΚΑΚΗ, Ἀθήνα 2015. 443-446
- Θεοδώρα ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ, Βιβλιοκρισία: S. ΠΑΡΑΪΟΑΝΝΟΥ, *Michael Psellos: Rhetoric and Authorship in Byzantium*, Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2013. 447-450
- Γιώργος ΚΑΡΑΡΑΣ, Βιβλιοκρισία: A. MADGEARU, *Byzantine Military Organisation on the Danube, 10th-12th centuries*, Brill, Leiden - Boston 2013. 451-456
- Νίκος ΜΕΛΒΑΝΙ, Book Review: A. RHOBY (ed.), *Inscriptions in Byzantium and Beyond. Methods-Projects-Case Studies*, Wien 2010. 457-463
- Μανόλης ΠΑΤΕΛΑΚΗΣ, Βιβλιοκρισία: A. RHOBY, *Byzantinische Epigramme auf Stein nebst Addenda zu den Bänden 1 und 2*, Wien 2014. 465-481
- Δημήτρης ΚΥΡΙΤΣΗΣ, Book Review: D. ΚΟΡΟΒΕΙΝΙΚΟΒ, *Byzantium and the Turks in the Thirteenth Century*, Oxford 2014. 483-486
- Στυλιανός ΛΑΜΠΙΑΚΗΣ, Βιβλιοκρισία: M. HINTERBERGER (ed.), *The Language of Byzantine Learned Literature* [Byzantios. Studies in Byzantine History and Civilization 9], Turnhout 2014. 487-489
- Στυλιανός ΛΑΜΠΙΑΚΗΣ, Βιβλιοκρισία: *Η πρόσληψη της αρχαιότητας στο Βυζάντιο κυρίως κατά τους Παλαιολόγειους χρόνους. Επιμέλεια εκδόσεως Γ. ΞΑΝΘΑΚΗ-ΚΑΡΑΜΑΝΟΥ* [ΙΝΕΒΥΠ, Σειρά εκδόσεων 1], Αθήνα 2014 491-493
- Μαρία ΧΡΟΝΗ, Βιβλιοκρισία: Β. ΚΟΥΤΑΒΑ-ΔΕΛΗΒΟΡΙΑ, *Η σημειολογική αντίληψη για τα φυτά στο Βυζάντιο. Από τον Ονειροκριτικό σε ένα γενικότερο κώδικα*, Αθήνα 2015. 495-503
- Maria LEONTSINI, Book Review: A. Γ. Κ. ΣΑΒΒΙΑΗΣ, *Ιστορία της Αυτοκρατορίας των Μεγάλων Κομνηνών της Τραπεζούντας (1204-1461)*, Thessaloniki 2016. 505-508
- Maria LEONTSINI, Book Review: M. CAMPAGNOLO - P. MAGDALINO - M. MARTINIANI-REBER - A.-L. REY (eds.), *L'aniconisme dans l'art religieux byzantin*, Actes du colloque de Genève (1-3 Octobre 2009), Geneva 2015. 509-513
- ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ / ABBREVIATIONS. 515-519

MICHAEL EDWARD STEWART

THE SOLDIER'S LIFE: EARLY BYZANTINE MASCULINITY
AND THE MANLINESS OF WAR

Οὐ γὰρ πρὸς ἀργύριον καὶ πλούτου
ἐπίκτησιν οἱ εὐγενέστατοι Ῥωμαῖοι τὸ κατ'
ἐκεῖνο καιροῦ ἠγωνίζοντο, ἀλλὰ δι' εὐκλειαν
μόνην καὶ ἀνδρίας ἐπίδειξιν καὶ τῆς ἰδίας
πατρίδος σωτηρίαν τε καὶ λαμπρότητα.

(Michael Attaleiates, *History*)¹.

The ancient Romans admired the characteristics that they believed allowed them to establish hegemony over their rivals. It comes as little surprise then that the hyper-masculine qualities of the Roman soldier became the standard by which many Roman men measured their own worth. Indeed, like many cultures which rose to prominence primarily through military aggression, images of the soldier's life and the ideal man's life were often the same in Roman society. Perusing literary and visual sources from any period of Roman history draws attention to the importance of this connection to the idea of a common Roman military ethos through which all citizens could bask in their armies' glory².

1. Greek text according to the edition of E. TSOLAKIS, *Michaelis Attaliatae Historia* [CFHB 50], Athens 2011, 169-170. Cf. *Miguel Atalates: Historia*, ed. I. PEREZ MARTIN, Madrid 2002; trans. according to A. KALDELLIS - D. KRALLIS, *Michael Attaleiates The History* [Dumbarton Oaks Medieval Library, 16], Cambridge MA 2012, 401: *For the noble Romans of that time did not strive for money and the acquisition of wealth but simply for renown, the demonstration of their manliness, and their country's safety and splendour.*

2. I employ the terms "Eastern Roman Empire" and "Early Byzantine Empire"

This paper maintains that the majority of Romans in the Early Byzantine Empire echoed these sentiments. Christians and non-Christians admired the attributes that they believed distinguished the typical Roman soldier from his civilian and foreign counterparts - physical and spiritual strength, courage, prudence, discipline, self-mastery, unselfishness, and camaraderie (Plate 1). Relying upon this paradigm, the Late fourth-century historian Ammianus Marcellinus contended that Roman pre-eminence had been achieved because its early citizens had avoided the “life of effeminacy” [*vita mollitia*]³ brought on by wealth and the sedentary life and “fought in fierce wars” which allowed them to “overcome all obstacles by their manliness” [*virtute*]⁴.

Considering that few other cultures have ever sent such a large percentage of their citizens to war, this linking of Roman greatness with the special martial virtues of its men is not surprising⁵. Yet, the Christian Roman/Byzantine state of the fifth and sixth centuries had developed into an entity

interchangeably to describe what the classicising historians and their contemporaries thought of still as simply the “Roman Empire”. At times, I use “Later Roman Empire” to describe events in the Western and Eastern halves of the Empire in the third, fourth, and the early part of the fifth century, before division created increasingly autonomous regimes. For discussions of the current debates surrounding the use of terms “Byzantium” and “Empire”, see A. CAMERON, *Byzantine Matters*, Princeton 2014, 26-45. A. KALDELLIS, *The Byzantine Republic: People and Power in New Rome*, Cambridge MA 2015.

3. Ammianus Marcellinus, *Res gestae* 31.5.14: *verum mox post calamitosa dispendia res in integrum sunt restitutae hac gratia, quod nondum solutioris vitae mollitiae sobria vetustas infecta nec ambitiosis mensis nec flagitiosis quaestibus inhiabat, sed unanimanti ardore summi et infimi inter se congruentes ad speciosam pro re publica mortem tamquam ad portum aliquem tranquillum properabant et placidum* (my trans.); cf. ed. - trans. J. C. ROLFE, Loeb Classical Library [hereafter LCL] (3 vols.), Cambridge MA 1950-52, v. 3, 416-7. For the close association of *mollitia* with effeminacy see, C. WILLIAMS, *The Meanings of Softness: Some Remarks on the Semantics of mollitia*, *Eugesta* 3 (2013), 240-63.

4. Ammianus Marcellinus, *Res gestae* 14.6.10, ed. ROLFE, v. 1, 40-41: *ita magnitudo Romana porrigitur, non divitiis eluxisse sed per bella saevissima, nec opibus nec victu nec indumentorum vilitate gregariis militibus discrepantes opposita cuncta superasse virtute*. I have added a “their” and replaced the translator ROLFE’s “valour” for *virtute* with “manliness”.

5. On this connection as a common theme in Roman literature, see C. WILLIAMS, *Roman Homosexuality*, Oxford 2010, 135-37. For the large percentage of Roman citizens serving within the armies of the Republic and the Early Empire, see K. HOPKINS, *Conquerors and Slaves*, Cambridge 1978, 31-35.

far different to that of the Late Republican hero, Publius Cornelius Scipio Africanus (235–183 BC), or the Principate of Augustus (ruled 27 BCE–14 CE). One area of change had been a notable decline in the participation in warfare by the Roman upper classes, as well as an increased reliance upon non-Roman soldiers within the ranks and in the highest echelons of military command⁶.

THE MANLINESS OF WAR

In the era of the Republic, the nobility had served as both political and military leaders (Plate 2). To be considered as “real” men, even the most affluent members of Roman society had needed to prove their virility on the battlefield. Provincial governors until the third century CE were typically men from the aristocracy who functioned as both civilian administrators and garrison commanders⁷. It is no coincidence then that in this era a Roman man’s identity remained tightly entwined with the notion that precarious manhood was best demonstrated and won on the battlefield. As one recent study on Roman masculinity avers, serving the state as a soldier “was the only way many Roman males could lay claim to being a man”⁸. According to one ancient Roman historian, this egalitarian martial ethic represented the determining factor in their defeat of rivals more dependent on mercenaries such as the Carthaginians⁹. In many ancient sources, the lives of warrior-

6. For the role of non-Roman as both soldiers and officers in the Later Roman army: P. SOUTHERN – K. R. DIXON, *The Late Roman Army*, New Haven 1996, 48-50, 67-73. J. H. W. G. LIEBESCHUETZ, *Barbarians and Bishops: Army, Church, and State in the Age of Arcadius and Chrysostom*, Oxford 1990, 20-21. We do find, however, in the sixth-century Eastern Roman army a shift back to a force made up of predominantly citizen soldiers. For this development, see A. H. M. JONES, *The Later Roman Empire, 284-602: A Social, Economic and Administrative Survey*, (3 vols.), Oxford 1964, 670. J. TEALE, *The Barbarians in Justinian’s Armies*, *Speculum* 40 (1965), 294-322.

7. W. GOFFART, *Barbarian Tides: the Migration Age and the Later Roman Empire*, Philadelphia 2006, 190.

8. M. McDONNELL, *Roman Manliness: Virtus and the Roman Republic*, Oxford 2006, 10-11.

9. Αἴτιον δὲ τούτων ἐστὶν ὅτι ξενικαῖς καὶ μισθοφόροις χρώνται δυνάμεισι, Ῥωμαῖοι δ’ ἐγχωρίοις καὶ πολιτικαῖς: Polybius, *Histories* 6.52, ed.-trans. W. R. PATON, LCL (6 vols.), Cambridge MA 1923, v. 3, 386.

aristocrats like Scipio stood as testaments to righteous and manly Roman behaviour at its apex¹⁰. This association of its elites' manliness with the establishment and maintenance of Rome's imperium helps us to appreciate why Roman intellectuals, like the Stoic Seneca (ca. 4 BCE–65 CE), argued that there was no virtue or manliness if an enemy were lacking¹¹.

By the second and the third centuries, however, Roman men's military roles were being redefined. What scholars call the crisis of the third century played a part in this transformation. The twofold threats of external invasions and crippling civil wars ignited by rival claimants to the purple, challenged the Empire's military capabilities and created the necessity for reform¹². Establishing control over the frequently rebellious Roman forces represented a key step in quashing this chaos. Those in power entrusted the states' defence to a professional army of mixed descent that fought its battles mostly on the Empire's outer fringes¹³. The imperial authorities also sought to curtail the threat presented by mutinous regional military commanders. The Emperor Diocletian (ruled 284-305), carved the provinces into smaller more manageable administrative units and increased the number of imperial leaders, first to two then to four. In a further effort to curb the threat of usurpation and create a more effective fighting force, the "senatorial amateurs", who had often used their military commissions merely as an obligatory step in their political careers, were no longer required to fulfil

10. See, e.g. Polybius, *Histories* 31.25, Cicero, *De officiis* 3.1.4, trans. W. MILLER, LCL, Cambridge MA, 1913-39. For Scipio as a prime example of aristocratic excellence and martial manliness, see A. M. ECKSTEIN, *Moral Vision in the Histories of Polybius*, Berkeley 1995, 28-30, 79-82.

11. Seneca, *De providentia* 2.4, 2.7, 4.16, trans. J. W. BASORE, LCL, (3 vols.), Cambridge MA, 1928-35.

12. For the combined military threat presented in the third century by a resurgent Persia in the East and the multiplicity of ethnic groupings along the Rhine and the Danube, see S. WILLIAMS, *Diocletian and the Roman Recovery*, London 1997, 25-35.

13. A full discussion of this process is found in H. DEJVER, Les milices équestres et la hiérarchie militaire, in: *La hiérarchie (Rangordnung) de l'armée romaine sous le haut-empire*, ed. Y. LE BOHEC, Paris 1995, 175-91; P. EICH, Militarierungs- und Demilitarisierungstendenzen im dritten Jahrhundert n. Chr., in: *The Impact of the Roman Army, (200 B.C.-A.D. 476); Economic, Social, Political, Religious and Cultural Aspects*, ed. L. DE BLOIS – E. LO CASICCO, Leiden 2007, 511-515.

their military duties¹⁴. Sometime during Diocletian's reign, serving in the army became hereditary, and the sons of soldiers and veterans were obligated to follow their fathers' example¹⁵. Though not strictly enforced, a law from 364 forbade all Roman civilians the use of weapons¹⁶.

ALTERNATIVE PATHWAYS TO MANLINESS

Even though men from the upper classes continued to serve as officers and provide a vital reserve of civil and military leadership upon whom the government could call in time of crisis, many wealthy aristocrats chose instead to pursue comfortable lives in one of the Empire's major cities or on their provincial estates¹⁷. In the fourth century, "elite" citizens' roles in the military decreased even further, and to meet its recruitment needs the army, at times, depended on the enrolment of foreign troops¹⁸.

It is important to point out, however, that non-Roman mercenaries had long played an important role in the Roman armies¹⁹. Moreover, as several recent studies on the Late Roman army have warned, we should not take the concepts of the "demilitarisation" of the Roman citizenry or the "barbarisation" of the Late Roman army too far. While it is notoriously difficult to determine with any certainty either the size of the Late Roman/Early Byzantine army or the percentage of Romans serving compared to non-Romans –particularly within the non-officer corps– the foreign

14. S. WILLIAMS – G. FRIEL, *Theodosius: The Empire at Bay*, New Haven 1994, 81, 100.

15. SOUTHERN – DIXON, *Late Roman Army*, 67.

16. *Codex Theodosianus* 15.15, eds. T. MOMMSEN – P. MEYER, Berlin 1905: *Quod armorum usus interdictus est*.

17. WILLIAMS – FRIEL, *Empire at Bay*, 25.

18. LIEBESCHUETZ, *Barbarians and Bishops*, 7, 248. For the difficulty of determining whether these "barbarian" soldiers had been granted Roman citizenship, see R. MATHISEN, *Peregrini, Barbari, and Cives Romani: Concepts of Citizenship and the Legal Identity of Barbarians in the Later Roman Empire*, *The American Historical Review* 111 (2006), 1011-40.

19. A thorough description of the recruitment of both Roman and non-Roman soldiers in the Late Roman army from the fourth to the sixth centuries is found in SOUTHERN – DIXON, *Late Roman Army*, 67-75. Some of these conventional views on recruitment have been recently challenged. See, e.g. M. WHITBY, *Emperors and Armies*, in: *Approaching Late Antiquity: The Transformation from Early to Late Empire*, eds. S. SWAIN – M. EDWARDS, Oxford 2004, 166-73; A. D. LEE, *War in Late Antiquity. A Social History*, Oxford 2007, 79-85.

component was never as high as some historians suggest. The majority of soldiers throughout the Byzantine period were “Roman”²⁰.

Estimates vary on the Late Roman and Early Byzantine armies’ exact numbers. Recent suggestions for approximately 500,000 as the total for the combined forces of the fourth-century army and 300,000 for the sixth-century Byzantine forces—including frontier troops, fleet, and the field army—seem reasonable²¹. Whatever the exact tallies, we are dealing with a significant number of eligible Romans serving in the military. The non-Roman element in the Eastern Roman army in positions of command held steady at less than a third during the fourth and the fifth centuries. After the fifth century, the foreign component of the Byzantine army declined to perhaps a fifth of the overall total²². This shift was due to a combination of legislative efforts to monitor recruitment²³ and financial reforms undertaken during the reign of Anastasius I, which made military service much more attractive. Indeed, conscription which had been prevalent in the fourth century, by the close of the fifth century had been abandoned²⁴.

The older assumption that military service had become progressively more unpopular amongst fourth-century Roman men from all classes has also been recently challenged²⁵. Revisionist interpretations propose that desertion by Roman soldiers in the fourth and fifth centuries was no greater than that of earlier periods²⁶.

20. Good introductions to the complex debates currently raging in the field of Late Roman and Byzantine identity are found in A. KALDELLIS, *Hellenism in Byzantium: the Transformation of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition*, Cambridge 2007. J. ARNOLD, Theoderic’s Invincible Mustache, *Journal of Late Antiquity* 6 (2013), 152-83. R. MATHISEN, *Natio, Gens, Provincialis, and Civis: Geographical Terminology and Personal Identity in Late Antiquity*, in: *Shifting Genres in Late Antiquity*, eds. G. GREATREX – J. ELTON, Burlington VT 2015, 277-288.

21. WHITBY, *Emperors and Armies*, 167. W. TREADGOLD, *Byzantium and Its Army*, Stanford 1995, 43-86. J. HALDON, *Warfare, Society and State in the Byzantine World, 565-1204*, London 1999, 99-101; LEE, *War in Late Antiquity*, 78-79.

22. LEE, *War in Late Antiquity*, 84-5.

23. *CJ*, 12.35.17, ed. P. KRÜEGER, in: *CIC*, v. 2, Berlin 1929, 470-471.

24. TREADGOLD, *Byzantium*, 14-15.

25. For the “problem” of desertion in the Late Roman army, see R. MACMULLEN, *Corruption and the Decline of Rome*, New Haven 1988, 52-55.

26. See, e.g. WILLIAMS – FRIEL, *Empire at Bay*, 211. LEE, *War in Late Antiquity*, 82-83.

Moreover, the reigning Early Byzantine emperor's relatives frequently served as high-ranking military commanders. These positions were not always just symbolic. For instance, the future Emperor Basiliscus (ruled 475/6), the Empress Aelia Verina's brother, led the failed campaign against the Vandals in 468. Three of the Emperor Anastasius I's (ruled 491-518) nephews—Hypatius, Pompey, and Probus—held important military commands during the first quarter of the sixth century. One need not be a member of the imperial family to strive for a career in the military. We find, in fact, a growing number of men from elite Eastern Roman families serving in the armed forces²⁷. These men could not always count on their pedigree to land top commands. Even imperial family members were expected to serve and succeed as junior officers before taking on the highest ranks in the military²⁸. This militarization of Byzantium's ruling elites only accelerated in the latter half of the sixth century²⁹.

Of course, some of these military roles sought out by the Eastern Roman elites were largely ceremonial. For a price, the sons of the Eastern Roman upper crust could obtain a place in the palace guard, the *Scholae*. The *Scholae*, formed originally by Constantine I (ruled 306-337) as an elite cavalry unit, by the reign of Justinian (ruled 527-565) had largely taken on a ritualistic function³⁰. Yet, I would argue, that the need for these leading families to have their sons to take on these symbolic military roles points to the allure of the values found in the soldier's life.

For its heavy fighting, the Early Byzantine armies relied heavily on conscripts from the traditional recruiting grounds found in the Eastern

27. C. WHATLEY, Militarization, or the Rise of a Distinct Military Culture? The East Roman Elite in the 6th Century AD, in: S. O'BRIAN – D. BOATRIGHT (eds.), *Warfare and Society in the Ancient Mediterranean: Papers arising from a colloquium held at the University of Liverpool, 13th June 2008*, Oxford 2013, 49-57.

28. D. A. PARNELL, The Origins of Justinian's Generals, *Journal of Medieval Military History* 10 (2012), 6. WHATLEY, Militarization, 53-54.

29. For the increasing influence of military elites in the reign of Maurice, see S. BARNISH – D. LEE – M. WHITBY, Government and Administration, in: *Cambridge Ancient History*, eds. A. CAMERON – B. W. PERKINS – M. WHITBY, Cambridge 2007, 164-206.

30. R. I. FRANCO, *Scholae Palatinae: The Palace Guards of the Later Roman Empire*, *Papers and Monographs of the American Academy in Rome* 23 (1969), 201-219.

Empire's rural and upland areas³¹. Military service continued to offer citizens from more humble backgrounds an attractive career opportunity³². Many of the Empire's best generals had risen through the ranks. By the 430s, Roman generals had become fully integrated into Roman society in both halves of the Empire³³. Threats from these charismatic military men draped in manly martial virtues represented one of the greatest threats to any reigning fifth-century emperors' autonomy³⁴. Indeed, the intrigues of high-ranking generals like Bonifatius, Aëtius, and Ricimer in the West, and Aspar and the two Theoderics in the East, dominated secular accounts of fifth-century politics³⁵.

To be sure, some urbanised elites perceived these citizen soldiers to be little better than barbarians and saw them as potential threats to the "civilised" parts of the Empire. Late Roman writers frequently criticised Roman soldiers for their troublesome behaviour, particularly when the military interacted with Roman civilians³⁶. One fourth-century critic of the senatorial elites even tells us that some members of the nobility had rejected military service: *Militiae labor a nobilissimo quoque pro sordido et inliberali reiciebatur*³⁷. Most military scholars agree, however, that this reluctance to

31. WHITBY, *Emperors and Armies*, 166.

32. LEE, *War in Late Antiquity*, 82.

33. B. CROKE, *Dynasty and Ethnicity: Emperor Leo and the Eclipse of Aspar*, *Chiron* 35 (2005), 153.

34. Fifth-century generals like Stilicho, Aëtius, Ricimer, and Aspar appear to have been content to rule behind the scenes, though Stilicho, Aëtius, and Aspar seemed to have hopes for their sons to rule eventually. Some of the possible reasons for this reluctance to take on the purple is discussed in M. E. STEWART, *The First Byzantine Emperor? Leo I, Aspar and Challenges of Power and Romanitas in Fifth-century Byzantium*, *Porphyr* 22 (2014), 4-17.

35. J. M. O'FLYNN, *Generalissimos of the Western Roman Empire*, Edmonton 1983. M. McEVROY, *Child Empire Rule in the Late Roman West, AD 367-455*, Oxford 2013. J. W. P. WIJNENDAELE, *The Last of the Romans: Bonifatius - Warlord and Comes Africae*, London 2014.

36. H. ELTON, *Off the Battlefield: The Civilian's View of Late Roman Soldiers*, *Expedition* 10 (1997), 42-50. As Elton points out (50), ancient writers tended to complain about a minority of soldiers' poor behaviour, rather than point out the majority of military men "who did their jobs". For the extent of interaction between civilians and Roman soldiers during Late Antiquity, as well as a full discussion of the violence Roman soldiers inflicted on Roman civilians, see LEE, *War in Late Antiquity*, esp. 163-175.

37. Claudius Mamertinus, *Gratiarum actio suo Juliano imperatori* 20.1, ed. R. A. B.

serve had more to do with practical reasons, such as a dislike of distant postings, dissatisfaction with the Late Roman government and reluctance on the part of landowners to give up tenants, than with “an extreme loathing or fear of military service on the part of the Roman citizenry”³⁸.

It is also true that from the reign of Arcadius (ruled 395-408) emperors had ceased to lead the army into battle personally. In the words of Walter Kaegi, “Some had made a gesture of departing to campaign, but they had not really led the armies in the field”³⁹. Nevertheless, emperors without military backgrounds represented the exception not the rule throughout the Early Byzantine period. In the East, Marcian (ruled 450-457), Leo I (ruled 457-474), Zeno (ruled 474-5, 476-91), Basiliscus, Justin I (ruled 518-27), Tiberius II (ruled 574-82), Maurice (ruled 582-602), and Phocas (ruled 602-10) had all begun their careers as soldiers. The famous non-campaigning Justinian I had also begun his career as a soldier. He served as an elite member of the palace guards (*κανδιδάτοι*) under Emperor Anastasios I (ruled 491-518), and commanded imperial troops in Constantinople (*magister militum praesentalis*) during Justin I's reign⁴⁰.

One may attribute a tendency to avoid combat to a number of interrelated factors, including these emperors' age when they attained the purple, internal politics, and the stark lessons learned in the wake of the deaths of the fourth-century emperors Julian and Valens in battle⁴¹. So too could a non-campaigning emperor blame any military defeats on his generals, whilst basking in the glory of any of their victories, no matter how

MYNORS, *XII Panegyrici Latini*, Oxford 1964, 135. Cf. ed. D. LASSANDRO, Turin 1992; trans. S. LIEU, in: *The Emperor Julian: Panegyric and Polemic*, Liverpool, 1986, 29: *a squalid occupation unfitting for a free man*.

38. SOUTHERN – DIXON, *Late Roman Army*, 68. Cf. JONES, *Later Roman Empire*, 1062. Contra M. KUEFLER, *The Manly Eunuch: Masculinity, Gender Ambiguity, and Christian ideology in Late Antiquity*, Chicago 2001, 40.

39. W. KAEGI, *Heraclius: Emperor of Byzantium*, Cambridge 2003, 68-69. In 611, the emperor Heraclius (ruled 610-42) broke with this precedent by leading the military campaign against the Persians.

40. *Εὐρεθεὶς δὲ ὁ εὐσεβέστατος δεσπότης Ἰουστινιανός, τηνικαῦτα κανδιδάτος ὄν...* *De ceremoniis* I, 93 (CSHB, Bonn 1829), 248. Cf. *Constantine Porphyrogenetos, On Ceremonies*, 1.93, trans. A. MOFFATT – M. TALL [ByzAustr. 18], Canberra 2012, 428.

41. LEE, *War in Late Antiquity*, 35.

small⁴². For the reasons given above, we should not see the trend of emperors avoiding combat during their reign as evidence of a larger imperial and/or societal rejection of the traditional reverence for the emperor as an ideal military man.

A number of men from the Late Roman upper classes undoubtedly cultivated a more genteel lifestyle than their war-like ancestors from the Republic did. With the Empire's defence firmly in the hands of a mostly effective regular army, the men of the fourth and fifth-century landowning classes often appeared, in the words of A. H. M. Jones, "blissfully unaware of the dangers that threatened the Empire"⁴³. Some gender scholars submit that development like these helped to transform the notion that Roman men, regardless of social status, needed to prove their heroic qualities by serving as idealised warrior-elites⁴⁴.

From at least the first century CE, public displays of martial courage as a primary means of attaining a masculine identity had been complimented by alternative strategies of manliness based on non-martial pursuits. During the Principate's early years, Stoic and Christian intellectuals had popularised codes of masculinity centred on self-control and a mastery over one's passions such as anger and lust⁴⁵. To be seen as a "true" man, one did not necessarily need to prove his courage and manliness in times of war, but could earn a masculine identity through private and public displays of self-control, endurance, and courage by fighting internalised "battles" with his body and emotions⁴⁶. As Catherine Edwards explains, "The Stoic wise man turned his body into a battlefield on which he might show his *virtus*, prove himself a *vir fortis*"⁴⁷.

42. H. BÖRM, *Prokop und die Perser. Untersuchungen zu den römisch-sasanidischen Kontakten in der ausgehenden Spätantike*, Stuttgart 2007, 95.

43. JONES, *Later Roman Empire*, 1062.

44. JONES, *Later Roman Empire*, 550-51.

45. For the similarities and subtle, yet important differences, between Stoic and Christian ideals of renunciation and self-control, see P. BROWN, *The Body and Society: Men Women and Sexual Renunciation in Early Christianity*, New York 1988, esp. 30-31, 178-80.

46. C. CONWAY, *Behold the Man: Jesus and Greco-Roman Masculinity*, Oxford 2008, 24-31.

47. C. EDWARDS, The Suffering Body: Philosophy and Pain in Seneca's Letters, in: *Constructions of the Classical Body*, ed. J. PORTER, Ann Arbor 1999, 262.

Moreover, as the influential works of Maud Gleason have claimed, “the immense security of *pax romana*” had allowed many educated elites from the privileged classes the time to undertake more “civilised” modes of male self-fashioning based upon the rhetorical skills that they utilised in the political and legal rivalries that filled their days. Public speaking and face-to-face verbal confrontations with political rivals provided an alternative means for privileged Roman men to flaunt their verbal dexterity, as well as their manliness⁴⁸. As Gleason puts it, “Rhetoric was callisthenics of manhood”. Amidst these often-tense verbal confrontations, a man would be constantly judged not just by his “mastery of words”, but also on his ability to use the correct manly voice, contain his emotions, and thus maintain the proper facial expressions and gestures. She continues by suggesting that from the second to the fifth century, “displays of *paideia* in public served to distinguish authentic members of the elite from other members of society, the gap between the educated and the uneducated came to be seen as no way arbitrary but the result of a nearly biological superiority”⁴⁹. Somewhat more controversial is her proposal that the Roman elites had rejected athletics and warfare as an essential aspect of hegemonic masculine ideology:

“Perhaps physical strength once had been the definitive criterion of masculine excellence on the semi-legendary playing fields of Ilion and Latium, but by Hellenistic and Roman times the sedentary elite of the ancient city had turned away from warfare and gymnastics as definitive agnostic activities, firmly redrawing the defining lines of competitive space so as to exclude those without wealth, education, or leisure”⁵⁰.

Social historians have argued that developments like these “could not help but have serious consequences for men’s identity”⁵¹. Yet, as even one

48. M. GLEASON, *Making Men: Sophists and Self-Presentation in Ancient Rome*, Princeton 1995. For advocates of GLEASON’S thesis: C. BARTON, *The Sorrows of the Ancient Romans: The Gladiator and the Monster*, Princeton 1993. V. BURRUS, *Begotten Not Made: Conceiving Manhood in Late Antiquity*, Stanford 2000. J. CONNOLLY, Like the Labors of Heracles: *Andreia* and *Paideia* in Greek Culture under Rome, in: *Andreia: Studies in Manliness and Courage in Classical Antiquity*, eds. R. ROSEN – I. SLUITER, Boston 2003.

49. GLEASON, *Making Men*, 22-3.

50. GLEASON, *Making Men*, 17.

51. KUEFLER, *Manly Eunuch*, 39. Cf. GLEASON, *Making Men*, 14. BURRUS, *Begotten Not Made*, 19-22, 180. MCDONNELL, *Roman Manliness*, 384-89.

advocate of Gleason's thesis acknowledges, this restyling of masculine self-fashioning, and seeming rejection of martial virtues as a key aspect of Roman manliness, "may be less an indication of the luxury of the secure than an instance of making a virtue out of necessity"⁵². The remainder of this paper examines some of these shifts and reflects on how they influenced the customary Roman belief in the integral relationship between physical prowess in battle and standards of manliness. Arguing against the standard view in gender studies, however, I will show that despite these shifts, many Roman writers in the Early Byzantine period continued to associate notions of heroic manliness with the traditional ideals of manly virtue found in both visual and textual representations of the soldier's life.

THE EMPEROR AS AN EXEMPLAR OF MARTIAL MANLINESS

The idea of the emperor as the embodiment of Roman martial prowess and idealised manliness in the Later Empire was ubiquitous⁵³. The relationship between masculinity, military virtues, and the emperors' divine right to rule were never far beneath the surface of this imagery (e.g. plate 1, 3, 4, 6)⁵⁴. By concentrating notions of heroic masculinity into the figure of the emperor, imperial ideology fashioned a portrait of the ideal emperor as a model of "true" manliness for all aspiring men to emulate⁵⁵. This paradigm reflected the increasing domination of state ideology by the imperial family and its direct supporters, and it helps to highlight the Later Roman emperors' growing autocratic power. Though far from a move towards the "Oriental despotism" argued for in the older historiographical tradition, the reigns of Diocletian and his successors witnessed the growth of a more elaborate court ceremonial, along with an increased promotion of the emperor in literary and visual portrayals as an authority reliant predominantly upon divine assistance (at first that of pagan divinities, and then the Christian God) for his clout (plates 1 & 3)⁵⁶.

52. BURRUS, *Begotten Not Made*, 21.

53. For the use of this iconography as an essential component of imperial propaganda in the Later Empire, M. MCKORMICK, *Eternal Victory: Triumphal Rulership in Late Antiquity, Byzantium and the Early Medieval West*, Cambridge 1986, esp. chaps 1-3.

54. KUEFLER, *Manly Eunuch*, 26.

55. CONWAY, *Behold the Man*, 39.

56. A thorough examination of the increased authority wielded by emperors in the fourth and fifth centuries Empire may be found in S. MACCORMACK, *The World of the Panegyrists*, in: *Art and Ceremony in Late Antiquity*, Berkeley 1981, 187-218.

The lives of the emperors serve as the focal point in many of the written sources that have come down to us from the Later Empire. A wide range of literary genres, including history, poetry, panegyric, biography, invective, and satire, employed the lives of past and present emperors as didactic tools for their audiences⁵⁷. “Good” emperors, such as Trajan (ruled 97-117) and Marcus Aurelius (ruled 161-180), served as prime examples of virtue and masculinity, while “bad” emperors like Nero (ruled 54-68) and Domitian (81-96), illustrated the Greco-Roman belief in the connection between vice and unmanliness⁵⁸. We find in the texts at our disposal that the deeply rooted Hellenic virtues of courage in battle, justice in politics and calm majesty in the face of defeat helped to define notions of ideal rulership⁵⁹. For our Eastern authors, these qualities remained closely aligned to the four cardinal virtues: *φρόνησις* (prudence), *δικαιοσύνη* (justice), *σωφροσύνη* (temperance), and *ἀνδρεία* (manliness or courage), that served as vital components of the principle term for “goodness” and ideal manly behaviour in ancient Greek, *ἀρετή*⁶⁰. Emulating concepts found in Plato’s descriptions of the ideal philosopher-king, a model Late Roman emperor needed to be both a *φιλόλογος* (lover of reason) and a *φιλοπόλεμος* (lover of war)⁶¹. Efficiently integrating these expected political and military virtues allowed

57. On the role of these literary genres in the Later Empire, see T. HÄGG – P. ROUSSEAU (eds.), *Greek Biography and Panegyric in Late Antiquity*, Berkeley 2000.

58. CONWAY, *Behold the Man*, 24.

59. A. KALDELLIS, *Procopius of Caesarea: Tyranny, History, and Philosophy at the end of Antiquity*, Philadelphia 2004, 221.

60. See, e.g. Menander, *Second Treatise* 373, eds. - trans. D. RUSSELL – N. WILSON, Oxford 1981: *ἀρετὰὶ δὲ τέσσαρες εἰσιν, ἀνδρεία, δικαιοσύνη, σωφροσύνη, φρόνησις*. For the adoption of this Hellenic model into Roman intellectual culture, see MCDONNELL, *Roman Manliness*, 149. Cf. Cicero, *De officiis* 1.5.15, who translated these four principle virtues into Latin as, *temperantia, prudentia, iustitia, and fortitudo*. Late Antique examples for the continuity of this concept include: Ammianus Marcellinus, *Res gestae* 22.4, and Ambrose, *De officiis* 1.24.115, ed. - trans. I. J. DAVIDSON, Oxford 2001.

61. For these two traits as essential qualities for a model Late Roman emperor to display, see Themistius, *Or.* 4.54a, ed. G. DOWNEY, *Themistii Orationes*, v. 1, Leipzig 1965, 77; cf. *Politics, Philosophy and Empire in the Fourth Century: Select Orations of Themistius*, eds. - trans. P. HEATHER – D. MONCUR [Liverpool University Press – Translated Texts for Historians], Liverpool 2001. On Plato’s depiction in the *Republic* of the idealised philosopher-king: Plato, *Republic* 521d, 525b, 543a, ed. S. R. SILLINGS, *Respublica*, Oxford 2003. For the influence of the *Republic* on Late Roman and Early Byzantine intellectuals, see KALDELLIS, *Procopius*, 106-17.

the emperor to become an exemplar of not only ideal rulership, but also of supreme manly conduct⁶².

The flowery prose of the panegyrists publicised the “excellence” of their targeted emperor by relating to their audience the leader’s adherence to these dual themes. As one Late Roman writer tells us, panegyrists sought to mould an image of the reigning emperor in a similar way to the artist who sculpted a beautiful statue⁶³. Just as in sculpture, in this medium image was everything. Since panegyrists sought to craft an idealised image of the reigning emperor, concrete facts seldom got in the way. Like the variety of solid materials available to the sculpture, a long list of established virtues acted as the moral substance out of which an author moulded his portrait⁶⁴. “Courage”, in many of these representations, made up one of the foremost characteristics for an emperor to display, and according to one prominent fourth-century practitioner, the one virtue that served as a true “*mark of royalty*”⁶⁵. As an imperial virtue in the fourth and early fifth centuries, this “courage” (in Latin expressed as *fortitudo* or *virtus*, and in Greek usually as ἀνδρεία) usually refers to behaviour in battle⁶⁶. Courage in war differed from the “courage of spirit” (*animi fortitudo*) displayed by Hellenic philosophers or the “soldiers of Christ” (*militia Christi*) who were being popularised by the Christian and non-Christian intellectuals of the age⁶⁷. This promotion of physical courage typified the conventional view that an emperor’s bravery was less metaphorical, and therefore needed to be applied

62. On the Roman emperors as the personification of Roman manliness, see D. MONTSERRAT, Reading Gender in the Roman World, in: *Experiencing Rome: Culture, Identity and Power in the Roman World*, ed. J. HUSKINSON, London 2000, 153-182. KUEFLER, *Manly Eunuch*, 26-29. CONWAY, *Behold the Man*, 45-47.

63. Synesius, *de Regno* 14, ed. N. TERZAGHI, *Synesii Cyrenensis Opuscula*, Rome 1944, 5-62.

64. C. NORENA, The Ethics of Autocracy in the Roman World, in: *A Companion to Greek and Roman Thought*, ed. R. K. BALOT, Oxford 2008, 273.

65. Themistius, Or. 1.5c (ed. DOWNEY). See too, Ambrose *De officiis* 1.33.175, where he concluded that “courage [*fortitudo*] belongs on a higher scale than the other virtues”.

66. NORENA, *Ethics of Autocracy*, 275.

67. Like the Stoics, many Christian theologians placed spiritual courage on a higher plane than physical bravery. Christian intellectuals such as Ambrose in *De officiis* 1.27.129, however, found it important to point out in their writings the value of the physical courage (*fortitudo*) that led “people to protect the country in time of war”.

in wartime to prove his ability to perform his primary role as the Roman realm's protector.

A fourth-century panegyric composed by an anonymous author in praise of the Emperor Constantine I provide us with vivid examples of this view. In a speech, from 310, the author compliments Constantine for taking on the rigors of the soldier's life:

*Fortuna posuisset, crescere militando uoluisti et adeundis belli periculis ac manu cum hostibus etiam singulari certamine conserenda notioem te gentibus reddidisti, cum non posses esse nobilior*⁶⁸.

Pulchrum enim, di boni, et caeleste miraculum imperator adulescens, (the author continued) *in quo illa quae iam summa est fortitudo adhuc tamen crescit, in quo hic fulgor oculorum, haec ueneranda paritier et grata maiestas praestringit simul et inuitat adspectus*⁶⁹.

Granted, the author purposefully created an idealised description of Constantine. However, it demonstrates nicely how standards of model leadership and manliness in the Later Empire remained closely bound to conventional notions of martial prowess and a continued adulation of the soldier's life.

We find further examples of these militaristic themes in the imperial biographies that thrived in this period. Several of these ancient studies, which one modern critic has labelled “*μυθιστορία*” have come down to us⁷⁰. Though of minimal historical worth, these imperial portraits provide us with essential insight into the types of behaviours that their authors considered worthy of praise or condemnation. In works such as the *Historia*

68. *Panegyric of Constantine* 6, 3.3, ed. R. A. B. MYNORS [as in n. 37], 188. Cf. eds.-trans. C. E. V. NIXON – B. S. RODGERS, in: *In Praise of Later Roman Emperors: The Panegyrici Latini*, Berkeley 1994, 222: *Fortune has placed you above all checks to the acquisition of glory, you wished to advance by serving as a soldier, and by confronting the dangers of war and by engaging the enemy even in single combat you have made yourself more notable among the nations, since you cannot become more noble.*

69. ed. MYNORS, 198. Cf. eds. - trans. NIXON – RODGERS, *Panegyric of Constantine* 6, 17.1-2, p. 243: *For it is a wonderful thing, beneficent gods, a heavenly miracle, to have as Emperor a youth whose courage, which is even now very great, nonetheless is still increasing, and whose eyes flash and whose awe-inspiring yet agreeable majesty dazzles us at the same time as it invites our gaze.*

70. R. SYME, The Composition of the *Historia Augusta*: Recent Theories, *JRS* 62 (1972), 123.

Augusta, probably composed by an anonymous author in the last quarter of the fourth century (while pretending to be six different authors writing in the late third and early fourth centuries), and the *Liber de caesaribus* written by the Roman aristocrat Sextus Aurelius Victor (ca. 320-ca. 390), the supreme virtues of particular rulers could be contrasted to the supreme vice of others⁷¹. Similar to the depictions of celebrities found in modern gossip magazines, these commentaries on the emperors remained less concerned with providing accurate accounts of these men's lives than with looking back on these rulers, and by way of an array of titillating anecdotes "making moral judgments on them"⁷².

Military virtues in these sources too represented a prerequisite for any "righteous" manly emperor to demonstrate, whilst their authors perceived a disinclination to fight as a typical trait of "bad" and unmanly rulers⁷³. Praise of one's military prowess did not necessarily need to correspond to actual deeds on the battlefield. The *Historia Augusta*, for instance, described the mediocre Emperor Claudius II's (ruled 268-270) rather tepid military record as comparable to the triumphant Roman generals of the past, lauding the emperor for displaying "the valour" [*virtus*] of Trajan, the "righteousness" [*pietas*] of Antoninus, the "self-restraint" [*moderatio*] of Augustus⁷⁴.

Imperial iconography duplicated such themes. The diptych in plate 4 depicts the Emperor Honorius (ruled 393-423) as an ideal Roman military leader and man. Decked out in ornate armour and holding a labarum in his right hand, which proclaims, "In the name of Christ, may you always be victorious" (*IN NOMINE XRI VINCAS SEMPER*), the young leader appears as a model Christian emperor living the *vita militaris*⁷⁵. Yet, despite

71. For the debate surrounding the date of the publication of the *Historia Augusta*, see A. CAMERON, *The Last Pagans of Rome*, Oxford 2011, 743-82.

72. KUEFLER, *Manly Eunuch*, 27.

73. KUEFLER, *Manly Eunuch*, 26-29.

74. *Historia Augusta, Claudius II*, 2.3, ed. - trans. D. MAGIE, LCL (3 vols.), Cambridge MA 1921-32, v. 3, 155.

75. For the melding of Christian and classical "triumphal" elements in Late Roman imperial imagery, see J. ELSNER, *Imperial Rome and Christian Triumph*, Oxford 1998, 84-87. J. D. ALCHERMES, Art and Architecture in the Age of Justinian, in: *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, ed. M. MAAS, Cambridge 2005, 343-45.

the visual representations of military valour found in the example above, Honorius famously never fought in battle, and his forces faced frequent setbacks at the hands of both external and internal enemies.

Although more constrained by the tenets of their genre to provide their readers with accurate accounts of both men's characters and events, the more sophisticated histories of this era tended as well to concentrate on the deeds and the emperors' moral fibre⁷⁶. The classicising historians assumed that "great" men made history, and that a leader's manly or unmanly conduct often determined the Empire's well-being⁷⁷. It is therefore not surprising to find that these writers, who focused on great wars and the personalities of a few major characters as the primary shapers of events, paid so much attention to the emperor's moral and martial qualities in their accounts. A passage from Eunapius' history provides us with evidence of this tendency in the Later Empire: *καὶ συμφανές γε ἅπανσι κατέστη ὡς ἡ Ῥωμαίων βασιλεία, τρυφήν μὲν ἀρνούμενη, πόλεμον δὲ αἰρουμένη, οὐδὲν ἀφίησι τῆς γῆς τὸ ἀνήκοον καὶ ἀδούλωτον. ἀλλὰ δεινὸν γέ τι χροῖμα ταῖς τῶν ἀνθρώπων φύσεσιν ὁ θεὸς ἐγκατέμιξεν, ὥσπερ τοῖς ὄστακοῖς τὴν ἐπικίνδυνον χολὴν καὶ τοῖς ῥόδοις ἀκάνθας, οὕτω ταῖς ἐξουσίαις*

76. Agathias, *Histories*, preface, 1-18, ed. R. KEYDELL, *Agathiae Myrinaei Historiarum libri Quinque* [CFHB 2], Berlin 1967. (Cf. trans. J. D. FRENDO [CFHB 2A], New York 1973).

Καλὸν μὲν τι χροῖμα καὶ εὐδαιμον νῖκαι πολέμων καὶ τρόπαια πόλεων τε ἀνοικισμοὶ καὶ ἀγλαΐσματα καὶ ἅπαντα ὅποσα μεγάλα τε καὶ ἀξιάγαστα ἔργα. ταῦτα δὲ καὶ τὰ τοιαῦδε δόξαν μὲν τινα καὶ ἡδονὴν τοῖς κτησαμένοις ἐπάγει, ἀποβιοῦσι δὲ αὐτοῖς καὶ ἐκείσῃ οἰχομένοις οὐτὶ μάλα ἐθέλουσιν ἐπεσθαι, ἀλλὰ καὶ λήθη παρεμπεσοῦσα ἐπικαλύπτει καὶ παρατρέπει τὰς ἀληθεῖς τῶν πράξεων ἀποβάσεις ἤδη δὲ καὶ τῶν ἐπισταμένων ἀποβιούντων οἴχεται καὶ διαδιδράσκει ἢ γνώσις σὺν αὐτοῖς σβεννυμένη. οὕτως ἄρα μνήμη γυμνὴ ἀνόνητόν τι καὶ οὐ μόνιμον οὐδὲ τῷ μακρῷ συνεκτείνεσθαι πέφυκε χρόνῳ. καὶ οὐκ ἂν οἶμαι ἢ πατρίδος προκινδυνεύειν ἔνιοι ἔγνωσαν ἢ ἄλλους ἀναδέχεσθαι πόνους, εὖ εἰδότες, ὡς, εἰ καὶ σφόδρα μέγιστα δρᾶσαιεν, συναπολείται τὸ κλέος αὐτοῖς καὶ διαρροῦσεται, μόνῳ τῷ βίῳ αὐτῶν ἐκμεμετροῦμένον, εἰ μὴ τις, ὡς ἔοικε, θεία προμήθεια τὸ ἀσθενὲς τῆς φύσεως ἀναρρωνῦσα τὰ ἐκ τῆς ἱστορίας ἐπεισῆγαγεν ἀγαθὰ καὶ τὰς ἐνθὲνδε ἐλπίδας.

77. For this emphasis in the classicising historians: K. SACKS, *The Meaning of Eunapius' History*, *History and Theory* 25 (1986), 52-67. D. ROHRBACHER, *Historians of Late Antiquity*, London 2002, 70. KALDELLIS, *Procopius*, 20. W. TREADGOLD, *The Early Byzantine Historians*, London 2007, 21.

*συγκατασπείρας τὴν ἡδονὴν καὶ ῥαθυμίαν, δι' ἣν, πάντα ἔξδὸν εἰς μίαν μεταστῆσαι πολιτείαν καὶ συναρμόσαι τὸ ἀνθρώπινον, αἱ βασιλεῖαι τὸ θνητὸν σκοποῦσαι πρὸς τὸ ἡδὺν καταφέρονται, τὸ τῆς δόξης ἀθάνατον ἐξετάζουσαι καὶ παρεκλέγουσαι*⁷⁸.

We can see from the excerpt above that the conservative historian believed that “soft” Roman emperors who had abandoned their martial role threatened the state’s survival. This equation of the military life with idealised manliness and the state’s well-being on the one hand, and civilised luxury with effeminacy and decline on the other hand, represented a standard theme in the Greco-Roman literary tradition⁷⁹.

For modern critics, Later Roman and Early Byzantine writers’ reliance on well-trodden virtues and vices hinders our ability to explore these men’s “real” personalities in any great depth⁸⁰. Although it is true that these ancient authors remained somewhat constrained by the limitations their genres and their intense focus on literary style, their fascination with stock behaviours to describe the character of the emperor represents more than just an example of these authors blurring the lines between literature and history by relying on empty rhetoric procured haphazardly from their classical models. We must keep in mind that rhetoric frequently functioned for these Early Byzantine historians as a way to comment on current events⁸¹. As Alan Cameron points out in his study of imperial society at the turn of the fifth century, the notion of an emperor actively avoiding a life of luxury and taking on the rigors of the martial life held a particular appeal for those intellectuals writing during the reigns of Theodosius I’s heirs, Arcadius and

78. Eunapius, frag. 55.5-10 (ed. - trans. R. C. BLOCKLEY, *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus, Malchus, and Candidus*. vol. 2, Liverpool 1983), 78-82: *It was clear to all that if the Roman state rejected luxury and embraced war, it would conquer and enslave all the world. But God has set a deadly trait in human nature, like the poisonous gall in a lobster or thorns on a rose. For in high authority he has implanted love of pleasure and ease, with the result that, while they have all the means with which to unite mankind into one polity, our Emperors in their concern for the transient turn to pleasure while neither pursuing nor showing interest in the immortality which is brought by glory.*

79. WILLIAMS *Roman Homosexuality*, 139.

80. A criticism of Procopius made by A. CAMERON, *Procopius and the Sixth Century*, London 1985, 148-49.

81. KALDELLIS, *Procopius*, 6-16.

Honorius—emperors who had largely avoided their expected roles in state and military affairs⁸².

This negative stance towards “unwarlike” emperors and their closest advisors represents a common motif in Later and the Early Byzantine sources. Part of this disdain seems to reflect the upper classes’ frustration at being cut off progressively from access to the emperor’s confidence and political power. One recent study on ancient Roman masculinity even claims that the “minor political role” that the men from the aristocracy had in the Later Empire played an essential part in the reshaping of these men’s masculine identity, and the creation of a “new” Christian masculine ideal⁸³.

Though one should remain sceptical of such sweeping generalisations, many Late Roman authors, who largely hailed from the aristocracy and bureaucracy, appeared uncomfortable with the Later Empire’s growing autocracy⁸⁴. This outlook is not startling, considering that the classical texts that made up much of the foundation of these men’s early education stressed the importance of free will for men seeking to achieve “true” manliness⁸⁵. These established ideals preached that “manly freedom and nobility” depended upon a man’s propensity to challenge and reject despotic rule⁸⁶. The Eastern Roman historians adhered to the traditional Hellenistic distrust of despotism, and tended to link servility to effeminacy⁸⁷. With these thoughts in mind, let us briefly consider how the growing dominance of the emperor and his supporters influenced the masculine identity of those within the ruling hierarchy, as well as the Roman nobility, who as we have seen were playing less significant roles within the military and administrative branches of the Later Roman government.

82. A. CAMERON – J. LONG – L. SHERRY, *Barbarians and Politics at the Court of Arcadius*, Berkeley 1993, 4.

83. KUEFLER, *Manly Eunuch*, 49-69.

84. P. BROWN, *Power and Persuasion in Late Antiquity: Towards a Christian Empire*, Madison 1992, 137.

85. E.g., Herodotus, *Histories* 7.107, trans. A. D. GODLEY, LCL (4 vols.), Cambridge MA 1920-25, v. 3, 410; Plato, *Republic* 579a.

86. KALDELLIS, *Procopius*, 142.

87. For the use of these *topoi* in Eunapius: SACKS, *Eunapius’ History*, 63; for Procopius, see KALDELLIS, *Procopius*, 145.

MILITARY ARISTOCRACY

Scholars have long understood that the Later Empire experienced the growing accumulation of political power into the hands of the imperial family and their allies, Roman and non-Roman. This process, which one historian labels the “personalization of late Roman politics” led to the breakdown of the three-tiered system of Roman society that had allowed the leisured classes to coexist “with a professional class of officials and soldiers whose primary purpose was to maintain the smooth working and safety of the Empire”⁸⁸. The internal court politics discussed previously played a part in these developments. Threatened by their rivals from within the Roman aristocracy, emperors in this period increased their independent authority by taking steps to protect themselves by gathering at the higher levels of public service a cadre of relatives, foreign mercenaries, and eunuchs who frequently owed their survival to the ruling regime⁸⁹. As a reward for their loyalty, the emperor regularly appointed many of these “new men” into the rapidly expanded fourth-century senatorial orders in Rome and Constantinople⁹⁰.

These measures meant that many Romans from the nobility became more isolated from intimate contact with the emperor and the upper echelons of imperial service (Plate 5). Throughout the fourth and fifth centuries, eunuchs, monks, non-Roman generals, and the emperors’ female relatives took on positions of influence held traditionally by these men⁹¹. Although the upper-crust of Roman society continued to be esteemed for its noble heritage, vast wealth, and refined lifestyle, members of the leisured class like the Roman senator Symmachus (ca. 340–ca. 405), became progressively more cut off from taking an active role in the administration and the day-to-day decision-making that shaped the Empire’s policies. Those in power increasingly assigned these important political roles to those within the

88. GOFFART, *Barbarian Tides*, 194-95, 234-35.

89. Eunuchs and “barbarians” in positions of prominence were particularly vulnerable to execution during political crises or regime changes. For the expendability of eunuchs, see HOPKINS, *Conquerors and Slaves*, 176-96, and for the vulnerability of senior “barbarian” military commanders, WILLIAMS – FRIEL, *Empire at Bay*, 148.

90. A thorough discussion of the expansion of the senatorial orders in the West and the East is found in JONES, *Later Roman Empire*, 523-62.

91. KUEFLER, *Manly Eunuch*, 50-55.

imperial inner-circle, men who hailed from the military and the powerful Christian Church⁹².

By accumulating such power into his hands, the emperor, along with members of his family and the Roman army under his control, tended to monopolise military glory and martial excellence, while demilitarised members of the land owning classes focused on more intellectual forms of men's self-fashioning⁹³. As I stressed earlier, however, the upper classes' separation from the highest levels of military service and the corridors of political power was never complete⁹⁴. Nevertheless, the rise of a long series of emperors in the fourth and fifth centuries who owed their elevation to military or dynastic connections, and not to their rapport with the aristocracy, helped to create an inner circle of ruling elites dependent upon their own interpersonal relationships for their positions of power⁹⁵. The growing dominance of these alliances also contributed to the formation in this era of what some specialists call a "separate military aristocracy", based not so much on ethnicity or class, but on ties of loyalty and good old-fashioned martial virtues⁹⁶. This new hierarchy welcomed successful non Romans, who had commonly risen from within the ranks of the army⁹⁷.

92. For example, when discussing Symmachus' famous dispute with the bishop Ambrose over the removal of the Altar of Victory from Rome, HEATHER (*Politics and Philosophy*, 35) suggests that the real decision making occurred behind the scenes, a place from which these pagan aristocrats found themselves increasingly cut off.

93. A full discussion on the Roman nobility of the Late Roman era cultivating less martial pursuits is found in S. J. B. BARNISH, *Transformation and Survival in the Western Senatorial Aristocracy, c. A. D. 400-700*, *Papers of the British School at Rome* 56 (1988), 120-55.

94. On the continuing power wielded by the Eastern aristocracy, see BROWN, *Power and Persuasion*, 3-34, and for the West: J. MATHEWS, *Western Aristocracies and Imperial Court, A.D. 364-425*, Oxford 1975, 1-3, 30, 50. Contra the remarks of KUEFLER, *Manly Eunuch*, 50. For a list of Later Roman officeholders from the aristocracy, as well as a discussion of their participation in the civilian and military administration in the fourth century, T. D. BARNES, *The New Empire of Diocletian and Constantine*, Cambridge 1982, esp. 49-102.

95. For the connections between the imperial family and these military strongmen, see MATHEWS, *Western Aristocracies*, 32-55, 88-100.

96. GOFFART, *Barbarian Tides*, 191. A. DEMANDT, *The Osmosis of Late Roman and Germanic Aristocracies*, in: *Das Reich und die Barbaren*, eds. E. CHRYSOS - A. SCHWARTZ, Vienna 1989, 75-86.

97. P. AMORY, *People and Identity in Ostrogothic Italy, 489-554*, Cambridge 1997, 27.

Though the sources from this era maintained a generally hostile attitude towards the foreigners in the imperial service⁹⁸, it is important to remember that it usually only took a “barbarian” two generations to become “Roman”⁹⁹. A “*heroic man*” [ἄνθρωπος ἡρωϊκός] in this age could be either a “native” or a “barbarian” serving in the Western or Eastern Roman armies¹⁰⁰. There is a contradiction between the xenophobia we find in some of the Late Roman sources, and the reality of increased accommodation. On this paradox, Walter Goffart comments: “Hostility to barbarians was built into the language; almost by definition, barbarians stood for what imperial citizens shunned. But literature does not directly mirror everyday reality. Sheer aversion was not a practical attitude in an age of rapid social and cultural change. The admission of elite barbarians into the Roman military elite was an established fact in the third century and only increased as time went on”¹⁰¹.

To be sure, the boundaries between Roman and foreigner had always been surmountable. In contrast to the Greeks, the Romans’ multiracial Empire, along with their tradition of inclusion, had contributed to a somewhat more nuanced notion of foreigners’ “otherness”. From the era of the Republic, the growth of Rome had depended upon its soldier’s ability to conquer foreign lands and make Romans out of barbarians¹⁰². Visions of a “pure” Roman state like those found in writers like Eunapius appear to be based on the upper classes’ traditional prejudicial attitudes, particular political crises, and rhetorical practices, as much as a conviction that all of these foreigners needed to be eliminated from the armies. In reality, even a staunch critic

98. For the general hostility of the majority of Romans towards the appointment of these non-Romans to positions of high command, see A. CAMERON, *Claudian: Poetry and Propaganda at the Court of Honorius*, Oxford 1970, 371.

99. A point made in KALDELLIS, *Hellenism*, 77.

100. See, e.g. Olympiodorus, frag. 40, ed. - trans. BLOCKLEY, *Fragmentary Classicising Historians*, 202-203.

101. GOFFART, *Barbarian Tides*, 192.

102. For a selection of essays on Greek attitudes towards barbarians, from the classical period to the later Middle Ages, T. HARRISON (ed.), *Greeks and Barbarians*, New York 2002. For Roman attitudes towards foreigners during the Principate, see M. MAAS, Strabo and Procopius, in: *From Rome to Constantinople: Studies in Honour of Averil Cameron*, ed. H. AMIRAV – B. H. ROMENY, Leuven 2007, 71-75.

of foreigners, like Eunapius, could praise a “barbarian” such as Fravitta for his martial virtues, “proper” religious views, and proven loyalty to the Roman state¹⁰³. Undeniably, in the aftermath of the disastrous military defeat at Adrianople in 378, that saw the near Eastern Roman field army’s near annihilation and the death of the Eastern Emperor Valens, those in power realised that the security of the state depended on the institution of a more conciliatory policy towards foreign peoples than former emperors had previously had the luxury to employ¹⁰⁴.

One finds, as well, that even conservative intellectuals in the fourth and fifth centuries supported the separation of the imperial administration’s civilian and military branches¹⁰⁵. In his famous debate with a “Greek” expatriate who had joined the Huns, the fifth-century diplomat and historian, Priscus of Panium, countered the former citizen’s claim that the Roman state had fallen into decline because of its citizens’ rejection of their martial legacy. The Greek explained that, because of his wealth, after his capture when the Huns sacked his polis he was allowed to prove his worth in combat, and, having proven his “valour” [ἀριστεύσαντα], was granted his freedom. The Huns accepted him as an “elite” person and permitted him to marry and to have a family. The Greek then contrasts the choice he had under the Huns with what he saw as the plight of many Roman men within the Late Empire. Like earlier Roman historians, the Greek hinted that many Roman men had been enervated by their inability to protect themselves and the Empire from both internal and external threats. He blamed the Eastern Empire’s current troubles (early in the 440s) on the emperors’ ban on men carrying weapons and therefore allowing a professional army to fight for the Romans’ freedom¹⁰⁶.

Priscus responded by supporting the status quo; he extolled the benefits of a division of labour within the Empire. In his mind, the “*wise and good men*” of the Roman polity had “*ordained that some should be guardians of the laws and that others should attend to weaponry and undergo military training, with*

103. Eunapius, frag. 69.2, ed. - trans. BLOCKLEY, *Fragmentary Classicising Historians*, 108.

104. For the political reasoning behind Theodosius I’s policy of “appeasement” towards the Goths and other foreign peoples after 378, see WILLIAMS – FRIEL, *Empire at Bay*, 23-35.

105. See, e. g., Ammianus Marcellinus, *Res gestae* 21.16.3.

106. Full debate in Priscus, frag. 11.2.405-510, ed. - trans. BLOCKLEY, *Fragmentary Classicising Historians*, 266-272.

their sole object that they be ready for battle and go out confidently to war as if some familiar exercise". Stressing his primary point that not all Roman men needed to prove their prowess on the battlefield, Priscus surmised that battles were best left in the hands of those trained to fight. Priscus, in fact, criticised the Huns for forcing an "inexperienced man" to fight in battle, claiming, "*The Romans are wont to treat even their household slaves better.*" The dialogue concludes with the weeping Greek agreeing, "*The laws were fair and the Roman Polity was good, but that the authorities were ruining it by not taking the same thought for it as those of old*"¹⁰⁷.

Whether or not we accept the historical accuracy of this exchange, it provides us with further evidence that Romans from the educated classes had come to terms with having an army made up of Romans and non-Romans. This sentiment, however, does not indicate that men like Priscus rejected the importance of martial virtues for both the well-being of the Empire and the shaping of heroic codes of manliness. The opposite seems true. Throughout the fragments that survive, Priscus expressed his admiration of the courage and manliness of soldiers who stood up to barbarians like the Huns. He goes to great lengths, in fact, to contrast those he considered effeminate appeasers, with the courageous, and manly conduct of those who faced the Huns in diplomacy and in battle with traditional Roman élan¹⁰⁸.

We should also question the argument made by one recent study on Late Roman masculinity that the Late Roman army's "barbarisation" had led to its decreased efficiency and reliability¹⁰⁹. The non-Romans who served within the Late Roman armies did so, on the whole, with remarkable loyalty and reliability, even when fighting peoples from their own ethnic grouping.

107. Priscus, frag. 11.2.498-499, *ἄμεινον δὲ καὶ τοῖς οἰκέταις διατελοῦσι Ῥωμαῖοι χροόμενοι* (ed. - trans. BLOCKLEY, *Fragmentary Classicising Historians*, 272). In what remains of his reply, Priscus failed to dispute the Greek's accusations concerning the cowardice and unwarlike qualities of Theodosius II and his generals, suggesting he agreed that the current political turmoil was due to these men's poor military record, rather than an indication of larger failure of the Roman military and political system.

108. For the cowardice and the unmanliness of Theodosius II and his generals: Priscus, frag. [3.1], [3.8]. For the martial qualities of the emperor Marcian, Eastern Roman soldiers, the Asimuntians, and Attila: Priscus, frag. 5.18-20, 9.3. 40-80 (ed. - trans. BLOCKLEY, *Fragmentary Classicising Historians*, 228 and 238-242).

109. KUEFLER, *Manly Eunuch*, 43-49.

As A. H. M. Jones noted over half a century ago, this dependability is not surprising considering their high level of assimilation to Roman ideals, and the reality that the multiplicity of ethnic groups who served in the Roman forces shared little sense of tribal loyalty¹¹⁰.

Finally, we must reject the idea proposed by Mathew Kuefler that Late Roman men saw the disasters of the fifth century as evidence that the barbarian enemies who threatened the Empire had become better soldiers, or as Kuefler puts it, “manlier than the Romans”¹¹¹. Depictions of the Later Empire like those found in Kuefler bring to mind the image of cowed unmanly Roman aristocrats handing over their lands to “magnificently armoured barbarians” that so angers scholars like Walter Goffart. As Goffart reminds us, “The ‘fall’ of the West Roman Empire is not now (perhaps not ever) envisioned as a military defeat by brave barbarians of enervated troops that had lost the will to fight”¹¹². Even in the final years of the West, Roman generals like Aëtius continued to prove this dominance on the battlefield¹¹³.

Most current scholarship on the Late Roman army agrees with this assessment, contending that when properly led, the Eastern and the Western Roman armies continued to maintain a distinct advantage in direct confrontations with their foreign enemies¹¹⁴. Ancient and modern historians have observed that, with few notable exceptions, the supposed “martial spirit” and superior manliness of the foreign barbarians proved “no match for the disciplined military face of Rome”¹¹⁵. Indeed, the Western military’s gradual decline stemmed primarily from financial reasons, rather than an inability to match non-Romans on the field of battle. The loss of North Africa to the

110. For these points: JONES, *Later Roman Empire*, 621-622; SOUTHERN – DIXON, *Late Roman Army*, 50, 69-71.

111. KUEFLER *Manly Eunuch*, 48.

112. GOFFART, *Barbarian Tides*, 28.

113. For the continued effectiveness of the Western army under the command of Aëtius, see H. ELTON, Defence in fifth-century Gaul, in: *Fifth-Century Gaul: A Crisis of Identity?*, ed. J. DRINKWATER – H. ELTON, Cambridge 1992, 167-76.

114. SOUTHERN – DIXON, *Late Roman Army*, 177; see also HEATHER (*The Fall of the Roman Empire, a New History*, Oxford 2005, 446), who argues that the dual problems of the Hunnic invasions combined with political infighting in the fifth-century Western Empire led to a perfect storm of calamity, whereby “the barbarian peoples had just enough military might to carve out their enclaves”.

115. GOFFART, *Barbarian Tides*, 25.

Vandals in the 430s and 440s ultimately had disastrous consequences for the Western Empire and its army. A vital loss of tax revenues and corn from this region made it increasingly difficult for Valentinian III's regime to pay, clothe, and feed his troops¹¹⁶.

VITA MILITARIS

Laudatory accounts of military men pervade the pages of the secular texts that survive from this age. A variety of artistic mediums expressed the idea found in the sixth-century Eastern Roman historian Agathias that for Rome *συγγενές γὰρ ἡμῖν καὶ πάτριον κρατεῖν ἀεὶ τῶν πολεμίων*¹¹⁷. In the early years of the fifth century, anyone spending any time in one of the many major or minor cities scattered throughout the Western and Eastern halves of the Empire, would have been surrounded by visual reminders of what one modern scholar calls Rome's masculine *imperium*¹¹⁸. Across its vast expanse, a remarkable homogeneity of material culture bound the twin regimes' disparate cities¹¹⁹. A zealous militarism certainly represented a common theme in any city's expression of its *Romanitas*¹²⁰.

Intricately carved marble reliefs on exterior walls, columns, and other memorials spoke to this faith by providing the onlooker with a continuous pictorial narrative of Roman victories over "barbarian" enemies¹²¹. Mosaics and paintings often complemented these sculpted forms, as the one in Milan described by Priscus, showing *τοὺς μὲν Ρωμαίων βασιλεῖς ἐπὶ χρυσῶν θρόνων καθημένους Σκύθας δὲ ἀνηρημένους...*¹²².

116. McEvoy, *Child Empire Rule*, 264-265.

117. Agathias, *History* 2.12.2: *to triumph forever over our enemies is our birthright and ancestral privilege* [trans. FRENDO, 44].

118. WILLIAMS, *Roman Homosexuality*, 135.

119. JONES, *Later Roman Empire*, 1015; see also, A. CAMERON, *Christianity and the Rhetoric of Empire: The Development of a Christian Discourse*, Berkeley 1991, 77-78.

120. For the centrality of military success to the ideology of the fifth-century Christian Roman Empire, see F. MILLAR, *A Greek Roman Empire: Power and Belief under Theodosius II*, Berkeley 2006, 41-42.

121. G. DAVIES, Greek and Roman Sculpture, in: *The Oxford Companion to Classical History*, eds. S. HORNBLLOWER – A. SPAWFORTH, Oxford 1998, 651-52.

122. Priscus, frag. 22.3. *sitting upon golden thrones surrounded by dead barbarians at their feet* (BLOCKLEY, 314).

In the middle of the sixth century, Procopius described a magnificent mosaic from Justinian's palace in Constantinople depicting the Empire's victories over the Vandals in North Africa and in Italy against the Goths: ἐφ' ἐκάτερα μὲν πόλεμος τέ ἐστι καὶ μάχη, καὶ ἀλίσκονται πόλεις παμπληθεῖς, πῆ μὲν Ἰταλίας, πῆ δὲ Λιβύης καὶ νικᾷ μὲν βασιλεὺς Ἰουστινιανὸς ὑπὸ στρατηγοῦντι Βελισαρίῳ, ἐπάνεισι δὲ παρὰ τὸν βασιλέα, τὸ στράτευμα ἔχων ἀκραιφνὲς ὄλον ὁ στρατηγός, καὶ δίδωσιν αὐτῷ λάφυρα βασιλεῖς τε καὶ βασιλείας, καὶ πάντα τὰ ἐν ἀνθρώποις ἐξαίσια. Κατὰ δὲ τὸ μέσον ἐστᾶσιν ὁ τε βασιλεὺς καὶ ἡ βασίλισς Θεοδώρα, εἰκότες ἄμφω γεγηθόσι τε καὶ νικητήρια ἐορτάζουσιν ἐπὶ τῷ Βανδίλων καὶ Γότθων βασιλεῖ, δορυαλώτοις τε καὶ ἀγωγίμοις παρ' αὐτοῦς ἦκουσι.¹²³

We see in fact from other ancient testimony that commissioning these visual monuments for public consumption served as one of the first steps an emperor took after a military triumph¹²⁴. Behind all of this imagery, one can observe a long-held conviction held by many Greek and Roman intellectuals that history represented a process whereby the manly conquered the unmanly¹²⁵.

Such assertions represent more than the anachronistic whims of modern scholars interested in uncovering ancient masculinities. Another Eastern Roman historian, writing in the early years of the fifth century, informs us that imperial image-makers created these art forms with the express intent of impressing upon their visual audience the ἀνδρείαν μὲν γὰρ βασιλέως ἢ ῥώμην στρατιωτῶν¹²⁶

123. Procopius, *On Buildings* 1.10.16-20, ed. J. HAURY – G. WIRTH, *Opera omnia*, v. 4, Leipzig 1964, 40-41; trans. H. B. DEWING, LCL. Cambridge MA 1954, v. 7, 86-87. *On either side is war and battle, and many cities being captured, some in Italy, some in Libya: and the Emperor Justinian is winning victories through his General Belisarius, and the General is returning to the Emperor, with his whole army intact, and he gives him spoils, both kings and kingdoms and all the things that are most prized among men. In the center stand the Emperor and the Empress Theodora, both seeming to rejoice and to celebrate victories over both the King of the Vandals and the King of the Goths, who approach them as prisoners of war to be led into bondage.*

124. Herodian, *Roman History* 3.9.12, trans. C. R. WHITTAKER, LCL (2 vols.), v. 1, 322-23, Cambridge MA 1969-70: *τούτων δὲ αὐτῷ δεξιῶς καὶ ὑπὲρ πᾶσαν εὐχὴν προχωρησάντων ἐπέστειλε τῇ τε συγκλήτῳ καὶ τῷ δήμῳ, τὰς τε πράξεις μεγαληγορῶν, τὰς μάχας τε καὶ τὰς νίκας δημοσίαις ἀνέθηκε γοραφαῖς.*

125. KUEFLER, *Manly Eunuch*, 49.

126. Eunapius, frag. 68 ἀνδρεία ('manliness', 'courage') of the emperor or the strength of his soldiers (trans. BLOCKLEY, 108).

In a centralised governmental system like that found in the Early Byzantine Empire, imperial propaganda provided the emperors and their backers with a powerful tool to publicise their authority and manipulate popular opinion across its expanse¹²⁷. The classically educated elites, who represented an essential audience for these media campaigns, would have understood the social significance of the ideology, and in particular, the militaristic symbolism intrinsic to these art forms. Raised in educational systems based on a steady diet of classical Latin authors, such as Sallust, Seneca the younger, and Vergil in the West and Greek authors like Homer, Herodotus, and Thucydides in the East, the literate classes in both halves of the Empire remained intimately aware of the time-honoured idealisation of the military ethic as an essential aspect of both masculine ideology and Rome's right to *imperium*¹²⁸.

Much of the Byzantine literature that survives from the fourth to the sixth centuries articulates long-held notions of heroism and masculinity, whereby Roman military men represented true exemplars of Roman virtue and manliness. We have already seen how Priscus crafted images of the non-soldier Theodosius II (ruled 408-50) and his ministers as unmanly fops. Despite lacking around two thirds of the text, it appears that the career diplomat had constructed the conventional binary contrast comparing the unmanly vices of Theodosius II and his generals and eunuch advisors with the more typically martial and masculine ideals displayed by the soldier-emperor Marcian's (ruled 450-457) military background and his strong diplomatic stance against the Huns¹²⁹.

Such a gendered view of the Western Roman's fifth-century failures was common in Western and Eastern sources. Procopius followed contemporary Justinianic and, indeed, Ostrogothic propaganda that placed primary responsibility for the losses of the Empire's Western provinces on a combination of non-martial and effeminate fifth-century Theodosian emperors, and what the historian described as an increasingly demilitarised

127. HEATHER – MONCUR, *Politics, Philosophy and Empire in the Fourth Century* [as in n. 61], 35-37.

128. For the familiarity of the Byzantine elites with these classical sources, see TREADGOLD, *Byzantine Historians*, 1-2, 68-9.

129. Priscus, frag. 5.18-20 (BLOCKLEY, 302-306).

Italian populace¹³⁰. Writing in early 550s Constantinople, the self-proclaimed Goth Jordanes elaborated further, claiming that the naming of the former soldier Marcian as Eastern emperor in 450 had brought about the end of sixty years of “effeminate rule” [*delicati decessores*] for the Empire¹³¹.

So while the Christianisation of the Roman Empire remains arguably the most important event in Late Antiquity, it is a mistake to conclude its establishment led to the immediate decline of traditional notions of masculinity based, in part, on martial virtues and the xenophobic belief in the right for Roman masculine dominion over non-Romans. Contrary to the arguments made by some recent studies, most Roman men in the early Byzantine Empire did not have the luxury or the desire to contemplate whether Christians fighting spiritual battles or aristocratic intellectuals were more courageous or “manlier” than actual Roman soldiers fighting in the “real” world. Despite the military challenges faced by the Eastern Roman army throughout the early Byzantine period, and the disappearance of the Western army in the fifth century, many Byzantines continued to believe in the soldiers’ superior manliness and courage.

We should therefore like question one recent scholar’s assertion that, along with the emperor, “the holy man and the bishop were the most powerful and evocative figures in Late Antiquity”¹³². As scholars like Warren Treadgold have suggested, sentiments such as the one expressed in the preceding passage are not surprising considering that many recent studies on the period tend to rely heavily on Christian panegyrics and hagiographies

130. For Justinian’s attitudes towards his predecessors failures in the West, *CJ*, 30.11.12, of April 535, eds. P. KRÜGER – T. MOMMSEN, vol. 2. *CIC*, Berlin 1929. Cf., Cassiodorus, *Variae* 11.1.9-10, ed. T. MOMMSEN, *MGH*, AA 12, Berlin 1894; trans. S. J. B. BARNISH, *The Variae of Magnus Aurelius Cassiodorus Senator, the Right Honourable and Illustrious Ex-Quaestor of the Palace, Ex-Ordinary Consul, Ex-Master of the Offices Praetorian Prefect and Patrician: being Documents of the Kingdom of the Ostrogoths in Italy, chosen to illustrate the Life of the Author and the History of his Family*. Translated with Introduction and Notes, Liverpool 1992. For gendered views in Theoderic’s Italy, see J. ARNOLD, *Theoderic and the Roman Imperial Restoration*, Cambridge 2014, 15-22, 48-51.

131. Jordanes, *Romana* 332 (my trans.), ed. TH. M. MOMMSEN, *MGH*, AA, 5/1, Berlin 1882 [repr. 1961]; *Regnum quod delicati decessores prodecessoresque eius per annos fere sexaginta vicissim ...*

132. C. RAPP, *Holy Bishops in Late Antiquity: The Nature of Christian Leadership in an Age of Transition*, Berkeley 2005, 3.

for their conclusions, while largely ignoring ancient secular texts that offer a far more jaded view of monks, bishops, and holy men¹³³.

Although I would not go as far as Treadgold in rejecting the relevance of these Christian “heroes” in contributing to our understanding of early Byzantine society and its diverse constructions of masculinity, one must balance these often hagiographical Christian accounts with the more commonplace attitudes one finds in secular, and indeed certain religious sources, which praise the virtues found in the soldier’s life as an essential aspect of heroic masculinity. It was, in fact, the Byzantine’s appreciation and appropriation of these long-established Roman martial ideals, which contributed to a lingering sense of manly *Romanitas* in Byzantium¹³⁴.

133. TREADGOLD, *Byzantine Historians*, preface, 8-9. For similar attitudes, see KALDELLIS *Procopius*, 1-60. B. W. PERKINS, *The Fall of Rome and the End of Civilisation*, Oxford 2005, 1-12.

134. This admiration by the medieval Byzantines of the manly masculine martial virtues of their Roman ancestors is discussed by A. K. KALDELLIS, A Byzantine Argument for the Equivalence of All Religions: Michael Attaleiates on Ancient and Modern Romans, *International Journal of the Classical Tradition* 14. 1/2 (2007), 1-22. L. NEVILLE, *Heroes and Romans in Twelfth-Century Byzantium*, Cambridge 2012.

1. The Late fifth or early sixth-century Barberini ivory (Louvre, Paris) depicting a triumphant Roman emperor on horseback with a captive in tow. The emperor is probably Justinian, though Zeno and Anastasios I are also possibilities. The horse rears over the female personification of earth, whilst Winged Victory crowns the emperor. Beneath the rider, barbarians cower. On the side panels, soldiers carry miniature victories (source: wikimedia commons).

2. The third-century Grande Ludovisi sarcophagus (CE 251/252) in Rome's Museo Nazionale Romano, Palazzo Altemps (source: wikipedia. org).

3. Fourth-century silver plate (Hermitage, St. Petersburg) depicting the Emperor Constantius II. In the military scene, the emperor is mounted and wielding a lance. He is being crowned by Winged Victory (source: wikimedia commons).

4. Probus diptych (Aosta Cathedral, Italy) depicting the Emperor Honorius in full military regalia. It probably commemorates a Roman victory over the Goths in 406 (source: wikipedia. org).

5. Ivory diptych of the Western generalissimo Stilicho with his wife Serena and son Eucherius (ca. 395 from Monza Cathedral) [source: wikimedia commons].

6. Reconstruction of the Column of Arcadius based on the engravings of an anonymous draftsmen before its destruction in 1715. (source: wikipedia. org).

Η ΖΩΗ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΙΩΤΗ: Η ΠΡΩΙΜΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ
ΑΝΔΡΟΠΡΕΠΕΙΑ ΚΑΙ Η ΑΝΔΡΕΙΑ ΣΤΟΝ ΠΟΛΕΜΟ

Στην εργασία υποστηρίζεται ότι οι λόγιοι του Ανατολικού Ρωμαϊκού κράτους προβάλλουν καθιερωμένα πολεμικά ιδεώδη ως πρότυπα της εξιδανικευμένης ανδροπρεπούς συμπεριφοράς, συντελώντας στην διατήρηση τόσο του θαυμασμού προς τον αρρενωπό Ρωμαίο στρατιώτη, όσο και των αναμνήσεων του ανδροπρεπούς imperium της Ρώμης.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΠΑΠΠΑΣ

ΟΙ “CAESARES” ΤΟΥ ΑΥΣΟΝΙΟΥ: ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ*

Ο Δέκιμος Μάγνος Αυσόνιος (310-395 μ.Χ.) από το Bordeaux (λατ. Burdigala) έχει χαρακτηριστεί ως ο πρώτος «Γάλλος» ποιητής της παγκόσμιας λογοτεχνίας. Στη μεγάλη ποιητική παραγωγή του σημαντική θέση καταλαμβάνουν και οι *Caesares*¹. Στη συλλογή (όπως και σε όλα τα έργα του) ξεχωρίζει η πολυμάθεια του «grammaticus» Ausonius. Επίσης, ενώ σε πολλά έργα του (στα επιγράμματα, στο *Griphus ternarii numeri* κ.ά.) φαίνεται να είναι σκωπτικός και αστείος, και σε άλλα ένας homo ludens (*TechNOPaegnion, Ludus septem sapientium*), στους *Caesares* είναι σοβαρός και σε αρκετά σημεία ηθικολόγος.

* Εκφράζονται ευχαριστίες προς τους ανώνυμους κριτές για τις ποικίλες υποδείξεις τους, που συνετέλεσαν στη βελτίωση του άρθρου.

1. Για τη γαλατική ή και την πιθανή ελληνική καταγωγή του Αυσονίου, βλ. ΡΗ. POLYMERACIS, De origine nominibusque Decimi Magni Ausonii Burdigalensis, *Δωδώνη: Φιλολογία* 30 (2001), 63-79 και ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Πολυπολιτισμικότητα στη ρωμαϊκή Γαλατία του 4ου αι. μ.Χ., στο: Α. ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ - ΧΡ. ΤΣΙΤΣΙΟΥ (επιμ.), *Πρακτικά του Η' Πανελληνίου Συμποσίου Λατινικών Σπουδών (Κομοτηνή, 2-5 Μαΐου 2007)*, Αθήνα 2013, 337-340 και 344-345. Για τον βίο και τα έργα του Αυσονίου, βλ. Ε. Κ. RAND, Ausonius. The First French Poet, *Classical Association. Proceedings* 24 (1927), 28-41. J. R. MARTINDALE, Decimus Magnus Ausonius, *PLRE*, τ. 1, 140 κ.εξ. Φ. ΠΟΛΥΜΕΡΑΚΗΣ, *Decimi Magni Ausonii Cupido cruciatus* (διδ. διατρ.), Ιωάννινα 1993, 6-43 [phdtheses.ekt.gr/eadd/handle/1044/2692]. Η. J. ROSE, *Ιστορία της Λατινικής Λογοτεχνίας* (ελληνική μετάφραση Κ. ΓΡΟΛΛΙΟΣ), Αθήνα 1994, τ. 2ος (4η έκδοση), 249-252. Ε. J. KENNEY - W. V. CLAUSEN, *Ιστορία της Λατινικής Λογοτεχνίας* (ελληνική μετάφραση Θ. ΠΙΚΟΥΛΑΣ - Α. ΣΙΔΕΡΗ-ΤΟΛΛΙΑ), Αθήνα 2003, (4η έκδοση), 939-947, και Μ. von ALBRECHT, *Ιστορία της Ρωμαϊκής Λογοτεχνίας* (ελληνική μετάφραση Δ. ΝΙΚΗΤΑΣ), Ηράκλειο 2002, τ. 2, 1595-1620.

Η συλλογή που εξετάζεται στην παρούσα εργασία αποτελεί μία έμμετρη βιογραφία αυτοκρατόρων. Οι συνθήκες που επικρατούσαν κατά τη διάρκεια του 4ου αιώνα μ.Χ. συνέβαλαν σημαντικά στην ανάπτυξη τέτοιου είδους βιογραφιών. Στα χρόνια της Ύστερης Αρχαιότητας η σχέση ανάμεσα στον αυτοκράτορα και τη Σύγκλητο αμβλύνεται με την καθιέρωση απόκτησης διαδόχων του αυτοκρατορικού θρόνου με υιοθεσία (*adoptio*)², θέμα που θίγει και ο Αυσόνιος. Οι ηγεμόνες αυτοί, καθώς διακρίνονται για τη σοφία τους και για τη φιλοσοφική τους διάθεση, αποδυναμώνουν τη λεγόμενη «αντιπολιτευτική» δύναμη της Συγκλήτου και γίνονται απόλυτα αποδεκτοί ως *principes* και από την αριστοκρατία. Η Σύγκλητος έχει μεταβληθεί δραστικά όσον αφορά τη σύνθεσή της και προσαρμόζεται αναλόγως. Από τη λατινική λογοτεχνία τη στιγμή αυτή λείπει ένα κίνητρο για τη συγγραφή ιστοριογραφίας με συγκλητική ιδεολογία και στη θέση της εμφανίζονται οι βιογραφίες αυτοκρατόρων. Εξαιτίας, λοιπόν, της πολιτικής κατάστασης, αλλά και της ανάγκης του αναγνωστικού κοινού για ψυχαγωγία, το είδος των αυτοκρατορικών βιογραφιών γνωρίζει μεγάλη ανάπτυξη³.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, λοιπόν, ο Αυσόνιος, επηρεασμένος από το λογοτεχνικό *Zeitgeist*⁴ και έχοντας, ως *grammaticus* και *rhetor* που ήταν, τεράστιο απόθεμα γνώσεων όσον αφορά τους προγενέστερους συγγραφείς που ασχολήθηκαν με τη ζωή και τη δράση αυτοκρατόρων, συνέγραψε τους *Caesares*, καθιστώντας τους αναπόσπαστο τμήμα της πολυποίκιλης ποίησής του.

Ο Αυσόνιος αφιερώνει τους *Caesares* στον γιο του, Εσπέριο. Η συλλογή απαρτίζεται από τρεις ακολουθίες μονόστιχων (σε εξαμέτρους), που καθεμία από αυτές έχει ως θέμα τη διαδοχή αυτοκρατόρων, τη διάρκεια εξουσίας τους και τον θάνατό τους αντιστοίχως, και από εικοσιτέσσερα τετράστιχα (σε ελεγειακά δίστιχα), που αρχίζουν με τον Ιούλιο Καίσαρα και τελειώνουν με τον Ελαγάβαλο. Το καθένα από αυτά τα δύο μέρη έχει μία έμμετρη εισαγωγή. Η πρώτη αποτελείται από πέντε

2. Βλ. A. BERGER, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, Philadelphia 1953, 350.

3. Με το είδος αυτό ασχολήθηκαν ο Μάριος Μάξιμος, ο Αυρήλιος Βίκτωρ, οι συγγραφείς της *Historia Augusta* κ.ά. Βλ. VON ALBRECHT, τ. 2, 1471-1515.

4. Χρησιμότητα για τους αποσπασματικά σωζόμενους Ρωμαίους ιστοριογράφους είναι το τρίτομο έργο του T. J. CORNELL (ed.), *The Fragments of the Roman Historians*, Oxford 2013, τ. 1-3.

εξαμέτρους και η δεύτερη από δύο ελεγειακά δίστιχα⁵. Παράλληλα, συνυπάρχει και άλλη μία διαίρεση της συλλογής με βάση τον συγγραφέα-πηγή από τον οποίο αντλεί κάθε φορά ο Αυσόνιος: το πρώτο μέρος (από την αρχή του έργου έως το τετράστιχο του Δομιτιανού), στο οποίο, όπως δηλώνει και ο ίδιος ο ποιητής, πρότυπό του είναι ο Σουητώνιος⁶, και το δεύτερο (από το τετράστιχο του Νέρβα έως το κολοβό τετράστιχο του Ελαγάβαλου), στο οποίο είναι άγνωστο από ποιόν συγγραφέα αντλεί. Η διχοτόμηση του έργου είναι φανερή και από τους τίτλους του: α' μέρος: *Ausonii de XII Caesaribus per Suetonium Tranquillum scriptis* και β' μέρος: *De Caesaribus post Tranquillum tetrasticha*.

Στη δεύτερη εισαγωγή ο Αυσόνιος δηλώνει ότι πραγματεύτηκε όλους τους αυτοκράτορες που γνώριζε, γεγονός που οδήγησε τον Schenkl, εκδότη του έργου του ποιητή (Βερολίνο 1883)⁷, στη διαπίστωση ότι η συλλογή αυτή είναι απίθανο να κατέληγε εκεί που σήμερα σταματά και ότι έχουν χαθεί περισσότεροι στίχοι, και όχι μόνο το δεύτερο δίστιχο από το τετράστιχο του Ελαγάβαλου. Οι *Caesares* αποτελούν, δηλαδή, μία κολοβή συλλογή.

Δεν είναι ξεκάθαρο πότε γράφτηκε το έργο. Ο Peiper⁸ υποστηρίζει ότι ο Αυσόνιος συνέθεσε τους *Caesares* στις αρχές του 380, ενώ ο Syme⁹ στο έτος 379 ή λίγο αργότερα (και οι δύο θεωρούν ότι σε αυτά τα χρόνια ο ποιητής γράφει και τους *Fasti*, ιστορικό έργο και αυτό, που επίσης αφιερώνει στον Εσπέριο). Ο Green πάλι, είναι της άποψης ότι η προτίμηση του ποιητή για τους υιοθετημένους αυτοκράτορες ίσως να αποτελεί ένδειξη χρονολόγησης του έργου. Χαρακτηριστικά, αναφέρει: «είναι δύσκολο να πιστέψουμε ότι ο Αυσόνιος θα μπορούσε να γράψει τόσο απροκάλυπτα για την ανωτερότητα των υιοθετημένων αυτοκρατόρων σε

5. Δύο περιπτώσεις υπάρχουν σε ολόκληρη την ποίηση του Αυσονίου όπου το εισαγωγικό υλικό σε ποιητικές συλλογές είναι και το ίδιο έμμετρο, οι *Caesares* (στ. 1-5) και το *Ludus septem sapientium* (στ. 1-18). Βλ. R. P. H. GREEN, *Ausonius's Fasti and Caesares revisited*, *Classical Quarterly* 49.2 (1999), 575.

6. Βλ. *Caesares*, Mon. 4-5: *Quorum per plenam seriem Suetonius olim/Nomina, res gestas vitamque obitumque peregit*. Για την επίδραση του Σουητωνίου στον Αυσόνιο, βλ. H. SZELEST, *Ausonius und Suetonius*, *Ziva Antika* 26 (1976), 433-442.

7. Βλ. K. SCHENKL, *Decimi Magni Ausonii Opera*, Berlin 1883, xiv.

8. Βλ. R. PEIPER, *Decimi Magni Ausonii Opera*, Leipzig 1976 (2η έκδοση), σ. cv.

9. Βλ. R. SYME, *Emperors and Biography*, Oxford 1971, 94.

σύγκριση προς εκείνους που γεννήθηκαν στην πορφύρα πριν τον θάνατο του Γρατιανού [μαθητής του Αυσονίου], του γιου του Βαλεντιανού του πρώτου»¹⁰. Υποθέτει, λοιπόν, ότι η συλλογή έχει γραφτεί μετά το 383 μ.Χ. Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η συλλογή έχει συντεθεί στα χρόνια 379-383 μ.Χ. ή λίγο αργότερα.

Η εκτεταμένη χειρόγραφη παράδοση είναι ένδειξη της δημοτικότητας της συλλογής, η οποία περιλαμβάνεται ακέραη στους κώδικες V, B και W των έργων του Αυσονίου, ενώ ο κώδικας E περιέχει μόνο τα μονόστιχα, και η οικογένεια χειρογράφων Z τα μονόστιχα και τα έξι τετράστιχα από τον Νέρβα έως τον Κόμμοδο. Επίσης, πολλοί κώδικες του Σουητωνίου και του Σιδωνίου¹¹ περιλαμβάνουν τους *Caesares*. Υπάρχει διαφωνία σχετικά με τους τίτλους διαφόρων τμημάτων του έργου. Για παράδειγμα, για το μέρος από τον Νέρβα έως τον Ελαγάβαλο, ο V και ο Γ έχουν τον τίτλο: *Nerva tetrasticha*, τα χειρόγραφα της οικογένειας Z τον τίτλο: *de Caesaribus post Tranquillum* και ο K τον: *de Caesaribus post Tranquilla Nerva*. Ο Green πιστεύει ότι οι τίτλοι μάλλον δεν προέρχονται από κάποιον γραφέα, αλλά από το χέρι του ίδιου του Αυσονίου, όπως και οι τίτλοι των έργων του *Parentalia* και *Professores*, που ανήκουν στην ίδια περίοδο¹².

Ο Liebermann¹³ κατατάσσει τη συλλογή στα ιστορικά-σχολαστικά ποιήματα του Αυσονίου. Γεγονός είναι ότι δεν πρόκειται για έμμετρο ιστορία, αλλά για ένα σύνολο κυρίως από επιγράμματα, πάνω σε ένα θέμα (βίοι αυτοκρατόρων) που γοήτευε και προκαλούσε τον Αυσόνιο. Τα ποιήματα αυτά, τοποθετημένα το ένα μετά το άλλο ακολουθώντας τη χρονολογική σειρά της διαδοχής των αυτοκρατόρων, στόχο τους έχουν την ψυχαγωγία του αναγνώστη και όχι την ιστορική του πληροφόρηση· τον ίδιο στόχο είχε και η παράφραση του *De regibus* του Σουητωνίου, που ετοίμαζε τον ίδιο καιρό ο Παυλίνος, μαθητής του Αυσονίου, κατά προτροπή του δάσκαλού του¹⁴.

10. Βλ. R. P. H. GREEN, *The works of Ausonius*, Oxford 1991, 558 [στο εξής: GREEN, *Ausonius*].

11. Για τον συγγραφέα βλ. P. KROH, *Λεξικό αρχαίων συγγραφέων, Ελλήνων και Λατίνων* (ελληνική μετάφραση Δ. ΛΥΠΟΥΡΗΣ - Λ. ΤΡΟΜΑΡΑΣ), Θεσσαλονίκη 1996, 704-705.

12. Βλ. GREEN, *Ausonius*, 559.

13. L. LIEBERMANN, D. Magnus Ausonius, στο *Handbuch der lateinischen Literatur* 5, Μόναχο 1989, 268-308.

14. Για τον Παυλίνο, βλ. KENNEY - CLAUSEN, 962-964.

Ο Αυσόνιος δηλώνει την πηγή του, τον Σουητώνιο, όσον αφορά το πρώτο μέρος, στον τίτλο αλλά και αλλού¹⁵. Με προσεκτικότερη έρευνα των παράλληλων χωριών, ο αναγνώστης διαπιστώνει πως, εκτός από τον γνωστό Ρωμαίο βιογράφο, πηγή του Αυσονίου –σε μικρότερο βαθμό– είναι και ο Τάκιτος¹⁶. Χρησιμοποιεί και φράσεις από ποιητές (Βεργίλιος, Οβίδιος, Ιουβενάλης) και τις εντάσσει στα δικά του συμφραζόμενα¹⁷. Ο ποιητής βασίστηκε στις πλούσιες γνώσεις που είχε πάνω στο θέμα του συγκεκριμένου έργου και στη μνήμη του γενικότερα¹⁸. Γιατί, όμως, ενώ τα διακείμενα δείχνουν τη σύνδεσή του και με άλλους συγγραφείς, εκείνος από όλους αυτούς αναφέρει μόνο το όνομα του Σουητωνίου; Ίσως, όπως υποστηρίζει ο Green, να το αναφέρει για να προσδώσει κύρος στο έργο του –καθώς ο Σουητώνιος είναι ο μεγαλύτερος Ρωμαίος βιογράφος– ή για να διαφημίσει την ικανότητά του να μεταφέρει τις βιογραφίες του πεζογράφου σε στίχο¹⁹.

Σχετικά με άλλους συγγραφείς, που μπορεί να αποτέλεσαν πηγές του Αυσονίου, ο Green υποστηρίζει: «σε μικρό βαθμό μπορεί [ο Αυσόνιος] να χρησιμοποίησε τον Πλούταρχο ή τον Ηρωδιανό. Κάποιες ομοιότητες

15. Βλ. τίτλο *Ausonii de XII Caesaribus per Suetonium Tranquillum scriptis*, Mon. 4: *Suetonius peregit*, Tetr. 28: *disce ex Tranquillo*.

16. Για παράδειγμα, πρβλ. *Caesares* Mon. 9: *cognomen Caligae cui castra dederunt* με *Ann.* 1.49.69: *quem militari vocabulo Caligulam appellebant, quia plerumque ad concilianda vulgi studia eo tegmine pedum induebatur*, *Caesares* Tetr. 30: *imperio proditus inferior* με *Hist.* 1.49: *maior private visus dum privates fuit, et omnium consensus capax imperii nisi imperasset*.

17. Πρβλ. *Caesares* Mon. 25: *tertia vos Latio regnantes nesciit aestas* με Βεργίλιο, *Aen.* 1.265: *tertia dum Latio regnantem viderit aestas*, *Caesares* Tetr. 85: *elegido...Histro* με *Aen.* 8.610: *egelido flumine*, *Caesares* Tetr. 63: *documenta daturus* με Οβίδιο *Met.* 3.579: *documenta dature*, *Caesares* Mon. 17: *quem Calvum dixit sua Roma Neronem* με Ιουβενάλη, *Sat.* 4.38: *calvo serviret Roma Neroni*, *Caesares* Tetr. 49-50: *hactenus edideras dominos, gens Flavia, iustos. Cur duo quae dederant, tertius eripuit?* με δύο στίχους που διασώζονται από τον σχολιαστή του Ιουβενάλη στη *Sat.* 4.38 και αποδίδονται στον Μαρτιάλη: *Flavia gens, quantum tibi tertius abstulit heres! paene fuit tanti, non habuisse duos*. Βλ. R. P. H. GREEN, *Ausonius' Use of the Classical Poets. Some New Examples and Observations*, *Classical Quarterly* 27 (1977), 441-452.

18. *Caesares*, Tetr. 4: *quos memor*.

19. R. P. H. GREEN, *Marius Maximus and Ausonius's Caesares*, *Classical Quarterly* 31 (1981), 231 [στο εξής: GREEN, Maximus and Ausonius].

που έχει με τον Δίωνα Κάσσιο ίσως να προέρχονται από άλλη πηγή. Τίποτα σημαντικό δεν τον συνδέει στενά με την πρόσφατη ιστορία του Αυρηλίου Βίκτορα ή του Ευτροπίου»²⁰. Από την άλλη, τα παράλληλα χωρία που υπάρχουν μεταξύ του δευτέρου τμήματος των *Caesares* και αποσπασμάτων της *Historia Augusta*²¹ δείχνουν πως ο Αυσονίος άσκησε επίδραση στους συγγραφείς της μεταγενέστερης αυτής συλλογής τριάντα βιογραφιών αυτοκρατόρων, διεκδικητών, σφετεριστών και μνηστήρων του θρόνου, από τον Αδριανό έως τον Νουμεριανό (117-284 μ.Χ.)²².

Όσον αφορά τη χρήση της γλώσσας στην ποίηση του Αυσονίου, η Nugent, μετά τη δήλωσή της ότι ο ποιητής μας είναι ένας άνθρωπος που γοητεύεται από το παιχνίδι των λέξεων, επισημαίνει δύο σημαντικά ζητήματα σχετικά με αυτό το θέμα· το πρώτο είναι ότι σε ολόκληρο το corpus του Αυσονίου, στατιστικά, η λέξη που απαντάται πιο συχνά είναι το ουσιαστικό *nomen* και το δεύτερο ότι ο ποιητής αρέσκεται σε ετυμολογικά παιχνίδια και ειδικά σε αυτά που έχουν να κάνουν με κύρια ονόματα²³. Και τα δύο αυτά χαρακτηριστικά είναι παρόντα στη συλλογή μας. Συγκεκριμένα, το ουσιαστικό *nomen* απαντάται έντεκα φορές, οκτώ στην απλή της μορφή (σε διαφορετικές, βέβαια, πτώσεις: *nomen*, *nomine*, *nomina*) και τρεις σε σύνθετη μορφή (*cognomen*,

20. GREEN *Ausonius*, 559.

21. Το έργο δεν σώζεται πλήρες, αφού, εκτός από τις βιογραφίες για τα έτη 244-253, λείπει και η αρχή του, η οποία θα πρέπει να εμπεριείχε τον τίτλο καθώς και άλλες σημαντικές πληροφορίες. Έτσι, δεν είναι δυνατό να απαντηθεί το ερώτημα, εάν η συλλογή άρχιζε με τον αυτοκράτορα Νέρβα, οπότε θα αποτελούσε συνέχεια των βιογραφιών του Σουητωνίου που ολοκληρώνονται στον Δομιτιανό. Η χειρόγραφη παράδοση αναφέρει τα εξής ονόματα (ίσως ψευδώνυμα) συγγραφέων της *Historia Augusta*: Lampridius, Spartianus, Vopiscus, Capitolinus, Pollio και Gallicanus. Βλ. KENNEY – CLAUSEN, 972-975.

22. Βλ. B. BALDWIN, *Ausonius & the Historia Augusta*, *Gymnasium* 88 (1981), 438-445 [=ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Studies on Late Roman and Byzantine History, Literature and Language*, Amsterdam 1984, V]. N. M. KAY, *Ausonius: Epigrams*. Text with Introduction and Commentary, London 2001, 78 και M. THOMPSON, *Logodaedalia: Ausonius and the Historia Augusta*, στο: C. DEROUX (ed.), *Studies in Latin Literature and Roman History*, XIV, Bruxelles 2008, 445-475.

23. S. G. NUGENT, *Ausonius' "late-antique" poetics and "post-modern" literary theory*, *Ramus* 19 (1990), 36. Για τη χρήση των ονομάτων στην οικογένεια του ποιητή, βλ. M. LOLLI, *D. M. Ausonius Parentalia: Introduzione, testo, traduzione e commento* (Collection Latomus 232), Bruxelles 1997, 7-22.

praenomen, cognomina). Η συχνή χρήση του ουσιαστικού nomen είναι δηλωτική της ονοματοκεντρικότητας του έργου, που αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό της καταλογικής τεχνικής. Αλλά και ετυμολογικό παιχνίδι με κύρια ονόματα επιχειρεί ο Αυσόνιος στις περιπτώσεις δύο αυτοκρατόρων: στον Καλιγούλα²⁴ και στον Καρακάλλα²⁵. Και οι δύο αυτοκράτορες δεν φαίνεται να είναι ιδιαίτερος αγαπητοί στον Αυσόνιο. Επίσης και οι δύο είχαν προσωνύμια που προέρχονται από είδη ρουχισμού: από στρατιωτική αρβύλα ο Καλιγούλας (caliga), από γαλατική ενδυμασία με κονκούλα (caracalla, η οποία την εποχή του μεταγενέστερου αυτοκράτορα είχε γίνει της μόδας), ο Καρακάλλας. Με αυτό το ετυμολογικό παιχνίδισμα ο ποιητής εκφράζει με σατιρικό τρόπο την απέχθειά του προς αυτούς τους αυτοκράτορες.

Την αντιπάθειά του προς έναν άλλο Καίσαρα, τον Δομιτιανό, την εκφράζει φανερά ο Αυσόνιος, εκτός από τον λεκτικό, και με έναν άλλο τρόπο: με την αποσιώπηση του ονόματός του (damnatio memoriae). Αν εξαιρέσουμε το τετράστιχο που τιτλοφορείται με το όνομά του²⁶, και τις τρεις φορές που αναφέρεται σε αυτόν²⁷, ο ποιητής δεν τον ονοματίζει αλλά τον αποκαλεί «αδελφό του Τίτου». Ο Αυσόνιος απαξιώνει να αναφέρει το όνομά του, βρίσκοντας μόνο ως θετικό του στοιχείο το γεγονός ότι ήταν αδελφός του “*amor orbis*” Τίτου²⁸.

Το ύφος του Αυσονίου, λοιπόν, διακρίνεται από έντονο φορμαλισμό που δικαιολογείται από τη ρητορική σφραγίδα όλου του έργου του, αλλά και ολόκληρης της λογοτεχνικής παραγωγής της εποχής – δεν είναι εξάλλου τυχαίο το γεγονός ότι ο ποιητής μας ποτέ δεν αυτοπροσδιορίζεται ως poeta αλλά πάντα ως grammaticus ή rhetor²⁹. Η περιορισμένη έκταση και αυτού του έργου, η καταλογική του μορφή, η επιτηδευμένη φρασεολογία

24. *Caesares Mon.* 9: *Caesar, cognomen Caligae cui castra dederunt* και *Tetr.* 17-18: *Post hunc castrensi Caligae cognomina Caesar/Successit saevo saevior ingenio.*

25. *Caesares Tetr.* 91-92: *Fratris morte nocens, punitus fine cruento,/inrisu populi tu, Caracalla, magis.*

26. *Caesares Tetr.* 49-52, που τιτλοφορείται *Domitianus*.

27. *Caesares Mon.* 16-17: *Secutus/Frater, quem Calvum dixit sua Roma Neronem*, 29: *Quindecies saevis potitur tum frater habenis*, 41: *Sera gravem perimunt, sed iusta piacula fratrem.*

28. Βλ. υποσημείωση 26 της παρούσας εργασίας.

29. Βλ. ΠΟΛΥΜΕΡΑΚΗΣ, *Decimi Magni Ausonii Cupido cruciatus*, 35.

κλπ. οφείλονται στη λογοτεχνική τάση της εποχής που ονομάστηκε «νεο-αλεξανδρινισμός», λόγω της προτίμησης σε μικρά και πυκνά ποιητικά δημιουργήματα που όφειλαν πολλά στην αλεξανδρινή κληρονομιά³⁰. Ο φορμαλισμός αυτός, που υπάρχει και σε άλλους συγγραφείς της Ύστερης Αρχαιότητας (Προυδέντιος, Κλαυδιανός), μας βοηθά στο να διακρίνουμε, όπως γράφει ο Παπαγγελής, «αλεξανδρινές ανταύγειες» στα ποιητικά πονήματα αυτής της περιόδου. Ο ίδιος μελετητής αναφέρει: «οι κύριοι συντελεστές του ύφους [αυτών των ποιητών] (...) ηχούν πολύ γνώριμοι: “εκφράσεις” υψηλής ενάργειας, κατάλογοι, περιεσκεμμένη θέση των όρων στον στίχο, ισχυρές δόσεις ρητορικών σχημάτων, ανάδειξη της μεμονωμένης λέξης, χρήση της λέξης ως υλικού τιμαλφούς, προτεραιότητα του επεξεργασμένου επεισοδίου έναντι της συνολικής πλοκής. Καθόλου περίεργο που κάποιοι μίλησαν επίσημα για “νέο αλεξανδρινισμό”». Κάποια από αυτά τα χαρακτηριστικά, όπως ήδη προαναφέρθηκε, μπορεί κανείς να τα διακρίνει και στους *Caesares* (καταλογική μορφή, ανάδειξη της λέξης, π.χ. *nomen*) και ίσως, όπως υποθέτει ο ίδιος ερευνητής: «να αποτελούν περισσότερο από οτιδήποτε άλλο σπονδή στους “κλασικούς”»³¹.

Χαρακτηριστική είναι η ευνοϊκή στάση που έχει ο ποιητής απέναντι στους υιοθετημένους αυτοκράτορες (όπως φαίνεται στα τετράστιχα που η πηγή τους είναι μεταγενέστερη του Σουητωνίου). Ο Αυσόνιος πλέκει το εγκώμιό τους³². Μία από τις κυρίαρχες αρχές της Στωϊκής φιλοσοφίας, που ήχησε σημαντικά τους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες, ήταν πως ο κυβερνήτης του κράτους θα πρέπει να είναι ο ξεχωριστός, «πεφωτισμένος» ηγεμόνας, ο πρώτος (*princeps*) ανάμεσα στους καλύτερους, που με τις ικανότητές του και όχι λόγω της καταγωγής του, θα οδηγούσε τον λαό του στη μέγιστη ευημερία. Σε αυτό το πλαίσιο η υιοθεσία (*adoptio*) καθιερώνεται ως κοινή πρακτική³³, που έφερε επιτυχία

30. Βλ. J.-L. CHARLET, *Aesthetic Trends in Late Latin Poetry (325-410)*, *Philologus* 132 (1988), 75-77.

31. Θ. ΠΑΠΑΓΓΕΛΗΣ, *Η Ποιητική των Ρωμαίων «Νεωτέρων»*, Αθήνα 2002 (2η έκδοση), 234-235.

32. Το εγκώμιο αυτό κορυφώνεται στο *Caesares* Tetr. 64: *adsciti quantum praemineant genitis*.

33. Βλ. BERGER, 350.

αποτελέσματα³⁴. Αυτό ο grammaticus Αυσόνιος το γνωρίζει πολύ καλά και το τονίζει στο έργο του αρκετές φορές³⁵. Ίσως, η επιτυχής εξέλιξη των υιοθετημένων αυτοκρατόρων να του θύμιζε τον εαυτό του. Ο Αυσόνιος, που δεν υπήρξε γόνος αριστοκρατικής οικογένειας (τουλάχιστον από την πλευρά του πατέρα του), κατάφερε να φτάσει σε υψηλά αξιώματα (ύπατος, γεγονός για το οποίο ο Αυσόνιος συνέθεσε το μοναδικό πεζό του έργο, την *Gratiarium actio*, παιδαγωγός του Γρατιανού, comes, quaestor sacri palatii, praefectus praetorio trium Galliarum), λόγω του έργου του και της φήμης που απέκτησε από αυτό³⁶, χάρη στις ίδιες προϋποθέσεις, δηλαδή, που εξασφάλισαν και στους υιοθετημένους αυτοκράτορες λαμπρή υστεροφημία.

Ο Αυσόνιος σε αυτό το έργο του διασκορπίζει αποφθέγματα ενδεικτικά της ηθικής του. Έτσι, στο τετράστιχο του Γάλβα αναφέρει: «μα σειρά πιο ταιριαστή / είναι τους ανθρώπους αργότερα να τους ικανοποιείς, νωρίτερα να τους απογοητεύεις»³⁷. Έπειτα, στο τετράστιχο του Βιτελλίου σημειώνει: «γιατί συχνά / ο ανάξιος βραβεία εξουσίας προσεγγίζει, μα κανείς εκτός από τον άξιο δεν τα κρατά»³⁸. Το τετράστιχο του Δομιτιανού καταλήγει: «τα δώρα των αγαθών / σύντομα είναι. Τα αδικήματα, μόλις γίνουν, για πάντα πόνο φέρνουν»³⁹, ενώ το τετράστιχο του Σεβήρου Περτίνακα ως εξής: «Ο τόπος εμπόδιο δεν είναι, όταν ισχυρή είναι η δύναμη που κάποιος από φυσικού του έχει»⁴⁰. Από τις φράσεις αυτές, διαπιστώνουμε την τάση του ποιητή για ηθικολογία και την ισχυρή πίστη που έτρεφε στην αξιοκρατία. Παράλληλα, προσδίδει και διδακτικό τόνο σε όλη του τη συλλογή.

Ο Αυσόνιος είναι ευνοϊκός απέναντι στον Ιούλιο Καίσαρα και τον Αύγουστο, ενώ η στάση του προς τις δυναστείες των Κλαυδίων και των

34. Π.χ. οι επιτυχημένοι υιοθετημένοι αυτοκράτορες Τραϊανός, Αδριανός, Αντωνίνος ο Πίος, Μάρκος Αυρήλιος.

35. Βλ. *Caesares Tetr.* 55-56, 59-60, 63-64, 67-68.

36. Βλ. M. K. HOPKINS, *Social Mobility in the Later Roman Empire. The evidence of Ausonius*, *Classical Quarterly* 11 (1961), 239-249 και H. SIVAN, *Ausonius of Bordeaux. Genesis of a Gallic aristocracy*, New York 1993, 31-74.

37. *Caesares Tetr.* 31-32: *set iustior ordo est/Conplacuisse dehinc, displicuisse prius.*

38. *Caesares Tetr.* 39-40: *quia praemia regni/Saepe indignus adit, non nisi dignus habet.*

39. *Caesares Tetr.* 51-52: *qui dona bonorum/Sunt brevia; aeternum, quae nocuere, dolent.*

40. *Caesares Tetr.* 88: *Non obstare locus, cum valet ingenium.*

Φλαβίων δεν μας προκαλεί έκπληξη. Ο Τραϊανός τού είναι περισσότερος αγαπητός από τον Αδριανό, οι πρώτοι δύο Αντωνίνοι εγκωμιάζονται, ενώ οι απόγονοί τους καταδικάζονται. Αξιοσημείωτη είναι η ευνοϊκότερη στάση του ποιητή προς τον Σεπτίμιο Σεβήρο. Ακόμη και ο Αυρήλιος Βίκτωρ, ενθουσιώδης οπαδός και συμπατριώτης του Σεβήρου, είχε τις επιφυλάξεις του για εκείνον, ειδικά πάνω στο θέμα του θανάτου του προκατόχου του, Διδίου Ιουλιανού⁴¹. Ο Μάριος Μάξιμος⁴², αν και ήταν και αυτός υποστηρικτής του, δεν φαίνεται να συμεριζείται εξ ολοκλήρου τη στάση του Αυσονίου, καθώς σε ένα χωρίο της *Historia Augusta*, στο οποίο αναφέρεται η μαρτυρία του⁴³, κατηγορεί τον Σεβήρο για σκληρότητα και διπροσωπία. Ο θαυμασμός εξάλλου που ο Αυσονίος τρέφει για τον συγκεκριμένο αυτοκράτορα αποδεικνύεται και από τον αριθμό των στίχων που αφιερώνει για εκείνον (έξι στίχοι, καθώς αρχίζει το εγκώμιο του ήδη από το δεύτερο ελεγειακό δίστιχο του Διδίου Ιουλιανού)⁴⁴.

Όπως προαναφέρθηκε⁴⁵, οι *Caesares* αποτελούν κολοβή συλλογή που διακόπτεται στο πρώτο ελεγειακό δίστιχο του Ελαγάβαλου. Από εκεί και μετά ο Αυσονίος πιθανώς θα συνέχιζε με τους αυτοκράτορες που ακολουθούν και ίσως να έφτανε στη δική του εποχή. Πέρα, όμως, από το τμήμα του έργου που είναι χαμένο σήμερα, παρατηρούμε ότι ο ποιητής, στο δεύτερο μέρος που σώζεται, δεν αναφέρεται καθόλου στους αυτοκράτορες Λεύκιο Βήρο, Κλώδιο Αλβίνο και Πεσκέννιο Νίγρο⁴⁶. Θεωρούμε ότι δεν αναφέρεται σε αυτούς κυρίως για τρεις λόγους πρώτον, γιατί και οι τρεις τους μοιράστηκαν τον θρόνο και κανείς τους δεν στάθηκε μοναδικός αυτοκράτορας. Δεύτερον, γιατί δεν του ήταν συμπαθείς (σημειωτέον ότι ο Rostovtzeff χαρακτηρίζει τον Λεύκιο Βήρο νωθρό και ηλίθιο)⁴⁷. Οι

41. SYME, *Emperors and Biography*, 93.

42. Βλ. υποσημείωση 65 της παρούσας εργασίας.

43. Βλ. *Historia Augusta*, Spartianus, Sev. xv: *denique cum occisi essent nonnulli, Severus se excusabat et post eorum mortem negabat fieri iussisse quod factum est. Quod de Laeto praecipue Marius Maximus dicit.*

44. Το εγκώμιο προς τον Σεβήρο καταλαμβάνει τους στίχους *Caesares Tetr.* 83-88.

45. Βλ. σσ. 46-47 της παρούσας εργασίας.

46. Στους αυτοκράτορες Γέτα και Αντωνίνο Διαδοιμενιανό αναφέρεται υπαινικτικά, βλ. *Caesares Tetr.* 91: *fratris morte* για τον πρώτο και *Caesares Tetr.* 95: *cum prole* για τον δεύτερο.

47. M. ROSTOVZEFF, *Ρωμαϊκή Ιστορία* (ελληνική μετάφραση Β. ΚΑΛΦΟΓΛΟΥ), Αθήνα 1984, 239.

άλλοι δύο, Αλβίνος και Πεσκέννιος, συγκρούστηκαν με τον αγαπημένο αυτοκράτορα του Αυσονίου, τον Σεβήρο. Ο ποιητής καταδικάζει, λοιπόν, τη μνήμη τους (*damnatio memoriae*)⁴⁸. Τρίτον και σημαντικότερο, γιατί μπορεί η πηγή του (Μάριος Μάξιμος;) να μη τους ανέφερε.

Εύλογα προκύπτει στον αναγνώστη αυτής της ποιητικής συλλογής το εξής ερώτημα: γιατί ο Αυσόνιος αναφέρεται τέσσερις φορές (στα μονόστιχα για τη διαδοχή τους, τη διάρκεια της εξουσίας τους, τον θάνατό τους και στα τετράστιχα που αφορούν τον καθένα) στους αυτοκράτορες που για τη ζωή και το έργο τους αντλεί από τον Σουητώνιο, ενώ για τους αυτοκράτορες που η πηγή του είναι άγνωστη, κάνει μία μοναδική αναφορά (στα αντίστοιχα τετράστιχα); Γιατί δεν προτάσσει μονόστιχα και στο δεύτερο τμήμα του έργου (με τίτλο: *de Caesaribus post Tranquillum tetrasticha*); Βέβαιη απάντηση δεν μπορεί να δοθεί. Ίσως γιατί θεωρούσε τους πρώτους δώδεκα αυτοκράτορες πιο δημοφιλείς⁴⁹ – με αυτούς εξάλλου είχε ασχοληθεί ο μεγαλύτερος Ρωμαίος βιογράφος, ο Σουητώνιος. Ίσως πάλι, επειδή αυτοί οι αυτοκράτορες ήταν χρονικά πιο απομακρυσμένοι από τους σύγχρονους του αναγνώστες, θέλησε να προσφέρει πιο ενδεδεχθείς πληροφορίες για εκείνους. Εφόσον, όμως, ένα μεγάλο τμήμα της συλλογής έχει χαθεί και δεν γνωρίζουμε τί ακολούθουσε⁵⁰, μπορούμε να εικάσουμε ότι ο Αυσόνιος πιθανώς είχε και για τους αυτοκράτορες του δεύτερου μέρους περισσότερες αναφορές, στο χαμένο μέρος των *Caesares*.

Η συλλογή έχει ένα σαφές ιστορικό υπόβαθρο, αλλά το γεγονός αυτό δεν είναι ικανό για να καταταγεί στο είδος της ιστοριογραφίας. Όπως προαναφέρθηκε⁵¹, οι *Caesares* συγγενεύουν με τη βιογραφία, ένα λογοτεχνικό είδος που αναπτύχθηκε σημαντικά στα χρόνια της Ύστερης Αρχαιότητας και παραμέρισε την ιστοριογραφία⁵². Τη συγγένεια αυτή την κάνει φανερή και ο ποιητής μας, παραθέτοντας το όνομα του Σουητωνίου. Ενώ η ιστοριογραφία προβάλλει τη δημόσια δράση φημισμένων ανδρών, η βιογραφία προβάλλει την

48. Οι συγγραφείς της *Historia Augusta* ασχολούνται και με αυτούς τους αυτοκράτορες.

49. Βλ. *Caesares Mon. 1: Caesareos proceres*.

50. Βλ. σσ. 59-62 της παρούσας εργασίας.

51. Βλ. σσ. 46-49 της παρούσας εργασίας.

52. Βλ. von ALBRECHT, *Ιστορία της Ρωμαϊκής Λογοτεχνίας*, τ. 1, 522-536.

ιδιωτική. Αυτό κάνει και στους *Caesares* ο Αυσόνιος. Δεν περιγράφει τα κατορθώματα των αυτοκρατόρων, δεν συσχετίζει την πορεία της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας με τη δική τους. Αυτό που τον ενδιαφέρει είναι οι χαρακτήρες τους, με τα προτερήματα και τα ελαττώματά τους. Προκειμένου, βέβαια, για σημαίνοντα πολιτικά πρόσωπα, όπως είναι οι αυτοκράτορες, η βιογραφία δεν είναι δυνατό να αδιαφορήσει για τα ιστορικά τους επιτεύγματα. Στους *Caesares* ο Αυσόνιος φαίνεται να αδιαφορεί για τα θέματα αυτά. Ασχολείται με την ηθογραφική σκιαγράφιση των Καισάρων.

Οι *Caesares* παρουσιάζουν κοινά σημεία, αλλά και διαφορές, και με δύο άλλα λογοτεχνικά είδη, παραπλήσια της βιογραφίας το εγκώμιο και το λογοτεχνικό πορτρέτο. Κάποια τετράστιχα επιγράμματα της συλλογής (του Αυγούστου, του Σεβήρου) φαίνεται να αποτελούν εγκώμια. Αν εξετάσουμε, όμως, τη συλλογή σαν σύνολο, θα διαπιστώσουμε ότι υπάρχουν βασικές διαφορές με αυτό το είδος. Στο εγκώμιο δίνεται έμφαση στα πολιτικά, ηθικά, πνευματικά επιτεύγματα, ενώ στο έργο μας προέχει η ζωή του κάθε αυτοκράτορα, και για τον λόγο αυτόν (για τους περισσότερους αυτοκράτορες) μνημονεύονται οι αρνητικές τους πλευρές (πάθη)⁵³. Το λογοτεχνικό πορτρέτο στηρίζεται σε επιμέρους χαρακτηριστικά γνωρίσματα του προσώπου που περιγράφεται και δεν είναι πλήρες. Το ίδιο συμβαίνει και σε αυτή τη συλλογή, με την προσωπικότητα του κάθε αυτοκράτορα να αποτελεί το κεντρικό θέμα της. Ενώ, όμως, το λογοτεχνικό πορτρέτο έχει να κάνει με την απαρίθμηση συγκεκριμένων ιδιοτήτων ή κάποιων χαρακτηριστικών ανεκδότων που, κατά την αντίληψη του συγγραφέα, απεικονίζουν το άτομο με το οποίο ασχολείται, στους *Caesares* ο Αυσόνιος δεν παραθέτει κατάλογο αρετών ή ελαττωμάτων των αυτοκρατόρων, ούτε συμπεριλαμβάνει ανέκδοτα σχετικά με αυτούς. Αρκείται στην επισήμανση δύο ή τριών γνωρισμάτων, που είναι ενδεικτικά του χαρακτήρα τους, ενώ αρκετές φορές βλέπουμε να παρεμβαίνει ο ίδιος στο έργο του άλλοτε σχολιάζοντας⁵⁴ και άλλοτε διατυπώνοντας σοφά γνωμικά⁵⁵.

53. Το εγκωμιαστικό στοιχείο συνήθως υποχωρεί και στον Σουητώνιο.

54. Για παράδειγμα, βλ. *Caesares Tetr.* 28: *Disce ex Tranquillo: set meminisse piget*, 36: *Hoc solum fecit nobile, quod perit*, 50: *Cur duo quae dederant, tertius eripuit*.

55. Βλ. σ. 53 της παρούσας εργασίας.

Δικαιολογημένα λοιπόν διερωτάται ο αναγνώστης της συλλογής, σε ποιο είδος μπορούμε να κατατάξουμε τους *Caesares*; Είναι μία έμμετρη βιογραφία; Είναι μία συλλογή από πορτρέτα αυτοκρατόρων; Μήπως αποτελεί απλώς έμμετρο σχολιασμό στον Σουητώνιο, όπως δηλώνουν κάποιοι μελετητές⁵⁶; Η εντονότατη τάση του Αυσονίου για ηθικολογία είναι διάχυτη σε αυτό το έργο⁵⁷. Είναι ολοφάνερο ότι αυτό που τον ενδιαφέρει είναι ο χαρακτήρας των αυτοκρατόρων, η ηθική τους. Για τον λόγο αυτόν άλλωστε αφιερώνει εξίσου ένα τετράστιχο και για τους ονομαστούς αυτοκράτορες (π.χ. Τραϊανός, Αδριανός), αλλά και για τους λιγότερο γνωστούς (Δίδιος Ιουλιανός, Οπίλιος Μακρίνος). Δεν τον ενδιαφέρουν τα επιτεύγματά τους (πόλεμοι που διεξήγαγαν, η ανάπτυξη της αυτοκρατορίας στα χρόνια τους κλπ.). Ουσιαστικά, θα λέγαμε ότι δεν τον ενδιαφέρουν οι αυτοκράτορες ως πολιτικά πρόσωπα, αλλά ως σημαίνοντα ιστορικά πρόσωπα με αδυναμίες και προτερήματα. Σε αντίθεση με τον Σουητώνιο, που, όπως ο ποιητής μας δηλώνει στην αρχή της συλλογής⁵⁸, πραγματεύθηκε ολόπλευρα τους αυτοκράτορες, αυτός θίγει κυρίως την ηθική τους διάσταση με αυτή την ελλειπτικότητα και τον υπαινιγμό, που αποτελούν βασικά χαρακτηριστικά της ποίησης. Πρόκειται, λοιπόν, για έμμετρο ηθογραφικό έργο σε καταλογική μορφή, που έχει ως πρωταγωνιστές του τους σημαντικότερους πολίτες της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, τους ίδιους τους αυτοκράτορες.

Πιο στενός συγγενής αυτού του έργου είναι, βέβαια, η βιογραφία. Ο Αυσονίος χρησιμοποιεί αυτή τη συγγένεια για να κάνει και επίδειξη της ποιητικής του ικανότητας. Η επίδειξη έγκειται στο γεγονός ότι επιλέγει ένα κατεξοχήν θέμα της πεζογραφίας (βιογραφίες αυτοκρατόρων), αντλεί εκείνα τα στοιχεία του που θα τον βοηθήσουν σημαντικά στην επιγραμματική περιγραφή του χαρακτήρα των Καισάρων και στο τέλος καθιστά το έργο του αυτό μία ποιητική συλλογή. Την τακτική αυτή, να μεταγράφει σε στίχους παραδοσιακά θέματα της πεζογραφίας, ο Αυσονίος την ακολουθεί και στη συλλογή *Ordo Urbium Nobilium*, αλλά

56. ROSE, 251.

57. Βλ. σ. 53 της παρούσας εργασίας. Η τάση αυτή φαίνεται και από το γεγονός ότι, όταν μιλά για τους «κακούς» αυτοκράτορες, τονίζει ιδιαίτερα την τιμωρία τους, σαν να διακηρύσσει ότι κανείς φαύλος δεν γλιτώνει.

58. *Caesares Mon.* 4-5: *Quorum per plenam seriem Suetonius olim/Nomina, res gestas vitamque obitumque peregit.*

και στο έργο *Griphus Ternarii Numeri*. Με τον τρόπο αυτόν αναδεικνύει την αφαιρετική του ικανότητα και το ποιητικό του ταλέντο.

Ο Αυσόνιος, λοιπόν, χρησιμοποιεί βιογραφικό υλικό και του δίνει ηθικολογική χροιά. Η τακτική αυτή παραπέμπει σε έναν παλαιότερο Ρωμαίο βιογράφο, τον Κορνήλιο Νέπωτα, με τη διαφορά ότι ο ποιητής προσαρμόζει αυτό το υλικό σε στίχους. Μην ξεχνάμε άλλωστε ότι ο Νέπως είναι ο πρώτος για τον οποίο γνωρίζουμε ότι συνέθεσε βιογραφίες πολιτικών προσωπικοτήτων, όπως αργότερα και ο Σουητώνιος. Διαβάζοντας τις βιογραφίες του Νέπωτα, ο σύγχρονος αναγνώστης θα αντιληφθεί τον ηθικό σκοπό που διαπερνά ολόκληρο το έργο του. Οι βίοι του Κίμωνα, του Κόνωνα, του Ιφικράτη, του Χαβρία και του Τιμοθέου είναι σύντομοι, αλλά παρ' όλη τη βραχύτητά τους είναι διάχυτο σε αυτούς το έντονο ενδιαφέρον που δείχνει ο συγγραφέας για τη «virtus» και τα «vitiā» που χαρακτηρίζουν τους πρωταγωνιστές. Εκτός από την ηθικολογία, ένα άλλο κοινό στοιχείο Αυσονίου – Νέπωτα είναι ότι και στον προγενέστερο συγγραφέα υπάρχουν βιογραφίες που προσεγγίζουν το «εγκώμιο», όπως είναι αυτές του Επαμεινώνδα, του Αγησιλάου και του Αττικού. Και εκείνος, όμως, όπως ο ποιητής μας, δεν εμμένει μόνο στον έπαινο των προσώπων που πραγματεύεται. Αναμειγνύει τον έπαινο με τον ψόγο⁵⁹, πρακτική που ακολουθεί και ο Αυσόνιος⁶⁰. Ένα άλλο κοινό σημείο τους είναι ότι και ο Κορνήλιος Νέπως διατυπώνει την κρίση του, όπως και ο ποιητής μας, σε «προμύθια» ή προσθήκες⁶¹.

Οι ομοιότητες, λοιπόν, που φαίνεται να υπάρχουν ανάμεσα στον Αυσόνιο και τον Κορνήλιο Νέπωτα, έναν ηθικολόγο συγγραφέα, μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι εκτός από την ψυχαγωγία του αναγνώστη, ο ποιητής είχε ως στόχο, όπως και ο Νέπως, και τη διδαχή του. Φαίνεται ότι ο Αυσόνιος τήρησε στο έπακρον την αρχή που ο

59. Η ανάμειξη αυτή θεωρείται ότι αποτελεί ένα «περιπατητικό» στοιχείο. Η φιλοσοφική ηθική, ιδίως η χαρακτηρολογία του Αριστοτέλη και του Θεοφράστου, παρείχαν ένα μέσο για την εσωτερική διάρθρωση της βιογραφίας, την έντονη αντίθεση αρετών και παθών.

60. Στους *Caesares* ο Αυσόνιος συμπεριλαμβάνει επιγράμματα στα οποία γίνεται λόγος για καλούς και κακούς χαρακτήρες. Σε μερικούς, όμως, αυτοκράτορες, τα δύο αυτά χαρακτηριστικά συνυπάρχουν στο ίδιο το τετράστιχο τους. Για παράδειγμα, στο τετράστιχο του Βεσπασιανού και του Αδριανού.

61. Βλ. σ. 53 της παρούσας εργασίας.

Οράτιος διακηρύσσει στην *Ars Poetica*, ότι δηλαδή ο ποιητής επιθυμεί να ωφελεί ή να ευφραίνει ή και τα δύο μαζί⁶². Τα σχόλια του Αυσονίου, η επιμονή του να τονίζει τη δίκαιη τιμωρία των κακών αυτοκρατόρων, τα αποφθέγματα που διασκορπίζει στο έργο του, είναι στοιχεία που μας κάνουν να πιστεύουμε ότι οι *Caesares* αποτελούν έμμετρο ηθογραφικό έργο που έχει διπλό στόχο: την ψυχαγωγία αλλά και τη διδασκαλία του αναγνώστη. Ο διδακτικός σκοπός της συλλογής φαίνεται εξάλλου και από τη σοβαρή διάθεση που επιδεικνύει ο ποιητής σε ολόκληρο το έργο. Όπως προαναφέρθηκε⁶³, ο Αυσόνιος σε πολλά έργα του είναι αστείος και σκωπτικός. Στους *Caesares*, όμως, μοιάζει να συνδυάζει την τέχνη με το επάγγελμά του. Είναι ποιητής, αλλά και δάσκαλος των αναγνωστών του.

Αλλά από ποιούς συγγραφείς αντλεί ο Αυσόνιος υλικό για το δεύτερο μέρος της συλλογής; Επίσης, τι ακολουθούσε μετά το κολοβό τετράστιχο του Ελαγάβαλου; Τα ερωτήματα αυτά έχουν απασχολήσει σε μεγάλο βαθμό τους μελετητές του Αυσονίου και ο καθένας προσπαθεί να δώσει την πιο ευλογοφανή απάντηση.

Πολλοί⁶⁴ θεωρούν ότι ο Αυσόνιος αντλεί το υλικό του για το δεύτερο τμήμα της συλλογής από τον Μάριο Μάξιμο⁶⁵. Την άποψη αυτή τη στηρίζουν κυρίως στο γεγονός ότι στο δεύτερο μέρος των *Caesares* ο Αυσόνιος ασχολείται με τους ίδιους αυτοκράτορες με τους οποίους ασχολήθηκε ο Μάριος Μάξιμος (από τον Νέρβα έως τον Ελαγάβαλο). Ο Green υποστηρίζει: «Γι' αυτούς τους Καίσαρες ο Αυσόνιος σίγουρα θα είχε χρησιμοποιήσει κάποια πηγή, και εφόσον χρησιμοποίησε τον

62. *Ars Poetica* 333-334: *aut prodesse volunt aut delectare poeta/aut simul et iucunda et idonea dicere vitae.*

63. Βλ. σ. 45 της παρούσας εργασίας.

64. F. DELLA CORTE, *I Caesares di Ausonio e Mario Massimo*, *Studi Urbinati* 49.1 (1975), 483-491 [= *Atti del Convegno Gli storiografi latini tramandati in frammenti* (Urbino 1974)]. T. D. BARNES, *Hadrian and Lucius Verus*, *JRS* 57 (1967), 66, υποσημείωση 1. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *The sources of the Historia Augusta*, Bruxelles 1978, 10. SYME, *Emperors and Biography*, 90, υποσημείωση 1 και A. PASTORINO, *Opere di Decimo Magno Ausonio*, Torino 1971, 90.

65. Για τον πολιτικό και βιογράφο αυτόν του 2ου/3ου αιώνα μ.Χ. [ο οποίος έγραψε βιογραφίες αυτοκρατόρων από τον Νέρβα έως τον Ελαγάβαλο (96-222 μ.Χ.), έχοντας ως πρότυπό του τον Σουητώνιο, οι οποίες δεν σώζονται, εκτός από κάποια αποσπάσματα, αλλά χρησιμοποιήθηκαν από τους συγγραφείς της *Historia Augusta*], βλ. KENNEY - CLAUSEN, 971-973. Βλ. επίσης, A. R. BIRLEY, *Marius Maximus the consular Biographer*, *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* 2, 34, 3 (1997), 2684-2693.

Σουητώνιο για την πρώτη δωδεκάδα, θα μπορούσε να είχε συνεχίσει το έργο του έχοντας ως πρότυπό του τον Μάξιμο, που κατά κάποιο τρόπο ήταν ο συνεχιστής του Σουητωνίου»⁶⁶. Στο ερώτημα γιατί ο ποιητής δεν αναφέρει το όνομα του Μαξίμου, όπως μνημονεύει τον Σουητώνιο, ο ίδιος μελετητής δίνει μία εύλογη απάντηση: «όταν ο Αυσόνιος επρόκειτο να συνεχίσει πιο πέρα από τον Δομιτιανό, το κύρος που θα κέρδιζε αναφέροντας τον Μάξιμο δεν θα ήταν το ίδιο [σε σύγκριση μ' εκείνο που θα του προσέδιδε το όνομα του Σουητωνίου] ακόμη και αν τον είχε χρησιμοποιήσει»⁶⁷.

Ο Green πάλι, μετά την απόπειρά του να βρει κάποια κοινά σημεία ανάμεσα στον Αυσόνιο και τις έμμεσες μαρτυρίες του Μαξίμου, όπως διασώζονται στην *Historia Augusta*, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η πιθανότητα της αποκλειστικής εκμετάλλευσης του Μαξίμου από τον Αυσόνιο φαίνεται πως είναι μάλλον χλωμή και αμφίβολη⁶⁸. Οι ομοιότητες που υπάρχουν ανάμεσα στους δύο (η όχι και τόσο ευνοϊκή στάση τους απέναντι στον Αδριανό, η απέχθειά τους προς τη Φαυστίνα, τη μητέρα του Κομμόδου, η αναφορά στην απροθυμία του Ελβίου Περγίνακα να αναλάβει το αυτοκρατορικό αξίωμα και στην ταπεινή καταγωγή του Σεβήρου), ίσως να δικαιολογούνται από το γεγονός ότι μπορεί να προέρχονται από κοινή πηγή, άγνωστη σε μας. Συμπερασματικά, θα λέγαμε ότι είναι πολύ πιθανό πως ο Αυσόνιος είχε διαβάσει τις βιογραφίες του Μαξίμου και είχε αντλήσει από εκεί υλικό για τους *Caesares* του. Δεν μπορούμε, όμως, να προσδιορίσουμε με βεβαιότητα τί πήρε από εκείνον, ή να υποστηρίξουμε ότι, όσον αφορά το δεύτερο μέρος της συλλογής, το έργο μας αποτελεί συντόμευση των βιογραφιών του Μαξίμου.

Σχετικά με το δεύτερο τμήμα της συλλογής, αλλά και με το αντίστοιχο που ακολουθούσε το τετράστιχο του Ελαγάβαλου και που δεν σώζεται σήμερα, κάποιοι μελετητές πιστεύουν ότι ο ποιητής χρησιμοποίησε μία συλλογή βιογραφιών (*Kaisergeschichte* την είχε ονομάσει ο A. Enmann)⁶⁹, που και αυτή είναι χαμένη για εμάς, αλλά μπορούμε να

66. GREEN, Maximus and Ausonius, 231.

67. GREEN, Maximus and Ausonius, 231.

68. GREEN, Maximus and Ausonius, 231-236.

69. Πρόκειται για μία υποτιθέμενη χαμένη συλλογή από σύντομες βιογραφίες αυτοκρατόρων από τον Αύγουστο έως τον θάνατο του Μ. Κωνσταντίνου, γραμμένη πιθανώς στα χρόνια 337-340 μ.Χ. Την ύπαρξή της, αλλά και το γεγονός ότι ο Αυσόνιος

εικάσουμε ότι υπήρχε από άλλα παρόμοια έργα που έχουμε στη διάθεσή μας, π.χ. *Caesares* του Αυρηλίου Βίκτορα, *Breviarium ab urbe condita* του Ευτροπίου, *Historia Augusta*. Στα έργα αυτά φαίνεται να υπάρχει μία κοινή επιλογή γεγονότων και λαθών, ακόμη και κοινό λεξιλόγιο, ειδικότερα στις αφηγήσεις που αφορούν τον σκοτεινό (λόγω των πολλών μνηστήρων, σφετεριστών και διεκδικητών του αυτοκρατορικού θρόνου) τρίτο μεταχριστιανικό αιώνα. Είναι πιθανό ότι ο Αυσονίος άντλησε υλικό από μία παρόμοια συλλογή, που θα τον βοήθησε σημαντικά προσφέροντάς του πληροφορίες για την περίοδο αυτή.

Τι ακολουθούσε, όμως, μετά το τετράστιχο του Ελαγάβαλου; Δεν χωρά αμφιβολία ότι το έργο του Αυσονίου συνεχιζόταν, ίσως μέχρι την εποχή του⁷⁰. Η μαρτυρία του Giovanni Mansionario⁷¹ δίνει τη δυνατότητα στους μελετητές να διατυπώσουν ενδιαφέρουσες υποθέσεις για την έκταση των *Caesares* και για το τι ακολουθούσε στο χαμένο τμήμα τους. Ο Βερονέζος αρχαιολόγος, αφού αναφέρει στη λίστα του τη συλλογή μας⁷², αμέσως μετά αναφέρει: “*item ad eundem de imperatoribus res novas molitis a decio usque ad dioclecianum versu iambico trimetro iuxta libros eusebii nannetici ystorici*”. Μετά από αυτή τη δήλωση, εύλογα προκύπτουν τα εξής ερωτήματα: σε ποιο έργο αναφέρεται ο Mansionario; Είναι νόθο

έκανε χρήση αυτής της συλλογής, την είχε υποστηρίξει ο A. ENMANN, *Eine verlorene Geschichte der römischen Kaiser und das Buch de viris illustribus urbis Romae, Philologus, Supplement-Band 4, Heft 3 (1884), 337-501*. Βλ. και R. BURGESS, *Principes cum Tyrannis: two studies on the Kaisergeschichte and its tradition, Classical Quarterly 43 (1993), 491-500*.

70. Βλ. *Caesares* Tetr. 3-4: *incipiam ab divo percurramque ordine cunctos! novi Romanae quos memor historiae*.

71. Ο Giovanni de Matociis, ευρύτερα γνωστός ως Giovanni Mansionario, ήταν αρχαιολόγος από τη Βερόνα. Στο περιθώριο ενός αντιγράφου από το έργο του *Historia Imperialis*, όπου πραγματευόταν τις ζωές των αυτοκρατόρων από τον Αύγουστο έως τον Καρλομάγνο, γύρω στα 1320, παραθέτει έναν κατάλογο των έργων του Αυσονίου. Η μαρτυρία του εκδόθηκε για πρώτη φορά από τον R. WEISS, *Ausonius in the fourteenth century* στο: *Classical Influences on European Culture – A.D. 500-1500*, Cambridge 1971, 71-72. Επανεκδόθηκε από τον GREEN, *Ausonius, 720*. Τα έργα που αναφέρει ο Mansionario δεν είναι όλα γνήσια. Για παράδειγμα, δύο έργα που μάλλον δεν είναι αυθεντικά είναι αυτά που περιγράφει ως εξής: “*cronicam ab initio mundi usque ad tempus suum*” και “*libellum de nominibus mensium Hebreorum et Atheniensium*”.

72. Η φράση *item ad hesperium filium suum de ordine imperatorum* περιγράφει ασφαλώς τους *Caesares*.

έργο του Αυσονίου ή γνήσιο που δεν σώζεται; Τι σημαίνει η φράση “*res novas molitis*”; Ποιος είναι ο Eusebius Nanneticus και το σπουδαιότερο, ποια η σχέση αυτού του έργου με τους *Caesares*;

Αρκετοί ερευνητές συμφωνούν ότι το έργο που περιγράφει ο *Mansionario* είναι γνήσιο⁷³. Φαίνεται ότι ο Ιταλός γνώριζε καλά τι έλεγε, καθώς η συγκεκριμένη πληροφορία που μας παρέχει είναι ασυνήθιστα πλήρης. Δεν παραθέτει μόνο έναν απλό τίτλο, αλλά δίνει πληροφορίες για το περιεχόμενο του έργου, το μέτρο του και την ιστορική πηγή του, τακτική που δεν ακολουθεί στους *Caesares*.

Για να απαντήσουμε στο ερώτημα σε ποιο έργο αναφέρεται ο *Mansionario*, πρέπει πρώτα να εξηγήσουμε τι σημαίνει η φράση “*res novas molitis*”, ώστε να καταλάβουμε και ποιο ήταν το περιεχόμενό του. Ο Green θεωρεί ότι ο *Mansionario* με αυτή του τη φράση αναφέρεται στους σφετεριστές του αυτοκρατορικού θρόνου (δηλώνει μάλιστα ότι με την ίδια σημασία χρησιμοποιεί τη φράση και ο Τάκιτος, *Annales* 15.35)⁷⁴. Ο Burgess δίνει μία παραπλήσια ερμηνεία. Γράφει πως η φράση αυτή δεν είναι ασυνήθιστη και ότι γενικά το “*res novas molire*” σημαίνει «εξεγείρομαι» ή «επαναστατώ» και συγκεκριμένα μαζί με το ουσιαστικό “*imperatores*” ερμηνεύεται ως «σφετερίζομαι το αυτοκρατορικό αξίωμα», όπου το «σφετερίζομαι» χρησιμοποιείται πάντα για τις αποτυχημένες προσπάθειες που καταβάλλει κάποιος για να γίνει αυτοκράτορας και όχι για τους νόμιμους αυτοκράτορες. Από αυτές τις ερμηνείες είναι φανερό ότι ο Αυσονίος πρέπει να συνέθεσε μία ποιητική συλλογή που είχε ως θέμα της τους σφετεριστές του αυτοκρατορικού θρόνου⁷⁵ και ειδικότερα εκείνους που έδρασαν ανάμεσα στα χρόνια της διακυβέρνησης του Δεκίου (249-251 μ.Χ.) και αυτής του Διοκλητιανού (284-305 μ.Χ.). Σε αυτό το χρονικό πλαίσιο ο Αυσονίος θα πραγματευόταν και τους Γαλάτες αυτοκράτορες που ασφαλώς τους γνώριζε αρκετά.

Ποιος, όμως, είναι αυτός ο Eusebius Nanneticus; Τι περισσότερο γνωρίζουμε γι’ αυτόν, πέρα από το ότι το όνομά του είναι ελληνικό και

73. GREEN, Maximus and Ausonius, 230. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Ausonius’ *Fasti and Caesares revisited*, 576 και BURGESS, 496.

74. GREEN, Maximus and Ausonius, 229.

75. Οι συγγραφείς της *Historia Augusta* πραγματεύθηκαν και τους σφετεριστές αυτοκράτορες.

η καταγωγή του από τη γαλλική πόλη Nantes; Πρόκειται σίγουρα για κάποιον ιστορικό, που συνέθεσε εκτενές έργο (“*iuxta libros*”) για τους Ρωμαίους αυτοκράτορες. Από εδώ και πέρα, οι γνώμες των μελετητών δίστανται. Ο Green υποστηρίζει ότι ο Ευσέβιος αυτός ήταν Έλληνας και μάλιστα ίσως ήταν και μακρινός συγγενής του Αυσονίου. Υποθέτει ότι είναι μάλλον αυτός ο ιστορικός για τον οποίο μιλά ο Ευάγριος⁷⁶ στο έργο του *Εκκλησιαστική Ιστορία* (5.24), ο οποίος, γύρω στο 300 μ.Χ., είχε γράψει ιστορία των Ρωμαίων αυτοκρατόρων από τον Αύγουστο έως τον Κάρο (283 μ.Χ.)⁷⁷. Ο Burgess από την άλλη, θεωρεί ότι δεν πρόκειται για κάποιον ιστορικό που έγραψε στα ελληνικά, αλλά στα λατινικά, για δυτικό ακροατήριο. Μάλιστα, συνεχίζοντας τη σκέψη του, υποθέτει ότι είναι πολύ πιθανό αυτός ο Ευσέβιος⁷⁸ να είναι ο συγγραφέας της *Kaisergeschichte*⁷⁹.

Ανακεφαλαιώνοντας, μπορούμε να πούμε ότι το έργο αυτό που περιγράφει ο Mansionario μάλλον είναι γνήσιο έργο του Αυσονίου, ως θέμα του έχει τους σφετεριστές αυτοκράτορες⁸⁰ που έδρασαν στα χρόνια 249-305 μ.Χ. (διακυβέρνηση Δεκίου έως διακυβέρνηση Διοκλητιανού), πηγή του ήταν ο Ευσέβιος από τη Nantes και μέτρο του ο ιαμβικός τρίμετρος. Ποια, όμως, είναι η σχέση αυτού του έργου με τους *Caesares*; Αποτελεί τμήμα τους ή πρόκειται για ένα ξεχωριστό έργο;

Είναι πασιφανές ότι ο Mansionario θεωρεί αυτό το έργο ξεχωριστό. Γι' αυτό άλλωστε κάνει χωριστή μνεία για εκείνο δίνοντας περαιτέρω πληροφορίες. Σήμερα οι απόψεις δίστανται. Πιο συγκεκριμένα, ο Green, μετά τη δήλωσή του πως το χαμένο αυτό έργο αποτελεί μέρος των *Caesares*, υποστηρίζει ότι η περιγραφή του από τον Mansionario είναι εσφαλμένη. Πιστεύει ότι ο Ιταλός εξαπατήθηκε από το διαφορετικό μέτρο (ιαμβικό τρίμετρο) αυτού του τμήματος της συλλογής, με συνέπεια

76. Για τον Ευάγριο Σχολαστικό βλ. Α. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, *Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι*, τ. 1, Αθήνα 1997, 232-237.

77. GREEN, Maximus and Ausonius, 230.

78. Για περαιτέρω πληροφορίες για τον Ευσέβιο, βλ. H. SIVAN, *The Historian Eusebius (of Nantes)*, *JHS* 112 (1992), 158-163.

79. BURGESS, 496-497.

80. Το κεντρικό θέμα του έργου ήταν οι σφετεριστές. Μάλλον περιελάμβανε και τους νόμιμους αυτοκράτορες, αν κρίνουμε από την περίπτωση του Δεκίου και του Διοκλητιανού.

να θεωρήσει ότι αποτελεί ένα άλλο έργο, γιατί προφανώς αγνοούσε τη συνήθεια του Αυσονίου να χρησιμοποιεί ποικίλα μέτρα μέσα στην ίδια ποιητική συλλογή (όπως φαίνεται στα *Parentalia* και τους *Professores* του). Με το ιαμβικό τρίμετρο, όμως, όπως γράφει, ο Αυσόνιος θα μπορούσε ευκολότερα να εφαρμόσει στο μέτρο ονόματα αυτοκρατόρων, όπως του Βαλεριανού και του Διοκλητιανού, αλλά και σφετεριστών, όπως του Λαϊλιανού και του Ρηγαλιανού. Σύμφωνα με τον ίδιο μελετητή, ίσως τα ελεγειακά δίστιχα σταματούσαν στο τετράστιχο του Ελαγάβαλου και από εκεί και πέρα η συλλογή συνεχιζόταν σε ιαμβικό τρίμετρο, από τον Αλέξανδρο Σεβήρο (222-235 μ.Χ.) έως την εποχή του Αυσονίου (περιλαμβάνοντας τους σφετεριστές αλλά και τους νόμιμους αυτοκράτορες)⁸¹. Την ίδια άποψη διατυπώνει και ο Reeve⁸².

Και ο Liebermann ταξινομεί με παρόμοιο τρόπο τους *Caesares*. Χωρίζει τη συλλογή σε δύο μεγάλα τμήματα (τα ονομάζει α και β). Το πρώτο μέρος με τη σειρά του αποτελείται και αυτό από δύο μέρη (Α και Β). Το Α περιλαμβάνει τα μονόστιχα της συλλογής και το Β τα τετράστιχα, και αυτά που έχουν να κάνουν με “*de Caesaribus post Tranquillum*” και τα “*de Caesaribus post Tranquillum*”. Στο δεύτερο μέρος της συλλογής, ο μελετητής υποστηρίζει ότι γίνεται λόγος σε ιαμβικά τρίμετρα για τους σφετεριστές αυτοκράτορες που έδρασαν από τα χρόνια του Δεκίου έως αυτά του Διοκλητιανού. Και αυτός ο ερευνητής, λοιπόν, θεωρεί ότι το χαμένο έργο για το οποίο κάνει λόγο ο Mansionario αποτελεί τμήμα της συλλογής μας⁸³.

Ο Burgess από την άλλη, θεωρεί ότι αυτό το έργο για το οποίο μιλά ο Mansionario αποτελεί ξεχωριστό έργο του Αυσονίου. Μάλιστα, το τιτλοφορεί *Tyranni* και εκφράζει την άποψη ότι είναι γραμμένο την ίδια εποχή που γράφτηκαν οι *Caesares*. Δηλώνει ότι η συλλογή *Tyranni* είναι, ουσιαστικά, μία μονογραφία, με κύριο θέμα τους σφετεριστές αυτοκράτορες ανάμεσα στα χρόνια Δεκίου-Διοκλητιανού. Επίσης έχει να αντιτάξει στον Green δύο κύρια επιχειρήματα όσον αφορά την αλλαγή του μέτρου (την οποία ο Green θεωρεί ως τακτική του Αυσονίου), υποστηρίζει πως στα *Parentalia* και στους *Professores* ο ποιητής αλλάζει

81. GREEN, Maximus and Ausonius, 230.

82. M. D. REEVE, Some manuscripts of Ausonius, *Prometheus* 3 (1977), 112-120.

83. LIEBERMANN, 292-293.

το μέτρο μόνο για λίγα άτομα και όχι για το ήμισυ του έργου (όπως ο Green υποθέτει ότι κάνει στους *Caesares*). Επιπλέον, δεν του φαίνεται πιθανό ότι ο Αυσόνιος συνδύασε στο ίδιο έργο θέματα διαφορετικά, δηλαδή τους νόμιμους μαζί με τους σφετεριστές αυτοκράτορες⁸⁴.

Οι θεωρίες των μελετητών σχετικά με τη μορφή και το περιεχόμενο του τμήματος των *Caesares* που σήμερα είναι χαμένο δεν παύουν να είναι υποθετικές. Το μόνο βέβαιο είναι ότι η συλλογή συνεχιζόταν μάλλον έως την εποχή του ποιητή μας, καθώς κύρια μέριμνά του σε έργα με καταλογική μορφή (όπως οι *Caesares*, τα *Parentalia*, οι *Professores* και η *Ordo urbium nobilium*) ήταν να εξαντλεί και να ολοκληρώνει το θέμα του κάθε έργου που συνέθετε. Από εκεί και πέρα και οι δύο προτάσεις των μελετητών που προαναφέρθηκαν είναι πιθανές. Αν συνδυάσουμε τη φράση “*res novas molitis*”, που χρησιμοποιεί ο *Mansionario* για τους σφετεριστές αυτοκράτορες και τον χαρακτηρισμό “*novans*” (=σφετεριστής, επαναστάτης), που ο ποιητής αποδίδει στον Σεβήρο, τότε ίσως μία από τις κύριες ενστάσεις του Burgess –ότι δηλαδή ο ποιητής δεν είναι δυνατό να συνδυάζει θέματα διαφορετικά, όπως είναι οι νόμιμοι μαζί με τους σφετεριστές αυτοκράτορες– να μπορεί να αρθεί. Ο Σεβήρος ήταν και αυτός ένας σφετεριστής αυτοκράτορας και όμως ο Αυσόνιος τον αναφέρει στους *Caesares*. Από την άλλη, ίσως ο ποιητής μας να ολοκλήρωνε τη συλλογή συμπεριλαμβάνοντας και τους σφετεριστές αυτοκράτορες, αλλά και να ασχολήθηκε με εκείνους διεξοδικότερα, σε ένα ξεχωριστό του έργο. Η μαρτυρία του *Mansionario*, που δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι χρονικά βρίσκεται πιο κοντά στον Αυσόνιο απ’ ό,τι εμείς, μας παρακινεί να πιστέψουμε ότι μάλλον η δεύτερη υπόθεση είναι η πιθανότερη.

Συνοψίζοντας, οι *Caesares* αποτελούν μια κολοβή ποιητική συλλογή που εντάσσεται στο είδος της έμμετρης βιογραφίας. Το έργο είναι γραμμένο σε καταλογική μορφή και χαρακτηρίζεται από έντονο φορμαλισμό, γεγονός που δικαιολογείται από τη γενικότερη αισθητική τάση της εποχής, τον νεο-αλεξανδρινισμό. Κύριες πηγές του Αυσόνιου υπήρξαν ο Σουητώνιος, ο Κορνήλιος Νέπως, αλλά και άλλοι ιστορικοί συγγραφείς, χαμένοι για εμάς. Το έργο προσφέρει επιγραμματικά πορτρέτα της ηθικής διάστασης του κάθε αυτοκράτορα εξυπηρετώντας εμφανέστατα ηθικοπαιδαγωγικούς σκοπούς.

84. BURGESS, 496-497.

AUSONIUS' "CAESARES": REMARKS AND NOTES

Ausonius was a Latin poet, born in Burdigala (Bordeaux), who, *inter alios*, composed the poetic work entitled *Caesares* between 379-383 A.D. This collection is an exposition of the lives of Roman emperors in verse (in hexameter and elegiac couplets). The collection is not complete. The work stops suddenly at the incomplete quatrain of Elagabalus. In this paper the author deals with the literary genre of the collection, the style of the poem, while he also attempts to trace the texts the poet used (Suetonius, Tacitus, the so-called *Kaisergeschichte*, Marius Maximus etc.). Finally he refers to the proposals concerning the missing part of the collection as put forth by various scholars in recent years.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΣΙΑΠΛΕΣ

ΜΥΘΙΚΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ – ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟ ΠΑΡΟΝ:
ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΚΑΙ ΠΡΟΒΟΛΗ ΤΩΝ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ ΔΥΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ
ΠΟΛΕΩΝ. ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΛΑΡΙΣΑΣ (9ος-14ος αι.)*

Στην Καλλιόπη

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η σχέση κάθε εκκλησιαστικής και αστικής κοινότητας με τον πολιούχο της, στην βυζαντινή εποχή, δεν εξέφραζε μόνο εμπράκτως τα αισθήματα τιμής και αφοσίωσης σε εκείνον, αλλά καθόριζε, άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο, την ξεχωριστή πολιτική και πνευματική της ταυτότητα¹. Ο δεσμός ιερού προσώπου-πόλης, αν και έχει τις ρίζες του στην αρχαία ελληνική παράδοση², απέκτησε νέο περιεχόμενο, όταν τα αστικά κέντρα

* Θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στους δύο ανώνυμους κριτές για τις πολύτιμες επισημάνσεις τους.

1. Για την θεμελίωση της σχέσης αγίου-πόλης, βλ. την βασική μελέτη του P. BROWN, *The Rise and Function of the Holy Man in Late Antiquity*, *JRS* 61 (1971), 80-101 (=Η ανάδειξη και η λειτουργία του αγίου στην ύστερη Αρχαιότητα, στο: P. BROWN, *Η κοινωνία και το Άγιο στην ύστερη Αρχαιότητα*, μετ. Α. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ, Αθήνα 2000, 111-158). Γενικότερα για την σχέση του αγίου με τα αστικά κέντρα, βλ. την πρόσφατη μελέτη της H. G. SARADI, *The City in Byzantine Hagiography*, στο: *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography. Volume II: Genres and Contexts*, έκδ. ST. ΕΦΘΥΜΙΑΔΙΣ, Farnham 2014, 419-452 [στο εξής: *Research Companion to Byzantine Hagiography*, II].

2. Ενδεικτικά αναφέρουμε τους στίχους της τραγωδίας *Πέρσαι* του Αισχύλου, ενός έργου που γράφτηκε με αφορμή την ναυμαχία της Σαλαμίνας και την επακόλουθη σωτηρία της Αθήνας, βλ. H. D. BROADHEAD, *The Persae of Aeschylus*, edition with introduction, critical notes and commentary, Cambridge 1960, 13. 345-347: *ἀλλ' ὄδε δαίμων*

του ανατολικού τμήματος της αυτοκρατορίας δέχτηκαν διαδοχικές εχθρικές επιθέσεις. Η ανάδειξη αγίων πολιούχων βέβαια στην διάρκεια του χρόνου προϋπέθετε την σταδιακή μετάβαση του αγίου από την σιωπή της ερήμου, λίκνο του μοναχισμού, στις πολύβουες πολιτείες των ανθρώπων και στην οργανωμένη κοσμική ζωή των πόλεων, κατά την διάρκεια του πέμπτου και του έκτου αιώνα. Στις αγιολογικές διηγήσεις της *Φιλοθέου Ιστορίας ή Ασκητικής Πολιτείας* του Θεοδώρητου Κύρου (BHG 1439-1440) και του *Συμεών Στυλίτη του Νέου* (BHG 1689) αποτυπώθηκε για πρώτη φορά η πολιουχική μέριμνα και η προστασία της πόλης από τις «βαρβαρικές» απειλές³.

Όπως στην περίπτωση του μοναχισμού, ο οποίος αυτή την περίοδο άρχισε να αποκτά αστική διάσταση με την υπαγωγή του στις επισκοπικές δικαιοδοσίες και να εισέρχεται ως καθοριστικός παράγων στα τεκταινόμενα της αστικής ζωής, με τον ίδιο τρόπο οι πολιούχοι άγιοι επεμβαίνουν και συμμετέχουν στην διαμόρφωση του ιστορικού παρόντος της πόλης. Κάθε αστικό κέντρο λοιπόν διακρίνεται από την ιδιαίτερη αγιολογική του ταυτότητα, γύρω από την οποία συσπειρώνονται οι πολιτικοί και θρησκευτικοί του ταγοί και κατ' επέκταση οι πολίτες του.

Το συνεχές ενδιαφέρον των πολιούχων προστατών καθιερώνουν οριστικά οι περιγραφές της συμμετοχής της Θεοτόκου και του αγίου

τις κατέφθειρε στρατόν, / τάλαντα βροίσας οὐκ ἰσορρόπῳ τύχη. / θεοὶ πόλιν σῶζουσι Παλλάδος θεᾶς. Για την γενικότερη σχέση θεού-πόλης στην διάρκεια της αρχαιότητας, βλ. M. H. HANSEN, *Polis. An Introduction to the Ancient Greek City-State*, Oxford 2006, 121.

3. Όταν το ποίμνιο του Ιακώβου, επισκόπου Νισίβεως, απειλήθηκε σοβαρά από κάποια περσική πολιορκία στο πρώτο μισό του τέταρτου αιώνα, ο Ιάκωβος, σύμφωνα με τον βιογράφο του, Θεοδώρητο Κύρου, ανέβηκε στα τείχη της Νισίβεως και βλέποντας τις μυριάδες των εχθρών παρακάλεσε τον Θεό να στείλει πάνω τους σύννεφο από σκνίπες και κουνούπια. Πράγματι το αμέτρητο πλήθος των εντόμων έτρεψε σε φυγή τους άνδρες, τα άλογα και τους ελέφαντες του εχθρικού στρατεύματος με αποτέλεσμα ο Πέρσης βασιλιάς να λύσει την πολιορκία, βλ. *Theodoret de Cyr. Histoire des moines de Syrie Philothée*, έκδ. P. CANIVET - A. LEROY-MOLINGHEN [SC 234], Paris 1977, 186. Μερικά χρόνια αργότερα ο Συμεών Στυλίτης ο Νέος, παρείχε την προστατευτική του μέριμνα στην πόλη και στους κατοίκους της Αντιόχειας, αν και έζησε για 68 ολόκληρα χρόνια πάνω σε ένα στύλο στα περίχωρά της, χωρίς ποτέ να την επισκεφτεί. Σε ένα από τα οράματά του, προείδε την επικείμενη εισβολή των Περσών και προσευχήθηκε για την ασφάλεια της Αντιόχειας, βλ. P. VAN DE VEN, *La vie ancienne de S. Syméon stylite le jeune (521-592)* [SubsHag 32], Bruxelles 1962, §57, 50-52.

Δημητρίου στην λύτρωση της Κωνσταντινούπολης και της Θεσσαλονίκης αντιστοίχως από τις αβαροσλαβικές πολιορκίες του έκτου και του έβδομου αιώνα⁴. Με την πάροδο του χρόνου η πεποίθηση των πολιτών περί της άνωθεν προστασίας τους συνέβαλε στην διαμόρφωση ενός τοπικού πατριωτισμού, χαρακτηριστικό του οποίου ήταν η προβολή της ιδιαιτερότητας και της ιστορικής προτεραιότητας έναντι των υπολοίπων αστικών κέντρων. Το πιο γνωστό παράδειγμα μητροπολιτικού ανταγωνισμού στην Βυζαντινή εποχή είναι ο παραδοσιακός ανταγωνισμός Θεσσαλονίκης-Κωνσταντινούπολης, όπου η δεύτερη πόλη της αυτοκρατορίας προσπάθησε να διεκδικήσει το δικό της μερίδιο από την πολιτική και θρησκευτική αίγλη της Βασιλεύουσας⁵.

Μια από τις λίγες περιπτώσεις που ο τρόπος με τον οποίο προβάλλεται η απόδοση της τιμής τοπικών αγίων δεν συνδέεται αποκλειστικά με την απόπειρα θεμελίωσης της ξεχωριστής πολιτικής και πολιτισμικής της φυσιογνωμίας, αλλά λειτουργεί περισσότερο ως παράγοντας επαφής και επικοινωνίας μεταξύ δύο αστικών κέντρων, είναι εκείνη του αγίου Δημητρίου και του αγίου Αχιλλίου, πολιούχων της Θεσσαλονίκης και της Λάρισας αντιστοίχως. Ο *φιλόπολις* και *φιλόπατρις*, όπως συχνά ονομάζεται στις πηγές, Δημήτριος, υπήρξε μάρτυρας και η τιμή

4. Βλ. την διδακτορική διατριβή, Γ. Β. ΤΣΙΑΠΛΗΣ, *Πολιορκίες και αλώσεις πόλεων στα βυζαντινά ρητορικά και αγιολογικά κείμενα*, Τμήμα Φιλολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2014 [<http://hdl.handle.net/10442/hedi/35295>].

5. Ε. ΚΑΛΤΣΟΓΙΑΝΝΗ - Σ. ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ - Η. ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Θεσσαλονίκη στη βυζαντινή λογοτεχνία. Ρητορικά και αγιολογικά κείμενα* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 32], Θεσσαλονίκη 2002, 4, 26, 48-49 και 150-151 [στο εξής: ΚΑΛΤΣΟΓΙΑΝΝΗ - ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ - ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Θεσσαλονίκη στη βυζαντινή λογοτεχνία*]. Θα έπρεπε να περάσουν πολλά χρόνια μέχρι η Θεσσαλονίκη να ονομαστεί «άγαθὴ συνεργός» της Κωνσταντινούπολης, βλ. D. BALFOUR, *Politico-Historical Works of Symeon Archbishop of Thessalonica (1416/17 to 1429)* [WBS 13], Wien 1979, 90, 1. Πβ. Α. ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη. Χώρος και ιδεολογία* [Δωδώνη, Παράρτημα αρ. 62], Ιωάννινα 1996, 159. Μια μορφή αντιπαλότητας, στο πλαίσιο ενός διοικητικού ανταγωνισμού, αναπτύσσεται επίσης ανάμεσα σε μικρότερης σημασίας αστικά κέντρα, βλ. Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, *Μονεμβασία - Λακεδαίμων: Για μια τυπολογία αντιπαλότητας και για την Κυριακή αργία στις πόλεις*, στο: *Οι βυζαντινές πόλεις (8ος-15ος αιώνας). Προοπτικές της έρευνας και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, έκδ. Τ. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, Ρέθυμνο 2012, 101-137.

του ξεπέρασε εξαρχής τα στενά όρια της Θεσσαλονίκης⁶, ενώ ο άγιος Αχίλλιος διετέλεσε επίσκοπος της Λάρισας τον έκτο αιώνα, γνωστός για την εκκλησιαστική του δράση, όπως σημειώνεται στον μεταγενέστερο Βίο του⁷.

Εξαιτίας της φυσικής γειτνίασης οι δύο μεγάλες γεωγραφικές περιφέρειες του ηπειρωτικού ελλαδικού χώρου, η Μακεδονία και η Θεσσαλία, είχαν αναπτύξει, ήδη από την αρχαιότητα, στενούς οικονομικούς, πολιτικούς και πνευματικούς δεσμούς⁸. Αντανάκλαση των ποικιλόμορφων επαφών μεταξύ των δύο περιφερειών αποτελεί η παλαιά παράδοση, που διατηρήθηκε στις βυζαντινές πηγές, ότι η Θεσσαλονίκη πήρε το όνομά της μετά από κάποια νίκη του Φιλίππου Β΄ κατά των Θετταλών. Έτσι η πόλη ονομάζεται συχνά από τους Βυζαντινούς «προκαθημένη Θεσσαλίας», «ή ἐν Θετταλία μητρόπολις» και «ή Θετταλοῦ μεγίστη πόλις»⁹. Το γεγονός ότι η Θεσσαλονίκη και η Λάρισα αποτελούσαν την αφετηρία και την απόληξη αντιστοίχως μιας οδικής αρτηρίας που ένωνε το σπουδαιότερο αστικό κέντρο της Βαλκανικής με την θεσσαλική πεδιάδα¹⁰, και τέλος η υπαγωγή τους στις ίδιες διοικητικές

6. Για την σύνδεση Δημητρίου-Θεσσαλονίκης, βλ. M. VICKERS, *Sirmium or Thessalonike? A Critical Examination of the St Demetrius Legend*, *BZ* 67 (1974), 337-350. J. C. SKEDROS, *Saint Demetrios of Thessaloniki: Civic Patron and Divine Protector 4th-7th Centuries*, Harrisburg 1999. P. ΤΟΤΗ, *Die sirmische Legende des heiligen Demetrius von Thessalonike. Eine lateinische Passionfassung aus dem mittelalterlichen Ungarn* (BHL 2127), *AnBoll* 128 (2010), 348-392, κυρίως 353-356.

7. Α. ΑΒΡΑΜΕΑ, Άγιοι επίσκοποι του ελλαδικού χώρου, που έζησαν ή καθιερώθηκαν κατά τους 8ο-10ο αιώνες, με ειδική αναφορά στον Άγιο Αχίλλιο Λαρίσης, στο: *Οι ήρωες της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Οι νέοι άγιοι, 8ος-16ος αιώνας*, έκδ. Ε. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ [Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Διεθνή Συμπόσια 15], Αθήνα 2004, 47-61.

8. Για μια σύντομη επισκόπηση των σχέσεων μεταξύ της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας, από την Ύστερη εποχή του Χαλκού μέχρι τους Ελληνιστικούς χρόνους, βλ. D. KRANINGER, *Macedonia and Thessaly*, στο: *A Companion to Ancient Macedonia*, έκδ. J. ROISMAN - I. WORTHINGTON [Blackwell Companion to the Ancient World], Malden-Oxford 2010, 306-325.

9. Βλ. Α. ΑΒΡΑΜΕΑ, *Η Βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι τοῦ 1204. Συμβολή εἰς τὴν ἱστορικὴν γεωγραφίαν* [Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου 27], Αθήνα 1974, 28-39. Α. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, *Θεσσαλονίκη, «πρώτη πόλις Θετταλίας»*, στο: *ΚΔ΄ Δημήτρια. Γ΄ Επιστημονικό Συμπόσιο. Χριστιανική Θεσσαλονίκη. Από της Ιουστινιανείου εποχής έως και της μακεδονικής δυναστείας*, Θεσσαλονίκη 1991, 63-77.

10. Α. ΑΒΡΑΜΕΑ, *Χερσαίες και θαλάσσιες επικοινωνίες*, στο: *Οικονομική Ιστορία του*

δομές της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, την επαρχότητα Ιλλυρικού¹¹, εξασφάλιζε την απρόσκοπτη ανταλλαγή ανθρώπων, αγαθών και ιδεών και στην Βυζαντινή εποχή. Σε κάποια για παράδειγμα από τις διαδοχικές πολιορκίες της Θεσσαλονίκης από τους Σλάβους στην διάρκεια του εβδόμου αι. (676-678), οι αρχές και οι κάτοικοι της πόλης απέστειλαν τα πλοία που τους είχαν απομείνει στην περιοχή των Θηβών και της Δημητριάδας στον Παγασητικό κόλπο προκειμένου να εξασφαλίσουν τον ανεφοδιασμό της¹².

Σκοπός λοιπόν της παρούσας μελέτης είναι η εξέταση της προβολής και της πρόσληψης του μυθικού παρελθόντος και του χριστιανικού παρόντος των δύο πόλεων της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας, της Θεσσαλονίκης και της Λάρισας αντιστοίχως, κοιτίδων αρχαίου πολιτισμού, από την αγιολογική παράδοση των πολιούχων τους και τα λόγια κείμενα των μεσοβυζαντινών χρόνων.

ΤΟ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟ ΠΑΡΟΝ: ΣΥΝΥΠΑΡΞΗ ΚΑΙ ΔΙΕΚΔΙΚΗΣΗ

Αν και η ταύτιση του Δημητρίου και του Αχιλλίου με τα κέντρα λατρείας τους προέκυψε μέσα από διαφορετικές διαδικασίες και σε διαφορετικές χρονικές περιόδους, οι υπέρμαχοι των δύο πόλεων ασκούσαν τον ίδιο καταλυτικό ρόλο στην διαμόρφωση του αστικού τους χαρακτήρα: ο μάρτυρας και ο περικαλλής ναός του ενίσχυσαν περαιτέρω την θέση και τον ρόλο της Θεσσαλονίκης στην πολιτική και θρησκευτική ζωή της

Βυζαντίου, από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα, έκδ. Α. Ε. ΛΑΪΟΥ, τ. 1, Αθήνα 2006, 125-167, κυρίως 144-145.

11. B. BAVANT, Το Ιλλυρικό, στο: *Ο Βυζαντινός κόσμος, τ. 1: Η Ανατολική Ρωμαϊκή αυτοκρατορία (330-641)*, έκδ. C. MORRISSON, μετ. Α. ΚΑΡΑΣΤΑΘΗ, Αθήνα 2007, 395-440.

12. P. LEMERLE, *Les plus anciennes recueils des Miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans I: le Texte*, Paris 1979, § 254: *Τότε βουλή των κρατούντων και των πολιτών γίνεται ὥστε τὰ ὑπολειφθέντα σκευή τε καὶ μονόξυλα μετὰ καὶ τῶν λεχθέντων δέκα καράβων, ὡς λοιπὸν καὶ αὐτῶν τὰς δαπάνας καταπραγματευσαμένων, σταλῆναι εἰς τὰ τῶν Θηβῶν καὶ Δημητριάδος μέρη πρὸς τοὺς τοῦ ἔθνους τῶν Βελεγεζιτῶν, ὀφείλοντας ἐξ αὐτῶν ξηρὸς καρπὸς ἐξωνήσασθαι, κἂν πρὸς μικρὰν τῆς πόλεως παραψυχήν.* Βλ. και τα σχόλια του CH. BAKIRTZIS, Imports, exports and autarky in Byzantine Thessaloniki from the seventh to tenth century, στο: *Post Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium, vol. II, Byzantium, Pliska, and the Balkans*, έκδ. J. HENNING [Millenium Studies/Millennium Studien 5/2], Berlin 2007, 89-118, κυρίως 95-97.

αυτοκρατορίας, ενώ ο πρώτος χριστιανός επίσκοπος της μητρόπολης της Θεσσαλίας συνέβαλε¹³, με την διάδοση της τιμής του, αποφασιστικά στην καθιέρωση μιας πόλης της ηπειρωτικής Ελλάδας ως σπουδαίου προσκυνηματικού κέντρου. Η θαυματουργική τους χάρη εκδηλώθηκε μάλιστα με τον ίδιο τρόπο: την ανάβλυση μύρου από τους τάφους τους, η οποία καταγράφεται σχεδόν ταυτόχρονα από τα υμνολογικά κείμενα της μεταεικονομαχικής εποχής (9ος αι.)¹⁴.

Η ανεύρεση των χαμένων για πολλούς αιώνες λειψάνων του αγίου Αχιλλίου, στα μέσα του 9ου αιώνα, έφερε στην πόλη ευσεβείς ανώνυμους και επώνυμους προσκυνητές, οι οποίοι ενέταξαν πλέον την θεσσαλική μητρόπολη στους προσκυνηματικούς προορισμούς¹⁵. Η πρώτη, χρονικά, καταγεγραμμένη αυτού του είδους επίσκεψη είναι εκείνη που πραγματοποίησε ο Ιωσήφ Υμνογράφος, ο οποίος αναγκάστηκε να παραμείνει για αρκετά χρόνια στην Θεσσαλονίκη, εξαιτίας της κατάληψης

13. Για την εκκλησιαστική θέση της Λάρισας, βλ. J. DARROUZÈS, *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris 1981, 110-111, 148, 217, (2.40), 265 (2.43), 268 (6.45), 272, 284 (7. 34.564), 304 (9.435), 326 (10.514, 775). B. MOULET, *Ènèques, Pouvoir et Société à Byzance (VIIIe-XIe siècle): Territoires, communautés et individus dans la société provinciale byzantine* [Byzantina Sorbonensia 25], Paris 2011, 109-111.

14. Η πρωιμότερη μαρτυρία της μυροβλυσίας του αγίου Δημητρίου είναι το τροπάριο του υμνογράφου Νικολάου, βλ. Α. ΜΕΝΤΖΟΣ, *Το προσκύνημα του αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης στα βυζαντινά χρόνια*, Αθήνα 1994, 106-107. Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι η παραπάνω αναφορά δεν πρέπει να εκληφθεί κυριολεκτικώς. Αντίθετα ο Σ. ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ, τόσο στη βιβλιοκρισία της μελέτης του Α. Μέντζου [στο: *Ελληνικά* 47/1 (1997), 161-165] όσο και σε άλλες δημοσιεύσεις του (Άγιος Δημήτριος ο αθλοφόρος της Θεσσαλονίκης και της Οικουμένης, στο: *Ο άγιος Δημήτριος στην τέχνη του Αγίου Όρους*, Θεσσαλονίκη 2005, 19-28, ειδ. 22-24) σχετικά με τον πολιούχο της Θεσσαλονίκης, θεωρεί αξιόπιστη την μαρτυρία του υμνογράφου. Βλ. επίσης Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ, Η μυροβλυσία του αγίου Δημητρίου, στο: *ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Αγίου Δημητρίου θαύματα. Οι συλλογές αρχιεπισκόπου Ιωάννου και Ανωνίμου. Ο βίος, τα θαύματα και η Θεσσαλονίκη του αγίου Δημητρίου*, Αθήνα 1997, 511-525. Χ. ΒΑΚΙΡΤΖΗΣ, Pilgrimage to Thessalonike: The Tomb of St Demetrios, *DOP* 56 (2002), 175-192, κυρίως 179-191. Για την μυροβλυσία του αγίου Αχιλλίου θα γίνει λόγος παρακάτω.

15. ΣΤ. ΓΟΥΛΟΥΔΗΣ, Ο τάφος του αγίου Αχιλλίου και η τιμή των λειψάνων του στη Λάρισα μέχρι το 985, στο: *Πρακτικά του 1ου ιστορικού-αρχαιολογικού συμποσίου «Λάρισα: Παρελθόν και Μέλλον»*, Λάρισα 1985, 211-240, ειδ. 224-225. Το ίδιο συνέβη και με τον τάφο του αγίου Δημητρίου, η θέση του οποίου παρέμενε, σύμφωνα με τις πηγές, άγνωστη για μεγάλο χρονικό διάστημα, βλ. ΒΑΚΙΡΤΖΗΣ, *The Tomb of St Demetrios*, 177-178.

της πατρίδας του, της Σικελίας, από τους Άραβες¹⁶. Κατά την διάρκεια της διαμονής του στην Μονή Λατόμου συνέθεσε οκτώηχους κανόνες προς τιμήν του πολιούχου αγίου της πόλης που τον φιλοξενούσε¹⁷. Μετά από την γνωριμία του με τον όσιο Γρηγόριο τον Δεκαπολίτη θα εγκαταλείψει την δεύτερη πατρίδα του με προορισμό αυτή την φορά την Βασιλεύουσα.

Σε ένα ταξίδι του προς την παλαιά πρωτεύουσα του Ρωμαϊκού κράτους, την Ρώμη, αιχμαλωτίστηκε από Σαρακηνούς πειρατές (841) και μεταφέρθηκε στον Χάνδακα, πρωτεύουσα του εμιράτου της Κρήτης, όπου παρέμεινε φυλακισμένος για δύο ολόκληρα χρόνια¹⁸. Μετά την καταβολή των λύτρων και την απελευθέρωσή του επιχείρησε να επιστρέψει, μέσω των οδικών αξόνων της ηπειρωτικής Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη. Στην διάρκεια του ταξιδιού του θα επισκεφτεί, στα τέλη του 842, όπως μαρτυρούν οι κανόνες του, την λάρνακα και τον τάφο του αγίου Αχιλλίου, ακένωτη πηγή θαυματουργικών ιάσεων¹⁹. Γιατί όμως ο Ιωσήφ επέλεξε να ακολουθήσει τους επικίνδυνους και χρονοβόρους χειρσαίους δρόμους και όχι την θαλάσσια διαδρομή που θα του εξασφάλιζε ένα λιγότερο επικίνδυνο και συντομότερο ταξίδι; Η νοσταλγία της δεύτερης πατρίδας του, της Θεσσαλονίκης, αλλά πιθανότατα και η επιθυμία του να αποδώσει τιμή στα λείψανα του αγίου Αχιλλίου, που μόλις είχαν έρθει στο φως, τον ώθησαν να ακολουθήσει την συγκεκριμένη διαδρομή. Η προσκυνηματική του επίσκεψη δεν μαρτυρείται ούτε στους παλαιότερους Βίους του ούτε στον μεταγενέστερο που συνέθεσε ο Θεόδωρος Πεδιάσιμος,

16. Για την ζωή και το έργο του Ιωσήφ, βλ. *PmbZ* 3454 Θ. ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *Βυζαντινή Φιλολογία. Τα πρόσωπα και τα κείμενα. Τόμος Β΄. Από τὸν Ἰουστινιανὸ ἕως τὸν Φώτιο (527-900)*, Ηράκλειο 2003, 486-497.

17. Ε. Ι. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ἰωσήφ Ὑμνογράφος. Βίος καὶ ἔργον* [Ἀθηνᾶ, Σειρὰ Διατριβῶν καὶ Μελετημάτων 11], Ἀθήνα 1971, 119-120.

18. Σχετικά με την περίοδο της αραβοκρατίας στην Κρήτη (ca. 824/826-961), βλ. V. CHRISTIDES, *The Conquest of Crete by the Arabs (ca. 824). A Turning Point in the Struggle between Byzantium and Islam*, Ἀθήνα 1984, 114-156.

19. Δ. Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Ὁ Ἅγιος Ἀχιλλῖος Λαρίσης: ὁ ἀρχικὸς ἀνέκδοτος Βίος (Θ΄ αἰ.) καὶ ἡ μεταγενέστερη διασκευή του (Π΄ αἰ.). Ἀνέκδοτα ὑμνογραφικὰ κείμενα (Ἰωσήφ Ὑμνογράφου, Μανουὴλ Κορινθίου, Ἀναστασίου Γορδίου), *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 3 (1990), 97-213, κυρίως 173.9-16: *Οἱ τῆ σεπτῆ σου προσιόντες λάρνακι / πᾶσι κηρύττουσι / τὴν τῆς ὁσμῆς χάριν, / ἥνπερ ἀναδίδωσιν, / ἧς δὴ κἀγὼ γενόμενος / θεωρὸς καὶ αὐτόπτης, / οὐ παύσομαι διηγούμενος / σοῦ τὰ μεγαλεῖα, θεσπέσιε.*

λόγιος του 14ου αιώνα²⁰, αλλά στους δύο κανόνες που συνέθεσε ο Ιωσήφ Υμνογράφος προς τιμήν του πολιούχου της Λάρισας μετά την επιστροφή του στην Κωνσταντινούπολη²¹.

Τα θέματα που κυριαρχούν στους κανόνες είναι η ανακομιδή των λειψάνων του αγίου Αχιλλίου και η περιγραφή των αισθημάτων χαράς των παρισταμένων στην εορτή²². Ο υμνογράφος τονίζει τον άρρηκτο

20. Σύμφωνα με τα κείμενα του Βίου ο Ιωσήφ, μετά την απελευθέρωσή του από τους Άραβες, διαπεραιώθηκε στην ηπειρωτική Ελλάδα και πέρασε και από την Θεσσαλία, όπου κάποιος μοναχός του παρέδωσε τεμάχιο του λειψάνου του αποστόλου αγίου Βαρθολομαίου, βλ. Θεοφάνης μοναχός, *Βίος και πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἰωσήφ τοῦ ὑμνογράφου, πρότερον μὲν μοναχοῦ καὶ πρεσβυτέρου γεγονότος, ἔπειτα δὲ καὶ τῶν ἱερῶν καὶ ὑπερτίμων σκευῶν τῆς τοῦ θεοῦ μεγάλης ἐκκλησίας φύλαξ προχειρίζεται παρὰ Βασιλείου ἄνακτος* (BHG 944), στο: Α. ΡΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Monumenta Graeca et latina ad historiam Photii patriarchae pertinentia*, vol. II, Petropoli 1901, 1-24, κυρίως 8: *ἐπεὶ δὲ πάλοι τοῖς Θετταλικοῖς ἐνδιατρίβων ὁρίοις ὁ θαυμαστός Ἰωσήφ πρὸς ἀνδρὸς ὀσιωτάτου καὶ ὑψηλοῦ τὰ θεῖα ἱερώτατον λείψανον τοῦ μεγάλου ἀποστόλου Βαρθολομαίου λαβών*. Βλ. επίσης Ιωάννης διάκονος, *Λόγος εἰς τὸν Βίον τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνογράφου* (BHG 945-946), PG 105, 939-975, κυρίως 961D-964A: *οὐ μὴν, ἀλλ' ἐπειδὴ πάλοι τοῖς Θετταλικοῖς ἐνδιατρίβων ὁρίοις παρὰ τινος θεοῦ ἀνδρὸς καὶ τὴν γνῶσιν οὐ μμητοῦ, τὸ θεῖον καὶ γερώτατον λείψανον τοῦ μεγάλου ἀποστόλου Βαρθολομαίου κεκλήρωται*. Αντίθετα ο Πεδιάσιμος δεν κάνει οποιαδήποτε αναφορά σε επίσκεψή του Ιωσήφ στην Θεσσαλία, βλ. Θεόδωρος Πεδιάσιμος, *Λόγος ἐγκωμιαστικὸς εἰς τὸν ὄσιον Ἰωσήφ τὸν Ὑμνογράφον* (BHG 945-946), στο: Μ. ΤΡΕΥ, *Theodori Pediasimi eiusque amicorum quae exstant*, Rotisdamiae 1899, 1-14, εἰδ. 7. Η ιδιαίτερη σχέση του υμνογράφου με τον απόστολο Βαρθολομαίο αποτυπώνεται στα δύο εγκώμια που συνέταξε προς τιμήν του, βλ. Ε. Ι. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνογράφου δύο εγκώμια εἰς τὸν ἀπόστολον Βαρθολομαῖον*, *ΕΕΒΣ* 54 (2010-2013), 191-233.

21. Ο πρώτος κανόνας περιέχεται στις εκδόσεις της Ακολουθίας του αγίου, βλ. ΔΩΡΟΘΕΟΣ, *Μητροπολίτης Λαρίσης, Ἀκολουθία τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἀχιλλίου τοῦ θαυματουργοῦ, ἀρχιεπισκόπου Λαρίσης*, Αθήνα 1952, 19-28. Ο δεύτερος εξεδόθη από τον ΣΟΦΙΑΝΟ, *Ὁ Ἅγιος Ἀχιλλῖος Λαρίσης*, 101-103, 119-124 (σχόλια) και 173-177 (το κείμενο του β' ὕμνου). Βλ. επίσης τον πρόσφατο σχολιασμό, Χ. ΣΤΕΡΠΟΥΛΗΣ, *Υμνογράφοι και υμνογραφικά κείμενα (κανόνες) του αγίου Αχιλλίου, Θεσσαλικά Μελετήματα* 3 (2013), 1-20, 5-7.

22. ΔΩΡΟΘΕΟΣ, *Ἀκολουθία*, 20: *Νῦν πάντα πληροῦνται χαρμονῆς, ὁρατὰ τε ὁμοῦ καὶ ἀόρατα, συνορτάζει παιδρῶς, ὁ κόσμος Ἀχίλλιε ἡμῖν, τὴν μνήμην σου σήμερον* 21: *Ὡς ἐνιαύσιος ἡμῖν ἢ σὴ φῶσφορος ἑορτῆ, ἦλθεν ὃ Ἀχίλλιε κύκλος, καὶ ὡς φῶς ἀνέτειλεν, εὐφραίνουσα τὰ τέκνα σου, καθ' ἣν τῶν Λαρισαίων ὁ δῆμος, συνορτάζει παιδρῶς τὰ σὰ μνημόσυνα* ΣΟΦΙΑΝΟΣ, *Ὁ Ἅγιος Ἀχιλλῖος Λαρίσης*, 176.87-91: *Λαμπρῶς ἑορτάζομεν*

δεσμό του πρώτου χριστιανού επισκόπου της Λάρισας με την πόλη του και την θεσσαλική γη²³. Από την ενάρετη ζωή του αγίου υμνείται ο ρόλος του στην καταδίκη του Αρείου και στην εδραίωση του ορθόδοξου δογματος, κατά την διάρκεια της Α΄ Οικουμενικής Συνόδου στην Νίκαια της Βιθυνίας (325)²⁴. Ο Ιωσήφ δεν παραλείπει, τέλος, να υπογραμμίσει την προσωπική του σχέση με τον Αχιλλίο, αφού υπήρξε ο ίδιος *θεωρὸς και αὐτόπτης* της χάριτος της μυροβλυσίας των λειψάνων του²⁵.

Όπως φαίνεται από το ταξίδι του Ιωσήφ, αλλά και εκείνο του λογίου Γρηγορίου, ο οποίος θα επισκεφτεί την Λάρισα και την Θεσσαλονίκη λίγο αργότερα (β' μισό του 9ου αι.), η χερσαία επικοινωνία μεταξύ των δύο πόλεων δεν αντιμετώπιζε δυσχέρειες. Ο Γρηγόριος, υποκινούμενος από την αγάπη του για το αρχαίο παρελθόν και επιφορτισμένος με το καθήκον της διάσωσης επιτάφιων επιγράμματων, θα επισκεφτεί ο ίδιος

/ τὴν σεβασμίαν μνήμην σου, ὄσιε, / καὶ τιμῶντες ὑμνοῦμεν, / τῆ τῶν λειψάνων θήκη προστρέχοντες / καὶ εὐφροσύνης πληρούμενοι κράζομεν.

23. ΔΩΡΟΘΕΟΣ, *Ἀκολουθία*, 21: Ἡ Λάρισα τὰ σὰ μεγαλεῖα κηρύττει, θαυμάζει δὲ τὴν σὴν διδαχὴν Θεσσαλία· τῶν Λαρισαίων ὁ δῆμος, συνεορτάζει φαιδρῶς τὰ σὰ μνημόσυνα· ὁ λαὸς δὲ τῆς Λαρίσης σήμερον, τὴν σὴν κυκλοῦντες λάρνακα, αἴνεσιν ἀναπέμπει ἐνθῶς· 27: τῶν Λαρισαίων ὁ πρόβολος. Πρβ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Ὁ Ἅγιος Ἀχιλλῖος Λαρίσης, 175.53-56: *Χαρᾶς ἀλήκτου τανῦν ἡ Θετταλία πεπλήρωται, πλουτήσασά σε θεριδὸν προστάτην Ἀχιλλίε*· 177.112-115: *Τὸν μέγαν ἀρχιποιμένα τῆς Θετταλίας ἅπαντες ἀνευφημήσωμεν ὕμνοις ὡς ἱερέων καλλονήν.*

24. Βλ. για παράδειγμα, ΔΩΡΟΘΕΟΣ, *Ἀκολουθία*, 20: *Ἰερολόγος ἱερός, ἐν πίστει γεγενημένος, ἀπεμείωσας Ἀρείου τὴν πλάνην, συμπληρῶν τὸν ἀριθμὸν, τῶν ἐν Νικαίᾳ πρότερον, Ἰερουργῶν Πατέρων, παμμάκαρ Πάτερ Ἀχιλλίε*. Η συμμετοχή του Αχιλλίου στην Σύνοδο αποτελεί βασικό θέμα των κειμένων που συντάχτηκαν προς τιμήν του, βλ. Χ. Β. ΣΤΕΡΓΙΟΥΛΗΣ, «Τότε δὴ καὶ ὁ μέγας ἐν βασιλεῦσι Κωνσταντίνος αὐτὸν ὑπεδέξατο». Η συνάντηση Μεγάλου Κωνσταντίνου και Αγίου Αχιλλίου, *Θεσσαλικά Μελετήματα* 4 (2014), 231-239.

25. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Ὁ Ἅγιος Ἀχιλλῖος Λαρίσης, 177, 112-120: *Τὸν μέγαν ἀρχιποιμένα / τῆς Θετταλίας ἅπαντες / ἀνευφημήσωμεν ὕμνοις / ὡς ἱερέων καλλονήν, τῆ μυροβλύτῳ θήκῃ δὲ / προσδραμόντες ἀντλήσωμεν / τὴν χάριν τὴν ἀέναον, / τὴν θεραπεύουσαν πάντων, / τῶν προσιόντων τὰς νόσους*. Για τον ἅγιο Αχιλλίο και τον αναβλύζοντα με ἔλαιο τάφο του, βλ. Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, *Ελλαδικὰ παραμύθια και ελαδικὴ παραμύθια*, στο: *Ελιά και Λάδι, Δ΄ Τριήμερο Εργασίας, Καλαμάτα, 7-9 Μαΐου 1993*, Αθήνα 1996, 121-150, κυρίως 128. ΣΤ. ΓΟΥΛΟΥΛΗΣ, Κέντρα λατρείας τοπικῶν αγίων στη μεσαιωνικὴ Θεσσαλία, στο: *1ο Διεθνὲς Συνέδριο Ἱστορίας και Πολιτισμοῦ τῆς Θεσσαλίας*, Πρακτικά Συνεδρίου, 9-11 Νοεμβρίου 2006, ἐκδ. Α. ΓΚΛΕΓΚΛΕ, τ. Β΄, Θεσσαλονίκη 2006, 399-405, κυρίως 402.

τις δύο πόλεις, όπως μας πληροφορεί ο βυζαντινός λημματογράφος, και θα καταγράψει μερικά επιγράμματα, ένα από την Λάρισα (αρ. 327) και ένα από την Θεσσαλονίκη (αρ. 340). Τα επιγράμματα αυτά θα ενσωματωθούν αργότερα από τον Κωνσταντίνο Κεφαλά στο έβδομο βιβλίο της *Παλατινής Ανθολογίας*²⁶.

Η βαθμιαία μετάβαση της Λάρισας από ένα οχυρωμένο αστικό κέντρο των μεταβατικών χρόνων (7ος-8ος αι.), στην βυζαντινή πόλη-κάστρο της μέσης περιόδου είχε ως συνέπεια την διοικητική, στρατιωτική και εκκλησιαστική της ανέλιξη, όπως άλλωστε επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι, κατά διαστήματα, υπήρξε έδρα του *θέματος Ελλάδος*²⁷. Η αναβάθμιση αυτή, όπως ήταν φυσικό, συνέβαλε στην ανάπτυξη μιας ανάλογης πνευματικής κίνησης για την οποία ωστόσο δεν διαθέτουμε αρκετά στοιχεία. Η μοναδική άμεση μαρτυρία, αν και όχι τόσο ενδεικτική, για το μορφωτικό υπόβαθρο των λογίων της Λάρισας διασώζεται από ένα στρατιωτικό, ή καλύτερα συμβουλευτικό, εγχειρίδιο, το *Στρατηγικόν* του Κεκαυμένου. Ο συγγραφέας του έργου αναφέρει πως κατά τη διάρκεια της παραμονής του στην Λάρισα ως στρατηγός του *θέματος Ελλάδος* (*έξουσιάζοντός μου τότε εις τὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος*), τον 11ο αιώνα, είχε την ευκαιρία να γνωρίσει τον μητροπολίτη της πόλης Ιωάννη, από τον οποίο εντυπωσιάστηκε για την σοφία και την

26. H. BECKBY, *Anthologia Graeca, Buch VII-VIII*, τ. 2, München 1957, 190, 200: *εις Κάσσανδρον τὸν ὠραῖον ἐν Λαρίσῃ κείμενον, μετεγράφη παρὰ Γρηγορίου τοῦ μακαρίτου διδασκάλου ἐξ αὐτῆς τῆς λάρινακος*. Σχετικά με την αποστολή του Γρηγορίου, βλ. M. D. LAUXTERMANN, *Byzantine Poetry from Pisides to Geometres. Texts and Contexts*, v. 1, Wien 2003 [WBS 24/1], 73-74.

27. Ο Προκόπιος μας πληροφορεί ότι ο Ιουστινιανός περιέβαλε την Λάρισα με ισχυρά τείχη δημιουργώντας ένα ασφαλές καταφύγιο για όσους ζούσαν γύρω από αυτήν, βλ. *Procopii Caesariensis opera omnia, IV: Περὶ κτισμάτων libri VI sive De aedificiis*, έκδ. J. HAURY – G. WIRTH, Leipzig 1964, IV. iii 9-11: *ἀλλὰ καὶ Λαρίσσαν καὶ Καισάρειαν πεπονηκότων σφίσις ἄγαν τῶν ἐρυμάτων, σχεδόν τι ἀτειχίστους εἶναι συνέβαινε. βασιλεὺς δὲ Ἰουστινιανὸς ἄμφω τείχη ἰσχυρότατα ποιησάμενος γνησίᾳ τὴν χώραν εὐδαιμονία ξυνόκησεν*. Σχετικά με την ιστορία της Λάρισας στην πρώτη βυζαντινή περίοδο, βλ. Ο. ΚΑΡΑΓΙΟΡΓΟΥ, *Urbanism and economy in late antique Thessaly (3rd-7th century A.D.): the archaeological evidence: vol. 1, Text*, University of Oxford, Trinity 2001, 32-50. Για την μέση περίοδο, βλ. ΑΒΡΑΜΕΑ, *Ἡ Βυζαντινὴ Θεσσαλία*, 28-35. Πρβ. τις μελέτες του τόμου: *1ο Διεθνὲς Συνέδριο Ἱστορίας καὶ Πολιτισμοῦ τῆς Θεσσαλίας*, Πρακτικά Συνεδρίου, 9-11 Νοεμβρίου 2006, έκδ. Α. ΓΚΛΕΓΚΛΕ, τ. Β', Θεσσαλονίκη 2006.

μόρφωσή του, όπως δείχνουν οι συμβουλές του σε κάποιον σχετικά με την ματαιότητα του βίου²⁸.

Οι λόγιοι της πόλης, συναισθανόμενοι πλέον ότι δεν ήταν κάτοικοι μιας μικρής και ασήμαντης επαρχιακής πόλης, αλλά ενός διοικητικού και θρησκευτικού κέντρου που διεκδικούσε με δυναμικό τρόπο την θέση του στον ελλαδικό ηπειρωτικό κορμό της αυτοκρατορίας, εξέφρασαν τις επιδιώξεις της αμφισβητώντας την πρωτοκαθεδρία της Θεσσαλονίκης ως λατρευτικού κέντρου. Χρονική αφετηρία αυτής της διεκδίκησης ήταν η καταστροφή της δεύτερης πόλης της αυτοκρατορίας από τους Άραβες του Λέοντα Τριπολίτη (904), ένα γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα τον κλονισμό της πίστης των κατοίκων της στον Μυροβλύτη μάρτυρα²⁹.

Η πεποίθηση πως ο μάρτυρας άφησε απροστάτευτη την Θεσσαλονίκη αναπλάθεται με μοναδικό τρόπο από τον συγγραφέα του τρίτου βιβλίου των *Θαυμάτων* (BHG 524-531) του αγίου Δημητρίου³⁰. Σύμφωνα λοιπόν με τον ανώνυμο συντάκτη, κάποιοι Ιταλιώτες κατευθυνόμενοι –πιθανόν από την Λάρισα και τον ναό του αγίου Αχιλλίου– προς την

28. *Cecaumeni Strategicon*, ed. B. WASSILIEWSKY – V. JERNSTEDT, St. Petersburg 1896 [ανατ. Amsterdam 1965], 60. Πβλ. *Sovety i Rasskazy Kekavmena*, έκδ. G. LITAVRIN, Μόσχα 2003², 184 και Δ. ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ, *Κεκαυμένος Στρατηγικόν* [Κείμενα Βυζαντινής Ιστοριογραφίας 2], Αθήνα 1996, 198: Ἀδύνατόν ἐστι μὴ λυπηθῆναι δι' ὧν εὐφραίνῃ. Εἶπω γάρ σοι λόγον ἀρχαῖον Λαρισσαίου, Ἰωάννης αὐτῷ ὄνομα, ἐπίσκοπος δέ. Πρὸς τινα γὰρ εἶρηκεν. „Ἐὰν εὐφραίνῃ ἐπὶ φίλῳ καὶ φίλῳ, μνήσθητι, ὅτι ἄνθρωπος ἐστι καὶ ἀποθανεῖν μέλλει ὡς ἄνθρωπος, καὶ τελευτήσαντος αὐτοῦ μὴ ταραχθῆς· οὐ γὰρ ὠφεληθήσῃ. Εἰ δὲ ἐν σκευῇ ἐνηδύνῃ χρυσίῳ τυχὸν ἢ ἀργυρῷ ἢ ὑελίνῳ ἔχων αὐτὸ λογίζου, ὅτι τὸ μὲν ἀπόλλεται τὸ δὲ κλάται. Συμβάντος δὲ τούτου μὴ ταραχθῆς, καὶ οὕτως λογίζου ἕκαστον καὶ οὐ σφόδρα καταπέσῃς“. Ὁ τοιοῦτος δὲ καὶ ἄλλα τινὰ εἶπε μνήμης ἄξια.

29. ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ, στο: ΚΑΛΤΣΟΠΙΑΝΝΗ – ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ – ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Θεσσαλονίκη στη Βυζαντινή λογοτεχνία*, 115-122· Σ. ΕΥΘΥΜΙΑΔΗΣ, *Η μεσαιωνική Θεσσαλονίκη και τα θαύματα των αγίων της. Μικρές και μεγάλες διεκδικήσεις ενός μεγάλου προνομίου*, *Βυζαντινά* 28 (2008), 51-67, 62-63 [=Medieval Thessalonike and the Miracles of its saints: big and small demands made on exclusive rights (ninth-twelfth centuries)], στο: *Hagiography in Byzantium: Literature, Social History and Cult*, Variorum Reprints, Farnham 2011, XIII].

30. Σχετικά με την συλλογή, βλ. ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ, στο: ΚΑΛΤΣΟΠΙΑΝΝΗ – ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ – ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Θεσσαλονίκη στη Βυζαντινή λογοτεχνία*, 140-141· Σ. ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ, *Η Γραμματεία τῶν Δημητρίων Β': Μαρτύρια, Συλλογές Θαυμάτων καὶ Ἐγκώμια στὸν Ἅγιο Δημήτριο. Πρωτοβυζαντινὴ – Μεσοβυζαντινὴ Περίοδος* [Κέντρον Ἀγιολογικῶν Μελετῶν 5], Θεσσαλονίκη 2005, 83-94.

Θεσσαλονίκη, για να προσκυνήσουν το *ζωηφόρον μνήμα* του Δημητρίου, έγιναν μάρτυρες της συνάντησης, στα Θεσσαλικά Τέμπη, ανάμεσα σε έναν ηλικιωμένο άνδρα που τους ακολουθούσε και σε ένα νεαρό ιππέα που ερχόταν από την αντίθετη κατεύθυνση. Όταν ο ηλικιωμένος άνδρας, ο Αχιλλίος, ρώτησε τον νεαρό άνδρα, τον Δημήτριο, για ποιο λόγο είναι κατηφής, εκείνος του απάντησε ότι βάρβαροι άνδρες υποδούλωσαν τους συμπολίτες του και μόλυναν τον ναό του. Στην ερώτηση ενός από τους δύο προσκυνητές σε ποια πόλη αναφέρεται, ο άγιος Δημήτριος απάντησε ότι πρόκειται για την πατρίδα του, τη Θεσσαλονίκη:

Και ἐπεὶ περ αὐτὰ δὴ τότε τὰ Τέμπη διεξιέναι τούτοις ἔτυχε τὰ Θετταλικά, ἀνὴρ τις, ἄγνωστος αὐτοῖς πρότερον καὶ οὐπω τεθεάμενος, καθεωρᾶτο συνοδοιπορῶν, πολιὸς τὴν τρίχα, τὴν ὄψιν ἰλαρός, τὴν περιβολὴν σεμνός καὶ τῇ θεᾷ μόνη πολὺ τὸ σεβάσιον ὑποφαίνων καὶ πρᾶον. Εἶτα ἕτερός τις ἐφαίνετο πρὸς αὐτοὺς ἐκ τοῦ πρόσω ἐπιών, ἰππότης ὠραίος μὲν ὅσα θεάσασθαι καὶ πολὺ τὸ ἐκ φύσεως ἐπιτερπὲς ἔχων καὶ χαρίεν, κατηφὴς δὲ καὶ μαραινόμενον τὸ τῆς φαιδρότητος ὑποδηλῶν χαροπὸν καὶ ὥσπερ τινὶ πένθει ἀπαρακλήτῳ καταβεβλημένον καὶ ἐπιστυγναζόμενον ὃς ὁμοίαν τῇ ὄψει καὶ φωνῇ ἀφείς, προσηγόρευσέ τε πρότερον τὸν πρεσβύτην, Ἀχιλλίειον τοῦτον κατονομάσας, καὶ “Ποῦ πορεύῃ”, ἐπήρητο· “ἐγὼ δὲ τὴν πρὸς σέ, ὡς ὁρᾶς, διεξίω”. Καὶ ὁ πρεσβύτης περιχαρῶς ἀντασπασάμενος, Δημήτριον τοῦτον καλέσας, καὶ μέγαν τοῦ ἀθλοθέτου ἀγωνιστὴν προσειπὼν, σὺν σπουδῇ καὶ αὐτὸς ἀνηρώτα, ὅτι εἴη τὸ αἴτιον τοῦ σκυθρωπασμοῦ καὶ τῆς τοσαύτης κατήφειας καὶ λύπης. Καὶ ὁ μάρτυς “Οἴχεται μοι”, ἔφησεν, “ἡ πατρίς καὶ παρὰ τῷ Δικαστῇ τῶν ὄλων ἤδη κατέγνωσται. Χεῖρες ἀνδροφονοὶ καὶ βάρβαροι τοὺς φυλέτας ἠνδραποδίσαντο· αἵμασιν ὁμοφύλοις περιῶρεῖται μοι νῦν ὁ σηκός· βεβήλοις καὶ ἀνάγνοις ποσὶ πατεῖται τὰ ἱερὰ καὶ ἐξουδένωται ... “Τῶν δὲ Ἰταλιωτῶν ταῦτα σὺν ἐκπλήξεισι ἀμηχάνῳ καταθεωρουμένων, εἷς τις ἠρέμα πῶς, ἐλληνικῆς ὁμιλίας οὐκ ἀλλότριος”, “Ἄλλ’ ἄγε δὴ, φησὶν, ὃ στρατιῶτα, εἰπέ μοι, περὶ ποίας ταῦτα ὑμῖν λέγεται πόλεως καὶ τίς ἢ τοῖς βαρβάροις παραδοθεῖσα”. Καὶ ὁ μέγας Δημήτριος, “Ἡ ἐμῇ”, ἔφησε, “δυστυχεστάτη πατρίς, ἡ Θεσσαλονίκη, τοῖς βαρβάροις ἐγένετο ἐκδοτος”³¹.

31. *Miraculorum Liber III, Auctore Anonymo Altero, PG 116, 1389A-1392A.* Το περιστατικό καταγράφεται επίσης από τις μεταγενέστερες συλλογές θαυμάτων, βλ. I. Ίβηριτής, Ἰωάννου Σταυρακίου, Λόγος εἰς τὰ θαύματα τοῦ ἁγίου Δημητρίου, *Μακεδονικά* 1 (1940), 334-376, κυρίως 367 [BHG 532]. Πρβ. Κωνσταντίνος Ακροπολίτης, Λόγος εἰς

Η συνάντηση ανάμεσα στους δύο αγίους διαδραματίζεται στα Τέμπη, το γεωγραφικό όριο ανάμεσα στην διοικητική και εκκλησιαστική περιφέρεια της Θεσσαλονίκης και της Λάρισας³². Γιατί όμως ο ανώνυμος συντάκτης της συλλογής θαυμάτων εμπλουτίζει το έργο του με έναν ήρωα που δεν σχετίζεται άμεσα με το ιστορικό γεγονός της άλωσης του 904, τον Αχίλλιο; Η παρουσία του πιθανότατα υποκρύπτει όχι μόνο την δυσπιστία -εκπεφρασμένη άλλωστε στην σχετική με τον άγιο Δημήτριο γραμματεία της εποχής- για το εάν ο φιλόπολις μάρτυρας συνέχιζε να παρέχει την προστατευτική μέριμνα προς την Θεσσαλονίκη³³, αλλά και την διεκδίκηση ενός μέρους της κλονισμένης πίστης των Θεσσαλονικέων. Η διαπίστωση περί της πρόσκαιρης αμφισβήτησης της πολιουχικής δύναμης του Δημητρίου επιβεβαιώνεται από την φύση της συγκεκριμένης συλλογής: περιέχει μόνο πέντε θαύματα, λιγότερα δηλαδή από κάθε άλλη συλλογή, που ενισχύουν σχεδόν αποκλειστικά, όπως επισημάνθηκε από τον Συμεών Πασχαλίδη, τον οικουμενικό χαρακτήρα της λατρείας του μυροβλήτη αγίου, αφού όλα πραγματοποιήθηκαν έξω

τὸν μεγαλομάρτυρα καὶ μυροβλήτην Δημήτριον (BHG 540-542), στο: Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας*, St. Petersburg 1897 (ανατ. Bruxelles 1963), 160-215, εἰδ. 207-208. Βλ. ἐπίσης τὸν πρόσφατο σχολιασμό του Στ. Γ. ΓΟΥΛΟΥΛΗ, Ὁ Ἅγιος Δημήτριος ὡς στρατιώτης ἐκτὸς Θεσσαλονίκης: δύο ἐμφανίσεις του στὴν ἐλλαδική οδὸ τῶν προσκυνητῶν (διηγήσεις Β6 καὶ Γ3), στο: *Ἀφιέρωμα στὸν ἀκαδημαϊκὸ Παναγιώτη Λ. Βοκοτόπουλο*, ἐκδ. Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ - Α. ΤΟΥΡΤΑ, Αθήνα 2015, 247-256. Ἡ συνάντηση ἀπεικονίστηκε καὶ στὴν μεταβυζαντινὴ ζωγραφικὴ, βλ. Ι. ΠΑΠΑΓΓΕΛΟΣ, Ἡ “συναπάντηση” τῶν ἁγίων Δημητρίου καὶ Αχιλλίου, στο: *Ἅγιος Δημήτριος Στομίου. Ἱστορία-Τέχνη-Ἱστορικὴ γεωγραφία τοῦ μοναστηριοῦ καὶ τῆς περιοχῆς τῶν ἐκβολῶν τοῦ Πηνειοῦ*, ἐκδ. Στ. ΓΟΥΛΟΥΛΗΣ - Στ. ΣΔΡΟΛΙΑ, Λάρισα 2010, 362-371.

32. Ε. ΧΑΤΖΗΑΝΤΩΝΙΟΥ, *Ἡ μητροπόλη Θεσσαλονίκης ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 8ου αἰ. ἕως τὸ 1430: ἱεραρχικὴ τάξη - ἐκκλησιαστικὴ περιφέρεια - διοικητικὴ οργάνωση* [Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέται 42], Θεσσαλονίκη 2007, 116. Ἡ ὑπαρξὴ τῆς μονῆς τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ ἁγίου Δημητρίου στὸ Στόμιο τῆς Λάρισας, γνωστῆς καὶ ὡς «Οικονομεῖον» ἢ «Κοιμήνγειος», στὴν εἰσοδὸ σχεδὸν τῆς κοιλάδας τῶν Τεμπῶν, καθορίζει, κατὰ κάποιον τρόπο, τὰ ὅρια τῆς δικαιοδοσίας τῶν δύο ἁγίων. Σχετικὰ με τὴν ἱστορικὴ πορεία τῆς μονῆς, βλ. Στ. ΓΟΥΛΟΥΛΗΣ - Στ. ΣΔΡΟΛΙΑ, *Ἅγιος Δημήτριος Στομίου. Ἱστορία-Τέχνη-Ἱστορικὴ γεωγραφία τοῦ μοναστηριοῦ καὶ τῆς περιοχῆς τῶν ἐκβολῶν τοῦ Πηνειοῦ*, Λάρισα 2010.

33. ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ, στο: ΚΑΛΙΤΣΟΓΙΑΝΝΗ - ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ - ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ Θεσσαλονίκη στὴ Βυζαντινὴ λογοτεχνία*, 115-122. ΕΥΘΥΜΙΑΔΗΣ, *Ἡ μεσαιωνικὴ Θεσσαλονίκη*, 62-63.

από τα τείχη της Θεσσαλονίκης³⁴. Εφόσον όμως ο πολιούχος της Λάρισας και η μητρόπολή του προβάλλουν ως διεκδικητές της διασαλευθείσας πίστης των Θεσσαλονικέων, ο ανώνυμος συντάκτης του τρίτου βιβλίου των θαυμάτων, πιθανώς, να υπήρξε μέλος της πνευματικής ζωής της θεσσαλικής πόλης ή τουλάχιστον να σχετιζόταν άμεσα με αυτήν.

Η ένταξη του τάφου του αγίου Αχιλλίου και άλλων λατρευτικών κέντρων της θεσσαλικής ενδοχώρας στους προορισμούς της προσκυνηματικής αποδημίας, που συνδέεται πλέον όχι μόνο με την επιθυμία της ενδυνάμωσης της πίστης, αλλά με την ελπίδα της ίασης, πιστοποιείται, με αδιαμφισβήτητο τρόπο, από τον Βίο του αγίου Νικολάου του εν Βουναίνη (BHG 2308). Ο Νικόλαος, ένας ανώτερος στρατιωτικός αξιωματούχος της θεσσαλικής πόλης, επί Λέοντος Στ' του Σοφού (886-912), μαρτύρησε μετά την άλωση της πόλης από τους «Αβάρους» (901/902)³⁵. Σύμφωνα με τον συγγραφέα του Βίου, ο δούκας της Θεσσαλονίκης Ευφημιανός, που προσβλήθηκε από λέπρα, κατέφυγε αρχικά πρὸς τὸν περιβόητον ἐν θαύμασι Δημήτριο. Η ἔλλειψη όμως ανταπόκρισης θα τον οδηγήσει στον Αχιλλίω³⁶. Ενώ όμως η απουσία

34. Η πρώτη για παράδειγμα συλλογή περιέχει δεκαπέντε θαύματα και η δεύτερη ἔξι, βλ. ST. EFTHYMIADIS, *Collections of Miracles (Fifth-Fifteenth Centuries)*, στο: *Research Companion to Byzantine Hagiography*, II, 103-142, 113-115. Για τον χαρακτήρα της συλλογής, βλ. ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ, *Ἡ γραμματεία τῶν Δημητρίων*, 85-86.

35. Δ. Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, *Ἅγιος Νικόλαος ὁ ἐν Βουναίνῃ. Ἀνέκδοτα ἀγιολογικά κείμενα. Ἱστορικά εἰδήσεις περὶ τῆς Μεσαιωνικῆς Θεσσαλίας (I αἰῶν)* [Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου 22], Αθήνα 1972. Για την ταυτότητα των επιδρομῶν διατυπώθηκαν πολλές απόψεις: ο Σοφιανός (*Ἅγιος Νικόλαος*, 104-121) θεωρεῖ πως πρόκειται για Ἄραβες που προηγουμένως ληλάτησαν την Δημητριάδα (901/902) ἐνῶ η ΑΒΡΑΜΕΑ (*Ἡ Βυζαντινὴ Θεσσαλία*, 89-96) τους ταυτίζει με τους Βούλγαρους του Συμεών (896). Ο Φ. ΦΙΛΙΠΠΟΥ [Ποιοὶ ἦταν οἱ «Αβάρεις» που ἐπέδραμαν στη Θεσσαλία κατὰ τα τέλη του 9ου αἰῶνα, *Ἱστοριογεωγραφικά* 5 (1995), 123-132] προτείνει την ταύτιση των επιδρομῶν με τους Ούγγρους. Σύμφωνα τέλος με την πιο πρόσφατη ἄποψη του Γ. ΚΟΥΛΟΥΡΑ (Σχετικὰ με τον Βίο του αγίου Νικολάου, 10ος αἰ: μια νέα προσέγγιση, *Βυζαντινά* 22, 2001, 113-122) ἦταν Σλάβοι εγκατεστημένοι στην Μακεδονία (904).

36. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, *Ἅγιος Νικόλαος*, 145.257-261: Ἐπεὶ δὲ πολλοῖς μὲν ἀγίοις προσελθὼν ... οὐδαμοῦ εὗρισκε λύσιν τοῦ κακοῦ, καὶ πρὸς τὸν περιβόητον ἐν θαύμασι, τῶν ἱατρῶν τὴν θάλασσαν καὶ ποτάμιον τὸ ἄσχετον ῥεῦμα, τὸ θεῖον ὄντως καταφεύγει Δημήτριον, καὶ τῷ περὶ τοῦτον καὶ οὐρανίῳ τεμένει φέρων ἑαυτὸν δίδωσιν ἐκεῖσε. Τοιγαροῦν διατελέσας χρόνον συγχόν ἀπώνατο πλεῖον ἢ οὐδὲν καὶ ἀπογνοῦς τῆς τοιαύτης ἐλπίδος ἐπὶ τὸν σηκμειοφόρον καταφεύγει Ἀχιλλίω. Τὴν Θεσσαλονικὴν γὰρ λιπὼν τὴν

της ευεργετικής χάριτος εκ μέρους του του πολιούχου της θεσσαλικής πόλης εντάσσεται σε ένα ευρύτερο θεϊκό σχέδιο³⁷, οποιαδήποτε ανάλογη θεώρηση της στάσης του Δημητρίου απουσιάζει. Ένα όραμα τελικά του υπέδειξε να κατευθυνθεί προς τα Βούναινα³⁸, τον τόπο όπου επρόκειτο να θεραπευθεί μετά την ανεύρεση των λειψάνων του Νικολάου³⁹.

Η συνύπαρξη τριών διαφορετικών αγίων και των αντίστοιχων λατρευτικών τους κέντρων, και η διεκδίκηση ενός θαύματος –του μοναδικού που καταγράφει ο ανώνυμος συντάκτης– αποτελεί, τουλάχιστον από όσο γνωρίζω, ένα άπαξ ευρισκόμενο στην αγιολογική γραμματεία. Η αναζήτηση της θεραπευτικής ίασης, η τελική της πραγμάτωση και η απόδοση τιμής (προσήκουσαν τιμήν ένεγκών) από έναν επίσημο άνδρα της Θεσσαλονίκης, τον Ευφημιανό, υποκρύπτει την απόπειρα του συντάκτη του Βίου να ενισχύσει τα λατρευτικά κέντρα της

Θετταλίαν κατέλαβε και τη θειοτάτη σοφῶ τοῦ τρισολβίου πατρὸς προσπεσῶν θερμῶς αὐτῷ ἐπεδέετο δάκρυα κατάγων ποταμηδόν.

37. Σοφιανός, Άγιος Νικόλαος, 145. 262 – 146. 264: ἡμέλει δὲ ἀνήκειν ἢ ἐν τῷ πατρὶ Ἀχιλλεῖω θεία χάρις, οὐχ ὡς <μὴ> θέλουσα εὐργετῆν –μὴ γένοιτο, πάντως γὰρ φιλανθρώπως τὸ θεῖον προσφέρεται– ἀλλ', ὡς τῷ Θεῷ ἐδόκει.

38. Σχετικά με τα Βούναινα, βλ. J. KODER – F. HILD, *Hellas und Thessalia* [TIB 1], Wien 1976, 137-138.

39. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Άγιος Νικόλαος, 146, 292 – 147, 312: Ἐπειδὴ δὲ καιρὸς τε παρερρῆ συχνὸς καὶ οὐδαμοῦ τῆς ἡμέρας τῆς ἰάσεως ὁ δοῦξ παραπέλαυε, ὄλος ἐναγώνιος ἦν. Ὅναρ τοίνυν ὁ ἅγιος τῷ δουκὶ ἐπιστὰς “Αὔριον γὰρ” φησὶν “ἐγερθεὶς ἄπιθι πρὸς τὴν <πη>γὴν καὶ εἰς ὄνομα Πατρὸς, Υἱοῦ καὶ Ἁγίου Πνεύματος λουσάμενος ἀπολαύσει καθαρᾶς τῆς ἰάσεως”. Οὕτως εἰπὼν ἀφανῆς <ἐ>γεγόνει. Τὸν ὕπνον τοίνυν ὁ δοῦξ τῶν ὀμιάτων ἐκτιναξάμενος ὑφηγεῖτο τὸ ὄραμα, ἐκπλήξει μὲν ὅπως ὁ Θεὸς διὰ τῶν θεραπόντων αὐτοῦ θαυματουργεῖ ἐν ἡμῖν, σπουδῆ δέ, ὅτι τὸν φίλον αὐτῶν ἔμελλον ὄραν ὑγιαίνοντα εἰς τὴν αὔριον. Οἱ κατὰ Χριστὸν γενέσθαι ἰμείροντο μετὰ λαμπάδων τοίνυν ἡμμένων τὴν νύκτα πᾶσαν ἐκείνην ἄγρυπνοι διατελέσαντες ἔσωθε ὡς ἡμέρας ἦκεν, ὕλης τὴν πηγὴν καὶ οἱ ἀρχιερεῖς μέσον ἐστῶτα τὸν <δοῦκα> γυμνοῦσι τῶν ἱματίων καὶ τρις τοῦ πηγαίου ὕδατος εἰς ὄνομα Πατρὸς, Υἱοῦ καὶ Ἁγίου Πνεύματος ἐπισπάσαντες καὶ αὐτῷ ἐπιχύσαντες, ὃ θαύματος ἀνυπερβλήτου, ὃ τεραστίου φορικτοῦ, ὃ προθυμίας Θεοῦ, ὑγιή τοῦτον εἰργάσαντο. Αἰφνίδιον γὰρ ὡσεὶ λεπίδες ἀπὸ τοῦ σώματος αὐτοῦ ἀποβληθεῖσαι, καθαρὸν ὄλον τὸ σῶμα καὶ λαμπρὸν ἀνεφάνη μὴ σπῖλον ἔχον, μὴ ῥυτίδα, μὴ τὸ τυχὸν πρᾶγμα, ἀλλὰ μαρμαῖρον ἦν πλέον ἢ πρότερον. Τὰ εἰωθότα τοίνυν ὁ δοῦξ σὺν ἅμα παντὶ τῷ λαῷ τῷ Θεῷ εὐχαριστήσας καὶ τὴν προσήκουσαν τιμὴν τῷ ἀγίῳ μάρτυρι ἐνεγκὼν χαίρων οἴκαδε ἐπανεστρεψε. Πρβ. τα σχόλια τῆς ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ, στο: ΚΑΛΤΣΟΓΙΑΝΝΗ – ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ – ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Θεσσαλονίκη στη Βυζαντινὴ λογοτεχνία*, 127-128.

Λάρισας έναντι της Θεσσαλονίκης, όπως άλλωστε πιστοποιείται από την επίσκεψη του οσίου Φαντίνου⁴⁰.

Ο Φαντίνος, γέννημα και θρέμμα της γης της Καλαβρίας, ξεκίνησε να επισκεφτεί την Θεσσαλονίκη, μετά από την εντολή που του έδωσε ένας άγγελος⁴¹, συνοδευόμενος από δύο μαθητές του, τον Βιτάλιο και τον Νικηφόρο. Αρχικά αποβιβάστηκε στην Πελοπόννησο ενώ αργότερα επισκέφτηκε την Κόρινθο και την Αθήνα, χωρίς ωστόσο ο βιογράφος να μας δίνει περισσότερες πληροφορίες για τα όσα συνέβησαν στην διάρκεια της εκεί παραμονής του⁴².

Μετά την ανάρρωσή του από κάποια σοβαρή ασθένεια συνέχισε το ταξίδι του προς την Θεσσαλονίκη, προτού όμως φτάσει στον προορισμό του παρέμεινε για αρκετό διάστημα στην Λάρισα, στο ναό του αγίου Αχιλλίου διδάσκοντας τον λόγο του Θεού⁴³. Κατά την διάρκεια της εκεί διαμονής του προφήτευσε την άλωση της πόλης από τα βουλγαρικά στρατεύματα του τσάρου Σαμουήλ (985/986), όταν απέσπασαν μάλιστα μέρος των λειψάνων του πολιούχου μεταφέροντάς τα στην Πρέσπα. Στο άκουσμα των προφητικών του ρήσεων οι κάτοικοι θεώρησαν ότι τα

40. Για την διάδοση της λατρείας του αγίου, βλ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, *Άγιος Νικόλαος*, 98-103. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ὁ Ἅγιος Νικόλαος ὁ Νέος τῆς Βουναίνης (I' αἰ.)*. Συμπληρωματικά στοιχεία. Ἀνέκδοτα ἀγιολογικά κείμενα Μαξίμιου (1630) καὶ ἄλλα, *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 2 (1986), 71-148, κυρίως 86-109.

41. Η έκδοση του Βίου έγινε από την E. FOLLIERI, *La Vita di san Fantino il Giovane* [SubsHag 77], Bruxelles 1993 [BHG Nov. Auct. 2367]. Σχετικά με το διάστημα της παραμονής του στην Θεσσαλονίκη, βλ. ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ, στο: ΚΑΛΤΣΟΓΙΑΝΝΗ - ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ - ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Θεσσαλονίκη στη Βυζαντινή λογοτεχνία*, 123-125. Πρβ. ΕΥΘΥΜΙΑΔΗΣ, *Η μεσαιωνική Θεσσαλονίκη*, 63-65.

42. Όπως σημειώνει η ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ, στο: ΚΑΛΤΣΟΓΙΑΝΝΗ - ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ - ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Θεσσαλονίκη στη Βυζαντινή λογοτεχνία*, 124, σημ. 196, το συγκεκριμένο δρομολόγιο εμφανίζεται και σε άλλα αγιολογικά κείμενα της εποχής. Για την διέλευση του Φαντίνου από την Κόρινθο, βλ. FOLLIERI, *La Vita di san Fantino*, 67-68. Σχετικά με την παραμονή του στην Αθήνα, βλ. Α. ΚΑΛΛΕΛΛΗΣ, *The Christian Parthenon. Classicism and Pilgrimage in Byzantine Athens*, Cambridge 2009, 101-102 [=Ο Βυζαντινός Παρθενώνας. Η Ακρόπολη ως σημείο συνάντησης χριστιανισμού και ελληνισμού, μετ. Γ. ΤΖΗΜΑΣ, Αθήνα 2013, 175-178].

43. FOLLIERI, *La Vita di san Fantino*, 442.3-5: *Χρόνω δὲ ἱκανῶ τῷ ναῶ τῷ τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου προσεδρεύσας, καὶ τὸν συνήθην σπόρον τῆς ἑαυτοῦ διδασκαλίας ἐγκατασπείρας*. Πρβ. τα σχόλια της έκδοσης, 66, 69, 79-80 και 527.

λόγια του οσίου αναφέρονταν στην καταστροφή της θεσσαλικής πόλης από την επιδρομή των αρχών του 10ου αιώνα (901/902)⁴⁴.

Ανάμεσα στους προσκυνητές του ναού και του τάφου του Αχιλλίου συναριθμούνται επίσης οι κτίτορες της μονής της Παναγίας Σουμελά της Τραπεζούντας, Βαρνάβας και Σωφρόνιος, όπως αναφέρει ο συντάκτης του Βίου τους (BHG 2055), Ακάκιος Σαβαΐτης, που, αν και χρονολογείται στις αρχές του 13ου αιώνα, αναφέρεται σε πολύ προγενέστερα γεγονότα: *Καὶ τῇ ὀγδοῇ ἡμέρᾳ κατήνησαν εἰς τὴν μεγάλιν πόλιν τῆς Λαρίσου, ἐν τῷ θέματι γῆς Φαρσαλίας· καὶ εἰσελθόντες ἀφίκοντο εἰς τὸν πανάγιον τάφον τοῦ πανιέρου καὶ ἱεράρχου Ἀχιλλίου τῆς αὐτῆς πόλεως προέδρου· οὗτος δὲ ἦν εἷς ἐκ τῶν τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτῶ θεοφόρων πατέρων ἐκ τῆς ἀγίας καὶ οἰκουμενικῆς πρώτης συνόδου· περιπτυξαμένοι τε τὴν μακαρίαν λάρνακαν ἐκεῖνην, μετὰ πάσης εἰπεῖν ἀγάπης καὶ δακρῶν ἐμπεπλησμένοι ἀλείψαντες τε ἑαυτοὺς ἐκ τοῦ θείου ἐκεῖνου μύρου τῆς ἱεῤῥᾶς καὶ ἀγίας λάρνακος, ἢ πλουτοῦσα ἔνδον τὸ τίμιον σῶμα τοῦ ἀγίου Ἀχιλλίου, μέτωπά τε καὶ ὄμματα, ἀκοήν τε καὶ τὴν καρδίαν εἵληψαν, φιλοξενηθέντες δὲ παρὰ τοῦ τότε ἀρχιερέως φιλοφρόνως, οἴκαδε ἀνεχώρησαν καὶ τριταῖοι κατέλαβον τὸ ὄρος ἐν ᾧ ἦν ἡ κλῆσις τῶν Κελλίων παλινοστήσαντες οὖν τοῦ ὄρους πάντα τὰ μοναστήρια⁴⁵.*

Το προσκυνηματικό ταξίδι του Ιωσήφ Υμνογράφου, του Βαρνάβα και του Σωφρονίου, και του οσίου Φαντίνου στην πόλη του Αχιλλίου είναι ενδεικτικό ότι η Λάρισα αντιμετωπίζεται ως ιερή πόλη. Αν και η θεσσαλική μητρόπολη δεν έχει την φήμη και την λαμπρότητα άλλων προσκυνημάτων της εποχής, της Θεσσαλονίκης, της Κορίνθου ή της Αθήνας, σεμνύνεται για τα ιερά της λείψανα, τον ναό της και την θέση της στα εκκλησιαστικά πράγματα της εποχής. Η ανάδειξη της βέβαια σε

44. FOLLIERI, *La Vita di san Fantino*, 442.5-444.8: „Ὁ τόπος, ἔφη, ὡς κάλλιστος καὶ τοῖς ἐχθροῖς ἐκδοθήσεται”. Ὡς δὲ τὸν λόγον πλείστοι ἀκήκοαν, καὶ „Τοῦτο, πάτερ”, ἔφησαν, „γέγονεν”, ὁ μέγας „Οὐποτε”, ἔφη, „ἄλλοτε ὡς νῦν γενέσθαι μέλλει βαρύτερον”.

45. Χφ. 268 Μονῆς Διονυσίου Ἁγίου Ὁρους, φφ. 440r-440v. Για το χειρόγραφο βλ. Σπ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς μοναῖς τοῦ Ἁγίου Ὁρους ἐλληνικῶν κωδίκων*, τ. 1, Cambridge 1895 (Amsterdam 1967), 390-391. Για τον συγγραφέα και τα προβλήματα χρονολόγησης του Βίου, βλ. Α.-Μ. TALBOT, *Hagiography in Late Byzantium (1204-1453)*, στο: *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography. Volume I: Periods and Places*, ἐκδ. Στ. ΕΦΘΥΜΙΑΔΙΣ (ed.), Farnham 2011, 173-195, κυρίως 174 [στο εἶξ: *Research Companion to Byzantine Hagiography I*].

λατρευτικό κέντρο ενισχύθηκε και από την βαρύνουσα σημασία που απέκτησαν οι οδικοί άξονες που διέσχιζαν την θεσσαλική πεδιάδα σε σχέση με τον παλαιό δίαυλο επικοινωνίας της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, την Εγνατία οδό⁴⁶. Η εμπέδωση της πνευματικής επικοινωνίας ανάμεσα στην δεύτερη πόλη της αυτοκρατορίας, την Θεσσαλονίκη, και στην Λάρισα ενισχύθηκε με την άνθηση των γραμμάτων και την εμπέδωση της κλασικής παιδείας ως επακόλουθο της οικονομικής ανάπτυξης των μεσοβυζαντινών χρόνων.

Η ΜΝΗΜΗ ΤΟΥ ΜΥΘΙΚΟΥ ΠΑΡΕΛΘΟΝΤΟΣ

Οι πνευματικοί δεσμοί ανάμεσα στην Θεσσαλονίκη και στην Λάρισα δεν ορίζονται αποκλειστικά από τις θρησκευτικές τους συντεταγμένες στον χώρο και στον χρόνο, τον Αχίλλιο και τον Δημήτριο. Η Θεσσαλονίκη, μετά από την Κωνσταντινούπολη, αποτελούσε τον σπουδαιότερο πόλο έλξης για όσους επεδίωκαν να λάβουν υψηλό επίπεδο μόρφωσης, με αποτέλεσμα οι επιδόσεις των κατοίκων της στον τομέα των γραμμάτων και η πνευματική της κίνηση να παραβάλλεται με την Αθήνα της κλασικής εποχής⁴⁷. Ανάμεσα σε εκείνους που επισκέφτηκαν την

46. N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *The Medieval Via Egnatia*, στο: *Halcyon Days in Crete II. A Symposium Held in Rethymnon 9-11 January 1994: The Via Egnatia under Ottoman Rule (1380-1699)*, έκδ. Ε. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, Ρέθυμνο 1996, 9-16, κυρίως 9-12. Τις γνώσεις για την περιοχή των Τεμπών ως ενδιάμεσο σταθμό της επικοινωνίας από και προς την Βόρεια Ελλάδα αναμένεται να εμπλουτίσουν οι πρόσφατες αρχαιολογικές έρευνες στην είσοδο της κοιλάδας, στην περιοχή «Χάνι της Κοκκώνας». Εκεί βρέθηκε ένας μεσοβυζαντινός ναός (10ος-11ος αι.) ενώ στον περιβάλλοντα χώρο εντοπίστηκε νεκροταφείο μεταγενέστερης εποχής (12ο αι.), βλ. ΣΤ. ΣΔΡΟΛΙΑ, Ανασκαφή βυζαντινού ναού με περίστωο και νεκροταφείο στα Τέμπη, στο: *Αρχαιολογικό έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 4 (2012), Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης 15.3 - 18.3. 2012, τ. Ι: Θεσσαλία*, έκδ. Αλ. ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ ΑΙΝΙΑΝ, Βόλος 2015, 419-424. Πλησίον τους ανασκάφτηκε επίσης πανδοχείο της περιόδου του Θεοφίλου (829-842), κτισμένο στη θέση παλαιότερου ρωμαϊκού σταθμού, που προσέφερε φαγητό και ανάπαυση στους καταπονημένους ταξιδιώτες, βλ., ΣΤ. ΣΔΡΟΛΙΑ - Π. ΑΝΔΡΟΥΔΗΣ, Αρχαιολογικές έρευνες στο βυζαντινό συγκρότημα ναού και πανδοχείου στη θέση «Χάνι της Κοκκώνας», στο: *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη 2011*, Θεσσαλονίκη 2015 (υπό εκτύπωση).

47. Σε πολλούς συγγραφείς η Θεσσαλονίκη συγκρίνεται με τον μαγνήτη που ελκύει όσους κατοικούσαν μακριά από αυτήν, βλ. Γ. ΤΣΑΡΑΣ, *Διήγησις περι τῆς τελευταίας ἀλώσεως τῆς Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1958, 9-10: Ὡ, πῶς μαγνήτιδος τρόπον εἰς ἑαυτὴν ἅπαντας εἴλκεν ἀποστήναί τε τούτους οὐδ' ὀπωσιοῦν συνεχώρει! Για την

Θεσσαλονίκη προκειμένου να λάβουν ανώτερη μόρφωση, απαραίτητη προϋπόθεση για να σταδιοδρομήσει κάποιος στα εκκλησιαστικά ή κρατικά αξιώματα της αυτοκρατορίας, πρέπει να ήταν και ο Λαρισαίος Γρηγόριος, μετέπειτα αρχιεπίσκοπος της πόλης του αγίου Δημητρίου⁴⁸. Αν και βρίσκεται μακριά από την πατρώα γη, επιφορτισμένος με το ποίμνιο του καταφέρει να ανταλλάξει τουλάχιστον δύο επιστολές με τον συμπολίτη του Νικήτα Μάγιστρο.

Ο Νικήτας, γεννημένος στην Λάρισα περί το 870⁴⁹, αφού ανήλθε στα ύπατα αξιώματα της βυζαντινής ιεραρχίας, θα βρεθεί λίγο αργότερα, μετά τις κατηγορίες για συνωμοσία εναντίον του αυτοκράτορα, Ρωμανού Α΄ Λακαπηνού, εξόριστος στην περιοχή του Ελλησπόντου. Εκεί θα συντάξει μια πλειάδα επιστολών με ποικίλους αποδέκτες, υψηλόβαθμους κρατικούς αξιωματούχους και εκπροσώπους της ανώτερης εκκλησιαστικής ιεραρχίας. Σε κάποια από αυτές (αρ. 23, χειμώνας του 945/946) θα απευθυνθεί προς τον συμπατριώτη του Γρηγόριο, επιζητώντας τον παραμυθητικό λόγο του ποιμενάρχη της πόλης του αγίου Δημητρίου προκειμένου να αντεπεξέλθει στις κακουχίες της σωματικής και πνευματικής εξορίας. Στην αρχή της επιστολής ο Νικήτας θα εγκωμιάσει την κοινή τους πατρίδα, την γενιά του Γρηγορίου και την εκπαίδευσή του⁵⁰. Ο αποστολέας ωστόσο θα

παρομοίωση της Θεσσαλονίκης με την κλασική Αθήνα, βλ. ΚΑΛΤΣΟΓΙΑΝΝΗ - ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ - ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Θεσσαλονίκη στη Βυζαντινή λογοτεχνία*, 57, 165-166, 176 και 211.

48. ΧΑΤΖΗΑΝΤΩΝΙΟΥ, *Η μητρόπολη Θεσσαλονίκης*, 288 και σημ. 1093.

49. L. G. WESTERINK, *Niketas Magistros. Lettres d'un exilé (928-946)* Paris 1973,

23. Διαφορετική άποψη εξέφρασε ο T. PRATSCH, *Zur Herkunft des Niketas Magistros (* um 870 -† frühestens 946/7) aus Lakonien*, *Byz* 75 (2005), 501-506, υποστηρίζοντας τις λακωνικές ρίζες του υψηλόβαθμου αξιωματούχου. Υπήρξε επίσης συγγραφέας ενός από τα πιο ενδιαφέροντα έργα της αγιολογικής παραγωγής της μεσοβυζαντινής εποχής, του Βίου της Θεοκτίστης από την Λέσβο (BHG 1723), βλ. Δ. Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, *Ὁ Βίος τῆς ὁσίας Θεοκτίστης τῆς Λεσβίας ὡς πηγὴ ἱστορικῆ, φιλολογικῆ καὶ ἀρχαιολογικῆ*, στο: *Ἡ Ἑκατονταπυλιανὴ καὶ ἡ Χριστιανικὴ Πάρος. Πρακτικὰ Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου (Πάρος 15-19 Σεπτεμβρίου 1996)*, Πάρος 1998, 253-268. Στ. ΕΦΘΥΜΙΑΔΙΣ, *Hagiography from the "Dark Age" to the Age of Symeon Metaphrastes (Eighth-Tenth Centuries)*, *Research Companion to Byzantine Hagiography*, I, 95-142, κυρίως 120-121.

50. WESTERINK, *Lettres d'un exilé*, 111.59-60: *Ἐδεξάμην σου τὴν ἐπιστολήν, ἐδεξάμην καὶ ἡγάπησα τὴν ἐπιείκιαν, ἐπνευσα τὴν πατρίδαν καὶ τὸ γένος καὶ τὴν παιδείαν καὶ τὰ μαθήματα*. Για την ένταξη της επιστολής στα συμφραζόμενα της εποχής, βλ. I. ANAGNOSTAKIS, *Byzantium and Hellas: Some Lesser Known Aspects of the Hellenic Connection (8th-12th*

αναζητήσει τους κοινούς δεσμούς τους όχι στα χριστιανικά σύμβολα του παρόντος των δύο πόλεων, τον Δημήτριο και τον Αχιλλίο, αλλά στο ένδοξο παρελθόν. Η Λάρισα και η περιοχή της δεν σεμνύνεται για τον άγιο Αχιλλίο -στον οποίο άλλωστε δεν γίνεται ούτε μια αναφορά- αλλά για τον Αχιλλέα, τον Πάτροκλο και τα εξαιρετικά της άλογα που τόσο υμνήθηκαν στην αρχαιότητα. Η χρήση του ομηρικού (*έριβῶλαξ, κουροτρόφος, εὔιππος, εὔβοτος, εὔδιος*) και του ηροδότειου λεξιλογίου (*όμαιμόνων*) συγκροτούν το πλαίσιο των δεσμών των δύο ανδρών με την γενέθλια γη⁵¹. Αν και ο Νικήτας βρίσκεται, όπως και ο παραλήπτης της επιστολής του, μακριά από την Λάρισα, την οποία αποκαλεί *πόλισμα*, θεωρεί πως δεν παρήκμασε εξακολουθώντας να προσφέρει *τὰ κάλλιστα*⁵².

Σε μια στιγμή ειλικρίνειας, άγνωστη τις περισσότερες φορές στους βυζαντινούς λογίους, συνειδητοποιώντας πως είναι μόνος, μακριά από τα υλικά αγαθά και τις τιμές που του επιδαψίλευαν τα αξιώματα του παρελθόντος, περιστοιχισμένος πλέον από βαρβάρους και αμαθείς, ο Νικήτας σχεδόν εκλιπαρεί τον επίσκοπο να τον παρηγορεί όσο το δυνατόν πιο τακτικά με τις επιστολές του. Στηρίζει μάλιστα την παράκλησή του

c.), στο: *Heaven and Earth, vol. II: Cities and Countryside in Byzantine Greece*, έκδ. J. ALBANI - E. CHALKIA, Athens 2013, 15-29, 22-23. Βλ. επίσης τα σχόλια της Ch. ANGELIDI, *Family Ties, Bonds of Kinship (9th-11th Centuries)*, στο: P. ARMSTRONG (ed.), *Authority in Byzantium*, Farnham 2013, 155-166, 160-162.

51. WESTERINK, *Lettres d'un exilé*, 113.5-13: *Καὶ πῶς γὰρ λόγοις τραφεῖς οὐκ ἔμελλες εἶναι σεμνός, τοιούτων όμαιμόνων τάχα λαχόν, ἵνα μὴ λέγω Πέτρου τοῦ μακαρίτου, ὃν οἶδ' ἐγώ, φύς, καὶ τῆς ἐμῆς (ὧ ἦλιε καὶ γῆ) καὶ πατρίδος Λαρίσης ὀρμώμενος ἦν καὶ λογογράφοι καὶ ποιητὰι κυδαίνουσιν τάχα καὶ ῥήτορες, οὐχ ὡς «έριβόλακα» μόνον καὶ «κουροτρόφον» καὶ «εὔιππον» «εὔβοτόν» τε καὶ «εὔδιον» καὶ «ἀγλαὰ πάντα φέρουσαν», ἀλλὰ καὶ θεῶν ὑπο καὶ τοῦ Πυθίου «Γαίης μὲ πάσης τὸ Πελασγικὸν Ἄργος ἄμεινον» ποφνημένων «ἵπποι τε Θεσσαλικάι». Βλ. και την επιστολή αρ. 20 (WESTERINK, *Lettres d'un exilé*, 101.20-103.25), όπου ο Νικήτας θεωρεί ότι ο Βιθυνικός Όλυμπος, κέντρο μοναχισμού, υστερεί έναντι του θεσσαλικού Ολύμπου, γης των αρχαίων θεών.*

52. WESTERINK, *Lettres d'un exilé*, 113, 16-17: *Οὔκουν ἐμοὶ νῦν δοκεῖ παρακμάσαι τὸ πόλισμα οὐδ' ὡς γεγρακυῖαν μὴ φέρειν τὰ κάλλιστα*. Η αναφορά του Νικήτα απηχεί το μοτίβο της διαρκώς ανανεούμενης πόλης, που εμφανίζεται συχνά στους εγκωμιαστικούς λόγους των πόλεων, βλ. E. FENSTER, *Laudes Constantinopolitanae* [MBM 9], München 1968, 148. Πρβ. το σχόλιο του Νικηφόρου Χούμνου για την Θεσσαλονίκη, ΚΑΛΤΣΟΓΙΑΝΝΗ, στο: ΚΑΛΤΣΟΓΙΑΝΝΗ - ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ - ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Θεσσαλονίκη στη Βυζαντινή λογοτεχνία*, 40-41.

αυτή επικαλούμενος όχι το ότι ως κληρικός θα έπρεπε να απευθύνει τους παραμυθητικούς του λόγους στο ποίμνιό του, αλλά κυρίως στο επιχείρημα της κοινής καταγωγής⁵³.

Η θεσσαλική ενδοχώρα για πολλούς λογίους της εποχής συνδεόταν περισσότερο με το αρχαίο της παρελθόν της παρά με το χριστιανικό της παρόν· ήταν η γη των μύθων και του «αλλόκοτου», με αποτέλεσμα να αναπαράγονται κάποια από τα αρνητικά στερεότυπα της κλασικής γραμματείας, ιδιαίτερα της αθηναϊκής τραγωδίας, σχετικά με την φύση και τον χαρακτήρα των κατοίκων της⁵⁴. Έτσι ο Ευστάθιος, αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης και σπουδαία πνευματική φυσιογνωμία του 12ου αιώνα⁵⁵, σχολιάζοντας, για χάρη των μαθητών του, την δεύτερη ιλιαδική ραψωδία, επαναλαμβάνει τα διαδεδομένα στην αρχαιότητα στερεότυπα ότι οι Θεσσαλοί διήγαν βίο τρυφηλό και ότι ήταν κάτοχοι της τέχνης της εξαπάτησης⁵⁶. Μεγάλο μέρος των παρατηρήσεών του αφιερώνονται στην περιγραφή του Πηνιεύου και των άλλων ποταμών που διατρέχουν

53. WESTERINK, *Lettres d'un exilé*, 115.29-39: ἔδει δὲ καὶ συχνότεροις ἡμᾶς παραμυθεῖσθαι τοῖς γράμμασι. Τοῦτο γὰρ σου τῷ βαθμῷ καὶ τῇ ἱεραρχίᾳ προνόμιον, παρακαλεῖν τοὺς ἐν θλίψεσιν οὐ μὴν ἀλλ' ὅτι καὶ Θετταλός... ὅμως συμμετέχει του πάθους τῷ συμπολίτῃ συναλγεῖ τε καὶ συναφίσταται δοκῶν αὐτὸς πάσχειν ἅπερ ὁ φιλούμενος ἔπασχε.

54. Χ. ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ, Η γη του «αλλόκοτου»: Η Θεσσαλία στην αθηναϊκή τραγωδία του 5ου αιώνα π.Χ., στο: *1ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας*, Πρακτικά Συνεδρίου, 9-11 Νοεμβρίου 2006, έκδ. Λ. ΓΚΛΕΓΚΛΕ, τ. 1, Θεσσαλονίκη 2006, 152-159.

55. Για την ζωή και το έργο του Ευσταθίου, βλ. Α. ΚΑΖΗΔΑΝ – S. FRANKLIN, *Studies on Byzantine Literature of the Eleventh and Twelfth Centuries*, Cambridge 1984, 115-195 [=Μελέτες στη Βυζαντινή Λογοτεχνία του 11ου-12ου αιώνα, μετ. Μ. ΑΥΤΕΡΙΝΟΥ-ΤΖΙΩΓΑ, Αθήνα 2007, 129-218].

56. Μ. VAN DER VALK, *Eustathii archiepiscopi Thessalonicensis commentarii ad Homeri Iliadem pertinentes ad fidem codicis Laurentianis*, v. I, Leiden 1971, 516, 31 – 517, 31: Ἰστέον δὲ ὅτι περὶ Θεσσαλίας, ἧς μέρος αἱ ῥηθεῖσαι πόλεις, ἐν τοῖς τοῦ περιηγητοῦ ἐγράφη, ὅσα ἐχρῆν, ἐνταῦθα δὲ ἰστέον, ὅτι [τε καὶ οἱ Θετταλοὶ τρυφηταὶ ἦσαν ὡς δῆλον ἐκ τοῦ «τάδ' οὐ Κόρινθος οὔτε Λαῖς, ὃ Σύρε, οὐδ' εὐτραπέζων Θετταλῶν χεῖρ- 517, 33-36: τῶν τις δὲ παλαιῶν ὀκνήσας περὶ τοῦ Θετταλοῦ σοφίσματος πολυλογησαί φησι· «Θεσσαλὸν σόφισμα ὡς πανούργων καὶ ποικίλων μαρτυρουμένων τῶν ἐκεῖ». ὡς εἶναι κατ' αὐτὸν Θετταλὸν σόφισμα μὴ τοῦτο ἢ ἐκεῖνο, ἀλλ' ἅπλως τὸ πανούργημα, καθὰ ἐμφαίνει καὶ Εὐριπίδης ἐν τῇ μονομαχίᾳ τῶν παιδῶν τοῦ Οἰδίποδος. Πρβ. ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ, Η γη του «αλλόκοτου», 157.

τις πεδιάδες της. Ο Ευστάθιος επαναλαμβάνει την άποψη του Ομήρου πως αν και ο ποταμός Τιταρήσιος χύνει τα νερά του στον Πηνειό αυτά δεν αναμειγνύονται, αλλά κυλούν στην επιφάνεια, σαν λάδι, γιατί είναι παρακλάδι των νερών της Στυγός, η επίκληση των οποίων αποτελούσε τον φοβερότερο όρκο των αρχαίων θεών. Προσθέτει μάλιστα το σχόλιο: *δέδιδε γάρ πως ὁ Πηνειὸς τὴν ἀνάκρασιν, ὡς εἶπερ ἔμψυχος ἦν. ποιητικῆς δὲ καὶ τοῦτο γλυκύτετος*⁵⁷. Ο Ευστάθιος αρνείται ωστόσο να προσδώσει την χρήση του ομηρικού επιθέτου «αργυροδίνης» αποκλειστικά στον Πηνειό, *ἀλλὰ παντὸς διαυγοῦς ποταμοῦ καὶ ἀργυρέαις δίναις, ὃ ἔστι καθαρῶ ῥεύματι διοικουμένου*⁵⁸.

Με το ίδιο μυθολογικό και ομηρικό επίχρυσμα νοηματοδοτείται ο γενέθλιος τόπος (ἢ περιβόητος Θεσσαλία) του οσίου Φωτίου των Θετταλῶν, σπουδαίας μορφῆς του μοναχισμού της μεσοβυζαντινῆς Θεσσαλονίκης⁵⁹. Ο τόπος καταγωγῆς του δεν προσδιορίζεται με σαφήνεια, η αναφορά ωστόσο περί ἐξέχουσας κοινωνικῆς θέσης των γονέων του (*τὰ πρῶτα τῶν Θετταλῶν ὄντες ἐν ἅπασιν*), μέλη πιθανότατα της τοπικῆς αριστοκρατίας, οδηγεί στο συμπέρασμα πως ο τόπος κατοικίας του ἦταν ἡ Λάρισα⁶⁰.

Αν και ο συντάκτης του Βίου (BHG 1545), πιθανότατα ο Ευστάθιος, χαρακτηρίζει την πατρίδα του οσίου σεμνή, αναπολεί το μακρινό της παρελθόν για τους γενναίους και πολεμοχαρείς ἄνδρες και τα ξεχωριστά της ἄλογα, κατάλληλα για τον πόλεμο και τις πανηγυρικῆς πομπές:

57. VAN DER VALK, *Eustathii commentarii*, 525, 18-20. Για την εικόνα και την ονομασία του ποταμοῦ στις μεσαιωνικῆς πηγές, βλ. ΣΤ. ΓΟΥΛΟΥΔΗΣ - Γ. ΞΥΝΟΓΛΑΛΑ, *Μεσαιωνικῆς ονομασίες του Πηνειοῦ: «ποταμὸς Λυκοστομίου», «Σαλαβρία»* (Ιστορικῆ και ετυμολογικῆ προσέγγιση), στο: *Ἅγιος Δημήτριος Στομίου. Ἱστορία-Τέχνη-Ἱστορικῆ γεωγραφία του μοναστηριοῦ και της περιοχῆς των εκβολῶν του Πηνειοῦ*, ἐκδ. ΣΤ. ΓΟΥΛΟΥΔΗΣ - ΣΤ. ΣΔΡΟΛΙΑ, Λάρισα 2010, 355-362.

58. VAN DER VALK, *Eustathii commentarii*, 527, 21-23.

59. Σ. ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ, *Τὸ ἀνώνυμο ἐγκώμιο στὸν ὄσιο Φῶτιο τὸ Θεσσαλὸ* (BHG 1545). Ἔνα ἀκόμη ἔργο τοῦ Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης, *Βυζαντινά* 28 (2008), 529-547.

60. Στα μέσα, για παράδειγμα του 11ου αἰῶνα, ζοῦσε στην Λάρισα ἡ αρχοντικῆ οικογένεια Νικουλιτζά, ἓνα μέλος της οποίας ἠγήθηκε μιας τοπικῆς ἐπανάστασης, βλ. ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ, *Κεκαυμένος*, 18 και σποράδην. Α. Γ. Κ. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, *Προοπτικῆς για ἓνα corpus Μεσαιωνικῆς Θεσσαλικῆς προσωπογραφίας, Πρακτικά Γ' Συνεδρίου Λαρισσαϊκῶν Σπουδῶν*, Λάρισα 1997, 65-82 [= ΤΟΥ ΙΔ., *Βυζαντινά-Τουρκικά-Μεσαιωνικά. Ἱστορικῆς συμβολές*, Αθήνα 2002, X], ὅπου και ἄλλες βιβλιογραφικῆς αναφορές.

τοῦτον (ενν. τον Φώτιο) ἠνέγκατο μὲν πατρὶς ἢ περιβόητος Θεσσαλία, τὸ σεμνὸν τοῦτο ἔδαφος, τὸ κούρους μὲν οὐ γενναίους οὐδ' ἄρειμανίους νυνὶ τρέφον, οὐδ' ἵππους ἄρμενίους αὐχοῦν τὰ πρὸς πομπάς τε καὶ πανηγύρεις ἢ πρὸς πολέμους ἐπιτηδείων, εἰ καὶ πρὶν Αἰνειᾶτας ἠῦχε καὶ Μυρμηδόνας, καὶ τὸν Ἐρεχθείδην δῆμον καὶ Αἰακίδην, καὶ τοὺς Πελασγικοὺς καὶ τοὺς Φθιώτας⁶¹.

Αν ὁμως ο Φώτιος καταγόταν ἀπὸ τὴν Λάρισα, γιατί ο ευρυμαθῆς ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης δεν ἀναφέρεται καθόλου στο θρησκευτικὸ σύμβολο τῆς γενέθλιας γῆς του οσίου, τον Αχιλλίω; Ἡ ἀπουσία ἀναφορᾶς δεν μπορεῖ νὰ δικαιολογηθεῖ ἀποκλειστικά ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ βιογραφία του Φωτίου ἀνασυντίθεται, γλωσσικά καὶ υφολογικά, σε ομηρικὰ συμφραζόμενα, σε μια ἐποχὴ μάλιστα (12ος αἰ.) που τὸ ενδιαφέρον για τον γενάρχη τῆς ἐλληνικῆς λογοτεχνίας παρουσιάζεται ἀνανεωμένο⁶². Ἡ ἀρπαγὴ μέρους των λειψάνων του ἀγίου ἀπὸ τον Βούλγαρο τσάρο Συμεὼν καὶ ἡ μετακομιδὴ τους στο νησάκι τῆς μικρῆς Πρέσπας (983-986) εἶχε ως συνέπεια ἡ πόλη νὰ ἀπωλέσει ἓνα σημαντικὸ κομμάτι τῆς πνευματικῆς τῆς κληρονομιάς⁶³. Ἡ ἀπώλεια «βιώνεται» ἀπὸ τον Ευστάθιο μέσω τῆς περιγραφῆς, με νοσταλγικὴ διάθεση, του ἀρχαίου ευκλεοῦς παρελθόντος τῆς γενέθλιας γῆς του Φωτίου.

Ἐξαιτίας του πολιτικὸυ καὶ ἐδαφικοῦ κατακερματισμοῦ τῆς αυτοκρατορίας (1204) καὶ τῆς διαδοχικῆς ἐναλλαγῆς κατακτητῶν, ἡ Λάρισα παύει σταδιακά νὰ ἀποτελεῖ τὸ διοικητικὸ, οικονομικὸ καὶ θρησκευτικὸ κέντρο τῆς Θεσσαλίας. Ἡ πόλη σύμφωνα με τὶς πηγές

61. Arsenij, *Pohvalnoe slovo sv. Photiju Thessaliskomu*, Novgorod 1897, 7. Περισσότερα για τον Βίο, βλ. S. A. PASCHALIDIS, *The Hagiography of the Eleventh and Twelfth Century*, στο: *Research Companion to Byzantine Hagiography*, I, 143-171, 147, ο οποίος ἐχει προαναγγεῖλει καὶ νέα ἐκδοση.

62. ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ, Τὸ ἀνώνυμο ἐγκώμιο, 537 καὶ 540-541.

63. I. THURN (ἐκδ.), *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum* [CFHB 5], Berlin 1973, 330.3-6. Ἡ μετακομιδὴ των λειψάνων του ἀγίου Αχιλλίου ἀπὸ τον τσάρο Σαμουήλ ἦταν τὸ καθοριστικὸ γεγονὸς για τὴν ἐξάπλωση τῆς λατρείας του στα Βαλκάνια, ὅπως μαρτυρεῖται ἀπὸ τὴν διάδοση τῆς εἰκονογράφησης του ἀγίου σε ναοὺς τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδας καὶ των Βαλκανίων, βλ. Π. Χ. ΠΑΠΑΛΗΜΗΤΡΙΟΥ, *Οἱ ἀπεικονίσεις του ἀγίου Αχιλλείου στον Ἑλλαδικὸ χώρο καὶ ἡ διάδοση τῆς τιμῆς του*, *ΔΧΑΕ* 34 (2013), 179-190. ST. GOULOUIS, “Καὶ νῦν τῶν θαυμάτων σου ἀφθόνως ἀπολάβουσι”: The “Ἐτερος κανὼν” to St. Achilles of Larisa (13th c.?) and the honor of his relics in the new national Churches of Balkan, *Church Studies* 12(2015), 459-473.

κατέστη *ἀοίκητος* και ο ναός του αγίου Αχιλλίου *ληστών ὄρητῆριον*, με αποτέλεσμα η έδρα της μητρόπολης να μεταφερθεί μετά το 1318 στα Τρίκαλα⁶⁴. Ο Αντώνιος, αν και προχειρίστηκε επίσκοπος της πόλης του Αχιλλίου (1333-1363 ή 1340-1362), θα αναφερθεί συχνά στο αίσθημα στέρησης που του προκαλούσε η απόσταση από το ποιμνιό του και τον πολιούχο άγιο (*τῆς πάλαι περιδόξου πόλης ... και τοῦ θησαυροῦ τοῦ τῆς ἐκ τῆς ἱεραῶς λάρινακος Ἀχιλλίου ἀναδιδομένου ἀπεστέρημαι*)⁶⁵. Η κατάληψη της Θεσσαλίας από τους Σέρβους θα ωθήσει τον Αντώνιο να αναζητήσει, μετά από ένα ταξίδι γεμάτο κινδύνους⁶⁶, ασφαλές καταφύγιο στην Θεσσαλονίκη, αν και θα μπορούσε να είχε διαφύγει προς την Ήπειρο και τα Ιωάννινα με τα οποία άλλωστε τα Τρίκαλα είχαν αναπτύξει, μετά την δεκαετία του 1330, ισχυρούς δεσμούς⁶⁷. Η πρόσκαιρη επαναφορά της Θεσσαλίας στην βυζαντινή επικυριαρχία επέτρεψε στον Αντώνιο να επανέλθει και να προσκυνήσει τους τάφους του αγίου Κυπριανού και του αγίου Αχιλλίου⁶⁸. Λίγους μήνες αργότερα ο επίσκοπος θα καταλήξει για δεύτερη φορά στην «λαμπρὰ καὶ περιφανεστάτη τῶν πόλεων», την Θεσσαλονίκη, όπου θα παραμείνει πάνω από μια εξαετία.

Σύμφωνα μάλιστα με μια άποψη ο Αντώνιος αφιερώθηκε, κατά την διάρκεια της παραμονής του, με ιδιαίτερο ζήλο στο ομιλητικό του έργο, αφού είχε την ευκαιρία να απευθυνθεί σε ένα πιο πεπαιδευμένο

64. Βλ. ΣΤ. ΓΟΥΛΟΥΗΣ, Η «αοίκητος» Λάρισα και η αναστήλωση του καθεδρικού ναού του αρχαγγέλου Μιχαήλ Τρικάλων (c. 1332, 1362): Βιβλικά αρχέτυπα και ιστορικά πρότυπα, *Βυζαντινά* 29 (2009), 163-198.

65. ΣΤ. ΓΟΥΛΟΥΗΣ, *Αντωνίου Λαρίσης. Εγκώμιο εις τον άγιο Κυπριανό*, Λάρισα 1991, 72.490-491. Για τη ζωή του Αντωνίου, βλ. PLP 1098.

66. ΓΟΥΛΟΥΗΣ, *Εγκώμιο εις τον άγιο Κυπριανό*, 73.519-521: *καὶ πρὸς τούτοις ἔξορία τῆς ἀρχῆς μεταπεσούσης, εἰς ἑτέραν, τὴν Τρίβαλλον, ἐπιβουλαὶ κατὰ τὴν ὁδὸν θανάτου πολυειδοῦς, ὁμοίως τε καὶ κατὰ <τὴν> ἐν θαλάττῃ πορείαν.*

67. P. MAGDALINO, *Between Romaniae: Thessaly and Epirus in the Later Middle Ages*, στο: *Latin and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204*, έκδ. B. ARBEL et al., London-New Jersey 1989, 87-109, εἰδ. 93.

68. ΓΟΥΛΟΥΗΣ, *Εγκώμιο εις τον άγιο Κυπριανό*, 73.541-74.547: *Ὁ δὴ καὶ ἔλαβε τέλος, τῆς τῶν Λαρισσαίων πόλεως πρώτης τῆς τυραννίδος ἀπαλλαγείσης, ὡς καὶ πρώτης οὔσης καθέδρας αὐτῶν εἶτα καὶ τῶν λοιπῶν καὶ τελευταίων τῆς τῶν Τρικκαέων, τῆς θησαυρὸν ἐχούσης τὸ ἱερώτατον σῆνος τοῦ θείου Κυπριανοῦ, καθάπερ τῆς τῶν Λαρισσαίων Ἀχιλλίου τοῦ μεγαλόφρονος, τῆς ἀνεξαντλήτου τῶν θαυμάτων πηγῆς. Ἐντεῦθεν γὰρ καὶ ἡμεῖς ἐπανήλθομεν καὶ τοὺς ἱεροὺς καὶ θείους αὐτῶν ἠσπασάμεθα τάφους.*

ακροατήριο⁶⁹. Οι εμπειρίες της εξαιτούς παραμονής του και η έκκρουθμη κατάσταση που επικρατούσε στην μακεδονική πόλη (επανάσταση των Ζηλωτών, πολιορκία από τους Σέρβους) αποτυπώνονται στον εγκωμιαστικό λόγο που συνέθεσε προς τιμή του προκατόχου του στον επισκοπικό θρόνο, άγιο Κυπριανό⁷⁰. Θέλοντας να εγκωμιάσει τον πολιούχο της πόλης που τον φιλοξενεί δεν παραλείπει να αναφερθεί στην προστατευτική μέριμνα του αγίου Δημητρίου σε αυτές τις κρίσιμες στιγμές της πολιορκίας από τους Σέρβους⁷¹.

Άγιοι, ευσεβείς ταξιδιώτες, υψηλόβαθμοι αξιωματούχοι και λόγιοι συγκροτούν τον άξονα των πνευματικών επαφών μεταξύ δύο βυζαντινών πόλεων, της Λαρίσας και της Θεσσαλονίκης. Παρά τις πρόσκαιρες διεκδικήσεις που ήγειρε η πόλη του αγίου Αχιλλίου, σε λογοτεχνικό επίπεδο, έναντι της δεύτερης πόλης της αυτοκρατορίας, η μια πόλη φαίνεται πως λειτουργούσε συμπληρωματικά για την άλλη, σε επίπεδο πίστης, πνευματικής συντροφιάς και συγγραφικής καταξίωσης.

69. Βλ. ΓΟΥΛΟΥΗΣ, *Εγκώμιο εις τον άγιο Κυπριανό*, 39. Διαφορετική άποψη εξέφρασε ο εκδότης του ομιλητικού *corpus* του ιεράρχη, ο οποίος υποστήριξε ότι η εκφώνησή τους πραγματοποιήθηκε στην πόλη των Τριτάλων, βλ. Β. ΨΕΥΤΟΓΚΑΣ, *Αντωνίου, αρχιεπισκόπου Λαρίσσης. Λόγοι Θεομητορικοί, Δεσποτικοί, Αγιολογικοί*, Θεσσαλονίκη 2002, 32-33.

70. ΓΟΥΛΟΥΗΣ, *Εγκώμιο εις τον άγιο Κυπριανό*, 59-76. Για τον άγιο Κυπριανό βλ. PLP 13926.

71. ΓΟΥΛΟΥΗΣ, *Εγκώμιο εις τον άγιο Κυπριανό*, 74.548-564: *Άλλά και πάλιν ύπερορία ... Η γάρ θαυμασία έν πόλεσι και αύθις δεξαμένη, μάλλον η κατά τὸ πρόσθεν περι ημάς διετέθησαν ... Καί γάρ ην έτι πιεζομένη ή τὸν μεγαλομάρτυρα πλουτοῦσα και προστάτην και φύλακα, τὸν μυροχεύμονα θεῖον Δημήτριον ταῖς τριβαλλικαῖς έφοδοῖς, εἰ και μη πολυειδέσιν έπιθέσειν και πολιορκιαῖς τοῦ προστατοῦντος τῶν τοιούτων έκ μέσου γενομένου και χρησαμένου τέλει τῆς βιοτῆς. Βραχὸν οὖν έν ταύτη χρόνον διαγαγὼν ... πόλιν έτέραν έσκόπουν καταλαβεῖν.*

MYTHICAL PAST – CHRISTIAN PRESENT:
PERCEPTION AND FOSTERING OF SPIRITUAL TIES BETWEEN TWO BYZANTINE
CITIES. THE CASE OF THESSALONIKE AND LARISA (9th-14th c.)

The cult of patron saints was not only relevant to the religious affiliation of the Byzantines but also influenced the individual political and cultural identity of each city, occasionally leading to a city claiming priority in time and supremacy over competing Byzantine cities. This does not seem to have been the case of St. Demetrios and St. Achillios, patron saints of Thessalonike and Larissa respectively: saints, pilgrims, high ranking officials and scholars created a network of communication between the two Byzantine cities. After the sack of Thessalonike (the second most important city of the empire) by the Arabs in 904, the scholars of Larissa went on to question, through their hagiographical texts, the dominant position of Thessalonike as a religious center in mainland Greece. On the other hand, the *literati* in Thessalonike (who originated from Constantinople) and especially Eustathios, praised the administrative and military center of Thessaly not on account of its christian symbol, Achillios, but rather because of the city's mythical past.

MARTINA HORN

DIE AUSGIESSUNG DES ZWEIFACHEN GEISTES
ZWEI UNIKALE SZENEN IN DER SOTER-KIRCHE IN KEPHALI AUF KRETA*

Beim Betrachten der Wandmalereien der Soter-Kirche in Kephali fallen dem in der byzantinischen Ikonographie geübten Betrachter zwei ungewöhnliche, auf den ersten Blick nicht zu deutende Szenen im Ostjoch auf. Auch in der nicht sehr zahlreichen Forschungsliteratur zu dieser Kirche¹ wurde bisher keine zufriedenstellende Lösung zur Interpretation dieser beiden enigmatischen Darstellungen gefunden.

Die Soter-Kirche in Kephali auf Kreta in der Präfektur Chania im Bezirk Kissamos ist bautypologisch eine Einraumkapelle, die durch einen

* Ich danke den anonymen Gutachtern für die hilfreichen und konstruktiven Kommentare und der 25. Ephorie für Altertümer in Chania für die Erlaubnis, die Fotos von der Soter-Kirche in Kephali zu veröffentlichen.

1. Die Untersuchungen zur Soter-Kirche in Kephali: K. E. LASSITHIOTAKIS, 'Εκκλησίες της Δυτικής Κρήτης Γ', 'Επαρχία Κισάμου, in: *Κρητικά Χρονικά* 21 (1969), 212-217, Nr. 21 (im Folgenden LASSITHIOTAKIS, 'Εκκλησίες); K. GALLAS - K. WESSEL - M. BORBOUDAKIS, *Byzantinisches Kreta*, München 1983, 73-74 (im Folgenden GALLAS - WESSEL - BORBOUDAKIS, *Kreta*); *RbK* IV, 1078-1079; 1107, s. v. Kreta (M. BISSINGER) (im Folgenden BISSINGER, *Kreta*); DERS., *Kreta. Byzantinische Wandmalereien* [Münchener Arbeiten zur Kunstgeschichte und Archäologie 4], München 1995, 73-74, Nr. 22, 106, Nr. 69 (im Folgenden BISSINGER, *Wandmalereien*); S. PAPADAKI-OEKLAND, Δυτικότροπες τοιχογραφίες του 14ου αιώνα στην Κρήτη. Η άλλη όψη μιας αμφίδρομης σχέσης, in: *Ευφρόσυνον. Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, Hrsg. E. ΚΥΡΠΑΙΟΥ, Athen 1992, Bd. 2, 491-514 (im Folgenden PAPADAKI-OEKLAND, *Τοιχογραφίες*); I. SPATHARAKIS, *Dated Byzantine Wall Paintings of Crete*, Leiden 2001, 56-58 (im Folgenden SPATHARAKIS, *Dated*); V. TSAMAKDA *Die Panagia-Kirche und die Erzengelkirche in Kakodiki. Werkstattgruppen, kunst- und kulturhistorische Analyse byzantinischer Wandmalereien des 14. Jhs. auf Kreta* [Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse. Denkschriften 427, Archäologische Forschungen 21], Wien 2012, 256 (im Folgenden TSAMAKDA, *Panagia*).

Gurtbogen auf Pilastern in zwei Joche eingeteilt wird². An der Konsole des nördlichen Pilasters befindet sich eine Stifterinschrift von 1320³. Sie erwähnt eine Erneuerung und Ausgestaltung der Kirche des Pantokrators und Erlösers Jesus Christus im Jahre 6828 = 1320. Die Kirche ist im Inneren vollständig ausgemalt. Die Wandmalereien lassen erhebliche stilistische Unterschiede erkennen. Nicht nur Stil, sondern auch Ikonographie und der Duktus der Beischriften zu den Szenen verweisen auf wenigstens zwei unterschiedliche Malerhände⁴. Im Westjoch zeugen starker Linearismus, flächige Gewandbehandlung mit einer Vorliebe für graphisch-ornamentalen Dekor, symmetrische Raumaufteilung und der weitgehende Verzicht auf Plastizität von einer konservativen, traditionsverhafteten Richtung kretischer Malkunst. Die Malereien des Ostjochs dagegen, in dem sich die beiden enigmatischen Szenen befinden, sind durch Raumtiefe, großfigurigen Personenstil, weich gezeichnete, modellierte, fast porträthafte Gesichter und pastose Farbübergänge gekennzeichnet. Sie vermitteln Lebendigkeit, Bewegung und Lockerheit und sind einem Künstler mit westlicher Malweise zuzuordnen. Die Stifterinschrift mit einer Datierung auf das Jahr 1320 ist jedoch auf die gesamte Ausmalung der Kirche zu beziehen⁵. Die Kirche in Kephali gehört zu einem auf Kreta einzigartigen Werkstatt-Komplex, in der es sowohl Maler gab, die ausgebildet waren, im westlichen Stil zu arbeiten, als auch solche, die die traditionelle byzantinische Malrichtung beherrschten⁶.

2. Zur Architektur GALLAS – WESSEL – BORBOUDAKIS, *Kreta*, 199.

3. Inschrift bei G. GEROLA, *Monumenti Veneti nell'Isola di Creta* IV, Venezia 1932, 418, Nr. 15. Eine weitere Inschrift mit mehreren griechischen Stifternamen einer Kollektivstiftung befindet sich rund um das Kapitell des gegenüberliegenden Pilasters (GEROLA, *Monumenti*, Nr.16).

4. So auch BISSINGER, *Wandmalereien*; SPATHARAKIS, *Dated*, 58.

5. LASSITHIOTAKIS, Ἐκκλησίαις, 217; GALLAS – WESSEL – BORBOUDAKIS, *Kreta*, 200; BISSINGER, *Wandmalereien* 1990, 1079; 1107; BISSINGER, *Kreta*, 73-74, Nr. 22 und 106, Nr. 69 dagegen kommt für die Malerei des Ostjoches durch stilistische Vergleiche mit der Soter-Kirche in Temenia (Präfektur Chania, Bezirk Selino) die er um das Jahr 1270 datiert, auf eine unterschiedliche zeitliche Einordnung der beiden Joche. Diese frühe Ansetzung der Ausmalung der Soter-Kirche in Temenia ist heute durch eingehende stilistische Untersuchungen nicht mehr haltbar. Sie muss in den Anfang des 14. Jhs. datiert werden (TSAMAKDA, *Panagia*, 256 und Anm. 66), so dass auch die Fresken im Ostjoch in Kephali in diese Zeit fallen.

6. Die Werkstatt umfasst folgende weitere Kirchen, die vollständig oder teilweise im westlichen Stil ausgemalt wurden: die Soter-Kirche in Temenia (Anfang 14. Jh.), zur Kirche

Offen bleibt die Frage, ob es sich bei dem im westlichen Duktus Malenden um einen byzantinischen Künstler handelte, der in westlicher Malweise trainiert war oder um einen zugewanderten westlichen Maler⁷. Dieser Maler ist zuständig für die zwei zu untersuchenden singulären Szenen im östlichen Joch.

Bis auf diese beiden ikonographisch ungewöhnlichen Darstellungen weist die Kirche das übliche Bildprogramm kretischer Einraumkapellen mit leichten Verschiebungen im Bema⁸ auf (Abb. 1). Das Tonnengewölbe des Westjochs präsentiert einen christologischen Zyklus, der in dieser Kirche zugleich der Patronatszyklus des Christus Soter ist. In ost-westlicher Leserichtung zeigt er die großen Festtagsbilder. Beginnend mit der Taufe im Süden zieht sich die Bilderfolge über die Westwand mit der großen Kreuzigungsszene bis hin zum Lithos im nördlichen Teil.

Ein Gurtbogen auf Konsolen mit stehenden Heiligenfiguren trennt das Westjoch von dem folgenden östlichen Joch ab, das jeweils drei Szenen auf jeder Seite des Tonnengewölbes aufweist. Im Scheitel des Tonnengewölbes sind diese wie auch im westlichen Joch durch ein Schmuckband geteilt. Zunächst werden die beiden im Westjoch fehlenden Szenen, die den Beginn des Festbildzyklus bilden, hinzugefügt. Im nördlichen Teil des östlichen

BISSINGER, *Wandmalereien*, 73 Nr. 21; GALLAS – WESSEL – BORBOUDAKIS, *Kreta*, 225; K. E. LASSITHIOTAKIS, Ἐκκλησίες τῆς Δυτικῆς Κρήτης Δ', Ἐπαρχία Σελίνου, in: *Κρητικά Χρονικά* 22 (1970), 364-368; PAPANAKI-OEKLAND, *Τοιχογραφίες*, 493, 495-504, die Hagios-Demetrios-Kirche in Leivadas (1315/16), zur Kirche PAPANAKI-OEKLAND, *Τοιχογραφίες*, 493-494, 504-505; SPATHARAKIS, *Dated*, 16-18, die Hagios-Photios-Kirche in Hagioi Theodoroi (Anfang 14. Jh.), zur Kirche PAPANAKI-OEKLAND, *Τοιχογραφίες*, 494-495, 508-513; TSAMAKDA, *Panagia*, 255f und die Hagios-Georgios-Kirche in Lyttos (bisher unpubliziert). Zur Werkstatt TSAMAKDA, *Panagia* 255f. und PAPANAKI-OEKLAND, *Τοιχογραφίες*.

7. Zu dieser letztlich nicht befriedigend zu beantwortenden Frage äußert sich auch PAPANAKI-OEKLAND, *Τοιχογραφίες*, 515; SPATHARAKIS, *Dated*, 18: "the artist of the eastern bay has a western training in iconography and style".

8. Dazu SPATHARAKIS, *Dated*, 57. Die Verkündigung mit Maria und Gabriel erscheint wie üblich bipolar an den Wänden neben der Apsis, aber mit anderer vertikaler Platzierung. Maria und Gabriel werden von den Medaillons von Joachim und Anna und zwei halbfigurigen Heiligen verdrängt. Sie rutschen so in die unterste Zone der Ostwand, die normalerweise die Diakone einnehmen. Diese befinden sich an der Nordwand des Bemas. Im Apsisrund ist die Kirchenväterliturgie mit Melismos dargestellt, im Tonnengewölbe des Bemas die Himmelfahrt mit Maria, die nicht wie sonst üblich in der Nord-, sondern in der Südhälfte steht.

Jochs im oberen Register ist eine große Darstellung mit der Geburt Christi angrenzend an die Himmelfahrt im Bemagewölbe zu sehen (Abb. 2). Darunter ist die Hypapante, die Darbringung Jesu im Tempel abgebildet (Abb. 3). Damit scheint der Zyklus abgeschlossen zu sein. An den Gurtbogen anschließend folgt auf die Hypapante eine kleine alttestamentliche Szene mit der Fütterung des Propheten Elija durch den Raben (Abb. 4). Elija, nimbiert, mit langem Bart im Prophetengewand, sitzt in einer Felslandschaft und dreht seinen Kopf zu einem Raben, der einen runden Gegenstand im Schnabel hält. Diese auf Kreta⁹ sehr seltene Szene zeigt den Propheten Elija, der von einem von Gott geschickten Raben mit Brot gespeist wird. Diese Episode wird im Alten Testament in 1Kön 17,2-6 geschildert. Die kreisrunde Öffnung mit einer in die Wand eingebauten Tonröhre, die als Schallloch zur Verbesserung der Akustik dient, wird in diese Szene durch eine Art gemalten Nimbus integriert¹⁰.

Die Nordseite des Tonnengewölbes wird oben von einem großen Pfingstbild ausgefüllt (Abb. 5). Das Pfingstwunder, das eher selten ins

9. Diese Szene erscheint interessanterweise auch in der Hagios-Athanasios-Kirche in Kephali (1393), wenn auch spiegelverkehrt, zur Kirche SPATHARAKIS, *Dated*, 145-47; ansonsten kommt dieses Thema sehr häufig in der serbischen Kunst vor, z. B. in Kloster Gračanica, Kosovo (1321/22); Kloster Morača, Montenegro (13. Jh.), Abbildungen bei V. J. DJURIC, *Byzantinische Fresken in Jugoslawien*, München 1976, 176; zur Ikonographie des Elija *LchI* I, 607-613 s. v. Elias (E. LUCCHESI PALLI – L. HOFFSCHOLTE); *RbK* III, 90-93 s. v. Elias (K. WESSEL) (im Folgenden WESSEL, Elias); P. LANDESMANN, *Die Himmelfahrt des Elija: Entstehung und Weiterleben einer Legende sowie ihre Darstellung in der frühchristlichen Kunst*, Wien 2004 (im Folgenden LANDESMANN, *Himmelfahrt*).

10. Diese Löcher finden sich auch in weiteren kretischen Kirchen, etwa in der Erzengel-Kirche in Arkalochori (Präfektur Herakleion, Bezirk Viannos, datiert 13./14. Jh., unpubliziert), wo nur die Löcher in den Fresken zu sehen sind, aber ohne Ummalung wie in der Soter-Kirche, oder auf dem Peloponnes, in der Zoodochos-Pigi-Kirche in Geraki, sie zeigen aber auch dort keine Integration in die Wandmalerei, zur Kirche G. DIMITROKALLIS, *Γεράκι. Οί έκκλησιές του Κάστρου*, Athen 2002. Diese Praxis der Verzierung und Eingliederung der Schalltöpfe in die Ausmalung findet sich dagegen häufig in westlichen gotischen Kirchen, so in den gotischen Fresken (1320-30) in der Pfarrkirche zu Dollnstein: <http://www.dollnstein.info/pdf/got-fres.pdf.pdf>; dazu auch M. JÄHNE, St. Wendel, Innenraumrestaurierung der Katholischen Pfarr- und Wallfahrtskirche St. Wendalinus 1981, in: *Kunstlexikon Saar* (<http://www.kunstlexikonsaar.de/sakraler-raum>). Ob die Löcher auf der anderen Gewölbeseite der Soter-Kirche auch so dekoriert waren, lässt sich durch die Zerstörung nicht mehr mit Sicherheit sagen.

retische Bildprogramm aufgenommen wurde¹¹, zeigt eine von dem sonst üblichen Standard auf Kreta abweichende Ikonographie¹². Die meist um ein hufeisenförmiges Synthronon symmetrisch verteilt sitzenden Apostel werden hier in lockerer Reihung, großfigurig, oben stehend und im unteren Teil hockend, abgebildet. Allein Paulus sitzt auf einer Kathedra, Petrus steht leicht erhöht neben ihm. Rote Strahlen gehen aus einer Himmelsgloriole mit der Taube als Personifikation des Heiligen Geistes hervor und rötliche Flammen züngeln auf den Häuptern einiger Apostel. Die sonst auf Kreta gängige, im unteren Bildfeld mittig erscheinende Personifikation des Kosmos scheint hier zu fehlen¹³.

Die im unteren Teil an das Pfingstbild anschließenden zwei Szenen sind sehr rätselhaft und wurden bisher nicht eindeutig identifiziert. Leider sind beide nicht mehr vollständig erhalten. Die Linke ist besonders im unteren Teil beschädigt, und bei der Rechten ist durch den späteren Einbau der Ikonostase das dort ansetzende Bildfeld zerstört (Abb. 6 und 10). Die etwas größere Szene links zeigt in der linken Bildhälfte zwei hintereinander gereihte geflügelte Engel, die diagonal auf einer Art Regenbogen in die linke obere Bildhälfte hinaufsteigen, ihre Hände nach obenweisend erhoben (Abb. 7). Der braunbeige Landschaftshintergrund ist mit einigen vereinzelt grünen Pflanzen dekoriert. In der rechten unteren Ecke der anderen Bildhälfte befindet sich der Oberkörper eines Jünglings mit Nimbus und schulterlangem Haar und mit einem großen runden Haarkranz mittig auf der Stirn, bekleidet mit einer ärmellosen Tunika (Abb. 8). Der Oberkörper ist halb aufgerichtet, als würde er an einem Felsen hinter ihm lagern. Der Unterkörper ist leider durch die Beschädigungen zerstört. Sein rechter Arm ist über der Brust abgewinkelt, die Hand seitlich unter das Haar geschoben, so dass der Oberkörper dadurch leicht verdreht ist. Der linke Arm ist zerstört, die erhöhte Liegeposition erlaubt die Vermutung,

11. TSAMAKDA, *Panagia*, 50; 146; 147.

12. Zur Ikonographie des Pfingstwunders auf Kreta: I. SPATHARAKIS, *Byzantine Wall Paintings of Crete, Rethymnon Province*, v. I, London 1999, 306f (im Folgenden SPATHARAKIS, *Rethymnon*); I. SPATHARAKIS, *Byzantine Wall Paintings of Crete, Mylopotamos Province*, v. II, Leiden 2010, 295f (im Folgenden SPATHARAKIS, *Mylopotamos*).

13. Auf Grund der teilweisen Zerstörung der Szene ist dies nicht zweifelsfrei zu erkennen, der Raum dafür wäre aber innerhalb der gesamten Bildkomposition zu klein bemessen.

dass er sich eventuell mit diesem aufstützt. Seine Augen, soweit es nach dem Erhaltungszustand zu beurteilen ist, sind geschlossen (Abb. 9). Links neben ihm erscheint ein weiterer Engel. Der Engel streckt die Arme zu ihm aus, was er in den Händen hält, ist leider nicht mehr sicher zu erkennen. Das Gesicht des Jünglings ist zu dem Engel und zu dem Geschehen in der linken Bildhälfte gerichtet. Die nach Osten anschließende Szene ist symmetrisch komponiert. An den Seiten flankieren jeweils zwei übereinander gestaffelte Engel - von den rechten Engeln ist nur noch der Teil eines Nimbus erhalten - ein großes Gefäß. Aus dieser enghalsigen, wohl ursprünglich zweihenkeligen, ornamental verzierten Amphore, auf die der linke untere Engel mit seiner Hand mit segnender Geste hinweist, steigen zwei Adlerbüsten mit fein gezeichnetem Gefieder heraus (Abb. 10). Beide, übereinander angeordnet, mit weit ausgebreiteten Schwingen und noch oben gereckten, leicht geöffneten, gebogenen Schnäbeln und emporgerichteten Augen werden von einer rötlichen Mandorla mit einzelnen Feuerflammen umfassen. Die obere Adlerbüste hält einen Pultständer im Schnabel (Abb. 11).

Besonders für die linke Szene gibt es in der Forschung sehr abweichende Deutungen. K. GALLAS, K. WESSEL, M. BORBOUDAKIS erkennen dort die Opferung Isaaks¹⁴. Allerdings fehlen fast alle für diese Szene typischen Elemente: Isaak liegt meist im Arm Abrahams, der ein Messer in der Hand hält, der herbeifliegende Engel verhindert die Opferhandlung, im Hintergrund erscheint ein Widder als Ersatzopfer¹⁵. In spätbyzantinischer Wandmalerei bereichern noch zusätzlich ein Esel und ein Diener die Darstellung. Auf Kreta, etwa in der Panagia-Kirche in Roustika¹⁶ oder in der Hagia-Pelagia-Kirche in Ano Viannos¹⁷, kniet ein übergroß dargestellter Abraham mit Vollbart und Nimbus hinter Isaak, dem die Hände auf dem Rücken gefesselt sind, und hält ihm ein Messer an den Hals. Abraham wendet den Kopf zu dem von hinten heranfliegenden Engel und zu dem darunter erscheinenden Schafbock. Im Hintergrund brennt bereits das Feuer für das anstehende

14. GALLAS – WESSEL – BORBOUDAKIS, *Kreta*, 199.

15. Zur Ikonographie der Opferung Isaaks in der byzantinischen Kunst: *RbK I*, 11-18 s. v. Abraham (K. WESSEL) mit weiterführender Literatur, auf Kreta SPATHARAKIS *Mylopotamos*, 334; TSAMAKDA, *Panagia*, 155 mit weiterer Literatur.

16. Präfektur Rethymnon, Bezirk Rethymnon (1390/91), zur Kirche SPATHARAKIS, *Dated*, 137-41.

17. Präfektur Herakleion, Bezirk Viannos (1360), zur Kirche SPATHARAKIS, *Dated*, 111-14.

Opfer. Allein der herannahende Engel, der die Opferung Isaaks abwehrt, könnte in der Soter-Kirche in Kephali zu dieser Interpretation als einer dann sehr enigmatischen Opferungsszene verführen. Zudem befindet sich diese meist im Altarbereich oder in der Prothesis, also im eucharistischen Kontext, während sie hier im Ostjochgewölbe platziert ist. I. SPATHARAKIS deutet die Szene als Sonderform des Anapeson¹⁸, was auch nicht gänzlich befriedigend ist. Der liegende Jüngling ist nicht durch einen Kreuznimbus als Christus gekennzeichnet, der auffällige Haarkranz auf der Stirn ist auch ungewöhnlich für eine Darstellung des jungen Christus. Links neben der liegenden Figur ist ein Engel zu erkennen. Selbst, wenn man die Zerstörung im unteren Teil berücksichtigt, wäre keine sinnvolle Platzierung der Mutter Gottes anzunehmen, die meist beim Anapeson erscheint¹⁹. Die Klinenmatratze als Liegefläche für Christus ist auch nicht vorhanden. Da sie üblicherweise den ganzen Körper und auch den Kopf des ruhenden Christus hinterfängt, müsste sie trotz der Beschädigungen auch im oberen Teil der Liegefigur zu erkennen sein. Zudem ist der Oberkörper Christi beim Anapeson nicht verdreht dargestellt, vielmehr halb liegend in entspannter Rückenlage, meist von der rechten unteren Bildseite diagonal zur linken oberen gerichtet. Die Augen sind überwiegend geöffnet, da gerade die Paradoxie des schlafenden und doch wachenden Christus dargestellt werden soll²⁰. So zeigt es auch die Anapeson-

18. SPATHARAKIS, *Dated*, 57.

19. Ganz selten fehlt Maria, etwa in der Koimesis-Panagia-Kirche in Lambini, datiert 1323 (Präfektur Rethymno, Bezirk Hagios Basileios), und dort sicherlich durch den engen Raum neben dem Prothesisnischenbogen zu begründen. Die Gottesmutter mit Kind befindet sich im Register darunter. Zur Kirche S. A. CURUNI - L. DONATI, *Creta Bizantina, Rilievi e note critiche su ventisei edifici di culto in relazione all'opera di Giuseppe Gerola*, Rom 1987, Nr. 20 mit weiterer Literatur; SPATHARAKIS, *Dated*, 68-69. M. ANDRIANAKIS, Χριστιανικά Μνημεία της πρώην επαρχίας Αγίου Βασιλείου, in: *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου Η επαρχία Αγίου Βασιλείου, από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Περιβάλλον, Αρχαιολογία, Ιστορία, Κοινωνία*, v. 2, Rethymnon 2014, 19-25. I. SPATHARAKIS, *Byzantine Wall Paintings of Crete, Agios Basileios Province*, v. IV, Leiden 2015, 111-128. Abbildung bei K. KALOKYRIS, *The Byzantine Wall Paintings of Crete*, New York 1973, 111 und Abb. 64. Auch die Hermeneia des Mönches Dionysios von Phourna, *Malerhandbuch des Malermönches Dionysios vom Berg Athos*, übersetzt von G. SCHÄFER, Hrsg. E. TRENKLE, München 1983, 182 (im Folgenden *Malerhandbuch*) schreibt eine Darstellung Marias beim Anapeson vor.

20. Textgrundlage ist neben Gen 49,9 der Psalm 121(120),4: „Siehe, der Hüter Israels schläft noch schlummert nicht“. Zur Ikonographie des Anapeson: *RbK I* 1011-12 s. v.

Abbildung in der Hagios-Ioannis-Theologos-Kirche in Kroustas²¹ (Abb. 12). Ungedeutet bleibt zudem der linke Bildteil mit den gen Himmel fliegenden Engeln. Eine Einbindung des Anapeson in eine andere Szene und auch die Platzierung im Ostjochgewölbe²² sind eher ungewöhnlich. Das Fehlen dieser wichtigen ikonographischen Merkmale wäre nur durch die Annahme eines singulären Anapeson-Typus zu begründen. Die kontextuelle Einordnung der rätselhaften Szene in das gesamte Bildprogramm des Ostjoches ist durch diese zwei Interpretationsansätze nicht sinnvoll zu erklären.

Die zweite Szene wird übereinstimmend als Phönix-Darstellung gedeutet²³. I. SPATHARAKIS interpretiert diese als Symbol der Auferstehung. Die Zweizahl der Vogelbüsten und das adlerartige Aussehen werden allerdings nicht weiter erklärt, und ebenso wenig, wie auch bei der vorherigen Szene, die Einbindung in das gesamte Bildprogramm. K. LASSITHIOTAKIS begnügt sich mit der Zuweisung der gesamten nördlichen Wölbungsausmalung als Pfingstbild, ohne auf die zwei unteren Szenen gesondert einzugehen²⁴. Als übergeordnetes Thema dieses Gewölbeabschnitts ist sicher die Darstellung der Geistübermittlung im Pfingstgeschehen anzusehen.

Im Folgenden soll ein Versuch unternommen werden, die ikonographischen Details systematisch zu untersuchen, den Sinn der rätselhaften Szenen zu entschlüsseln und in den Gesamtzusammenhang des Bildkonzeptes der östlichen Gewölbeausmalung einzuordnen.

Christusbild (K. WESSEL); B. TODIĆ, Anapeson, Iconographie et signification du theme, *Byz* 64.1 (1994), 134-165; E. HAUSTEIN-BARTSCH, „Siehe, der Hüter Israels schläft noch schlummert nicht“. Zur Ikonographie des „Nichtschlafenden Auges“ in der Kunst des christlichen Ostens, in: *„Die Weisheit baute ihr Haus“*. Untersuchungen zu hymnischen und didaktischen Ikonen, Hrsg. K. CH. FELMY - E. HAUSTEIN-BARTSCH, München 1999, 213-250; auf Kreta CH. RANOUTSAKI, *Die Kunst der späten Palaiologenzeit auf Kreta: Kloster Brontisi im Spannungsfeld zwischen Konstantinopel und Venedig*, Leiden 2011, 146-149.

21. Zur Hagios-Ioannis-Theologos-Kirche in Kroustas (Präfektur Lassithi, Bezirk Merabello), datiert 1347/48: SPATHARAKIS, *Dated*, 94-99.

22. Das Malerhandbuch vom Athos sieht eine Anbringung an der Laibung eines Torbogens, also im Bereich eines Durchgangs vor: *Malerhandbuch*, 182.

23. GALLAS - WESSEL - BORBOUDAKIS, *Kreta*, 199; SPATHARAKIS, *Dated*, 57. Zur Ikonographie des Phönix *LchI* III, 430-432 s. v. Phönix (J. KRAMER) (im Folgenden KRAMER, Phönix); *LexMa* VI, 2106-2107 s. v. Phönix (J. ENGEMANN).

24. LASSITHIOTAKIS, *Ἐκκλησιάζεις*, 215.

Im südlichen Gewölbe des Ostjochs beginnt das Bildprogramm mit den zwei im Westjoch fehlenden Anfangsszenen aus dem Festbildzyklus, oben mit dem großen Bild der Geburt Jesu (Abb. 2) und dann folgt darunter die Hypapante, die Darbringung im Tempel (Abb. 3). Das nächste üblicherweise folgende Bild aus dem Dodekaorton wäre die Taufe Jesu, die sich aber bereits im westlichen Tonnengewölbe befindet. Stattdessen wird eine Elija-Darstellung direkt östlich neben der Hypapante (Abb. 4) ausgewählt. Die beigefügte Inschrift gibt einen direkten Hinweis auf die Taufe. Dort heißt es nach eigener Übersetzung des griechischen Textes: „Der Rabe, der unter allen Wahrhaftigen den zweiten Vorläufer erkannte, versorgte ihn mit Nahrung“²⁵. Zum einen wird so ein Bezug zu Johannes dem Täufer hergestellt, dem ersten Vorläufer Christi, der im Geist und in der Kraft des Elija auftreten wird (Lk 1,17²⁶). Als *Elias redivivus* ist der Prophet in der Person des Täufers wiedererschienen (Mt 17,11ff.)²⁷. Ebenso wie der Prophet Elija versuchte Johannes als eschatologischer Wegbereiter Christi das Volk zur Buße und zur Umkehr zu bewegen. Auch er trat in der Wüste am Jordan auf, von wo Elija in den Himmel fuhr. Die Theophanie, die Offenbarung und Präsenz des göttlichen Geistes, wie sie normalerweise durch die Taufdarstellung vermittelt wird, ist auch das Leitthema der Elija-Szene. Das Wirken des Geistes Gottes wird bereits im Alten Testament in der Person des Propheten Elija als dem zweiten Vorläufer für die Gläubigen sichtbar und im Neuen Testament im Taufgeschehen durch den ersten Prodromos Johannes offenbart. Die Elija-Szene ist somit als Fortführung des Festbildzyklus im typologischen Sinn als präfigurativer Ersatz für das Taufbild zu verstehen und ist zugleich der Anknüpfungspunkt für die nachfolgenden enigmatischen Szenen im unteren Teil des gegenüberliegenden Gewölbes.

Dort wird einerseits die Geschichte des Propheten Elija fortgeführt, andererseits wird das Leitthema, das Wirken des göttlichen Geistes,

25. Transliteration: *Κόραξ ὁ πάντων τῶν ὀρθῶν νοέση τὸ δευτέρου προδρομίου τρώφω κομίσει.*

26. Lk 1,17 „Und er wird vor ihm hergehen in dem Geist und der Kraft des Elia, um der Väter Herzen zu bekehren zu den Kindern und Ungehorsame zur Gesinnung von Gerechten, um dem Herrn ein zugerüstetes Volk zu bereiten“. Alle Bibelzitate folgen der *Elberfelder Bibel*, Revision 2006, Wuppertal 42013.

27. Zur Beziehung Elias-Johannes: U. B. MÜLLER, *Johannes der Täufer. Jüdischer Prophet und Wegbereiter Gottes* [Biblische Gestalten 6], Leipzig 2002.

weiter vertieft. Im linken Teil der ersten Szene ist die gerade geschehene Himmelfahrt des Elija abgebildet, dessen Zeuge sein Nachfolger der Prophet Elischa (gr. Ελισσαίος) wird. 2Kön 2,1-18 schildert diese Episode aus dem Leben der zwei Propheten des Nordreiches Israels. „Als der HERR den Elia im Sturmwind auffahren lassen wollte“ (V. 1)²⁸, fragte Elija den Elischa, was er vor seiner Hinwegnahme für ihn tun könne. Elischa antwortet in V. 9b: „Dass mir doch ein zweifacher Anteil von deinem Geist gegeben werde!“²⁹. V. 10 nennt als Bedingung für die Übergabe des prophetischen Geistes von Elija an Elischa das Schauen der Entrückung Elijas: „Du hast Schweres erbeten! Wenn du mich sehen wirst, wie ich von dir weggenommen werde, dann wird dir das gegeben werden; wenn aber nicht, dann wird es dir nicht gegeben werden“. Und Elischa wird Zeuge der Himmelfahrt: „ein feuriger Wagen und feurige Pferde, die sie beide voneinander trennten! Und Elia fuhr im Sturmwind auf zum Himmel“ (V. 11b). Elischa nimmt darauf den Mantel des Elija, der ihm entfallen ist, und teilt damit das Wasser des Jordan, wie es auch schon sein Vorgänger Elija tat. Die Söhne der Propheten bezeugen durch dieses Wunder die erfolgte Geistesübergabe Gottes an Elischa³⁰. Elischa wird zum von Gott ausgewählten prophetischen Nachfolger Elijas. Die göttliche Geistbegabung befähigt auch Elischa zu vielen Wundertaten, seine thaumaturgische Gabe übertrifft sogar noch die des Elija³¹.

Der linke Teil der Darstellung illustriert die bereits erfolgte Hinwegnahme des Propheten Elija, um die Nachfolgebedingung aus 2Kön 2,10, die Zeugenschaft an der Entrückung Elijas, zu verdeutlichen. Es sind einzig noch die regenbogenartige, himmelwärts zeigende Bahn zu sehen, auf der Elija entschwunden ist, und die ihn geleitenden Engel, die auf den bereits in den Himmel aufgefahrenen Elija hinweisen. Dies könnte

28. Der Septuagintatext 2Kön 2,1: *Καὶ ἐγένετο ἐν τῷ ἀνάγειν κύριον τὸν Ἡλίου ἐν σουσσειμῶ ὡς εἶς τὸν οὐρανὸν.*

29. In der Septuaginta lautet 2Kön 2,9b: *καὶ εἶπεν Ελισαιε Γεννηθήτω δὴ διπλᾶ ἐν πνεύματί σου ἐπ' ἐμέ.*

30. Der Septuagintatext 2Kön 2, 15a: *Ἐπαναπέπαιται τὸ πνεῦμα Ἡλίου ἐπὶ Ελισαιε.*

31. Etwa die Heilung einer Quelle (2Kön 2,19-22), die Rettung einer Witwe durch Ölvermehrung (4,1-7), eine Brotvermehrung (4,38-41), die Heilung eines Aussätzigen (5,1-27). Es entsteht sogar ein früher Reliquienkult: nach Elischas Tod wird durch Berührung seiner Gebeine ein Toter erweckt (13,20f), dazu E. POIROT, *Elija und Elischa, Propheten des Karmel*, Wien 2012 (im Folgenden POIROT, *Elija und Elischa*), 16f.

den Augenblick kurz nach seiner Entrückung im Sturmwind (V. 11b) darstellen. Der beigebraune Landschaftshintergrund mit nur vereinzelt wachsenden Pflanzen weist auf die wüstenartige, karge Umgebung am Jordan als Ort dieser biblischen Handlung hin (V. 7). Der wesentliche Kernpunkt dieser Szene ist aber die Person des Elischa. Im unteren rechten Teil des Bildes liegt als Zeuge der Himmelfahrt der Prophet Elischa mit geschlossenen Augen, geblendet und überwältigt von der überirdischen Vision, sein Gesicht dem außergewöhnlichen Geschehen der gerade erfolgten Himmelfahrt zugewendet. Der neben ihm stehende dritte Engel könnte den Prophetenmantel des Elija an Elischa überreichen. Hier tritt ein Engel auf, um die charismatische Gabe an Elischa zu vermitteln, die nach 2Kön 2,13f. dem Elija bei seiner Himmelfahrt entfallen ist und von Elischa aufgehoben wird. Sowohl die Zeugenschaft als auch die Mantelspende begründen die Würdigkeit des Elischa für die prophetische Nachfolge und für den Erhalt des geforderten göttlichen Geistes.

Die nächste Darstellung lässt sich als Anschluss an diese Elija-Elischa-Szene erklären. Nach dem Beglaubigungswunder folgt die von Elischa in 2Kön 2,9 geforderte Gabe der zwei Anteile am prophetischen Geist des Elija. Die Bedingung für die Übergabe des Geistes, die Zeugenschaft an der Himmelfahrt des Elija, ist jetzt erfüllt. Der prophetische Geist Gottes geht nun von Elija auf Elischa über. Die Ausgießung des zweifachen Geistes Gottes wird symbolisch-bildhaft dargestellt: vier Engel als göttliche Boten weisen auf eine Amphore mit zwei hervortretenden Adlerbüsten in einer Mandorla. Die roten züngelnden Flammen sind Zeichen des Geistes und deuten zusammen mit dem Pultständer im Schnabel des oberen Adlers auf das darüber liegende Pfingstbild hin. Das liturgische Pult ist noch leer und wartet auf das Evangelium der zukünftigen Kirche, die erst durch die pfingstliche Geistaussendung begründet wird. Die Beischrift im oberen Teil der Szene ist leider nicht mehr klar lesbar, zumal der rechte Teil durch die Ikonostase zerstört ist. Lesbar sind die Ligaturen: *ΠΝΕ ΚΥ* und dann folgt eventuell ein Δ , das hieße *τὸ πνεῦμα κυρίου*, „der Geist des Herrn“, und darauf folgt möglicherweise der Anfang von *διπλᾶ*, „zweifacher Anteil“.

Narrative Darstellungen der Elischa-Überlieferung kommen in der frühchristlichen und byzantinischen Kunst äußerst selten vor. Deswegen ist die Forschungsliteratur auf die einschlägigen ikonographischen

Werke beschränkt³². Das Malerhandbuch vom Athos beschreibt sechs unterschiedliche Szenen aus dem Leben Elischas, überwiegend Wundergeschichten³³ und schreibt für die Ausmalung einer Taufkapelle zwei Wasserwunder des Elischa vor³⁴. Kirchengausmalungen in der byzantinischen Kunst oder speziell auf Kreta mit diesen Themen sind aber nicht bekannt. Die Buchmalerei bietet Beispiele für die Illustration von Elischa-Wundern, so die *Sacra Parallela* des Johannes Damascenus (Par. Gr. 923)³⁵. Auch in der westlichen Kunst erscheinen Elischazyklen eher selten. Hauptsächlich illustrieren mittelalterliche Bibeln oder Weltchroniken die alttestamentlichen Erzählungen der Königsbücher³⁶.

Zahlreicher ist das Auftreten der Person des Elischa in Verbindung mit Elija-Szenen³⁷, am häufigsten - wie auch in der Soter-Kirche - in Kombination mit der Entrückung des Elija und der meist damit einhergehenden Mantelspende an Elischa³⁸. Die übliche Ikonographie der Himmelfahrt zeigt die von Pferden gezogene Quadriga oder Biga, die Elija in den Himmel

32. *Iconographie de l' Art Chrétien*, Bd. II. Iconographie de la Bible, I Ancien Testament, 347-364 s. v. Élisée et Éliisa (L. RÉAU) (im Folgenden RÉAU, Élisée et Éliisa); RAC IV, 1163-1171 s. v. Elisa (Elisäus) (K. WESSEL) (im Folgenden WESSEL, Elisa); *LchI* I, 613-618, s. v. Elisäus (E. LUCCHESI PALLI – L. HOFFSCHOLTE) (im Folgenden LUCCHESI PALLI – HOFFSCHOLTE, Elisäus); *LchI* VI, 141-142 s. v. Elisäus (Elisa) (J. BOBERG) (im folgenden BOBERG, Elisäus).

33. *Malerhandbuch*, 62f., Nr.169 Das Mantelwunder am Jordan, Nr. 170 Die Heilung des Wassers, Nr. 171 Die Verspottung des Elisäus durch die Kinder, Nr. 172 Die Segnung des Öls, Nr. 173 Die Erweckung eines Kindes, Nr. 174 Das Reinigungswunder an Naaman, Nr. 175 Die Verfluchung des Giezi.

34. *Malerhandbuch* 183f, Nr. 441: die Reinigung des Wassers und die Waschung Naamans im Jordan.

35. Datiert in die 2. Hälfte des 9. Jhs. K. WEITZMANN, *The Miniatures of the Sacra Parallela: Parisinus Graecus 923*, Princeton 1979. Abbildungen <http://mandragore.bnf.fr/html/accueil.html>.

36. Eine Aufzählung der Szenen mit ihren Illustrationen in Bibeln und Chroniken bei LUCCHESI PALLI - HOFFSCHOLTE, Elisäus, 616f.

37. Die Synagoge in Dura Europos bildet die Himmelfahrt nicht ab, dort erscheint Elischa in einer Szene Elijas vor dem Altar bei dem Gottesurteil auf dem Karmel: WESSEL, Elias, 90.

38. Anders auf in einem Sarkophag in Arles. Er zeigt Elischa bei der Teilung des Jordans durch den Mantel im Register unter der Himmelfahrt: LANDESMANN, *Himmelfahrt*, 155, Abb. 46.

führt³⁹. Der Haupttopos dieser Szene ist dann die Entrückung mit dem Pferdegespann in den Himmel, so wie es die Randminiatur zum Barberini-Psalter (11. Jh.)⁴⁰ zeigt. Elischa bleibt meist nur eine Assistenzfigur, die die Mantelspende erhält. Hier dagegen ist der Schwerpunkt verschoben, nicht die Himmelfahrt des Elija selbst, sondern die Zeugenschaft des Elischa ist das Hauptthema der Szene in Kephali.

Eine interessante Parallele zur Himmelfahrtsszene des Elija verbunden mit der Zeugenschaft des Elischa, wie es in der Soter-Kirche in Kephali gezeigt wird, bietet das Mosaik der Capella di Sant'Aquilino in Mailand (380-400). Ein jugendlicher Elischa liegt mit halb aufgerichtetem Oberkörper an einen Felsen gelehnt auf dem Boden als Betrachter der Himmelfahrt des Elija (Abb. 13)⁴¹. Ein weiteres Beispiel bietet die Bronzetür der Sofienkirche in Nowgorod (1152-54). Dort ist ebenso ein zu Boden fallender Elischa als Zeuge des zum Himmel fahrenden Elija dargestellt⁴². Oft wird die Himmelfahrtsszene von einer ebenfalls halbaufgerichtet liegenden Figur, der Personifikation des Jordan, bereichert, etwa auf einem frühchristlichen Sarkophag im Louvre (Ende 4. Jh.)⁴³ oder in der *Topographia Christiana* des Kosmas Indikopleustes (12. Jh.)⁴⁴. Auch auf diesen Archetypus könnte das Bildmotiv der halb aufgerichteten Person des Elischa zurückgeführt

39. Zur Ikonographie in der frühchristlichen Kunst: LANDESMANN, *Himmelfahrt*. Die Himmelfahrt erscheint oft auf Sarkophagen oder z. B. in der Katakombe Via Latina, weiterhin - vergleichsweise selten - in der mittelbyzantinischen Buchmalerei und auf spätbyzantinischen Wandmalereien, vgl. WESSEL, Elias, 91f.

40. Vat. Barb. Gr. 372, fol. 73: J. ANDERSON – P. CANART – C. WALTER, *The Barberini Psalter. Codex Vaticanus Barberinianus graecus 372* [Manuscripts from the Biblioteca apostolica vaticana], Zürich 1989.

41. Beschreibung und Abbildung bei LANDESMANN, *Himmelfahrt*, 139-144 und Abb. 36 und 37. Mit der Zeugenschaft der Himmelfahrt ist hier das Reinigungswunder des Elischa an der Quelle verbunden.

42. Abbildung bei U. MENDE, *Die Bronzetüren des Mittelalters. 800-1200*, München 1994, Abb. 117.

43. An der Schmalseite des Sarkophages de la Remise de la Loi, Inventaire MR 688 Abbildung bei F. BARATTE – C. METZGER, *Musée du Louvre. Catalogue de sarcophages en pierre d'époques romaine et paléochrétienne*, Paris 1985, 312-316 Nr. 212.

44. Cod. Sin. Gr. 1186 im Katharinenkloster auf dem Sinai, fol. 107v Abbildung bei K. WEITZMANN – G. GALAVARIS, *The Monastery of St. Catherine at Mount Sinai: The Illuminated Greek Manuscripts 1*, Princeton 1990.

werden. Da auf Kreta weder die Himmelfahrt des Elija zum traditionellen Bildprogramm gehört, noch weitere szenische Elischa-Darstellungen dort bekannt sind, bleibt nur die Suche nach bekannten Bildformularen und verwandten Parallelen zu diesem ikonographischen Figuren-Typus des halb liegenden Elischa wie er im rechten Bildfeld erscheint. Die Interpretationen von I. SPATHARAKIS als Anapeson oder von K. GALLAS, K. WESSEL, M. BORBOUDAKIS als Isaak wurden bereits ausgeschlossen. Ähnlichkeiten im Aufbau des rechten Teils dieser Himmelfahrtsszene weist die Darstellung der Jakobsleiter (Gen 28,11ff) in kretischen Wandmalereien auf, so etwa in der Panagia-Kirche in Kastelliana⁴⁵ (Abb. 14). Auch dort findet sich eine nimbierte, allerdings bärtige Liegefigur. Jakob liegt am Boden, den Oberkörper leicht erhöht, dahingestreckt durch die Erscheinung einer göttlichen Vision, repräsentiert von zwei Engeln auf einer Leiter. Eine Interpretation der Szene in der Soter-Kirche als Jakobsleiter ist allerdings nicht anzunehmen. Diese, auf Kreta selten dargestellt, wird immer im Kontext der Präfiguration der Gottesmutter verwendet. Hier in der Soter-Kirche fehlt sowohl der mariologische Bezug als auch das ikonographische Kennzeichen, die steil nach oben weisende Leiter, auf der sich die Engel befinden. Vielmehr bewegen sich die zwei Engel auf einem Regenbogen gen Himmel. So bleibt nur die Gemeinsamkeit der gewählten Bildformel: eine von der Macht göttlicher Präsenz niedergestreckte Liegefigur, die das Erlebnis einer persönlichen Offenbarung durch eine himmlische Erscheinung ausdrücken soll. Die Apostelkirche in Kavousi⁴⁶ benutzt diesen Typus bei der Erscheinung Marias mit dem Christuskind im brennenden Dornbusch vor dem ebenfalls halb am Boden dahingestreckten Mose, der von einem erscheinenden Engel auf die Vision hingewiesen wird (Abb. 15). Dieses Bildformular wird bei der Darstellung der Bekehrung und Berufung

45. In der Präfektur Herakleion, Bezirk Viannos, die Kirche ist unpubliziert, auch die Datierung ist auf Grund fehlender Inschrift nicht abgesichert. Ebenso findet sich eine Himmelsleiter in der Hagios-Theodoros-Kirche in Mertes (Präfektur Chania, Bezirk Selino), datiert 1344; zur Kirche SPATHARAKIS, *Dated*, 85-86. Zur Jakobsleiter *RbK* III, 519-525 s. v. Jakob (K. WESSEL), zur mariologischen Präfiguration der Jakobsleiter: *The Cult of the Mother of God in Byzantium: texts and images*, Hrsg. L. BRUBAKER – M. B. CUNNINGHAM, Farnham 2011, 136-139 (im Folgenden BRUBAKER – CUNNINGHAM, *Mother of God*).

46. In der Präfektur Lassithiou, Bezirk Hierapetra, Datierung der Fresken 14. /15. Jh.; zur Kirche GALLAS – WESSEL – BORBOUDAKIS, *Kreta*, 470f.

des Paulus erneut aufgenommen. Paulus wird ebenso wie Elischa durch ein visionäres göttliches Erlebnis (Apg 9,3-23) zum Apostel berufen. Dargestellt wird auch er, wie Elischa, als eine von einer göttlichen Vision geblendete, zu Boden fallende Liegefigur, so etwa in der Miniatur des Kosmas Indikopleustes aus dem 9. Jh.⁴⁷ oder auf einem Fresko in der Pantokrator-Kirche des Klosters Dečani (1335-1350)⁴⁸. Auch in der Darstellung der Metamorphosis wird die Reaktion auf die Gotteserscheinung ähnlich ausgedrückt. In der Panteleimon-Kirche in Nerezi (1164)⁴⁹ liegt der Apostel Jakobus im rechten Bildfeld als Zeuge der Theophanie in gleicher Haltung gelagert wie Elischa in der Soter-Kirche, halb liegend, den rechten Arm gewinkelt und den Kopf zur Mandorla Christi gewendet. So kann hier in der Soter-Kirche von der Übernahme eines vertrauten, wiedererkennbaren Bildformulars ausgegangen werden, dass die Anteilnahme des Elischa an einer übernatürlichen Vision und die „umwerfende“ Wirkung der göttlichen Macht auf den Propheten ausdrücken soll.

Die beiden auf einer Art Regenbogen himmelwärts strebenden Engel im linken Teil der Szene repräsentieren die gerade geschehene Entrückung des Elija. Eine ähnlich regenbogenartige Bahn bei der Himmelfahrt des Elija zeigt ein Beispiel aus der westlichen Kunst, eine Emailtafel aus dem Verduner Altar (1181)⁵⁰. Die Engel werden im alttestamentlichen Text nicht erwähnt. Aber die Vorstellung der von einem Engel geführten Himmelfahrt Elijas findet sich bereits auf der Holztür von Santa Sabina (432) und könnte auf eine Predigt des Maximus von Turin (5. Jh.) zurückgehen, der von Engeln spricht, die Elija in den Himmel geleiten⁵¹. Zudem sind Engel in der palaiologischen Kunst ein beliebtes Darstellungsmittel göttlicher

47. Cod. Vat. Gr. 699, fol. 83v oder im Cod. Sin. Gr. 1186 im Katharinenkloster auf dem Sinai, fol. 126v, K. KOMINKO, *The world of Kosmas: illustrated Byzantine codices of the Christian Topography*, Cambridge 2013, 308, CT49a und 309, CT49b.

48. Zum Kloster Dečani V. R. PETKOVIĆ, *Manastir Dečani*, 2 Bde., Belgrad 1941; B. TODIĆ, *Manastir Dečani*, Belgrad 2005.

49. Abbildung bei I. SINKEVIC, *The Church of St. Panteleimon at Nerezi. Architecture, Programme, Patronage*, Wiesbaden 2000, 141 Fig. XL.

50. Im Augustiner-Chorherrenstift Klosterneuburg, Niederösterreich, 1181 von Nikolaus von Verdun angefertigt. F. RÖHRIG, *Der Verduner Altar*, Klosterneuburg 2004.

51. Dazu LANDESMANN, *Himmelfahrt*, 216; 247; Abbildung der Szene auf der Tür der Kirche Santa Sabina in Rom ebd., 196 Abb. 74.

Präsenz. In ihrer Funktion als göttliche Boten erscheinen sie vermehrt auch ohne textliche Grundlage im Bildprogramm. Auffällig ist in beiden Szenen das gehäufte Auftreten der Engel in ihrer Funktion als göttliche Vermittler, sowohl bei der Himmelfahrt, der Mantelspende als auch bei der Übergabe des göttlichen Geistes. Auch die Engel in der gegenüberliegenden Geburtsszene haben eine prominente Stellung im Bildgefüge (Abb. 2). Eine weitere Analogie ergibt sich zur Himmelfahrtsszene im Bemagewölbe. Auch dort geleiten Engel Christus in der Mandorla himmelwärts. So entsteht unter Verwendung traditioneller, bekannter Bildmuster eine neue außergewöhnliche szenische Komposition.

Auch die Darstellung der Amphore mit den zwei Adlerbüsten ist unikal. Vorbildhaft ist sicherlich der Bildtypus des aus der Asche aufsteigenden, wiedergeborenen Phönix, wie er etwa im Bestiarium von Aberdeen dargestellt wird (Abb. 16)⁵². In der mittelalterlichen Ikonographie verschwimmen die artspezifischen Merkmale zwischen Adler und Phönix. Dieser wurde anfänglich als reiherartiger Vogel auf langen Stelzen dargestellt, nimmt aber mit der Zeit immer mehr die Gestalt eines Adlers an⁵³. Wesentliche Unterschiede des Adlerbildes in Kephali zur Phönix-Darstellung im Bestiarium sind die Zweizahl der Vogelbüsten und das grosse Amphorengefäß, das von einer Mandorla mit nur vereinzelt Feuerflammen umgeben wird. Die Amphore, von I. SPATHARAKIS fälschlicherweise als Altar in Form einer Säule beschrieben⁵⁴, könnte eine Anspielung auf die Salbung des Elischa zum Propheten (1Kön 19,16) sein. Eher wahrscheinlich ist aber eine Interpretation als liturgisches Behältnis, das die Heiligkeit und Göttlichkeit der Gabe des Geistes ebenso wie die sie umgebende Mandorla⁵⁵ betont. Auch in der Hagios-Ioannis-Theologos-Kirche in Kroustas⁵⁶ trägt ein Engel die Instrumente für die Marter Christi in einer solchen zweihenkeligen Amphore

52. Aberdeen Bestiary (um 1200), Aberdeen University Library, Univ. Lib. MS 24, fol. 56r. Der Phönix als mythisches Fabeltier erscheint häufig in mittelalterlichen illuminierten Tierdichtungen, z. B. auch im Physiologus, Oxford Bodleian Library, MS Bodley 764 (ca. 1225-1250), fol. 70v.

53. KRAMER, Phönix, 430; so wäre die Interpretation als Phönix zu erklären.

54. SPATHARAKIS, *Dated*, 57.

55. Zur Mandorla als Erscheinungsform göttlicher Macht R. TODOROVA, Visualizing the Divine. Mandorla as a Vision of God in Byzantine Iconography, *IKON* 6 (2013), 278-296.

56. Zur Kirche vgl. Anm. 21.

herbei (Abb. 12). In der kirchlichen Ikonographie der mittelalterlichen Kunst des Westens⁵⁷ wird dem Propheten Elischa das Attribut des zweiköpfigen Adlers als Symbol für die doppelte Geistesgabe nach 2Kön 2,9 zugeordnet. G. Helmsdörfer berichtet, dass er an alten Chorgestühlen das Bild Elischas mit dem „zweiköpfigen Adler auf der Schulter oder über dem Haupte“ gefunden habe⁵⁸. Ein Stich aus dem *Thesaurus sacrarum historiarum veteris et novi testamenti* von 1576-85 zeigt den Propheten *ELISAEUS* mit dem doppelköpfigen Adler auf der Schulter und der Unterschrift *SPIRITUS ISTE DUPLEX*⁵⁹. Dieses Attribut erscheint in der byzantinischen Kunst nicht und findet auch keine Erwähnung im Malerhandbuch vom Athos⁶⁰. Die im Mittelalter aber wohl weit verbreitete Vorstellung vom Attribut des doppelköpfigen Adlers für den Propheten Elischa wäre hier aufgenommen und in einer neuen Bildformel durch zwei Adlerbüsten visualisiert, die die zwei Geistesanteile symbolisieren. Die Verbindung von Adler und dem liturgischem Pult, das der eine Vogel im Schnabel trägt, erweckt zugleich Assoziationen mit den im 11. Jh. aufkommenden, besonders in Italien beliebten Adlerpulten, die anfangs aus Stein an Kanzeln oder am Ambo befestigt wurden und später feistehend als Auflage für das Evangelium oder andere liturgische Bücher dienten⁶¹.

Wie lassen sich nun die beiden Szenen in das Bildprogramm des Ostjoches einordnen? Ein beliebtes Darstellungsmittel der westlicher Kunst des Mittelalters ist die typologische Gegenüberstellung von Elischaerzählungen zu neutestamentlichen Szenen. Elischas Taten werden

57. In den Werken des 19. Jhs. zur Ikonographie ist die Bestimmung des doppelköpfigen Adlers als Elischa-Attribut fest verankert: *Conversationslexikon für Bildende Kunst*, Bd. 1, J. A. ROMBERG (Hrsg.), Leipzig 1843, 71.

58. G. HELMSDÖRFER, *Christliche Kunstsymbolik und Ikonographie: ein Versuch die Deutung und ein besseres Verständnis der kirchlichen Bildwerke des Mittelalters zu erleichtern*, Frankfurt 1839, 1f. Die Zuweisung des doppelköpfigen Adlerattributs für den zweifachen Geist wird auch in den heutigen Werken zur Ikonographie übernommen: E. URECH, *Lexikon christlicher Symbole*, Konstanz 1984, 15; LUCCHESI PALLI – HOFFSCHOLTE, Elisäus, 614: „ein Attribut Elischas ist der doppelköpfige Adler, der für den „*spiritus duplex*“ steht“.

59. *Kupferkabinett der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel*, Inv.-Nr.: graph-res-d-130-2.

60. *Malerhandbuch*, 72.

61. Etwa am Ambo in der romanischen Kathedrale S. Maria Assunta von Troia (1169); dazu P. BELLI – D'ELIA, S. Maria Assunta a Troia, in: *La Puglia*, Mailand 1987, 405-430.

mit dem Leben Jesu parallelisiert. Schon in der Bibelauslegung der Kirchenväter wird diese Typologie angewendet⁶². So wird die Auferweckung des Sohnes der Sunamiterin mit der Auferweckung des Lazarus bzw. der Tochter des Jairus oder des Jünglings von Naim, die Ölvermehrung mit der Hochzeit zu Kana, die Verspottung Elischas durch die Knaben mit der Verspottung Jesu in der Passion parallelisiert. In der Heilung Naamans im Jordan durch Elischa ist die Taufe Jesu vorweggenommen, abgebildet im Gewölbe des Mittelschiffes der romanischen Kirche St. Maria Lyskirchen (Köln) mit Fresken aus dem 13. Jh.⁶³. Die in der mittelalterlichen Kunst beliebten typologischen Beziehungsgeflechte setzen alttestamentliche Szenen präfigurativ in bildlichen Bezug zu neutestamentlichen Ereignissen oder Personen. Beispielhaft sei die Bernwardstür im Hildesheimer Dom mit einem ausgeklügelten System typologischer Bezüge genannt⁶⁴. Auch die byzantinische Kunst bedient sich, verstärkt in paläologischer Zeit, gerne der typologischen Verknüpfung. Zentrale Themen sind die vielzähligen prophetischen Präfigurationen der Gottesmutter⁶⁵, die eucharistische Gegenüberstellung in der Opferung Isaaks⁶⁶ oder das alttestamentliche Trinitätsbild der Philoxenie Abrahams⁶⁷.

62. Dazu WESSEL, Elisa, 1168f. POIROT, *Elija und Elischa*, 35f.

63. Die Taufe Christi wird der Heilung des aussätzigen Naeman im Jordan durch Elischa gegenübergestellt, P. CLEMEN, *Die romanische Monumentalmalerei in den Rheinlanden*. 2 Bde. [Publikationen der Gesellschaft für rheinische Geschichtskunde Bd. 25, 32], Düsseldorf 1905-16, Tafel 54; F. GOLDKUHLE, *Mittelalterliche Wandmalereien in St. Maria Lyskirchen. Ein Beitrag zur Monumentalkunst des Mittelalters in Köln* [Bonner Beiträge zur Kunstwissenschaft 3], Düsseldorf 1954, 37f. Abb. 24. Zur Parallelisierung von Elischa und Christus auch RÉAU, *Élisée et Élis*, 259; LUCCHESI PALLI - HOFFSCHOLTE, *Elisäus*, 615; R. SAUERWEIN, *Elischa. Eine redaktions- und religionsgeschichtliche Studie* [Diss. Berlin 2014], 205 (im Folgenden SAUERWEIN, *Elischa*); POIROT, *Elija und Elischa*, 35f.

64. Dazu: B. MOHNHAUPT, *Beziehungsgeflechte. Typologische Kunst des Mittelalters* [Jahrbuch des Deutschen Bibel-Archivs Hamburg Bd. 22], Bern, Berlin 2000; B. GALLISTL, *Die Bronzetüren Bischof Bernwards im Dom zu Hildesheim*, Freiburg 1990.

65. Beispielsweise der brennende Dornbusch Moses, die Jakobsleiter oder das Vlies des Gideon. Zu den mariologischen Präfigurationen in Byzanz: *Images of the Mother of God: Perceptions of the Theotokos in Byzantium*, Hrsg. M. VASSILAKI, Aldershot 2005; BRUBAKER - CUNNINGHAM, *Mother of God*.

66. Zur Ikonographie der Opferung Isaaks in der byzantinischen Kunst: vgl. Anm. 15.

67. Zur Ikonographie der Philoxenie in der byzantinischen Kunst *RbK* I, 18-20 s. v.

Auch hier wäre der typologische Bezug ein sinnvolles Interpretationsmittel, um die Beziehungsgeflechte zwischen den Elischa-Darstellungen und den anderen Szenen im Ostjoch zu verstehen. Der zweifache Geist, τὸ διπλὸ πνεῦμα, der *spiritus duplex*, aus 2Kön 2,9 ist der Schlüssel zur inhaltlichen Einordnung und stellt den Bezug der alttestamentlichen prophetischen Bildfolgen zum neutestamentlichen Pfingstwunder her. Im oberen Bildrand des Pfingstbildes erscheint in einem Himmelssegment die Geisttaube mit Kreuznimbus und einer Beischrift, τὸ ἅγιον πνεῦμα⁶⁸, zu beiden Seiten. Die Geisttaube korrespondiert mit den beiden Adlerbüsten als Zeichen des göttlichen Geistes und auch die Beischrift τὸ πνεῦμα κυρίου verweist auf die Parallelität der beiden Szenen. Bereits Elischa wurde im Alten Bund nach der Schau der Himmelfahrt Elijas der Geist Gottes offenbart und ihm diese charismatische Gabe übergeben. So werden auch die Apostel nach der Zeugenschaft der Himmelfahrt Christi, die im Tonnengewölbe abgebildet ist, im Pfingstwunder zu Geistträgern. Zudem sind die beiden unteren Szenen und das Pfingstwunder Sukzessor-Erzählungen: die göttliche Berufung Elischas zum Propheten durch den zweifachen Geist wird in der Beauftragung und Aussendung der Apostel durch den Heiligen Geist wiederaufgenommen. Ebenso werden auch sie, wie schon Elischa, durch die Geistausgießung zu vielen Wundertaten befähigt. Der prophetische Geist Jahwes wird mit dem Geist des Neuen Bundes im Pfingstgeschehen verknüpft. Die Geistausgießung zu Pfingsten ist präfiguriert in der alttestamentlichen Gabe des Geistes Gottes an Elischa. Der ursprüngliche Sinn des zweifachen Geistes in der alttestamentlichen Auslegung ist durch das Erstgeborenenenerbrecht, das zur Sicherung der prophetischen Nachfolge des Elischa angewendet wird, zu erklären⁶⁹. Die doppelte Funktion des Geistes Gottes wird in diesem Kontext auf die Verknüpfung

Abraham (K. WESSEL), speziell auf Kreta SPATHARAKIS, *Rethymnon* 343f., I. SPATHARAKIS – T. ESSENBERG, *Byzantine Wall Paintings of Crete, Amari Province*, v. III, Leiden 2012, 278.

68. Die Ligaturen το αγι und πνα rechts sind als τὸ ἅγιον πνεῦμα (Heiliger Geist) zu lesen.

69. SAUERWEIN, *Elischa*, 374: 2. Kön 2,9 benutzt die Erbformel des Erbrechts für den Erstgeborenen im damaligen Palästina; E. WÜRTHWEIN, *Die Bücher der Könige*. II. Teil: 1. Kön. Kapitel 17 - 2. Kön. Kapitel 25 [Die Bücher der Könige. Das Alte Testament Deutsch 11/2], Göttingen 1986, 273, Anm. 3: „es wird Bezug genommen auf den Anteil des Erstgeborenen bei der Verteilung des Erbes (Dtn 21,17)“.

des prophetischen alttestamentlichen Geistes mit dem neutestamentlichen Geist sub gratia bezogen. Der Grundstein für das göttliche Wirken des Geistes ist bereits in der alttestamentlichen Heilsgeschichte verankert. Der obere Adler als Metapher für den neutestamentlichen Geist hält bereits das jetzt noch nicht bestückte liturgische Pult im Schnabel. Das Analogion als Auflage für das Evangelium verweist auf das darüberliegende Pfingstereignis, die „Geburt“ der christlichen Kirche, die durch die erneute charismatische Gottesgabe beginnt. Das Lesepult im Schnabel des Adlers ist sozusagen die „Hetoimasia“, die Zubereitung des noch leeren Pultes für die zukünftige Kirche. Bereits im Alten Bund sind durch die Aussendung des göttlichen Geistes die Grundlagen für die spätere Aufnahme des Evangeliums gelegt. Nach dem Pfingstwunder ist es zudem die Aufgabe der Apostel, das Evangelium zu verkünden und zu verbreiten. So nehmen die beiden alttestamentlichen Szenen präfigurativ das Pfingereignis voraus.

Neben der narrativen oder szenischen Typologie könnten sich in den Darstellungen des Ostjochs noch weitere Beziehungsraster, etwa die einer figürlichen Typus-Antitypos Gegenüberstellung verbergen. Der Kopftypus des Elischa mit dem runden Haarbüschel auf der Stirn ist auffällig. Die schulterlangen Haare und die Bartlosigkeit könnten sich hier auf sein noch jugendliches Alter⁷⁰ bei seiner Berufung beziehen. Als repräsentative, auch eher selten dargestellte Prophetengestalt wird er bärtig und mit hoher Stirn und einem in der Mitte sitzenden runden Haarkranz, aber nicht kahlköpfig wie im Malerhandbuch vom Athos beschrieben⁷¹, dargestellt. So zeigt es auf Kreta etwa die Panagia-Kirche in Vigli⁷² (Abb. 17). Weitere Beispiele für diesen ikonographischen Typus in der spätbyzantinischen Kunst finden sich in Peć, Studenica, Lagoudera oder in der Hagios-Georgios-Kirche in Keria (Mani)⁷³. Diesen runden Haarkranz trägt auch der junge Elischa in

70. Auf einem Sarkophagfragment (Ende 4. Jh.), *Repertorium der christlich-antiken Sarkophage*, Bd.1, Hrsg. F. W. DEICHMANN, Wiesbaden 1967, Tafel 8.25c und auf der Holztür von Santa Sabina in Rom (432) LANDESMANN, *Himmelfahrt*, 196 Abb. 74 wird Elischa in der Himmelfahrtsszene auch als Jüngling mit schulterlangem Haar dargestellt.

71. *Malerhandbuch*, 72. Die biblische Grundlage für die Ikonographie der Kahlköpfigkeit ist die Verspottung Elischas durch die Knaben in 2.Kön 2, 23f.

72. In der Präfektur Lassithi, Bezirk Merabello, datiert Ende 13. Jh.; die Kirche ist derzeit noch unpubliziert.

73. In der Hodegetria-Kirche des Klosters Peć (ab 1330), in der Königskirche in

der Soter-Kirche auf der Stirn, dort als hervorstechendes, eigentümliches Charakteristikum (Abb. 9). Der Maler wiederholt dieses Merkmal in der Darstellung des Paulus, der hier auch mit einem außergewöhnlich markanten und betonten Haarbüschel auf der Stirn erscheint, einmal in der Pfingstszene, die leider etwas verwaschen ist, und besonders deutlich zu erkennen in der Himmelfahrtsdarstellung (Abb. 18). Dieses Signum ist sicherlich eine stilistische Eigenart in der Handschrift des Malers, schafft aber trotzdem eine enge Parallelität zwischen Elischa und Paulus. Zudem ist die Person des Paulus durch die zentrale Position, die Betonung durch die ihn rahmende Hintergrundarchitektur und seinen exponierten Rang auf dem Thronsessel mit ausgebreitetem Gewand innerhalb des Pfingstbildes hervorgehoben (Abb. 5)⁷⁴. Beide, Elischa und Paulus, sind zudem durch ihre biographischen Analogien verbunden: sie haben eine ähnliche Berufungsgeschichte durch eine göttliche Epiphanie, sie werden Zeugen einer Himmelfahrt und erhalten die göttliche Geistesgabe. Der Prophet Elischa wird in die Position eines Vorläufer des Apostels Paulus erhoben. Die typologische Gegenüberstellung dieser zwei Geistträger wäre eine zusätzliche Verklammerung der drei Szenen des nördlichen Ostjoches (Abb. 19).

Das subtile Bildkonzept des Ostjoches, das das universale Wirken des göttlichen Geistes thematisiert, könnte folgendermaßen rekonstruiert werden. Die neutestamentliche Heilsgeschichte beginnt mit der Inkarnation, veranschaulicht in der Verkündigung an Maria am Apsisbogen und im großen Geburtsbild mit der Hypapante. Die Darstellung mit der Fütterung Elijas durch den Raben ist der Drehpunkt. Einerseits verweist sie auf die Taufe des Festbildzyklus, nimmt zugleich den Leitgedanken der Erscheinung des göttlichen Geistes auf und stellt die Verbindung zu den beiden präfigurativen alttestamentlichen Szenen über die Geistausgießung her. Das

Studonica (1314), Abbildung bei BOBERG, Elisäus, 14; und in der Panagia-Kirche in Lagoudera, Zypern (1192), dazu D. WINFIELD – J. WINFIELD, *The Church of the Panaghia tou Arakos at Lagoudera, Cyprus. The Paintings and their Painterly Significance*, Washington 2003, Abb. 63; zur Hagios-Georgios-Kirche (13. Jh.) N. B. DRANDAKIS, *Βυζαντινές Τοιχογραφίες της Μέσα Μάνης*, Athen 1964.

74. Trotz gleicher Malerwerkstatt sind in der Pfingstdarstellung in Temenia einige ikonographische Unterschiede festzustellen. Dort sitzen beide Apostel, Paulus und Petrus, gleichberechtigt auf einem Thron; zudem wird dort die Physiognomie des Paulus ohne den markanten Haarkranz auf der Stirn gestaltet.

Thema findet seinen bedeutungsvollen Höhepunkt nach der Himmelfahrt im großen neutestamentlichen Pfingstbild.

Zusammenfassend lässt sich festhalten, dass sich die beiden rätselhaften Darstellungen durch die Übernahme bekannter Bildformeln und im Gesamtkontext des Ostjoches durch ihre typologische Einordnung entschlüsseln lassen. Die Elija-Elischa-Szenen stellen Himmelfahrt und Geistausgießung in neue Beziehungsraaster. Das Thema der Geistausgießung wird in den großen Kontext heilsgeschichtlicher Theophanien eingereiht, in denen sich der eine Gott des Alten und Neuen Testaments offenbart. Die zwei Adlerbüsten symbolisieren die Verbindung von alt- und neutestamentlichem Geist. Die zusätzliche Kongruenz des Propheten Elischa mit dem Apostel Paulus verknüpft die drei Szenen darüber hinaus unter dem Thema der Berufung, der Zeugenschaft und der göttlichen Geistübermittlung. Diese beiden unikalenen und außergewöhnlichen Szenen, für die weder in der westlichen noch in der östlichen Kunst Vergleichsbeispiele zu finden sind, bezeugen theologischen Scharfsinn und Kreativität in der bildlichen Umsetzung. Sie weichen von der Norm des vorgegebenen byzantinischen Bilderkanons ab, werden aber zugleich in das geläufige, traditionelle Bildprogramm integriert. Der Künstler dieser kretischen Malwerkstatt greift auf vertraute Bildformulare zurück und stellt sie in einen neuen Kontext. Durch die Schaffung dieser unikalenen Szenen zeigt er Experimentierfreude und Innovation sowohl in stilistischer als auch in ikonographischer Hinsicht. Er verbindet neue Inspirationen, sicherlich beeinflusst durch westliche Anregungen und Bildtraditionen, wie etwa das doppelköpfige Adlersymbol, mit dem seit Jahrhunderten vertrauten Erbe byzantinischer Malkonvention.

Abb. 1: Bildprogramm der Soter-Kirche in Kephali (Zeichnung M. Horn).

Abb. 2: Geburtsszene, Soter-Kirche in Kephali, Ostjoch, südliches Gewölbe (Foto M. Horn).

Abb. 3: Darbringung im Tempel, Soter-Kirche in Kephali, Ostjoch, südliches Gewölbe (Foto M. Horn).

Abb. 4: Prophet Elija, Fütterung durch den Raben, Soter-Kirche in Kephali, Ostjoch, südliches Gewölbe (Foto M. Horn).

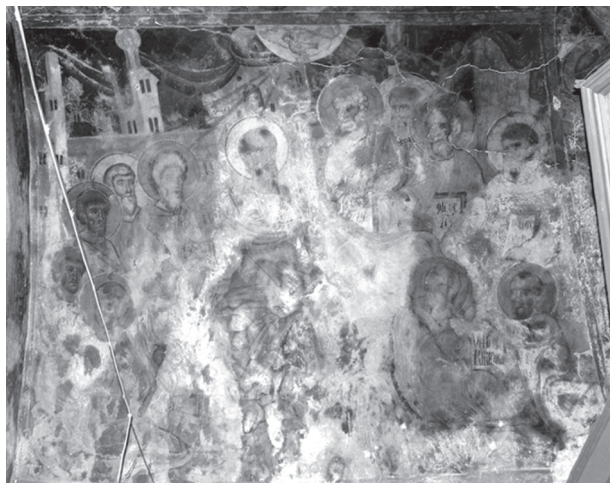

Abb. 5: Pfingstwunder, Soter-Kirche in Kephali, Ostjoch, nördliches Gewölbe (Foto M. Horn).

Abb. 6: Himmelfahrt des Elija und Zeugenschaft des Elischa, Kephali, Ostjoch, nördliches Gewölbe (Foto M. Horn).

Abb. 7: Engel aus der Himmelfahrt des Elija, Soter-Kirche in Kephali, Ostjoch, nördliches Gewölbe (Foto M. Horn).

Abb. 8: Prophet Elischa mit Engel, Soter-Kirche in Kephali, Ostjoch, nördliches Gewölbe (Foto M. Horn).

Abb. 9: Prophet Elischa, Soter-Kirche in Kephali, Ostjoch, nördliches Gewölbe (Foto M. Horn).

Abb. 10: Der zweifache Geist des Elischa, Soter-Kirche in Kephali, Ostjoch, nördliches Gewölbe (Foto M. Horn).

Abb. 11: Zwei Adlerbüsten mit Pultständer, Soter-Kirche in Kephali, Ostjoch, nördliches Gewölbe (Foto M. Horn).

Abb. 12: Anapeton und Engel mit Amphore, Hagios Ioannis-Theologos-Kirche in Kroustas, Kreta (Foto V. Tsamakda, Kunstgeschichte Mainz, UMZ_ FA Hell_ 05907760).

Abb. 13: Himmelfahrt des Elija mit der Zeugenschaft des Elischa, Capella di Sant'Aquilino, San Lorenzo Mailand (*Die römischen Mosaiken und Malereien der kirchlichen Bauten vom IV. bis XIII. Jahrhundert, Band 3, Tafeln: Mosaiken*, Hrsg. J. WILPERT, Freiburg 1916, Tafel 41).

Abb. 14: Jakobsleiter, Panagia-Kirche, Kastelliana, Kreta
(Foto M. Horn).

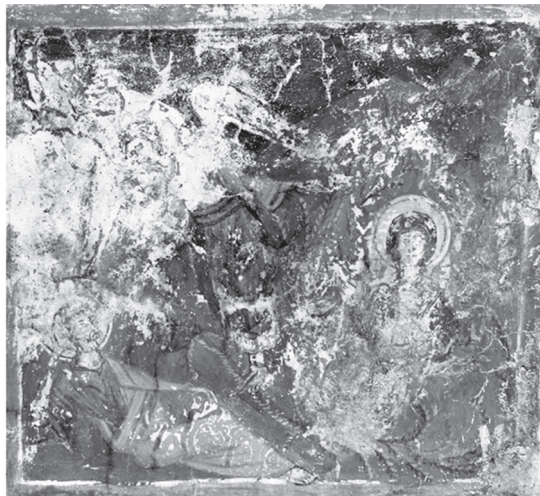

Abb. 15: Brennender Dornbusch, Apostel-Kirche in
Kavousi, Kreta (Foto V. Tsamakda, Kunstgeschichte
Mainz, UMZ_ FA Hell_0609066).

Abb. 16: Phönix, Aberdeen Bestiary, Univ. Lib. MS 24, fol. 56r (https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/61/Phoenix_detail_from_Aberdeen_Bestiary.jpg).

Abb. 17: Prophet Elischa, Panagia-Kirche in Vigli, Kreta (Foto S. Maderakis, Kunstgeschichte Mainz, UMZ_ FA-Maderakis_05425550).

Abb. 18: Paulus in der Himmelfahrtsszene, Soter-Kirche in Kephali, Bemagewölbe (Foto M. Horn).

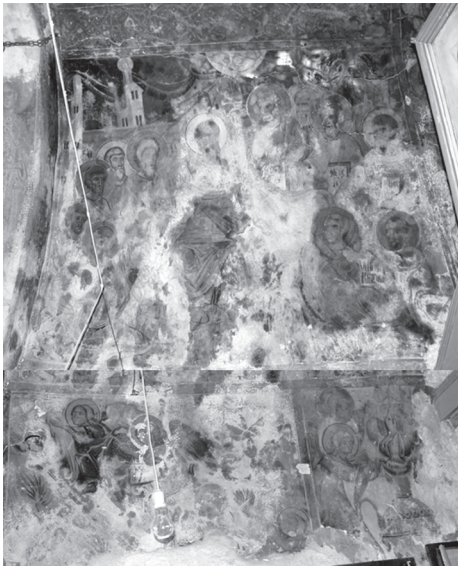

Abb. 19: Die drei Szenen des nördlichen Gewölbes, Soter-Kirche in Kephali, Ostjoch (Foto M. Horn).

THE DOUBLE PORTION OUTPOURING OF THE SPIRIT OF GOD.
TWO EXTRAORDINARY REPRESENTATIONS IN THE MURALS OF THE CHURCH
OF THE SOTER IN KEPHALI, CRETE

This paper focuses on the iconographic study of two enigmatic, unusual scenes in the murals of the eastern bay in the Church of the Soter in Kephali and their integration into the general concept of the iconographic programme. Through examination of iconographic details and by finding similar pictorial formulae or metaphors the representations can be identified as the Old Testament Elijah-Elisha scenes in 2 Kings 2:1-18: the Prophet Elisha's witnessing of Elijah's ascension into heaven, his succession and the promised double portion outpouring of the Spirit of God. The typological relationship of the two Old Testament images to the illustration of the Pentecost above and a supposed type prefiguring of Elisha and Paulus reveal an iconographic concept concerning the Spirit of God in a salvation-historical dimension.

VASSILIKI N. VLYSSIDOU

LE PENCHANT POLITIQUE DE BASILE LAKAPÈNOS POUR L'ATHOS
ET LE RÉTABLISSEMENT DES RELATIONS DE BASILE II
AVEC LE MONASTÈRE DE STODIOS EN 985/986*

Les mentions des sources au sujet des liens des empereurs de la dynastie macédonienne avec le monastère de Stoudios sont claires. Basile Ier, un peu après avoir été proclamé seul empereur et suite à la montée d'Ignace sur le trône patriarcal de Constantinople, convainquit Nicolas Stoudite de reprendre la direction du monastère¹, poste dont il avait été évincé sous Michel III, César Bardas et le patriarche Photius². Léon VI, après Nicolas Ier Mystikos et les problèmes bien connus qui avaient surgi suite à la fameuse question de la *tétragamie*, choisit pour patriarche Euthyme Ier, lequel entretenait d'étroites relations avec les Stoudites. C'est grâce à l'entremise d'Euthyme, du reste, que fut déposé dans le *katholikon* du monastère le chef de saint Jean-Baptiste³. Sous Constantin VII Porphyrogène, le 29 août de

* Je remercie les deux lecteurs anonymes pour leurs observations constructives.

1. Vie de Nicolas Stoudite, *PG* 105, 913BC. Sur Nicolas Stoudite, voir *PmbZ* I, # 5576. À noter que le 7 février 868, trois jours après la mort de Nicolas, Basile Ier envoya un navire chargé de blé pour l'approvisionnement du monastère: Vie de Nicolas Stoudite, 921D. Voir M. McCORMICK, *Origins of the European Economy: Communications and Commerce A.D. 300-900*, Cambridge 2001, 940 (no 582).

2. Vie de Nicolas Stoudite, 908A-913A. Au sujet des higoumènes du monastère entre 858 et 867 voir *PmbZ* I, # 75 (Achillas), 7887 (Théodose), 1659 (Eugène), 7729 (Théodore Santabarènos) et 6451 (Sabas). Sur la persécution des Stoudites à cette période, voir O. DELOUIS, *Saint-Jean-Baptiste de Stoudios à Constantinople: la contribution d'un monastère à l'histoire de l'Empire byzantin (v. 454-1204)*, Paris 2005, 330-333 (thèse de doctorat inédite).

3. Vie d'Euthyme (*Vita Euthymii Patriarchae CP.*, éd. P. KARLIN-HAYTER [Bibliothèque de Byzantion 3], Bruxelles 1970), 9-11, 33-35 et 57-61. Cf. DELOUIS, *Saint-Jean-Baptiste de Stoudios*, 379-380 et 406.

chaque année, les empereurs se rendaient au monastère pour commémorer la décollation de Jean-Baptiste⁴. Romain II fit embrasser la vie monastique à ses sœurs Zôè, Théodora, Agathe, Théophanô et Anne, contre leur volonté, par Jean, higoumène du Stoudios⁵. Enfin, le dévouement de Basile II au monastère a été exprimé par le choix de deux de ses higoumènes pour la dignité patriarcale: Nicolas comme patriarche d'Antioche (17 janvier 1025) et Alexis comme patriarche de Constantinople (12 décembre 1025)⁶; ce dernier, c'est bien connu, se révéla défenseur et protecteur de la dynastie macédonienne⁷.

Plus spécialement en ce qui concerne Basile II, son attachement au monastère de Stoudios ne fait aucun doute, mais il ne fut pas sans interruption, comme le montre du moins la contradiction observée au début et à la fin de son règne: le fait de se mêler aux affaires ecclésiastiques s'acheva par l'intronisation d'Alexis, mais l'histoire des patriarches de cette période débute par la démission, en juin 978, d'un autre Stoudite, Antoine III⁸.

4. *De Cerimoniis aulae byzantinae* II 13, éd. I. REISKE [CSHB], I, Bonn 1829, 562-563. Sur cette cérémonie cf. N. OIKONOMIDÈS, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972, 220 n. 264; E. PATLAGEAN, *Les Stoudites, l'empereur et Rome: figure byzantine d'un monachisme réformateur*, dans: *Bisanzio, Roma e l'Italia nell'alto medioevo* [SCIAM 34], Spolète 1988, 452; DELOUIS, *Saint-Jean-Baptiste de Stoudios*, 416-417.

5. Skylitzès (*Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, éd. I. THURN [CFHB 5], Berlin-N. York 1973), 252. Cf. J. LEROY (†) – O. DELOUIS, *Quelques inédits attribués à Antoine III Stoudite*, *REB* 62 (2004), 27; DELOUIS, *Saint-Jean-Baptiste de Stoudios*, 424; *PmbZ* II, # 20169, 20435, 23094, 27604, 28126 et 28507.

6. Yahya (*Histoire de Yahyā ibn Sa'īd d'Antioche*, éd. I. KRATCHKOVSKY, trad. française annotée par F. MICHEAU et G. TROUPEAU [PO 47/4], Turnhout 1997), [103] 471; Skylitzès, 368-369. Cf. V. STANKOVIĆ, *The Alexios Studites' Patriarchate (1025-1043): A Developmental Stage in Patriarchal Power*, *ZRVI* 39 (2001-2002), 73; J.-CL. CHEYNET, *Patriarches et empereurs: de l'opposition à la révolte ouverte*, dans: *Zwei Sonnen am Goldenen Horn? Kaiserliche und patriarchale Macht im byzantinischen Mittelalter*, éd. M. GRÜNBART – L. RICKELT – M. M. VUČETIĆ, II [Byzantinische Studien und Texte 4], Berlin 2013, 1-2.

7. À titre indicatif, cf. STANKOVIĆ, *Alexios Studites*, 73-75; C. PITSAKIS, Μήπως “le grand siècle de la science du droit canonique” στο Βυζάντιο είναι πραγματικότητα ó 11ος αιώνας; dans: *Η αυτοκρατορία σε κρίση (;). Το Βυζάντιο τον 11ο αιώνα (1025-1081)* [IBE/EIE – Διεθνή Συμπόσια 11], Athènes 2003, 253.

8. Skylitzès, 328. Cf. J. DARROUZÈS, *Sur la chronologie du patriarche Antoine III Stoudite*, *REB* 46 (1988), 55-60.

Si l'on en croit l'éloge rédigé par Michel Psellos à Nicolas, plus tard fondateur du monastère de la Belle-Source, Basile II avait l'habitude, une fois par an, de toute vraisemblance le 29 août, lors de la cérémonie que nous avons déjà mentionnée plus haut, de se rendre au monastère de Stoudios⁹. Là, en tant que jeune empereur, il avait pu admirer le disert Nicolas¹⁰ et le premier éditeur du texte P. Gautier a daté cet événement de 985/986, soit d'un peu après la chute de Basile Lakapènos et la prise du pouvoir par Basile II lui-même¹¹. La fois suivante où l'empereur se rendit au monastère, il voulut à nouveau écouter Nicolas (*εὐθὺς τὴν ποθουμένην γλῶτταν ἐζήτησεν*, selon notre source), mais celui-ci s'était réfugié à l'Olympe en Bithynie et Basile II y envoya ceux qui allaient le convaincre de revenir au monastère de Stoudios. Parmi eux figurait Alexis, ami de Nicolas et *κοινωνὸς τῆς ἀσκήσεως*. Par la suite, Psellos précise qu'Alexis n'était autre que l'higoumène bien connu du Stoudios et futur patriarche de Constantinople¹². À la question de savoir si Alexis était higoumène à l'époque où cette mission lui avait été confiée, Gautier répond par la négative, avec l'argument très convaincant qu'il serait curieux que Basile II eût recherché son moine favori après un intervalle de temps aussi long (c'est-à-dire de 986 à 1025¹³) et il finit par conclure que le retour de Nicolas au monastère de Stoudios date de 987/988¹⁴.

9. *Ἐγκώμιον εἰς τινὰ Νικόλαον μοναχὸν γενόμενον καθηγούμενον τῆς ἐν τῷ Ὀλύμπῳ μονῆς τῆς Ὡραίας Πηγῆς*, éd. I. POLEMIS, *Michael Psellus, Orationes funebres*, I, Berlin 2014, 229.

10. *Ἐγκώμιον εἰς τινὰ Νικόλαον μοναχόν*, 224: *Ἦκουσε ταῦτα καὶ βασιλεύς (Βασίλειος δὲ ἦν ὁ πάνυ, ..., βραχύν τινὰ χρόνον τὴν αὐτοκράτορα Ῥωμαίοις διαπρέψας ἀρχήν), ... καὶ τὴν γλῶτταν ἐθαύμασεν.*

11. P. GAUTIER, Éloge funèbre de Nicolas de la Belle-Source par Michel Psellos, moine à l'Olympe, *Βυζαντινὰ* 6 (1974) 13 et 47 n. 2.

12. *Ἐγκώμιον εἰς τινὰ Νικόλαον μοναχόν*, 230. L'expression *φίλος ἐκείνῳ καὶ κοινωνὸς τῆς ἀσκήσεως* renvoie à deux simples moines, éventuellement du même âge; d'après GAUTIER (Éloge funèbre, 13 et 21), Nicolas était né aux alentours de 965 (cf. aussi *PmbZ* II, # 26077) et, selon DELOUIS (*Saint-Jean-Baptiste de Stoudios*, 428), Alexis était un peu plus jeune que Basile II, né vers 958 (cf. *PmbZ* II, # 20838).

13. La direction d'Alexis au monastère de Stoudios va de janvier 1025, lorsque son prédécesseur Nicolas fut sacré patriarche d'Antioche, jusqu'au mois de décembre de la même année. Cf. *PmbZ* II, # 20247, 26124.

14. GAUTIER, Éloge funèbre, 14 et 22.

Malgré l'objection formulée quant à cette datation¹⁵, le point de vue de Gautier que Basile II commença à se rendre au monastère de Stoudios après la chute de Basile Lakapènos est renforcé par la constatation suivante: au début de son règne, il y eut une rupture avec les Stoudites en raison de la démission d'Antoine III.

Dans sa lettre de démission adressée à Basile II –qui n'est pas la lettre définitive, puisqu'il signe en tant que patriarche et qui, avec une assez grande certitude, peut être datée de Pâques 978¹⁶–, Antoine III lui rappelle leurs anciennes affinités afin de le persuader de mettre fin à l'indignation et au courroux qu'il ressent à son égard¹⁷. De cette invocation, il ressort clairement que les relations étroites entre les deux hommes, relations qui remontaient à l'époque où le jeune successeur du trône Basile visitait le monastère de Stoudios dont Antoine était l'higoumène (après 963 et jusqu'en décembre 973)¹⁸, s'étaient dégradées au plus haut point. À partir de 976, cependant, entre eux s'était interposé le tout-puissant Basile Lakapènos, qui gouvernait réellement l'empire¹⁹.

15. G. WEISS (Die Leichenrede des Michael Psellos auf den Abt Nikolaos von der Schönen Quelle, *Bυζαντινὰ* 9 [1977], 276 n. 31) a estimé qu'Alexis était higoumène à l'époque où il avait été envoyé à la recherche de Nicolas. DELOUIS (Quelques inédits, 23-24 n. 98) a d'abord pensé que la datation des années 985 était peu sûre, mais par la suite (*Saint-Jean-Baptiste de Stoudios*, 426-427) il se range à l'avis de GAUTIER. CHEYNET (Patriarches et empereurs, 2) ne s'occupe pas de dater le fait.

16. Datation proposée par DELOUIS, Quelques inédits, 23 n. 94.

17. J. DARROUZÈS, *Épistoliers byzantins du Xe siècle* [Archives de l'Orient Chrétien 6], Paris 1960, 345: *Μνήσθητι ἡμερῶν ἀρχαίων, ὅτε ὁ λύχνος ἤγει ὑπὲρ κεφαλῆς μου τῆς πρὸς σε παρηρησίας καὶ οἰκειώσεως, κρῖνον εὐώδες καὶ ῥόδον ἡδύπνοον τῆς βασιλικῆς ἀλουργίδος, καὶ τέλος ἐπίθες τῆ δικαιοσύνη καθ' ἡμῶν ἀγανακτήσει σου. Ἴδομί σε ἐν τάχει ὡσπερ ὠροισμένον, οὕτω καὶ μετατιθέμενον.*

18. Cf. DELOUIS, Quelques inédits, 24 et 28.

19. Skylitzès, 314,54-56: *σχῆμα μὲν οὖν καὶ ὄνομα μόνον τοῖς βασιλεῦσι περιετέθειτο, ἡ δὲ μεταχειρίσις τῶν πραγμάτων παρὰ τοῦ προέδρου ἐνηργεῖτο Βασιλείου ...*; Psellos, *Chronographie (Michele Psello Imperatori di Bisanzio [Cronografia]*, éd. S. IMPELLIZZERI, [Milan] 1984), I, 18-20: I, p. 10-12: *Πάντα οὖν ἐντεῦθεν ὑπήκοα τῷ Βασιλεῖ ἑτύγχανεν ὄντα, καὶ πρὸς αὐτὸν καὶ τὸ πολιτικὸν ἔωρα, καὶ τὸ στρατιωτικὸν ἀπονευύκει καὶ πρῶτος αὐτὸς ἢ καὶ μόνος τῆς τε συνεισφορᾶς τῶν δημοσίων ἐφρόντιζε, καὶ τῆς τοῦ κοινοῦ διορθώσεως ...*. Au sujet de Basile Lakapènos, voir l'étude classique de W. G. BROKKAAR, *Basil Lacapenus. Byzantium in the Tenth Century, Studia Byzantina et Neohellenica Neerlandica*, éd. W. F. BAKKER – A. F. VAN GEMERT – W. J. AERTS [Byzantina Neerlandica 3], Leiden 1972,

Antoine III et Basile Lakapènos devaient également être de vieilles connaissances, mais il semble que les rapports entre eux, surtout durant le règne de Jean Ier Tzimiskès, n'étaient pas sans nuages. Le fait que les deux hommes suivirent des chemins opposés fait penser qu'il existait des frictions: l'époque à laquelle Antoine Stoudite accéda au trône de Constantinople (décembre 973), éventuellement en tant que partisan de Jean Ier Tzimiskès, coïncide avec l'activité limitée de Lakapènos sur la scène politique et avec ses mauvaises relations avec l'empereur au fil du temps²⁰. Une raison probable, mais sérieuse, qui peut être considérée comme le début de la distanciation du patriarche par rapport au parakoimomène, est l'affaire de l'antipape Boniface VII, lequel s'était réfugié à partir de 974 en Italie méridionale²¹. L'issue définitive de leurs relations ne fit plus aucun doute lorsque Basile Lakapènos, débarrassé de son gênant souverain Jean Tzimiskès²², joua un rôle déterminant sur la scène politique entre 976 et 985, imposant partout sa volonté²³, et qu'Antoine Stoudite fut obligé de démissionner.

199-234. Cf. aussi C. M. MAZZUCCHI, *Dagli anni di Basilio Parakimomenos* (cod. Ambros. B 119 Sup.), *Aevum* 52 (1978), 267-316.

20. Cf. STANKOVIĆ, Alexios Studites, 72; IDEM, *The Path toward Michael Keroularios: The Power, Self-presentation and Propaganda of the Patriarchs of Constantinople in the Late 10th and Early 11th Century*, dans: *Zwei Sonnen am Goldenen Horn?* (cité n. 6), 143; V. VLYSSIDOU, *Αριστοκρατικές οικογένειες και εξουσία (9ος-10ος αι.)*. *Έρευνες πάνω στα διαδοχικά στάδια αντιμετώπισης της αρμενο-παφλαγονικής και καππαδοκικής αριστοκρατίας*, Thessalonique 2001, 191-192.

21. *Herimanni Augiensis Chronicon*, a. 974, éd. G. H. PERTZ, MGH. *Scriptores V*, Hannover 1844, 116. Cf. J. F. BÖHMER – H. ZIMMERMANN, *Regesta Imperii*, II/5: *Papstregesten 911-1024*, Cologne-Vienne-Weimar 1998, no 526. De façon analytique cf. V. VLYSSIDOU, *Les relations entre l'ancienne et la nouvelle Rome sous Basile II et l'intronisation d'Alexis Stoudite*, *Βυζύμι* 24 (2014), 296-298.

22. Léon Diacre (*Leonis Diaconi Caloënsis Historiae libri decem*, éd. C. B. HASE [CSHB], Bonn 1828), 176-177. Cf. J.-CL. CHEYNET, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)* [Byzantina Sorbonensia 9], Paris 1990, 27 (no 10).

23. Comme le confessait Basile II lui-même dans la Nouvelle de 996: ..., *εἰς δὲ τοὺς τοιοῦτους χρόνους οὐ τὰ δοκοῦντα ἡμῖν ἐγίνετο, ἀλλ' ἡ ἐκείνου ἐν πᾶσι θέλησις ἐνηργεῖτο καὶ πρόσταξις, ...*. Cf. N. SVORONOS, *Les Nouvelles des empereurs macédoniens concernant la terre et les stratiotes. Introduction – édition – commentaires*, éd. posthume et index établis par P. GOUNARIDIS, Athènes 1994, 214 (no 14 I) et 215 (no 14 II). Selon C. HOLMES (*Political Elites in the Reign of Basil II*, dans: *Byzantium in the Year 1000*, éd. P. MAGDALINO [The Medieval Mediterranean: Peoples, Economies and Cultures, 400-1500, 45], Leiden-Boston 2003, 59;

Cette décision jusqu'à présent inexpliquée du prélat, qui fut prise pendant l'insurrection de Bardas Skléros (*κατὰ τὴν τοῦ Σκληροῦ ἀποστασίαν*), est sans aucun rapport avec une immixtion de sa part dans cette révolte²⁴. Elle peut toutefois être rattachée à un autre événement, qui eut également lieu à la même époque (*κατὰ τὴν ἀποστασίαν τοῦ Σκληροῦ*): l'intronisation, le 22 janvier 978 du patriarche d'Antioche Agapios II²⁵. C'était là un choix de Basile Lakapènos dicté par des raisons purement politiques, afin d'arracher la ville à la domination de l'apostat, et auquel Antoine III dut alléguer de sérieuses objections²⁶.

Indépendamment du fait que l'on peut ou non accepter cette interprétation, ce qui est certain est que la colère manifestée par le palais ne se limita pas seulement à la personne d'Antoine, mais qu'elle s'étendit à l'higoumène et aux moines innocents du monastère de Stoudios. *Καὶ μάλιστα τῆς βασιλικῆς ἀγανακτήσεως ἐπὶ τὴν ἁγίαν διαβαινούσης μονὴν καὶ τὸν ταυτησὶ καθηγούμενον δοῦλον Θεοῦ ἀρετῆ πάση καὶ συνέσει κεκοσμημένον, ἄνδρας τε ἁγίους καὶ ἠδικηκότας οὐδὲν -μέσος Θεοῦ ἔστηκεν- τῆς σῆς παρρησίας καὶ τῆς συνήθους οἰκειώσεως ἀποπίπτοντας*, écrivait Antoine III à Basile II dans sa lettre de démission²⁷. Cet extrait ne montre pas seulement la rupture du palais avec le monastère de Stoudios, mais autre chose encore: il n'est pas du tout exclu que derrière l'expression *τῆς συνήθους οἰκειώσεως ἀποπίπτοντας* se dissimule l'interruption de la visite annuelle des empereurs pour la cérémonie du 29 août, depuis 977

EADEM, *Basil II and the Governance of Empire (976-1025)*, Oxford 2005, 469-470), la toute-puissance de Lakapènos a duré jusqu'en 981. Nous pensons que c'est alors que Basile II fit ses premières tentatives hésitantes d'émancipation; analytiquement cf. V. VLYSSIDOU, Η πολιτική του Βασιλείου Λακαπηνού έναντι της Δύσης, *Σύμμεικτα* 17 (2005-2007), 120-121.

24. Skylitzès, 328. Cf. DELOUIS, Quelques inédits, 25, avec mention de la bibliographie antérieure. Cf. aussi DARROUZÈS, *Épistoliers*, 63.

25. Yahya (*Histoire de Yahyā ibn Sa'īd d'Antioche*, éd. I. KRATCHKOVSKY - A. VASILIEV [PO 23], Paris 1932), [167-169] 375-377; J. DARROUZÈS, Le traité des transferts. Édition critique et commentaire, *REB* 42 (1984), 181.

26. Analytiquement cf. V. VLYSSIDOU, Εκκλησία και πολιτική στις αρχές της βασιλείας του Βασιλείου Β': σχετικά με την παραίτηση του Αντωνίου Γ' Στουδίτου, dans: *ΑΝΤΙΚΗΝΣΩΡ. Τιμητικός τόμος Σπύρου Ν. Τρωϊάνου για τα ογδοηκοστά γενέθλιά του*, éd. V. LEONTARITOU - C. BOURDARA - E. PAPAGIANNI, Athènes 2013, 191-196, avec juxtaposition de sources et bibliographie.

27. DARROUZÈS, *Épistoliers*, 345.

au moins, puisque la lettre date de Pâques 978²⁸. Cette dernière éventualité constitue une indication de plus des relations tendues entre Antoine III et Basile Lakapènos, assez longtemps déjà avant la démission du premier.

En juin 978, Antoine se retira au monastère de Stoudios²⁹, Basile Lakapènos continua de demander le concours de l'Église pour réprimer la révolte de Bardas Skléros et le trône patriarcal de Constantinople demeura vacant jusqu'en avril/mai de 980, alors qu'un autre cercle monastique illustre avait montré par des faits sa contribution à la fin de la guerre civile.

En été 978, c'est-à-dire à la même époque de la démission d'Antoine III, au monastère de Lavra se trouvaient Athanase l'Athonite, son disciple Jean l'Ibérien, premier higoumène du monastère des Ibères, et Jean Tornikios, fondateur du même monastère. Les trois hommes reçurent une lettre impériale qui ordonnait que Tornikios se rende sur le champ à Constantinople, en raison de la révolte de Bardas Skléros³⁰. L'injonction mit dans un grand embarras Athanase l'Athonite et Jean l'Ibérien, qui commencèrent à supplier à genoux Tornikios d'obéir, sinon la colère des souverains, qui s'abattraient sur eux et leur monastère, serait terrible³¹. Cet effroi des moines renvoie au courroux impérial qui avait éclaté contre le monastère de Stoudios à cause de la démission d'Antoine III et, à notre avis, il reflète bien la grande étendue qu'avait prise toute l'affaire.

Finalement, Jean Tornikios se présenta devant les empereurs Basile II et Constantin VIII, leur mère Théophanô et, bien sûr, Basile Lakapènos; il partit pour l'Ibérie où il arracha l'aide militaire du curopalate David (961-1001) et, en commun avec Bardas Phocas, ils vainquirent Skléros qui prit

28. Cf. note 16.

29. J. DARROUZÈS, *Documents inédits d'ecclésiologie byzantine* [Archives de l'Orient Chrétien 10], Paris 1966, 254.

30. Vie de Jean et Euthyme, 9, trad. française par B. MARTIN-HISARD, La Vie de Jean et Euthyme et le statut du monastère des Ibères sur l'Athos, *REB* 49 (1991), 90: "*L'impie Sklèros s'est révolté contre nous et a conquis tout le continent. Que Jean-Tornik' se rende sans discussion auprès de notre Majesté*". Cf. F. DÖLGER – A. MÜLLER – A. BEIHAMMER, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453*, 1/2: *Regesten von 867-1025*, Munich 2003, no 760a.

31. Vie de Jean et Euthyme, 9, p. 90: "*Si nous désobéissons aux rois maintenant, nous attirerons une grande colère sur nous et sur notre monastère*".

la fuite (24 mars 979)³². Les services rendus par Tornikios furent largement récompensés: hormis les innombrables richesses qu'il s'octroya, provenant du butin du rebelle (1.200 livres d'or, étoffes et objets précieux qu'il donna au monastère des Ibères)³³, il fut nommé syncelle³⁴ du nouveau patriarche Nicolas II Chrysobergès, qui avait pratiqué l'ascétisme pendant de longues années aux côtés d'Athanase l'Athonite, comme il le signale lui-même dans un document de 989³⁵, et comptait parmi ses disciples³⁶.

Basile Lakapènos se montrait fort généreux envers ceux qui obéissaient à ses ordres et coopéraient avec lui. L'île de Néoi, avec un revenu fiscal annuel de 14 ou 15 et parfois même 20 livres d'or³⁷, la ratification des chrysobulles de Nicéphore II et de Jean Ier sur le *solemnion* du monastère de Lavra (244 *nomismata* sous Phocas et 488 sous Tzimiskès)³⁸, un navire d'un tonnage de

32. Vie de Jean et Euthyme, 10-11, p. 90-91. Skylitzès, 324, 326-327. Cf. W. SEIBT, *Die Skleroi. Eine prosopographisch-sigillographische Studie* [Byzantina Vindobonensia 9], Vienne 1976, 45-47.

33. Vie de Jean et Euthyme, 11, p. 91 et 14, p. 93. Cf. l'introduction de J. LEFORT, dans: *Actes d'Iviron I. Des origines au milieu du XIe siècle*, éd. J. LEFORT - N. OIKONOMIDÈS - D. PAPACHRYSSANTHOU - H. MÉTRÉVÉLI [Archives de l'Athos 14], Paris 1985, 23. DÖLGER - MÜLLER - BEIHAMMER, *Regesten*, no 762b [761].

34. *Actes d'Iviron I*, no 3, l. 6 et no 4, l. 22. Cf. V. A. LEONTARITOU, *Εκκλησιαστικά αξιώματα και υπηρεσίες στην πρώιμη και μέση βυζαντινή περίοδο* [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte. Athener Reihe 8], Athènes 1996, 603.

35. *Actes de Lavra I, Des origines à 1204*, éd. P. LEMERLE - A. GUILLOU - D. PAPACHRYSSANTHOU - N. SVORONOS [Archives de l'Athos 5], Paris 1970, no 8, l. 15: ... *χρόνω μακρῶ συνοικήσαντες αὐτῶ ...*

36. Vie A d'Athanase, 158, éd. J. NORET, *Vitae duae antiquae Sancti Athanasii Athonitae* [CCSG 9], Turnhout-Leuven 1982, 75; Vie B d'Athanase, 43, éd. NORET, *op. cit.*, 177. Cf. *PmbZ* II, # 26019. Nicolas Chrysobergès est mentionné dans le cod. *Atheniensis* 1429 (XIIe siècle) comme moine de l'Olympe (*Νικόλαος μοναχὸς ὁ Χρυσοβέργης ὁ Ὀλυμπίτης*: cf. DARROUZÈS, Antoine III Stoudite, 56) et en tant que patriarche il a fondé à Olympe le monastère nommé Smilakia (Théodore Skoutariotes, *Σύνοψις χρονική*, éd. C. N. SATHAS, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, VII, Venise-Paris 1894 [réimp. Athènes 1972], 158), mais les mentions des deux textes hagiologiques ainsi que son témoignage personnel constituent des preuves irréfutables de la grande influence qu'exerçait Athanase sur lui.

37. *Actes d'Iviron I*, no 6, l. 15-16; Vie de Jean et Euthyme, 16, p. 94.

38. *Diatypōsis d'Athanase*, éd. PH. MEYER, *Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster*, Leipzig 1894, 125. La ratification de ces chrysobulles aux alentours de 976, un peu après l'avènement de Basile II, a été considérée par LEMERLE comme une simple hypothèse

6.000 *modioi*, des exemptions d'impôts sur les biens immeubles³⁹ ainsi que des octrois de parèques⁴⁰, voilà en bref les dons faits à Athanase l'Athonite, Jean l'Ibérien et Jean Tornikios. Toutes ces concessions sont attribuées, certes, à Basile II, mais il ne fait pas l'ombre d'un doute que leur véritable inspirateur fut Basile Lakapènos. Sinon, comment expliquer que toutes datent de la période où ce dernier était tout-puissant⁴¹?

Pour les années suivantes, nous ne disposons que de deux documents de Basile II, non datés, qui concernent l'Athos⁴²: le premier, peut-être de 998, autorisait seulement à des navires de petit tonnage des monastères athonites de transporter des produits, surtout du vin, jusqu'à Thessalonique et ses environs⁴³, tandis que le second concernait une donation faite au monastère de Xénophon, fondé avant la fin du Xe siècle⁴⁴. Ce changement plus qu'évident observé durant les périodes 976-985 et 985-1025 ne peut, à notre avis, en aucun cas être considéré comme fortuit: il était la conséquence des choix différents de Basile Lakapènos et de Basile II.

(cf. l'introduction dans: *Actes de Lavra I*, 46 n. 167). Cependant, comme l'a remarqué D. PAPACHRYSSANTHOU (*Ὁ ἀθωνικὸς μοναχισμὸς. Ἀρχὲς καὶ ὀργάνωση*, Athènes 1992, 131 n. 270), l'accession au trône d'un nouvel empereur donnait toujours l'occasion aux monastères de confirmer leurs anciens privilèges, et bien sûr de les améliorer ou de les accroître encore davantage. Cf. aussi J. M. KONIDARIS, *Τὸ δίκαιον τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας ἀπὸ τοῦ 9ου μέχρι καὶ τοῦ 12ου αἰῶνος*, Athènes 1979, 125-127.

39. *Actes d'Iviron I*, no 6, l. 22-23. Cf. A. HARVEY, *Economic Expansion in the Byzantine Empire 900-1200*, Cambridge 1989, 233 και 238. Sur les privilèges fiscaux des navires des monastères, voir KONIDARIS, *Τὸ δίκαιον τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας*, 229-233.

40. *Actes d'Iviron II. Du milieu du XIe siècle à 1204*, éd. J. LEFORT – N. OIKONOMIDÈS – D. PAPACHRYSSANTHOU – V. KRAVARI – H. MÉTRÉVÉLI [Archives de l'Athos 16], Paris 1990, no 32, l. 16-17.

41. Sur les chronologies, voir DÖLGER – MÜLLER – BEIHAMMER, *Regesten*, nos 757b, 758, 762b [761], 765 et 768.

42. Cf. DÖLGER – MÜLLER – BEIHAMMER, *Regesten*, nos 821 et 821c [799].

43. *Actes du Prôtaton*, éd. D. PAPACHRYSSANTHOU [Archives de l'Athos 7], Paris 1975, no 8, l. 56-62. Cf. EADEM, *Ὁ ἀθωνικὸς μοναχισμὸς*, 251-252 n. 2-3, 276-277; A. HARVEY, *The Monastic Economy and Imperial Patronage from the Tenth to the Twelfth Centuries*, dans: *Mount Athos and Byzantine Monasticism*, éd. A. BRYER – M. CUNNINGHAM [Society for the Promotion of Byzantine Studies. Publications 4], Aldershot 1996, 94.

44. *Actes de Xénophon*, éd. D. PAPACHRYSSANTHOU [Archives de l'Athos 15], Paris 1986, no 1, l. 145-147.

De la lettre de démission d'Antoine III, il ressort que la rupture qui survint entre le palais et le monastère de Stoudios, du fait de sa démission, fut violente. Les choix opérés par Basile Lakapènos ensuite montrent clairement que son tournant vers l'Athos fut complet. Ces deux constatations nous amènent à la conclusion que la colère de Lakapènos à l'égard du monastère de Stoudios dura tout le temps de sa présence au pouvoir.

L'immixtion de Basile Lakapènos dans les affaires de l'Église eut des effets non négligeables: il avait conduit à la démission Antoine III Stoudite, s'était assuré la collaboration de la communauté monastique de l'Athos et avait imposé Agapios II et Nicolas II Chrysobergès comme patriarches d'Antioche et de Constantinople respectivement. En outre, il ne faut pas oublier que c'est Basile Lakapènos qui avait tiré en 984 les ficelles dans l'affaire du rétablissement sur le trône de Boniface VII, lequel se trouvait à Constantinople depuis 981⁴⁵. Ce dernier épisode était en accord avec l'ambition de Lakapènos d'imposer sa volonté sur tout le monde médiéval, mais contraire à la politique de Basile II et de sa dynastie⁴⁶. À notre avis, l'ingérence excessive de Lakapènos dans les affaires ecclésiastiques dut constituer l'une des principales causes de frictions entre l'empereur et son parakoimomène.

L'énergique Basile Lakapènos fut répudié en 985 de la plus impitoyable façon et les sources témoignent des changements radicaux qui eurent lieu dans les affaires politiques après sa chute⁴⁷. Basile II, qui se méfiait de tout le monde, a dû vouloir se différencier des manœuvres de Lakapènos dans les affaires de l'Église également: le rétablissement des relations avec le monastère de Stoudios était la seule possibilité du moment, alors que les patriarches Nicolas II Chrysobergès et Agapios II, que Lakapènos avait choisis, continuaient d'occuper la scène. On ne sait pas quels étaient les rapports entre Basile II et Chrysobergès⁴⁸; nous ne disposons que d'un seul

45. *Herimanni Augiensis Chronicon*, a. 984, 117. Cf. BÖHMER – ZIMMERMANN, *Papstregesten*, nos 582 et 630.

46. De façon analytique cf. VLYSSIDOU, *Η πολιτική του Βασιλείου Λακαπηνού έναντι της Δύσης*, 114-128.

47. À titre indicatif, cf. Psellos, *Chronographie*, I, 18-20: I, p. 28-30. Cf. aussi T. PAPAMASTORAKIS, *Tampering with History: from Michael III to Michael VIII*, *BZ* 96 (2003), 202-203.

48. Cf. STANKOVIĆ, *The Path toward Michael Keroularios*, 143-144.

indice de l'existence de frictions entre l'empereur et le patriarche: c'est le procès concernant le monastère de Pipéرات, que perdit Nicolas II⁴⁹. Mais les relations de Basile avec Agapios II s'aggravèrent, lorsqu'en 989/990 une lettre du prélat, trouvée dans un des coffres de l'apostat Bardas Phocas après sa mort, fut considérée par l'empereur comme la confirmation de ce qu'il soupçonnait déjà quant à une collaboration antérieure entre les deux hommes. La réponse de Basile II ne pouvait être que mortifiante pour Agapios: il l'obligea à quitter Antioche et l'isola dans un monastère de Constantinople⁵⁰, probablement le monastère de la Théotokos des Hodègoi, que Jean Ier Tzimiskès, dans un de ses chrysobulles, avait désigné comme lieu de séjour des patriarches d'Antioche⁵¹. Ainsi, à partir de 990 Agapios

49. Peira, 15.4, JGR IV, 49-50: ὁ δὲ κρίνων βασιλεὺς καὶ δικαστὴς ἐσημειώσατο, μὴ δικαίως λέγειν τὸν πατριάρχη. Cf. H. AHRWEILER, Charisticariat et autres formes d'attribution de fondations pieuses aux Xe-XIe siècles, ZRVI 10 (1967), 26; J. PH. THOMAS, A Disputed Novel of Basil II, GRBS 24 (1983), 279-280; IDEM, The Crisis of Byzantine Ecclesiastical Foundations, BF 9 (1985), 263; A. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΟΣΤΑΣ, Η απονομή δικαιοσύνης στο Βυζάντιο (9ος-12ος αιώνας): τα κοσμικά δικαιοδοτικά ὄργανα καὶ δικαστήρια τῆς πρωτεύουσας [Βυζαντινά κείμενα καὶ μελέται 37], Thessalonique 2004, 263. Selon R. JANIN (Les églises et les monastères des grands centres byzantins [Bithynie, Hellespont, Latros, Galèsios, Trébizonde, Athènes, Thessalonique]), Paris 1975, 28), un rapprochement entre Pipéرات et le monastère de Pipéroudion, autour de Chrysopolis, est possible.

50. Yahya (cité n. 25), [220] 428. Cf. V. GRUMEL, Le patriarcat et les patriarches d'Antioche sous la seconde domination byzantine (969-1084), EO 33 (1934), 135-136; CHR. PΑΡΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας, Alexandrie 1951, 836; C. BOURDARA, Καθοσίωσις καὶ τυραννὶς κατὰ τοὺς μέσους βυζαντινοὺς χρόνους. Μακεδονικὴ δυναστεία (867-1056), Athènes 1981, 101; CHEYNET, Pouvoir, 32 n. 5.

51. Nikôn de la Montagne Noire, Taktikon, Λόγος 31, éd. V. BENESEVIĆ, Catalogus codicum manuseriptorum Graecorum qui in monasterio Sanctae Catharinae in Monte Sina asservantur, I, Sanktpeterburg 1911 (réimp. Hildesheim 1965), 582. Nouvelle édition du texte: W. J. AERTS, Nikon of the Black Mountain, Witness to the First Crusade? Some Remarks on his Person, his Use of Language and his Work, named Taktikon, esp. Λόγος 31, dans: East and West in the Medieval Eastern Mediterranean, I: Antioch from the Byzantine Reconquest until the End of the Crusader Principality, éd. K. CIGGAAR – M. METCALF [Orientalia Lovaniensia Analecta 147], Leuven-Paris-Dudley, MA. 2006, 163. Cf. C. PITSAKIS, Ἡ ἔκτασις τῆς ἐξουσίας ἐνὸς ὑπεροοίου πατριάρχῃ: ὁ πατριάρχῃς Ἀντιοχείας στὴν Κωνσταντινούπολι τὸν 12ο αἰῶνα, dans: Το Βυζάντιο κατὰ τὸν 12ο αἰῶνα. Κανονικὸ Δίκαιο, κράτος καὶ κοινωνία, éd. N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ [Εταιρεία Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Μελετῶν – Διπτύχων Παράφυλλα 3], Athènes 1991, 119-120. Cf. aussi CHR. ANGELIDI, Un texte patriographique et édifiant: Le "Discours narratif" sur les Hodègoi, REB 52 (1994), 115; CHR. ANGELIDI –

Il demeura confiné à Constantinople pour des raisons politiques, mais continua toutefois d'exercer l'administration de son patriarcat jusqu'en 996, année où il fut obligé de remettre sa démission⁵².

Pour résumer, nous pensons que la seule période à laquelle Basile II ne put exprimer son attachement au monastère de Stoudios fut celle de la toute-puissance de Basile Lakapènos, lequel, après avoir rompu avec Antoine III et les Stoudites, manifesta clairement sa préférence pour la communauté monastique de l'Athos. Après la répudiation de l'impérial Lakapènos, Basile II recommença ses visites annuelles au monastère de Stoudios qu'avaient tant honoré ses ancêtres. Il semble que le rétablissement de ses relations avec le monastère en 985/986 ait été la seule manière pour l'empereur, alors, d'exprimer sa distanciation avec les choix de Basile Lakapènos dans les affaires ecclésiastiques. Il restait à Basile II à parcourir encore bien du chemin pour parvenir à résoudre définitivement la question de ses relations avec le haut clergé.

T. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, Η μονή των Οδηγών και η λατρεία της Θεοτόκου Οδηγήτριας, dans: *Μήτηρ Θεού. Απεικονίσεις της Παναγίας στη βυζαντινή τέχνη*, éd. M. VASSILAKI, Athènes-Milan 2000, 375.

52. Yahya (cité n. 25), [237] 445. Cf. KL.-P. TODT, Zwischen Kaiser und ökumenischen Patriarchen: Die Rolle der griechisch-orthodoxen Patriarchen von Antiocheia in den politischen und kirchlichen Auseinandersetzungen des 11.-13. Jh. in Byzanz, dans: *Zwei Sonnen am Goldenen Horn?* (cité n. 6), I [Byzantinische Studien und Texte 3], Berlin 2011, 154-157; *PmbZ* II, # 20165.

THE POLITICAL INCLINATION OF BASIL LAKAPENOS TOWARDS ATHOS AND THE RECONNECTION OF BASIL II WITH THE MONASTERY OF STODIOS IN 985/986

This study attempts to show that the only time that Basil II was unable to express his commitment to the Monastery of Stoudios was the period of omnipotence of Basil Lakapenos who, having broken with Antony III and the Stoudites, made clear his own preference for the monastic community of Mount Athos. After the expulsion of the domineering Lakapenos, Basil II resumed his habitual annual visits to the Monastery of Studios, which his ancestors had honored. His reconnection with the monastery in 985/986 seemed to be the only action with which the emperor could express his detachment from the options of Basil Lakapenos in ecclesiastical matters. Basil II had a long road ahead to definitively resolve issues having to do with his relationship to the senior clergy.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΧΡΥΣΟΓΕΛΟΣ

ΚΩΜΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΚΑΙ ΓΕΛΙΟ ΤΟΝ 12ο ΑΙΩΝΑ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΜΑΝΑΣΣΗ

Στην πολύπτυχη λογοτεχνική παραγωγή του 12ου αιώνα μπορούμε να εντοπίσουμε αρκετά κείμενα που θα λέγαμε ότι εμπίπτουν στην κατηγορία μιας «κωμικής» ή «φαιδρής» λογοτεχνίας. Το ανανεωμένο ενδιαφέρον των συγγραφέων της εποχής για την αρχαία λογοτεχνία έστρεψε το ενδιαφέρον, μεταξύ άλλων, στις κωμωδίες του Αριστοφάνη και το έργο του Λουκιανού¹. Ο σατιρικός χαρακτήρας των δύο αυτών συγγραφέων, σε συνδυασμό με τα κοινωνικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα της εποχής², οδήγησε στην παραγωγή έργων με κωμικό χαρακτήρα που ως επί το πλείστον λαμβάνουν την μορφή της

1. Πβλ. P. ROLOS, *Amphoteroglossia: A Poetics of the Twelfth-Century Medieval Greek Novel* (Hellenic Studies 10), Washington, D.C. – Cambridge Mass. – London 2005, 231: «Lucian and Aristophanes were the most popular ancient Greek models of comic compositions in the Komnenian era». Για την παρουσία του Λουκιανού στο Βυζάντιο, βλ. C. ROBINSON, *Lucian and his influence in Europe*, London 1979, 68-81 (κυρίως 71-78 για τον 11ο και τον 12ο αιώνα), καθώς και N. G. WILSON, Some observations on the fortunes of Lucian, στο: *Filologia, Papirologia, Storia dei testi. Giornate di studio in onore di Antonio Carlini* (Pisa 2008), 53-61. Επίσης P. MARCINIAK, Theodore Prodromos' *Bion Prasis*: A reappraisal, *GRBS* 53 (2013), 219-39, κυρίως 221, σημ. 7.

2. Στα κοινωνικά συμφραζόμενα περιλαμβάνεται ο ανταγωνισμός των λογίων στην αριστοκρατική κοινωνία του 12ου αιώνα, βλ. P. MAGDALINO, *The Empire of Manuel Komnenos, 1143-1180*, Cambridge 1993, 339-340 [= *Η αυτοκρατορία του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού, 1143-1180*, μτφ. Α. ΚΑΣΣΑΓΙΔΗ, Αθήνα 2008, 539-40], στα πολιτισμικά ο ρηξικέλευθος και «ανθρωπιστικός» χαρακτήρας της λογοτεχνίας του 12ου αιώνα, βλ. MAGDALINO, *Empire* 397-398, ιδιαίτερα 398 [= *Η αυτοκρατορία*, 627-31, ιδιαίτερα 631].

διακωμώδησης ή της προσωπικής επίθεσης, συχνά με βασικό εκφραστικό μέσο το κοπρολογικό λεξιλόγιο³.

Οι σάτιρες του Θεοδώρου Προδρόμου εναντίον ερωτομανών γριών⁴, δοκησίσοφων γέρων, αστοιχείωτων καθηγητών και ανεπαρκών γιατρών αποτελούν αντιπροσωπευτικά παραδείγματα αυτής της παραγωγής⁵. Σε αυτά μπορούμε να προσθέσουμε τον ανώνυμο *Ἀνάχαρσιν ἢ Ἀνανίαν*, καθώς και διάφορα επιγράμματα του Μαγγανείου Προδρόμου⁶. Η πολεμική τέτοιου είδους κειμένων δεν ερμηνεύεται όμως μόνο με βάση το ενδιαφέρον για τους αρχαίους συγγραφείς ή την περιρρέουσα ατμόσφαιρα. Η ίδια η ρητορική φαρέτρα παρείχε στους λογίους πρόσθετα

3. L. GARLAND, “And his bald head shone like a full moon ...”: an appreciation of the Byzantine sense of humour as recorded in historical sources of the eleventh and twelfth centuries, *Parergon* 8 (1990), 1-31, ιδίως 15-18 και P. MARCINIAK, The byzantine sense of humour, στο: G. TAMER (επιμ.), *Humor in der arabischen Kultur*, Berlin – New York, 2009, 127-135, κυρίως 130-34.

4. Για τη σάτιρα *Κατὰ φιλοπόρονου γραδς* υπάρχει τώρα η ειδική μελέτη του P. MARCINIAK, Prodomos, Aristophanes and a lustful woman, *Bsl* 73/1-2 (2015), 23-34, όπου εντοπίζονται διακεκομμένες αναφορές με έργα του Αριστοφάνη. Παράλληλα, ο μελετητής παρατηρεί στο ποίημα την σύζευξη της λουκιάνειας (έλεγχος γενικών ελαττωμάτων των ανθρώπων) και της αριστοφανικής (προσωπική επίθεση) σάτιρας.

5. Ο Θεόδωρος Προδρόμος διακωμωδεί έναν καθηγητή γραμματικής για την αμάθειά του (*Ἀμαθής ἢ παρὰ ἐαυτῷ γραμματικός*), έναν σχολιαστή του Πλάτωνα για τον ίδιο λόγο (*Φιλοπλάτων ἢ σκυτοδέψης*), καθώς και τους ανίκανους και αμαθείς γιατρούς της εποχής του (*Δήμιος ἢ ἱατρός*). Και τα τρία κείμενα έχουν εκδοθεί παλαιότερα από την G. PODESTÀ, *Le satire lucianesche di Teodoro Prodromo*, *Aevum* 19 (1945), 242-50 και 21 (1947), 4-10 και 12-21, και ανατυπωθεί στην ανθολογία *La satira bizantina* (Τορίνο 1999) από τον R. ROMANO (*Ἀμαθής*: 300-9, *Δήμιος*: 310-25, *Φιλοπλάτων*: 326-35). Από την άλλη, στον διάλογο *Ἀμάραντος ἢ γέροντος ἔρωτες*, κατακρίνεται ο γάμος ενός γηραιού φιλοσόφου με μία πολύ νεότερη κοπέλα (έκδοση: T. MIGLIORINI, *Teodoro Prodromo, Amaranto, Medioevo Greco* 7 (2007), 183-247, το κείμενο 186-95), ενώ ακόμα ένας διάλογος του Προδρόμου, με τίτλο *Βίων πρᾶσις* (= πώληση βίων), δεν είναι σαφές αν έχει σατιρικό σκοπό (για την συζήτηση, βλ. γενικά MARCINIAK, *Theodore Prodromos' Bion Prasis*).

6. Πρόκειται για δεκαέξι επιγράμματα στα οποία ο ποιητής ψέγει έναν ηλικιωμένο άντρα που θέλει να νυμφευθεί μία πολύ νεότερη κοπέλα (βλ. E. MILLER, *Poésies inédites de Théodore Prodrome, Annuaire de l'Association pour l'encouragement des études grecques en France* 17 (1883), 18-64, 58-63). Σε αυτά, ο σατιριζόμενος δεν είναι μόνο γηραιός, αλλά και «κοιλαράς» (*προγάστωρ*).

«όπλα», όπως τα είδη του ψόγου⁷ και του κοινού τόπου⁸, αλλά και τους τρεις τρόπους του κωμικώς λέγειν που ορίζει ο Ερμογένης στο *Περὶ μεθόδου δεινότητος*⁹.

Φυσικά, η μορφή που λαμβάνει η κωμική λογοτεχνία του 12ου αιώνα δεν είναι ίδια για όλα τα κείμενα. Άλλοι συγγραφείς στρέφονται περισσότερο στον Λουκιανό, όπως ο ανώνυμος δημιουργός του *Τιμαρίωνα*, άλλοι επιλέγουν τον δρόμο της παρωδίας, όπως ο Θεόδωρος Πρόδρομος με την *Κατομνομαχίαν* του¹⁰. Ωστόσο, υπάρχει, καθώς φαίνεται, ένας κοινός παρονομαστής για τα περισσότερα έργα της κωμικής λογοτεχνίας του 12ου αιώνα, αυτός της άσκησης κριτικής μέσω του χιούμορ¹¹. Με άλλα

7. Βλ. M. PATILLON (έκδ.), *Corpus rhetoricum: Aphthonios Progymnasmata, Pseudo-Hermogène*, Progymnasmata, Paris 2008, 137: *Ψόγος ἐστὶ λόγος ἐκθετικὸς τῶν προσόντων κακῶν. Τόπου δὲ κοινῷ διενήνοχε τῷ μὲν τόπον ἐπάγεσθαι κόλασιν, τὸν δὲ ψόγον μόνην ἔχειν διαβολήν.* Για τον ψόγον στη βυζαντινή νοστοροπία, με έμφαση στη σατιρική (άρα και εν μέρει κωμική) διάστασή του κατά τη μέση περίοδο (κυρίως 10ο-11ο αιώνα), βλ. E. M. VAN OPSTALL, *The pleasure of mudslinging: An invective dialogue in verse from 10th century Byzantium*, *BZ* 108/2 (2015), 771-96, ιδίως 789-91.

8. Στα προοιμιακά όμως του Ερμογένη και του Θέωνος, ο (κοινός) τόπος μπορεί να χρησιμοποιηθεί από τον ρήτορα και για την έξαρση των αρετών του κατηγορουμένου. Βλ., για παράδειγμα, στον Θέωνα: *Τόπος ἐστὶ λόγος ἀϋξητικὸς ὁμολογουμένου πράγματος ἤτοι ἀμαρτήματος ἢ ἀνδραγαθήματος* (M. PATILLON (έκδ.), *Aelius Théon, Progymnasmata*, Paris 1997, 62,5-6).

9. Οι τρεις τρόποι είναι οι εξής: α) *κατὰ παρωδίαν*, β) *παρὰ προσδοκίαν* και γ) *τὸ ἐναντίας ποιεῖσθαι τὰς εἰκόνας τῆ φύσει τῶν πραγμάτων*, που περιλαμβάνει τις παράδοξες παρομοιώσεις, όπως, για παράδειγμα, της μονομαχίας του Αχιλλέα και του Έκτορα με κοκορομαχία: βλ. M. PATILLON (έκδ.), *Corpus rhetoricum, tome V: Pseudo-Hermogène, La méthode de l'habileté*, Paris 2014, 86-87. Όπως φαίνεται και από τον τίτλο της έκδοσης, ο Patillon θεωρεί το έργο νόθο. Από τους τρεις αυτούς τρόπους, οι παράδοξες παρομοιώσεις αποτελούν πολύ συχνό φαινόμενο στην κωμική λογοτεχνία του 12ου αιώνα.

10. Η *Κατομνομαχία* αποτελεί παρωδία της αρχαίας τραγωδίας, όπου οι πρωταγωνιστές είναι, αντί για ήρωες και θεοί, ποντικοί και γάτες [βλ. H. HUNGER (έκδ.), *Der byzantinische Katz-Mäuse-Krieg* (BV 3), Wien-Koln 1968, 53].

11. Άλλωστε, έτσι προσλαμβάνει το είδος της αρχαίας κωμωδίας ο Ιωάννης Τζέτζης, λέγοντας ότι αυτή είχε ως κύρια χαρακτηριστικά της το *σκῶμμα* και τον *γέλωτα* (βλ. W. J. W. KOSTER (επιμ.), *Prolegomena de comoedia. Scholia in Acharnenses, Equites, Nubes (Fasc. IA)*, Groningen 1975, 35,58 και 87, 63-64). Ο Τζέτζης έχει δίκιο, αφού η παλαιά κωμωδία προσιδιάζε περισσότερο στην πολιτική σάτιρα, περιλαμβάνοντας ύβρεις επί προσωπικού και άφθονες βωμολοχίες (βλ. B. ZIMMERMANN, *Η αρχαία ελληνική κωμωδία*, μτφ. Η. ΤΣΙΡΙΚΑΚΗΣ, Αθήνα 2002, 65-71). Από την πλευρά του, ο MARCINIAK, *Prodromos, Aristophanes*, 24-26, πιστεύει ότι,

λόγια, η λογοτεχνία αυτή, ακόμα και όταν φορά το δημόδες ένδυμά της, όπως στα *Πτωχοπροδρομικά*, έχει συνήθως σατιρική διάθεση¹².

Δεν ξέρουμε τι εντύπωση προκαλούσε η κωμική λογοτεχνία του 12ου αιώνα στους ακροατές και τους αναγνώστες της, δεν είναι πάντως λίγες οι φορές που οι ίδιοι οι συγγραφείς γελούν μέσα στο πλαίσιο της αφήγησής τους. Επίσης, ιστοριογράφοι όπως ο Νικήτας Χωνιάτης και η Άννα Κομνηνή σημειώνουν περιπτώσεις, κατά τις οποίες ο λαός ξεσπούσε σε γέλια¹³. Εδώ όμως θα ήθελα να εστιάσω στο «λόγιο», αυτοδιηγητικό γέλιο των ίδιων των συγγραφέων, όπως του Θεοδώρου Προδρόμου στον *Δήμιον ἢ ἰατρόν*, σε βάρος των ανίκανων γιατρών που δεν μπορούν να βρουν γιατροειά για τον πονόδοντό του¹⁴, του αφηγητή στον *Ἀνάχαρσιν*, που ξεσπά σε υστερικά γέλια, επειδή συνειδητοποιεί την οικτρή του κατάσταση εξαιτίας του «Ἀνάχαρση»¹⁵, ή της Άννας Κομνηνής που περιγελά τα παθήματα του Ροβέρτου Γυϊσκάρδου, ηγεμόνα των Νορμανδών¹⁶.

σε αντίθεση με την σάτιρα του 11ου αιώνα, εκείνη του 12ου αιώνα –συμπεριλαμβανομένων των σχετικών έργων του Προδρόμου– ακολουθεί περισσότερο την παράδοση του Λουκιανού, δηλαδή αυτή της διακωμώδησης γενικών τύπων, παρά την αριστοφανική της προσωπικής επίθεσης. Κατά την γνώμη μου, δεν είναι απαραίτητο όλες οι σάτιρες του Προδρόμου να ιδωθούν ως «λουκιανικές», όπως φαίνεται να υποστηρίζει ο MARCINIAK, Prodromos, Aristophanes, 24. Για παράδειγμα, ο *Ἀμαθής* ή ο *Φιλοπλάτων* θα μπορούσε να υποκρύπτει τους ανταγωνιστές λογίους, τους οποίους ο Πρόδρομος ήλεγχε για την υποτιθέμενη ημιμάθειά τους. Συνεπώς, η ίδια η κοινωνική θέση των λογίων θα ανάγκαζε τους λογίους να στραφούν σε πιο αριστοφανικές λύσεις, ακόμα και όταν είχαν ως κύριο πρότυπό τους τον Λουκιανό.

12. Για την σατιρική και «επικαιρική» διάσταση των Πτωχοπροδρομικών ποιημάτων, βλ. Μ. ALEXIOU, *Ploys of performance: Games and play in the Ptochoprodromic poems*, *DOP* 53 (1999), 91-109 και Μ. ANGOLD, *Monastic satire and the Evergetine monastic tradition in the twelfth century*, στο: Μ. MULLETT & Α. KIRBY (επιμ.), *The Theotokos Evergetis and eleventh-century monasticism*, Belfast 1994, 86-102.

13. Ο Ρ. MAGDALINO, *Turner en dérision à Byzance*, στο Ε. CROUZET-PAVAN - J. VERGER (επιμ.), *La dérision en Moyen Age. De la pratique sociale au rituel politique*, Paris 2007, 55-72, ιδίως 67, τονίζει ότι κατά τον 12ο αιώνα οι ιστοριογράφοι επιδεικνύουν εντονότερο ενδιαφέρον στην περιγραφή των ψυχολογικών και των κοινωνικών εκδηλώσεων του δημόσιου χλευασμού, γεγονός που αποδίδει στον «ανθρωπιστικό» χαρακτήρα της λογοτεχνίας της εποχής.

14. Βλ. *La satira bizantina dei secoli XI-XV*, 316, 100.

15. Βλ. Δ. Α. ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ, *Μαρκιανὰ ανέκδοτα: 1. Ἀνάχαρσις ἢ Ἀνανίας, 2. Ἐπιστολές-Σιγίλλιο (ΕΕΦΣΠΘ, Παράρτημα, αρ. 45)*, Θεσσαλονίκη 1984, 226, 372-74.

16. Βλ. D. R. REINSCH - Α. KAMBYLIS (έκδ.), *Annae Comnenae, Alexias* (CFHB 40), Berlin - New York 2001, 50, 13-28.

Σύμφωνα με τις σύγχρονες θεωρίες, το γέλιο έχει πολλαπλές αιτίες. Όταν, για παράδειγμα, ένας άνθρωπος σκοντάφτει και πέφτει κάτω, το γέλιο μας για το πάθημά του μπορεί να οφείλεται είτε στο αίσθημα υπεροχής μας απέναντί του, επειδή εμείς μείναμε όρθιοι, είτε στην διασάλευση της ομαλής ροής της πραγματικότητας (σύμφωνα με την νόρμα, οι άνθρωποι πρέπει να μένουν όρθιοι όταν περπατούν), είτε στην μηχανική πτώση του παθόντος, που τον κάνει να φαίνεται στα μάτια μας σαν άκαμπτη μηχανή. Η πρώτη περίπτωση λειτουργεί και σε συμβολικό επίπεδο, αφού γελάμε γενικά με την «πτώση» του άλλου, όταν δηλαδή του συμβαίνει κάτι που αυτόματα μας κάνει να αισθανόμαστε ανώτεροι¹⁷.

Η Άννα Κομνηνή σίγουρα ανταποκρίνεται στην τελευταία περιγραφή: Για την κόρη του βασιλιά των Ρωμαίων, τα παθήματα του εχθρού της αυτοκρατορίας της προκαλούν ένα γέλιο που υποκρύπτει ανωτερότητα και περιφρόνηση απέναντι στον ξένο ηγεμόνα. Και οι περιπτώσεις του Προδρόμου και του ανώνυμου φαίνεται ότι σχετίζονται με το γέλιο της έπαρσης, αφού και οι δύο ουσιαστικά στρέφονται εναντίον της ανεπάρκειας και της απαιδευσίας των αντικειμένων της κριτικής τους. Το γεγονός ότι πονούν, σωματικά ή πνευματικά, τρέπει το γέλιο τους σε κλαυσίγελο¹⁸.

Οι λόγιοι της Κωνσταντινούπολης πάντως είχαν ακόμα έναν λόγο να γελάσουν, τούτη την φορά με τους *ἀγροίκους* (= επαρχιώτες), των οποίων η συμπεριφορά ερχόταν σε πλήρη αντίθεση με το αίσθημα *ἀστειότητας* (= αστικής συνείδησης και συμπεριφοράς, σε συνδυασμό με υψηλή παιδεία) που διακατείχε τους πρώτους¹⁹. Είναι χαρακτηριστική

17. Και οι τρεις αυτές πηγές του γέλιου μελετώνται εκτενώς στο βιβλίο του Δ. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΗ, *Πιερότοι ποιητές στην εποχή της παρακμής. Το γέλιο ως επιθανάτιος ρόγχος*, Αθήνα 2015, 10-72.

18. Κατά τον Bergson, το γέλιο που προκαλείται από το κωμικό απαιτεί από τον θεατή να παραμείνει ασυγκίνητος (βλ. Η. BERGSON, *Το γέλιο*, μτφ. Β. ΤΟΜΑΝΑΣ, Αθήνα 1998, 114-15). Ο Προδρόμος και ο ανώνυμος είναι οι πρωταγωνιστές του δράματός τους, συνεπώς το γέλιο τους είναι αναμειγμένο με δάκρυα.

19. Για την *ἀστειότητα* κατά τον 11ο αιώνα, βλ. F. BERNARD, *Asteiotes and the ideal of the urbane intellectual in the Byzantine eleventh century*, *Frühmittelalterliche Studien* 47 (2013), 129-42. Σε άλλη του μελέτη, ο ερευνητής αναλύει με μεθοδικό τρόπο το πώς η *ἀστειότης* λειτουργούσε και ως κώδικας επικοινωνίας στις επιστολές μεταξύ των λογίων από τον 10ο έως τον 12ο αι., επιτρέποντας την ανάδειξη ενός πνευματώδους χιούμορ, που συχνά απαιτούσε την πολύ καλή γνώση εκ μέρους του παραλήπτη των αναφορών που γίνονταν στην αρχαία γραμματεία, προκειμένου να αποκωδικοποιήσει και να

η αφήγηση του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης σχετικά με δύο άντρες (τον διδάσκαλο του Ευσταθίου και έναν φίλο του) που βρέθηκαν στην εξοχή και επέλεξαν ως τρόπο διασκέδασης να περιγελούν τους περαστικούς επαρχιώτες. Μάλιστα, τους φαινόταν ακόμα πιο αστείο όταν κάποιοι διαβάτες τους ανταπαντούσαν με βωμολοχίες²⁰.

Με βάση όλα τα παραπάνω, έχει ενδιαφέρον να εξετάσουμε τι μορφές παίρνει το *κωμικόν* μέσα στο έργο ενός πρωτευουσιάνου λογίου του 12ου αιώνα, καθώς και τους τρόπους με τους οποίους εκδηλώνεται το γέλιο στα κείμενά του²¹. Ο Κωνσταντίνος Μανασσής αποτελεί αντιπροσωπευτικό

«ξεκλειδώσει» το αστείο: βλ. F. BERNARD, *Humor in byzantine letters of the tenth to twelfth centuries (some preliminary remarks)*, *DOP* 69 (2015), 179-195, κυρίως 183-90, για το χιούμορ που εδράζεται στον κοινό (πνευματικό και κοινωνικό) κώδικα της *ἀστειότητος*, και 192-93, για την πολύ καλή γνώση της αρχαίας γραμματείας ως προϋπόθεση για να γίνει κατανοητό το «αστείο».

20. Βλ. T. L. F. TAFEL, *Eustathii Metropolitae Thessalonicensis Opuscula*, Frankfurt 1832, 111,49-112,4 (Πβλ. GARLAND, "And his bald head...", 24 και P. MAGDALINO, *Byzantine snobbery*, στο *The Byzantine Aristocracy, IX-XIII centuries*, [BAR 221], Oxford 1984, 70). Σε μία γενική θεώρηση του βυζαντινού χιούμορ, κυρίως στην σχέση του με την θρησκεία, ο P. MARCINIAK, *Laughing against all odds. Some observations on humour, laughter and religion in Byzantium*, στο: H. GEYBELS - W. VAN HERCK (επιμ.), *Humour and Religion. Challenges and Ambiguities*, London, 2011, 141-155, ιδίως 149, τονίζει ότι δεν θα πρέπει να ταυτίζουμε πάντα το χιούμορ του ελληνικού Μεσαίωνα με την γελοιοποίηση και την εξύβριση. Αυτό είναι αλήθεια, αν και γενικά παρατηρώ ότι ειδικά τον 12ο αιώνα το χιούμορ των λογίων στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στην αιχμηρή σάτιρα, άρα σε μεγάλο βαθμό και στην εξύβριση, για όλους τους λόγους (κοινωνικούς και λογοτεχνικούς) που αναφέραμε. Η άλλη διάσταση του βυζαντινού χιούμορ της εποχής, την οποία ανέφερα στην προηγούμενη σημείωση, πηγάζει από την πνευματώδη *ἀστειότητα*, που κυρίως διοχετεύεται στην αλληλογραφία των λογίων, ήδη από τον 10ο αι. (Βλ. BERNARD, *Humor in the byzantine letters*).

21. Δεν θα με απασχολήσει το σύντομο επίγραμμα *Περὶ γέλωτος* που εντάσσεται στο αποκαλούμενο *Ἠθικό ποίημα* (βλ. E. MILLER, *Poème Moral de Constantin Manassès, Annuaire de l'Association pour l'encouragement des études grecques en France* 9 (1875), 23-75, κυρίως 72,838-844). Πέρα από το γεγονός ότι δεν ξέρουμε με βεβαιότητα αν το ποίημα ανήκει στον Μανασσή (για την συζήτηση, βλ. E. ΤΣΟΛΑΚΗΣ, Το λεγόμενο "Ἠθικό ποίημα" του Κωνσταντίνου Μανασσή. Προσέγγιση-Περιήγηση, *Ελληνικά* 53 (2003), 7-18), οι λόγοι αυτοί στίχοι αποτελούν μία *γνώμη* με θρησκευτική απόχρωση πάνω στο αβέβαιο του ανθρώπινου βίου και ως εκ τούτου δεν έχουν να μας πουν πολλά πράγματα ούτε για τη βυζαντινή αίσθηση του χιούμορ ούτε για το γέλιο στη λογοτεχνία του 12ου αι. Για μία σύντομη αναφορά στο επίγραμμα, βλ. MARCINIAK, *Laughing against all the odds*, 145. Ο ίδιος μελετητής θεωρεί αλλού (MARCINIAK, *Prodromos, Aristophanes*, 25) το επίγραμμα ως ένδειξη

παράδειγμα λογίου της Κωνσταντινούπολης και ταυτόχρονα έναν από τους πλέον ενδιαφέροντες συγγραφείς της εποχής των Κομνηνών. Ως προς την αστική ιδεολογία του, το *Όδοιπορικόν*, ένα πολύστιχο ποιητικό εγκώμιο στην Κωνσταντινούπολη με ταυτόχρονη απόρριψη εκ μέρους του ποιητή οτιδήποτε άλλου έχει σχέση με την επαρχία ή τους ξένους, μιλά από μόνο του²².

Όσον αφορά στις λογοτεχνικές του ικανότητες, ο Μανασσής αποδεικνύεται ένας πραγματικός δεξιότηνης της γραφής, με την λεξιπλασία του να αποτελεί ένα κεφάλαιο από μόνη της²³. Επίσης, αν ο λογοτεχνικός 12ος αιώνας διακρίνεται για τον πειραματισμό του, ο Μανασσής θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ένας από τους θαρραλέους εκπροσώπους του, διότι εδώ έχουμε να κάνουμε με έναν συγγραφέα που δεν διστάζει να εφαρμόσει το παραδοσιακό ρητορικό είδος της *έκφράσεως* (=λεπτομερούς περιγραφής), όχι μόνο σε όμορφες γυναίκες, όπως συνηθίζοταν, αλλά και σε διάφορα πτηνά (γεράκια, σπίνους,

για το ότι η σάτιρα τον 12ο αιώνα είναι συνειδητά λιγότερο προσωπική σε σχέση με τον 11ο αιώνα, στηριζόμενος στον στίχο: *κρείσσον γελᾶν γὰρ ἑαυτὸν ἢ παίζειν τὸν πλησίον* (στ. 842). Πιστεύω ότι η απομόνωση αυτού του στίχου παραλλάσσει το χριστιανικό νόημα του επιγράμματος, που καταλήγει: *Μὴ κρίνειν οὖν ἀλλότριον οἰκέτην ἔδειξέ σοι | Παύλου φωνή, καὶ τοῦ Χριστοῦ λόγοι σαφῶς οἱ θεῖοι* (στ. 843-44). Εδώ βρισκόμαστε στο *μὴ κρίνετε ἵνα μὴ κριθήτε* (Μτ. 7,1) της Καινῆς Διαθήκης, όχι στο πεδίο της λόγιας σάτιρας.

22. Το ποίημα εντάσσεται στην ευρύτερη ιδεολογία των πρωτευουσιάνων λογίων του 12ου αιώνα που αποστρέφονται τους ξένους, αλλά και την επαρχία. Βλ. γενικά C. GALATARIOTOU, *Travel and perception in Byzantium*, *DOP* 47 (1993), 221-42 και ROILIOS, *Amphoteroglossia*, 77-79. Στην πολιτισμική ανάλυση της Γαλαταριώτου, η M. MULLETT αντιπροτείνει την κεμενική ανάλυση με βάση την ιστορία της λογοτεχνίας, λαμβάνοντας παράλληλα υπόψη το κοινό στο οποίο απευθύνονταν οι συγγραφείς (βλ. M. MULLETT „In peril on the sea: Travel genres and the unexpected, στο: R. MACRIDES (επιμ.), *Travel in the Byzantine World*, Aldershot- Burlington 2002, 259-84, κυρίως 283-84). Πβλ. επίσης MARCINIAK, *The byzantine sense of humour*, 131-32 για μία σύντομη αναφορά στη διακωμώδηση των ξένων από τους Βυζαντινούς.

23. Για το λεξιλόγιο του Μανασσή υπάρχουν μόνο μερικές μελέτες του Ο. ΛΑΜΨΙΑΗ για τη *Σύνοψιν Χρονικήν* (οι υπ. αρ. 15-20, αναδημοσιευμένες στην συγκεντρωτική έκδοση *Δημοσιεύματα περὶ τὴν Χρονικὴν Σύνοψιν Κωνσταντίνου τοῦ Μανασσή*, Ἀθήνα 1980· κατά βάση, πρόκειται για ευρετήρια). Η λεξιπλαστική δεινότητα του Μανασσή έχει τονιστεί ήδη από την αρχή του 20ου αιώνα, από τον K. HORNA, *Eine unedierte Rede des Konstantin Manasses*, *Wiener Studien* 28 (1906), 171-204, ιδίως 173.

γερανούς, καρδερίνες)²⁴, όπως επίσης και σε έναν πυγμαίο άντρα που ταξίδεψε από την Χίο στην Κωνσταντινούπολη, για να ψυχαγωγήσει την τοπική αριστοκρατία²⁵.

Οπωσδήποτε, το ενδιαφέρον του Μανασσή για τον μικροκαμωμένο και δύσμορφο –για τα δεδομένα του μέσου όρου– άνθρωπο δεν αποτελεί μοναδική περίπτωση στην λογοτεχνία του 12ου αιώνα²⁶. Ωστόσο, είναι τουλάχιστον ενδιαφέρον ότι ο συγγραφέας δεν αρνείται ποτέ έναν μικρό πειραματισμό στα έργα του, δείχνοντας με αυτό τον τρόπο ότι αντιμετώπιζε την λογοτεχνική παράδοση όχι ως κάτι ασφυκτικό, ούτε ως απλή υποχρέωση, αλλά ως μία ευκαιρία να συνομιλήσει με ένα εύρωστο σώμα ζωντανών κεμένων.

Αν θεωρούσαμε ως δεδομένη την, ως την ονομάσουμε έτσι, «συγγραφική ελευθεριότητα» του Μανασσή, τότε δεν θα μας έκανε εντύπωση ότι στα γραπτά του εμφανίζεται δύο φορές το γέλιο, ως αντίδραση του ίδιου του πρωτοπρόσωπου αφηγητή, την πρώτη φορά στην *Ἐκφρασιν ἀλώσεως σπίνων καὶ ἀκανθίδων*, με τον γεμάτο ζωντάνια γέροντα που από τον υπέρμετρο ζήλο του, κατά την διάρκεια ενός κυνηγιού πτηνών, σκοντάφτει και πέφτει στο χώμα και την δεύτερη με το πάθημα των φίλων του, που γίνονται θύματα του ταλέντου της κατοικίδιας καρδερίνας του, στην *Μονωδία ἐπὶ ἀστρογλήνω τεθνηκότι*.

24. Ο Μανασσής περιγράφει σε τρία διαφορετικά έργα του διάφορα πτηνά: Το γεράκι και τον γερανό στην *Ἐκφρασιν κυνηγεσίου γεράνων* (E. KURTZ, «Ešče dva neizdannyh proizvedenija Konstantina Manassi, VVr 12 (1905), 82, 130-54 και 87, 281-96.), ένα πουλάκι που χαρακτηρίζεται αόριστα *στρουθίον* στην *Ἐκφρασιν σπίνων καὶ ἀκανθίδων* (HORNA *Analekten* [βλ. σημ. 27], 11, 190-98), και την καρδερίνα στην *Μονωδία ἐπὶ ἀστρογλήνω* (K. HORNA, *Einige unedierte Stücke des Manasses und Italikos*, στο: *Jahresbericht des k. k. Sophiengymnasiums in Wien 1901/1902*, Wien 1902, 3-26: κυρίως 7, 24-8, 15).

25. Σύμφωνα με τον αφηγητή, ο μικροκαμωμένος άντρας ήταν *τινός τῶν εὐγε-νεστέρων τὸ ἀστέισμα* (L. STERNBACH, *Constantini Manassae ephrasis inedita*, στο: *Symbolae in honorem Prof. Dris Ludovici Ćwikliński*, Leopoli 1902, 1-10, κυρίως 7, 37-38). Βλ. και πρόσφατη έκδοση: CH. MESSIS – I. NILSSON, *Constantin Manassès, la description d' un petit homme*, *JOB* 65 (2015), 169-194.

26. Για την σωματική δυσμορφία ως αφορμή διακωμώδησης και επίθεσης, βλ. Μ. HATZAKI, *The good, the bad and the ugly*, στο: L. JAMES (επιμ.), *A companion to Byzantium*, Malden, Oxford 2010, 93-107, 98: «Ugliness, linked to ridicule in Byzantine writing, also served as a source of abuse». Για το ενδιαφέρον των βυζαντινών λογίων του 12ου αιώνα για την σωματική ατέλεια, βλ. ROILOS, *Amphoteroglossia*, 281-82. Ο Ροϊλός χαρακτηρίζει αυτή την τάση ως «νατουραλιστική» («a keen interest in naturalistic details»).

Πρώτα, το απόσπασμα από την *Ἐκφρασιν ἀλώσεως*:

τὸ μὲν στόμα κόνεως ὁμοῦ καὶ χόρτου πεπλήρωτο καὶ τῷ φορτυῶ ἐπιβέβυστο, ἀλλ' οὐκ ἔμελε τούτου τῷ γέροντι. ἀλλ' ὀρθιάσας αὐτὸν πάλιν δρομικώτερος ἐφέρετο. τότε πρώτως ἔγγων, ὡς προθυμία καὶ γήρας νικᾷ καὶ πόθος ὑπερθερμαίνει τῆς ἡλικίας τὸ παρειμένον καὶ ἀκμαιοτέρων τίθησι. καίτοι γὰρ δαίμονι τοιούτῳ παλαίσας καὶ κινδυνεύσας ἐκκρουσθῆναι καὶ τοὺς ὀδόντας, ὅμως ὑπερπεπήδηκε καὶ ὑπερέδραμε τὰ μειράκια καὶ πρώτος ἐπὶ τὸν ὀρνιθοφόντην ἦλθεν ἰέρακα καὶ τῆς εὐαγρίας πρωτάγγελος γέγονε, τοῦ δὲ ἐπικράνου καὶ τῶν χειλέων καὶ τῆς τῶν παλαμῶν ὑποδρῦψεως οὐδ' ὄναρ ἐμέμνητο. ἐγὼ δὲ γέλω ἐξέθανον, ὡς εἶδον ἀκαλυφῆς τὸ κρανίον καὶ ἀπολάμπον τῇ φαλακρώσει²⁷.

Αρχικά, παρατηρούμε ότι εδώ αναπτύσσεται το δημοφιλές στην εποχή του μοτίβο της διακωμώδησης ή η στηλίτευσης γηραιών ανθρώπων που επιδίδονται σε δραστηριότητες που αρμόζουν σε νέους, είτε ερωτικές είτε άλλες (όπως συμβαίνει εδώ)²⁸. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι, όπως οι συνάδελφοί του, έτσι και ο Μανασσής θα αισθανόταν ενδόμυχα ένα κάποιο αίσθημα υπεροχής απέναντι στον ηλικιωμένο που δείχνει να γελοιοποιείται στα μάτια των υπολοίπων²⁹.

27. K. HORNA, *Des Konstantin Manasses Schilderung einer Vogeljagd [=ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ: Analekten zur byzantinischen Literatur, Wien 1905, 9, 125-35]*.

28. Βλ. ROLOS, *Amphoteroglossia*, 288-89 για το γήρας, και συγκεκριμένα τις ηλικιωμένες που πίνουν πολύ, ως αντικείμενο διακωμώδησης κατά τον 12ο αι. Ιδιαίτερη προσοχή αξίζει στην σημ. 224, όπου προτείνεται η συνεξέταση της βυζαντινής παραγωγής με την αντίστοιχη του δυτικού Μεσαίωνα (βλ. επίσης και την σημ. 128 στην σ. 260, όπου ο συγγραφέας συζητά την πιθανή γνώση της λατινικής λογοτεχνίας από τους βυζαντινούς λογίους του 12ου αιώνα). Για την προϊστορία του μοτίβου στο είδος της αρχαίας κωμωδίας, βλ. ROLOS, *Amphoteroglossia*, 289, σημ. 225. Για άλλες πιθανές πηγές (για το γήρας γενικά), βλ. MIGLIORINI, Teodoro Prodromo, *Amaranto*, 205-7. Για ένα γενικό διάγραμμα του μοτίβου του άμυαλου γήρατος στη βυζαντινή λογοτεχνία, βλ. M. KUHLANKOVÁ, Το άμυαλο γήρας στη βυζαντινή και πρώιμη νεοελληνική λογοτεχνία, *Neograeca Bohemica* 14 (2014), 41-49. Σε κάθε περίπτωση, η σάτιρα των γηραιών ανθρώπων στην λογοτεχνία του 12ου αι. θα μπορούσε να γίνει αντικείμενο περαιτέρω μελέτης.

29. Μία τέτοια ψυχολογική αντίδραση υποστηρίζεται και από τις σύγχρονες θεωρίες για το γέλιο, όπου ακριβώς η σκηνή ενός ανθρώπου που σκοντάφτει και πέφτει συγκαταλέγεται στα κλασικά παραδείγματα αυτών των θεωριών (βλ. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΗΣ, Πιερότοι ποιητές, 9-10).

Μάλιστα, τα παιδιά που συμμετέχουν στο κυνήγι γελούν μέσα από τα δόντια τους με το πάθημα του άντρα³⁰: *καὶ τοῖς μὲν πολλοῖς γέλωσ ἐπήει, ἐδεδίεσαν δὲ ὡς φόβητρον τὸ γερόντιον καὶ ὑπ' ὀδόντα ἐγέλων*³¹.

Επιπρόσθετα, εκτός από αυτό το απόσπασμα, ο γέροντας κατέχει σημαντικό ρόλο σε όλη την αφήγηση, αφού ο Μανασσής, παράλληλα με την περιγραφή του κυνηγιού, σχολιάζει σταθερά τον ζήλο και την αεικινήσια του γηραιού άντρα, παρομοιάζοντας τις αντιδράσεις του με πρόσωπα από την αρχαιότητα και την Αγία Γραφή, όπως ο Καμβύσης και ο Ιωνάς - αναγνωρίζουμε εδώ τον τρίτο τρόπο που ορίζει ο Ερμογένης στο *Περὶ μεθόδου δεινότητος* για την επίτευξη του κωμικού αποτελέσματος, την παράδοση παρομοίωση³².

Ωστόσο, το σχόλιο του αφηγητή στο απόσπασμα για την προθυμία που νικά ακόμα και το γήρας διαφοροποιεί σε κάποιο βαθμό τον Μανασσή από τους άλλους λογοτέχνες της εποχής που καταπιάστηκαν με την σάτιρα ηλικιωμένων, όχι μόνο γιατί μετριάξει το πάθημα του ανθρώπου που διακωμωδεῖται, αλλά και επειδή οι άλλοι συγγραφείς και ποιητές άγγιξαν τα όρια της σάτιρας στα δικά τους έργα, γελοιοποιώντας ολοκληρωτικά τους στόχους τους. Είναι εμφανές πως ο σκοπός του Μανασσή δεν ήταν ακριβώς αυτός ως προς τον ηλικιωμένο και ότι βρισκόμαστε αρκετά μακριά από τον *κοινὸν τόπον* και τον *ψόγον* της ρητορικής παράδοσης, δύο είδη στα οποία αναφερθήκαμε λίγο παραπάνω.

Άλλωστε, το συμπέρασμα του Μανασσή: *τότε πρώτως ἔγνω, ὡς προθυμία καὶ γήρας νικᾷ καὶ πόθος ὑπερθερμαίνει τῆς ἡλικίας τὸ παρεμμένον καὶ ἀκμαιότερον τίθησι*, πολύ πιθανόν φανερώνει επιρροή είτε από την *Χρονογραφία* του Μιχαήλ Ψελλού (ο λόγος για τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Δ΄ τον Παφλαγόνα): *δείξας Ῥωμαίοις ὅτι προθυμία νεκροὺς ἀνίστησι καὶ ὁ περὶ τὰ καλὰ ζῆλος τὴν τοῦ σώματος ἀτονίαν νικᾷ*³³, είτε από τον επιτάφιο του Γρηγορίου Ναζιανζηνού για τον

30. Κατὰ αντίστοιχο τρόπο, στον *Ἀμάραντο* οι παρευρισκόμενοι στην οικία του Στρατοκλή μόλις κρατούσαν τα γέλια τους, ακούγοντας την ανάγνωση του συμφωνητικού του γάμου μεταξύ του γηραλέου γαμπρού και της νεότατης κοπέλας (MIGLIORINI, Teodoro Prodromo, *Amaranto*, 192,12). Εδώ όμως τα συμφραζόμενα είναι πολύ διαφορετικά, αφού ο άντρας γίνεται αντικείμενο πλήρους χλεύης από την ομήγυρη, έστω και εν αγνοία του.

31. HORNA, *Des Konstantin Manasses...* [βλ. σημ. 27], 10,143-44.

32. Βλ. εδώ, σημ. 9.

33. D. R. REINSCH (έκδ.), *Michaelis Pselli, Chronographia*, Berlin - Boston 2014, 77,9-10.

Μ. Βασιλείο: *καὶ προθυμία νεκροὺς ἀνίστησι. Καὶ πηδᾶ γῆρας χρισθὲν τῷ Πνεύματι*³⁴. Και στις δύο περιπτώσεις, οι συγγραφείς αποσκοπούν ξεκάθαρα στον έπαινο των ηρώων τους.

Πέρα όμως από τις προθέσεις του αφηγητή, το απόσπασμα κινεί την περιέργεια για ακόμα έναν λόγο: Ο αφηγητής πνίγεται στα γέλια βλέποντας τις προσπάθειες του γέροντα και κυρίως όταν το πέσιμο φανερώνει την τέλεια αραιώση της κόμης του. Παρότι ότι ούτε η διακωμώδηση της φαλάκρας αποτελεί προνόμιο του Μανασσή στον αιώνα που έζησε (αντίθετα, αποτελούσε σχετικά συχνό μέσο γελοιοποίησης³⁵), εδώ μας ενδιαφέρει πιο πολύ η πράξη του πηγαίου πρωτοπρόσωπου και αυτοδιηγητικού γέλιου, το οποίο δύσκολα εντοπίζουμε σε άλλον συγγραφέα της εποχής.

Την ίδια αντίδραση συναντούμε και στην *Μονωδία ἐπὶ ἀστρογλήνῳ τεθνηκότι*, όπου ο συγγραφέας αφηγείται πώς κάποιοι φίλοι του που τον επισκέφτηκαν στο σπίτι του απατήθηκαν από την ικανότητα της καρδερίνας του να μιμείται τις φωνές άλλων πτηνών, νομίζοντας έτσι ότι μέσα στο σπίτι κυκλοφορούσαν σκαθιά (είδος καρδερίνας), καρδερίνες και σπίνιοι:

*οἱ δὲ ἄνδρες τὸν μὲν στρουθὸν οὔπω ἰδόντες, τῶν δὲ φωνῶν γινώσκοντες τὸ διάφορον περιέχασκον τὰ ἐντοίγια καὶ περιεσκόπουν τὴν ὄροφην καὶ περιήθρουν τὰς παραθύρους καὶ που ἐφαντάζοντο σπίνους περυσσομένους καὶ ὑπερπετομένας ἀκανθυλλίδας καὶ πυκνὰ πυκνὰ πρὸς ἀλλήλους τοῦτο ἐπέλεγον. ὡς δὲ μὲ εἶδον ἀνακαγχάσαντα κᾶπὶ τῇ τοιαύτῃ πλάνῃ καυρὸν ἐγελάσαντα, τότε δὴ τότε συνῆκαν τοῦ πράγματος*³⁶.

34. PG 36, στ. 548 A.

35. Μπορούμε να θυμηθούμε το περιστατικό που αφηγείται ο Χωνιάτης σχετικά με τον Ιωάννη Δούκα, κατά την διάρκεια της τελετής στέψης του Αλεξίου Γ' Αγγέλου. Ο Δούκας έπεσε από το μουλάρι στο οποίο επέβαινε, χάνοντας έτσι την κορόνα από το κεφάλι του. Όταν αποκαλύφθηκε η τέλεια φαλάκρα του Δούκα, ο λαός ξέσπασε σε γέλια (Βλ. I. A. VAN DIETEN (έκδ.), *Nicetae Choniatae Historia* (CFHB 11/1), Berlin - New York 1975, 459,47-49). Επίσης στον *Αμάραντο*, το στεφάνι που φορά στο κεφάλι του ο γηραιός γαμπρός διαγράφει την φαλάκρα του, αναγκάζοντας τον αφηγητή, αλλά και τους προσκεκλημένους, να διασκορπιστούν σε διαφορετικά μέρη για να αφήσουν να βγει ελεύθερο το γέλιο που μέχρι τότε κατέπνιγαν (MIGLIORINI, Teodoro Prodromo, *Amaranto*, 193,14).

36. HORNA, *Einige unedierte Stücke*, 6,24-29.

Όπως και στην περίπτωση του κυνηγιού, έτσι και εδώ ο αφηγητής δεν έχει κανένα πρόβλημα να μοιραστεί με το αναγνωστικό του κοινό ένα ανάλαφρο και χαριτωμένο περιστατικό, ούτε να παρουσιάσει τον εαυτό του να χορταίνει γέλιο. Πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι και εδώ το γέλιο του αφηγητή υποκρύπτει ένα, συγκρατημένο έστω, αίσθημα ανωτερότητας απέναντι στους συναδέλφους του. Από την συνέχεια του κειμένου μαθαίνουμε ότι οι φίλοι του εντυπωσιάστηκαν από τις ικανότητες του περωτού του φίλου, εγκωμιάζοντας μάλιστα το πτηνό με στίχους του Ομήρου. Είναι φανερό ότι η μορφωμένη, «πολύγλωσση» καρδερίνα γίνεται εδώ το alter ego του αφηγητή, συνεπώς τα επαινετικά σχόλια στρέφονται εμμέσως προς αυτόν³⁷.

Η παραπάνω εύθυμη αφήγηση σπάει την πένθιμη και ελεγειακή διάθεση του υπόλοιπου πεζογραφήματος (ο τίτλος μιλά ξεκάθαρα για *μονωδία*³⁸), λειτουργώντας ως διάλειμμα από τον θρήνο του συγγραφέα για τον χαμένο κατοικίδιο φίλο του. Φαίνεται, λοιπόν, ότι ο Μανασσής δεν διστάζει να εισαγάγει ένα ανάλαφρο επεισόδιο μέσα σε μία σκυθρωπή αφήγηση. Μάλιστα, ανατρέχοντας στα υπόλοιπα έργα του, εντοπίζουμε ένα χωρίο που επεξηγεί θεωρητικά την πρακτική αυτή. Πρόκειται για μερικούς στίχους από τον τέταρτο και τελευταίο Λόγο του *Όδοιπορικού* του:

*Οὐδὲν δὲ καινὸν οὐδὲ πόρρω τῆς τέχνης
παρεισενεγκεῖν καὶ γελοῖον τοῖς λόγοις
τοῖς γὰρ λυπηροῖς καὶ γέμουσι τοῦ πάθους
καὶ χαρίεντα συγκεραννύειν δέον
καὶ ταῖς σκυθρωπαῖς ἱστοριογραφαίαις
γελωτοεργοὺς παιδιὰς προσαγαγεῖν*³⁹.

37. Νωρίτερα στο κείμενο, ο αφηγητής είχε αναφέρει πως η καρδερίνα συχνά συνόδευε με το όμορφο τραγούδι της την μελέτη του ιδιοκτήτη της, προσαρμόζοντάς το μάλιστα ανάλογα με τα κείμενα που αυτός διάβαζε (βλ. HORNA, *Einige unedierte Stücke*, 4,32-5,15).

38. Στα βυζαντινά χρόνια, η *μονωδία* ήταν συνώνυμη του *ἐπικηδείου* και του *ἐπιταφίου λόγου* (βλ. A. SIDERAS, *Die byzantinischen Grabreden. Prosopographie, Datierung, Überlieferung. 142 Epitaphien und Monodien aus dem byzantinischen Jahrtausend* [WBS 19], Wien 1994, 75, σημ. 193).

39. Κ. ΧΡΥΣΟΓΕΛΟΣ, *Το Όδοιπορικόν του Κωνσταντίνου Μανασσή. Κριτική έκδοση, μετάφραση, σχόλια* (ιδ. διατριβή), Θεσσαλονίκη 2015, βλ. και <http://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/35975> (στο εξής: *Όδοιπορικόν*), IV 89-94.

Δυστυχώς, αυτή η «θεωρητική τοποθέτηση» δεν βρίσκει την εφαρμογή της παρά μόνο στην μονωδία για την καρδερίνα και στο ίδιο το *Όδοιπορικόν*, όπου αμέσως μετά τους προαναφερθέντες στίχους ο ποιητής αφηγείται ένα αστείο περιστατικό που του έτυχε στην Κύπρο, κατά την διάρκεια της Θείας Λειτουργίας, το οποίο έχει ως εξής (IV 95-130): Όλοι βρίσκονται στην εκκλησία για τον εορτασμό της Πεντηκοστής. Ο ναός είναι ασφυκτικά γεμάτος και δίπλα στον ποιητή πηγαίνει και κάθεται ένας Κύπριος που αναδίδει την δυσάρεστη μυρωδιά κρασιού αναμειγμένου με σκόρδο. Ο Κύπριος αγνοεί επιδεικτικά τις παρακλήσεις του ποιητή να απομακρυνθεί, αναγκάζοντας τον τελευταίο να χειροδικήσει. Μόνο με αυτό τον τρόπο έφυγε τελικά ο Κύπριος από κοντά του.

Είναι φανερό ότι εκτός από θεωρητική τοποθέτηση, οι στίχοι IV 89-94 αποτελούν ένα άλλοθι για να αφηγηθεί ο ποιητής το τολμηρό περιστατικό (για το οποίο σπεύδει να εξηγήσει στον τελευταίο στίχο: «Έτσι έγινε, τι να κάνουμε;»), χρησιμοποιώντας μάλιστα κοπρολογικό λεξιλόγιο (βλ. IV 106: *ὡς τῶν κακῶν μου τὴν δυσῶδη κοπρίαν* και 129: *οὕτω μόλις πέφενγεν ὁ σκατοφάγος*), που όπως έχουμε προαναφέρει ήταν ένα δημοφιλές μέσο διακωμώδησης ή άσκησης κριτικής στα χρόνια του Μανασσή. Ωστόσο, ο μελετητής δεν μπορεί παρά να παρατηρήσει ότι στα αλήθεια το περιστατικό λειτουργεί ως ένα είδος κάθαρσης για τον αναγνώστη / ακροατή του *Όδοιπορικοῦ*, ύστερα από 400 σχεδόν στίχους θρήνων και γενικής απαισιοδοξίας. Με άλλα λόγια, ο Μανασσής μένει πιστός στην άποψή του ότι μέσα στις πένθιμες αφηγήσεις πρέπει να αναμιγνύονται και εκείνες που προκαλούν το γέλιο (άρα εύθυμες)⁴⁰, κάτι άλλωστε που έπραξε, όπως φάνηκε, και στην μονωδία για την καρδερίνα.

Πάντως, ούτε η ανάμιξη κωμικών, ή έστω ανάλαφρων, στοιχείων σε κείμενα με δραματικό χαρακτήρα συγκαταλέγεται στα αποκλειστικά χαρακτηριστικά του Μανασσή, αντίθετα εντοπίζεται και σε άλλα κείμενα του 12ου αιώνα. Αρκεί μονάχα να θυμηθούμε μία σκηνή από την ερωτική μυθιστορία του Νικήτα Ευγενειανού (*Τὰ κατὰ Δρόσιλλαν καὶ Χαρικλέα*), όπου μία γριά γυναίκα, η Βαρυλλίς, γιορτάζει την

40. Οποσδήποτε η σκηνή στο *Όδοιπορικόν* με τον Κύπριο δύσκολα φαίνεται αστεία στον σύγχρονο αναγνώστη. Ο MAGDALINO, *Tourner en dérision*, 58, την χρησιμοποιεί μάλιστα ως παράδειγμα για την δυσκολία προσέγγισης παλαιότερων πολιτισμών.

επανάωση του ξευγαριού με έναν διονυσιακό χορό πάνω στο τραπέζι. Η ηλικιωμένη όμως παρασύρεται από την μέθη της στιγμής και τελικά παραπατά, με αποτέλεσμα να πέσει από το τραπέζι. Η ομήγυρη ξεκαρδίζεται. Αμέσως μετά, η Βαρυλλίς πέρδεται τρεις φορές⁴¹. Σε μία τέτοια σκηνή αναγνωρίζουμε και πάλι το μοτίβο της διακωμώδησης του γηραιού, εδώ όμως μας ενδιαφέρει περισσότερο ότι το απόσπασμα αυτό περιστοιχίζεται από επεισόδια που προκαλούν πολύ έντονα (και δυσάρεστα) συναισθήματα, όπως ο πολύστιχος οδυρμός της Δροσίλλας στον ένατο Λόγο, για τον χαμό του Κλεάνδρου⁴².

Ίσως η κύρια διαφορά του *Όδοιπορικού* σε σχέση με μία σκηνή όπως η προηγούμενη, έγκειται στο γεγονός ότι ο Μανασσής προσποιείται ότι εκθέτει τις προσωπικές του εμπειρίες, όπως άλλωστε κάνει σε όλα τα κείμενα που έχουν εξεταστεί μέχρι εδώ. Πραγματικά, ο Μανασσής δεν νιώθει ότι πρέπει να φορέσει το προσωπίο του παντογνώστη αφηγητή για να αφηγηθεί κάτι αστείο ή ανάλαφρο, ούτε να απευθυνθεί σε δεύτερο πρόσωπο σε εκείνον που θέλει να περιγελάσει, και πάνω από όλα δεν φοβάται να παρουσιάσει τον εαυτό του να γελά (αν και όχι συγκεκριμένα στο *Όδοιπορικό*).

Με τον Μανασσή βρισκόμαστε, λοιπόν, μπροστά σε έναν συγγραφέα που αγαπά τον πειραματισμό και την υπέρβαση των κανόνων. Μπορεί στα λογοτεχνικά του μοτίβα, στην μίξη του τραγικού με το κωμικό, στην αστική ιδεολογία του και στον εγωκεντρισμό του να αποδεικνύεται γνήσιο παιδί της εποχής του⁴³, δεν παύει όμως να

41. F. CONCA (έκδ.), *Nicetas Eugenianus, De Drosillae et Chariclis amoribus*, Leiden 1990, VII,270-92. Πβλ. ROÏLOS, *Amphoteroglossia*, 288-89.

42. Πρόκειται για τους στ. IX, 37-107. Πβλ. Roilos, *Amphoteroglossia*, 294 και 296, αλλά και 291, για την πιθανή επιρροή του χαρακτήρα της Βαρυλλίδας από την Εκάλη, ηρωίδα στο ομώνυμο επύλλιο του αλεξανδρινού ποιητή Καλλίμαχου (3ος αι. π.Χ.).

43. Ας σημειωθεί ότι η μονοδία για την καρδερίνα έχει ενδεχομένως επηρεαστεί από ένα κατά τι παλαιότερο και παρόμοιο κείμενο του Μιχαήλ Ιταλικού, όπου ο τελευταίος θρηνούσε για τον θάνατο της πέρδικας του [βλ. P. A. AGAPITOS, Michael Italikos: Klage auf den Tod seines Rebhuhns, *BZ* 82 (1989), 59-68, 62, σημ. 26. Ο Αγαπητός δίνει εδώ ως χρονολογία γέννησης του Μανασσή το 1130, ακολουθώντας τον N. BEES, *Manassis, der Metropolit von Naupaktos, ist identisch mit dem Schriftsteller Konstantinos Manassis*, *BNJ* 7 (1928-29), 119-30]. Προσωπικά, μου φαίνεται πιθανότερη η χρονολόγηση που πρότεινε ο O. LAMPSIDIS, *Zur Biographie von K. Manasses und zu seiner Chronike Synopsis* (CS), *Byz* 58 (1988), 97-111, κυρίως 98, σημ. 9, που υπολόγισε την γέννηση του Μανασσή περί το 1115.

είναι και ένα από τα πιο «φιλελεύθερα», σε ό,τι αφορά την ίδια του την πένα⁴⁴.

Είναι λογικό να υποθέσουμε πως ένας συγγραφέας που υπηρετεί πρωτίστως την Τέχνη του, δεν θα ενδιαφερόταν τόσο πολύ για τις ασήμαντες υποθέσεις της καθημερινότητας. Πράγματι, αυτό ακριβώς φαίνεται να λένε οι πρώτοι στίχοι του *Όδοιπορικού*:

*Ἄρτι θροούσης ἐκφυγὼν ζάλης ῥόθους
καὶ τὴν ἐπαφρίζουσαν ἄλμην πραγμάτων,
ᾧ μοι προεξένησεν ἀπλότης τρόπου
ἀνθρωπίνης τε κακίας ἀπειρία,
μόλις προσέσχον εὐγαλήνῳ λιμένι
πλουτοῦντι τερπνὴν αὔραν ἀταραξίας
καὶ δὴ βίβλων χάριτας εὐρῶν ἀφθόνους
τοὺς τῶν μελισσῶν ἀπεμιμούμην πόνους⁴⁵.*

Ό,τι διαβάζουμε στο παραπάνω απόσπασμα είναι η τάση φυγῆς του αφηγητή και η αναζήτηση καταφύγιου στα πολύτιμα βιβλία του, μακριά από την κακία των ανθρώπων και την παραζάλη των καθημερινών υποθέσεων. Δεν προξενεί, λοιπόν, εντύπωση ότι το υπόλοιπο ποίημα αποτελεί διαρκή αναπόληση της Κωνσταντινούπολης, με εμφανή την απουσία οποιασδήποτε κριτικής από μέρος του συγγραφέα για την Βασιλεύουσα και για ό,τι εκείνη πρέσβευε. Αντίθετα, φανερό είναι η περιφρόνηση του ποιητή για την επαρχία⁴⁶, αλλά και για τους Λατίνους,

44. Πρόκειται βεβαίως για μία εποχή που διακρίνεται για τις τολμηρές καινοτομίες που πραγματοποιούνται στον χώρο της λογοτεχνίας. Βλ. για παράδειγμα P. A. AGAPITOS, *Ancient models and novel mixtures: the concept of genre in Byzantine funerary literature from Photios to Eustathios of Thessalonike*, στο: G. NAGY – A. STAVRAKOPOULOU (επιμ.), *Modern Greek Literature: Critical Essays*, New York - London 2003, 5-23 και ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Mischung der Gattungen und Überschreitung der Gesetze: Die Grabrede des Eustathios von Thessaloniki auf Nikolaos Hagiotheodorites*, *JÖB* 48 (1998), 119-46, για τους πειραματισμούς τον λογοτεχνών του 12ου αιώνα στο πεδίο της ρητορικής.

45. *Όδοιπορικόν*, I 1-8.

46. Άλλωστε αυτό υποδηλώνει και το περιστατικό με τον Κύπριο που είδαμε. Πρέπει να τονίσουμε πάντως ότι ακόμα και η αρνητική εντύπωση που προξενεί στον αφηγητή η Κύπρος (βλ., γενικά, Λόγους II και III) αποκτά νόημα μόνο σε σύγκριση με τα ακαταμάχητα θέληγτρα της Κωνσταντινούπολης: *ἢ τί πρὸς αὐτὴν τὴν Κωνσταντίνου πόλιν! ἢ Κύπρος ἢ σύμπασα καὶ τὰ τῆς Κύπρου*; (*Όδοιπορικόν*, II 89-90).

στους οποίους αποδίδει μειωτικούς χαρακτηρισμούς⁴⁷. Φαίνεται, λοιπόν, ότι η *ἀστειότης* του Μανασσή εξαντλείται στους «εξωτερικούς εχθρούς» της Κωνσταντινούπολης. Κατά τα άλλα, στην σύνθεση βρήκαν εύκολα θέση τα λακωνικά, αλλά χαρακτηριστικά, εγκώμια του ποιητή στα ισχυρά πρόσωπα της πρωτεύουσας, από τα οποία εξαρτήθηκε είτε η ασφαλής πορεία του ταξιδιού της πρεσβείας είτε η περαιτέρω υλική και ηθική στήριξη του Μανασσή⁴⁸.

Η επισκόπηση των υπόλοιπων έργων του Μανασσή δημιουργεί την ίδια εντύπωση: Οι ισχυροί φίλοι εγκωμιάζονται, ενώ οι διάφοροι εχθροί κατονομάζονται σπανίως και συνήθως χωρίς ιδιαίτερα βαρείς χαρακτηρισμούς. Στους πρώτους στίχους του *Όδοιπορικού* που είδαμε παραπάνω, αναφέρεται αόριστα στην *κακία* κάποιων ανθρώπων, που τον ανάγκασαν να αναζητήσει καταφύγιο μακριά τους. Σε λόγο του στον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη, *λογοθέτη του δρόμου* επί Μανουήλ Κομνηνού, ο λόγιος δεν λησμονεί να θυμίσει στον αποδέκτη του ότι χρειάζεται την προστασία του από τους *ἐπιχαιρεκάκους*, τους οποίους παρομοιάζει με δρεπάνια που καταστρέφουν τα φυτά από την ρίζα τους, προκειμένου να συνεχίσει να τον εγκωμιάζει⁴⁹. Και σε επιστολή του στο ίδιο πρόσωπο, ο Μανασσής ζητά και πάλι βοήθεια ενάντια στους *πολεμοῦντας*, που τον αντιμάχονται δίχως αιτία⁵⁰.

47. Βλ. IV 144: *τί γὰρ Λατίνων ἰταμώτερον γένος;* Φυσικά, η χρήση του επιθέτου *ἰταμὸς* δεν είναι διόλου τυχαία, καθώς πρόκειται για συνήθη χαρακτηρισμό που απέδιδαν οι Βυζαντινοί των μέσων χρόνων στους Ιταλούς, κάνοντας μάλιστα και το απαραίτητο λογοπαίγνιο: *Ἰταλὸς - ἰταμὸς*. Βλ., σχετικά, την κλασική μελέτη του H. HUNGER, *Graeculus perfidus - Ἰταλὸς ἰταμὸς. Il senso dell'alterità nei rapporti greco-romani ed italo-bizantini* (Unione internazionale degli Istituti di Archeologia, Storia e Storia dell'Arte in Roma, Conferenze 4), Ρώμη 1987, 37-46, για την μέση περίοδο, και 38, για τον 12ο αιώνα συγκεκριμένα.

48. Βλ., για παράδειγμα, II 56-59, 66-69, 129-36 και IV 131-33 για τον Αλέξιο Δούκα, διοικητή της Κύπρου, και IV 82-88 για τον επικεφαλής του ταξιδιού, Ιωάννη Κοντοστέφανο.

49. Βλ. K. HORNA, *Eine unedierte Rede*, 184, 392-98.

50. Βλ. HORNA, *Eine unedierte Rede*, 185, 6-8. Για την χρονολόγηση του λόγου και της επιστολής μεταξύ 1169 και 1172/73, βλ. Ε. ΜΑΛΔΑΡΙΑΓΑ, *Η βυζαντινή οικογένεια των Αγιοθεοδωριτών (II): Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης, Πρωτονοβελισσιμοῦπέργατος λογοθέτης του δρόμου και Ορφανοτρόφος*, *ΒυζΣυμ* 24 (2014), 213-46, εδῶ 215-17.

Επιπρόσθετες υπαινικτικές αναφορές στους συκοφάντες του βρίσκουμε και στην *Σύνοψιν Χρονικήν*⁵¹, αλλά σχεδόν τίποτα άλλο από εκεί και πέρα. Οπωσδήποτε, η περίπτωση του Μανασσή διαφέρει αισθητά από τον ελευθερόστομο Ιωάννη Τζέτζη, που επιτίθεται ανοικτά στους συναδέλφους του ή τον πολυγραφότατο Θεόδωρο Πρόδρομο, που συνθέτει παρωδίες με υπαινιγμούς κατά του αυτοκρατορικού οίκου⁵² και ο οποίος σε άλλα κείμενα ψέγει εκείνους που ο ίδιος θεωρεί ως ημιμαθείς ή ανεπαρκείς στην τέχνη τους. Με άλλα λόγια, στα έργα του Μανασσή που έχουμε στα χέρια μας, δύσκολα θα βρούμε μία φράση όπως η ακόλουθη, από τον *Δήμιον ἢ ἱατρόν*, του Θεοδώρου Προδρόμου:

*Εἰ δὴ ταῦτα ὑπὲρ σοῦ, ὃ γενναιοτάτῃ ἐρῶρέθη τῶν ἀνθρωπίνων ἐπιστήμη σωμαίων ἱατρική, καὶ ὑπὲρ ὑμῶν δέ, ὃ καθηγεμόνες τῆς τέχνης, ὃ Καλλίκλεις Νικόλαε, εὐφνεστάτῃ τῷ ὄντι καὶ ἐπιστημονικωτάτῃ πάντα ψυχῇ, καὶ σοῦ δὲ Λιζίκων ἄριστε Μιχαήλ, ψόγος γὰρ ἀνιάτρων, ἔπαινος ἄντικρυς ἱατρῶν, ὑμέτερον ἂν εἴη προνοεῖσθαι τε μου τοῦ ἀσθενοῦς τουτουὶ σωματίου καὶ μοι τοὺς ἀλιτηρίους τούτους συνεπιτρίβειν*⁵³.

Παρότι, λοιπόν, η ζωή του δεν ήταν ανέφελη⁵⁴, ο Μανασσής δείχνει να

51. Φθόνε, θηρίον χαλεπόν, ληστά, φονεῦ, διῶκτα... ἰ μέχρη καὶ τίνος, κάκιστε, τὸν βίον συγκυκήσεις [= συνταράσσεις], ἰ τύραννε, παντομήχανε, φόνιε, δολοπλόκε; ἰ κἀγὼ γάρ, ὡς οὐκ ὄφελον, σαῖς ἐμπεσὼν παλάμαις ἰ καὶ πειραθείς σου τῶν βελῶν κείμαι μικρὸν ἐμπνέων (Ο. ΛΑΜΨΙΔΗΣ (ἐκδ.), *Constantini Manassis, Breviarum Chronicum* (CFHB 36), Αθήνα 1996, στ. 3199 & 3207-10).

52. Σύμφωνα με την L. R. CRESCI, *Parodia e metafora nella "Catomiomachia" di Teodoro Prodromo*, *Eikasmós* 12 (2001), 197-204, κυρίως 203-4, η *Κατομιομαχία* είναι μία υπαινικτική σάτιρα, η οποία στρέφεται εναντίον των Κομνηνών.

53. *La satira bizantina*, 322,212-324,218.

54. Εκτός από τα χωρία που σημειώσαμε παραπάνω, βλ. επίσης P. MARCINIAK & K. WARCABA, *Racing with rhetoric: a Byzantine ekphrasis of a chariot race*, *BZ* 107/1 (2014), 97-112, κυρίως 107-12, όπου διατυπώνεται η υπόθεση ότι ο ανώνυμος παραλήπτης ενός ποιήματος του Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη είναι ο Μανασσής (έκδοση με σύντομο σχολιασμό: HORNA, *Eine unedierte Rede*, 194-98). Ο παραλήπτης χαρακτηρίζεται ως ξένος (στ. 8) που μονάζει ὡς φιλωδὸν στρουθίον (στ. 25), είναι λοιπόν πιθανό πως διέμενε σε κάποιο μοναστήρι, έξω από την Κωνσταντινούπολη. Συνδυάζοντας τις ενδείξεις αυτές με τους υπαινιγμούς του Μανασσή στα υπόλοιπα έργα του, οι συγγραφείς καταλήγουν στο εύλογο συμπέρασμα ότι ο παραλήπτης θα μπορούσε να είναι ο συγκεκριμένος λόγιος, που θα είχε καταφύγει ενδεχομένως σε κάποια μονή για να αποφύγει δυσάρεστες καταστάσεις που δημιουργούνταν στην πρωτεύουσα.

στέκει πάνω από τον διδακτισμό και την (πολιτική) κριτική⁵⁵. Τις λιγοστές φορές που ανοίγει τα χαρτιά του είναι για να ζητήσει προστασία από τις ισχυρές γνωριμίες του κατά τα άλλα, νιώθει πολύ ευτυχής περιγράφοντας αυτοκρατορικά κινήγια και έργα Τέχνης ή συγγράφοντας λόγους και επικήδειους για τους σπουδαίους υποστηρικτές του, μεταξύ των οποίων και ο ίδιος ο αυτοκράτορας.

Πώς εξηγείται η σχετική απόσταση του Μανασσή από τον κόσμο των πολιτικών παθών; Πιθανώς με διπλό τρόπο, έναν κειμενικό και έναν εξωλογοτεχνικό. Στην πρώτη περίπτωση θα πρέπει να εννοήσουμε αυτό που αποκαλούμε «λογοτεχνική φυσιογνωμία» ενός συγγραφέα. Όπως δηλαδή υπάρχουν λογοτέχνες που αφήνουν να εκφραστεί μέσα από τα έργα τους *ἢ τῶν καλῶν ἔπαινος, ἢ τῶν κακῶν ψόγος*⁵⁶, έτσι υπάρχουν και άλλοι που θέτουν την πένα τους στην υπηρεσία μίας μη κοινωνικής Τέχνης. Φυσικά, για τους δεύτερους η πολιτική είναι πολύ ταπεινή ως λογοτεχνικό υλικό.

Περισσότερες απαντήσεις θα μπορούσε ενδεχομένως να δώσει η εξωλογοτεχνική θεώρηση των πραγμάτων. Με βάση αυτή, δεν θα βλέπαμε στο πρόσωπο του Μανασσή κάτι περισσότερο από έναν λόγιο συγγραφέα με ισχυρούς δεσμούς στην αυτοκρατορική αυλή και την αριστοκρατία, που ξει επαγγελματικά από την λογοτεχνική συγγραφή (άλλωστε, τα περισσότερα έργα του σχετίζονται με το καθεστώς της πατρωνίας⁵⁷).

55. Εξαιρείται η *Σύνοψις Χρονική* και το *Αστρολογικό ποιήμα*, τα οποία γράφτηκαν ευθύς εξ αρχής για να μεταδώσουν συγκεκριμένες γνώσεις στην σεβαστοκρατόρισα Ειρήνη, και άρα δεν πρόκειται για «ποιήματα με διδακτισμό», αλλά για «διδασκτικά ποιήματα». Σχετικά με τον διπλό χαρακτήρα της *Συνόψεως*, ως τερπνής και ωφέλιμης μαζί, βλ., γενικά, I. NILSSON – E. NYSTRÖM, To compose, read, and use a Byzantine text: aspects of the chronicle of Constantine Manasses, *BMGS* 33/1 (2009), 42-60. Σχετικά με την πατρότητα του *Αστρολογικού ποιήματος*, που πλέον αποδίδεται με βεβαιότητα στον Μανασσή, βλ. A. RHOBY, *Verschiedene Bemerkungen zur Sebastokratorissa Eirene und zu Autoren in ihrem Umfeld*, *Νέα Ρώμη* 6 (2009), 305-36, κυρίως 321-29.

56. Ο στίχος του Γρηγορίου Ναζιανζηνού (*PG* 37, στ. 1334A).

57. Η *Σύνοψις Χρονική*, όπως φαίνεται από το επίγραμμα που προτάσσεται, ήταν αφιερωμένη στη σεβαστοκρατόρισα Ειρήνη. Για την *Ἐκφρασιν Κύκλωπος*, έχει προταθεί ως πάτρωνας ο Γεώργιος Παλαιολόγος, μέλος της αριστοκρατίας (βλ. I. NILSSON, Constantine Manasses, Odysseus, and the Cyclops. On byzantine appreciation of pagan art in the twelfth century, *Bsl* 69/3 (suppl.) (2011), 123-36, ιδίως 128). Στις άλλες εκφράσεις του Μανασσή εμφανίζονται ή αναφέρονται άνθρωποι που ίσως λειτουργούσαν ως πάτρωνες

Οπωσδήποτε, ένας τέτοιος άνθρωπος δεν θα έθετε σε κίνδυνο τα ίδια του τα προνόμια, αντίθετα θα αρκούνταν στην επίκληση των ισχυρών του φίλων, κάθε φορά που θα παρουσιαζόταν κάποιος κίνδυνος – και πράγματι, αυτό ακριβώς βλέπουμε να συμβαίνει στα έργα που μας παραδόθηκαν. Ίσως, λοιπόν, ο χαρακτηρισμός που έχει δοθεί κατά το παρελθόν στον συγγραφέα ως «professional parasite»⁵⁸ να κρύβει αρκετή δόση αλήθειας.

Εύλογα, το χιούμορ ενός «παράσιτου» δεν θα μπορούσε να είναι ούτε υπαινικτικό, ούτε ιδιαίτερα αιχμηρό. Μία καρδερίνα που ξεγελά τους ανθρώπους με την πολυμάθειά της, έναν γέρος που προκαλεί το γέλιο του αφηγητή με τα παθήματα και την αραίωση των μαλλιών του, και ένας ανώνυμος Κύπριος που ταλαιπωρεί τον ποιητή κατά την διάρκεια της Θείας Λειτουργίας και στις τρεις περιπτώσεις, δεν υπάρχουν παράπλευρες απώλειες: Οι φίλοι του αφηγητή θαυμάζουν την γλωσσομαθή καρδερίνα, ο ηλικιωμένος διακωμωδείται, αλλά συνάμα γίνεται αντικείμενο (συγκρατημένου) θαυμασμού, ενώ ο Κύπριος θα προκαλούσε το γέλιο στον λόγιο αναγνώστη / ακροατή, επειδή η εικόνα του θα ερχόταν σε ευθεία αντίθεση με αυτή που είχαν οι λόγιοι Κωνσταντινουπολίτες για τον εαυτό τους, ενώ θα βρισκόταν σε σύμπτωση με το πώς έβλεπαν τους *ἀγροίκους*, και άρα το επεισόδιο θα επιβεβαίωνε την κυρίαρχη ιδεολογία με τον καλύτερο και πιο ευχάριστο τρόπο.

Συνεπώς, το *κωμικόν* υπάρχει στα έργα του Κωνσταντίνου Μανασσή –τουλάχιστον σε αυτά που μας έχουν παραδοθεί⁵⁹ κατά

του συγγραφέα: Πρόκειται για τον άντρα που φιλοξενεί τον αφηγητή στο σπίτι του στην *Ἐκφρασιν ἀλώσεως σπίνων καὶ ἀκανθίδων* (6,9 Horna) και για τον «βαθύ γνώστη» των Τεχνών στην *Ἐκφρασιν γῆς*, που καθοδηγεί το βλέμμα του αφηγητή (O. LAMPSIDIS, *Der vollständige Text der Ἐκφρασις γῆς des Konstantinos Manasses*, JÖB 41 (1991), 189-205, κυρίως 196,45-46).

58. P. MAGDALINO, In search of the Byzantine courtier: Leo Choiosphaktes and Constantine Manasses, στο: H. MAGUIRE (επιμ.), *Byzantine court culture from 829 to 1204*, Washington 1997, 141-65, ιδίως 161: «He seems to have been a professional parasite who spent all his time frequenting the houses and soliciting the favors of the magnates of the extended imperial family». Η κρίση του Magdalino, αν και υπέρ το δέον αυστηρή, στην ουσία της είναι σωστή.

59. Οπωσδήποτε, δεν μπορούμε να μην λάβουμε υπόψη ότι ο Μανασσής (όπως και άλλοι βυζαντινοί συγγραφείς) θα είχε συγγράψει ενδεχομένως και άλλα έργα τα οποία δεν διασώθηκαν (το γεγονός ότι η μυθιστορία του παραδόθηκε αποσπασματικά

τρόπο αυτόνομο, ως συνειδητή επιλογή του συγγραφέα για χάρη του λογοτεχνικού αποτελέσματος, αλλά και ως ενδεικτικό παράδειγμα για τον πειραματισμό που διακρίνει ένα σεβαστό ποσοστό της λογοτεχνικής παραγωγής του 12ου αιώνα. Πιο «φιλελεύθερος» σε επίπεδο λογοτεχνικής πράξης από τους συγχρόνους του, ο Μανασσής αστειεύεται και γελά μέσα στα κείμενά του, έστω και σπάνια, με μία γοητευτική ζωντάνια που δεν απουσιάζει βέβαια από άλλους συγγραφείς της εποχής, αν και δεν την συναντούμε όσο συχνά θα θέλαμε⁶⁰. Ταυτόχρονα, όμως, ο συγγραφέας αποδεικνύεται και λιγότερο θαρραλέος από τους συναδέλφους του. Κι αυτό διότι στον Μανασσή δεν θα βρούμε σχεδόν τίποτα που να μας θυμίζει τον *Τιμαρίωνα*⁶¹, τον *Άνάχαρσιν* ή την *Κατομνομαχίαν*. Ο Μανασσής μπορεί να ήταν το ίδιο «σνομπ» με τους συγχρόνους του λογοτέχνες, ποιος ο λόγος όμως να το διατρανώσει, εφόσον είχε τόσο πιστούς και ισχυρούς φίλους;

θα πρέπει να μας βάζει σε σκέψεις). Εν τούτοις, σε αυτό τον συλλογισμό υπάρχουν δύο αντίλογοι: α) Εμείς δεν μπορούμε παρά να διατυπώνουμε τις υποθέσεις και να εξάγουμε τα συμπεράσματά μας με βάση ό,τι έχουμε στα χέρια μας, β) Στην περίπτωση που φοβόμαστε ότι τα χαμένα έργα θα μας ανέτρεπαν την εικόνα που έχουμε διαμορφώσει, θα μπορούσε κανείς να αντιστρέψει τον συλλογισμό: Γιατί να αποκλείουμε την πιθανότητα αυτά τα έργα να επιβεβαίωναν τα δεδομένα που έχουμε διαθέσιμα;

60. Ο BERNARD, *Byzantine humor in byzantine letters, 189-90* σημειώνει περιπτώσεις στην επιστολογραφία από τον 10ο έως τον 12ο αιώνα (με έμφαση πάντως στον Μιχαήλ Ψελλό), όπου το γέλιο κάνει την εμφάνισή του στο πλαίσιο του πνευματώδους χιούμορ.

61. Για την ανάγνωση του *Τιμαρίωνα* ως διαμάχης μεταξύ της ρητορικής και της φιλοσοφίας, βλ. Α. KALDELLIS, *The Timarion: Toward a literary interpretation*, στο: P. ODORICO (επιμ.), *La face cachée de la littérature byzantine. Le texte en tant que message immédiat. Actes du colloque international, Paris 5-6-7 Juin 2008 organisé par le centre d'études byzantines de l'EHESS sous la direction de Paolo Odorico* (Dossiers byzantins 11), Paris 2012, 275-87. Για μία διεισδυτική ανάλυση του τρόπου με τον οποίο ο ανώνυμος συγγραφέας ασκεί δριμυεία κριτική στους θεσμούς της εποχής του, συμπεριλαμβανομένων των εκκλησιαστικών, βλ. D. KRALLIS, *Harmless satire, stinging critique: Notes and suggestions for reading the Timarion*, στο: D. ANGELOV - M. SAXBY, *Power and subversion in Byzantium* (Society for the promotion of Byzantine studies 17), Surrey - Burlington 2013, 221-45.

COMIC LITERATURE AND LAUGHTER IN 12th CENTURY:
THE CASE OF CONSTANTINE MANASSES

The intriguing literary production of the 12th century comprises among others satires, parodies and works that include comic elements. This is due to several reasons, such as the cultural continuum of the past two centuries, the vivid interest of the literati in Aristophanes and Lucian, and the social placing of authors within the highly competitive society of the era. Within this framework, learned men of the Capital often turn to the genres (Lucianic dialogues, *ψόγοι* and the techniques [offensive language, literary metaphors] of the ancient comic literature and the rhetoric), in order to attack, mock or degrade certain individuals (rival grammarians, oppressive patrons) or specific groups that represent the “Other” (rustics, “Latins”). Occasionally, the reaction of laughter escorts the intention of the authors to ridicule their targets.

The present study takes into consideration the abovementioned frame and focuses on the comic elements that are to be traced in the work of orator and poet Constantine Manasses. Essentially, Manasses’ employ of the comic doesn’t deviate from the general practice of his contemporaries, as the author displays the same sense of superiority against other learned men, while showcasing a sentiment of aversion to people outside the capital. However, his attitude is considerably softer in comparison to other authors of this period, whereas his works are surprisingly devoid of any direct attack against learned competitors. In addition, laughter in Manasses, when it occurs, adds a lighthearted tone and doesn’t seem to conceal an intention for rebuke or stinging criticism. The possible reasons for Manasses’ stand are explored in this paper.

ΣΠΥΡΟΣ ΧΡ. ΚΑΡΥΔΗΣ

ΣΥΛΛΟΓΙΚΕΣ ΧΟΡΗΓΙΕΣ ΣΤΗΝ ΚΕΡΚΥΡΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΛΑΤΙΝΟΚΡΑΤΙΑ. ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΑ ΤΕΚΜΗΡΙΑ

Άφιρωτικές έπιγραφές τῆς ὕστερης βυζαντινῆς περιόδου, προερχόμενες ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο, τὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη, καὶ ἄλλες ἐπαρχίες ὑπὸ βυζαντινὴ ἢ ξένη κυριαρχία, βεβαιώνουν τὴν ὕπαρξη διαφόρων μορφῶν χορηγίας γιὰ τὴν ἴδρυση ἢ τὴν ἀνακαίνιση ναῶν ἢ μοναστηριῶν¹.

* Εὐχαριστῶ θεοῦ καὶ ἀπὸ τῆ θέσης αὐτῆ τὸν κ. Κώστα Γραμμένο, ὁ ὁποῖος μοῦ ὑπέδειξε τὴν ἐπιγραφή τοῦ Ἁγίου Στεφάνου στὸ Σκριπερό, καθὼς καὶ τὸ ἀντίγραφο τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Προφήτη Ἡλία στὰ κατάστιχα τοῦ νοταρίου Μαρκαντώνιου Γενοβέζε. Εὐχαριστῶ ἐπίσης τὸν κ. Γεράσιμο Δημουλᾶ γιὰ τὶς χρήσιμες πληροφορίες του καὶ γιὰ τὴ φωτογράφιση τοῦ κτηματολογίου τοῦ ναοῦ τοῦ Προφήτη Ἡλία, καθὼς καὶ τὸν ἐφημέριο τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Στεφάνου Σκριπεροῦ πατέρα Ἰωάννη Σκούλικα γιὰ τὴν ἄδεια δημοσίευσης τῆς ἐπιγραφῆς καὶ τὶς χρήσιμες πληροφορίες του γιὰ τὸν ναό. Εὐχαριστῶ, τέλος, τὴν Ἐφορεία τῶν Γενικῶν Ἀρχεῖων τοῦ Κράτους γιὰ τὴν ἄδεια δημοσίευσης φωτογραφιῶν ἀπὸ τὸ ἀρχαιολογικὸ ὑλικὸ ποὺ φυλάσσεται στὰ Ἀρχεῖα Νομοῦ Κέρκυρας. Ξεχωριστὲς εὐχαριστίες ὀφείλω στὸν παλαιογράφο, ὑπεύθυνο τοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Παλαιογραφικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἐθνικῆς Τράπεζας, κ. Ἀγαμέμωνα Τσελίκου γιὰ τὶς χρήσιμες παρατηρήσεις καὶ ὑποδείξεις του, ἀναφορικὰ μὲ τὰ ζητήματα χρονολόγησις τῶν ἐπιγραφῶν.

1. Οἱ κτητορικὲς ἐπιγραφές καὶ οἱ τύποι τῶν χορηγιῶν ποὺ καταγράφονται σὲ αὐτές, εἰδικότερα μάλιστα οἱ συλλογικὲς χορηγίες, ἀποτελοῦν ἀντικείμενα μὲ τὰ ὁποῖα ἔχει ἐπισταμένα ἀσχοληθεῖ ἡ Σοφία Καλοπίση-Βέρτη σὲ σειρά ἐργασιῶν τῆς στὶς ὁποῖες παραπέμπω. Βλ. S. KALOPISSI-VERTI, *Dedicatory Inscriptions and Donor Portraits in Thirteenth-Century Churches of Greece*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Veröffentlichungen der Kommission für die Tabula Imperii Byzantini, Band 5, Wien 1992. Η ΙΔΙΑ, *Aspects of Patronage in Fourteenth-Century Byzantium. Regions under Serbian and Latin Rule*, *Βυζάντιο καὶ Σερβία κατὰ τὸν ἸΔ' αἰώνα*, Ἀθήνα 1996, 363-379. Η ΙΔΙΑ, *Church inscriptions as documents. Chrysobulls – Ecclesiastical acts – Inventories – Donations – Wills*, *ΔΧΑΕ* 24 (2003), 79-88. Η ΙΔΙΑ, *Church Foundations by Entire Villages (13th-16th c.) A short note*, *ZRVI* 44/1 (2007), 333-340. Η ΙΔΙΑ, Ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ

Ἀπὸ αὐτές, ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ συλλογικὲς χορηγίες, οἱ ὁποῖες θὰ μπορούσαν νὰ διακριθοῦν σὲ τρεῖς ἐπιμέρους κατηγορίες. Ἡ πρώτη βασίζεται στὴ συνεργασία μικροῦ ἢ μεγάλου ἀριθμοῦ ἀτόμων καὶ οἰκογενειῶν. Ἡ δεύτερη περιλαμβάνει τὸ σύνολο ἢ σχεδὸν τὸ σύνολο τῶν κατοίκων ἐνὸς χωριοῦ. Ἡ τρίτη περιλαμβάνει ὁμάδα χωριῶν μιᾶς ἢ περισσότερων γεωγραφικῶν ἢ διοικητικῶν ἐνοτήτων².

Οἱ συλλογικὲς χορηγίες τῆς πρώτης κατηγορίας ἐμφανίζουν ἰδιαίτερη διάδοση στὴν ὑστεροβυζαντινὴ Μάνη, ὅπως βεβαιώνεται ἀπὸ τὶς σωζόμενες κτητορικὲς ἐπιγραφὲς ναῶν τῆς περιοχῆς. Ἀνάλογες συμπεριφορὲς διαπιστώνονται ἐπίσης στὴν Κύπρο, στὴ Νάξο καὶ στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη³.

Ἡ συλλογικὴ χορηγία ὁλόκληρων χωριῶν, μὲ παλαιότερο παράδειγμα σὲ ἐπιγραφὴ προερχόμενη ἀπὸ τὴ Μάνη τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 11ου αἰώνα⁴, ἀπαντᾷ σαφέστερα σὲ ναοὺς τοῦ 13ου αἰώνα καὶ ἐξῆς τόσο στὶς ὑπὸ βυζαντινὴ ὅσο καὶ στὶς ὑπὸ λατινικὴ ἢ βενετικὴ κυριαρχία περιοχὲς, ἀλλὰ καὶ ἀργότερα, κατὰ τὴν περίοδο τῆς ὀθωμανικῆς κατοχῆς, σὲ διάφορες περιοχὲς τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ εὐρύτερα τοῦ βαλκανικοῦ χώρου. Στὴν κατηγορία αὐτὴ τὰ γνωστὰ παραδείγματα προέρχονται ἀπὸ τὴ Μάνη, τὴ Μικρὰ Ἀσία, τὴ Ρόδο, τὴ Θάσο, τὴν Ἑπειρο τοῦ 15ου καὶ 17ου αἰώνα, τὴν περιοχὴ τῆς Ἀχρίδας τοῦ 14ου καὶ 15ου αἰώνα, καὶ φυσικὰ ἀπὸ τὴν Κρήτη τοῦ 14ου καὶ 15ου αἰώνα⁵.

Μάνη, *Ἐπιστημονικὸ Συμπόσιο στὴ μνήμη Νικολάου Β. Δρανδάκη γιὰ τὴ βυζαντινὴ Μάνη, Καραβοστάσι Οἰτύλου, 21-22 Ἰουνίου 2008*, Πρακτικά, Σπάρτη 2008-2009, 89-97. Η ΙΔΙΑ, *Collective patterns of Patronage in the Late Byzantine Village: The evidence of Church Inscriptions, Donation et donateurs dans le monde byzantin (Réalités Byzantines 14), Actes du colloque international de l'Université de Fribourg 13-15 mars 2008*, éd. J. M. SPIESER et É. YOTA, Paris 2012, 125-140.

2. ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-ΒΕΡΤΙ, *Collective patterns*, 128.

3. ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-ΒΕΡΤΙ, *Dedicatory Inscriptions*, 71. Η ΙΔΙΑ, *Church inscriptions*, 67-68. Η ΙΔΙΑ, *Ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες*, 91. Η ΙΔΙΑ, *Collective patterns*, 130, 133, 134, 136. Η ΙΔΙΑ, *Aspects*, 368 σημ. 62.

4. ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-ΒΕΡΤΙ, *Collective patterns*, 126. Η ΙΔΙΑ, *Ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες*, 91.

5. ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-ΒΕΡΤΙ, *Church inscriptions*, 82-83. Η ΙΔΙΑ, *Collective patterns*, 128, 130-133, 134-135. Η ΙΔΙΑ, *Church foundations*, 333-340. Η ΙΔΙΑ, *Aspects*, 369. Η ΙΔΙΑ, *Dedicatory Inscriptions*, 36 σημ. 100 καὶ 101, 65, ὅπου καὶ οἱ παραπομπὲς στὸν G. GEROLA, *Monumenti veneti dell'isola di Creta*, τ. 4, Venezia 1932.

Ἡ συμμετοχή, τέλος, περισσότερων χωριῶν, τὰ ὅποια ἀνήκαν σὲ ἐνιαία γεωγραφικὴ ἐνότητα ἢ εἶχαν κοινὴ διοίκηση, στὴν ἴδρυση ἐνὸς ναοῦ μαρτυρεῖται σὲ ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφή τοῦ 1372 τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς στὸ Κίτιρο Σελίνου στὰ Χανιά, ἡ ὁποία ἀποδίδει τὴν ἴδρυση τοῦ ναοῦ στὴ συνεργασία τῶν χριστιανῶν τῆς τούμας τοῦ Κιτίρου καὶ ἀπαριθμεῖ τὰ χωριὰ ποὺ ἀνήκαν σὲ αὐτή, συνολικὰ ὀκτὼ ἢ ἐννέα χωριὰ⁶. Ἀνάλογα παραδείγματα ὑπάρχουν ἐπίσης ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Ἀχρίδας⁷.

Στὶς γνωστὲς περιπτώσεις συνεργατικῶν καὶ συλλογικῶν χορηγιῶν γιὰ τὴν ἴδρυση ναῶν καὶ μοναστηριῶν, ποὺ καταγράφονται στὴ σχετικὴ βιβλιογραφία, θὰ μπορούσε νὰ προστεθεῖ ἐπίσης ἓνας μέγας ἀριθμὸς προερχόμενος ἀπὸ τὴν Κέρκυρα καὶ γενικότερα τὸν ἰόνιο νησιωτικὸ χῶρο. Στὶς συνεργατικὲς καὶ συλλογικὲς χορηγίες ἐντάσσονται ὅλες ἐκεῖνες οἱ περιπτώσεις οἱ ὁποῖες στὶς πηγὲς χαρακτηρίζονται ὡς ἀδελφότητες ἢ ἀδελφάτα, ὅροι ποὺ ἀπηχοῦν τὴν ὀργάνωση τῶν κτητόρων ἐνὸς ναοῦ ἢ μονῆς, οἱ ὁποῖοι στηρίζουν τὰ κτητορικὰ τους δικαιώματα στὴ συμμετοχὴ τῶν ἴδιων ἢ τῶν προγόνων τους στὴν ἴδρυση ἢ στὴν ἀνακαίνισή του ἢ ἔχουν καταβάλει ἀνάλογη πρὸς τοὺς ἀρχικοὺς κτήτορες εἰσφορά, γιὰ νὰ ἀποκτήσουν ἴσα μὲ αὐτοὺς κτητορικὰ, καὶ συνακόλουθα συναδελφικά, δικαιώματα. Ἐπίσης ἐντάσσονται οἱ λεγόμενοι ναοὶ «τῆς κοινότητος» ἐνὸς χωρίου, καθὼς καὶ οἱ λιγοστὲς, ἀλλὰ ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσες περιπτώσεις ναῶν καὶ μονῶν ποὺ ἰδρύθηκαν μὲ τὴ σύμπραξη μεγάλου ἀριθμοῦ χωριῶν⁸. Ἐδῶ οἱ πληροφορίες προέρχονται ἀπὸ τὶς λιγοστὲς σωζόμενες κτητορικὲς ἐπιγραφές, ἀπὸ τὰ ἐπίσημα ἀντίγραφα τους, τὰ ὅποια ἔγιναν μὲ σκοπὸ τὴν ἐπιβεβαίωση ἢ τὴ διεκδίκηση κτητορικῶν δικαιωμάτων, κυρίως ὁμως ἀπὸ τὸ σωζόμενο νοταρικὸ ὑλικὸ ποὺ περιλαμβάνει τὰ συμφωνητικὰ τῶν ἐμπλεκόμενων προσώπων ἢ ομάδων στὴν ἴδρυση ἐνὸς ναοῦ ἢ μοναστηριοῦ καὶ τὶς δωρεές τους, καθὼς καὶ τὴ

6. Ἡ ἐπιγραφή τοῦ GEROLA, *Monumenti*, τ. 4, 435-436. Βλ. ἐπίσης, ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-ΒΕΡΤΙ, *Collective patterns*, 132. Η ΙΔΙΑ, *Aspects*, 369. Η ΙΔΙΑ, *Church foundations*, 336.

7. Βλ. ἀναλυτικότερα, ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-ΒΕΡΤΙ, *Collective patterns*, 135. Η ΙΔΙΑ, *Church foundations*, 333, 336. Η ΙΔΙΑ, *Church inscriptions*, 82-83.

8. Γιὰ ὅλες αὐτὲς τὶς περιπτώσεις, γιὰ τὴ συγκρότηση τῶν ομάδων τῶν κτητόρων, τὰ δικαιώματά τους πάνω στοὺς ἰδρυόμενους ναοὺς, καὶ τὴ μετέπειτα λειτουργία τους στὴ μορφή τῆς ἀδελφότητος βλ. ΣΠ. ΚΑΡΥΔΗΣ, *Ὁρθόδοξες ἀδελφότητες καὶ συναδελφικοὶ ναοὶ στὴν Κέρκυρα (15ος-19ος αἰ.)*, Ἀθήνα 2004.

μετέπειτα δραστηριότητα τῶν ομάδων αὐτῶν, σὲ σχέση μετὴν ἐφημερία, τὴ διοίκηση καὶ τὴ διαχείρισή του.

Στὴ σύντομη αὐτὴ μελέτη περιορίζομαι στὴν παρουσίαση τεσσάρων περιπτώσεων ναῶν ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν πρώμη περίοδο τῆς λατινοκρατίας στὴν Κέρκυρα, τὰ ἐπιγραφικὰ τεκμήρια τῶν ὁποίων σώζονται εἴτε *in situ* εἴτε σὲ ἀντίγραφο στὰ Ἀρχεῖα Νομοῦ Κέρκυρας. Πρόκειται, κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ, γιὰ: τὴν Ὑ. Θ. Ὀδηγήτρια Ἀγραφῶν, ποὺ ἰδρύθηκε τὸ 1286 καὶ τῆς ὁποίας γνωρίζουμε τὴν κτητορικὴ ἐπιγραφὴ ἀπὸ πολὺ μεταγενέστερο νοταρικὸ ἀντίγραφο· τὸν Ὑψηλὸ Παντοκράτορα στὴν κορυφὴ τοῦ ὁμώνυμου ὄρους, ποὺ ἰδρύθηκε τὸ 1347 καὶ τοῦ ὁποίου γνωρίζουμε ἀπὸ ἀντίγραφο τὴν πρώτη κτητορικὴ ἐπιγραφὴ καὶ μιὰ δεύτερη τοῦ 1614 ἔπειτα πιθανὸν ἀπὸ τὴν ἀνακαίνισή του· τὸν Προφήτη Ἥλια στὸ χωριὸ Κουναβάδες ποὺ ἰδρύθηκε τὸ 1398, τοῦ ὁποίου ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφὴ σώζεται ἐπίσης σὲ ἀντίγραφο· τὸν Ἅγιο Στέφανο στὸ χωριὸ Σκριπερό, ποὺ ἰδρύθηκε τὸ 1416, ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ ὁποίου σώζεται ἕως σήμερα. Καὶ οἱ τέσσερις ναοὶ ἔχουν ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον, ὄχι μόνον γιὰτὶ σχετίζονται μετὰ τὶς παλαιότερες γνωστὲς μαρτυρίες συλλογικῶν χορηγιῶν στὸν ἰόνιο χῶρο, ἀλλὰ καὶ διότι καὶ τῶν τεσσάρων γνωρίζουμε ἱκανοποιητικὰ τὴν ἱστορικὴ διαδρομὴ, μποροῦν ἐπομένως νὰ ἀποτελέσουν τὴ βάση γιὰ τὴ διευκρίνιση τῆς ἐμφάνισης τοῦ θεσμοῦ τῶν θρησκευτικῶν ἀδελφοτήτων στὸν λατινοκρατούμενο ἑλληνικὸ χῶρο, ὡς ἀποτέλεσμα τῆς σταδιακῆς μεταμόρφωσης τῆς ομάδας τῶν κητόρων ἐνὸς ναοῦ σὲ κτητορικὴ ἀδελφότητα.

Οἱ τέσσερις ἀπὸ τὶς πέντε δημοσιευόμενες ἐδῶ ἐπιγραφὲς προέρχονται ἀπὸ ἀντίγραφα, τὰ ὁποῖα ἔγιναν σὲ διαφορετικὰ χρονικὰ διαστήματα, κατ' ἐντολὴ προφανῶς τῶν κητόρων, γιὰ λόγους πού, παρότι δὲν εἶναι παντοῦ εὐκρινεῖς, σχετίζονταν μετὰ τὴ χρῆση τῶν ἐπιγραφῶν ὡς τεκμηρίων πιστοποίησης τῶν κτητορικῶν δικαιωμάτων τῶν ἀναγραφομένων προσώπων καὶ τῶν ἀπογόνων τους στοὺς ναοὺς, θέμα γιὰ τὸ ὁποῖο θὰ γίνῃ ἐκτενέστερος λόγος παρακάτω. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ γεννᾷ εὐλόγα τὴν ἀμφιβολία ὡς πρὸς τὴν ἀκρίβεια τῆς μεταγραφῆς καὶ τὸν βαθμὸ παρέμβασης τῶν ἀντιγραφῶν, οἱ ὁποῖοι, συνήθως, ἦταν νοτάριοι. Ἡ ρητὴ ὅμως δήλωση τῶν νοταρίων ὅτι μεταγράφουν πιστά, λέξι πρὸς λέξι, εἴτε τὸ προσκομιζόμενο ἔγγραφο εἴτε τὴν ἴδια τὴν ἐπιγραφὴ, ἡ δηλούμενη παρουσία μαρτύρων κατὰ τὴ διαδικασίαν τῆς μεταγραφῆς, καὶ ἡ διαπίστωση κενῶν σημείων (γραμμῶν ἢ λέξεων),

όπου αδυνατούσαν να διαβάσουν, ή ακόμη ή προσφυγή στη σχεδίαση τῶν γραμμιάτων, ὅταν ἀμφέβαλαν, ἀποτελοῦν στοιχεῖα ποὺ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ θεωρήσουμε πὼς οἱ ἀντιγραφεῖς μετέφεραν τὰ κείμενα τῶν ἐπιγραφῶν πιστὰ ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενό τους.

Στὶς τρεῖς περιπτώσεις, ποὺ παρουσιάζονται ἐδῶ, εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ χρῆση τοῦ ὄρου «κώδικας» μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἐπιγραφῆς. Ὁ ὄρος χρησιμοποιεῖται τόσο γιὰ τὸ ἔγγραφο ποὺ προσκομιζόταν στὸν νοτάριο γιὰ νὰ ἀντιγραφεῖ ὅσο καὶ γιὰ τὶς ἴδιες τὶς ἐπιτοίχιες ἐπιγραφές τὶς ὁποῖες αὐτὸς καλοῦνταν νὰ μεταγράψει. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο χρησιμοποιεῖται ὁ ὄρος καὶ στὴν περίπτωση τῆς μεταγραφῆς τῶν ἐπιγραφῶν τῶν ναῶν τοῦ Ἁγίου Βασιλείου καὶ Ἁγίου Προκοπίου Ψωραρῶν, τόσο στὴν ἐντολὴ τοῦ βαίλου ὅσο καὶ στὴν πράξη ποὺ συνέταξε ὁ νοτάριος, ὅπως θὰ δοῦμε ἀναλυτικότερα παρακάτω⁹.

ΟΙ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ

α. Ὁ «κώδικας» τῆς Ὁδηγήτριας Ἀγραφῶν¹⁰

Στὶς 5 Νοεμβρίου 1788 ἐφανίστηκε στὸν νοτάριο Ἰωάννη Κοπαῖο ὁ ἱερομόναχος Ἰωακεῖμ Μαρτίνος, καθηγούμενος τοῦ μοναστηριοῦ τῆς Ὁδηγήτριας Ἀγραφῶν, ὁ ὁποῖος τοῦ παρέδωσε ἓνα *χαρτὶ παλαιότατον ἐπιγραφόμενον Κώδιξ*, τὸ ὁποῖο, κατὰ τὸν νοτάριο, εἶχε γραφεῖ ἀπὸ πρόσωπο ἀνώνυμο στὶς 6 Μαΐου 1286 καὶ περιεῖχε τὴν «ἀρχαία» οἰκοδομὴ τῆς ἐκκλησίας μὲ τὰ ὀνόματα τῶν κτητόρων, τὸ καθένα γραμμένο μὲ τάξη καὶ χωριστὰ κατὰ χωριό. Ὁ ἱερομόναχος ζήτησε νὰ καταγραφεῖ ὁ

9. Τὴ σημασίαν τῆς ἐπιγραφῆς ἔχει ἐπίσης ὁ ὄρος «codice» στὴν ἰταλικὴ μετάφραση τῆς «Μεταγράψεως» τῆς μονῆς Βαρνάκοβας, ἐνὸς κειμένου ποὺ συντέθηκε ὡς ἱστορικὸ τεκμήριο κατὰ τὰ χρόνια τῆς βενετικῆς κυριαρχίας στὴν περιοχὴ (τέλος τοῦ 17ου αἰώνα), καὶ περιέχει τὴ μεταγραφὴ ἐπιγραφῶν ἀπὸ *ταῖς κολόναῖς τῆς ἐκκλησίας* καὶ ἄλλα σημειώματα. Τὸ κείμενο τῆς «Μεταγράψεως» στὸ Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, Ἔνα χρονικὸ τῆς μονῆς Βαρνάκοβας (Χφ. 1 Μονῆς Βαρνάκοβας), *Κληρονομία* 11 (1979), 374-377.

10. Τὸ ἔγγραφο δημοσιεύτηκε γιὰ πρώτη φορὰ σὲ παλαιότερη μελέτη μου, ποὺ ἀφοροῦσε τοὺς ναοὺς τοῦ 15ου αἰώνα στὴν Κέρκυρα [ΣΠ. ΚΑΡΥΔΗΣ, Ὁρθόδοξοι ναοὶ τῆς Κέρκυρας τὸν 15ο αἰ., *Βυζαντικὰ* 19 (1999), 306-307] καὶ ἀναδημοσιεύτηκε σὲ σχετικὴ μὲ τὸν ναὸ μονογραφία, ὅπου καὶ παρουσιάστηκε ἀναλυτικὰ τὸ περιεχόμενό του (ΣΠ. ΚΑΡΥΔΗΣ, *Ἡ Ὁδηγήτρια Ἀγραφῶν Κέρκυρας. Ψηφίδες ἀπὸ τὴ μακροαίωνη ἱστορία της*, Κέρκυρα 2011, 15-18 καὶ 107-109). Ἐδῶ ἀναδημοσιεύεται μόνον τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς.

«κώδικας» στο κατάστιχο τοῦ νοταρίου καὶ νὰ τοῦ δοθεῖ στὴ συνέχεια ἀντίγραφο, παραμένοντας τὸ πρωτότυπο *ἰνφιλτζάδο* (συνημμένο) στὸ κατάστιχο τοῦ νοταρίου γιὰ τὴν παντοτινὴ του διατήρηση. Ὁ νοτάριος συνέταξε, παρουσία δύο μαρτύρων, τὴ σχετικὴ πράξη τῆς ἐμφάνισης τοῦ ἱερομονάχου καὶ τῆς παράδοσης τοῦ «κώδικα» καὶ ἀντέγραψε στὸ κατάστιχό του τὸ περιεχόμενό του ὡς ἀκολούθως:

Οἰκοδομήθη καὶ ἱστορήθη ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος Ναὸς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου Ὁδηγητρίας διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδου τῶν εὐλαβεστάτων ἱερέων καὶ τιμίων ἀνδρῶν τῶν κάτωθεν γεγραμμένων ἐπὶ ἔτους Ἰασπὺς Μαγίου ς'. Ἐγράφη δὲ ὁ κώδιξ οὗτος. Εἰσὶν δὲ τὰ χέρια αὐτῶν.

χωρίον τῶν Ἀγραφῶν. Ἰωάννης ὁ Κορακιανίτης, Βασίλειος ὁ Προβατᾶς, Ἰωάννης ὁ Βατῖνιώτης, Νικόλαος ὁ Κόρεντος, Ἰωάννης ὁ Μαχειριώτης, Νικόλαος ὁ Μαχειριώτης, Θεόδωρος ὁ Μασούτης, Νικόλαος ὁ Μαχειριώτης, Ἀντώνιος ὁ Περίθειος, Γεώργιος ὁ Κυριακάτος, Ἰωάννης ὁ Κοστάρης, Ἰωάννης ὁ Μόρφης, Νικόλαος ὁ Κοσκινᾶς.

χωρίον Ἀντιπερῶν. παπᾶ Ἰωάννης ὁ Παντέχης, Κρήνη ἡ Χειμαροῦ, Δημήτριος ὁ Μαρτίνος, Θεόδωρος Ἀμπελικός, Θεόδωρος ὁ Χλωρόπουλος, Νικόλαος ὁ Λαῖνᾶς, Γεώργιος Σαλιβαράς, Ἰωάννης τοῦ Λάμπρου, Ἰωάννης Μαρτίνος.

χωρίον τῶν Καρουσάδων. παπᾶ Κυριάκης ὁ Κατωμέρης, παπᾶ Νικόλαος Ἀνυφαντήης, Γεώργιος ὁ Τζουκαλλᾶς, Κώστας ὁ Τζουκαλλᾶς, Γεώργιος ὁ Περιβολάρης, Βρετὸς ὁ Μελαχρινός, Θεόδωρος ὁ Δουκιανός, Γεώργιος ὁ Δουκιανός, Γεώργιος ὁ Τώρκος, Νικόλαος τοῦ Ἰακωβο-Μάνου, Δημήτριος ὁ Καλωτᾶς, Χρυσὴ τοῦ Κολωτᾶ, Θεόδωρος ὁ Τζαγγάρης, Ποθητὴ ἡ γυναῖκα τοῦ Μακέδου, Δημήτριος ὁ Κωθωνιάτης, παπᾶ Μάνου Κλαδαμινός.

χωρίον Καβαλλοῦρι. Μιχαὴλ ὁ Βαρυβάτης, Περώτας τοῦ Νικηφόρου, Ἀντώνιος Στάνος, Μιχαὴλ Θιχάλης, Μιχαὴλ Σέμικος, Νικόλαος Σέμικος, Γεώργιος ὁ Λυριώτης, Καλὴ ἡ Γραμματίκαινα, Καλὴ ἡ Λαγούλου.

χωρίον Λευκορακίου. Νικόλαος ὁ Πρεβέκης, Σταματοῦ ἡ Κοτρώναινα.

χωρίον τῆς ἁγίας Παρασκευῆς. Νικόλαος ὁ Ζωρέλλος, Κώστας ὁ Ριμωτᾶς, Θεοδώρα ἡ Λούραινα, Μαρία τοῦ Νικηφόρου, Μιχαὴλ ὁ Σάβας.

χωρίον τῶν Νηφῶν. Νικόλαος ὁ Νηφιάτης, Δημήτριος ὁ Νηφιάτης, Ἰωάννης ὁ Κυριακόπουλος, Θεοδώρα ἡ Βολάχαινα.

χωρίον Κληματιᾶς. Δημήτριος ὁ Καβαλλαρόπουλος, Ἀντώνιος ὁ Μερκούρης, Γεώργιος ὁ Μερκούρης, Ἰωάννης ὁ Μερκούρης, Ἰωάννης ὁ Φωτινός, Ἰωάννης ὁ Μικρόπουλος, Ἀναστασία τοῦ Σώκαλη.

χωρίον Κυπριανᾶδων. Σταματοῦ παπᾶ Ῥογιάτη, Ἰωάννης Χειμαριάς, Μιχαὴλ ὁ Αὐλωνίτης, Ἀναστασία τοῦ Μιχαλόπουλου.

χωρίον τῶν ἀγίων Δούλων. Μαρία τοῦ Φράγκου, Θεόδωρος ὁ Λάζαρης, Ἰωάννα τοῦ Γουναρόπουλου, Εὐρετὸς ὁ Γουναρόπουλος, Γεώργιος ὁ Μουργανάρης, ἡ Καλὴ τοῦ Καλοπροσκύνη, Νικόλαος ὁ Κοσκινᾶς.

Ἐξ ἐπιτροπῆς¹¹ τῶν ὑψηλοτάτων ἀφεντάδων Μπαίλου καὶ Καπιτανίου καὶ προβεδεδόρου κ. Ἀντωνίου Διέδου ἐπὶ ἔτους α[...]^π Μαγίου ιγ'.

Τὸ «παλαιότατον χαρτὶ» ποὺ παραδόθηκε στὸν νοτάριο δὲν βρέθηκε ἀνάμεσα στὶς ἄλλες ἰδιωτικὲς πράξεις ποὺ βρίσκονται συρραμμένες στὸ τέλος τοῦ καταστίχου. Ἔτσι δὲν ὑπάρχει πλέον ἡ δυνατότητα διαπίστωσης τῆς παλαιότητας τοῦ «χαρτίου» καὶ ἐλέγχου τῆς ἀκρίβειας τῆς ἀντιγραφῆς, μὲ τὴν ἐξέταση τοῦ ἴδιου τοῦ τεκμηρίου. Τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι τὸ «χαρτὶ» ποὺ παραδόθηκε πρὸς ἀντιγραφή καὶ φύλαξη δὲν εἶχε γραφεῖ τὸ 1286, ὅπως σημείωσε ὁ νοτάριος, ἀλλὰ πολλὰ χρόνια ἀργότερα κατὰ τὴν περίοδο τῆς βενετικῆς κατοχῆς τοῦ νησιοῦ, ὅπως βεβαιώνεται ἀπὸ τὴ σχετικὴ σημείωση στὸ τέλος τοῦ ἐγγράφου. Στὸ νοταρικὸ κατάστιχο καὶ στὸ ἀντίγραφο τῆς πράξης ποὺ ἔγινε ἀπὸ τὸν ἴδιο νοτάριο καὶ ὑπάρχει στὸν φάκελο τοῦ ναοῦ, στὴν ἀρχεακὴ σειρὰ «Ἐγγραφα Ἐκκλησιῶν» τοῦ Ἀρχείου τῆς Κέρκυρας, στὴ θέση τῆς χρονολογίας τοῦ παραπάνω σημειώματος ὑπάρχει τὸ πρῶτο καὶ τὸ τελευταῖο γράμμα μὲ τέσσερις ἐνδιάμεσες στιγμές, ἔνδειξη εἴτε ἀδυναμίας τοῦ νοταρίου νὰ διαβάσει τὰ ἄλλα γράμματα εἴτε χάσματος στὸ «χαρτὶ» ποὺ τοῦ προσκόμισε ὁ ἠγούμενος. Ἡ συμπλήρωση τοῦ κενοῦ, καὶ ἐπομένως ὁ χρονικὸς προσδιορισμὸς τῆς σύνταξης τοῦ προσκομισθέντος ἐγγράφου, εἶναι πρακτικὰ ἀδύνατη, ἀφοῦ δὲν κατέστη δυνατὴ ἡ ταύτιση τοῦ ἀναφερόμενου προβλεπτή-καπιτάνου Ἀντωνίου Διέδου. Στὸς καταλόγους τῶν Βενετῶν ἀξιωματούχων ποὺ ὑπηρετήσαν στὴν Κέρκυρα ἀπαντᾶ ὁ γενικὸς προβλεπτὴς Marcantonio

11. Ἡ ἔκφραση, ἀντὶ τοῦ δοκιμότερου «διὰ προτροπῆς». Πρβλ. Α. ΤΣΕΛΙΚΑΣ, Νικολάου Σπαρμιώτη, νομικοῦ Κορυφῶν, «Ἐγγραφον ἐλευθερίας» (1391), *Δελτίον τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας* 2 (1986), 185.

Diedo τὸ διάστημα 1728-1731¹², τοῦ ὁποῖου τὰ χρονικὰ ὄρια τῆς θητείας καὶ τὸ ἀξίωμα δὲν συμπίπτουν μὲ τὰ δεδομένα τοῦ ἐγγράφου, καὶ ὁ προβλεπτής Antonio Diedo, ὁ ὁποῖος τὸ 1434 ἐκλέχθηκε μὲ θητεία ἐνὸς ἔτους καὶ παρέμεινε στὴν Κέρκυρα ἕως τοὺς πρώτους μῆνες τοῦ 1436¹³. Ἡ ταύτιση τοῦ προβλεπτή τοῦ ἐγγράφου μας μὲ τὸν τελευταῖο συνάδει μὲ τὴ δηλούμενη παλαιότητα τοῦ προσκομισθέντος ἐγγράφου, ἡ θητεία του ὅμως δὲν συμπίπτει μὲ τὸν χρόνο ποὺ ὑποδεικνύει ἡ σημείωση, ἐκτὸς καὶ ἂν θεωρηθεῖ ὅτι ὁ νοτάριος μετέγραψε λανθασμένα τὴν οὕτως ἢ ἄλλως λειψὴ χρονολογία.

Ὁ «κώδικας», ὅπως ἀντιγράφηκε στὸ νοταρικὸ κατάστιχο, δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὴν κτητορικὴ ἐπιγραφή τοῦ ναοῦ, ἡ ὁποία ἄλλωστε ὡς πρὸς τὴ μορφὴ καὶ τὴ διάταξη τοῦ περιεχομένου εἶναι ἀνάλογη πρὸς ἐκείνη τοῦ Προφήτη Ἡλίας Κουναβάδων ποὺ θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια, ἡ ὁποία ἐπίσης χαρακτηρίζεται ὡς «κώδικας». Ἡ χρῆση τοῦ ὄρου μὲ τὸ περιεχόμενο αὐτὸ ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἄλλα ἀνάλογα ἐγγράφα, ἀλλὰ καὶ σὲ πολιτειακὲς ἐντολὲς ἀντιγραφῆς τῶν κτητορικῶν καὶ ἄλλων ἐπιγραφῶν, ποὺ θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια. Ἡ φράση: *Ἐγράφη δὲ ὁ κώδιξ οὗτος. Εἰσὶν δὲ τὰ χέρια αὐτῶν*, προφανῶς ἀνήκει στὸ ἀντιγραφόμενο ἐγγραφο καὶ δὲν ἔχει προστεθεῖ ἀπὸ τὸν νοτάριο, διαφορετικὰ ἢ δήλωση *εἰσὶν δὲ τὰ χέρια αὐτῶν* θὰ σήμαινε ὅτι ὁ νοτάριος τοῦ 1788 εἶχε μπροστά του ἐγγραφο μὲ πρωτότυπες ὑπογραφές, περίπτωση ποὺ ἀποκλείεται, ἀφοῦ ὅπως εἶδαμε τὸ ἐγγραφο ποὺ τοῦ παραδόθηκε καταρτίστηκε μὲ ἐντολὴ τῶν τοπικῶν βενετικῶν ἀρχῶν, πολλὰ χρόνια μετὰ τὴν ἀναφερόμενη χρονολογία οἰκοδόμησις τοῦ ναοῦ. Ἡ φράση, τὸ πιθανότερο εἶναι νὰ ἀποτελεῖ προσθήκη τοῦ γραφέα τοῦ πρώτου ἀντιγράφου τῆς πρωτότυπης ἐπιγραφῆς, καθὼς δὲν ὑπάρχουν παραδείγματα τέτοιας διατύπωσης σὲ σωζόμενες ἐπιγραφές.

Προβληματισμὸ γεννᾷ ἡ χρονολόγησις ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως καὶ ὄχι ἀπὸ κτίσεως κόσμου, ἡ ὁποία ἀποτελοῦσε τὸν ἀποκλειστικὸ τρόπο χρονολόγησις τῶν βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν ἐπιγραφῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν δημόσιων, ἐκκλησιαστικῶν καὶ ἰδιωτικῶν ἐγγράφων

12. Α. ΤΣΙΤΣΑΣ, *Βενετοκρατούμενη Κέρκυρα (Θεσμοί)*, Κέρκυρα 1989, 122.

13. Γ' αὐτὸν βλ. Σπ. ΑΣΩΝΙΤΗΣ, *Ἡ Κέρκυρα καὶ τὰ ἠπειρωτικὰ παράλια στὰ τέλη τοῦ Μεσαίωνα (1386-1462)*, Θεσσαλονίκη 2009, 266. F. Rossi, Diedo, Antonio, *Dizionario Biografico degli Italiani*, τ. 39, Roma 1991, 761-764.

του ὀρθόδοξου χώρου. Ἡ χρονολόγηση ἀπὸ γεννήσεως Χριστοῦ εἶναι στοιχεῖο ποὺ φανερώνει λατινικὴ ἐπίδραση¹⁴ καὶ θὰ πρέπει νὰ σχετιστεῖ μὲ τὴν ἀντίστοιχη τάση ποὺ παρατηρεῖται στὴν Κάτω Ἰταλία, καθὼς καὶ μὲ τὸ τηρούμενο ἀπὸ τὴν ἀνδηγαυικὴ διοίκηση χρονολογικὸ σύστημα, ὑπὸ τὴν κυριαρχία τῆς ὁποίας βρισκόταν ἡ Κέρκυρα ἤδη ἀπὸ τὸ 1267. Ἡ χρονολόγηση ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως ἀπαντᾷ στὰ ἑλληνικὰ ἔγγραφα τῆς Κάτω Ἰταλίας, μὲ αὐξανόμενη συχνότητα, ἀπὸ τὸ 1239 παράλληλα μὲ τὴν ἀπὸ κτίσεως κόσμου¹⁵. Τὸ ἴδιο χρονολογικὸ σύστημα διαπιστώνεται καὶ στὰ λατινικὰ διοικητικὰ ἔγγραφα τῆς ἀνδηγαυικῆς καγκελαρίας ἀπὸ τὸν 13ο αἰώνα καὶ ἐξῆς¹⁶.

Ὁ συντάκτης τῆς ἐπιγραφῆς τῆς Ὁδηγήτριας ἐπιλέγει νὰ χρονολογήσει τὸ μνημεῖο *κατὰ τὸν τῶν λατίνων δρόμον*¹⁷, ἐπιλογή ποὺ γιὰ τὸν 13ο καὶ τὸν 14ο αἰώνα, μὲ βάση τουλάχιστον τὰ γνωστὰ στοιχεῖα, εἶναι μοναδικὴ γιὰ τὸν κερκυραϊκὸ χῶρο, ὅπου οἱ νεότερες ἐπιγραφές τοῦ Ὑψηλοῦ Παντοκράτορα καὶ τοῦ Προφήτη Ἡλίας ποὺ θὰ δοῦμε παρακάτω, ἀκολουθοῦν τὴν ἀπὸ κτίσεως κόσμου χρονολόγηση τῶν μνημείων. Ἀνάλογη ἐπιλογή γιὰ τὴν ἴδια χρονικὴ περιόδου δὲν παρατηρεῖται οὔτε στὴν Κρήτη, ἡ ὁποία γνώρισε τὴ βενετικὴ κυριαρχία ἀρκετὲς δεκαετίες νωρίτερα, ὅπου ἀπὸ τὸν μεγάλου ἀριθμὸ τῶν γνωστῶν ἑλληνικῶν ἐπιγραφῶν καμιά δὲν χρονολογεῖται μὲ τὸν τρόπο τῆς Ὁδηγήτριας¹⁸. Ἡ ἐπιλογή ξενίζει, ἀφοῦ τὸ χρονικὸ διάστημα τῆς ἀνδηγαυικῆς κυριαρχίας στὸ νησὶ ἦταν μικρὸ καὶ ἐπομένως θὰ ἀνέμενε κανεὶς μεγαλύτερη προσκόλλησις στὴ βυζαντινὴ παράδοση τοῦ τόπου. Προφανῶς δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς δείκτης ταχείας προσαρμογῆς τοῦ

14. Πρβλ. ΤΣΕΛΙΚΑΣ, Ἔγγραφο ἐλευθερίας, 180.

15. Βλ. FR. TRINCHERA, *Syllabus graecarum membranarum*, Neapoli 1865, 404 (ἔγγρ. 291 τοῦ 1239), 408 (ἔγγρ. 293 τοῦ 1243), 424 (ἔγγρ. 299 τοῦ 1257), 425 (ἔγγρ. 300 τοῦ 1265), 430 (ἔγγρ. 302 τοῦ 1266), 432 (ἔγγρ. 303 τοῦ 1266), 438 (ἔγγρ. 306 τοῦ 1267), 478 (ἔγγραφο 324 τοῦ 1271), 486 (ἔγγραφο 327 τοῦ 1273), 488 (ἔγγρ. 328 τοῦ 1277), 499 (ἔγγρ. 333 τοῦ 1291).

16. Βλ. *I registri della Cancelleria Angioina*, ricostruiti da RICCARDO FILANGIERI con la collaborazione degli Archivisti napoletani, τ. I-L, Napoli, presso l'Accademia, 1950-2010.

17. Ἡ ἔκφρασις στὴ συνθήκη μεταξὺ Ἰωάννη Παλαιολόγου καὶ Βενετῶν τοῦ ἔτους 1447 (MM, τ. 3, Vindobonae 1865, 224).

18. Στὴν Κρήτη, ἡ χρονολόγηση ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως ἀπαντᾷ σὲ ἐπιγραφές ἀπὸ τὸν 15ο αἰώνα καὶ ἐξῆς βλ. ΣΤ. ΞΑΝΘΟΥΔΑΙΗΣ, Χριστιανικὰ ἐπιγραφαὶ ἐκ Κρήτης, *Ἀθηνᾶ* 15 (1903), 60, 114.

ντόπιου πληθυσμού, αφού δεν είναι γνωστό αν αποτελούσε επιλογή των κτητόρων ή του ζωγράφου που έγραψε την επιγραφή. Η επισήμανσή της όμως αποτελεί πρώιμο τεκμήριο της σταδιακής διαφοροποίησης της λατινοκρατούμενης Κέρκυρας από τη βυζαντινή της παράδοση ως προς τον τρόπο χρονολόγησης. Στά παλαιότερα σωζόμενα κερκυραϊκά ελληνικά έγγραφα, τις δύο πράξεις του νομικού Δημητρίου Μαλάκη του 1371 και του 1374, δεν ακολουθείται ενιαίο χρονολογικό σύστημα. Η πρώτη, που περιέχει τη συμφωνία μεταξύ του λατίνου αρχιεπισκόπου Καστελίνου Ρωμανόπουλου και του ιερομονάχου Μεθοδίου σχετικά με το μοναστήρι του Παντοκράτορα στο Άσκηταριό, χρονολογείται από γεννήσεως Χριστού, ενώ η δεύτερη, που αφορά τη συμφωνία μεταξύ του Γουλιέλμου δε Άλταβίλλα και του Θεόδωρου Καβάσιλα, χρονολογείται από κτίσεως κόσμου¹⁹. Από το τέλος όμως του 14ου αιώνα θα οριστικοποιηθεί η επιλογή της από Χριστού γεννήσεως χρονολογίας τόσο των ελληνικών όσο και των λατινικών δημόσιων και ιδιωτικών εγγράφων καθώς και των επιτοιχίων επιγραφών²⁰.

Ο κατάλογος των πρώτων κτητόρων του ναού περιλαμβάνει τα ονόματα 76 *ιερέων και τιμίων ανδρών*, από τα όποια, βέβαια, τα 15 αφορούν γυναίκες, προερχόμενα από τα ακόλουθα δέκα γειτονικά χωριά: Άγραφοί, Άντιπερνοί, Καρυσάδες, Καβαλούρι, Λευκοράκι, Άγία Παρασκευή, Νυμφές, Κληματιά, Κυπριανάδες, Άγιοι Δούλοι. Η σύνθεση της κτητορικής ομάδας, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά τη διασπορά της, θα παραμείνει σε γενικές γραμμές σταθερή στους επόμενους αιώνες. Στά νεότερα χρόνια παύουν να εμφανίζονται τα χωριά Λευκοράκι και Άγία Παρασκευή, τα όποια καταστράφηκαν ή συγχωνεύτηκαν με τα πλησιόχωρά τους, και το χωριό Κληματιά. Τον 18ο αιώνα θα περιοριστεί στα χωριά Άγραφοί, Άντιπερνοί, Καρυσάδες, Κυπριανάδες, Άγιοι Δούλοι, αποτέλεσμα πιθανόν της έκλειψης των κτητορικών οικογενειών στα άλλα χωριά, για να αυξηθεί εκ νέου τον 19ο αιώνα με την προσθήκη των χωριών Νυμφές και Κληματιά²¹.

19. Βλ. αντίστοιχα, ΜΜ, τ. 5, 67-68 και τ. 3, 245-248.

20. Βλ. Α. MUSTOXIDIS, *Delle cose corciresi*, τ. 1, Corfù 1848, LX, πράξη της 28ης Μαΐου 1386. ΤΣΕΛΙΚΑΣ, Έγγραφοι έλευθερίας, 182 έγγραφο του 1391. ΣΠ. ΑΣΩΝΙΤΗΣ, Τρία κερκυραϊκά νοταριακά έγγραφα των ετών 1398-1458, *Έφα και Έσπέρια* 1 (1993), 18-25.

21. ΚΑΡΥΔΗΣ, *Όδηγήτρια Άγραφών*, 29-30.

β. Τὸ ἐπὶ περγαμηνῆς «ἔγγραφο» τοῦ Ὑψηλοῦ Παντοκράτορα

Ἡ περγαμινὴ βρέθηκε στὸ χωριὸ Περίθεια τὸ ἔτος 1874 καὶ μὲ μέρμινα τοῦ Ἰωάννη Ρωμανοῦ ἔγινε κτῆμα τῆς Ἐπιτροπῆς ποῦ διαχειριζόταν τότε τὴν Ἐγγώρια Περιουσία, ἀφοῦ καταβλήθηκε στὸν κάτοχό της τὸ αἰτούμενο τίμημα, μὲ τὴ συναρωγὴ τοῦ Δήμου Κερκυραίων, ὀρισμένων μελῶν τῆς Ἀναγνωστικῆς Ἐταιρείας καὶ τοῦ Ταμείου τῆς Ἐγγώριας Περιουσίας ὅπου καὶ φυλάχθηκε ἕως τὸ 1954 τουλάχιστον²². Στὴ συνέχεια παραδόθηκε, μαζὶ προφανῶς μὲ τὸ ἀρχεῖο τῆς Ἐγγωρίου Διαχειρίσεως, στὸ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο τῆς Κέρκυρας, ὅπου καὶ φυλάσσεται σήμερ²³.

Πρόκειται γιὰ περγαμινὴ διαστάσεων: μῆκος 420 χιλ. (μέγιστο) - 335 χιλ. (ἐλάχιστο), πλάτος 410 χιλ. (μέγιστο) - 400 χιλ. (ἐλάχιστο). Γραμμὴν ἐπιφάνεια, 360 (πλάτος) × 265 (ὕψος). Φέρει τέσσερα διπλώματα ὀριζόντια καὶ ἓνα κάθετα στὸ κείμενο. Τὸ κάτω μέρος της εἶναι κομμένο κατὰ τὰ τρία τέταρτα, πιθανὸν μὲ ψαλίδι.

Γραφὴ κεφαλαιογράμματη, μὲ τόνους καὶ πνεύματα, τὶς συνήθεις συντομογραφίες τῶν καταλήξεων καὶ τὸ -I- μὲ διαλυτικά. Ἀνθοειδῆς διακόσμηση τοῦ ἀρχικοῦ γράμματος Ε. Ἀντίστοιχη ἀνθοειδῆς διακόσμηση τοῦ Ε καὶ στὴν ἀρχὴ τῆς τελευταίας παραγράφου, ἃν καὶ μικρότερη σὲ μέγεθος. Μελάνι καστανό. Ὑπάρχουν μικρὲς φθορὲς μεταξὺ τῆς 5ης καὶ 6ης γραμμῆς, στὸ τέλος τῆς 7ης γραμμῆς καὶ στὴ γραμμὴ 22. Φθαρομένα γράμματα στὶς γραμμὲς 19 καὶ 22. Κάτω ἀριστερὰ, ἀχνοφαίνεται μὲ μαῦρο μελάνι ὁ ἀριθμὸς «73». Στὸ πίσω μέρος, ἡ ἀριθμητικὴ πράξις 7343-6855=488. Πιθανὸν ὁ κάτοχος τῆς περγαμινῆς ὑπολόγισε τὰ χρόνια ποῦ τὸν χώριζαν ἀπὸ τὴν ἴδρυσή τοῦ ναοῦ ἀφαιρώντας τὸ ἔτος ἴδρυσης τοῦ ναοῦ ἀπὸ τὸ τρέχον τότε ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἔτος. Ἄν εὐσταθεῖ ἡ ὑπόθεση, ἡ ἀριθμητικὴ πράξις ἔγινε τὸ ἔτος 1835.

Σύμφωνα μὲ τὸν Σπ. Θεοτόκη, πρόκειται γιὰ «ἔγγραφο» τὸ ὁποῖο χρονολογεῖται στὸ ἔτος 1347, εἶναι δηλαδὴ σύγχρονο τοῦ καταγραφόμενου γεγονότος, καὶ γράφτηκε ἀπὸ ἀμαθῆ ἱερέα χωρικὸ σὲ

22. Σπ. Θεοτόκης, *Ἀναμνηστικὸν τεῦχος τῆς πανιονίου ἀναδρομικῆς ἐκθέσεως*, ἐν Κερκύρα 1914, 106 σσημ. 1. Ιω. Μπουνιάς, *Κερκυραϊκά. Ἱστορία-Λαογραφία*, τ. Α', Ἀθήναι 1954, 166. Ἀντίγραφο τοῦ ἐγγράφου κατεῖχε περὶ τὸ 1890 ὁ Ἰω. Ρωμανός, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἔλαβε τὶς σχετικὰς πληροφορίες ὁ Εὐστ. Μεταλληνός (*Ἡ ἐκκλησία τοῦ Ὑψηλοῦ Παντοκράτορος καὶ τῆς Κασσιώπης*, *Φυλλάδιον Α*, Ἐν Κερκύρα 1890, 5).

23. Ἀρχεῖα Νομοῦ Κέρκυρας (στὸ ἐξῆς: Α.Ν.Κ.), Ἐνετοκρατία, φάκ. 109, περγαμινή.

γλώσσα παραφθαρμένη ἐκκλησιαστική²⁴. Στὴ βιβλιογραφία ἐπίσης, ὅπου τὸ περιεχόμενό της ἀξιοποιεῖται ποικιλότροπα τόσο ἀπὸ ἐκείνους ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν ἱστορία τοῦ μνημείου ὅσο καὶ ἀπὸ ἐκείνους ποὺ ἐστίασαν στὴν ὀργάνωση τῆς κερκυραϊκῆς ὑπαίθρου, εἴτε δὲν ἀναφέρεται καθόλου²⁵ εἴτε ἀναφέρεται μὲ τὸν γενικὸ ὄρο «ἔγγραφο»²⁶, χωρὶς νὰ προσδιορίζεται ἀκριβέστερα ἡ φύση του.

Κατὰ τὴ γνώμη μου ἡ χρῆση τῆς κεφαλαιογράμματης γραφῆς, ἀλλὰ καὶ ἡ δομὴ τοῦ κειμένου ὀδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ ἔγγραφο, ἀλλὰ γιὰ πιστὸ ἀντίγραφο τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ναοῦ²⁷, τὴν ὁποία ὁ ἄγνωστος ἀντιγραφῆς θεώρησε καλὸ νὰ μεταφέρει στὴν περγαμινή, ὄχι μόνον ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὴ μορφή της. Ἄλλωστε σὲ αὐτὴν ἀναγνωρίζονται τὰ βασικὰ στοιχεῖα ποὺ προσδιορίζουν μιὰ κτητορικὴ ἐπιγραφή: α) τὴ δήλωση τοῦ ἔτους Ἰδρυσης, β) τὴν ἀναγνώριση τοῦ κόπου, τοῦ μόχθου καὶ τῶν ἐξόδων τῶν δωρητῶν-κτητόρων καὶ γ) τὴν ἀναγραφή τῶν κτητόρων εἴτε ὀνομαστικὰ εἴτε συλλογικὰ, ὅπως ἀκριβῶς ἔγινε ἐδῶ.

Ἡ ἐπιγραφή, σύμφωνα μὲ νεότερη κτητορικὴ ἐπιγραφή, γιὰ τὴν ὁποία γίνεται λόγος στὴν ἐπόμενη ἐνότητα, γνωστὴ καὶ αὐτὴ χάρη στὸ σωζόμενο ἀντίγραφό της, βρισκόταν μέσα στὸ ἱερὸ βῆμα. Δὲν εἶναι γνωστὸς ὁ χρόνος κατάρτισης τοῦ ἀντιγράφου. Ἡ ἐπιλογή τοῦ ἀντιγραφῆα νὰ

24. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, *Ἀναμνηστικὸν τεῦχος*, 106. Πρβλ. καὶ ΜΠΟΥΝΙΑΣ, *Κερκυραϊκά*, 166, 167.

25. Ε. ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ-ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ, Ἡ ἐξέλιξη τῶν οἰκισμῶν τῆς ὑπαίθρου Κέρκυρας, *Ζ' Πανιόνιο Συνέδριο, Λευκάδα, 26-30 Μαΐου 2002, Πρακτικά*, τ. Β', Ἀθήνα 2004, 525.

26. ΜΠΟΥΝΙΑΣ, *Κερκυραϊκά*, 166. Ν. ΚΑΡΑΠΛΑΚΗΣ, Ἀπὸ τὶς ἀδελφότητες καλλιεργητῶν στὸ «χωρίον», *Ζ' Πανιόνιο Συνέδριο, Λευκάδα, 26-30 Μαΐου 2002, Πρακτικά*, τ. Β', Ἀθήνα 2004, 424, ὅπου χρησιμοποιεῖται ὁ ὄρος «πρωτότυπο ἔγγραφο».

27. Κατὰ τὴν ὕστερη βυζαντινὴ περίοδο ἀπαντοῦν τόσο μικρογράμματες ὅσο καὶ μεγαλογράμματες ἐπιγραφές. Βλ. ἐνδεικτικὰ τὶς σύγχρονες περίπου ἐπιγραφές τοῦ Μιχαὴλ Ἀρχαγγέλου στὸν Πολεμίτα Μάνης (1278) καὶ τῆς Χρυσάφτισσας (1290), ἐκ τῶν ὁποίων ἡ πρώτη εἶναι μικρογράμματη καὶ ἡ δεύτερη κεφαλαιογράμματη. Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Δύο ἐπιγραφές ναῶν τῆς Λακωνίας: τοῦ Μιχαὴλ Ἀρχαγγέλου (1278) στὸν Πολεμίτα τῆς Μάνης καὶ τῆς Χρυσάφτισσας (1290), *Λακωνικαὶ Σπουδαὶ* 6 (1982), 46-49, 56 ἀντίστοιχα [ἀνατύπωση: οἱ ΙΔΙΟΣ, *Μάνη καὶ Λακωνία*, τ. Α'. *Μάνη-Μελέται*, ἐπιμ. Χ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, Ἀθήνα 2009, 301-304, 311]. Γιὰ τὸ θέμα βλ. εἰδικότερα, Φ. ΚΑΡΑΠΙΑΝΝΗ, Παρατηρήσεις στὴ χρῆση τῆς μικρογράμματης γραφῆς στὶς βυζαντινὲς ἐπιγραφές (10ος-14ος αἰ.), *Πρακτικά τοῦ 5' Διεθνoῦς Συμποσίου Ἑλληνικῆς Παλαιογραφίας (Δράμα, 21-27 Σεπτεμβρίου 2003)*, ἐπιστ. ἐπιμ. Β. ΑΤΣΑΛΟΣ – Ν. ΤΣΙΡΩΝΗ, τ. Α', Ἀθήνα 2008, 681-688.

διατηρήσει τὸν κεφαλαιογράμματο χαρακτήρα τῆς ἐπιτοίχιας ἐπιγραφῆς δυσχεραίνει τὴ χρονολόγησι τοῦ περγαμηνοῦ ἀντιγράφου. Ἄγνωστος ἐπίσης εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ἀντιγράφηκε, ἂν καὶ θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποθέσουμε, λαμβάνοντας ὑπόψη ἄλλα ἀντίστοιχα παραδείγματα, ὅτι ἀφοροῦσε εἴτε τὴ διεκδίκηση εἴτε τὴν πιστοποίηση κτητορικῶν δικαιωμάτων στὸν ναό.

Τὸ κείμενο τῆς περγαμηνῆς ἐκδόθηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1906 ἀπὸ τὸν Νικόλαο Γερακάρη²⁸. Ἀκολούθησε νέα ἐκδοσί του τὸ 1914 ἀπὸ τὸν Σπυρίδωνα Θεοτόκη²⁹ καὶ στὴ συνέχεια ἡ ἀναδημοσίευσί του ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Μπουνιά³⁰ καὶ τὸν Εὐάγγελο Μανῆ³¹. Ἐδῶ δημοσιεύεται σὲ πιστὴ μεταγραφή:

¹ ΕΠΙ ἘΤΟΥΣ ΣΩΝΕ ΕΚΤ΄ΙΣΗ Ὁ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΫ ΤΟῦ ΜΕΓΑΛΟΥ ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΟΡΟΣ ΕΊΣΟ ὨΡΟΣ ΤΟῦ ΗΤΙΡΟῦ /

² ΔΙΑ ΧΗΝΔΡΟΜΗΫ, ΚΟΠΟΥ ΜΟΧΘΟΥ ΤὸΝ ΧΡΗΣΩΝΗΜΟΥ ΛΑΟῦ. ΕΊΤΟΥΝ ἘΝ α¹⁵ ἈΡΧΗΘΗ Ὠ ΛΟΓΟΣ ΤΟῦ ἜΡΤΟΥ /

³ ΤΗΣ ΕΊΚΟΔΟΜΗΣ ΤΗΣ Α΄ΥΤΗΣ ἘΚΛΗΣΙΑΣ ἈΠΟ ΤΟ ΧΟΡΙ(ΩΝ) ΤΗΣ ὈΜΑΛΗΣ Κ(ΑΙ) ἘΠΙΣΚΕΨΗΣ Κ(ΑΙ) ΣΤΟΥΡΑΔΩΝ ΠΕ /

⁴ ΡΗΘΗΑ ΧΗΝΕΙΕΣ ΣΡΗΝΗΛ(ΑΣ) ΛΑΪΚΗΣ ΣΠΑΡΤΗΛ(ΑΣ) ΜΪΧΑΛΑΚΑΔΕΣ ΘΕΩΔΪΔΩΝ ΣΩΚΡΑΚΟΙ ΖΗΓΟΫΝ /

⁵ ΡΟΔ΄ΙΝΕΣ ΚΛΗΜΑΤ΄ΙΑ ΒΑΛΑΝΗΩ ΠΕΡΑΤΪΚΑΔΟΝ ΚΗΠΡΪΑΝΑΔΟΝ ἌΓΙΩΔΟΪΛΗ ΠΡΟΜΑ /

⁶ ΧΗΔΪ ΝΗΦΕΣ ΒΑΡΗΑ ΞΑΧΗΡΑΔΟΝ ΛΕ΄ΥΚΟΡΑΚΗ Α΄ΥΤΑ ὨΛΗ ΕΊ Ε΄ΥΣΕΒΗΣ ΧΡΗΣΗΑΝΗ ΕΠΪ /

⁷ ΜΕΤΑ ΚΑΛΗ[Σ] ΒΟΥΛΗΣ ΠΡΟΘΗΜ΄ΙΑΣ Κ(ΑΙ) ΘΕΛΗΣΕΩΣ ΚΟΠΟΥ Κ(ΑΙ) ΑΓΩΝΗΣ Κ(ΑΙ) ἘΚΤΪΣΑΝ Κ(ΑΙ) ἘΔ[ΟΚΑ]Ν /

⁸ ΕΊΣ ΠΑΣΑΝ Ἐ[Ε]ΟΔΩΝ ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ ΝΑΟῦ ΤΟΣΟ ΕΊΣΤΟΡ΄ΙΑ Κ(ΑΙ) ΤΟΣΟ ΕΊΣΗΝ ΣΕΡΝΑ Κ(ΑΙ) ΜΕΤΑ ΤΑΥΤΑ ΕΨΗ /

⁹ ΧΟΔΟΤΗΣΑΝ Κ(ΑΙ) ΤΗΝΕΣ ΧΡΪΣΤΗΑΝΗ ἈΠΟ ΤΟΝ ΕΊΡΗΜΕΝΟΝ ἘΚΤΗΤΟΡΟΝ ΤΟΥ Α΄ΥΤΟΥ ΝΑΟῦ ἌΛΟΣ ΧΟΡΑΦΗ /

28. Ν. ΓΕΡΑΚΑΡΗΣ, *Κερκυραϊκὰὶ σελίδες*, ἐν Κερκύρα 1906, 53-55.

29. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, *Ἀναμνηστικὸν τεῦχος*, 106.

30. ΜΠΟΥΝΙΑΣ, *Κερκυραϊκὰ*, 166-167.

31. ΕΥ. ΜΑΝΗΣ, *Τὸ ἐν Κερκύρα Ὅρος τῆς Ἰστώνης καὶ ἡ ἐπὶ τῆς κορυφῆς αὐτοῦ ἱερὰ μονὴ τοῦ Ὑψηλοῦ Παντοκράτορος*, Ἀθῆναι 1968, 42-44.

¹⁰ ἜΤΕΡΟΣ ἈΜΠΕΛΗ. ἌΛΟΣ ἘΛΕΑ ΤΗΣ ἌΛΟΣ ΒΟΕΪΔΪ. ἌΛΟΣ ΑΓΕΛΑΔΑ. ἜΤΕΡΟΣ ΣΦΑΚΤΑ Κ(ΑΙ) ἌΛΟΣ ΚΟΙΒΕΡ /

¹¹ Ὡ Θ(ΕΟ)C Κ(ΑΙ) Π(ΑΤ)ΗΡ ΤΟΥ Κ(ΥΡΙΟ)Υ ἩΜΩΝ Εἶ Ι(ΗCΟ)Υ Χ(ΡΙCΤΟ)Υ Ὅ ΤΑ ΠΑΝΤΑ ΠΡΟΗΝ ἘΝΕCΕΩC ἘΠΪCΑΜΕΝΟC. Ὡ ἜΧΟΝ ἘΞΟΥCΪΑΝ ΠΑCΗC /

¹² CΑΡΚΟC ΝΑ ΜΝΗCΗ'Ν ΤΟ ΔΟΡΟ ΚΑΘΕΝΟ'C Κ(ΑΙ) ἜΚΑCΤΟC ΠΡΟC ΤΗΝ ΕΪΚΟΪΑΝ ΔΪΝΑΜΟΙ ὍC ΤΟΥ ἌΒΕΛ ΤΑ ΔΩΡΑ /

¹³ ΤΟΥ ΝΟΕ Τ(ΗΝ) ΘΗCΙΑΝ ΤΟΥ ἈΒΡΑἈΜ Τ(ΗΝ) ὩΛΟΚΑΡΠΟCΗΝ ΤΟΝ ΤΡ΄ΙΩΝ ΠΕΔΟΝ ΤΗΝ ΠΡΟCΕ΄ΥΧΗΝ Κ(ΑΙ) ΤΗΣ ΧΕΪΡ(ΑC) ΤΑ Δ΄ΙΟ ΛΕΠΤΑ Κ(ΑΙ) /

¹⁴ ΝΑ ΓΗΝΕCΤΕΝ ΤΟΥ ΚΑΘΕΝΟC Κ(ΑΙ) ΕΚΑCΟΥ ΤΟΥ ΔΟΘΕΝ ἌΦΕCΗΝ ΤΟΝ ΑΜΑΡΤΙΟΝ Κ(ΑΙ) ΕΪCΕΒΗΜΕΡΪΑΝ ΤΟΥ ΠΡ(ΟC)[ΟΡΗΝΟΥ]³² Κ(ΑΙ) ΜΑΤΕ /

¹⁵ ΟΥ Β΄ΥΟΥ Κ(ΑΙ) Εἶ ΑΛΟC ΤΗΣ ΑΠΟ ΤΟΥC ΕΪΡΗΜΕΝΟΥC ἘΨΗΧΟΔΟΤΗCΑΝ Τ(ΗΝ) Α΄ΥΤ(ΗΝ) ἘΚΛΗCΪΑΝ ΑΝΤΟΙ ΤΗ ΕΪΠΗ Η ΔΗΝΑC΄ΕΨΗ /

¹⁶ ΤΟΥ Α΄ΥΤΟΥ Α΄ΥΘΕΝΤ[ΟΥ] ΜΑ ΤΟΥ ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡΟC Κ(ΑΙ) Τ(ΗΝ) ΚΑΤΑΡΑ Τ(ΟΝ) ἹΕΡΑΡΧΟ'Ν Κ(ΑΙ) ἹΕΡΟΜΟΝΑΧΟΝ ΔΟΥΛΕΥΤ(ΩΝ) ΤΗΣ Α΄ΥΤΗΣ ἘΚΛΗCΪ(ΑC) /

¹⁷ ΤΑ ἩΡΗΜΈΝΑ ΨΗΧΟΔΟΤΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΔΕΚΑCΟΥ Κ(ΑΙ) ΜΕΓΑΛΟΥ Κ(ΑΙ) ΦΟΒΕΡΟΥ' ὍΝΟΜΑΤΟC ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΟΡΟC ΝΑ /

¹⁸ ΜΗΝ ΑΠΟΚΕΡΔΪCΗ Εἶ ΜΪ ΤΟΝ ΦΩΒΕΡΟ Κ(ΑΙ) ἌΩΡΑΤΟ ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΟΡΟC Χ(ΡΙCΤΟ)Υ Τ'Ο Π΄ΥΡ Τ'Ο ἘΩΝΪΩ Τ'Ο ΕΪΤΗΜΑC Μ΄ΕΝΟΝ ΤΟΝ /

¹⁹ ΟΔ'ΟΝΤΟΝ Κ(ΑΙ) Τ[ΗΝ] ΑΓΪΑΝ Κ(ΑΙ) ΕΪΚΟΥΜΕΝΗΚΗΝ ἘΠΤΑ CΗΝ[Ο]ΔΟΝ Κ(ΑΙ) ΠΑΝΤΟΝ Τ'ΟΝ Ε΄ΥCΕΒΟΝ ἹΕΡΕ(ΩΝ) Κ(ΑΙ) ΔΪΚ(ΑΙ)ΟΝ ΝἈ ΜΗ ΚΕΡΔ΄ΙCΗ /

²⁰ Τ'Ο ΑΡΕΤ'Ο Εἶ ΑCΕΒΪΑ ΤΟ ΑΥΤΟ Η ΔΟΞΑ ἩCΟΥC ἘΩΝΑC ἈΜΗΝ./

²¹ ΕΓ'Ω ΜΟΝΑΧΟC Κ(ΑΙ) ἹΕΡΕ΄ΥC Κ ἈΝΘΗΜΟC Ὡ ΠΕΡΙΘΗΟΤΗC ἘΠΪΔ΄ΙΔΩ ΔΪΑ ΨΗΧΗΚ΄Η ΜΟΥ C(ΩΤΗ)ΡΙΑ ἈΜΑ CΗ'Ν ΤΟ CΗΝΕΚΕCΙΟΝ /

²² Τ'Ο ἈΜΠΕΛΗ ὩΠ(ΕΡ) ἜΧΟ ΠΛΗCΗ'ΟΝ Τ'Ο ΑΜΠΕΛΗ ΤΟΥ [ΑΡΕΙ]ΛΟΥ Κ(ΑΙ) ΝΪΚΟΛΑΟΥ ΤΟΥ CΗΚΟΤ(ΗΝ) ΛΕΓΑΜΕΝΟ ΗΓΟΥΝ ΤΟ ΠΑΛ'ΕΟ'ἈΜΠΕΛΟ.

32. Ἡ συμπλήρωση με βάση τὴ μεταγραφὴ τοῦ Σπ. Θεοτόκη.

στ. 5: Στήν ἔκδοση τοῦ Θεοτόκη τὸ χωριὸ ἀπαντᾶ ὡς «Ροδίδες». Ἡ ἐσφαλμένη ἀνάγνωση τοῦ Θεοτόκη ἐπικράτησε στὴ βιβλιογραφία, παρότι στὴν πρώτη ἔκδοση τοῦ Γερακάρη ὑπάρχει ἡ ὀρθὴ ἀνάγνωση «Ροδίνας».

στ. 22: Ἡ συμπλήρωση μὲ βάση τὶς παλαιότερες μεταγραφές. Ὁ Γερακάρης διαβάζει «Ἀρεΐλου» καὶ ὁ Θεοτόκης «Ἀρήλου».

Ἡ ἐπιγραφή πιστοποιεῖ τὸ κτίσιμο τοῦ ναοῦ τοῦ Παντοκράτορα στὸ ὁμώνυμο ὄρος κατὰ τὸ ἔτος 1347 (ζωνε΄: 6855=1347) μὲ τὴ συνδρομὴ τῶν κατοίκων τῶν ἀκόλουθων 23 γειτονικῶν χωριῶν: Ὁμαλί, Ἐπίσκεψη, Σγουράδες, Περιθεια, Συνιές, Στρηνίλας, Λαύκη, Σπαρτίλας, Μιχαλακάδες, Σωκράκι, Ζυγός, Ροδίνας, Κληματιά, Βαλανιό, Περατικάδες, Κυπριανάδες, Ἅγιοι Δοῦλοι, Προμαχήδι, Νυμφές, Βαρεία, Ξαχειράδες, Λευκοράκι, χωριὸ τῶν Θεωδίδων. Στὴν ἐπιγραφή δὲν περιλαμβάνονται ὀνόματα κητόρων, ἀλλὰ χωριῶν, τὰ ὁποῖα προφανῶς κατεῖχαν συλλογικὰ τὰ κητορικὰ δικαιώματα τοῦ ναοῦ, μὲ ἐξαίρεση τὸν ἱερομόναχο Ἄνθιμο Περιθειώτη, ὁ ὁποῖος κατονομάζεται καὶ προσδιορίζεται ἡ φύση τῆς δωρεᾶς του. Εἶναι πιθανὸν ὅμως νὰ πρόκειται γιὰ μεταγενέστερη προσθήκη στὴν ἤδη ὑπάρχουσα ἐπιγραφή.

Μὲ βάση τὰ δεδομένα τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ 1614, ποὺ παρουσιάζεται στὴν ἐπόμενη ἐνότητα, στὸν στ. 1, μετὰ τὸ ἔτος, ἔχει παραλειφθεῖ ἡ ἡμερομηνία, ἡ ὁποία ἦταν ὀρατὴ καὶ γράφτηκε στὸ σημεῖο τοῦ ἱεροῦ ὅπου ἄλλοτε ὑπῆρχε ἡ ἐπιγραφή, ἀπὸ τὸν ἀγιογράφο Ἰωάννη Στήλια, ὡς ἐξῆς: *επη ετους ζΩΝΕ βοηου ζ*. Ἐπίσης διαπιστώνεται ὅτι ὁ ἀντιγραφέας παρέλειψε λέξεις ἢ φράσεις στὸν στ. 16 μετὰ τὸ *Παντοκράτωρος*, σημεῖο στὸ ὁποῖο τὸ νόημα τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι ἀσαφές ἢ ἡ σειρὰ τῶν στίχων τῆς ἐπιτοίχιας ἐπιγραφῆς διαταραγμένη. Ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο, ἡ ἐπιγραφή ἀκολουθεῖ τὴ συνήθη τυπολογία τῶν κητορικῶν ἐπιγραφῶν, μὲ ἐξαίρεση ἴσως τὶς εὐχὲς γιὰ ὅσους συνέδραμαν καὶ τὶς κατάρες γιὰ ὅσους «δυναστέψουν» τὸν ναὸ τοῦ Παντοκράτορα.

γ. Ὁ «κώδικας» τοῦ Ὑψηλοῦ Παντοκράτορα

Στὶς 15 Μαΐου 1689 ὁ πρωτοπαπὰς Ἰάκωβος Τρύφωνας, ὁ ἱερέας Ματθαῖος Θόδοτος ἀπὸ τὸ χωριὸ Σπαρτίλας, ὁ ἱερομόναχος Νεόφυτος Κούστας ἀπὸ τὸ χωριὸ Ζυγός, ὁ ἱερέας Γεώργιος Κεφαλονίτης καὶ ὁ Βάσος Κεφαλονίτης ἀπὸ τὸ χωριὸ Σπαρτίλας, ἐφανίστηκαν στὸν νοτάριο Ζαφείρη Προβατᾶ καὶ τοῦ ἔδωσαν ἓναν *κοντικα παλεον* τοῦ

Παντοκράτορος καὶ τοῦ ζήτησαν νὰ τὸν ἀντιγράψει στὰ κατάστιχά του, γιὰ νὰ βρίσκεται κάθε φορὰ πὸ θὰ τοὺς χρειάζοταν, πρὸς ὄφελος τοῦ ναοῦ καὶ τῶν κτητόρων του. Τὸ ἔγγραφο³³ ἔχει ὡς ἀκολούθως:

Ἐν Χριστου ὄνοματι αμιν. 1689 μίερα 15 του μαγιου μινος εν το χορηο του/ Σπαρτιλος ενεφανίσθυσαν εμπροσθεν ημιόν η παρον/τες ενδεσημοτατος προτοπαπας κύρ Ιακοβος Τρηφονας/ κε ευλαβεστατος παπα κύρ Μανθεος Θοδοτος απο χορηο/ Σπαρτύλος κε πανοσηοτατος ιερομοναχος Νεοφητος/ Κουστας απο χορηο Ζηγου κατικος ηστο παρον ιστο ανοθεν/ χορηο του Σπαρτιλος κε παπα Γηοργηος Κεφαλονιτης του/ ποτε Γληγορη κε καπο Βασος Κεφαλονιτις απο χορηο/ του Σπαρτίλος μου επροσφεραν εναν κοντικα παλεον// ησε μιση κολα χαρτι ηγουν τα τρηα μερικα τις ημισις κόλας του μεγαλου/ Σοτιρος Χριστου Παντοκρατορος επονομαζομενου Ηντιρος ηνα/ νομικυασο κε ρεγγηστραρο αυτον ηστο εμο/ πρωτοκολο δηα να ευρησκετε τιν μπασα φορα οπου ηθελε/ τους χρηαστη δηα μπενεφητζηο τις ανοθεν μονις κε γηους/ πατρονατον οπηος περηεχυ ος κατοθεν ενοπιον/ μαρτιρον του signor Θεοδορη Μιδει κε Ετορα Τζηλιμπαρη/ του Αλυβηζη απο χορηο Σκρηπερου./

Ανηγερθυ εκ βοθρου κε ανικοδομίθυ ο θιος κε πανσεπτος/ ναός τοῦ κρηου κε θεου κε Σοτίρος ημιον Ιισου Χριστου μεγαλου/ Παντοκρατορος επονομαζομενου του Ηντιρου δια σιν/δρομίς κε βοηθιας κε τελιας εξοδου τον αδελφον κε εκτυ/τόρον ίγουν τον γγατοθεν χορηον τον γ(ιούς) πατρονατον τον/ αυτον χορηον, τον γγατοθεν γεγραμενον χορηο Σηνηόν/ χορηο Περηθιας, χορηο Λανκυ, χορηο Στρηνηλα, χορήο/ Σπαρτυλα, χορηο Ομαλη, χορηο Σγουραδες, χορηο Ζηγός/ χορηο Σοκρακυ: γουν να ενοουντε ολα τα ανοθεν χορηα/ αδελφη και γ(ιούς) πατρονατη ευγανοντες τους ξενους οπου κατυ/κουν ιστα αυτα χορηα κε να ενοουντε ολλα τα ανοθεν χο/ρηα αδελφη τόσο τα προτογραμενα οσον κε τα εσχατα/ γεγραμενα ολλυ μιá αδελφοτιτα. κε ις βοηθηαν τον/ προσκινηταδον τον ορθοδοξον χρηστηανον κε ις τον γγε/ρον τον γγομεσαρηον κε κυβερνιτον παπα κύρ Αν/δρεου Μπανου, Μαρκου Χηρηδαρη, Θεοφήλη Τζηόλη,/ Ανδρεου Κολαρετζηνου, Θεοδορη Θεοδοτου αχιδ εν μι/νι αυγουστου λα./

Εγο Ιω(άν)ν(ης) Σηλυας αγιογραφος παρακαλεστικος παρά τον ανοθεν/ αδελφον εγραψα ιστο βήμα τις ανοθεν μονις ος καθος ιτον

33. A.N.K., Συμβολαιογραφικά, φάκ. Π.350, βιβλίο 4, φ. 4ν-5ν.

γεγρα/μενος εκπαλε ος ενεκινος απαραλακτος διαλαμβανη/ επη ετους
 ΞΩΝΕ βρηου ζ.

*Επροσελθν παρα του παπα// κύρ Διμιτρίου Τρηφωνα. Ο εφημεριος
 τις ανοθεν αγιας εκλυσης/ ιστιν ηποθεσην οπου εχη μετα τους
 παροντες ιερομοναχου/ κήρ Παρθενηου Κοσκινα κε Νικολαου Σγουρου
 ος κουμεσι ιτε κυβερνιτε τις ανοθεν εκλυσης... με αλευ ... ι αλες δηο³⁴.*

Τὸ ἔγγραφο τοῦ 1689 γνωρίζει ὁ Εὐστ. Μεταλληνὸς ἀπὸ ἀντίγραφο
 τοῦ ἔτους 1831, στὸ ὁποῖο τὸ ὄνομα τοῦ ζωγράφου εἶχε μεταγραφεῖ
 σὲ «Τζήλιος». Τὸ ἴδιο ἀντίγραφο εἶχε προφανῶς ὑπόψη του καὶ ὁ Ἰω.
 Μπουνιαῦς ὁ ὁποῖος παραθέτει περὶ ληψη, ἐνῶ ὁ Εὐ. Μανῆς στὶς ἀναφορές
 του στηρίζεται στοὺς παραπάνω³⁵.

Ὁ «κώδικας» ποὺ κατέγραψε ὁ νοτάριος στὸ κατάστιχό του
 ἐνώπιον δύο μαρτύρων ἦταν, σύμφωνα μὲ τὴν περιγραφή τοῦ νοταρίου,
 μισὴ κόλλα χαρτί ἢ ἀκριβέστερα τὰ τρία τέταρτα τῆς μισῆς κόλλας.
 Ἄν ὑποθέσουμε ὅτι μὲ τὸν ὄρο «κόλλα» περιγράφεται φύλλο χαρτιοῦ
 διαστάσεων ἀντίστοιχων πρὸς τὰ φύλλα ἐνὸς νοταρικοῦ καταστίχου,
 τότε ὁ «κώδικας» δὲν ὑπερέβαινε σὲ μέγεθος τὰ 21 × 15 ἑκατοστά.

Τὸ κείμενο τοῦ «κώδικα» χωρίζεται σὲ δύο τμήματα. Τὸ πρῶτο
 ἀποτελεῖ ἀντίγραφο κτητορικῆς ἐπιγραφῆς ἢ ὁποῖα ἄρχεται μὲ τὸ
Ανηγέρθη καὶ καταλήγει στὴ βεβαίωση τοῦ ἀγιογράφου Ἰωάννη Στήλια³⁶
 γιὰ τὴν ἐκ νέου ἀναγραφή ἀποσπάσματος τῆς ἀρχικῆς ἐπιγραφῆς στὴ
 θέση ὅπου βρισκόταν παλαιότερα, δηλαδή στὸ ἱερὸ βῆμα. Τὸ δεύτερο, τὸ
 ὁποῖο ἀρχίζει μὲ τὸ ρῆμα *Επροσελθν* (= προσήχθη), ἀποτελεῖ σημεῖωση τοῦ
 γραμματέα ὑπηρεσίας, πιθανὸν τῆς πρωτοπαπαδικῆς ἱερογραμματείας,
 γιὰ τὴν προσκόμιση τοῦ ἐγγράφου ὡς ἀποδεικτικοῦ στοιχείου στὴ
 διαφορὰ ποὺ εἶχε ὁ ἱερέας Δημήτριος Τρύφωνας μὲ τοὺς κυβερνήτες τοῦ
 ναοῦ ἱερομόναχο Παρθένιο Κοσκινα καὶ Νικόλαο Σγουρο.

Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ τελευταίου αὐτοῦ τμήματος στὸ ἔγγραφο ποὺ
 κατατέθηκε τὸ 1689 στὸν νοτάριο, φανερώνει ὅτι αὐτὸ ἦταν ἀντίγραφο

34. Τὰ ἀποσιωπητικὰ ὑπάρχουν στὸ νοταρικὸ κατάστιχο καὶ φανερώνουν τὴν
 ἀδυναμία τοῦ νοταρίου νὰ διαβάσει τὸ προσκομισθὲν ἔγγραφο.

35. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΣ, *Ἐκκλησία*, 18. ΜΠΟΥΝΙΑΣ, *Κερκυραϊκά*, 177-178. ΜΑΝΗΣ, *Τὸ ἐν
 Κερκύρα ὄρος*, 36.

36. Γιὰ τὸν ἀγιογράφο Ἰωάννη Στήλια βλ. ΣΠ. ΚΑΡΥΔΗΣ, *Ζωγράφοι καὶ ζωγραφικὴ
 τέχνη στὸν κερκυραϊκὸ χῶρο (17ος-19ος αἰ.)*, *Δελτίον Ἀναγνωστικῆς Ἐταιρίας Κερκύρας*
 28 (2012-2015) (ὑπὸ ἐκδοσῆ).

του ἀρχικοῦ ἐκεῖνου ἐγγράφου πὸν εἶχε καταθέσει ὁ ἱερέας Δημήτριος Τρύφωνας καὶ στὸ ὁποῖο εἶχε ἀντιγραφεῖ ἢ σωζόμενη τότε κτητορικὴ ἐπιγραφή τοῦ ναοῦ μαζὶ μὲ τὴ σημείωση τοῦ ἀγιογράφου. Ἡ σύνταξη τοῦ ἀρχικοῦ ἐκεῖνου ἐγγράφου δὲν εἶναι γνωστὸ οὔτε πότε ἀκριβῶς ἔγινε οὔτε ἀπὸ ποιόν, σίγουρα ὅμως δὲν θὰ ἀπείχε πολὺ χρονικὰ ἀπὸ τὴ χρονολογία τῆς ἐπιγραφῆς, δηλαδὴ τὸ *αχιδ* (=1614), ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ προσκομισθέντος ἀντιγράφου ὡς *κόντικα παλαιοῦ*, ἐπομένως φθαρμένου ἀπὸ τὴν πολυκαιρία.

Ἡ θέση τῆς ἐπιγραφῆς στὸν ναὸ δὲν προσδιορίζεται. Τὰ ρήματα «ἀνηγέρθη» καὶ «ἀνοικοδομήθη» στὴν ἀρχὴ τῆς ἐπιγραφῆς προσδιορίζουν δύο οἰκοδομικὰ φάσεις τοῦ κτίσματος, ἢ παράλληλη ὅμως χρῆση τους δείχνει ὅτι καμιά ἀπὸ αὐτὲς δὲν σχετίζεται μὲ τὸν λόγὸ τῆς σύνταξίς της, ὁ ὁποῖος θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στὴν ἀναγραφὴ τῶν κτητορικῶν χωριῶν πὸν εἶχαν ἀπομείνει, ἀπὸ ἐκεῖνα πὸν εἶχαν συμβάλει στὴν ἀνέγερσή του τὸ 1347, καὶ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ τρόπου κατανόησης τῶν δικαιωμάτων τους στὸ πλαίσιο μιᾶς ἀδελφότητος, ἀπὸ τὴν ὁποία ἐξαιροῦνταν οἱ ξένοι κάτοικοι τῶν χωριῶν. Ἡ ἀναγκαιότητα σύνθεσης τῆς ἐπιγραφῆς καὶ ἡ ἀνάθεση προφανῶς στὸν ἀγιογράφο Ἰωάννη Στήλια νὰ τὴν γράψει, δείχνει ὅτι τὸ 1614 ἢ πρώτη ἐπιγραφή τοῦ ναοῦ εἶχε πλέον καταστραφεῖ, μὲ ἐξαίρεση τὰ λίγα ἐκεῖνα γράμματα, τὰ ὁποῖα κλήθηκε ὁ ἀγιογράφος νὰ γράψει ξανὰ στὴν ἴδια θέση ὅπου βρισκόνταν «ἔκπαλε», δηλαδὴ τὶς πρῶτες λέξεις μὲ τὴ χρονολογία τῆς ἴδρυσης: *επη ετους ΖΩΝΕ βοηου ζ*. Ἡ ταύτιση τῶν πρώτων λέξεων μὲ τὸ περγαμινὸ ἀντίγραφο τῆς πρώτης κτητορικῆς ἐπιγραφῆς εἶναι χαρακτηριστικὴ, ὅπως ἀξιοσημείωτη εἶναι καὶ ἡ διαφοροποίησις στὴ συνέχεια, ἀφοῦ, ὅπως φαίνεται, ὁ Στήλιας, πέραν τοῦ ἔτους, ἔγραψε ἐπιπλέον τὸν μῆνα καὶ τὴν ἡμέρα, πὸν λείπουν ἀπὸ τὸ περγαμινὸ ἀντίγραφο. Ἄν ὄντως ἕως τὸ 1614 σώζονταν οἱ πρῶτες λέξεις, καὶ παρὰ τὴν ἀδυναμίαν τοῦ νοταρίου νὰ ἀποκρυπτογραφήσει ὅλα τὰ γράμματα τοῦ «κώδικος», τότε ὁ ναὸς κτίστηκε στὸ τελευταῖο τετράμηνο τοῦ 1346. Σήμερα δὲν σώζεται ἡ ἐπιγραφή, ὅπως δὲν σώζεται καὶ τὸ ἀπόσπασμα τῆς πρώτης ἐπιγραφῆς πὸν εἶχε ξαναγράψει ὁ Στήλιας στὸ ἱερό³⁷.

37. Ὁ Μπουνιαῖς ἀναφέρει τὴν ὑπαρξὴ ἐπιγραφῆς στὴ θύρα τοῦ ναοῦ ἢ ὁποῖα εἶχε συνταχθεῖ μὲ βάση τὸ σημείωμα τοῦ Στήλια (Τζήλιου κατὰ Μπουνιαῖ), καὶ σχολιάζει τὴ λανθασμένη χρονολογία 855 (ΜΠΟΥΝΙΑΣ, *Κερκυραϊκά*, 178· βλ. καὶ ὅσα γράφει ὁ ΕΥ. ΜΑΝΗΣ, *Τὸ ἐν Κερκύρα ὄρος*, 36 σημ. 116).

Στὸ ἔγγραφο ἀναφέρεται ὅτι ὁ ναὸς εἶχε ἀνεγερθεῖ ἐκ βάθρων καὶ ἀνοικοδομηθεῖ μὲ τὴ συνδρομὴ καὶ βοήθεια τῶν ἀδελφῶν καὶ κτητόρων τοῦ ναοῦ ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὰ χωριὰ Συνιές, Περίθεια, Λαύκη, Στρηνίλας, Σπαρτίλας, Ὀμαλή, Σγουράδες, Ζυγὸς καὶ Σωκράκι, τὰ ὁποῖα ἔπρεπε νὰ θεωροῦνται ὡς ἀδελφοὶ καὶ κτήτορες τοῦ ναοῦ μὲ ἐξαίρεση τοὺς ξένους ποὺ κατοικοῦσαν σὲ αὐτά, καὶ ἐπομένως δὲν κατάγονταν ἀπὸ τὶς παλαιότερες γενιές, οἱ ὁποῖες συνδέονταν μὲ τὴν ἴδρυσή τοῦ ναοῦ. Τὰ ἀναγραφόμενα χωριά, εἶναι λιγότερα ἀπὸ ἐκεῖνα τῆς πρώτης ἐπιγραφῆς, λόγω προφανῶς τῆς ἐξαφάνισης ἢ συγχώνευσης κάποιων ἀπὸ τὰ χωριὰ ἐκεῖνα.

Στὴν ἐπιγραφὴ δὲν προσδιορίζεται ὁ χρόνος τῆς ἀνοικοδόμησης τοῦ ναοῦ, ἡ ὁποία θὰ μπορούσε ἐνδεχομένως νὰ χρονολογηθεῖ καὶ πολὺ παλαιότερα ἀπὸ τὸ 1614, ἀφοῦ ὁ περιορισμένος ἀριθμὸς χωριῶν, σὲ σχέση μὲ τὴν ἀρχικὴ σύνθεση τῆς ὁμάδας τῶν κητορικῶν χωριῶν, ἀπαντᾷ ἤδη μέσα στὸν 16ο αἰ.³⁸

δ. Ὁ «κώδικας» τοῦ Προφήτη Ἡλία στοὺς Κουναβάδες

Τὸ κείμενο τῆς κητορικῆς ἐπιγραφῆς τῆς ἐκκλησίας σώθηκε χάρις στὴν ἀντιγραφή της στὶς 21 Ἰουλίου 1679 ἀπὸ τὸν νοτάριο Μαρκαντώνιο Γενοβέζε καὶ τὴν καταχώρισή της στὶς πράξεις του, ἔπειτα ἀπὸ σχετικὸ αἴτημα τῶν κητόρων της³⁹. Πιὸ συγκεκριμένα, ὁ νοτάριος κλήθηκε ἀπὸ τοὺς κυβερνήτες, τὸν ἱερέα Ἰωάννη Ἀρμένη, τὸν ἱερέα Λουδοβίκο Καντερέλη, τὸν ἱερέα Θεοδόση Μαγουλᾶ καὶ τὸν Ἰωάννη Ξένο, νὰ ἀντιγράψει ὅλες τὶς ὑπάρχουσες στὸν ναὸ ἐπιγραφές. Ὅπως βεβαιώνει ὁ ἴδιος ὁ νοτάριος στὴν ἀρχὴ τῆς πράξης ποὺ συνέταξε, ἀντέγραψε, παρουσία πολλῶν ἀδελφῶν, λέξη πρὸς λέξη (*απο ριμα ος ριμα*) ὅλες τὶς ἐπιγραφές (*τους κοντικούς*) ποὺ ἦταν γραμμένες στοὺς τοίχους πάνω ἀπὸ τὶς πόρτες τῆς ἐκκλησίας καὶ τὶς κατέγραψε στὸ κατάστιχό του, γιὰ νὰ φαίνονται τὰ ὀνόματα τῶν ἀδελφῶν καὶ κητόρων. Συνολικὰ κατέγραψε τρεῖς ἐπιγραφές: ἡ πρώτη εἶναι τοῦ ἔτους 1398 καὶ ἀφορᾷ τὸ κτίσιμο τοῦ ναοῦ, ἡ δευτέρα τῆς 30ῆς Ἰουλίου 1592 καὶ ἀναφέρεται σὲ δωρεὰς γιὰ τὸν ἀνακαινισμό τοῦ ναοῦ καὶ ἡ τρίτη τῆς 13ῆς Σεπτεμβρίου 1608 καὶ

38. Βλ. ἐνδεικτικὰ, Α.Ν.Κ., Διάφοροι Συμβολαιογράφοι, φάκ. 3.8, φ. 19r πράξη τῆς 25ῆς Μαΐου 1503. Ὁ.π., φάκ. 7.1, φ. 85rν πράξη τῆς 16ῆς Αὐγούστου 1566.

39. Βλ. Α.Ν.Κ., Συμβολαιογραφικά, φάκ. Γ.5, βιβλίο 3, φ. 12v-13v.

ἀφορᾶ τὴν ἀγιογράφησίν του. Στὴ σύνταξη τῆς πράξης, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς κυβερνήτες ἦταν παρόντες καὶ τρεῖς μάρτυρες, οἱ ὁποῖοι ὑπέγραψαν τὴν πράξη ἰδιοχείρως.

Οἱ ἐπιγραφὲς σήμερα δὲν σώζονται. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ δακτυλόγραφο ἀντίγραφο Κτηματολογίου, ποὺ συντάχθηκε τὸ 1899 ἀπὸ τὸν Σπυρίδωνα Χανδρινό, καὶ εἶναι διαθέσιμο σήμερα στὸν ἐπισκέπτη τοῦ ναοῦ, τὸ 1836 ξεκίνησαν ἐργασίες ἐπέκτασης, ποὺ εἶχαν ὡς συνέπεια τὴν κατεδάφιση τοῦ νάρθηκα καὶ τὴν καταστροφὴ τῶν τοιχογραφιῶν καὶ τῶν ἐπιγραφῶν τοῦ ναοῦ μὲ τὰ ὀνόματα τῶν κτητόρων. Πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ ὁμῶς ὁ τότε διδάσκαλος Γεώργιος Κονταλοῦπος ἀντέγραψε τὰ ὀνόματα τῶν κτητόρων σὲ χειρόγραφο βιβλίο, μὲ βάση τὸ ὁποῖο κατάρτισε ὁ συντάκτης τοῦ Κτηματολογίου τὸν παρατιθέμενο σὲ αὐτὸ κατάλογο τῶν πρώτων κτητόρων.

Ἀκολουθεῖ τὸ κείμενο τῆς πράξης καὶ τῶν ἐπιγραφῶν ὅπως ἀντιγράφηκαν ἀπὸ τὸν νοτάριο. Σὲ ὑποσημείωση γιὰ κάθε χωριὸ παρατίθεται ὁ κατάλογος τῶν ὀνομάτων τῶν κτητόρων, σύμφωνα μὲ τὴν ἐκδοχὴ τοῦ Κτηματολογίου, στὴν ὁποία διαπιστώνονται προσθήκες ἢ παραλείψεις ὀνομάτων (ὀφειλόμενες πιθανὸν σὲ μεταγενέστερες παρεμβάσεις στὴν ἐπιγραφή) καὶ ἐνίοτε ἐνδιαφέρουσες ἐναλλακτικὲς ἀναγνώσεις.

+1679 ημέρα 21 του Ιουλίου μηνος αναζητιμενος εγο ηπογεγραμενος νοτα/ριος απο τους ευρισκομενους κουμεισιους, ευλαβεστατους παπα κιο/ Ιωανις Αρμενις και παπα κιο Δολοβικος Καντερελις και παπα κιο/ Θεοδοσις Μαγουλας και κιο Ιωανις Ξενος κουμειση τις μονις/ του προφιτου Ιλιου κιμενι ιστην μπεριοχην τον Κουναβαδον/ και ιστην μπαρουσιαν ετερον αλον πολον αδελφον τις αυτις/ μονις απο διαφορα χορια ος κατοθεν, και ασικοσα ισε α/ναζητισι αυτον απο ριμα ος ριμα τους κοντικους οπου ισην/ γραμενι ιστον μιργο τις αυτις εκκλισιας απο πανοθιό τες/ πορτες και τους ερεγιστραρισα και τους εβαλα ος καθος πε/ριεχουν ιστα ατι μου δια να φενοντε ις σε καθε κερο τα/ ονοματα τον αδελφον και εκτιτορον ος καθος ισην η αλι/θια απο επαλεο η οπη κοντικι περιεχουν ος κατοθεν./

Ανιγερθι εκ βοθρου και ανιστοριθι ο θιος και πανσεπτος να/ος του προφιτου Ιλιου δια συντρομις κόπου και εξόδου τόν/ευλαβεστατον ιερέον και εντιμο αντρον σιντα τις κινο/τιτος τις πασιν νου το χοριο Ραχαδον

και Αρμεναδον και/ Καβαδατον και Μαγουλαδον, Χουναβαδον, Βελοναδον,/ Στερεμεναδον, Περλεψημαδον και Νικολαδον και Περετικα/δον, ενετι Ϛ^ωϚ^ωϚ^ω ΙΝΔ(ικτιών) ΙΑ^η40.

Χοριο τον Ραχταδον και υ/ εκτιτορι συν θεο {χοριο τον} προτοπαπας Κουρκουλος, Νικο//λαος Κουρκουλος, Νικολαος Βασιμουλος, Κιριακις ο Σαβας, Ιωανις/ ο Βαγιανιτις, υ Παπατρύχενα, Αντριας τις Αντρίχας, Γεοργιος του/ Κεφαλινου, Νικολαος Τζαγγκαρις, Φιλιπος ο Μαντιλος, Μαρια/ Πετρινα⁴¹.

Χοριο τον Αρμεναδον, Κυριακις ο Αρμενις, Μαρια/ ανιψια του, Νικολαος Βλαχος, Θεοδορος Καρλακις, Διμιτριος/ ο Λαρουγκις, Στεφανος τις Χαντρινις, Νικολαος ο Μετραρις, Κο/στας ο αδελφος του, Ιωανις ο Ρικος, Κοστας ο Κιρυλος, Νικολαος/ ο Κιρυλος, Κοστας ο Βοτανιοτις, Στεφανος ο Λαρουγκις, Κοστας ο Φυ/λιμενος⁴².

Χοριο τον Καβαδατον, Ιωανις ο Κοπαδας, Γεοργιος ο Φιλις, Φιλιπος του Δικολου, Ιωανις ο Γαπις, Ιωανις Πουλος.

Χοριο τον Καβαδα/τον κιο Νικολος Καβαδις, Μανουιλις Αλευκιμοτις, Γεοργιος Αλευκι/μοτις, Μιχαλις ο Βραχνος, παπα Ιωανις ο Βουλγαρακις, Μιχαλις/ ο Αυλονιτις, ο παπα Στεφανος ο γαμπρος του, Κιριακις Ακιμινις,/ και Κοστας Μινας, Κιριακις ο Βουργαρακις, Διμιτρις ο Βαγια/νιτις, Ιωανις ο Κουρνουκλας, Ευφροσινι του Αγραφιοτι, Ιωανις ο Ζουπανος, Ιωανις ο Στερεμενος, Ιωανις ο Σοποτινος, Θεοδορος Κουρεσις,/ Γεοργιος ο Σαβανιτις,

40. Ο νοτάριος σχεδιάζει ό,τι βλέπει. Διακρίνονται τὰ γράμματα I, Λ ἢ Ν, καρδιόσχημο γράμμα τοῦ ὁποῦο ἡ ἀπόληξη μοιάζει μὲ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο χαράσσει τὸ γράμμα -ξ, καὶ πάνω ἀπὸ τὰ δύο πρῶτα γράμματα τὸ Δ. Ἡ ἀναφορὰ τῆς ἰνδικτιῶνος στὴ θέση αὐτὴ εἶναι πιθανή, ἀν ὅμως πρόκειται γιὰ τὴν ἰνδικτιῶνα, τότε ἡ χρονολόγησι εἶναι λανθασμένη, ἀφοῦ τὸ ἔτος 6906 ἀντιστοιχεῖ στὴν 6η καὶ ὄχι στὴν 11η ἰνδικτιῶνα. Ἐξίσου πιθανὴ εἶναι καὶ ἡ ἀναγραφὴ τῆς ἡμερομηνίας. Στὴν περίπτωσι αὐτὴ πρόκειται γιὰ τὴν 11η Ἰουνίου ἢ Ἰουλίου.

41. Κτηματολόγιο: *Ραχτάδες: πρωτοπαπὰς Κούρκουλος, Νικόλαος Κουφάλης, Νικόλαος Βασιμουλάς, Σάββας παπα Κυριάκης, Ἰωάννης Βαμονίτης, Ἰωάννης Τριχινάς, Ἀνδρέας Μπεζιάνης, Νικόλαος Σηματέλος, Γεώργιος Κεφαλληνός, Νικόλαος Τσαγκάρης, Μαρία Πετρίνα.*

42. Κτηματολόγιο: *Ἀρμενάδες: Κυριάκης Ἀρμένης, Μαρία Ἀρμένη, Θεόδωρος Καρλάκης, Στέφανος Χανδρινός, Νικόλαος Μετράρης, Κώνστας Μετράρης, Ἰωάννης Ρίκκος, Κώνστας Κύριλλος, Νικόλαος Κύριλλος, Κώνστας Βαγιονίτης, Στέφανος Λαρόγκης, Κώνστας Φιλημένος, Ἀνδρόνικος Χανδρινός, Γεδεὸν Χανδρινός, Χριστόφορος Βοϊβόντας, Χριστόφορος Χαρτοφύλακας, Κυριάκης Μαυρόπουλος, Ἀχιλλεὺς Φιομάχος.*

Δimitριος Ιoανιοτις, Νικολαοσ Αγραφιoτις,/ Φίλιπποσ Αγραφιoτις, Ιωαννις τισ Ερινις, παπα Μιχαλις ο Κασελινοσ, παπα Ιωαννις ο Ψαχνοσ⁴³.

Χοριο τον Μαγουλαδον, Γεοργιοσ ο Κοντοσ, Ιαννις Φίλιπποσ ο Ζιατις, Κιριακις ο Ζιατις, παπα Θεοδοροσ ο Ζια/τις, παπα Νικολαοσ ο Κοντοσ, Αντρεασ ο Διδιμοσ, Σταματι ο Κον/τονικολαοσ, Ιωαννις ο Κοντονικολαοσ, Νικολοσ Ροδινοσ, Νικολαοσ Που/λακι.

- Ειστην δευτερη πορτα απο πανο λεγι οσ κατοθεν. -/

Ακομι χοριο τον Μαγουλαδον Μιχαλις Σκλαβίς, Γεοργιοσ Γουδελις,/ Δimitριος Κομνινοσ, Θεοδοροσ Μαγουλας, Κιριακις ο Κακαιδασ,/ Μιχαλις ο Κουκιτζις, Ιωαννις ο Σαβανοσ, Κοστασ ο Κοσμασ, Αν/τριασ Αλβατοσ⁴⁴.

Χοριο τον Μπερετικαδον, Κοστασ ο Περετικοσ,/ Θεοδοροσ ο Περετικοσ⁴⁵.

Χοριο τον Χουναβαδον, Δimitριος Χου/ναβις, Ιωαννις ο Χουναβις, Μιχαλις ο Χουναβις⁴⁶.

Χοριο τον Βε/λοναδον, Κορνιλιοσ υγερομοναχοσ ο Κοντογοιοργις, Θεοδοροσ/ ο Κοντογοιοργις, Μιχαλις ο Κουναδάσ, Αντριασ ο Μουζακιτις// υ παπαδια η Κοντογοιοργενα, Ιωαννις Θεοχαρις, Μιχαλις τισ Αντρί/χασ, Νικολοσ Βελοναδιτις, Ιωαννις Θεριοσ, Νικολοσ Λιβαδαρις, Ευ/βροετοσ Βρανασ, Νικολοσ Σερβοσ, Νικολοσ ο Κουλις, Νικολοσ Μενιδις, Βα/σιλις Μενιδις, Νικολαοσ Πατρινοσ⁴⁷.

43. Κτηματολόγιο: Καββαδάτες. Ιωάννης Κοπαδάς, Γεώργιος Φίλος, Φίλιππος Δημόπουλος, Γεώργιος Αλευκιμάτης, Μιχαήλ Βραχνός, παπα Ιωάννης Βουργαράκης, Μιχαήλ Αύλωνίτης, παπα Στέφανος Αύγερινός, Κώνστας Μηνάς, Κυριάκης Βουργαράκης, Δημήτριος Βαγιονέτης, Ιωάννης Κουρνοπλάς, Εύφροσύνη Αγραφιώτη, Ιωάννης Ζουπάνος, Ιωάννης Στερεμένος, Ιωάννης Τοποτινός, Νικόλαος Άγραφιώτης, Ιωάννης Κυμάτης, Κυριάκης Άλευκιμάτης, παπα Ιωάννης Χαλινόσ.

44. Κτηματολόγιο: Μαγουλάδες. Γεώργιος Κοπαδάς, Φίλιππος Ζυγιώτης, Κυριακής Ζυγιώτης, παπα Θεόδωροσ Ζυγιώτης, παπα Νικόλαοσ Μοντάσ, Άνδρέασ Δύδιμοσ, Σταμάτησ Κοντονικόλαοσ, Ιωάννησ Κοντονικόλαοσ, Νικόλαοσ Ραδινοσ, Νικόλαοσ Παπουλάκησ, Μιχαήλ Πλάβαοσ, Γεώργιοσ Γουδέλησ, Δημήτριοσ Κομηνόσ, Θεόδωροσ Μαγουλάσ, Κυριακήσ Καμίδαοσ, Μιχαήλ Κοζούκησ, Ιωάννησ Σαβανοσ, Κώνσταοσ Κοσμάοσ, Άνδρέασ Αύλωνίτησ.

45. Κτηματολόγιο: Περετικάδες. Κώνσταοσ Περετικόσ, Θεόδωροσ Περετικόσ.

46. Κτηματολόγιο: Χουναβάδες. Δημήτριοσ Χούναβησ, Ιωάννησ Χούναβησ, Μιχαήλ Χούναβησ.

47. Κτηματολόγιο: Βελονάδες. Κορνίλιοσ ίερομ. Κοντογεώργησ, Θεόδωροσ Κοντογεώργησ, Μιχαήλ Κουναδάοσ, Άνδρέασ Μουζακίτησ τήσ Άννασ Κοντογεώργησ,

Χοριο Στερεμεναδον, Θεοδορος Βλα/χος, Φίλιπος Βλαχος, Κωστας Στερεμενος, Θεοδορος Λουμπερτος,/ Ιωανις Λουμπερτος, Αλεξις ο Βαγιανιτις, Θεοδορος ο Βασιμου/λος⁴⁸.

Χοριο τον Μπερλεψιμαδον, παπα Θεοδορος Μεσας, Ιωανις/ο Μεσας, Φίλιπος Μεσας, Ευβρετος ο Κορφιατικος, παπα Γεωργιος/ ο Τουβακις, παπα Φίλιπος ο Βραχνος, Διμιτριος ο Λουκας, Νικι/φορος ο Φραχνος, Ιωανις ο Ρικινιοτις, Δρακος Κεφαλονιτις⁴⁹.

ετους/ αφ'β ητι χηλιους πεντακοσιους ενενιντα διο ημερα -λ- του/ Ιουλιου μηνος ιστον ανακενισμον τις αυτις μονις εκ βοθρου/ εδοσε ο Ιωανις ο Λοκουδοπουλος ηπερπιρα -γ- Ιωανις Κε/φαλινος ηπερπιρα -β-.

αχη - εστοριθιν η ανοθεν μονιν/ εν μινιν Σεπτεβριου ημερα δεκατι τριτι δια χηρος Ιωακιμ ιερομοναχου εκ τις Κριτις του ρεθεμενιεσες συνγκελου.

Τουτιν/ ισην υ περιλιψης τον ανοθεν κοντικον ος ανοθεν και τουτο εξ αναξιτι/σεος τον ανοθεν κουμεισιον και ρεγιστραρισα αυτους ος ανοθεν και τα/ εξις, ενοπιον μαρτιρον κιο Ζουπας Βαρθις κατικος ιστα Σφακερα/ και κιο Νικολουτζος Κιπριοτις εκ χοριο Μαγουλαδον οπιος κιο Νι/κολουτζος ηπογραφι κατοθεν, ομιος υπογραφουν η ανοθεν κουμεισι/ κατοθεν, ομιος και ο ευλαβεστατος παπα κιο Σταθις Μακρις εκ/ χοριο Μακραδον μαρτιρας και ηπογραφι κατοθεν./

+εγω παπα ιωανεις αρμενις ος κουμεισης της ανοθε μονη του προφητου/ ηληού βεβεωνο ος ανοθε και ηπογραψα.

εγο παπα δολοβηνος καταρελης ος κουμεισης της μονης του προφητου ηλη/ου βεβεωνο ος ανοθε και ηπογραψα.

παπα θεοδοσις μαγουλας κουμεισιος τις ανο/θεν μονις κε υπογραψα. ευσταθιος ηερες μακρις υμου παρον κε υπογραψα.

εγο νικολουτζος κιπριοτις μαρτιρας ημουν παρον κε ηπογραψα.//

Ίωάννης Θεοχάρης, Ίωάννης Ανδριώτης, Νικόλαος Βελωναδίτης, Ίωάννης Θηριώτης, Νικόλαος Λειβαδάρης, Βρετός Βαρανάς, Νικόλαος Ζερβός, Νικόλαος Πουλής, Νικόλαος Μενίδης, Βασίλειος Μενίδης.

48. Κτηματολόγιο: Τεμενάδες: Θεόδωρος Βλάχος, Φίλιπος Βλάχος, Κώνστας Στερεμένος, Θεόδωρος Λουμπέρτος, Άλέξιος Βαγιονίτης, Θεόδωρος Βασιμουλάς.

49. Κτηματολόγιο: Περλεψιμάδες: Θεόδωρος Μέσας, Ίωάννης Μέσας, Φίλιπος Μέσας, Βρετός Κορφιάτης, Γεώργιος Τουβάκης, Φίλιπος Βραχνός, Δημήτριος Λούμιος, Νικηφόρος Βραχνός, Ίωάννης Άρκινιώτης, Δήμος Κεφαλληνός.

Σύμφωνα με την έπιγραφή, ὁ ναὸς τοῦ Προφήτη Ἡλίας κτίστηκε τὸ ἔτος 1398 μετὰ τὴν συνδρομὴ τῶν κατοίκων τῶν χωριῶν: Ραχτάδες, Ἀρμενάδες, Καβαδάτες, Μαγουλάδες, Περετικάδες, Χουναβάδες, Βελονάδες, Στερεμενάδες, Περλεψιμάδες, καὶ Νικολάδες. Ἀπὸ τὰ ἀναφερόμενα στὴν ἀρχὴ τῆς ἐπιγραφῆς χωριά, μόνον γιὰ τὸ χωριὸ τῶν Νικολάδων δὲν σημειώνεται κανένας κτήτορας. Σύμφωνα μετὰ τὴν ρητὴ δήλωση τῆς ἐπιγραφῆς, στὴν ἴδρωση συνέβαλαν οἱ ἱερεῖς, οἱ ἔντιμοι ἄνδρες καὶ ὁλόκληρη ἡ κοινότητα τῶν ἀναφερομένων χωριῶν. Ἡ ἀναγραφή, στὴ συνέχεια, τῶν ὀνομάτων τῶν κτητόρων ἀνὰ χωριὸ δὲν θὰ πρέπει ἐπομένως νὰ θεωρηθεῖ ἐξαντλητικὴ, ἀλλὰ ὡς περιλαμβάνουσα τοὺς ἱερεῖς καὶ τοὺς ἐντίμους ἄνδρες τῶν χωριῶν, μετὰξὺ τῶν ὁποίων βέβαια παρεμβάλλονται καὶ τὰ ὀνόματα πέντε γυναικῶν.

Συνολικὰ ἀναγράφονται 111 ὀνόματα κτητόρων, κατανεμημένα ἀνὰ χωριὸ μετὰ τὸν ἀκόλουθο τρόπο: Ραχτάδες 11 (2 γυναῖκες), Ἀρμενάδες 14 (1 γυναῖκα), Καβαδάτες 29 (1 γυναῖκα), Μαγουλάδες 19, Περετικάδες 2, Χουναβάδες 3, Βελονάδες 16 (1 γυναῖκα), Στερεμενάδες 7, Περλεψιμάδες 10. Σύνολο: 111 κτήτορες ἐκ τῶν ὁποίων 5 γυναῖκες.

Στὶς πηγὲς τοῦ 16ου καὶ 17ου αἰῶνα διάφορες πράξεις πιστοποιοῦν τὸ πάκτωμα τῆς περιουσίας τοῦ ναοῦ⁵⁰, προσδιορίζοντας τὴ θέση του ἄλλοτε στὴν περιφέρεια τοῦ χωριοῦ Βελονάδες καὶ ἄλλοτε σὲ ἐκείνη τῶν Χουναβάδων καὶ Ραχτάδων ἢ σὲ ἐκείνη τῶν Καβαδάτων. Οἱ κτήτορες τοῦ ναοῦ, ὀργανωμένοι ὡς ἀδελφότητα, εἶχαν τὴ φροντίδα του ὀρίζοντας «κουμέσιους» καὶ ἱερουργό⁵¹. Μετὰ βία τὶς δύο νεότερες ἐπιγραφές, ὁ ναὸς περὶ τὸ 1591 ἀνακαινίστηκε «ἐκ βόθρου», δηλαδὴ ἀπὸ θεμελίων, καὶ γιὰ τὴν κάλυψη τῶν ἐξόδων συμμετεῖχαν καὶ ἄλλες οἰκογένειες μὴ περιλαμβανόμενες σὲ ἐκείνες τῆς πρώτης ἐπιγραφῆς. Μετὰ δεδομένη ὁμως τὴ διατήρηση τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς, μᾶλλον ἢ ἀνακαινίση δὲν θὰ

50. Α.Ν.Κ., Διάφοροι Συμβολαιογράφοι, φάκ. 1.6, φ. 9ν πράξη τῆς 20ῆς Σεπτεμβρίου 1513. Διάφοροι Συμβολαιογράφοι, φάκ. 3.10, σ. 112 πράξη τῆς 20ῆς Φεβρουαρίου 1523. Διάφοροι Συμβολαιογράφοι, φάκ. 4.11, φ. 2γν τῆς 5ῆς Φεβρουαρίου 1578). Συμβολαιογραφικά, φάκ. Γ.7, βιβλίον 28, φ. 32ν καὶ 45ν-46ν ἀναφορὰ ἐξετιμωτῶν τοῦ ἔτους 1686.

51. Βλ. ἐνδεικτικὰ, Α.Ν.Κ., Συμβολαιογραφικά, φάκ. Γ.5, βιβλίον 3, φ. 14γ, τῆς 25ῆς Ἰουλίου 1679. Ἐπίσης Δ. ΚΑΠΑΛΟΧΟΣ, *Ναοὶ καὶ Μοναστήρια Κερκύρας - Παξῶν & Ὁθωνῶν στὰ μέσα τοῦ ΙΗ' αἰῶνα (Σύμφωνα μετὰ ἀνέκδοτα ἔγγραφα τοῦ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου Κέρκυρας)*, Ἀθήνα 1994, 244.

ἦταν τόσο ἐκτεταμένη ὅσο διατείνεται ὁ συντάκτης τῆς ἐπιγραφῆς, ἢ τουλάχιστον οἱ ἀνακαινιστὲς φρόντισαν νὰ διατηρήσουν τὴν ἐκτεινόμενη πάνω ἀπὸ τὶς δύο θύρες πρώτη ἐπιγραφή, ἀνέπαφη. Ἄρκετὰ χρόνια ἀργότερα, τὸ 1608, ὀλοκληρώθηκε ἡ ἀγιογράφηση τοῦ ναοῦ ἀπὸ τὸν Κρητικὸ ἀγιογράφο ἱερομόναχο Ἰωακεῖμ σύγκελο Ρεθύμνου⁵². Σήμερα στὸν ναὸ σώζονται τοιχογραφίες στὸ ἱερό, καθὼς καὶ ὑπολείμματα διακόσμησης στὰ παράθυρα τῶν πλευρικῶν τοίχων.

ε. Ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή τοῦ Ἁγίου Στεφάνου στὸ Σκριπερὸ

Ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή τοῦ ναοῦ βρίσκεται στὸ ἄνω ἀριστερὸ μέρος τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, πάνω ἀπὸ τοὺς ἱεράρχες, καὶ ἐκτείνεται σὲ 37 στίχους:

- + ἘΝ ΟΝΟΜΑΤΙ ΤΟΥ Κ(ΥΡΙΟ)Υ Ι /
² ΜΩ'Ν Ι(Η)C(ΟΥ) Χ(ΡΙCΤΟ)Υ ΑΜΗΝ · ἘΤΙ ΤΙ /
³ C ΑΥΤΟΥ ΓΕΝΙ' CΕΟC ΧΙΛΙΟ /
⁴ C'Ο ΤΡΕΤ[Ρ]ΑΚ[ΟC]ΙΟC'Ο ΔΕΚΑ /
⁵ ΤΟ ἘΚΤΟ ΚΥΡΓΕΒΩΝΤοC /
⁶ ΤΟΥ ΨΥΛΟΤΑΤΟΥ ΒΕΝΕ /
⁷ ΤΙ'ΑC [ΕΝ] ΠΟΛΙ Κ(ΑΙ) ΝΙ'CΟΥ /
⁸ Τ(ΩΝ) ΚΟΡΙΦΟΝ ΕΤΟC ΤΡΙ'ΑΚΟ /
⁹ CΟ' ΠΡΟ'ΤΟ Ε[Υ]ΤΙΧΟC ἈΜΗ'Ν /
¹⁰ ἘΞΑΝΑΚ(ΑΙ)ΝΙΘΙ ἘΚ ΒΟ' /
¹¹ ΘΡΟΥ ΚΟΠΟΥ Κ(ΑΙ) ΕΞΟ'ΔΟΥ ἌΔ /
¹² ΕΛΦΟ'Ν ΟΥΤΥCΙ +ΓΩΡΓΙΟC /
¹³ ΙΕΡΕΥC ΚΛΙΡΟΝΟΜΟC ΙΩ(ΑΝΝΗC) /
¹⁴ ΚΟΡΟΝΑΚΙC ΙΩ(ΑΝΝΗC) ΦΙ'ΟΜΑ /
¹⁵ ΧΟC Μ[ΙΧΑ]ΗΛ Ο ΚΑΛΗΒΑ'C Θ /
¹⁶ Ε'ΟΔΟΡΟC ΛΟΥΒΡ[ΟC] ΜΑΝ[ΟΥ] /
¹⁷ ΗΛ ΛΟΥΡΟC [ΚΛΗΡΟ]ΝΟΜΙΑ /
¹⁸ ΤΟΥ ΘΟΔΟ[ΡΟΥ ΚΛΗ]ΜΙ CΑΜΑ /
¹⁹ ΤΗC ΚΛΗΜΗ[C ΓΙΩ]ΡΓΟC ΡΟΥΦΙ(ΑC) /
²⁰ ΙΩ(ΑΝΝΗC) Ο ΒΑΛΜ(ΑC) Ν[Ι]C[Ο]ΛΗC CΑΛΒΑ /

52. Ὁ ζωγράφος δὲν περιλαμβάνεται στοὺς γνωστοὺς καταλόγους τῶν ζωγράφων καὶ ἀγιογράφων μετὰ τὴν ἄλωση [Μ. ΧΑΤΖΗΛΑΚΗΣ, *Ἑλληνες ζωγράφοι μετὰ τὴν ἄλωση (1450-1830)*, τ. 1, Ἀθήνα 1987. Ε. ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἑλληνες ζωγράφοι μετὰ τὴν ἄλωση (1450-1850)*, τ. 3 Ἀβέρκιος - Ἰωσήφ (Συμπληρώσεις - Διορθώσεις), Ἀθήνα 2010].

- 21 ΝΟC ΘΟΔΟΡΙ΄C ΜΑΚ(Ε)ΛΑΡΙC /
 22 ΘΟΔΟΡΙ΄C ΜΑΒΡΟΜΑΤΙC /
 23 ΆΛΕ΄ΞΗC ΒΑ[ΓΕ]ΝΗΤΗC ΜΗΧΑ /
 24 Ή΄Λ ΚΑΜΗΝΙΤΖΙ΄ΟΤΗC ΙΩ(ΑΝΝΗC) /
 25 ΡΑ[ΛΛ]ΗC [Κ]Η[ΡΓ]ΙΑΚΙC ΜΑ΄ΜΑΛΟC /
 26 Δ[ΗΜ]Ι΄ΤΡΙC ΜΑΚ(Ε)ΛΑΡΙC ΙΩ(ΑΝΝΗC) /
 27 ΜΑΚ(Ε)ΛΑΡΙC ΑΝΤΡΕ(ΑC) ΜΟΥ /
 28 ΖΑΚΙΤ[ΗC] [..]Ο[.....]ΟΝΙ΄ /
 29 ΤΖΙ ΝΗΚΩ[ΛΑΟC] Ο [ΚΟ]ΡΜΑΡΙC /
 30 ΙΩ(ΑΝΝΗC) Ο [....]Τ[....] ΜΕ ΤΟΝ /
 31 ΑΔ[ΕΛΦΟΝ ΑΥΤ]ΟΥ ΝΗΚΟΛΑΟC /
 32 [.....]ΕΟC ΚΗΡΓΙΑΚΥ /
 33 [Α]ΔΒ[Α]ΝΗ΄ΤΗC ΔΙΜΗ΄ΤΡΙΟC /
 34 ΤΡΟΥΧΗC ΖΟ΄ΡΟ ΜΑΚ(Ε)ΛΑ΄ΡΕνα /
 35 [Μ]ΑΡΓΑΡΙ΄ΤΑ Η Α΄ΥΛΟΝΗ΄ΤΙσα /
 36 ΚΑΛ΄Η Η ΛΟΥΠΙ΄ΝΕΝΑ /
 37 [Ε]ΤΟΥC CΞΚΕ

Ἡ ἐπιγραφή εἶναι ἐξαιρετικὰ φθααρμένη στοὺς στίχους 28-32 τόσο ποὺ νὰ καθίσταται ἀδύνατη ἡ ἀνάγνωσις μεγάλου τμήματος τῶν ὀνομάτων.

στ. 3-9, 37. Ἡ ἐπιγραφή φέρει τριπλὴ χρονολογία. Στὴν ἀρχὴ δηλώνεται τὸ ἔτος 1416 ἀπὸ γεννήσεως Χριστοῦ καὶ 31ο ἀπὸ τὴν κατάληψη τῆς Κέρκυρας ἀπὸ τοὺς Ἑνετοὺς, καὶ στὸ τέλος τὸ ἔτος 6925 ἀπὸ κτίσεως κόσμου. Ἡ ἐπιγραφή ἀκολουθεῖ τὴν τάση γιὰ διπλὴ χρονολόγησι ἀπὸ γεννήσεως Χριστοῦ καὶ ἀπὸ ἐνάρξεως τῆς βενετικῆς παρουσίας στὴν Κέρκυρα, ποὺ ἀπαντᾷ στὰ γνωστὰ κερκυραϊκὰ ἔγγραφα τοῦ τέλους τοῦ 14ου καὶ τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 15ου αἰῶνα⁵³, ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τὴ νοταρικὴ πράξι διορισμοῦ Κερκυραίων εὐγενῶν ὡς πρέσβειων τῆς

53. Ἄπαντὰ βεβαιωμένα ἕως τὸ ἔτος 1447. ΤΣΕΛΙΚΑC, Ἐγγραφοὶ ἐλευθερίας, 182 πράξι τοῦ νομικοῦ Νικολάου Σπαρμιώτη τοῦ 1391. ΑΣΩΝΙΤΗΣ, Τρία κερκυραϊκὰ νοταρικὰ ἔγγραφα, 18, ἔγγραφο τῆς 16ης Ἰανουαρίου 1398, καὶ 21, ἔγγραφο τῆς 21ης Ἰουνίου 1420. ΣΠ. ΚΑΡΥΔΗΣ, Ἀντίγραφα νοταρικῶν πράξεων τοῦ 15ου αἰ. στὰ κατάστιχα τοῦ κερκυραίου νοταρίου ἱερέα Σταματίου Κοντομάρη, *Παρνασσὸς* 41 (1999), 164-165, ἔγγραφο τῆς 20ῆς Ἰουνίου 1400. ΣΠ. ΑΣΩΝΙΤΗΣ, Ἐγγραφοὶ ἀναφερόμενα στὴν ἐκκλησιαστικὴ περιουσία στὴν Παλαιόπολι τῆς Κέρκυρας κατὰ τὸ 14ο καὶ 15ο αἰ., *Ἐῶνα καὶ Ἐσπέρια* 3 (1996-1997), 29, ἔγγραφο τῆς 25ῆς Ἀπριλίου 1431. Σ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, Κερκυραϊκὸν προικοσύμφωνον τοῦ ιε΄ αἰῶνος, *Θεολογία* 3 (1925), 48.

κερκυραϊκής κοινότητας στη Βενετία, που συντάχθηκε στις 28 Μαΐου 1386⁵⁴. Ἡ ἀναφορὰ τῆς κυριάρχου ἐξουσίας, μὲ τὴν ἔνδειξη τῶν ἐτῶν τῆς κυριαρχίας της, στοιχεῖο τοῦ λατινικοῦ τύπου σύνταξης ἐγγράφων⁵⁵, ἀνάγεται στὴν περίοδο τῆς ἀνδηγαυικῆς κατοχῆς τοῦ νησιοῦ. Ἀπαντᾶ στὰ ἑλληνικὰ ἐγγράφα τῆς Κάτω Ἰταλίας τοῦ 13ου αἰώνα⁵⁶ καθὼς καὶ στὰ γνωστὰ κερκυραϊκὰ ἑλληνικὰ ἐγγράφα τῆς ἀνδηγαυικῆς περιόδου, ὅπως τὰ συμβόλαια πὺν συνέταξε ὁ νομικὸς Δημήτριος Μαλάκης τὸ 1371 καὶ 1374⁵⁷. Στὰ ἐγγράφα διαπιστώνεται ἡ ἀκρίβεια τῆς ἀλλαγῆς τοῦ ἔτους κάθε Μάιο, ἀλλὰ καὶ τῆς προσμέτρησης τῶν ἐπιπλέον μηνῶν, ὅπως γιὰ παράδειγμα σὲ ἐγγράφο τῆς 21ης Αὐγούστου 1401 στὸ ὁποῖο τὸ περιγραφόμενο περιστατικὸ ἔλαβε χώρα μετα τοὺς χρόνους ὅπερ ἔλαβον τὴν ἡγεμονίαν οἱ Βενετηκοὶ ἐν τῇ πόλει καὶ νήσῳ Κερκίρας χρόνοι δεκαπέντε καὶ μήνας τρις ἐν τῷ χιλιοστῷ τετρακοσιοστῷ πρωτον ἔτος ἀπο τις Χριστου καταστάσεως ἐν τῇ ηκοστῇ πρότῃ του μηνος αὐγουστου⁵⁸. Στὴν ἐπιγραφή ἐπομένως τὸ 31ο πρῶτο ἔτος ἀντιστοιχεῖ στὴν περίοδο ἀπὸ τὸν Μάιο τοῦ 1416 καὶ μετὰ, σὲ συνδυασμὸ δὲ μὲ τὸ ἔτος 6925 ἀπὸ κτίσεως κόσμου τὸ ὁποῖο συμπίπτει μὲ τὸ 1416 ἀπὸ γεννήσεως Χριστοῦ γιὰ τὴν περίοδο Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος, καταλήγουμε στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἐπιγραφή συντάχθηκε στὸ τέλος τοῦ 1416.

στ. 9. *ευτιχος ἀμὴν*. Πρόκειται γιὰ συνήθη κατάληξη τοῦ προομίου τῶν κερκυραϊκῶν νοταρικῶν πράξεων τοῦ τέλους τοῦ 14ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 15ου αἰώνα⁵⁹. Συνηθισμένη ἐπίσης στὰ ἑλληνικὰ ἐγγράφα τῆς Κάτω Ἰταλίας ἀπὸ τὸν 13ο αἰώνα καὶ ἐξῆς⁶⁰.

στ. 37. Ἡ ἐπανάληψη τῆς χρονολογίας στὸ τέλος τῆς ἐπιγραφῆς, προσαρμοσμένης στὸ ἀπὸ κτίσεως κόσμου χρονολογικὸ σύστημα, ἀπαντᾶ καὶ στὸ συμβόλαιο τοῦ 1391 τοῦ νομικοῦ Νικολάου Σπαρμιώτη καθὼς καὶ σὲ ἑλληνικὰ ἐγγράφα τῆς Κάτω Ἰταλίας τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 13ου αἰώνα⁶¹.

54. MUSTOXIDIS, *Delle cose corciresi*, LX.

55. ΤΣΕΛΙΚΑΣ, Ἔγγραφο ἐλευθερίας, 180.

56. TRINCHERA, *Syllabus*, passim.

57. Βλ. ἀντίστοιχα, MM, *Acta*, τ. 5, 67 καὶ τ. 3, 245.

58. ΚΑΡΥΔΗΣ, *Ὁδηγήτρια Ἀγραφῶν*, 112.

59. Βλ. παραπάνω σημ. 52.

60. ΤΣΕΛΙΚΑΣ, Ἔγγραφο ἐλευθερίας, 185.

61. ΤΣΕΛΙΚΑΣ, Ἔγγραφο ἐλευθερίας, 182-183. TRINCHERA, *Syllabus*, 424-425 (ἔγγρ.

Οἱ ἀδελφοὶ καὶ κτήτορες τοῦ ναοῦ θὰ πρέπει νὰ εἶναι κάτοικοι τοῦ χωριοῦ, ἐφόσον δὲν δηλώνεται διαφορετικὴ καταγωγή. Στὴν ἐπιγραφή ἀναγράφονται τὰ ὀνόματα 30 χορηγῶν, ἐκ τῶν ὁποίων ἕνας ἱερέας καὶ τρεῖς γυναικες. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ χρῆση τοῦ ὄρου «ἀδελφός» γιὰ τὸν χαρακτηρισμὸ τῶν χορηγῶν καὶ ἐπομένως τῶν κτητόρων τοῦ ναοῦ, ἡ ὁποία εἶναι ἡ δεύτερη παλαιότερη γνωστὴ στὸν χώρο τῆς Κέρκυρας καὶ μαζὶ μὲ ἐκείνη τῆς 7ης Μαρτίου 1400 στὸ ἔγγραφο συμβιβάσεως τῶν κτητόρων καὶ ἀδελφῶν τῆς Ὁδηγήτριας Ἀγραφῶν⁶² ὁρίζουν τὸ χρονικὸ ὄριο τῆς ἀνίχνευσης τοῦ θεσμοῦ τῶν κτητορικῶν ἀδελφοτήτων στὸν ἰόνιο χώρο.

Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Στεφάνου ἀπὸ τὸν 16ο αἰῶνα καὶ ἐξῆς ἐμφανίζεται μαζὶ μὲ τὸν ναὸ τῆς Ὑ. Θ. Λιβιώτισσας, τοῦ ἴδιου χωριοῦ, ὡς ἐνιαία οἰκονομικὴ μονάδα διαχειριζόμενη ἀπὸ τὴν ἀδελφότητα τῶν κτητόρων τους, οἱ ὁποῖοι εἶχαν τὴ μέριμνα γιὰ τὴ διαχείριση τῆς περιουσίας τους καὶ γιὰ τὴν ἱερουργία τους⁶³. Ὁ ναὸς ἀνακαινίστηκε στὶς ἀρχές τοῦ 18ου αἰῶνα, χωρὶς νὰ πειραχτοῦν οἱ τοιχογραφίες καὶ ἡ ἐπιγραφή. Οἱ ἐργασίες πιθανὸν ὀλοκληρώθηκαν τὸ 1710, ἔτος ποὺ ἀναγράφεται στὸ κλειδί τῆς νότιας εἰσόδου τοῦ ναοῦ.

ΟΙ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΩΣ ΤΕΚΜΗΡΙΑ ΚΤΗΣΗΣ

Κατὰ τὴν ὕστερη βυζαντινὴ περίοδο τόσο σὲ περιοχὲς ποὺ ἀνήκαν στὸ Βυζάντιο ὅσο καὶ σὲ περιοχὲς ὑπὸ λατινικὴ ἢ τουρκικὴ κυριαρχία ἐμφανίζεται διαδεδομένη ἡ συνήθεια τῆς ἀναγραφῆς στοὺς τοίχους, στοὺς κίονες, σὲ μαρμάρινες πλάκες ἢ ἄλλα ἐμφανῆ σημεῖα τῶν ναῶν ἢ τῶν μοναστηριῶν, τοῦ περιεχομένου ἐπίσημων ἐγγράφων (χρυσόβουλλων, ἐκκλησιαστικῶν πράξεων, δωρεῶν, διαθηκῶν), τὰ ὁποῖα κυρίως ἀναφέρονταν σὲ παραχωρήσεις ἢ κληροδοτήσεις περιουσιακῶν στοιχείων καὶ

299 τοῦ 1257), 432-434 (ἔγγρ. 303 τοῦ 1266), 438-440 (ἔγγρ. 306 τοῦ 1267), 478-480 (ἔγγρ. 324 τοῦ 1271).

62. Βλ. ΚΑΡΥΔΗΣ, *Ὁδηγήτρια Ἀγραφῶν*, 109-111.

63. Βλ. ἐνδεικτικά, Α.Ν.Κ., *Συμβολαιογραφικά, φάκ. Τ.145, φ. 165r* σύμβαση τῆς 26ης Μαρτίου 1558 μεταξὺ τῶν «κουμεισίων» τῶν δύο ναῶν καὶ τοῦ ἱερέα Καλοϊωάννη Μαυρομάτη μὲ τὴν ὁποία τὸν ὄρισαν ἱερουργὸ στὸν ναὸ γιὰ τέσσερα χρόνια. Βλ. ἀκόμη, ΚΑΠΑΔΟΧΟΣ, *Ναοί*, 205. ΣΠ. ΚΑΡΥΔΗΣ, *Ἐκκλησιαστικὴ Γεωγραφία τῆς Κέρκυρας τὸν 19ο αἰῶνα. Ὁ κατάλογος κλήρου καὶ ναῶν τοῦ ἔτους 1820*, Κέρκυρα 2004, 80.

περιείχαν περιγραφικούς καταλόγους ἀκινήτων⁶⁴. Ἡ πρακτικὴ αὐτὴ, ἢ ὁποία συνεχίστηκε καὶ στὰ μεταβυζαντινὰ χρόνια, φαίνεται πὼς ἀπηχοῦσε τὴν ἀνάγκη διασφάλισης τῆς περιουσίας τῶν ναῶν ἢ μονῶν μὲ τὴν ἀναγραφή τῶν πράξεων σὲ ὑλικὸ ἀνθεκτικὸ στὸν χρόνο καὶ σὲ θέση τέτοια ὥστε τὸ περιεχόμενό τους νὰ καθίσταται γνωστὸ στὸ εὐρὸ κοινό, τὸ ὁποῖο χρησίμευε ὡς μάρτυρας⁶⁵. Στὶς ἐπιτοίχιες ἀναγραφές περιλαμβάνονται, πέραν τῶν ἐπισήμων ἐγγράφων, χαρακτηριστικὰ παραδείγματα τῶν ὁποίων ὑπάρχουν στὴ μονὴ τῆς Ὁδηγήτριας καὶ στὴ Μητρόπολη τοῦ Μυστρά⁶⁶, καὶ οἱ κτητορικὲς ἐπιγραφές, στὶς ὁποῖες ἀναγράφονται τὰ ὀνόματα τῶν δωρητῶν καὶ οἱ δωρεές τους πρὸς τὸν ἰδρὸμένο ναὸ ἢ μονή. Χαρακτηριστικὰ παραδείγματα ἐπιγραφῶν τοῦ 13ου αἰῶνα προέρχονται ἀπὸ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς Μάνης, τὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα, τὴ Μ. Ἀσία καὶ τὴν Κύπρο⁶⁷. Ἀνάλογα παραδείγματα ὑπάρχουν στὴν Κρήτη τοῦ 15ου αἰῶνα⁶⁸, στὴ Σερβία καὶ στὴν περιοχὴ τῆς Ἀχρίδας⁶⁹, καθὼς καὶ στὸν βόρειο ἑλληνικὸ χῶρο τοῦ 16ου καὶ τοῦ 17ου αἰῶνα⁷⁰.

Μὲ ἐξαιρέση τὶς ἐπιγραφές ποὺ περιέχουν τὰ κείμενα ἐγγράφων, οἱ δωρητήριες καὶ εἰδικότερα οἱ κτητορικὲς ἐπιγραφές δὲν εἶναι βέβαιο ἂν προϋποθέτουν τὴν ὑπαρξὴ νοταρικῶν πράξεων παραχώρησης ἀγαθῶν ἢ διαθήκης. Παρότι ἡ ἀναγραφή τῶν δωρεῶν στοὺς τοίχους καθιστοῦσε περιττὸ τὸν νοτάριο καὶ τοὺς μάρτυρες, ἀφοῦ ἦταν ἡ

64. ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-ΒΕΡΤΙ, *Church inscriptions*, 83. Ἡ συνήθεια ἀνάγεται σὲ αὐτοκρατορικὲς χορηγίες καὶ ἀποφάσεις τῆς μεσοβυζαντινῆς περιόδου, ἡ ὁποία υἰοθετήθηκε στὴ συνέχεια καὶ ἀπὸ τὸν ἀπλὸ κόσμο (ὁ.π.).

65. ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-ΒΕΡΤΙ, *Church inscriptions*, 86, 88. ΔΡΑΝΑΚΗΣ, Δύο ἐπιγραφές, 52. S. E. J. GERSTEL, *Mapping the Boundaries of Church and Village, Viewing the Morea. Land and People in the Late Medieval Peloponnese*, ed. S. E. J. GERSTEL, Washington, D.C. 2013, 337-338, 345.

66. ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-ΒΕΡΤΙ, *Church inscriptions*, 80 ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Γ. ΜΑΡΙΝΟΥ, *Ἅγιος Δημήτριος ἡ Μητρόπολη τοῦ Μυστρά*, Ἀθήνα 2002, 239-244.

67. Βλ. ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-ΒΕΡΤΙ, *Church inscriptions*, 83-85 ὅπου καὶ τὰ σχετικὰ παραδείγματα.

68. Ὅπως στὴν ἐκκλησίᾳ τῶν Ἁγίων Πατέρων στὰ Πάνω Φλώρια Σελίνου, ὅπου ὁ Μανουὴλ Ἐρημογιάννης σημείωσε τὸ 1470 τὴν ἀφιέρωσή του σὲ ἀκίνητα καὶ δένδρα. Βλ. GEROLA, *Monumenti*, τ. 4, 449-451· ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-ΒΕΡΤΙ, *Church inscriptions*, 85.

69. ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-ΒΕΡΤΙ, *Church inscriptions*, 82, 83.

70. E. ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Inscriptions de la ville de Kastoria (Macédoine) du 16e au 18e siècle: tradition et adaptation*, *Revue des études byzantines* 63 (2005), 33.

Ίδια ή ἐκκλησιαστική κοινότητα ποὺ λειτουργοῦσε ὡς μάρτυρας τῶν καταγραφομένων συμφωνιῶν, ἔχει διατυπωθεῖ ἡ ὑπόθεση ὅτι οἱ ἐπιγραφές ἀναπαράγουν νοταρικές πράξεις, γραμμένες σὲ χαρτὶ ἢ περγαμινῆ, ὅπως συνέβαινε μὲ τὰ ἔγγραφα, καὶ ὅτι τοῦτο ἦταν δυνατὸ νὰ γίνει ἀκόμη καὶ στὶς ἀγροτικές περιοχές⁷¹. Θεωρῶ ὅτι ἡ παρουσία ἐπιγραφῶν μὲ λεπτομερεῖς καταγραφές ἀκινήτων ἀγαθῶν ἢ χρημάτων στὴν ὑπαιθρο ὀφειλόταν μᾶλλον στὴν ἀνυπαρξία νοταρίων, οἱ ὁποῖοι θὰ μπορούσαν νὰ καταγράψουν τὶς δωρεές καὶ νὰ κατοχυρώσουν τὰ ἀπορρέοντα δικαιώματα τοῦ ναοῦ ἢ τῆς μονῆς ἐπὶ τῶν ἀκινήτων καὶ ταυτόχρονα τὰ κτητορικά δικαιώματα τῶν δωρητῶν. Ἐξάλλου, ἡ ἐπιγραφή δὲν ἔχει τὴν τυπικὴ μορφή ἐπίσημου ἐγγράφου, ἀλλὰ συνίσταται στὴν ἐλεύθερη ἀναγραφή προσώπων καὶ ἀγαθῶν στὴν ὁποία ἀκολουθεῖται εἴτε ἡ δομὴ ποὺ οἱ κτήτορες ἔδωσαν στὸν τεχνίτη εἴτε ἐκείνη ποὺ ἐκεῖνος προέκρινε.

Περνώντας στὰ παραδείγματα τῆς Κέρκυρας, εἶναι προφανές ὅτι οἱ παραπάνω ἐπιγραφές δὲν προϋποθέτουν ἔγγραφα. Ἄν ὑπῆρχαν, τότε σὲ ἐνδεχόμενη ἀνάγκη θὰ ἀντιγράφονταν αὐτὰ καὶ θὰ παρουσιάζονταν ἢ θὰ δηλωνόταν ἡ ἀπώλειά τους καὶ ἡ κατ' ἀνάγκη προσφυγὴ τῶν ἐνδιαφερομένων στὴν ἐπιγραφή, ὡς ἀποκλειστικὸ πλέον τεκμήριο γιὰ τὴν ὑποστήριξη τῶν δικαιωμάτων τους. Ἀπὸ τὸ περιεχόμενό τους ἐπίσης προκύπτει ὅτι δὲν ἀποσκοποῦσαν στὴν κατοχύρωση δικαιωμάτων ἰδιοκτησίας σὲ ἀφιερούμενα ἀγαθὰ, ἀφοῦ αὐτὰ, ὅπου ἀναφέρονται, δὲν προσδιορίζονται μὲ λεπτομέρειες. Τὰ κερκυραϊκὰ παραδείγματα, μὲ τὴν ἀναλυτικὴ ἀναγραφή τῶν ὀνομάτων τῶν κητόρων ἢ τῶν κτητορικῶν χωριῶν, ἐπεδίωκαν τὴ διηνεκὴ μνήμη ὅσων συνέβαλαν στὴν ἴδρυση ἢ τὴν ἀνακαίνιση τῶν ναῶν, τὴ διασφάλιση τῶν κτητορικῶν τους δικαιωμάτων καὶ συνακόλουθα τὸν ἀποκλεισμὸ ὅσων δὲν εἶχαν συμβάλει, στοιχεῖο ποὺ γίνεται ἰδιαίτερα ἐμφανές στὴ δεύτερη ἐπιγραφή τοῦ Ὑψηλοῦ Παντοκράτορα.

Οἱ ἐπιγραφές, ἐλλείψει ἄλλης γραπτῆς μαρτυρίας, ἐπεῖχαν θέση ἐπίσημου ἐγγράφου καὶ μπορούσαν νὰ χρησιμοποιηθοῦν σὲ περιπτώσεις διεκδίκησης ἢ κατοχύρωσης περιουσιακῶν ἢ κτητορικῶν δικαιωμάτων.

71. ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-ΒΕΡΤΙ, *Church inscriptions*, 86-87. Ἡ θέση στηρίζεται στὴν ἀναφορὰ ἐνὸς «νομικοῦ» σὲ ἐπιγραφή ναοῦ τῆς ἀγροτικῆς Μάνης, ἡ ὁποία ὅμως ἀποτελεῖ ἀπλῶς ἐνδειξὴ τῆς ἐκεῖ παρουσίας τοῦ συγκεκριμένου προσώπου, χωρὶς νὰ μπορεῖ νὰ γενικευτεῖ.

Για τὸν λόγο αὐτὸ ἄλλωστε ἀντιγράφονταν, χάρις δὲ ἀκριβῶς στὴν ἀντιγραφή, ἔχει διασωθεῖ τὸ περιεχόμενο τῶν παραπάνω ἐπιγραφῶν, ποὺ δὲν σώζονται πλέον. Στὸν ἰόνιο χῶρο, ἡ χρῆση τῶν ἐπιγραφῶν ὡς τεκμηρίων σὲ περιπτώσεις δικαστικῆς διεκδίκησης ἢ διευκρίνισης κτητορικῶν δικαιωμάτων, βεβαιώνεται ἀπὸ τὶς ἀρχαϊκὲς πηγές. Τὴ σχετικὴ ἐντολὴ ἔδινε ἡ πολιτικὴ ἀρχὴ ἢ ὁ ἐνδιαφερόμενος, καὶ τὴν ἀντιγραφή συνήθως ἔκανε κάποιος ζωγράφος ἢ νοτάριος, ἐνῶ μπορούσε νὰ γίνεῖ στὸν ἴδιο χρόνο καὶ ἀπὸ νοτάριο καὶ ἀπὸ ζωγράφο ξεχωριστά, ἐφόσον συνέτρεχε λόγος. Σημειῶνω τὸ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη στὰ Σανίδια Κυθήρων τὸ 1706, ὅταν γιὰ τὴ διευκρίνιση τῶν κτητορικῶν δικαιωμάτων στὸν ναὸ κλήθηκε ἀπὸ τὸν κτήτορα τοῦ ναοῦ ὁ νοτάριος ἱερέας Ἀντώνιος Φατζέας νὰ ἀντιγράψει γιὰ λογαριασμὸ τοῦ κτήτορα καὶ ἐνώπιον μαρτύρων τὴν ἐπιγραφή (*ἰσχυρητζίον*) λόγον κατὰ λόγον καθὸς εἰς τὸ προτότηπον κείτε, ἐνῶ ἀπὸ τὶς βενετικὲς ἀρχές κλήθηκε ὁ νοτάριος καὶ ζωγράφος Ἰωάννης Καλονᾶς νὰ ἀντιγράψει καὶ αὐτὸς τὴν κτητορικὴ ἐπιγραφή καὶ νὰ καταθέσει τὸ κείμενο στὴν ἀρμόδια ὑπηρεσία⁷². Ἀνάλογη εἶναι ἡ χρῆση καὶ τῶν ἐπιγραφῶν τῶν κτητορικῶν ναῶν τῆς οἰκογένειας Σκιαδόπουλου στὸ χωριὸ Ψωραροὶ τῆς Κέρκυρας, τὸ 1707⁷³. Γιὰ τὴ διερεύνηση τῆς διαμάχης ἀνάμεσα στὸν Ἐκτορα Λουκᾶνη καὶ στὸν Βασίλη Σκιαδόπουλο, ποὺ ἐκδικαζόταν τότε στὸ βασιλικὸ δικαστήριο (*foro prettorio*) καὶ ἀφοροῦσε τὰ κτητορικὰ δικαιώματα στοὺς ναοὺς τοῦ Ἁγίου Βασιλείου καὶ τοῦ Ἁγίου Προκοπίου στὸ παραπάνω χωριό, ὁ βάλιλος Giovanni Foscarini ζήτησε, γιὰ τὴν τεκμηρίωση τῶν προβαλλόμενων ἀπὸ τὸν Σκιαδόπουλο κτητορικῶν δικαιωμάτων, *κοπια του κοντικος ιται γραμα ισιν αιογραφισμαιο εις την μονην του αγίου Βασιλίου και αγίου Προκοπιου οπο τον ὀπιον φερονται τα ονοματα των εκπιτορον αυτον και με ἐντολὴ του (μαντάτο), τῆς 28ης Μαΐου 1707, διέταξε κάθε διαθέσιμο νοτάριο νὰ πάει στὶς δύο ἐκκλησίες δια νὰ ασικόσι μια κοπια αουτεντικι απο τις ανοθεν κοντικας καὶ νὰ δοθεῖ στὸν Σκιαδόπουλο. Στὶς 30 Μαΐου 1707 ὁ νοτάριος Ἰάκωβος*

72. Χ. Α. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, Εἰδήσεις γιὰ ναοὺς καὶ μονῆς στὰ Κύθηρα ἀπὸ ἀρχαϊκὲς πηγές, *Πρακτικὰ τοῦ Ἐθνοῦς Πανιωνίου Συνεδρίου* (Ἀργοστόλι-Ληξούρι, 17-21 Μαΐου 1986), ἐπιμ. Γ. Ν. ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΣ, τ. 1, Ἀργοστόλι 1989, 272 [ἀνατύπωση: *Η ΓΙΔΙΑ, Βενετικὴ παρουσία στὰ Κύθηρα. Ἀρχαϊκὲς μαρτυρίες*, Ἀθήνα 1991, Γ].

73. Βλ. τὰ σχετικὰ ἔγγραφα, Α.Ν.Κ., Συμβολαιογραφικά, φάκ. Λ.3, βιβλίο 14, φ. 9τ-ν. Εὐχαριστῶ τὸν φίλο Κώστα Γραμμμένο γιὰ τὴν ὑπόδειξη τῶν ἐγγράφων.

Λαγκαδίτης πήγε στο χωριό, σὲ ἐφαρμογὴ τῆς σχετικῆς ἐντολῆς τοῦ βάλιου, καὶ ἐπισκέφτηκε τὶς δύο ἐκκλησίες, μαζί μὲ τρεῖς μάρτυρες, γιὰ νὰ δεῖ καὶ νὰ καταγράψει τὶς ἐπιγραφές. Λόγω τῆς ἀπουσίας κτητορικῶν ἐπιγραφῶν, ὁ νοτάριος περιορίστηκε στὴν ἀντιγραφή τῶν ἀφιερωτικῶν ἐπιγραφῶν ποὺ ὑπῆρχαν στὶς εἰκόνες, χωρὶς νὰ διευκρινίζει ἂν ἐπρόκειτο γιὰ φορητὲς εἰκόνες ἢ γιὰ τοιχογραφίες, οἱ ὁποῖες ἐπίσης ἀποδείκνυαν τὴν κτητορικὴ σχέση τοῦ Σκιαδόπουλου μὲ τοὺς δύο ναοὺς⁷⁴.

Ἀνάλογο πιθανότατα ρόλο εἶχε τὸ ἀντίγραφο τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς τῆς Ὁδηγήτριας τῶν Ἄγραφῶν, τὸ ὁποῖο ἀναπαράχθηκε τουλάχιστον δύο φορὲς μέσα στὸν χρόνο, καθὼς καὶ ἡ περγαμινὴ τοῦ Παντοκράτορα Ὑψηλοῦ, γιὰ τὴν ὁποία δὲν ἔχουμε κανένα ἄλλο στοιχεῖο ποὺ νὰ αἰτιολογεῖ τὴν παραγωγή της.

Ἡ χρῆση τῶν ἐπιγραφῶν ὡς τεκμηρίων δικαιολογεῖ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν κτητόρων γιὰ τὴν κατάρτιση ἀντιγράφου καὶ τὴ διαφύλαξή του στὰ κατάστιχα κάποιου νοταρίου, χωρὶς νὰ ὑπάρχει κάποιος ἐπιτακτικὸς λόγος ἢ δικαστικὴ διαμάχη, ὅπως συνέβη στὴν περίπτωση τοῦ Προφήτη Ἡλία, ὅπου ὁ νοτάριος κλήθηκε νὰ καταγράψει τὶς ἐπιγραφές στὸ κατάστιχο *δια να φεροντε ις σε καθε κερο τα ονοματα τον αδελφον και εκπιτορον*. Ἐπίσης δικαιολογεῖ τὸ ἐνδιαφέρον τους γιὰ τὴν κατὰ λέξη μεταγραφή στὰ κατάστιχα τῶν νοταρίων, παλαιότερων ἀντιγράφων ἐπιγραφῶν ποὺ δὲν σώζονταν πλέον, ἀφοῦ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ θὰ εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ λαμβάνουν ἐπίσημα ἀντίγραφα ὅποτε θὰ τὰ χρειάζονταν, ὅπως ρητὰ δηλώνεται στὴ σχετικὴ πράξη ποὺ συντάχθηκε ἀπὸ τοὺς κτήτορες τοῦ Ὑψηλοῦ Παντοκράτορα τὸ 1689. Οἱ νοτάριοι στὴν περίπτωση αὐτή, πέρα ἀπὸ τὸν ρόλο τους στὴν καταγραφή τῆς θελήσεως τῶν ἐμφανιζομένων ἐνώπιόν τους συμβαλλομένων μερῶν, ἀναλάμβαναν καὶ τὸν ρόλο τῆς παραγωγῆς ἐπίσημων ἀντιγράφων ἀπὸ ἔγγραφα, πράξεις ἢ ἄλλα κείμενα ποὺ οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς εἶχαν

74. Ἔτσι, στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Βασιλείου, *αποκατου απο την ἴκονα του αγιου Βασιλιου δεξια μαιρια ἴβρισκονται γραματα οπου λεγι ος κατοθεν. δεῖσις του δουλου του θεου σταματελου σκναδοπουλου πατρουνατος ἔτι 15η αυγουστου*. Ἐπίσης στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Προκοπίου, *βρῆκε τὰ ἀκόλουθα γραματα απο κατου απο την ἴκονα του Χριστου στο ταμπλο... δεῖσις του δουλου του θεου βασιλι σκναδοπουλος ... και τον τεκνον αυτου και τις συμβιας αυτου σταθο, καθὼς ἐπίσης στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τῆς ἐκκλησίας, κατου ἀπο μια φανεστροπουλα ... δεῖσις του δουλου του θεου Βασιλις Σκναδοπουλος και τις συμβιας και τον ταικνον αυτου - Ετι αχοη (ὀ.π.)*.

στήν κατοχή τους. Ἡ ἐμφάνιση ἐνώπιον τοῦ νοταρίου μὲ τὸ αἴτημα νὰ καταγραφεῖ καὶ νὰ ἀντιγραφεῖ τὸ προσκομιζόμενο ἔγγραφο ἦταν ἀρκετὰ συχνή καὶ διακρίνεται ὡς ἰδιαίτερη πράξη στὰ νοταρικά κατάστιχα. Σὲ πολλές περιπτώσεις μάλιστα τὸ προσκομιζόμενο ἔγγραφο παρέμενε στὸν νοτάριο ὁ ὁποῖος τὸ ἐπεσύναπτε (*ἰνφιλτζάριζε*) στὸ κατάστιχό του. Στὴν περίπτωσή μας, τὰ ἀντίγραφα τῶν κτητορικῶν ἐπιγραφῶν, ὡς ἔγγραφα πλέον ποὺ ἀποδείκνυαν τὴν κατοχὴ τοῦ ναοῦ, ἄσχετα ἀπὸ τὸν πρῶτο ἀντιγραφέα τους, μὲ τὴν καταχώρισή τους στὰ νοταρικά κατάστιχα ἀποκτοῦσαν κύρος, οἱ δὲ κτήτορες μποροῦσαν νὰ λάβουν ἀντίγραφο, ὅπως ἔγινε στὴν περίπτωση τῶν Ἀγραφῶν. Χάρη στὴν τακτικὴ αὐτὴ σήμερα ἔχουμε στὴν κατοχὴ μας πέρα ἀπὸ τὰ ἔγγραφα ποὺ παρουσιάστηκαν προηγουμένως, καὶ ἄλλες πράξεις ἐξαιρετικὰ σημαντικὲς γιὰ τὴν ἴδρυση ναῶν καὶ μονῶν ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ γενικότερη δραστηριότητα τῶν κτητόρων τους⁷⁵.

ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΑ ΚΑΙ ἈΛΛΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Στὰ ἐπιγραφικὰ παραδείγματα συλλογικῶν χορηγιῶν ἀπὸ τὸν λοιπὸ ἑλληνικὸ χῶρο ἀναδεικνύεται τὸ γεγονὸς τῆς συμμετοχῆς τόσο τῶν σημαντικῶν μελῶν τῶν τοπικῶν κοινωνιῶν ὅσο καὶ τῶν ἀπλῶν ἀγροτῶν. Σὲ πολλὲς ἐπιγραφὲς οἱ συμμετέχοντες ἀναγράφονται ὀνομαστικά, σὲ ἄλλες πάλι μνημονεύονται ὀνομαστικά οἱ σημαντικότεροι κάτοικοι τοῦ χωριοῦ καὶ οἱ ὑπόλοιποι ἀκολουθοῦν συλλογικὰ καὶ ἀνώνυμα. Ὅπου οἱ συλλογικὲς χορηγίες περιλαμβάνουν ὀλόκληρα χωριά, οἱ ἀναφορὲς εἶναι συνοπτικὲς, χωρὶς νὰ διακρίνονται οἱ χορηγοὶ κατ' ὄνομα, ἐνῶ σὲ ἄλλες οἱ συνδρομητὲς διακρίνονται γενικὰ σὲ πρόκριτους καὶ κοινὸ λαὸ ἢ σὲ μικροὺς καὶ μεγάλους ἢ μεῖζονες, ἐκφράσεις ποὺ ὀρίζουν τὴν κοινωνικὴ διαστρωμάτωση τῶν κατοίκων τῶν χωριῶν, ἢ ὅποια θὰ μποροῦσε νὰ ὀφείλεται στὴν περιουσία, τὴν ἡλικία ἢ τὴ γενικὴ ἐκτίμησή⁷⁶.

Στὶς κερκυραϊκὲς περιπτώσεις, ὅπου ἡ συλλογικὴ χορηγία περιλαμβάνει ὀλόκληρα χωριά, οἱ ἀναφορὲς εἶναι συνοπτικὲς, ὅπως στὸν Ὑψηλὸ Παντοκράτορα, ὅπου ὅμως ἡ συμμετοχὴ ἐνὸς χωριοῦ ἀφορᾷ

75. Βλ. ΚΑΡΥΔΗΣ, *Ὁδηγήτρια Ἀγραφῶν*, 18-19.

76. ΚΑΛΟΠΙΣΗ-ΒΕΡΤΗ, *Ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες*, 92-93· Η ΙΔΙΑ, *Church foundations*, 336, 337· Η ΙΔΙΑ, *Collective patterns*, 128-129, 131· Η ΙΔΙΑ, *Dedicatory inscriptions*, 37 ὅπου καὶ τὰ παραδείγματα.

στην πραγματικότητα τὴ συμμετοχὴ μερίδας τῶν κατοίκων του, τότε ἡ ὀνομαστικὴ ἀναφορὰ τῶν χορηγῶν κρίνεται ἀναγκαία, ὅπως στὴν Ὀδηγήτρια Ἀγραφῶν. Ἐνας συνδυασμὸς τῶν δύο διαπιστώνεται στὴν ἐπιγραφή τοῦ Προφήτη Ἡλία Κουναβάδων, ὅπου ἡ ἀναγραφή τῶν ὀνομάτων τῶν κτητόρων ἀνὰ χωριὸ δὲν θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἐξαντλητικὴ, ἀλλὰ ὡς περιλαμβάνουσα μόνον τοὺς ἱερεῖς καὶ τοὺς «ἐντίμους ἄνδρες» τῶν χωριῶν, ἀφοῦ σύμφωνα μὲ τὴ ρητὴ δήλωση τῆς ἐπιγραφῆς, στὴν ἴδρυση εἶχε συμβάλει ὀλόκληρη ἡ κοινότητα τῶν ἀναφερομένων χωριῶν.

Ἡ σύνθεση τῆς ὀμάδας τῶν χορηγῶν, στὶς περιπτώσεις ποὺ οἱ ἀναφορὲς ἔχουν προσωπικὸ χαρακτήρα, παρέχει στοιχεῖα γιὰ τὸ φύλο καὶ τὸ ἀξίωμα τῶν χορηγῶν, ἐνῶ δὲν ὑπάρχουν καθόλου στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὸ ἐπάγγελμα, τὴν κοινωνικὴ θέση ἢ τὶς οἰκονομικὲς τους δυνατότητες. Ἐπίσης ἀπουσιάζουν στοιχεῖα ποὺ νὰ ἀναφέρονται στὴν οἰκογενειακὴ τους κατάσταση, μὲ ἐξαιρέση τέσσερις περιπτώσεις στὶς ὁποῖες δηλώνεται ὅτι τὸ ἀναγραφόμενο πρόσωπο εἶχε συγγενικὴ σχέση μὲ τὸ προηγούμενο· σὲ δύο περιπτώσεις ἀναφέρεται ὡς ἀδελφὸς τοῦ προηγούμενου, σὲ μία ὡς γαμπρὸς καὶ σὲ μία ὡς ἀνεψιᾶ. Ἐπίσης ἐξαιρετικὰ σπάνια εἶναι ἡ μαρτυρία συλλογικότητων, κάτι ποὺ διαπιστώνεται στὶς ἐπιγραφὲς τοῦ λοιποῦ ἑλληνικοῦ χώρου, ὅπου ἀπαντοῦν περιπτώσεις συνεργασίας γενεῶν⁷⁷. Ἀξιοπαρατήρητη εἶναι ἡ παντελὴς ἀπουσία ἀδελφοσυνῶν, τῶν ἀδελφικῶν δηλαδὴ κοινωνιῶν ποὺ συγκροτοῦνταν ἀπὸ τοὺς νόμιμους ἄρρενες κληρονόμους ὅταν αὐτοὶ μετὰ τὸν θάνατο τοῦ πατέρα παρέμεναν περιουσιακὰ ἐνωμένοι, καλλιεργώντας ἀπὸ κοινοῦ τὴν πατρικὴ περιουσία καὶ συμμετέχοντας ἐξ ἴσου στὰ κέρδη καὶ τὶς ζημιές⁷⁸. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς ἐπιγραφές, οἱ ἀδελφοσύνες ἀπαντοῦν σὲ νοταρικὲς πράξεις ἀντίστοιχου πρὸς τὶς ἐπιγραφὲς περιεχομένου, κυρίως ὅμως σὲ πράξεις ὅπου καταγράφονται οἱ ἀποφάσεις τῆς ὀμάδας τῶν κτητόρων ἐνὸς ναοῦ⁷⁹.

77. Ρ. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, Ὁ βυζαντινὸς ναὸς τῆς Παναγίας Ἀνδρουμπεβίτζιας στὴ μεσηνιακὴ Μάνη, *Ἐυφρόσυνον. Ἀφιέρωμα στὸν Μανόλη Χατζηδάκη*, τ. 1, Ἀθήνα 1991, 173· ΚΑΛΟΠΙΣΗ-ΒΕΡΤΗ, Ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες, 93.

78. Γιὰ τὸν θεσμό, ὁ ὁποῖος ἀπαντᾷ τεκμηριωμένα στὴν Κέρκυρα ἀπὸ τὸ 1373, βλ. ΚΑΡΥΔΗΣ, *Ὁρθόδοξες ἀδελφότητες*, 105-109. Β. ΚΟΥΡΗ, Ἡ ἀδελφοσύνη τῶν χωρικῶν στὴν Κέρκυρα ἀπὸ τὸν 16ο ὡς τὸν 19ο αἰῶνα, *Τὰ Ἱστορικὰ* 53 (2010), 303-338, ἡ ὁποία στηρίζεται στὶς ἀναγραφὲς τῶν βαρονιῶν ποὺ εἶχαν ἐκτάσεις στὴν περιοχὴ τῆς Λευκίμμης.

79. Βλ. ΚΑΡΥΔΗΣ, *Ὁρθόδοξες ἀδελφότητες*, 331-332.

Ἐδῶ, μία μόνον φορά, στήν ἐπιγραφή τοῦ 1416, χρησιμοποιεῖται ὁ ὄρος «κληρονομία», γιά νά περιγράψει τοὺς ἀπογόνους καὶ συνδικαιούχους τῆς ἀδιανέμητης πατρικῆς περιουσίας, ἡ ὁποία θὰ μπορούσε ἴσως νὰ ἐκληφθεῖ ὡς ἀδελφοσύνη, ἀφοῦ δὲν λείπουν οἱ περιπτώσεις ὅπου ὁ ὄρος ἀδελφοσύνη χρησιμοποιεῖται ὡς ἰσοδύναμος τοῦ ὄρου κληρονομία⁸⁰.

Στὶς κερκυραϊκὲς ἐπιγραφὲς τὰ ἀναγραφόμενα πρόσωπα ἐμφανίζονται ὡς μονάδες, θὰ πρέπει ὅμως στήν πραγματικότητα νὰ νοηθοῦν ὡς ἐκπρόσωποι οἰκογενειῶν⁸¹ καὶ ὄχι ὡς ἄτομα, ἂν λάβουμε ὑπόψη τὸ ἰσχύον στὸ νησι κτητορικὸ δίκαιο, ὅπως αὐτὸ ἀποτυπώνεται σὲ μεταγενέστερα τῶν ἐπιγραφῶν ἔγγραφα, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο τὸ κτητορικὸ δικαίωμα μεταβιβαζόταν σὲ ὅλους τοὺς ἀπογόνους μὲ τὴ μορφή μεριδίου, ἰδιαίτερα δὲ στὶς συλλογικὲς κτητορεῖες, ὅπου δὲν ὑφίσταντο κτητορικὰ μερίδια, καὶ ὅλοι οἱ ἀπόγονοι μετεῖχαν τοῦ κτητορικοῦ δικαιώματος⁸².

Στὶς ἐπιγραφὲς ποὺ παρουσιάστηκαν παραπάνω, σὲ ἓνα σύνολο 217 ἔγγραφων, ἀπαντοῦν 177 λαϊκοὶ ἄνδρες, 17 κληρικοὶ καὶ 23 γυναῖκες, ἐνῶ ὑπάρχουν 24 συλλογικὲς ἀναφορὲς, τῶν ὁποίων δὲν εἶναι γνωστὸς ὁ ἀριθμὸς τῶν προσώπων ποὺ ἀφοροῦν.

	Κληρικοὶ	Ἄνδρες-λαϊκοὶ	Γυναῖκες	ΣΥΝΟΛΑ	Συλλογικὲς ἀναφορὲς
1286	4	57	15	76	
1347	1	-	-	1	23
1398	11	95	5	111	
1416	1	25	3	29	1

Τὰ ὀνόματα τῶν ἱερέων καταγράφονται στὶς ἐπιγραφὲς ἀνάμεσα στὰ ὑπόλοιπα, χωρὶς καμιά ἰδιαίτερη διάκριση, μὲ ἐξάιρεση τὴν ἐπιγραφή τοῦ Ἁγίου Στεφάνου, ὅπου ἡ θέση τοῦ ἱερέα, πρῶτου στὴ σειρά, φανερώνει τὴν ἐξέχουσα θέση του στὸ χωριὸ καὶ ἴσως τὴ συμβολή του στὴ συγκρότηση τῆς ομάδας ποὺ ἀνέλαβε τὴν ἀνέγερση τοῦ ναοῦ. Ἐπίσης ἡ ἀναγραφή τῶν

80. Βλ. περίπτωση ΚΟΥΡΗ, Ἀδελφοσύνη, 314.

81. Γιὰ τὴ σημασία τῆς οἰκογένειας στὶς κτητορικὲς ἐπιγραφὲς τοῦ λοιποῦ ἑλληνικοῦ χώρου βλ. ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-ΒΕΡΤΙ, *Collective patterns*, 128-129, 132.

82. Γιὰ τὸ θέμα βλ. ΚΑΡΥΔΗΣ, Ὁρθόδοξες ἀδελφότητες, 95-98, 317-325.

ὀνομάτων τῶν γυναικῶν, στὶς ἐπιγραφὰς τοῦ 1286 καὶ 1398, γίνεται χωρὶς διάκριση, ἐνῶ στὴν ἐπιγραφὴ τοῦ Ἁγίου Στεφάνου αὐτὲς σημειώνονται ὅλες μαζὶ στὸ τέλος.

Στὶς ἐπιγραφὰς τονίζεται ἰδιαίτερα τὸ χωριό, ὡς κτητορικὴ μονάδα, παρὰ τὴν ἀναγραφὴ τῶν ὀνομάτων τῶν κατοίκων ποὺ κατεῖχαν τὰ κτητορικὰ δικαιώματα. Τὰ μέλη τῶν κοινοτήτων, μὲ περιορισμένες συνήθως οἰκονομικὲς δυνατότητες, συνενώνονται γιὰ νὰ ἰδρῦσουν ναοὺς, ὄχι μόνον γιὰ τὴν κάλυψη τῶν θρησκευτικῶν τους ἀναγκῶν, ἀλλὰ καὶ ὡς σημεῖα ἀναφορᾶς μιᾶς εὐρύτερης περιφέρειας, γύρω ἀπὸ τὰ ὁποῖα περιστρέφεται ἡ θρησκευτικὴ καὶ συνακόλουθα ἡ κοινωνικὴ τους ζωὴ. Μὲ τὴν ἐπιλογὴ τῆς συνεργασίας ἀναδεικνύονται οἱ κοινωνικοὶ δεσμοὶ ποὺ συνδέουν τοὺς κατοίκους τῶν χωριῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν εὐρύτερων διοικητικῶν περιφερειῶν στὶς ὁποῖες ἦταν ἐνταγμένα τὰ χωριά, καθὼς καὶ οἱ τρόποι ὑπέρβασης τῶν ὁποίων δυσκολιῶν συνεπαγόταν ἡ ἀνάληψη τῆς ἀνέγερσης ἐνὸς ναοῦ, ἡ ὁποία παρότι ἀποτελοῦσε κατ' ἐξοχίαν ἔργο εὐσέβειας, συχνὰ ὑπερέβαινε τὶς οἰκονομικὲς δυνατότητες τῶν κατοίκων τῶν χωριῶν⁸³.

Πέραν τῶν ἀνωτέρω, ἡ σύνθεση τῆς ομάδας τῶν χορηγῶν στὶς παραπάνω ἐπιγραφὰς ἀποτελεῖ πολύτιμη πηγὴ γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη τῶν οἰκισμῶν τῆς Κέρκυρας, ἀφοῦ σὲ αὐτὲς ἀναφέρονται τὰ ὀνόματα 38 χωριῶν. Ἀπὸ αὐτά, 10 ἀνήκουν στὸν 13ο αἰῶνα, ἀυξάνοντας σημαντικὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν γνωστῶν βυζαντινῶν οἰκισμῶν τοῦ νησιοῦ⁸⁴. Πρόκειται γιὰ τὰ χωριά ποὺ περιλαμβάνονται στὴν κτητορικὴ ἐπιγραφὴ τῆς Ὀδηγήτριας Ἀγραφῶν, δηλαδή: Ἀγραφοί, Ἀντιπερνοί, Καρουσάδες, Καβαλοῦρι, Λευκοράκι, Ἁγία Παρασκευή, Νυμφές, Κληματιά, Κυπριανάδες, Ἅγιοι Δοῦλοι. Πέντε ἀπὸ αὐτὰ ἦταν ἤδη γνωστὰ στὸν 14ο αἰῶνα, ἐπομένως οἱ νέες πληροφορίες μεταθέτουν χρονικὰ τὴν ὑπαρξὴ τους, τὸ σημαντικότερο ὅμως εἶναι ὅτι τὰ ὀκτὼ ἀπὸ τὰ δέκα ὑφίστανται ἔως σήμερα. Ἐπίσης βεβαιώνεται ἡ ὑπαρξὴ δύο ἐπιπλέον χωριῶν στὸν 14ο αἰῶνα, πρόκειται γιὰ τὰ χωριά Βελονάδες καὶ Χουναβάδες, καὶ προστίθεται ἕνα νέο, τὸ χωριὸ Νικολάδες.

Οἱ νέες πληροφορίες αὐξάνουν τὸν ἀριθμὸ τῶν γνωστῶν οἰκισμῶν τῆς βόρειας Κέρκυρας γιὰ τοὺς 13ο-15ο αἰῶνες καὶ διευρύνουν τὴ διαφορὰ σὲ

83. Πρβλ. γιὰ τὸν ὑπόλοιπο ἑλληνικὸ χῶρο, ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-ΒΕΡΤΙ, *Church foundations*, 339.

84. Στὴ βιβλιογραφία ἔως σήμερα ἀναφέρεται ἕνα βυζαντινὸ χωριό, ἐκεῖνο τῆς Καμάρας (ΑἰΓΕΛΟΜΑΤΗ-ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ, Ἐξέλιξη, 522).

σχέση με τις άλλες περιοχές, θα πρέπει όμως να επισημανθεί ότι για την παραπάνω περίοδο, ή αίσθητή διαφορά σε σχέση με τις υπόλοιπες περιοχές του νησιού δεν είναι άσχετη με τις πληροφορίες και τα τεκμήρια που είναι διαθέσιμα ή έως τώρα έχουν έντοπιστεί, αν και γενικότερα σε όλες τις χρονικές περιόδους παρατηρείται μεγαλύτερη συγκέντρωση οικισμών στη βόρεια Κέρκυρα όφειλόμενη κυρίως σε γεωφυσικούς παράγοντες⁸⁵.

Τέλος, τα ανδρικά και γυναικεία ονόματα των επιγραφών αποτελούν πολύτιμο υλικό για τη μελέτη των ονομάτων και την εξέλιξη των επωνύμων του τόπου. Στον πίνακα των χορηγών που ακολουθεί άπαντούν συνολικά 141 επώνυμα, κάποια από τα οποία ενδεχομένως να εμφανίζονται στα αντίγραφα των επιγραφών ελαφρώς παρεφθαρμένα, αποτέλεσμα είτε της αδυναμίας του νοταρίου να διαβάσει την επιγραφή είτε της παρεφθαρμένης αποτύπωσής τους στο προσκομιζόμενο αντίγραφο.

ΕΝ ΚΑΤΑΚΛΕΙΔΙ

Οι επιγραφές των τεσσάρων μνημείων που παρουσιάστηκαν στη μελέτη αυτή, σωζόμενες ή σε αντίγραφο, προστίθενται στις λιγοστές καταγραμμένες επιγραφές των θρησκευτικών μνημείων του Ιονίου, ενός χώρου στον οποίο η συστηματική καταγραφή των επιγραφικών του μνημείων έχει καθυστερήσει πολύ, σε σχέση με άλλες περιοχές. Τα τελευταία χρόνια στον τομέα αυτό η μόνη αξία λόγου προσπάθεια ήταν εκείνη του προγράμματος «Επιγραφικά Μνημεία Ιονίων Νήσων» που υλοποιήθηκε από το Έργαστήριο Τεκμηρίωσης Πολιτιστικής και Ιστορικής Κληρονομιάς, του Τμήματος Αρχαιολογίας και Βιβλιοθηκονομίας του Ιονίου Πανεπιστημίου⁸⁶, με πενιχρά πάντως αποτελέσματα, αφού στην ηλεκτρονική σελίδα του προγράμματος βρίσκονται αναρτημένες μόλις 200 επιγραφές, ήδη δημοσιευμένες σε παλαιότερες μελέτες. Το παράδειγμα της Κρήτης, με την πλούσια συγκομιδή επιγραφών και χαραγμάτων, που έγιναν γνωστά χάρη στις πολύχρονες και πολύμοχθες ερευνητικές εργασίες του Giuseppe Gerola⁸⁷, στις αρχές του περασμένου αιώνα, και του ζεύγους Ελένης Αγγελομάτη-

85. ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ-ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ, Έξελιξη, 524.

86. Παρουσίαση του έργου και κατάλογος των επιγραφών είναι διαθέσιμα στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://tab.ionio.gr/culture/activities/projects/epigraphs.htm>

87. G. GEROLA, *Monumenti veneti dell'isola di Creta*, τ. I-IV, Venezia 1905-1932.

Τσουγκαράκη και Δημήτρη Τσουγκαράκη πρόσφατα⁸⁸, φανερώνει την εξαιρετική σημασία των μνημείων αυτών για τους ιστορικούς, τους αρχαιολόγους, τους επιγραφολόγους και παλαιογράφους, αλλά και για πολλούς άλλους κλάδους της επιστημονικής κοινότητας και καθιστά την ανάληψη ενός αντίστοιχου έργου για τον Ιόνιο χώρο επιτακτική.

Έως ότου γίνει αυτό, κάθε πρόσθετη πληροφορία είναι χρήσιμη, ειδικά όταν προέρχεται από μη προφανείς χώρους έρευνας. Στην παρούσα μελέτη, πηγή κατά κύριο λόγο ήταν τα νοταρικά αρχεία που φυλάσσονται στα Αρχεία Νομού Κέρκυρας. Το αποτέλεσμα της έρευνας δείχνει ότι τα νοταρικά κατάστιχα πρέπει να τύχουν ιδιαίτερης προσοχής όχι μόνον για τα μνημεία της περιόδου της βενετοκρατίας, στην οποία κατά κύριο λόγο αναφέρονται, αλλά και για εκείνα των παλαιότερων χρόνων, αφού σε αυτά έχουν διαφυλαχθεί, με τη μορφή αντιγράφων, έγγραφα αλλά και κείμενα επιγραφών, τα οποία οι κτήτορες των ναών και των μονών θεωρούσαν ως τεκμήρια των κτητορικών τους δικαιωμάτων.

Τα επιγραφικά τεκμήρια που παρουσιάστηκαν επιβεβαιώνουν ότι και στον Ιόνιο χώρο αναπτύχθηκαν συμπεριφορές συλλογικής χορηγίας στην ίδρυση και διακόσμηση ναών, αντίστοιχες προς εκείνες των έπαρχιών που ανήκαν στη βυζαντινή επικράτεια και εκείνων που γνώρισαν τη λατινική κυριαρχία μετά την τέταρτη σταυροφορία, όπως η Κρήτη. Παρέχουν επίσης εξαιρετικής σημασίας βάση για τη συσχέτιση των ορθόδοξων θρησκευτικών αδελφοτήτων κτητορικού χαρακτήρα, που αναπτύσσονται κατά την περίοδο της βενετικής κατοχής στις ίδιες περιοχές, με τις συλλογικές χορηγίες και τα απορρέοντα από αυτές κτητορικά δικαιώματα σε ατομικό ή συλλογικό επίπεδο. Η δυνατότητα παρακολούθησης της πορείας και της εξέλιξης των συγκεκριμένων κερκυραϊκών ναών και των κτητορικών ομάδων τους, από τον 15ο αιώνα και στη συνέχεια, χάρη στα αποτυπώματά τους στις αρχειακές πηγές, τα καθιστά χαρακτηριστικά παραδείγματα του τρόπου διαμόρφωσης των σχέσεων μεταξύ των κτητόρων σε συλλογικό επίπεδο και της σταδιακής μεταμόρφωσης των κτητορικών δικαιωμάτων σε συναδελφικά και των κτητορικών ομάδων σε αδελφότητες, θέμα το οποίο αναπτύσσεται εκτενέστερα σε μελλοντική μελέτη.

88. Δ. ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ – Ε. ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ-ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ, *Σύνταγμα (Corpus) χαραγμάτων εκκλησιών και μονών της Κρήτης*, Ακαδημία Αθηνών – Κέντρον Έρευνας του Μεσαιωνικού και Νέου Έλληνισμού, Αθήνα 2015.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΧΩΡΙΩΝ

α/α	Χωριὰ	Ἔπ. α´ (1286)	Ἔπ. β´ (1347)	Ἔπ. δ´ (1398)	Ἔπ. ε´ (1416)	Ἔπ. γ´ (1614)
1.	Ἄγ. Παρασκευὴ	X				
2.	Ἄγιοι Δοῦλοι	X	X			
3.	Ἄγραφοὶ	X				
4.	Ἄντιπερονοὶ	X				
5.	Ἄρμενάδες			X		
6.	Βαλανιὸ		X			
7.	Βαρειὰ		X			
8.	Βελονάδες			X		
9.	Ἐπίσκεψη		X			
10.	Ζυγὸς		X			X
11.	Καβαλούρι	X				
12.	Καβαδάτες			X		
13.	Καρουσάδες	X				
14.	Κληματιὰ	X	X			
15.	Κυπριανάδες	X	X			
16.	Λαύκη		X			X
17.	Λευκοράκη (ι)	X	X			
18.	Μαγουλάδες			X		
19.	Μιχαλακάδες		X			
20.	Νικολάδες			X		
21.	Νυμφές	X	X			
22.	Ἐαχειράδες		X			
23.	Ὅμαλή		X			X
24.	Περε(α)τικιάδες		X			
25.	Περίθεια		X			X
26.	Πεολεψιμάδες			X		
27.	Προμαγήδι		X			
28.	Ραχτάδες			X		
29.	Ροδίνες		X			
30.	Σγουράδες		X			X
31.	Σκροπερὸ				X	
32.	Σπαοτίλας		X			X
33.	Στερεμενάδες			X		
34.	Στροηνίλας		X			X
35.	Συνιές		X			X
36.	Σωκράκι		X			X
37.	Χουναβάδες			X		
38.	χωριὸ Θεωδίδων		X			

ΠΙΝΑΚΑΣ ΧΟΡΗΓΩΝ

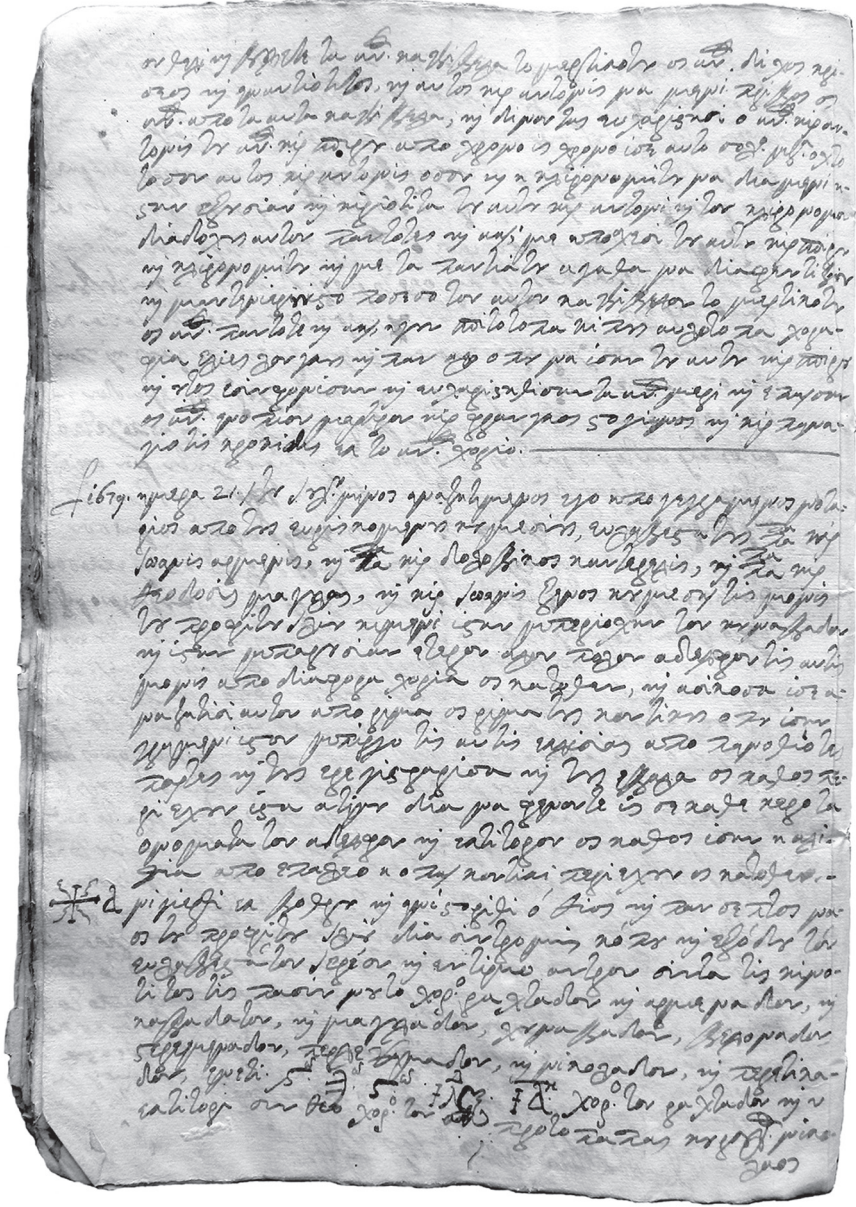
Στὸν κατάλογο καταγράφονται ἀλφαβητικὰ τὰ ὀνόματα τῶν ἐπιγραφῶν, μὲ τὴ δὴλωση τῆς καταγωγῆς τους καὶ τοῦ χρόνου κατὰ τὸν ὅποιον ἀπαντοῦν.

Ἀγραφιῶτης Νικόλαος, Καβαδάτες, 1398	Βελοναδίτης Νικολός, Βελονάδες, 1398
Ἀγραφιῶτης Φίλιππος, Καβαδάτες, 1398	Βλάχος Θεόδωρος, Στερεμενάδες, 1398
Ἀκμίνης Κυριάκης, Καβαδάτες, 1398	Βλάχος Νικόλαος, Ἀρμενάδες, 1398
Ἀλβανίτης Κυριάκης, Σκριπερό, 1416	Βλάχος Φίλιππος, Στερεμενάδες, 1398
Ἀλβάτος Ἀντρίας, Μαγουλάδες, 1398	Βοτανιώτης Κώστας, Ἀρμενάδες, 1398
Ἀλευκιμιώτης Γεώργιος, Καβαδάτες, 1398	Βουλγαράκης Ἰωάννης ἱερέας, Καβαδάτες, 1398
Ἀλευκιμιώτης Μανουήλης, Καβαδάτες, 1398	Βουργαράκης Κυριάκης, Καβαδάτες, 1398
Ἄμπελικὸς Θεόδωρος, Ἀντιπερνοί, 1286	Βρανᾶς Εὐρετός, Βελονάδες, 1398
Ἄναστασία τοῦ Μιχαλόπουλου Κυπριανάδες, 1286	Βραχνὸς Μιχάλης, Καβαδάτες, 1398
Ἄναστασία τοῦ Σώκαλη, Κληματιά, 1286	Βραχνὸς Νικηφόρος, Περλεψιμάδες, 1398
Ἄντριάς τῆς Ἀντρίχας, Ραχτάδες, 1398	Βραχνὸς Φίλιππος ἱερέας, Περλεψιμάδες, 1398
Ἄνυφαντῆς Νικόλαος ἱερέας, Καρουσάδες, 1286	Γάτης Ἰωάννης, Καβαδάτες, 1398
Ἄρμενης Κυριάκης, Ἀρμενάδες, 1398	Γουδέλης Γεώργιος, Μαγουλάδες, 1398
Αὐλωνίτης Μιχαήλ, Κυπριανάδες, 1286	Γουναρόπουλος Εὐρετός, Ἅγιοι Δοῦλοι, 1286
Αὐλωνίτης Μιχάλης, Καβαδάτες, 1398	Δίδυμος Ἀντρέας, Μαγουλάδες, 1398
Βαγενίτης Ἀλέξης, Σκριπερό, 1416	Δουκιανὸς Γεώργιος, Καρουσάδες, 1286
Βαγιανίτης Ἀλέξης, Στερεμενάδες, 1398	Δουκιανὸς Θεόδωρος, Καρουσάδες, 1286
Βαγιανίτης Δημήτρης, Καβαδάτες, 1398	Εὐφροσύνη τοῦ Ἀγραφιῶτη, Καβαδάτες, 1398
Βαγιανίτης Ἰωάννης, Ραχτάδες, 1398	Ζιάτης Ἰωάννης Φίλιππος, Μαγουλάδες, 1398
Βαλιᾶς Ἰωάννης, Σκριπερό, 1416	Ζιάτης Κυριάκης, Μαγουλάδες, 1398
Βαρυβάτης Μιχαήλ, Καβαλούρι, 1286	Ζιάτης Θεόδωρος ἱερέας, Μαγουλάδες, 1398
Βασμουῖλος Θεόδωρος, Στερεμενάδες, 1398	Ζόρω Μακελάραϊνα, Σκριπερό, 1416
Βασμουῖλος Νικόλαος, Ραχτάδες, 1398	Ζουπᾶνος Ἰωάννης, Καβαδάτες, 1398
Βατινιώτης Ἰωάννης, Ἀγραφοί, 1286	Ζωρέλλος Νικόλαος, Ἅγία Παρασκευή, 1286
	Θεοδώρα ἡ Βολάχαινα, Νυμφές, 1286

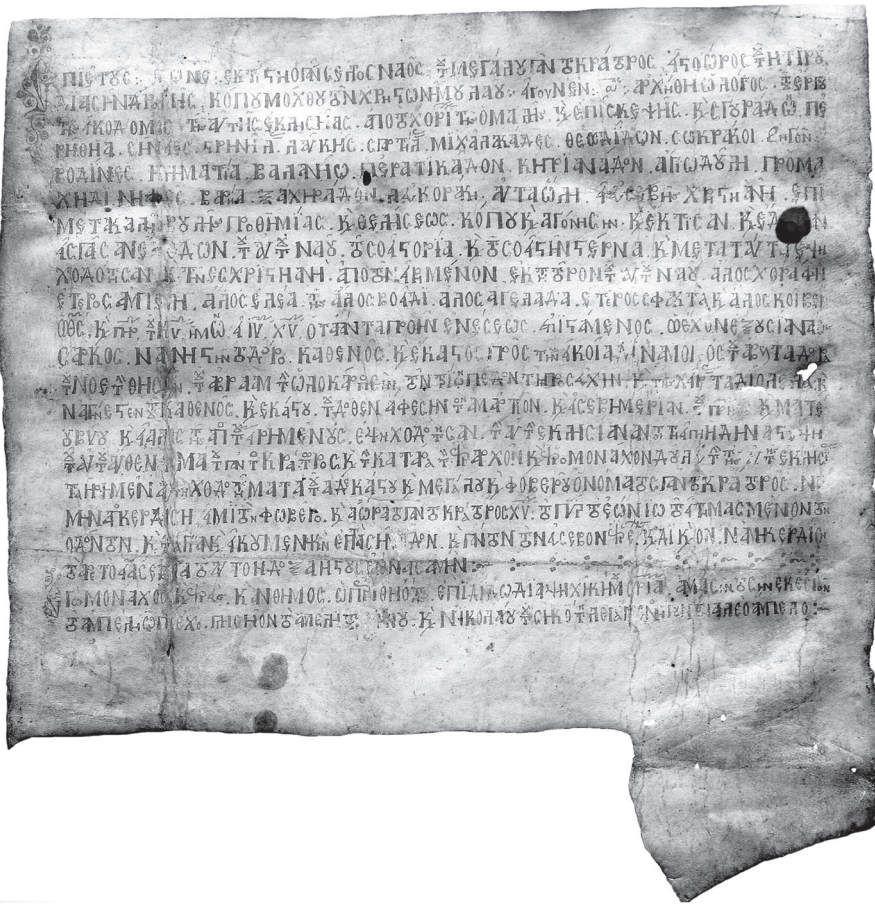
- Θεοδώρα Λούραινα, Ἁγία Παρασκευή, 1286
- Θεοχάρης Ἰωάννης, Βελονάδες, 1398
- Θεριδὸς Ἰωάννης, Βελονάδες, 1398
- Θιχάλης Μιχαήλ, Καβαλούρι, 1286
- Ἰωαννιώτης Δημήτριος, Καβαδάτες, 1398
- Ἰωάννα τοῦ Γουναρόπουλου, Ἅγιοι Δοῦλοι, 1286
- Ἰωάννης τῆς Ἐρήνης, Καβαδάτες, 1398
- Ἰωάννης τοῦ Λάμπρου, Ἄντιπερνοί, 1286
- Καβάδης Νικολός, Καβαδάτες, 1398
- Καβαλλαρόπουλος Δημήτριος, Κληματιά, 1286
- Κακαΐδας Κυριάκης, Μαγουλάδες, 1398
- Καλὴ ἢ Γραμματίκαινα, Καβαλούρι, 1286
- Καλὴ ἢ Λαγούλου, Καβαλούρι, 1286
- Καλὴ Λουπίναινα, Σκριπερό, 1416
- Καλὴ τοῦ Καλοπροσκύνη, Ἅγιοι Δοῦλοι, 1286
- Καλυβᾶς Μιχαήλ, Σκριπερό, 1416
- Καλωτᾶς Δημήτριος, Καρουσάδες, 1286
- Καμινιτζιώτης Μιχαήλ, Σκριπερό, 1416
- Καρλάκης Θεόδωρος, Ἄρμενάδες, 1398
- Κασελίνος Μιχάλης ἱερέας, Καβαδάτες, 1398
- Κατωμέρης Κυριάκης, ἱερέας, Καρουσάδες, 1286
- Κεφαλινὸς Γεώργιος, Ραχτάδες, 1398
- Κεφαλονίτης Δράκος, Περλεψιμάδες, 1398
- Κλαδαμινὸς Μάνος ἱερέας, Καρουσάδες, 1286
- Κλήμη Θεοδώρου κληρονομία, Σκριπερό, 1416
- Κλήμης Σταμάτης, Σκριπερό, 1416
- Κληρονόμος Γιώργιος ἱερέας, Σκριπερό, 1416
- Κομνηνὸς Δημήτριος, Μαγουλάδες, 1398
- Κοντογιώργαινα, ἡ παπαδιά, Βελονάδες, 1398
- Κοντογιώργης Θεόδωρος, Βελονάδες, 1398
- Κοντογιώργης Κορνήλιος ἱερομόναχος, Βελονάδες, 1398
- Κοντονικόλαος Ἰωάννης, Μαγουλάδες, 1398
- Κοντονικόλας Σταμάτης, Μαγουλάδες, 1398
- Κοντὸς Γεώργος, Μαγουλάδες, 1398
- Κοντὸς Νικόλαος ἱερέας, Μαγουλάδες, 1398
- Κοπαδᾶς Ἰωάννης, Καβαδάτες, 1398
- Κορακιανίτης Ἰωάννης, Ἄγραφοί, 1286
- Κόρρεντος Νικόλαος, Ἄγραφοί, 1286
- Κορμαρῆς Νικόλαος, Σκριπερό, 1416
- Κορφιάτικος Εὐρέτος, Περλεψιμάδες, 1398
- Κορωνάκης Ἰωάννης, Σκριπερό, 1416
- Κοσκινᾶς Νικόλαος, Ἅγιοι Δοῦλοι, 1286
- Κοσκινᾶς Νικόλαος, Ἄγραφοί, 1286
- Κοσιμᾶς Κώστας, Μαγουλάδες, 1398
- Κοστάρης Ἰωάννης, Ἄγραφοί, 1286
- Κουκίτζης Μιχάλης, Μαγουλάδες, 1398
- Κούλης Νικολός, Βελονάδες, 1398
- Κουναδᾶς Μιχάλης, Βελονάδες, 1398
- Κούρεσης Θεόδωρος, Καβαδάτες, 1398
- Κούρκουλος Νικόλαος, Ραχτάδες, 1398
- Κούρκουλος πρωτοπαπάς, Ραχτάδες, 1398
- Κουρνονκλᾶς Ἰωάννης, Καβαδάτες, 1398
- Κρήνη ἢ Χειμαροῦ, Ἄντιπερνοί, 1286
- Κυριακάτος Γεώργιος, Ἄγραφοί, 1286
- Κυριακόπουλος Ἰωάννης, Νυμφές, 1286
- Κύριλλος Κώστας, Ἄρμενάδες, 1398

- Κύριλλος Νικόλαος, Ἀρμενάδες, 1398
 Κωθωνιάτης Δημήτριος, Καρουσάδες, 1286
 Λάζαρης Θεόδωρος, Ἅγιοι Δοῦλοι, 1286
 Λαϊνᾶς Νικόλαος, Ἀντιπερνοί, 1286
 Λαρούγκης Δημήτριος, Ἀρμενάδες, 1398
 Λαρούγκης Στέφανος, Ἀρμενάδες, 1398
 Λιβαδάρης Νικόλαος, Βελονάδες, 1398
 Λοῦβρος Θεόδωρος, Σκριπερό, 1416
 Λουκάς Δημήτριος, Περλεψιμάδες, 1398
 Λουμπέρτος Θεόδωρος, Στερεμενάδες, 1398
 Λουμπέρτος Ἰωάννης, Στερεμενάδες, 1398
 Λοῦρος Μανουήλ, Σκριπερό, 1416
 Λυριώτης Γεώργιος, Καβαλούρι, 1286
 Μαγουλάς Θεόδωρος, Μαγουλάδες, 1398
 Μακελάρης Δημήτρης, Σκριπερό, 1416
 Μακελάρης Θεοδωρῆς, Σκριπερό, 1416
 Μακελάρης Ἰωάννης, Σκριπερό, 1416
 Μάμαλος Κυριάκης, Σκριπερό, 1416
 Μάντιλος Φίλιππος, Ραχτάδες, 1398
 Μαργαρίτα Αὐλωνίτισσα, Σκριπερό, 1416
 Μαρία ἀνεψιὰ τοῦ Κυριάκη Ἀρμένη, Ἀρμενάδες, 1398
 Μαρία Πετρίνα, Ραχτάδες, 1398
 Μαρία τοῦ Νικηφόρου, Ἁγία Παρασκευή, 1286
 Μαρία τοῦ Φράγκου, Ἅγιοι Δοῦλοι, 1286
 Μαρτίνος Δημήτριος, Ἀντιπερνοί, 1286
 Μαρτίνος Ἰωάννης, Ἀντιπερνοί, 1286
 Μασούτης Θεόδωρος, Ἄγραφοί, 1286
 Μαυρομάτης Θεοδωρῆς, Σκριπερό, 1416
 Μαχειριώτης Ἰωάννης, Ἄγραφοί, 1286
 Μαχειριώτης Νικόλαος, Ἄγραφοί, 1286
 Μαχειριώτης Νικόλαος, Ἄγραφοί, 1286
 Μελαχροινὸς Βρετός, Καρουσάδες, 1286
 Μενίδης Βασίλης, Βελονάδες, 1398
 Μενίδης Νικόλαος, Βελονάδες, 1398
 Μερκούρης Ἀντώνιος, Κληματιά, 1286
 Μερκούρης Γεώργιος, Κληματιά, 1286
 Μερκούρης Ἰωάννης, Κληματιά, 1286
 Μέσας Ἰωάννης, Περλεψιμάδες, 1398
 Μέσας Θεόδωρος ἱερέας, Περλεψιμάδες, 1398
 Μέσας Φίλιππος, Περλεψιμάδες, 1398
 Μετράρης Κώστας, ἀδελφὸς τοῦ Νικολάου, Ἀρμενάδες, 1398
 Μετράρης Νικόλαος, Ἀρμενάδες, 1398
 Μηνᾶς Κώστας, Καβαδάτες, 1398
 Μικρόπουλος Ἰωάννης, Κληματιά, 1286
 Μιχάλης τῆς Ἀντρίχας, Βελονάδες, 1398
 Μόρφης Ἰωάννης, Ἄγραφοί, 1286
 Μουζακίτης Ἀντρέας, Σκριπερό, 1416
 Μουζακίτης Αντρίας, Βελονάδες, 1398
 Μουργανάρης Γεώργιος, Ἅγιοι Δοῦλοι, 1286
 Νικόλαος τοῦ Ἰακωβο-Μάνου, Καρουσάδες, 1286
 Νυφιάτης Δημήτριος, Νυμφές, 1286
 Νυφιάτης Νικόλαος, Νυμφές, 1286
 Παντέχης Ἰωάννης ἱερέας, Ἀντιπερνοί, 1286
 Παπατρίχαινα, Ραχτάδες, 1398
 Πατρινὸς Νικόλαος, Βελονάδες, 1398
 Περετικὸς Θεόδωρος, Περετικάδες, 1398
 Περετικὸς Κώστας, Περετικάδες, 1398
 Περιβολάρης Γεώργιος, Καρουσάδες, 1286

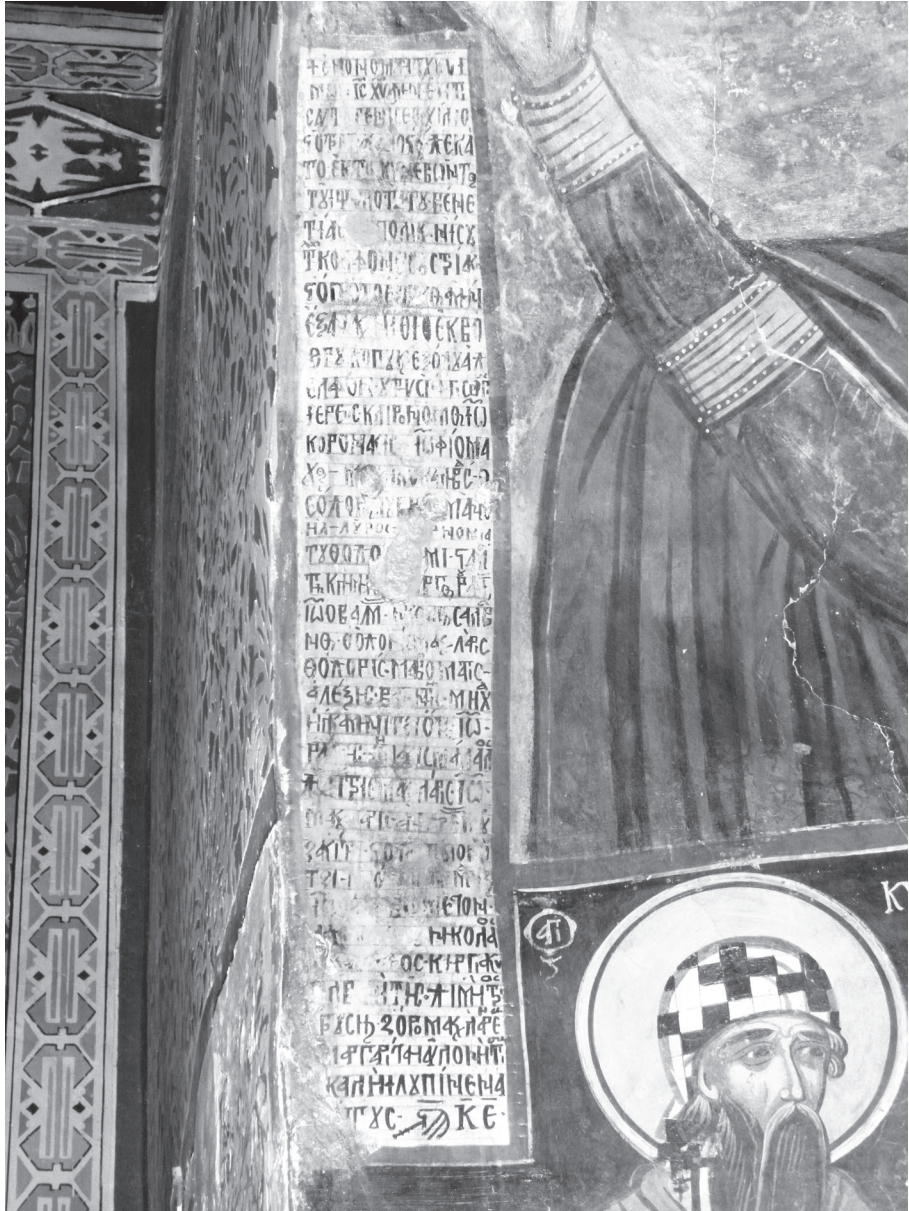
- Περίθειος Ἀντώνιος, Ἄγραφοί, 1286
 Περιθειώτης Ἄνθιμος ἱερομόναχος, 1347
 Περότας τοῦ Νικηφόρου, Καβαλούρι, 1286
 Ποθητὴ σύζυγος Μακέδου, Καρουσάδες, 1286
 Πουλάκης Νικόλαος, Μαγουλάδες, 1398
 Πούλος Ἰωάννης, Καβαδάτες, 1398
 Πρεβέκης Νικόλαος, Λευκοράκι, 1286
 Προβατᾶς Βασίλειος, Ἄγραφοί, 1286
 Ράλλης Ἰωάννης, Σκριπερό, 1416
 Ρικινιώτης Ἰωάννης, Περλεψιμάδες, 1398
 Ρίκος Ἰωάννης, Ἀρμενάδες, 1398
 Ριμωτᾶς Κώστας, Ἄγια Παρασκευή, 1286
 Ροδιὸς Νικόλαος, Μαγουλάδες, 1398
 Ρουφίας Γιώργος, Σκριπερό, 1416
 Σαβανίτης Γεώργιος, Καβαδάτες, 1398
 Σαβάνος Ἰωάννης, Μαγουλάδες, 1398
 Σάββας Κυριάκης, Ραχτάδες, 1398
 Σάββας Μιχαήλ, Ἄγια Παρασκευή, 1286
 Σαλβάνος Νικολῆς, Σκριπερό, 1416
 Σαλιβαρᾶς Γεώργιος, Ἄντιπερνοί, 1286
 Σέμικος Μιχαήλ, Καβαλούρι, 1286
 Σέμικος Νικόλαος, Καβαλούρι, 1286
 Σέρβος Νικόλαος, Βελονάδες, 1398
 Σκλαβῆς Μιχάλης, Μαγουλάδες, 1398
 Σοποτινὸς Ἰωάννης, Καβαδάτες, 1398
 Σταματοῦ ἡ Κοτρώναινα, Λευκοράκι, 1286
 Σταματοῦ, παπᾶ Ρογιάτη, Κυπριανάδες, 1286
 Στάνος Ἀντώνιος, Καβαλούρι, 1286
 Στερεμένος Ἰωάννης, Καβαδάτες, 1398
 Στερεμένος Κώστας, Στερεμενάδες, 1398
 Στέφανος τῆς Χαντρινῆς, Ἀρμενάδες, 1398
 Τζαγκάρης Θεόδωρος, Καρουσάδες, 1286
 Τζαγκάρης Νικόλαος, Ραχτάδες, 1398
 Τζουκαλᾶς Γεώργιος, Καρουσάδες, 1286
 Τζουκαλᾶς Κώστας, Καρουσάδες, 1286
 Τουβάκης Γεώργιος ἱερέας, Περλεψιμάδες, 1398
 Τρούσης Δημήτριος, Σκριπερό, 1416
 Τῶρκος Γεώργιος, Καρουσάδες, 1286
 Φιλημένος Κώστας, Ἀρμενάδες, 1398
 Φίλης Γεώργιος, Καβαδάτες, 1398
 Φίλιππος τοῦ Δίκολου, Καβαδάτες, 1398
 Φιομάχος Ἰωάννης, Σκριπερό, 1416
 Φωτεινὸς Ἰωάννης, Κληματιά, 1286
 Χειμαριάς Ἰωάννης, Κυπριανάδες, 1286
 Χλωρόπουλος Θεόδωρος, Ἄντιπερνοί, 1286
 Χουνάβης Δημήτρης, Χουναβάδες, 1398
 Χουνάβης Ἰωάννης, Χουναβάδες, 1398
 Χουνάβης Μιχάλης, Χουναβάδες, 1398
 Χρυσῆ τοῦ Καλωτᾶ, Καρουσάδες, 1286
 Ψαχνὸς Ἰωάννης ἱερέας, Καβαδάτες, 1398

Εικόνα 1. Ἡ ἀρχὴ τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Προφήτη Ἡλία Κουναβάδων (A.N.K., Συμβολαιογραφικά, φάκ. Γ.5, βιβλίο 3, φ. 12v).

Εικόνα 2. Η ἐπιγραφή τοῦ Ὑψηλοῦ Παντοκράτορα. Α.Ν.Κ., Ἐνετοκρατία, φάκ. 109.

Εικόνα 3. Η επιγραφή του Άγίου Στεφάνου Σκριπερού.

COLLECTIVE SPONSORSHIP IN CORFU DURING THE EARLY PERIOD OF THE
LATIN RULE. THE EPIGRAPHIC EVIDENCE

This study presents inscriptions found in Corfu in four churches of the early period of the Latin occupation. Of these, one is preserved in situ. Copies of three more inscriptions are preserved in the notarial archives stored in the General State Archives - Archives of Corfu. This indicates that the notarial protocols merit special attention, not only owing to valuable information relative to monuments of the Venetian period, but also relative to monuments of an earlier period: the Archives contain copies, documents and inscriptions considered by the founders of churches and monasteries as authorising their founder's rights. The inscriptions here presented should be counted among the few recorded inscriptions from religious monuments in the Ionian Islands and confirm the thesis that the establishment and decoration of churches was supported by collective sponsorship as was the case in the Byzantine provinces and areas under Latin domination after the fourth crusade (e.g. Crete). The inscriptions also allow us to relate the orthodox religious brotherhoods that appeared during the Venetian occupation with the collective sponsorship of Church monuments as well as with the individual or collective founder's rights.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΑΪΔΑΣ

ΤΟ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΗΓΕΜΟΝΙΚΟ ΠΡΟΤΥΠΟ ΣΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΙΩΣΗΦ ΓΕΝΕΣΙΟΥ ΠΕΡΙ ΒΑΣΙΛΕΙΩΝ

Στον ιστορικό Ιωσήφ Γενέσιο αποδίδεται το έργο *Περί βασιλειών*¹, στο οποίο εκτίθενται συνοπτικά τα ιστορικά γεγονότα που έλαβαν χώρα μεταξύ των ετών 813 και 886². Από πολύ ενωρίς η έρευνα επικεντρώθηκε στον ακριβή προσδιορισμό του μνημονευόμενου και από τον Ιωάννη Σκυλίτζη προσώπου αυτού και στη σύνδεσή του με κάποιο γνωστό μέλος του οίκου των Γενεσίων. Κατά την επικρατέστερη άποψη πρόκειται για τον Ιωσήφ Γενέσιο, υιό ή εγγονό του Κωνσταντίνου του Αρμενίου³, αλλά

1. Έκδ. *Iosephi Genesisii Regum libri quattuor*, A. LESMUELLER-WERNER et I. THURN [CFHB, XIV], Berlin-New York 1978.

2. Για μία γενική θεώρηση του βίου και το έργου του Ιωσήφ Γενεσίου βλ. ενδεικτικά *Iosephi Genesisii Regum libri quattuor*, LESMUELLER-WERNER et THURN, ix-xxix· H. HUNGER, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner* [Byzantinisches Handbuch, 5.1], München 1978, 351-354· ΑΠ. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, *Βυζαντινοί Ιστορικοί και Χρονογράφοι*, τ. Β', Αθήνα 2002, 315-330· Α.Ρ. ΚΑΖΗΔΑΝ, *A History of Byzantine Literature (850-1000)*, ed. C. ANGELIDI, Athens 2006, 144-152. Για τη γλώσσα και το ύφος του Γενεσίου βλ. A. WERNER, *Die Syntax des einfachen Satzes bei Genesisios*, *BZ* 31 (1931), 258-323· ST. LINNÉR, *Sprachliches und Stilistisches zu Genesisios*, *Eranos* 44 (1946), 193-207.

3. Σχετικά βλ. F. HIRSCH, *Byzantinische Studien*, Leipzig 1876, 118· C. DE BOOR, *Zu Genesisios*, *BZ* 10 (1901), 62-65· *Iosephi Genesisii Regum libri quattuor*, LESMUELLER-WERNER et THURN, ix-xi· HUNGER, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, 351· A. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Quelques remarques sur la famille des Genesisioi aux IXe-Xe siècles*, *ZRVI* 24/25 (1986), 103-108 (επί του προκειμένου 103-104)· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Genesisios: A study*, στο: S. ΚΟΤΖΑΒΑΣΣΙ – G. ΜΑΥΡΟΜΑΤΙΣ (eds.), *Realia Byzantina*, Berlin-New York 2009, 137-150 (συγκεκριμένα 137-140)· Α. ΚΑΛΔΕΛΛΙΣ, *Genesisios. On the Reigns of the Emperors* [Byzantina Australiensia, 11], Canberra 1998, XV-XXI· E. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΕ, *The origins of the*

επ' αυτού έχουν διατυπωθεί επιφυλάξεις⁴, και επομένως το θέμα παραμένει προς διερεύνηση. Το ενδιαφέρον των ερευνητών προσήλκυσε, επίσης από πολύ ενωρίς, το ζήτημα των πηγών που αξιοποίησε ο συντάκτης των *Βασιλειών* και, κυρίως, η σχέση του έργου με τη *Συνέχεια του Θεοφάνη*. Επ' αυτού, σύμφωνα με την πιθανότερη εκδοχή και τα δύο κείμενα αρούνται από κάποια κοινή πηγή, αλλά και αυτό το ζήτημα δεν έχει διευθετηθεί οριστικά⁵. Στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης το κείμενο των

Genesios Family and its connections with the Armeniakon theme, *BZ* 93 (2000), 464-473 (επ' αυτού 465). J.-C. CHEYNET, Les Génésioi, στο: TH. ANTONOPOULOU – S. KOTZABASSI – M. LOUKAKI (eds.), *Myriobiblos. Essays on Byzantine Literature and Culture*, Boston-Berlin-Munich 2015, 71-83 (επί του προκειμένου 75-76).

4. Σχετικά βλ. H. WÄSCHKE, Genesios, *Philologus* 37 (1878), 255-276 (συγκεκριμένα 259). ΑΠ. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, Συμβολή στη μελέτη του βίου και του έργου του Ιωάννη Μανρόποδος, *Ιωάννινα* 1982, 155-156. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Βυζαντινοί Ιστορικοί και Χρονογράφοι, 316-317. J. SIGNES CODOÑER, Constantino Porfirogéneto y la fuente comun de Genesio y Theophanes Continuatus I-IV, *BZ* 86/87 (1993-1994), 319-341. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Lust am Erzählen. Heiligenviten als Grundlage der Geschichtsschreibung im 10. Jahrhundert und der Weg nach Bagdad, στο: P. ODORICO et AL. (eds.), *L'écriture de la mémoire. La littérature de l'historiographie. Actes du IIIe colloque international "ΕΡΜΗΝΕΙΑ"*, Nicosie, 6-7-8 mai 2004, Paris 2006, 85-105.

5. Για τη σχέση του έργου του Γενεσίου με τη *Συνέχεια του Θεοφάνη*, καθώς και για το ζήτημα των πηγών των *Βασιλειών* βλ. HIRSCH, *Byzantinische Studien*, 116-120. A. DILLER, Excerpts from Strabo and Stephanus in Byzantine Chronicles, *TAPA* 81 (1950), 241-253 (αναφορικά με τον Γενέσιο 246-248). R.J.H. JENKINS, The Classical Background of the *Scriptores post Theophanem*, *DOP* 8 (1954), 13-30. F. BARIŠIĆ, Génésios et le Continuateur de Théophane, *Byz* 28 (1958), 119-133. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Les sources de Génésios et du Continuateur de Théophane pour l'histoire du règne de Michel II (820-829), *Byz* 31 (1961), 257-271. A.P. KAZDAN, Iz istorii vizantijskoj chronografii X v. 3, *VV* 21 (1962), 95-117 (επ' αυτού 109, 112, 116). P. KARLIN-HAYTER, Les Tauroscythes de Génésios, *Byz* 40 (1970), 236-237. ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, Etudes sur les deux histoires du règne de Michel III, *Byz* 41 (1971), 469-474. J. N. LJUBARSKII, Theophanes Continuatus und Genesios. Das Problem einer gemeinsamen Quelle, *Bsl* 48 (1987), 12-27. SIGNES CODOÑER, Constantino Porfirogéneto, 319-341. B. N. ΒΑΣΙΛΑΟΥ, Οι αποκλίσεις Γενεσίου και Συνέχειας Θεοφάνη για τη βασιλεία του Μιχαήλ Γ', *Σύμμεικτα* 10 (1996), 75-103. KALDELLIS, *Genesios. On the Reigns of the Emperors, XXI-XXIV*. G.M. GRECO, Note sulla mimesi letteraria nella *Historia regum* di Giuseppe Genesio, *Atti della Accademia Pontaniana* 49 (2000), 125-138. B. FLUSIN, Les *Excerpta* constantiniens. Logique d'une anti-histoire, στο: S. PITTA (ed.), *Fragments d'historiens grecs autour de Denys d'Halicarnasse*, Roma 2001, 537-559 (επί του προκειμένου 543, 546 και 548). ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, Genesios: A study, 137-150 (συγκεκριμένα 140-142, 147-148). KARLIN-HAYTER, Les Tauroscythes de Génésios, 236-237.

Βασιλειών θα εξεταστεί ως αυθύπαρκτη αφήγηση, η οποία αποκαλύπτει την ιδεολογία του αφηγητή (δηλ. της «φωνής» που απευθύνεται στον αποδέκτη της αφήγησης⁶) αναφορικά με την εικόνα του ιδανικού ηγεμόνος⁷. Κατά τον τρόπο αυτόν θα αναδειχθεί το θεωρητικό ηγεμονικό πρότυπο που αναδύεται από τις Βασιλείες και θα διαφανεί αν ο αφηγητής κατά τη σκιαγράφηση των μνημονευόμενων αυτοκρατόρων ακολουθεί με συνέπεια ένα ηγεμονικό πρότυπο ή υποπίπτει σε αντιφάσεις, οι οποίες θα πρέπει να ερμηνευτούν.

Στην πολιτική θεωρία των Βυζαντινών ο φορέας της βασιλικής εξουσίας έπρεπε να διακρίνεται για συγκεκριμένες αρετές, προκειμένου να δικαιώνει στη συνείδηση των υπηκόων του την (εκ Θεού και δια των καθεστωτικών παραγόντων) εκλογή του στο ύπατο αξίωμα. Πιο συγκεκριμένα, ο βασιλεύς επιβαλλόταν να διακρίνεται για το ευσεβές του φρόνημα, για την απόλυτη

6. Για το σημασιολογικό περιεχόμενο των όρων *αφηγητής* και *αποδέκτης της αφήγησης* βλ. ενδεικτικά J. LINTVELT, Οι βαθμίδες του λογοτεχνικού αφηγηματικού κειμένου (μτφ. Α. ΚΑΣΤΡΙΝΑΚΗ), στο: Β. ΚΑΛΛΙΠΟΛΙΤΗΣ (επιμ.), *Θεωρία της αφήγησης*, Αθήνα 1991, 97-124 (επ' αυτού 104-106).

7. Οι ιδιότητες που συνθέτουν την εικόνα του ιδανικού ηγεμόνος αποτέλεσαν το αντικείμενο διερεύνησης των βυζαντινών *κατόπτρων ηγεμόνος*. Το γραμματειακό είδος αυτό βρισκόταν σε διαρκή διάλογο και με άλλες εκφράσεις της πολιτικής θεωρίας των Βυζαντινών, όπως π.χ. τα *βασιλικά εγκώμια* και τα προοίμια των νομοθετικών έργων. Για το ζήτημα αυτό βλ. P. HADOT, *Fürstenspiegel*, *RAC* 8 (1972), 555-632. W. BLUM, *Byzantinische Fürstenspiegel. Agapetos, Theophylakt von Ochrid, Thomas Magistros* [Bibliothek der griechischen Literatur, 14], Stuttgart 1981, 1-58. I. ČIČUROV, *Gesetz und Gerechtigkeit in den byzantinischen Fürstenspiegeln des 6.-9. Jahrhunderts*, στο: L. BURGMANN – M.-Th. FÖGEN – A. SCHMINCK (eds.), *Cupido legum*, Frankfurt 1985, 33-45. G. PRINZING, *Beobachtungen zu "integrierten" Fürstenspiegeln der Byzantiner*, *JÖB* 38 (1988), 1-31. Κ. ΠΑΙΔΑΣ, *Η θεματική των βυζαντινών «κατόπτρων ηγεμόνος» της πρώιμης και μέσης περιόδου (398-1085). Συμβολή στην πολιτική θεωρία των Βυζαντινών*, Αθήνα 2005. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Τα βυζαντινά «κάτοπτρα ηγεμόνος» της ύστερης περιόδου (1254-1403). Εκφράσεις του βυζαντινού βασιλικού ιδεώδους*, Αθήνα 2006. P. ODORICO, *Les miroirs des princes à Byzance. Une lecture horizontale*, στο: P. ODORICO (ed.), *L'éducation au gouvernement et à la vie. La tradition des règles de vie de l'antiquité au moyen-âge*, Centre d'études Byzantines, néo-helleniques et sud-est européennes, École des Hautes Études en Sciences Sociales [Autour de Byzance, 1], Paris 2009, 223-246. R. SOTO AYALA, *Los "Espejos de príncipe" en el mundo bizantino como continuidad de la tradición retórico-política isocrática*, Tesis Doctoral, Universidad de Granada, Facultad de Filosofía y Letras, Granada 2008. S. NICOLAE, "Basileus". Sur l'histoire d'un mot dans miroirs des princes byzantins. Etude semantique et statistique, *RESEE* 50 (2012), 123-133.

αφοσίωσή του στο ορθό δόγμα και για το ειλικρινές ενδιαφέρον του να καθοδηγεί τους υπηκόους του στην οδό της ευσέβειας. Ακολούθως, όφειλε να αποδεικνύει με κάθε ενέργεια και κάθε λόγο του την προσήλωσή του στις επιταγές του δικαίου, το ειλικρινές ενδιαφέρον του για τη διατήρηση της ειρηνικής έννομης τάξης και της κοινωνικής συνοχής, καθώς και την αμεροληψία του κατά την άσκηση των καθηκόντων του. Πέραν αυτών, έπρεπε να καθ' όλη τη διάρκεια της βασιλείας του να παρέχει αδιαμφισβήτητα τεκμήρια για την αποτελεσματικότητά του αναφορικά με την προάσπιση της αυτοκρατορίας από κάθε απειλή, για τα φιλάνθρωπα αισθήματά του έναντι των υπηκόων του, για την άρτια ηθική του συγκρότηση, καθώς και για την ικανότητά του να διαχειρίζεται με σύνεση τους δημοσιονομικούς πόρους της αυτοκρατορίας και να επιλέγει τα κατάλληλα πρόσωπα για τις νευραλγικές θέσεις του κρατικού μηχανισμού. Οι θεμελιώδεις αυτές αρχές της πολιτικής σκέψης των Βυζαντινών, οι οποίες ανιχνεύονται ήδη από την εποχή του Ευσεβίου Καισαρείας, τύγχαναν καθολικής αποδοχής όχι μόνον από τους απλούς πολίτες και τους κρατικούς αξιωματούχους της αυτοκρατορίας, αλλά ακόμα και από τους ίδιους τους φορείς της βασιλικής εξουσίας. Αυτό προκύπτει αβίαστα από τη μελέτη των επισήμων εκφράσεων της αυτοκρατορικής ιδεολογίας (προοίμια νομοθετικών έργων, νομίσματα και αυτοκρατορικές σφραγίδες, βασιλικοί λόγοι, κάτοπτρα ηγεμόνος, εικονικές αναπαραστάσεις αυτοκρατόρων), καθώς και από την επίσημη τιτλοφορία που χρησιμοποιούνταν για τον φορέα της βασιλικής εξουσίας (π.χ., *θεοστεφής, εὐσεβέστατος, νικητής, φιλάνθρωπος, θεοφιλής, φιλόθεος κ.λπ.*)⁸.

8. Από την πλούσια βιβλιογραφία που αφορά στην αυτοκρατορική ιδεολογία και στο αυτοκρατορικό ιδεώδες βλ. ενδεικτικά E. DÉMOUGEOT, *La théorie du pouvoir impérial au début du Ve s.*, στο: *Mélanges de la Société toulousaine d'études classiques I*, Toulouse 1946, 191-206· I. ΚΑΡΑΥΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Der frühbyzantinische Kaiser*, *BZ* 49 (1956), 369-384· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Η πολιτική θεωρία των Βυζαντινών*, Θεσσαλονίκη 1992, 13-22, 25-35, 37-42· E. BARKER, *Social and Political Thought in Byzantium*, Oxford 1957, passim· H. HUNGER, *Prooimion. Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden* [WBS 1], Wien 1964· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ (ed.), *Das byzantinische Herrscherbild*, Darmstadt 1975· R. FARINA, *L'imperatore cristiano in Eusebio di Cesarea. La prima teologia politica del cristianesimo*, Zürich 1966· FR. DVORNIK, *Early Christian and Byzantine political philosophy: origins and background* [Dumbarton Oaks Studies, 9], Washington D.C 1966· H. AHRWEILER, *L'idéologie politique de l'empire byzantin*, Paris 1975, passim· G. RÖSCH, *Onoma Basileias. Studien zum offiziellen Gebrauch der Kaisertitel in spätantiker und frühbyzantinischer Zeit*, Wien 1978·

Ο αφηγητής των *Βασιλειών* ανακολουθώντας το θεμελιώδες αξίωμα της πολιτικής θεωρίας της αυτοκρατορίας, προβάλλει το ευσεβές φρόνημα ως πρωταρχική αρετή, για την οποία επιβάλλεται να διακρίνεται ο φορέας της βασιλικής εξουσίας. Θεμελιώδη έκφραση ευσέβειας συνιστά η απαρέγκλιτη πίστη στο ορθό δόγμα και η προστασία του από κάθε απόπειρα αλλοίωσης και παραχάραξης. Ως εκ τούτου, δεν προκαλεί καμία έκπληξη στον αποδέκτη της αφήγησης των *Βασιλειών* το γεγονός ότι η εικονομαχία καταδικάζεται απερίφραστα και η βασιλεία των εικονομάχων αυτοκρατόρων εξ ορισμού αξιολογείται αρνητικά⁹.

A. PERTUSI, Il pensiero politico e sociale bizantino dalla fine del secolo VI al secolo XIII, στο: L. FIRPO (ed.), *Storia delle idee Politiche Economiche e Sociali*, Torino 1982, 667-816. G. DAGRON, *Empereur et prêtre. Etude sur le "césaropapisme" byzantin*, Paris 1996. ΠΑΙΔΑΣ, *Η θεματική των βυζαντινών «κατόπτρων ηγεμόνων»*, passim. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Τα βυζαντινά «κατόπτρα ηγεμόνων»*, passim. ΑΙΚ. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Τὸ πολίτευμα καὶ οἱ θεομοὶ τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας (324-1204). Κράτος-διοίκηση-οικονομία-κοινωνία*, Ἀθήνα 2004, 30-46, 83-86, 352.

9. Ο Λέων Ε΄ ως εικονομάχος σκιαγραφείται με μελανά χρώματα από τον αφηγητή, ενώ ακόμα και η συστηματική συμμετοχή του στη λατρευτική ζωή της Εκκλησίας γίνεται αντικείμενο ειρωνείας από τον αφηγητή υπό το πρόσχημα της παράφωνης ψαλμωδίας του. Σχετικά βλ. Ἰωσήφ Γενέσιος, *Περὶ βασιλειῶν*, Α΄, 16.37-38 (14) [στο εξής: Γενέσιος, βιβλίο, κεφάλαιο και παράγραφος, και ο αριθμός σελίδας σε παρένθεση]. Για τον Λέοντα Ε΄ βλ. γενικά D. TURNER, The origins and accession of Leo V (813-820), *JÖB* 40 (1990), 171-203. Θ. Κ. ΚΟΡΡΕΣ, *Λέων Ε΄ ο Αρμένιος και η εποχή του. Μία κρίσιμη δεκαετία για το Βυζάντιο (811-820)*, Θεσσαλονίκη 1996. Στο ίδιο πνεύμα, η βασικότερη αιτία της αρνητικής θεώρησης του Θεοφίλου από τον αφηγητή των *Βασιλειών* έγκειται κατά βάση στην εικονομαχική του πολιτική και στην εμμονή του σε αυτήν ακόμα και όταν προσμετρούσε τις τελευταίες ώρες της ζωής του. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Γ΄, 15.6-12 (50). Όπως μας πληροφορεί ο αφηγητής [Γενέσιος, Γ΄, 19 (52-53)], το πάθος του Θεοφίλου κατά των εικόνων τον οδηγούσε πολλές φορές να αντιμετωπίζει με τρόπο σκληρό και βάνουσο τους εικονόφιλους. Επιπλέον, εξαιτίας της θρησκευτικής πολιτικής του Θεοφίλου στο ζήτημα των εικόνων η αυτοκρατορία επλήγη από φυσικά φαινόμενα (σεισμούς) και από δυσμενείς κλιματολογικές συνθήκες, γεγονότα που οφείλονταν στη δυσμένεια της αρχέτυπης εξουσίας προς το πρόσωπό του. Τέλος, η εμμονή του Θεοφίλου κατά των εικόνων διατάραξε σημαντικά και την κοινωνική γαλήνη της αυτοκρατορίας, καθώς πολλοί εικονόφιλοι εξαναγκάστηκαν να εκπατριστούν, ενώ προκάλεσε και κλυδωνισμούς στον χώρο της Εκκλησίας με ατυχείς επιλογές προσώπων, όπως εκείνη του εικονομάχου πατριάρχη Κων/πόλεως Ιωάννη Γραμματικού. Αντιθέτως προς τους εικονομάχους Λέοντα Ε΄ και Θεόφιλο, η αυτοκράτειρα Θεοδώρα εγκωμιάζεται κατ' επανάληψιν για το ευσεβές της φρόνημα, έκφραση του οποίου αποτέλεσε η απόφασή της να θέσει τέλος στην εικονομαχία, να αποκαταστήσει τις ιερές εικόνες και τους εικονόφιλους αρχιερείς που

Στον ιδεολογικό κόσμο του αφηγητή των *Βασιλειών* η υιοθέτηση της εικονομαχικής πολιτικής φέρει τον φορέα της βασιλικής εξουσίας σε πλήρη αντίθεση με την εύνοια της ευσέβειας¹⁰. Αυτό με τη σειρά του αμαυρώνει την εικόνα των εικονομάχων αυτοκρατόρων στη συνείδηση του *αποδέκτη της αφήγησης*, αιτιολογεί την αρνητική θεώρησή τους από τον αφηγητή και προοικονομεί την πλήρη ανατροπή του πολιτικού τους οράματος (εγκαθίδρυση δυναστείας) και της θρησκευτικής τους πολιτικής. Ως εκ τούτου, η εύνοια του θείου έναντι του φορέα της βασιλικής εξουσίας εξαρτάται από τον βαθμό της ευσέβειάς του και από την απαρέγκλιτη πίστη του στο ορθό δόγμα¹¹. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημανθεί ότι ο αφηγητής των *Βασιλειών* υιοθετεί πλήρως την άποψη των θεωρητικών πολιτικών στοχαστών της αυτοκρατορίας, σύμφωνα με την οποία κάθε εκτροπή του φορέα της βασιλικής εξουσίας από την ορθή πίστη συνιστά πράξη μέγιστης ασέβειας έναντι της υπερκόσμιας εξουσίας και αναπόφευκτα εκφυλίζει τον βασιλέα σε τύραννο¹². Αδιαμφισβήτητη έκφραση ευσέβειας συνιστούν οι χορηγίες

είχαν διωχθεί ένεκα των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων, να καθαιρέσει τον εικονομάχο πατριάρχη Ιωάννη Γραμματικό και να αναδείξει πατριάρχη Κων/πόλεως τον ευσεβή Μεθόδιο. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Δ', 1.2 (55) και Δ', 3 (57-58). Για τη δεύτερη φάση της εικονομαχίας και για τον ρόλο της Θεοδώρας βλ. KARLIN-HAYTER, *Etudes sur les deux histoires*, 469-474 (επί του προκειμένου 455). J. SIGNES CODONER, *El Periodo del Segundo Iconoclasmo en Theophanes Continuatus: Analisis y comentario de los tres primeros libros de la Cronica*, Amsterdam 1995, passim, όπου παρατίθεται και πλούσια βιβλιογραφία.

10. Στην αφήγηση των *Βασιλειών* δεν απουσιάζουν αναφορές σε εκδηλώσεις ευσέβειας εκ μέρους του Θεοφίλου, όπως επί παραδείγματι το γεγονός ότι εκείνος συνήθιζε να προσεύχεται στον ναό της Παναγίας των Βλαχερνών. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Γ', 17.43-45 (51). Ωστόσο, οι εκδηλώσεις αυτές επ' ουδενί αρκούν για να αντισταθμίσουν στην κρίση του αφηγητή το γεγονός ότι ο Θεόφιλος ήταν διάπυρος πολέμιος των εικόνων και επομένως αιρετικός.

11. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Δ', 2.38-41 (56). Ενδεικτική είναι η άποψη του αφηγητή, σύμφωνα με την οποία οι στρατιωτικές επιτυχίες του Βασιλείου Α' έναντι των εχθρών του οφείλονταν στην εύνοια του Θεού προς εκείνον, ο οποίος διακρινόταν για το ευσεβές του φρόνημα. Στο πνεύμα αυτό μάλιστα, ο αφηγητής μαρτυρεί ότι σε μία κρίσιμη καμπή των πολεμικών επιχειρήσεων κατά των Παυλικιανών της Τεφρικής ο Βασίλειος εξασφάλισε τη θεία αρωγή προσευχόμενος *ἐν συντριβῇ καρδίας καὶ στεναγμοῖς* στον ναό των Αρχαγγέλων. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Δ', 34.54-66 (85).

12. Γενέσιος, Α', 14.60-64 (12). Στο πνεύμα αυτό ο Λέων Ε' επικρίνεται σφόδρα από τον αφηγητή των *Βασιλειών*, ο οποίος τον κατατάσσει στη χορεία των τυράννων

και τα αναθήματα σε ναούς και μονές, η ανέγερση ναών καθώς και η ανακαίνιση ναών και μονών με δαπάνες του βασιλέως¹³. Κατά τον αφηγητή των *Βασιλειών* η χειρότερη μορφή κατάχρησης της βασιλικής εξουσίας έγκειται στο να διασαλεύει ο φορέας της την εκκλησιαστική

για την ασεβή στάση του στο ζήτημα της εικονομαχίας, καθώς και για την άκαμπτη και σκληρή τοποθέτησή του έναντι των εικονολατρών. Επιβάλλεται να επισημανθεί μάλιστα πως, μολονότι αρκετές φορές ο Λέων Ε΄ παρουσιάζεται από τον αφηγητή να εκδηλώνει τον σεβασμό του προς την υπερκόσμια αρχή, ωστόσο η απομάκρυνσή του από την ορθή πίστη με την υιοθέτηση της εικονοκλαστικής ιδεολογίας αναρριεί την όποια αξία των εκδηλώσεων αυτών και τον καθιστά θεομίσητο και τύραννο. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Α΄, 4.1 (5), Α΄, 13 (10-11), Α΄, 16.11 (14), Α΄, 18.83-86 (16), Α΄, 20.55-82 (18-19), Α΄, 22.2-3 (20), Α΄, 24.44-46 (21). Στο ίδιο πνεύμα, ο Μιχαήλ Β΄ επικρίνεται πέραν της παραβίασης σοβαρών κανόνων της Εκκλησίας –ο αφηγητής πληροφορεί τον *αποδέκτη της αφήγησης* ότι ο Μιχαήλ Β΄ νυμφεύθηκε την Ευφροσύνη, θυγατέρα του έκπτωτου αυτοκράτορος Κωνσταντίνου Σ΄, μολονότι εκείνη προηγουμένως είχε περιβληθεί το μοναχικό ένδυμα– για την αστάθεια και τις παλινωδίες που χαρακτήριζαν τη θρησκευτική του πολιτική, καθώς, μολονότι αρχικά τάχθηκε κατά των εικονοκλαστών, εν συνεχεία αναίτια αντιμετώπισε με σκληρότητα αρκετά διακεκριμένα μέλη από τον κύκλο των εικονοφίλων. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Β΄, 14.68-77 (35). Επίσης, ο βασικότερος λόγος, για τον οποίον ο στασιαστής Θωμάς χαρακτηρίζεται επανειλημμένως τύραννος από τον αφηγητή των *Βασιλειών* είναι η ασέβεια που τον διέκρινε, η οποία εκφράστηκε μέσω της επιλογής του να ηγηθεί ενός συνονθυλεύματος αλλοθρήσκων και αιρετικών, προκειμένου να καταλάβει τον θρόνο. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Β΄, 3.44-45 (25). Για τον Θωμά τον Σλάβο και την επανάστασή του βλ. P. LEMERLE, *Thomas le Slave*, *TM* 1 (1965), 255-297. H. KÖPSTEIN, *Zur Erhebung des Thomas*, στο: H. KÖPSTEIN – F. WINKELMANN (eds.), *Studien zum 8. und 9. Jahrhundert in Byzanz*, Berlin 1983, 61-87. Κατ’ αναλογία, η αυτοκράτειρα Θεοδώρα και ο Μιχαήλ Γ΄ επαινούνται απερίφραστα για την αποκατάσταση των ιερών εικόνων και την αποκήρυξη της εικονομαχικής πολιτικής. Με σαφήνεια μάλιστα ο αφηγητής προβάλλει την άποψη ότι η επιλογή της Θεοδώρας να απεμπολήσει την εικονομαχική πολιτική του Θεοφίλου δεν συνιστούσε πράξη ασέβειας και απιστίας έναντι του συζύγου της, αλλά αδιαμφισβήτητο τεκμήριο ευσεβείας και πράξη που αποκαθιστούσε ένα βαρύτατο αμάρτημα που βάρυνε τον βασιλικό οίκο του Θεοφίλου. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Δ΄, 4 (58-59).

13. Ο αφηγητής των *Βασιλειών* μαρτυρεί την ανακαίνιση της μονής του μάρτυρα Διομήδη και τη χορηγία σε εκείνην πολλών κτημάτων από τον Βασίλειο Α΄, ο οποίος με τον τρόπο αυτόν εκδήλωνε το ευσεβές του φρόνημα και εξέφραζε την ευγνωμοσύνη του για τη φιλοξενία που του προσέφερε η μονή, όταν αφίχθη άσημος στη Βασιλεύουσα. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Δ΄, 25.3-6 (77). Ως έκφραση της ευσεβείας του Βασιλείου Α΄ προβάλλεται η ανέγερση και ο εγκαίνιασμός του ναού των Αρχαγγέλων και Ταξιαρχών, όπου κατά τον αφηγητή αμέσως μετά τον καθαγιασμό του ναού ο Βασίλειος *τὸ αὐτοκρατορικὸν στέμμα χειρῶν ἀρχιερέως ἐκδέχεται*. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Δ΄, 29.85-94 (80).

ειρήνη και την ευταξία στους κόλπους της Εκκλησίας. Αυτό μπορεί να συμβεί, εάν ο βασιλεύς παραβιάζει (ή επιτρέπει σε άλλους να το κάνουν) τους ιερούς κανόνες της Εκκλησίας και εμπλέκεται με τρόπο αντίκανονικό σε κορυφαία εκκλησιαστικά ζητήματα, όπως επί παραδείγματι η καθαίρεση πατριάρχου με κίνητρα εμπάθειας και εκδίκησης¹⁴. Σε μία τέτοια περίπτωση ο βασιλεύς δικαίως θεωρείται ασεβής έναντι της υπερκόσμιας αρχής και, ταυτοχρόνως, καθίσταται μισητός στους υπηκόους του¹⁵.

Επιπλέον, ο βασιλεύς οφείλει να καθοδηγεί τους υπηκόους του, ώστε να μην παρασύρονται από τις βιοτικές μέριμνες και να μην λησμονούν να εκφράζουν την οφειλόμενη ευγνωμοσύνη και τον σεβασμό τους προς τον Θεό μετέχοντας στη λατρευτική ζωή της Εκκλησίας¹⁶. Κατά τον αφηγητή των *Βασιλειών* ο φορέας της βασιλικής εξουσίας θα πρέπει να εκδηλώνει και δημοσίως το ευσεβές του φρόνημα, καθώς κατά τον τρόπο αυτόν θα παροτρύνει δια του ατομικού του παραδείγματος τους υπηκόους του να διάγουν βίο ευσεβή. Ταυτοχρόνως, θα εξωραΐζει την εικόνα του στη συνείδηση των υπηκόων του και θα ενισχύει τα

14. Ο αφηγητής επικρίνει σφοδρότατα τον καίσαρα Βάρδα για την καθαίρεση του πατριάρχη Ιγνατίου, πράξη η οποία είχε αποκλειστικά κίνητρα αντεκδίκησης. Κατά τον αφηγητή ο Βάρδας καθαίρεσε τον πατριάρχη Ιγνάτιο, επειδή εκείνος σύμφωνα προς τους ιερούς Κανόνες του είχε απαγορεύσει τη θεία κοινωνία εξαιτίας σοβαρού ηθικού παραπτώματος. Η ασέβεια και η αισχροσύνη του Βάρδα, πάντα κατά τον αφηγητή, “επισφραγίστηκε” από την απάνθρωπη μεταχείριση που επεφύλαξε στον Ιγνάτιο, τον οποίον ύστερα από την καθαίρεσή του υπέβαλε αδικώς σε φρικτά βασανιστήρια και σκληρότατες κακουχίες για μεγάλο χρονικό διάστημα. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Δ', 18 (70-72). Για τη σχέση του πατριάρχη Ιγνατίου με τον καίσαρα Βάρδα βλ. την κλασική μελέτη του F. DVORNIK, *Patriarch Ignatius and Caesar Bardas*, *Bsl* 27 (1966), 12-22.

15. Ο αφηγητής των *Βασιλειών* επιροίπτει στον Μιχαήλ Γ' την ευθύνη για τη σοβαρότατη κρίση που ξέσπασε στους εκκλησιαστικούς κόλπους εξαιτίας της άδικης καθαίρεσης του πατριάρχη Ιγνατίου και της αντικανονικής εκλογής τόσο του πατριάρχη Φωτίου στη θέση του όσο και άλλων μητροπολιτών από τον κύκλο του Φωτίου. Η ευθύνη του Μιχαήλ Γ' επί του προκειμένου έγκειται στο ότι λόγω της αβουλίας του και της ενασχόλησής του με ευτελείς δραστηριότητες είχε δώσει τη δυνατότητα στον καίσαρα Βάρδα να δρα ανεξέλεγκτα. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Δ', 19.56-63 (73).

16. Ο αφηγητής ερμηνεύει ως έκφραση ευσεβείας εκ μέρους του Βασιλείου Α' την ανακαίνιση παλαιών και την ανέγερση νέων ναών, προκειμένου οι υπήκοοι της αυτοκρατορίας να συμμετέχουν στη λατρευτική ζωή της Εκκλησίας. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Δ', 41.19-21 (90).

αισθήματα σεβασμού που τρέφουν εκείνοι γι' αυτόν. Ως ενδεδειγμένο τρόπο για την επίτευξη του στόχου αυτού ο αφηγητής των *Βασιλειών* προτείνει τη συμμετοχή του αυτοκράτορος στη λατρευτική ζωή της Εκκλησίας¹⁷.

Ένα στοιχείο, το οποίο ο αφηγητής των *Βασιλειών* επαινεί κατ' επανάληψη ως ηγεμονική αρετή, είναι η φιλοπονία του βασιλέως και η ικανότητα που εκείνος διαθέτει, προκειμένου να διευθετεί αποτελεσματικά τα διάφορα διοικητικά ζητήματα που ανακύπτουν και να λαμβάνει όλα τα απαραίτητα μέτρα για την ασφάλεια της αυτοκρατορίας από οιαδήποτε εξωτερική απειλή¹⁸. Στο πνεύμα αυτό κάθε ενασχόληση του βασιλέως με ευτελείς δραστηριότητες επικρίνεται με σφοδρότητα, δεδομένου ότι συνεπάγεται κατασπατάληση πολύτιμου χρόνου και ασύγγνωστη αμέλεια των σοβαρότατων καθηκόντων που εκ της θέσεώς του έχει αναλάβει ο βασιλεύς. Ο αφηγητής δεν παραλείπει να επισημάνει ότι η ενασχόληση του βασιλέως με ευτελείς δραστηριότητες πλήττει ανεπανόρθωτα την εικόνα του στη συνείδηση των υπηκόων του και κλονίζει την εμπιστοσύνη και την αφοσίωσή τους προς το πρόσωπό του¹⁹.

17. Για την επιλογή του αυτή επαινείται ο εικονομάχος Λέων Ε', αλλά ταυτοχρόνως ο αφηγητής σπεύδει να υποβαθμίσει την αξία της πράξης εκείνου υπενθυμίζοντας στον αποδέκτη της αφήγησής του τη στάση του εν λόγω αυτοκράτορος στο ζήτημα της εικονομαχίας και πληροφορώντας τον για την ακραία παραφροσύνη που χαρακτήριζε τον Λέοντα Ε', όταν έψαλλε δυνατά. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Α', 16.37-39 (14).

18. Για τους λόγους αυτούς επαινείται ο Λέων Ε', ο οποίος κατά τον αφηγητή επεδείκνυε μέγιστο ενδιαφέρον για την καλύτερη δυνατή αντιμετώπιση των διοικητικών θεμάτων της αυτοκρατορίας και για τη θωράκισή της από κάθε εξωτερική απειλή. Γι' αυτούς ακριβώς τους λόγους, πάντα κατά τον αφηγητή των *Βασιλειών*, ο Λέων Ε' μακροήμερευσε στον θρόνο (επτά έτη και πέντε μήνες), μολονότι ως πολέμιος των ιερών εικόνων και της ορθοδοξίας είχε απολέσει την εύνοια της υπερκόσμιας εξουσίας. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Α', 16.11-15 (14), Α', 23.34-38 (21). Ωστόσο, σε άλλο σημείο της αφήγησής του ο αφηγητής των *Βασιλειών* μέμφεται τον Λέοντα Ε' για τον άστοχο τρόπο, με τον οποίον εκείνος αντιμετώπισε εν τη γενέσει της τη στάση του Θωμά που εξελίχθηκε σε σοβαρότατο κίνδυνο για την υπόσταση της αυτοκρατορίας επί Μιχαήλ Β'. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Β', 4.75-83 (26).

19. Η κατηγορία αυτή αποδίδεται κατ' επανάληψιν από τον αφηγητή των *Βασιλειών* στον Μιχαήλ Γ', ο οποίος φέρεται να αμελούσε τα καθήκοντά του εξαιτίας του πάθους του για ιππικούς αγώνες και ευτελείς διασκέδασεις. Ενδεικτικά βλ. Γενέσιος, Δ', 19.47-56

Κατά τον αφηγητή των *Βασιλειών* πρώτη επιδίωξη του φορέα της βασιλικής εξουσίας σε πρακτικό επίπεδο πρέπει να είναι η εγγύηση της ασφάλειας της αυτοκρατορίας από κάθε εξωτερική και εσωτερική απειλή. Η αποτελεσματικότητα μάλιστα του βασιλέως στην αντιμετώπιση των εξωτερικών εχθρών της αυτοκρατορίας συνιστά στοιχείο ορθής διαχείρισης της βασιλικής εξουσίας. Για να επιτύχει τον στόχο του αυτόν, ο βασιλεύς θα πρέπει να διακρίνεται για το ανδρείο του φρόνημα, για τις στρατηγικές του γνώσεις, για την ικανότητά του να οργανώνει εκστρατείες και πολεμικές επιχειρήσεις²⁰, για την προθυμία

(72-73). Για τον Μιχαήλ Γ' και την εικόνα του βλ. C. MANGO, When was Michael III born?, *DOP* 21 (1967), 253-258· E. KISLINGER, Michael III. Image und Realität, *Eos* 75 (1987), 389-400· J.N. LJUBARSKY, Der Kaiser als Mime. Zum Problem der Gestalt des byzantinischen Kaisers Michael III, *JÖB* 37 (1987), 39-50· Π.Α. ΑΓΑΠΗΤΟΣ, Ἡ εἰκόνα τοῦ αὐτοκράτορα Βασιλείου Α' στή φιλομακεδονική γραμματεία 867-959, *Ελληνικά* (40) 1989, 285-322 (συγκεκριμένα 285-287).

20. Ο αφηγητής επαινεί κατ'επανάληψιν τον Βασίλειο Α', ο οποίος από τη στιγμή που ανήλθε στον θρόνο ως μονοκράτωρ επέδειξε μέγιστο ενδιαφέρον για την αντιμετώπιση των εξωτερικών εχθρών της αυτοκρατορίας. Για τον σκοπό αυτόν απένειμε το αξίωμα του *ὑποστρατήγου τοῦ κατὰ τὸ Ὀψίκιον θέματος* στον Ανδρέα, έναν ενάρετο, ανδρείο και έμπειρο στις πολεμικές επιχειρήσεις άνδρα, και του ανέθεσε την ευθύνη να αποκρούσει τους Άραβες, οι οποίοι εκμεταλλευόμενοι την εσωτερική πολιτική αναστάτωση που επικρατούσε στους κόλπους του Βυζαντίου ύστερα από τη δολοφονία του Μιχαήλ Γ' είχαν φτάσει έως τα Μαλάγινα προκαλώντας ανυπολόγιστες καταστροφές στους υπηκόους της αυτοκρατορίας. Οι επιχειρήσεις αυτές στέφθηκαν από επιτυχία και ο Ανδρέας τιμήθηκε από τον Βασίλειο Α' με τα αξιώματα του *πατρικίου*, του *δομestίκου των σχολών* και εντέλει του *μαγίστρου*. Εξίσου επιτυχής, πάντα κατά τον αφηγητή των *Βασιλειών*, ήταν και η επιλογή του Νάσαρ και του Προκοπίου, στους οποίους ο Βασίλειος ανέθεσε την ανακατάληψη των δυτικών κτήσεων της αυτοκρατορίας που είχαν καταλάβει οι Άραβες της Αφρικής. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Δ', 30.15-33 (81), Δ', 32.43-48 (82) και Δ', 34 (83-85). Επίσης, ο αφηγητής των *Βασιλειών* επαινεί τον Βασίλειο Α' για τις επιτυχείς πολεμικές επιχειρήσεις του εναντίον των Παυλικιανών στην Τεφρική και εναντίον των Σαρακηνών στη Γερμανία, στα Σαμύσατα και στη Μελιτηνή. Οι επιτυχίες του αυτές οφείλονταν στην εκλογή των κατάλληλων στρατηγών, στην ανδρεία του Βασιλείου και στην αρωγή του Θεού. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Δ', 31.34-42 (81-82). Η διαρκής μέριμνα του Βασιλείου Α' για την ασφάλεια των εδαφών της αυτοκρατορίας προκύπτει και από την αποστολή ισχυρής ναυτικής δύναμης με επικεφαλής τον Αδριανό για την ενίσχυση της άμυνας των Συρακουσών, οι οποίες πολιορκούνταν από τους Άραβες. Η πτώση των Συρακουσών που ακολούθησε καταλογίζεται από τον αφηγητή αποκλειστικά στον Αδριανό, ο οποίος ολιγώρησε στα καθήκοντά του και για τον λόγο αυτόν εν συνεχεία τιμωρήθηκε από τον

του να ηγείται αυτοπροσώπως σε αυτές, όταν απαιτείται από τις περιστάσεις²¹, για τη γνώση του επί της στρατιωτικής ψυχολογίας²² και για το ευσεβές του φρόνημα, ένεκα του οποίου θα εξασφαλίσει τη θεία αρωγή²³. Κατά τον αφηγητή των *Βασιλειών* μάλιστα η αυτοπροσώπη συμμετοχή του ηγεμόνος στις πολεμικές επιχειρήσεις –εφόσον φυσικά εκείνος διαθέτει την ανάλογη εμπειρία και διακρίνεται για το ανδρείο

Βασίλειο. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Δ', 33.58-92 (82-83). Για τον Αδριανό και το εν λόγω ζήτημα βλ. Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, Το επεισόδιο του Αδριανού. «Πρόγνωσης» και «τελεσθέντων δήλωσις», στο: Ν. Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ (επιμ.), *Η επικοινωνία στο Βυζάντιο. Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συμποσίου*, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 1993, 195-226, και Β. Ν. ΒΛΥΣΙΔΟΥ, Η υποχώρηση από τη Σικελία και η κυριαρχία της Ν. Ιταλίας (756-976), στο: *Βυζαντινά στρατεύματα στη Δύση (5ος-11ος αι.)* [ΙΒΕ/ΕΙΕ, Ερευνητική Βιβλιοθήκη, 5], Αθήνα 2008, 263-392 (επ' αυτού 309). Τέλος, ο Βασίλειος Α' επιδοκιμάζεται από τον αφηγητή για τις στρατιωτικές επιχειρήσεις που οργάνωσε εναντίον του Χρυσόχειρος, οι οποίες κατέληξαν στη σύλληψη και στην εκτέλεση εκείνου το 872. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Δ', 36-37 (86-88).

21. Αξίζει να επισημανθεί ότι ο αφηγητής των *Βασιλειών* επαινεί ακόμα και τον Απόχαψ, ηγεμόνα των Αγαρηνών της Ισπανίας, ο οποίος λεηλατούσε διάφορες περιοχές της βυζαντινής αυτοκρατορίας κατά τη διάρκεια της στάσης του Θωμά και συμμετείχε αυτοπροσώπως σε πολεμικές επιχειρήσεις με σκοπό τη βελτίωση της ποιότητας ζωής των υπηκόων του. Με αφορμή μάλιστα την επιλογή εκείνου να παραδώσει στην πυρά τα πλοία, με τα οποία οι υπήκοοί του θα μπορούσαν να επιστρέψουν στη χώρα τους, ο αφηγητής φαίνεται να θεωρεί ως αρετή εκ μέρους του ηγεμόνος τη λήψη αποφάσεων που στην αρχή φαίνονται δυσάρεστες και σκληρές, αλλά εν συνεχεία μπορούν να επιφέρουν σημαντικό όφελος για τους υπηκόους του. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Β', 10 (32-33).

22. Ο αφηγητής των *Βασιλειών* επαινεί τον Βασίλειο Α' για τη γνώση του επί της στρατιωτικής ψυχολογίας, αλλά και για την επιείκεια που επέδειξε έναντι των λιποτακτών στρατιωτών του Νάσαρ. Η συνύπαρξη των δύο αυτών αρετών έδωσε τη δυνατότητα στον αυτοκράτορα, πάντα κατά τον αφηγητή, να χειραγωγήσει αλλά και να διαπαιδαγωγήσει τους στρατιώτες που συμμετείχαν στην απελευθέρωση της Ζακύνθου. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Δ', 34 (83-85).

23. Για τις εν λόγω ιδιότητες και τη σύμφωνη με τις αρχές αυτές συμπεριφορά τους επαινούνται από τον αφηγητή των *Βασιλειών* ο Μιχαήλ Β' και κατ' επανάληψιν ο υιός και διάδοχός του Θεόφιλος. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Β', 2.26-30 (24), Β', 5.43-49 (28), Γ', 2 (36-37), Γ', 5 (40-41). Άξιο ιδιαίτερης μνείας είναι το γεγονός ότι ο αφηγητής δεν φειδεται επαίνων και για την αυτοκράτειρα Θεοδώρα, η οποία ανέλαβε άμεσες στρατιωτικές πρωτοβουλίες και επέδειξε σθένος και αποφασιστικότητα ηγούμενη αυτοπροσώπως του στρατεύματος που παρέταξε εναντίον των Βουλγάρων. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Δ', 7 (61).

του φρόνημα²⁴– αποδεικνύει περίτρανα την αυταπάρνησή του και τη διάθεσή του για προσφορά στους υπηκόους του, ενισχύει την αφοσίωση και την αγάπη του στρατού προς το πρόσωπό του και, ως εκ τούτου, το στράτευμα καθίσταται περισσότερο αξιόμαχο και αποτελεσματικό²⁵. Ωστόσο, δεδομένου ότι ο βασιλεύς ως άνθρωπος είναι πιθανόν σε κάποιες περιπτώσεις να προβεί σε εσφαλμένες επιλογές τακτικής υπό την πίεση της πολεμικής αναμέτρησης, η οποία υπονομεύει τη διαυγή κρίση, θα πρέπει να έχει προνοήσει, ώστε να πλαισιώνεται από ανδρείους, χαρισματικούς και έντιμους συμβούλους και στρατιωτικούς, οι οποίοι σε κρίσιμες περιστάσεις θα συμβάλουν τα μέγιστα για την ασφάλεια του ίδιου του βασιλέως και για την προστασία του κύρους της αυτοκρατορίας²⁶. Επιπλέον, ο φορέας της βασιλικής εξουσίας επ’ ουδενί πρέπει να εμπλέκεται σε πολεμικές αναμετρήσεις που ενέχουν σοβαρότατους και δυσανάλογους ως προς τα προσδοκώμενα οφέλη κινδύνους για τα συμφέροντα της αυτοκρατορίας με μόνο του κίνητρο να αποδείξει στους υπηκόους του το ανδρείο του φρόνημα, διότι κάτι τέτοιο και λίαν επιζήμιο για τα συμφέροντα της αυτοκρατορίας θα αποδειχθεί και την εικόνα του ηγεμόνος στη συνείδηση των υπηκόων

24. Ο αφηγητής διαπιστώνει ότι η απειρία στις πολεμικές επιχειρήσεις και η έλλειψη ανδρείου φρονήματος ήταν χαρακτηριστικά του Μιχαήλ Γ’. Εξαιτίας αυτής του της ανεπάρκειας, η οποία αναδείχθηκε σε όλο της το μέγεθος στις ήττες που υπέστη στα Σαμιόσατα και στο Χωνάριο από τους Άραβες, ο Μιχαήλ Γ’ έθετε σε κίνδυνο ζωτικά συμφέροντα της αυτοκρατορίας και έπληττε το γόητρο του αυτοκρατορικού αξιώματος. Η έλλειψη μάλιστα ανδρείου φρονήματος και στρατηγικού ταλάντου του Μιχαήλ Γ’ αναδεικνύεται ακόμα περισσότερο στην αφήγηση με δύο τρόπους: αφενός μέσω της αντιπαραβολής με την εμπειρία, τη γενναιότητα και την αυταπάρνηση που επέδειξε δίπλα του ο Μανουήλ, εξαιτίας του οποίου μάλιστα διέφυγε τη σύλληψη ή τον θάνατο, και αφετέρου με την παρατήρηση ότι ο βασιλεύς διεσώθη χάρι στην παρέμβαση του θείου, προκειμένου να μην υποστεί πλήγμα η *Χριστεπώνυμη πολιτεία* από τη σύλληψη ή τον θάνατο του βασιλέως της. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Δ’, 13 (65), Δ’, 14 (65-66) και Δ’, 15.75-86 (67).

25. Στην παρατήρηση αυτή προβαίνει ο αφηγητής αναφερόμενος στον Θεόφοβο και στην αφοσίωση που το στράτευμα έτρεφε προς το πρόσωπό του. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Γ’, 5.15-19 (40).

26. Χαρακτηριστική είναι η συμβολή του Αρμενίου Μανουήλ, ο οποίος διέσωσε τον αυτοκράτορα Θεόφιλο από την αιχμαλωσία κατά τη διάρκεια σύγκρουσης με τους Άραβες, ενώ εκείνος υπό την πίεση της μάχης και της διαφαινόμενης ήττας είχε σχεδόν καταρρεύσει ψυχολογικά. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Γ’, 9.4-22 (43-44).

του θα πλήξει²⁷. Ο αφηγητής επισημαίνει ότι η ευφυΐα του βασιλέως αναφορικά με την ασφάλεια της αυτοκρατορίας διαφαίνεται και από την ικανότητά του να αντιλαμβάνεται στο συντομότερο δυνατό χρονικό διάστημα εσφαλμένες επιλογές που έκανε και να τις διορθώνει άμα τη συνειδητοποιήσει τους προς όφελος του ιδίου και της αυτοκρατορίας²⁸.

Στο ίδιο πλαίσιο, ο φορέας της βασιλικής εξουσίας οφείλει να αξιοποιεί όλες τις δυνάμεις που διαθέτει και να καταβάλει κάθε δυνατή προσπάθεια, προκειμένου να απελευθερώνονται περιοχές της αυτοκρατορίας που έχουν καταληφθεί από (εσωτερικούς ή εξωτερικούς) του εχθρούς. Για τον σκοπό αυτόν θα πρέπει να εκπονεί και να εφαρμόζει σχέδια ανακατάληψης και απελευθέρωσης των περιοχών της αυτοκρατορίας που βρίσκονται υπό ξένη κατοχή. Ο αφηγητής, έχοντας βεβαίως πλήρη συναίσθηση της πολυπλοκότητας των καθηκόντων του φορέα της βασιλικής εξουσίας, επισημαίνει ότι δεν απαιτείται η αυτοπρόσωπη συμμετοχή του βασιλέως στις επιχειρήσεις αυτές, αλλά η βούληση εκ μέρους του για την οργάνωση του όλου εγχειρήματος, η

27. Ενδεικτική είναι η περίπτωση του Θεοφίλου, ο οποίος επιθυμώντας να αποδείξει ότι διόλου υστερούσε έναντι του πατρός του Μιχαήλ Β΄ ως προς το ανδρείο του φρόνημα κατέλαβε τη Σωζόπετρα, γενέτειρα του χαλίφη, και εν συνεχεία προκάλεσε τη σφοδρότατη αντίδραση του χαλίφη που κατέληξε στην κατάληψη του Αμορίου. Η κατάληψη του Αμορίου, κοιτίδας της δυναστείας που τότε κατηύθυνε το πηδάλιο της Χριστεπώνυμης πολιτείας, ενείχε ιδιαίτερο συμβολισμό και αποτελούσε βαρύτατο πλήγμα στο κύρος του βυζαντινού αυτοκράτορος. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η μάλλον ασυναίσθητη προσπάθεια του αφηγητή των *Βασιλειών* να μετριάσει στη συνείδηση του *αποδέκτη της αφήγησής* του την ευθύνη του Θεοφίλου για την κατάληψη του Αμορίου από τους Άραβες αποδίδοντάς την αφενός σε προδοσία από έναν Εβραίο του Αμορίου και αφετέρου σε παραχώρηση της ανεξιχνίαστης βουλής του Θεού. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Γ΄, 11 (44-46). Στο ίδιο πνεύμα ο αφηγητής διαπιστώνει ότι η απειρία του Μιχαήλ Γ΄ στις πολεμικές επιχειρήσεις είχε ως αποτέλεσμα να ηττηθεί παταγωδώς στα Σαμόσατα από τους Άραβες και εξαιτίας της ήττας του αυτής να πληγεί το κύρος του αυτοκρατορικού αξιώματος και να εκτεθεί σε κίνδυνο η αυτοκρατορία. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Δ΄, 13 (65).

28. Τυπικό παράδειγμα τέτοιας συμπεριφοράς αποτελεί η απόφαση του Θεοφίλου να διαιρέσει τα εντεταγμένα στον βυζαντινό στρατό περσικά στρατεύματα σε όλα τα βυζαντινά *θέματα*, προκειμένου να ελαχιστοποιήσει τον κίνδυνο να στασιάσουν αυτά κάποια στιγμή εναντίον της αυτοκρατορίας, όπως έπραξαν ύστερα από την κατάληψη της Σινώπης και της Αμάστριδος. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Γ΄, 6.51-58 (41).

επιλογή των κατάλληλων αξιωματούχων που θα κατορθώσουν να φέρουν εις πέρας τα σχέδιά του, καθώς και η πλήρης υλική τους υποστήριξη²⁹. Ο

29. Στο πνεύμα αυτό ο αφηγητής επαινεί τον Μιχαήλ Β΄ για τις ενέργειες που έκανε για την απελευθέρωση των νήσων που είχε καταλάβει ο στασιαστής Θωμάς και, συγκεκριμένα, επικροτεί την επιλογή του Ωρούφα ως επικεφαλής του εκστρατευτικού σώματος, καθώς και την παροχή ικανοποιητικής χρηματικής αποζημίωσης στους στρατιώτες, εξαιτίας της οποίας διατηρούσε ακμαίο το ηθικό τους, ενίσχυε τη μαχητικότητά τους και καθιστούσε δελεαστική για κάθε αξιόμαχο πολίτη την παροχή στρατιωτικών υπηρεσιών στην αυτοκρατορία. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Β΄, 12-13 (34-35). Στο ίδιο πνεύμα αναγνωρίζεται η ικανότητα του Θεοφίλου να επιλέγει ικανούς και κατάλληλους αξιωματούχους για τις πολεμικές του επιχειρήσεις κατά των Αράβων (Θεόφοβος και Μανουήλ), αλλά παράλληλα αυτός κατηγορείται από τον αφηγητή των *Βασιλειών* για το γεγονός ότι δεν συμπεριφερόταν έναντι εκείνων πάντοτε με την ευγένεια, την ευγνωμοσύνη και την αναγνώριση που άρμοζε στη στάση και στην προσφορά τους. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Γ΄, 2 (36-37), Γ΄, 9 (43-44) και Γ΄, 17 (50-51). Για τον Θεόφοβο και τον Μανουήλ βλ. H. GRÉGOIRE, *Etudes sur le neuvième siècle. Un singulier revenant: Manuel le Magistre dans ses rôles posthumes*, *Byz* 8 (1933), 520-524· Τοῦ Ἰδιοῦ, *Manuel et Théophobe, ou La concurrence de deux monastères*, *Byz* 9 (1934), 183-204. Κατά τον αφηγητή των *Βασιλειών* η αμφιθυμία αυτή του Θεοφίλου οφειλόταν στο γεγονός ότι εκείνος διακατεχόταν από μία μάλλον υπερβολική φοβία ανατροπής του και ένεκα τούτου πολύ εύκολα υιοθετούσε συκοφαντικές κατηγορίες και αναγόρευε σε εχθρούς του πρόσωπα, τα οποία κάθε άλλο παρά απεργάζονταν την ανατροπή του. Κατά τη σκιαγράφηση της προσωπικότητας του Θεοφίλου ο αφηγητής επαινεί κατ' επανάληψη το ενδιαφέρον που εκείνος επεδείκνυε για την τύχη των στρατευμάτων που μάχονταν στο πλευρό του και για την απελευθέρωση στρατιωτών του και συμμάχων του που είχαν συλληφθεί από τις δυνάμεις του χαλίφη. Ενδεικτικά βλ. Γενέσιος, Γ΄, 12 (46) και Γ΄, 14.50-59 (48). Αυτό ακριβώς το ενδιαφέρον του Θεοφίλου μετριάξει σε κάποιον βαθμό την ευθύνη του στη συνείδηση του *αποδέκτη της αφήγησης* για την κακή εκτίμηση της πολιορκίας του Αμορίου, διάσταση η οποία ρητώς τονίζεται από τον αφηγητή, προκειμένου να αναδειχθεί η ανεπαρκής στρατιωτική κρίση του Θεοφίλου. Χαρακτηριστική των προθέσεων του αφηγητή των *Βασιλειών* έναντι του Θεοφίλου επί του ζητήματος αυτού είναι η εκτίμησή του ότι η ασθένεια που προσέβαλε τον Θεόφιλο (δυσεντερία) και μετά από κάποιο χρονικό διάστημα τον οδήγησε στον θάνατο οφειλόταν στη στενοχώρια του για την πώση του Αμορίου στους Άραβες και για τα δεινά που υπέστησαν οι κάτοικοι της πόλεως αυτής εξαιτίας των δικών του εσφαλμένων επιλογών. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Γ΄, 14.70-73 (49). Για την εκπόνηση σχεδίου ανακατάληψης της Κρήτης από τους Άραβες επαινείται και ο Μιχαήλ Γ΄, ο οποίος είχε αποφασίσει να ηγηθεί του εκστρατευτικού σώματος μαζί με τον καίσαρα Βάρδα. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Δ΄, 20.67-70 (73). Επιπλέον, ο αφηγητής εμμέσως αναδεικνύει την ικανότητα και του Μιχαήλ Γ΄ να επιλέγει ικανούς κρατικούς αξιωματούχους για έργα που ο ίδιος αδυνατούσε να εκτελέσει, όπως συνέβη με την περίπτωση του Πετρονά και

αφηγητής των *Βασιλειών* επισημαίνει ότι η αδυναμία ενός βασιλέως να προασπίζεται την ασφάλεια του κράτους και των υπηκόων του από τις επιβουλές των εχθρών τον καθιστά άξιο περιφρόνησης στη συνείδηση των υπηκόων του, αναπόφευκτα συντελεί τα μέγιστα στην αμφισβήτηση της καταλληλότητός του για το ύπατο αξίωμα και, συνακόλουθα, οδηγεί στην πτώση του από τον θρόνο³⁰.

τις πολύτιμες υπηρεσίες που εκείνος προσέφερε στα πεδία των μαχών στον Μιχαήλ Γ΄ και στην αυτοκρατορία. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Δ΄, 15 (67-69). Επ' αυτού, ορθώς ο H. GRÉGOIRE, *Michel III et Basile le Macédonien dans les inscriptions d'Ancyre, Byz 5* (1929), 327-346 (επί του προκειμένου 335), και η ΒΑΣΙΛΟΥ (Οι αποκλίσεις Γενεσίου και Συνέχειας Θεοφάνη, 94-95), επισημαίνουν ότι η αποτύπωση του διαλόγου μεταξύ Μιχαήλ Γ΄ και Πετρωνά κάθε άλλο παρά προωθούσε τους στόχους της μακεδονικής προπαγάνδας. Επίσης, στην αφήγηση των *Βασιλειών* αναγνωρίζεται ως επίτευγμα ανυπολόγιστης αξίας η κάμψη του επιθετικού φρονήματος του Βουλγάρου ηγεμόνος Μπόρις ύστερα από τις ήττες που εκείνος υπέστη από τους στρατηγούς του Μιχαήλ Γ΄. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την απόφαση του Μπόρις να οδηγήσει το κράτος του στη σφαίρα επιρροής του Βυζαντίου, να ασπαστεί πρώτος ο ίδιος τον Χριστιανισμό και να οδηγήσει στους κόλπους του και τους υπηκόους του. Προκύπτει επομένως το συμπέρασμα ότι η εκλογή των κρατικών αξιωματούχων είναι πράξη μέγιστης σημασίας, καθώς μία επιτυχία τους μπορεί να αποφέρει σημαντικότερα οφέλη σε πολλαπλά επίπεδα, τα οποία φυσικά στη συνείδηση των υπηκόων «πιστώνονται» στον φορέα της βασιλικής εξουσίας. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Δ΄, 16 (69). Για το ζήτημα αυτό βλ. και F. DVORNIK, *The Photian schism. History and Legend*, Cambridge 1972, 91-109. ΒΑΣΙΛΟΥ, Οι αποκλίσεις Γενεσίου και Συνέχειας Θεοφάνη, 80. Ο αφηγητής των *Βασιλειών* εξυμνεί και τον Βασίλειο Α΄ για την ανάκτηση δυτικών περιοχών της αυτοκρατορίας, τις οποίες είχαν καταλάβει οι Άραβες της Αφρικής με τον πολεμικό στόλο τους. Επιπλέον, στον Βασίλειο αποδίδονται τα εύσημα για την απελευθέρωση της Κεφαλληνίας και της Ζακύνθου, οι οποίες βρισκόνταν υπό αραβική κατοχή, καθώς και για την απελευθέρωση της Τεφρικής. Οι επιτυχίες αυτές, πάντα κατά τον αφηγητή, ήταν συνέπεια της ορθής εκλογής εκ μέρους του Βασιλείου έμπειρων και ικανών στρατηγών ως επικεφαλής των επιχειρήσεων, της πλήρους υποστήριξης που ο αυτοκράτωρ τους προσέφερε, της προσωπικής του συμμετοχής σε ορισμένες από αυτές τις πολεμικές επιχειρήσεις και της θείας αρωγής, η οποία οφειλόταν στο ευσεβές φρόνημα που διέκρινε τον Βασίλειο. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Δ΄, 32.43-48 (82) και Δ΄, 34 (83-85).

30. Η επισήμανση του αφηγητή αφορά στον Μιχαήλ Α΄, προκάτοχο του Λέοντος Ε΄. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Α΄, 2 (4). Ο αφηγητής των *Βασιλειών* επαινει τον Λέοντα Ε΄ για την ανδρεία που τον διέκρινε στα πεδία των μαχών και για τις γνώσεις του στην τέχνη του πολέμου, καθώς εξαιτίας αυτών του των αρετών εκείνος απέκρουε αποτελεσματικά τις επιβουλές των αντιπάλων του και διασφάλιζε τα συμφέροντα της αυτοκρατορίας. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Α΄, 12 (10).

Παράλληλα, ο φορέας της βασιλικής εξουσίας θα πρέπει να είναι ικανός να αναλαμβάνει πολιτικές και διπλωματικές πρωτοβουλίες, προκειμένου να ενισχύει τις δικές του στρατιωτικές δυνάμεις και να αποδυναμώνει τα στρατεύματα των αντιπάλων του (τόσο όταν μάχεται εναντίον εξωτερικών αντιπάλων, όσο και όταν αναμετρώνται στρατιωτικά με κάποιον ανταπαιτητή του θρόνου του)³¹. Επιπλέον, θα είναι αγαθή τύχη για την αυτοκρατορία να διαθέτει διπλωματικό τάλαντο και να διερευνά τα περιθώρια ειρηνικής διευθέτησης των όποιων διαφορών ανακύπτουν μεταξύ της *Χριστεπώνυμης πολιτείας* και των αντιπάλων της, προτού αναπτύξει ένοπλη δράση. Στην ιδεολογία του αφηγητή των *Βασιλειών* κάθε ενέργεια εκ μέρους του βασιλέως που αποσκοπεί στην αποφυγή άσκησης βίας και έκθεσης σε κίνδυνο ανθρωπίνων ζώων (τόσο ομοφύλων όσο και αλλοφύλων) συνιστά έκφραση ευσέβειας και φιλάνθρωπίας³². Η ικανότητα του βασιλέως να αναπτύσσει πολιτική και διπλωματική δράση παράλληλα με την στρατιωτική αποκτά ακόμα μεγαλύτερη σημασία στις περιπτώσεις εκείνες, κατά τις οποίες οι πολεμικές επιχειρήσεις εναντίον εξωτερικών αντιπάλων δεν επιφέρουν το προσδοκώμενο για την αυτοκρατορία αποτέλεσμα. Επ' αυτού, ο αφηγητής υπονοεί ότι κάθε διπλωματική επιτυχία συνιστά τεκμήριο της ευφυΐας του βασιλέως³³.

Ο αφηγητής των *Βασιλειών* θεωρεί ως τεκμήριο ευφυΐας, διπλωματικού τάλαντου και ηγεμονικής αρετής την ικανότητα του φορέα της βασιλικής εξουσίας να συνάπτει ισχυρούς φιλικούς δεσμούς με ξένους λαούς προκειμένου να ενισχύει την εξουσία του και, κυρίως, για να

31. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Θεοφίλου, ο οποίος κατά τον αφηγητή των *Βασιλειών* αξιοποίησε στον μέγιστο βαθμό τα όπλα της διπλωματίας, προκειμένου να ενισχύσει τις δυνάμεις του εναντίον των Αράβων με στρατιωτική βοήθεια από τους φίλα προσκεκίμενους Φράγκους. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Γ', 16 (50).

32. Στο πλαίσιο αυτό ο Βασίλειος Α' επαινείται από τον αφηγητή για την πρόταση ειρηνικής διευθέτησης και παύσης των εχθροπραξιών που απηύθυνε προς τον Χρυσόχειρα. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Δ', 35 (86).

33. Γενέσιος, Γ', 10 (44). Ο αφηγητής των *Βασιλειών* επαινεί τον Θεόφιλο για την ευφυΐα του να αναπτύσσει πολιτική και διπλωματική δράση για την προώθηση των συμφερόντων της αυτοκρατορίας, όταν οι πολεμικές επιχειρήσεις δεν είχαν την προσδοκώμενη έκβαση. Στην ιδεολογία του αφηγητή των *Βασιλειών* η διπλωματία μπορεί πολλές φορές να αποδειχθεί εξίσου ή και περισσότερο αποτελεσματική από τη στρατιωτική ισχύ για τη διασφάλιση των συμφερόντων της αυτοκρατορίας.

προωθεί αποτελεσματικότερα τα συμφέροντα της αυτοκρατορίας. Κάτι τέτοιο είναι εφικτό να επιτευχθεί είτε μέσω της απονομής κρατικών αξιωμάτων σε φίλα προσκείμενους ξένους ηγεμόνες είτε μέσω της σύναψης επιγαμιών μεταξύ ξένων ηγεμόνων και γυναικών που κατάγονται από επιφανείς βυζαντινούς οίκους ή ακόμα και από οίκο βασιλικό. Η εκούσια υποταγή (με την ανάπτυξη ειρηνικών και διπλωματικών πρωτοβουλιών) άλλων λαών στην εξουσία του είναι ιδιαίτερος σημαντική και μπορεί να επιτευχθεί μέσω της ένταξης ενός ξένου ηγεμόνος στην κρατική ιεραρχία, οπότε τόσο εκείνος όσο και οι ομοεθνείς υπήκοοί του αυτομάτως τίθενται υπό τις εντολές του βυζαντινού αυτοκράτορος και, ως εκ τούτου, μπορούν να ενταχθούν στις τάξεις του βυζαντινού στρατού και να αξιοποιηθούν προς όφελος της Χριστεπώνυμης πολιτείας³⁴.

Αναφορικά με την εσωτερική ασφάλεια ιδιαίτερα σημαντική είναι η εδραίωση του αισθήματος της σταθερότητας και της συνέχειας στον πολιτικό βίο της αυτοκρατορίας. Για τον λόγο αυτόν ο εκάστοτε φορέας της βασιλικής εξουσίας θα πρέπει να συνεχίζει την πολιτική του προκατόχου του, εφόσον φυσικά την κρίνει ορθή και σύμφωνη με το ηθικό πλαίσιο που διέπει την πολιτική θεωρία και εκφράζει την πολιτική παράδοση της αυτοκρατορίας, και να μην την μεταβάλλει επί της ουσίας, εάν δεν συντρέχει σοβαρός λόγος για κάτι τέτοιο³⁵.

34. Γενέσιος, Γ', 3-4 (37-40). Χαρακτηριστικό παράδειγμα συνιστά η ένταξη των Περσών στις δυνάμεις της αυτοκρατορίας, η οποία επιτεύχθηκε από τον Θεόφιλο μέσω του προσεταιρισμού του νεαρού ηγεμόνος τους Θεόφοβου.

35. Η επισήμανση αυτή αφορά στη στάση των εικονομάχων βασιλέων, οι οποίοι με τη θρησκευτική πολιτική που ακολούθησαν προκάλεσαν σοβαρότατους κλυδωνισμούς στη Χριστεπώνυμη πολιτεία, πολύ μεγάλη κοινωνική αναστάτωση και επικίνδυνη διάσπαση της κοινωνικής συνοχής. Χαρακτηριστικός για την ιδεολογία του αφηγητή των Βασιλειών επί του προκειμένου είναι ο συλλογισμός του αναφορικά με την ερμηνεία της συμπεριφοράς της Θεοδώρας, όταν εκείνη βρέθηκε στον θρόνο μαζί με τον Μιχαήλ Γ'. Η Θεοδώρα, πάντα κατά τον αφηγητή των Βασιλειών, μολοντί η ίδια ήταν ευσεβέστατη και εικονόφιλη, δεν προέβη επιπόλαια και βιαστικά στην αποκατάσταση των εικόνων, αλλά ύστερα από μελετημένες κινήσεις και τον απαραίτητο σχεδιασμό είτε διὰ τὴν τοῦ τηλικούτου μετάθεσιν πράγματος, είτε διὰ φιλανδρίαν ἴσως παράλογον. Αντιθέτως, καὶ τοὺς ὀρθοδόξους τοῖς τοῦ κανικλείου ἐνδαιιτήμασιν ἀγείρωσθαι διεθεσμοθέτησεν, κάκεισε πρὸς ἀλλήλους γυμνάζειν τὰ περὶ ὀρθοδοξίας προβλήματά τε καὶ δόγματα. Καὶ ταχῶς μετὰ προσηκούσης τῆς διασκέψεως αἱ τε θεῖαι εἰκόνες ἀνεμορροῦντο καὶ τὰ τῆς ἐκκλησίας πρὸς τὸ ὀρθοτομοῦν μετεκλίνετο. Γενέσιος, Δ', 2.61-3.82 (56-57).

Ως προς τις εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις ο ιδανικός ηγεμών θα πρέπει να διαθέτει την εμπειρία, τις ηγετικές ικανότητες και το σθένος ώστε να τις ελέγχει και να τις καθορίζει –εφόσον φυσικά η υπερκόσμια αρχή ευνοεί τα σχέδιά του– και όχι να τις παρακολουθεί παθητικά λόγω ατολμίας και αβουλίας. Διότι σε μία τέτοια περίπτωση αναπόφευκτα θα υποσκελιστεί από άλλα πρόσωπα του δημοσίου βίου, τα οποία θα διακρίνονται από φιλαρχία, αλαζονεία και θρασύτητα και μοιραία θα εξελιχθούν σε θανάσιμο κίνδυνο για τον ίδιο³⁶. Η εμπειρία και η διορατικότητα ενός ηγεμόνος επί των στρατιωτικών ζητημάτων καθώς και η γενικότερη πολιτική ευφυΐα του αναδεικνύονται πρωτίστως σε περιόδους κρίσεων. Στο πνεύμα αυτό, ο φορέας της βασιλικής εξουσίας επ’ ουδενί νομιμοποιείται να εντάσσει στις τάξεις των στρατευμάτων του δυνάμεις ξένων ηγεμόνων που προτίθενται να τον βοηθήσουν για την αντιμετώπιση εσωτερικών εξεγέρσεων, καθώς σε μία τέτοια περίπτωση θα υπονομεύσει πολύ σοβαρά τα ζωτικά συμφέροντα της αυτοκρατορίας: θα παράσχει την ευκαιρία σε ξένους λαούς να εμπλακούν στην πολιτική ζωή της αυτοκρατορίας, θα τους επιτρέψει να αφαιρέσουν ζωές μελών του Χριστεπώνυμου πλήθους και θα τους προσφέρει τη δυνατότητα να μελετήσουν τις στρατιωτικές τακτικές των βυζαντινών στρατευμάτων και να εντοπίσουν τα τρωτά σημεία της άμυνας των βυζαντινών πόλεων³⁷.

Υιοθετώντας τη σκέψη θεωρητικών πολιτικών στοχαστών της αυτοκρατορίας (Ευσέβιος Καισαρείας, Συνέσιος Κυρήνης, Αγαπητός Διάκονος, πατριάρχης Κων/πόλεως Φώτιος Α΄, ψευδο-Βασίλειος Α΄, Κεκαυμένος, Θεοφύλακτος Αχρίδος, Νικηφόρος Βλεμμύδης, Θωμάς Μάγιστρος, Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος)³⁸, ο αφηγητής των *Βασιλειών*

36. Κατά τον αφηγητή των *Βασιλειών* αυτό συνέβη στον άτολμο και άβουλο Μιχαήλ Γ΄ στην περίπτωση της δολοφονίας του καίσαρα Βάρδα. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Δ΄, 23 (75-76).

37. Γενέσιος, Β΄, 7.87-95 (29) και Β΄, 8.33-36 (30). Για όλους αυτούς τους λόγους ο αφηγητής των *Βασιλειών* εγχομιμάζει τον Μιχαήλ Β΄ για τον τρόπο, με τον οποίον αντιμετώπισε υποδειγματικά από κάθε άποψη την εξέγερση του Θωμά. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Β΄, 5-8 (26-31).

38. Σχετικά βλ. ΠΑΪΔΑΣ, *Η θεματική των βυζαντινών «κατόπτρων ηγεμόνος»*, 237-294, 305-306. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Τα βυζαντινά «κάτοπτρα ηγεμόνος»*, 145-171. Αναφορικά με την αυτοκρατορική ιδεολογία και την πολιτική σκέψη των Βυζαντινών κατά την ύστερη περίοδο βλ. επίσης D. ANGELOV, *Imperial ideology and political thought in Byzantium. 1204-1330*, Cambridge 2007.

τονίζει επανειλημμένως ότι ο φορέας της βασιλικής εξουσίας θα πρέπει να είναι λίκαν προσεκτικός αναφορικά με την ποιότητα και την ηθική συγκρότηση των προσώπων που επιλέγει και εμπιστεύεται ως συνεργάτες του³⁹. Ο φορέας της βασιλικής εξουσίας θα πρέπει κατά τη διευθέτηση ζωτικών για τον ίδιον ζητημάτων να μην επηρεάζεται από ριψοκίνδυνες εισηγήσεις του περιβάλλοντός του, καθώς κάτι τέτοιο μπορεί να τον οδηγήσει στην καταστροφή⁴⁰. Ταυτοχρόνως, ο αφηγητής των *Βασιλειών* διόλου παραβλέπει τη σημασία της επιβράβευσης εκ μέρους του βασιλέως προς τους αφοσιωμένους και πολύτιμους για τις υπηρεσίες τους συνεργάτες και διατυπώνει την άποψη ότι η συμπεριφορά αυτή προσιδιάζει σε έναν ενάρετο ηγεμόνα και αποβαίνει προς όφελός του και στο μέλλον⁴¹.

Ο αφηγητής των *Βασιλειών* σαφώς υπονοεί ότι η καταλληλότητα του φορέα της βασιλικής εξουσίας για το ύπατο αξίωμα εξαρτάται εν πολλοίς και από την ικανότητά του να επιλέγει με κριτήρια απολύτως αξιοκρατικά τους καλύτερους κρατικούς αξιωματούχους (τόσο για τον διοικητικό μηχανισμό όσο και για τις τάξεις του στρατεύματος). Κύρια

39. Τυπικό παράδειγμα συνιστά η περίπτωση του αφελούς Μιχαήλ Α΄, αλλά και του Λέοντος Ε΄ με τον Θεόδοτο Κασσιτερά. Στην πρώτη περίπτωση ο Κασσιτεράς σκιαγραφείται από τον αφηγητή των *Βασιλειών* ως αναξιόπιστος έναντι του Μιχαήλ Α΄, καθώς εκμεταλλεύεται την πρόρρηση της πτώσης του Μιχαήλ Α΄ για να συνάψει εκ των προτέρων δεσμούς φιλίας με τον Λέοντα Ε΄. Εν συνεχεία, συμπαρασύρει τον Μιχαήλ Α΄ στη λήψη εσφαλμένης πολιτικής απόφασης, η οποία τον οδηγεί σε πολεμική αναμέτρηση και σε ήττα από τον Κρούμο. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Α΄, 9 (8-9). Στη δεύτερη περίπτωση, ο αφηγητής των *Βασιλειών* επισημαίνει τις ολέθριες συνέπειες που μπορεί να υποστεί ο φορέας της βασιλικής εξουσίας από την εκλογή ακατάλληλων συμβούλων και συνεργατών αναφερόμενος στη σχέση του Λέοντος Ε΄ με τον Θεόδοτο Κασσιτερά. Κατά τον αφηγητή ο Κασσιτεράς κατόρθωσε να χειραγωγήσει ψυχολογικά τον Λέοντα Ε΄ και να εκμεταλλεύεται τις φοβίες και τις αδυναμίες του, προκειμένου να προωθεί τις προσωπικές του επιδιώξεις. Το πρόσωπο αυτό άλλωστε, πάντα κατά την αφήγηση, συνέβαλε τα μέγιστα στην υιοθέτηση της οικονομολογικής πολιτικής εκ μέρους του Λέοντος Ε΄, επιλογή η οποία καταδίκασε τον αυτοκράτορα στη συνείδηση των ευσεβών υπηκόων του και αποτέλεσε τον βασικό λόγο για να χαρακτηριστεί από τον αφηγητή των *Βασιλειών* τύραννος. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Α΄, 13.32-59 (10-11).

40. Τυπικό παράδειγμα αποτελεί ο Λέων Ε΄, ο οποίος εξαιτίας των εισηγήσεων της αυγούστας Θεοδοσίας ανέβαλε την άμεση εκτέλεση του ύποπτου για το έγκλημα της καθοσίωσης Μιχαήλ (Β΄) και αμέσως μετά δολοφονήθηκε από σχέδιο που εξύφανε εκείνος. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Α΄, 18 (16-17).

41. Γενέσιος, Γ΄, 5.15-20 (40).

χαρακτηριστικά όσων ασκούν εξουσία εν ονόματι του αυτοκράτορος θα πρέπει να είναι η αφιλοχρηματία, η αφιλοκέρδεια και η αφιλαργυρία, ιδιότητες που αποτελούν σοβαρό εχέγγυο άσκησης χρηστής διοίκησης. Ωστόσο, ο αφηγητής παρατηρεί ότι απαραίτητη προϋπόθεση για την επίτευξη του στόχου αυτού είναι να εμφορείται πρωτίστως ο ίδιος ο αυτοκράτωρ από τις αρετές αυτές⁴². Τα άτομα που επιλέγονται από τον βασιλέα για να στελεχώσουν τις υψηλές βαθμίδες του διοικητικού μηχανισμού θα πρέπει να διακρίνονται για το σωματικό και ψυχικό κάλλος τους, προπαντός όμως για την άρτια ηθική τους συγκρότηση⁴³. Οι ιδανικοί κρατικοί αξιωματούχοι θα πρέπει να διακρίνονται για την ανιδιοτέλεια, το ανδρείο φρόνημα και το αίσθημα αυτοθυσίας τους υπέρ του βασιλέως⁴⁴. Κατά τον αφηγητή των *Βασιλειών* ο ενάρετος κρατικός

42. Κατά τον αφηγητή στην κατηγορία αυτή ανήκε ο Λέων Ε΄. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Α΄, 16 (14-15).

43. Ως τυπικό παράδειγμα ηθικά άρτιου κρατικού αξιωματούχου προβάλλεται από τον αφηγητή των *Βασιλειών* ο Κωνσταντίνος ο Αρμένιος. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Δ΄, 3 (57-58). Για τον Κωνσταντίνο τον Αρμένιο βλ. DE BOOR, *Zu Genesisios*, 63-64 *PmbZ*, λήμμα αρ. 3962. ΕΠ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Αυτοκρατορική εξουσία και πολιτική πρακτική. Ο ρόλος του παραδυναστεύοντος στη βυζαντινή διοίκηση (τέλη 8ου - αρχές 11ου αιώνα)*, Αθήνα 2008, 121-130.

44. Κατά τον αφηγητή χάρη στην αυτοθυσία και το χάρισμα της πειθούς που διέθετε ο *δρουγγάριος της βίγλας* Κωνσταντίνος διεσώθη ο Μιχαήλ Γ΄ κατά τη δολοφονία του καίσαρα Βάρδα. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Δ΄, 23.41-49 (75). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι ο αφηγητής των *Βασιλειών* αφήνει να εννοηθεί πως η ανάδειξη του Βασιλείου Α΄ σε συναυτοκράτορα ήταν εκ μέρους του Μιχαήλ Γ΄ μία πράξη βεβιασμένη, προφανώς απερίσκεπτη και άνευ εχεγγύων για τη μελλοντική στάση του, καθώς το μόνο που γνώριζε πραγματικά ο Μιχαήλ για τον Βασίλειο ήταν η απaráμιλλη σωματική του δύναμη και το ανδρείο του φρόνημα. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Δ΄, 27 (79). Η αίσθηση αυτή επιτείνεται στη συνείδηση του αποδέκτη της αφήγησης, καθώς η αυγούστα Θεοδώρα έχει ήδη γνωστοποιήσει στον Μιχαήλ Γ΄ την πρόρρηση του Θεοφίλου αναφορικά με την ανατροπή του [Γενέσιος, Δ΄, 26.37-42 (78)]. Κατά τον αφηγητή ο Μιχαήλ Γ΄ έστρεψε συναυτοκράτορα τον Βασίλειο ένεκα της μεγάλης αγάπης που έτρεφε προς το πρόσωπό του, η οποία ωστόσο ήταν προϊόν του θαυμασμού που έτρεφε προς εκείνον λόγω της ρώμης και της ανδρείας του. Η στάση αυτή του Μιχαήλ στη συνείδηση του αποδέκτη της αφήγησης καθιστά ως αυτονόητη και οφειλόμενη εκ μέρους του Βασιλείου την ευγνωμοσύνη και τη μελλοντική αφοσίωσή του στον Μιχαήλ. Ως εκ τούτου, η αναφορά του αφηγητή στα συναισθήματα που έτρεφε ο Μιχαήλ για τον Βασίλειο και στη «γενναιοδωρία» που επέδειξε προς εκείνον μάλλον υπονομιεύουν

αξιωματούχος εκδηλώνει την αγάπη του προς τον βασιλέα τόσο με τους λόγους όσο και με τις πράξεις του, ενώ παράλληλα οφείλει να μεριμνά για τις ανάγκες των υπηκόων της αυτοκρατορίας στο πλαίσιο των αρμοδιοτήτων του⁴⁵. Επιπλέον, ο αφηγητής επισημαίνει ότι η εκλογή εκ μέρους του βασιλέως ατόμων φιλοχρήματων, άπληστων, αλαζονικών, φίλαρχων και δολίων ως συνεργατών του συνιστά μέγιστο λάθος, το οποίο μπορεί να αποβεί πολύ πιο επικίνδυνο σε περίπτωση που ο βασιλεύς είναι περιορισμένων δυνατοτήτων. Μία τέτοια εσφαλμένη επιλογή εκθέτει άμεσα τον βασιλέα στον κίνδυνο του σφετερισμού της εξουσίας του, καθώς τα άτομα αυτά δεν θα αποβλέπουν στην προάσπιση των συμφερόντων του, αλλά στην υπονόμηση του προς ίδιον όφελος. Επιπλέον, ο αφηγητής διαπιστώνει ότι οι δεσμοί αίματος του βασιλέως με κάποιο πρόσωπο επ' ουδενί συνιστούν ικανή συνθήκη πίστης και αφοσίωσης και επομένως είναι άνευ σημασίας, όταν το πρόσωπο αυτό δεν διακρίνεται για το υψηλό ήθος και για την αφοσίωσή του στον βασιλέα⁴⁶. Ωστόσο, η εκλογή ικανών αξιωματούχων δεν αρκεί απ' εαυτής, αλλά θα πρέπει εν συνεχεία ο ηγεμών να μην κυριεύεται από αλαζονεία, να αξιοποιεί τις ορθές συμβουλές τους και να μην δρα με τρόπο απερίσκεπτο και παράτολμο, εφόσον δεν το επιβάλουν οι περιστάσεις⁴⁷.

τους προπαγανδιστικούς στόχους της Μακεδονικής δυναστείας, καθώς προκαλούν στον αποδέκτη της αφήγησης την αίσθηση της αγνωμοσύνης εκ μέρους του Βασιλείου προς τον ευεργέτη του Μιχαήλ.

45. Ως πρότυπο κρατικού αξιωματούχου προβάλλεται από τον αφηγητή των *Βασιλειών* ο πρωτομάγιστρος Μανουήλ, ο οποίος υπηρέτησε με απόλυτη αφοσίωση τη Θεοδώρα και τον Μιχαήλ Γ' και δεν εκμεταλλεύτηκε την πολιτική αστάθεια ύστερα από τον θάνατο του Θεοφίλου για να σφετεριστεί την εξουσία, μολονότι ήταν ιδιαίτερος λαοφιλής. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Δ', 1.20-37 (55-56).

46. Η επισήμανση αυτή του αφηγητή αφορά στην ηθική συγκρότηση του καίσαρα Βάρδα και στην πρόθεσή του, πάντα κατά τον αφηγητή, να υποσκελίσει τον Μιχαήλ Γ' και να σφετεριστεί την εξουσία του. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Δ', 12 (64-65), Δ', 17.69-76 (70) και Δ', 23.23-28 (75). Για την εικόνα του Βάρδα στην αφήγηση των *Βασιλειών* βλ. ΒΛΥΣΙΛΟΥ, *Οι αποκλίσεις Γενεσίου και Συνέχειας Θεοφάνη*, 98-98, 102-103).

47. Ενδεικτική είναι η αλαζονική στάση του Άμερ, ο οποίος κυριεύτηκε από οίηση και δεν έλαβε υπ' όψη του τις ορθές υποδείξεις των συμβούλων του με αποτέλεσμα να υποστεί συντριπτική ήττα από τον Πετρωνά και να απολέσει τη ζωή του. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Δ', 15 (67-69).

Κατά τη σκιαγράφηση των αυτοκρατόρων και, εμμέσως πλην σαφώς, κατά τη διερεύνηση των αρετών που κοσμούν τον ιδανικό ηγεμόνα, ο αφηγητής των *Βασιλειών* δεν θα μπορούσε να παραβλέψει το ζήτημα της απονομής της δικαιοσύνης. Βασικό καθήκον του φορέως της βασιλικής εξουσίας, ο οποίος επιβάλλεται να διακρίνεται για το δίκαιο φρόνημά του, συνιστά η εξάλειψη της δυνατότητας οιαδήποτε να αυθαιρετεί εις βάρος κάποιου άλλου. Προς την κατεύθυνση αυτήν, ο βασιλεύς θα πρέπει να επιβάλλει την τήρηση των κανόνων δικαίου από όλους τους υπηκόους του⁴⁸ και, ταυτοχρόνως, να είναι προσιτός σε όσους αδικούνται με την ανοχή των κρατικών λειτουργών, οι οποίοι εκ της θέσεώς τους ήταν επιφορτισμένοι ακριβώς με το καθήκον της προάσπισης της δικαιοσύνης και της εδραίωσης του περί δικαίου αισθήματος, προκειμένου να αποκαθίσταται άμεσα η όποια εκτροπή από τις επιταγές του δικαίου. Παράλληλα, ο βασιλεύς θα πρέπει να αξιολογεί διαρκώς τη δράση και την αποτελεσματικότητα των κρατικών λειτουργών που εκ της θέσεώς τους οφείλουν να καταστέλλουν την αδικία και να εδραιώνουν το δίκαιο και να τους αντιμετωπίζει αναλόγως. Αναφορικά δε με την αντιμετώπιση εκείνων των κρατικών λειτουργών, οι οποίοι αποσκοπώντας σε ίδια οφέλη επιτρέπουν σε ορισμένους πολίτες να παρανομούν εις βάρος άλλων πολιτών, ο αφηγητής των *Βασιλειών* αποδέχεται, και σε κάποιες περιπτώσεις επιδοκιμάζει, την επιβολή αυστηρών ποινών εκ μέρους του αυτοκράτορος, προκειμένου πέραν της δικαίωσης του αδικουμένου να αποτρέπονται από ανάλογες συμπεριφορές στο μέλλον και άλλοι κρατικοί λειτουργοί⁴⁹. Ωστόσο, επισημαίνεται εμφατικά ότι η υπέρμετρη και η άλογη αυστηρότητα εκ μέρους του βασιλέως για ασήμαντα παραπτώματα αναιρεί την έννοια της αποκατάστασης του δικαίου και της ικανοποίησης που απορρέει από αυτήν για τους αδικηθέντες, προκαλεί τρόμο στους υπηκόους του και εν τέλει καθιστά τον φορέα της βασιλικής εξουσίας μισητό, καθώς συνιστά τεκμήριο στυγνότητας⁵⁰. Ως εκ τούτου, η ενδεδειγμένη κατά τον αφηγητή στάση εκ μέρους του

48. Γενέσιος, Γ', 1 (80).

49. Για όλους αυτούς τους λόγους ο αφηγητής επικροτεί τον Λέοντα Ε', ο οποίος έτεινε ευήκοον ους σε όσους είχαν αδικηθεί με την ανοχή κρατικών αξιωματούχων και τιμωρούσε αυστηρά τόσο τους παραβάτες, όσο και εκείνους που τους παρείχαν με την ανοχή τους τη δυνατότητα να παρανομούν. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Α', 16. 15-31 (14).

50. Γενέσιος, Α', 15.83-91 (13).

φορέα της βασιλικής εξουσίας αναφορικά με την επιβολή ποινών συνίσταται στο να ελέγχει κατ' αρχάς τον θυμό του εναντίον εκείνων που διαπράττουν αδικήματα, ακόμα και εάν πρόκειται για βαρύτατα αδικήματα· ακολούθως, να αποφεύγει την επιβολή ειδικών ποινών που προσλαμβάνουν τον χαρακτήρα εκδίκησης και ουσιαστικά αφαιρούν από τον δράστη της παράνομης πράξης τη δυνατότητα της μετανοίας και του σωφρονισμού· τέλος, να επιβάλλει ποινές με στόχο τη συνειδητοποίηση εκ μέρους του δράστη της άδικης πράξης του και την ικανοποίηση του περί δικαίου αισθήματος των πολιτών⁵¹. Στην ιδεολογία του αφηγητή των *Βασιλειών*, μάλιστα, ο βαθμός της αυστηρότητας και οι προθέσεις που υποκρύπτονται πίσω από κάθε ποινή αποκαλύπτουν και τη σύνθεση του προσώπου, το οποίο επιβάλλει την ποινή αυτήν⁵².

Ιδιαίτερη επίδραση στην εικόνα του ηγεμόνος ως τοποτηρητή του δικαίου στη συνείδηση των υπηκόων του ασκεί ο τρόπος, με τον οποίον εκείνος αντιμετωπίζει όσους υπηκόους του στρέφονται καθ' οιανδήποτε έννοια κατά του ιδίου. Ο αφηγητής των *Βασιλειών*, υιοθετώντας τις αντιλήψεις των πολιτικών στοχαστών της αυτοκρατορίας, υποστηρίζει ότι η πλέον ενδεδειγμένη στάση του φορέα της βασιλικής εξουσίας σε τέτοιες περιπτώσεις συνίσταται στο να αντιδρά σύμφωνα με τις επιταγές του νόμου και επ' ουδενί να προβαίνει σε παρορμητικές, βεβιασμένες και έκνομες πράξεις, προκειμένου να προασπίζει τον εαυτό του από τους επικριτές του και όσους αντιστρατεύονται τις επιλογές του. Στο σημείο αυτό επιβάλλεται να αναφερθεί ότι στην πολιτική σκέψη των

51. Με βάση αυτό το σκεπτικό, ο αφηγητής επικροτεί την απόφαση της Θεοδώρας να επιβάλει στον εικονομάχο πατριάρχη Ιωάννη Γραμματικό την ποινή της μαστιγώσεως αντί της ποινής της τυφλώσεως για τη βαρύτατη ιεροσυλία που διέπραξε καταστρέφοντας τους οφθαλμούς των εικόνων στη μονή που παρέμενε έγκλειστος ύστερα από την καθαίρεσή του. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Δ', 4 (58-59).

52. Η άποψη αυτή του αφηγητή στηρίζεται στη στάση του πατριάρχη Μεθοδίου, ο οποίος με φιλόανθρωπη και ανεξίκακη διάθεση συγχώρεσε τους ψευδοκατηγόρους του για τις κατηγορίες περί ερωτικής σχέσης με κάποια γυναίκα και περί απόκτησης τέκνου από εκείνην. Σχετικά βλ. P. KARLIN-HAYTER, L'enjeu d'une rumeur. Opinion et imaginaire à Byzance au IXe s., *JÖB* 41 (1991), 85-111 (συγκεκριμένα 108). Σεβόμενοι την επιεική διάθεση του πατριάρχη και επηρεασμένοι από το παράδειγμά του, οι αρμόδιοι κρατικοί λειτουργοί επέβαλαν στους συκοφάντες του ποινή με σωφρονιστικό και ταπεινωτικό χαρακτήρα αντί μιας εξοντωτικής τιμωρίας που θα συνιστούσε έκφραση διάθεσης εκδικητικής. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Δ', 5 (59-60).

Βυζαντινών μία από τις παραμέτρους που διαφοροποιούν τον ιδανικό ηγεμόνα από τον τύραννο είναι ο τρόπος αντιμετώπισης και ο βαθμός αυστηρότητας που καθένας εξ αυτών επιλέγει έναντι όσων υπηκόων υπονομεύουν την εικόνα και αντιστρατεύονται τις επιλογές τους⁵³. Ωστόσο, η άμετρη επιείκεια εκ μέρους του βασιλέως εναντίον όσων υπονομεύουν την εξουσία του και η αναβλητικότητα ως προς την αντιμετώπισή τους αποτελούν ένα από τα τραγικότερα σφάλματα, στα οποία μπορεί εκείνος να υποπέσει, καθώς σε τέτοιες περιπτώσεις το διακύβευμα κυμαίνεται μεταξύ της έκπτωσής του από το ύπατο αξίωμα και της απώλειας της ίδιας του της ζωής⁵⁴. Ο αφηγητής των *Βασιλειών* αναφορικά με την αντιμετώπιση εκ μέρους του βασιλέως όσων στασίασαν εναντίον του εισάγει την παράμετρο της ειλικρινούς μετανοίας. Πιο συγκεκριμένα, τάσσεται υπέρ της άποψης ότι μετά την καταστολή μιας εξέγερσης ο βασιλεύς θα πρέπει να αντιμετωπίζει με μακροθυμία και να παρέχει συγχώρεση σε όσους υπηκόους του παρασύρθηκαν μεν και συντάχθηκαν στο πλευρό του στασιαστή, ύστερα όμως από την ήττα τους συνειδητοποίησαν το σφάλμα τους και μετανόησαν ειλικρινά. Επί τη βάση αυτή ο φορέας της βασιλικής εξουσίας θα πρέπει να τιμά και να τηρεί τις εγγυήσεις αμνηστίας που προσφέρει σε πολίτες, οι οποίοι παρασύρθηκαν από κάποιον ανταπαιτητή του θρόνου και εξεγέρθηκαν εναντίον του. Η επιλογή αυτή έχει ακόμα μεγαλύτερη σημασία για τη συνοχή της αυτοκρατορίας, όταν πρόκειται για τον πληθυσμό ολόκληρων πόλεων της που συντάχθηκαν με τον ανταπαιτητή του θρόνου και στασίασαν κατά του αυτοκράτορος⁵⁵. Ως πλέον ενδεδειγμένη στάση σε

53. Σχετικά βλ. ΠΑΪΔΑΣ, *Η θεματική των βυζαντινών κατόπτρων*, 94-95. Ο αφηγητής των *Βασιλειών* επαινεί τον Λέοντα Ε΄, ο οποίος για ένα χρονικό διάστημα αντιμετώπιζε με θαυμαστή εγκράτεια, επιείκεια και ανεξικακία τον Μιχαήλ (Β΄) που εκφραζόταν επιτιμητικά για τον ίδιο και την ανγούστα και δεν δίσταζε ακόμα και να απειλεί τον αυτοκράτορα με καθάρση. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Α΄, 17 (15-16).

54. Το σφάλμα αυτό καταλογίζεται από τον αφηγητή των *Βασιλειών* στον Λέοντα Ε΄, ο οποίος δολοφονήθηκε από τους συνωμότες που έδρασαν κατ' εντολή του καταδικασμένου για το έγκλημα της καθοσίωσης Μιχαήλ (Β΄). Από την προσέγγιση του αφηγητή των *Βασιλειών* προκύπτει ότι το μοιραίο σφάλμα του Λέοντος Ε΄ ήταν ότι δεν αντιλήφθηκε πως η επιεικής στάση του έναντι του Μιχαήλ δεν ερμηνευόταν από εκείνον ως πράξη μακροθυμίας, αλλά ως ευκαιρία για την υλοποίηση του σχεδίου του για την ανατροπή του ιδίου από τον θρόνο. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Α΄, 18-20 (16-19).

55. Γενέσιος, Β΄, 9 (31-32). Η παρατήρηση του αφηγητή αφορά στους χειρισμούς του

τέτοιες περιπτώσεις, μετά φυσικά την επανάκτηση των πόλεων από τις αυτοκρατορικές δυνάμεις, προτείνεται η δημόσια διαπόμπευση και εν συνεχεία η επιβολή της ποινής της εξορίας σε εκείνους τους πολίτες που πρωτοστάτησαν κατά του βασιλέως. Ταυτοχρόνως, ο βασιλεύς θα πρέπει να επιβάλλει πολύ αυστηρές ποινές σε όσους παραμένουν αμετανόητοι και απεργάζονται το κακό της Χριστεπώνυμης πολιτείας, ούτως ώστε να τερματίζει οριστικά τη δράση τους και να αποτρέπει από ανάλογες συμπεριφορές μελλοντικούς μιμητές τους⁵⁶. Μία ιδιαίτερη πτυχή του ζητήματος αυτού αποτελεί η αντιμετώπιση εκ μέρους του φορέα της βασιλικής εξουσίας των στρατιωτικών αξιωματούχων εκείνων, οι οποίοι εν καιρώ πολέμου λιποτάκτησαν λόγω δειλίας και έθεσαν σε κίνδυνο τον ίδιο τον βασιλέα και συνακόλουθα τα συμφέροντα της αυτοκρατορίας. Σε μία τέτοια περίπτωση και αφού ο έσχατος κίνδυνος αποσοβηθεί, ο αφηγητής των *Βασιλειών* φαίνεται να κατανοεί την ανθρώπινη αδυναμία των λιποτακτών –εφόσον φυσικά δεν υπάρχει υπόνοια δόλου– και να επιδοκιμάζει τον βασιλέα που επιδεικνύει μακροθυμία, αποδέχεται την ειλικρινή μεταμέλειά τους και τους συγχωρεί⁵⁷.

Ένα πολύ σημαντικό ζήτημα, το οποίο διαχρονικά σχετιζόταν με την παθογένεια του βυζαντινού πολιτεύματος ήταν η αντιμετώπιση του προβλήματος της συκοφαντίας. Κατά τον αφηγητή των *Βασιλειών*

Μιχαήλ Β΄ κατά τη στάση του Θωμά. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Πανίου και της Ηράκλειας, πόλεων οι οποίες συντάχθηκαν με τον Θωμά και τον θετό υιό του Αναστάσιο εναντίον του Μιχαήλ Β΄ και απέρριπταν τις προτάσεις παράδοσης και ειρήνευσης που τους έκανε ο αυτοκράτωρ, ακόμα και μετά τον θάνατο του Θωμά και του Αναστασίου.

56. Σε αυτό το πνεύμα, ο αφηγητής των *Βασιλειών* επιδοκιμάζει την επιλογή του Μιχαήλ Β΄ να αμνηστεύσει τους μετανοημένους απλούς πολίτες που συμπαράταχθηκαν με τον στασιαστή Θωμά, αλλά να τιμωρήσει με τον πλέον σκληρό τρόπο τόσο εκείνον όσο και τον Αναστάσιο, καθώς εκείνοι ήσαν οι εμπνευστές της στάσης και δεν έδειξαν καμία διάθεση ειλικρινούς μετανοίας, όταν είχαν τη δυνατότητα αυτή. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Β΄, 8-9 (30-32).

57. Χαρακτηριστικό παράδειγμα συνιστά η στάση του Θεοφίλου έναντι των στρατηγών που λιποτάκτησαν και τον εγκατέλειψαν στην περιοχή του Ανζή, όπου και κινδύνευσε να συλληφθεί από τους Πέρσες. Ο Θεόφιλος, ο οποίος διέφυγε τη σύλληψη χάρη στο θάρρος και στην αυταπάρνηση του Μανουήλ, απέδωσε τη σωτηρία του στη θεία πρόνοια, συγχώρεσε τους λιποτάκτες στρατηγούς και με τη μακροθυμία του εξέφρασε εμπράκτως τις ευχαριστίες του προς τη θεία πρόνοια. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Γ΄, 14 (48-49).

ο φορέας της βασιλικής εξουσίας επιβάλλεται να μην είναι εύπιστος σε συκοφαντικές κατηγορίες, διότι κάτι τέτοιο τον οδηγεί σε αυτοϋπονόμηση και τον αποδυναμώνει. Η πεποίθηση που διαπνέει τη σκέψη του αφηγητή των *Βασιλειών* επί του προκειμένου συνοψίζεται στο ότι οι συκοφάντες βλάπτουν σοβαρά τον βασιλέα και υπονομεύουν βαρύτατα την πορεία των υποθέσεων της αυτοκρατορίας, καθώς αποσκοπούν αποκλειστικά είτε στο να κερδίσουν την εύνοιά του είτε να αφανίσουν προσωπικούς τους αντιπάλους, προκειμένου να σφετεριστούν εν συνεχεία το κύρος και την πολιτική επιρροή εκείνων που κατέστρεψαν με τη συκοφαντική δράση τους⁵⁸. Ο αφηγητής των *Βασιλειών* παρατηρεί ότι οι συκοφάντες εκμεταλλεύονται κατά βάση δύο ζωτικές επιδιώξεις του βασιλέως: αφενός την πρόληψη και την επιτυχή καταστολή κάθε επιθετικής ενέργειας προερχόμενης από το εσωτερικό της αυτοκρατορίας εναντίον της εξουσίας του και αφετέρου τη διατήρηση του γένους του στον βασιλικό θώκο με τη μεταβίβαση της βασιλικής εξουσίας στους επιγόνους του. Στο πλαίσιο των επιδιώξεών του αυτών ο βασιλεύς, εάν είναι ευεπίφορος στην υιοθέτηση συκοφαντικών κατηγοριών, μπορεί να αναγορεύσει σε εχθρούς του πρόσωπα που στην πραγματικότητα τον αγαπούν και τον υπηρετούν με απόλυτη αφοσίωση. Εάν όμως συμβεί κάτι τέτοιο, θα ζημιώσει πολλαπλώς τον εαυτό του, καθώς θα αποδειχθεί αγνώμων έναντι αφοσιωμένων συνεργατών του, θα απολέσει τις πολύτιμες υπηρεσίες τους και θα αναβιβάσει στη διοικητική πυραμίδα πρόσωπα διεφθαρμένα και ανήθικα υπονομεύοντας ουσιαστικά τον ίδιο τον εαυτό. Εν κατακλείδι, εάν ο βασιλεύς παρασυρθεί σε τέτοιες συμπεριφορές, θα πλήξει ανεπανόρθωτα και τη δημόσια εικόνα του, καθώς δικαίως οι υπήκοοί του θα τον θεωρήσουν επικίνδυνα ευμετάβολο ως προς την κρίση και τις διαθέσεις του ακόμα και έναντι αποδεδειγμένα αφοσιωμένων κρατικών αξιωματούχων⁵⁹.

58. Γενέσιος, Γ', 3.56-61 (38).

59. Κατά τον αφηγητή των *Βασιλειών* το σφάλμα αυτό διέπραξε ο Θεόφιλος, ο οποίος παραπλανημένος από συκοφαντικές κατηγορίες θεώρησε ως εχθρό του τον Θεόφοβο, τον οποίον εν συνεχεία και θανάτωσε. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Γ', 7-8 (42-43). Κατά τον αφηγητή των *Βασιλειών* το δυναστικό αίσθημα του Θεοφίλου είχε εξελιχθεί σε εμμονή, σε τέτοιον μάλιστα βαθμό που τον οδηγούσε σε ακραίες και άδικες συμπεριφορές εναντίον εν δυνάμει ανταπαιτητών του θρόνου. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Γ', 9.20-27 (43-44) και Γ', 15 (49-50). Στο ίδιο σφάλμα υπέπεσε κατά τον αφηγητή και ο Μιχαήλ Γ',

Από την αφήγηση των *Βασιλειών* προκύπτει ότι ο φορέας της βασιλικής εξουσίας επιβάλλεται να διαχειρίζεται με σύνεση τα οικονομικά της αυτοκρατορίας και να σέβεται τον κρατικό πλούτο. Ως απαραίτητη προϋπόθεση για κάτι τέτοιο προβάλλεται ο πεπαιδευμένος χαρακτήρας του βασιλέως, ένεκα του οποίου εκείνος θα απέχει από κάθε πράξη που συνιστά ασυλλόγιστη σπατάλη και ασωτία και, ως εκ τούτου, θέτει σε κίνδυνο τα συμφέροντα της αυτοκρατορίας⁶⁰. Ο βασιλεύς θα πρέπει να

ο οποίος υιοθέτησε τις συκοφαντικές κατηγορίες του καίσαρα Βάρδα και έδωσε εντολή να δολοφονηθεί ο Θεόκτιστος. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Δ', 10 (63-64). Για τη δολοφονία του Θεοκτίστου βλ. P. KARLIN-HAYTER, *Études sur les deux histoires du règne de Michel III*, *Byz* 41 (1971), 452-496 (επ' αυτού 461-466). Η ροπή του Μιχαήλ Γ' στην υιοθέτηση συκοφαντικών κατηγοριών ένεκα του ανασφαλούς του χαρακτήρα προκύπτει με τρόπο αδιαμφισβήτητο και από την επιλογή του να καθαιρέσει και να υποβάλει σε μοναχική κουρά τη μητέρα του Θεοδώρα, επειδή φοβόταν ότι εκείνη απεργάζεται την ανατροπή του. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Δ', 11 (64). Για το ζήτημα της μοναχικής κουράς της Θεοδώρας βλ. KARLIN-HAYTER, *Études sur les deux histoires*, 469-474. Τέλος, η ρήξη μεταξύ του Μιχαήλ και του Βασιλείου Α', η οποία έληξε με τη δολοφονία του Μιχαήλ, κατά τον αφηγητή των *Βασιλειών* οφείλεται αποκλειστικά και μόνον στη δράση των συκοφαντών. Οι συκοφάντες *τρόπω παντὶ τὰ κατ' αὐτῶν ἀλλήλων ἐκμηχανώμενοι* ενέσπειραν μεταξύ του Μιχαήλ και του Βασιλείου το ζιζάνιο της καχυποψίας και της αντιπαλότητας *πρὸς διάλυσιν τῆς αὐτῶν ὁμοουσύσης ἀγάπης*. Σχετικά βλ. Γενέσιος, 28 (79-80). Σχετικά βλ. και ΒΑΣΙΛΙΔΟΥ, *Οι αποκλίσεις Γενεσίου και Συνέχειας Θεοφάνη*, 100-101. Για τη σχέση του Μιχαήλ Γ' με τον Βασίλειο Α' βλ. επίσης S. TOUGHER, *Michael III and Basil the Macedonian: Just good friends?*, στο: L. JAMES (ed.), *Desire and Denial in Byzantium*, Aldershot 1999, 149-158. Τις ολέθριες συνέπειες της δράσης των συκοφαντών δοκίμασε για άλλη μία φορά ο Βασίλειος Α', όταν πίστεψε τις συκοφαντικές κατηγορίες του Σανταβαρηνού περί της σχεδιαζόμενης δολοφονίας του από τον γιο του Λέοντα. Η συνομοσία αυτή του Σανταβαρηνού προκάλεσε σοβαρότατους κλυδωνισμούς στους κόλπους της βασιλικής οικογένειας και, εάν δεν είχε αποκαλυφθεί, θα είχε εκτρέψει την ιστορική διαδρομή της μακεδονικής δυναστείας με τρόπο μη αναστρέψιμο. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Δ', 29.5-14 (81).

60. Για κατασπατάληση του δημοσίου πλούτου εξαιτίας του απαίδευτου χαρακτήρα του κατηγορείται ρητώς ο Μιχαήλ Γ'. Ο αφηγητής των *Βασιλειών* μάλιστα φαίνεται πως υιοθετεί την άποψη ότι ένας από τους βασικούς λόγους που οδήγησαν τον Μιχαήλ Γ' στην καταστροφή ήταν η ασυλλόγιστη διασπάθιση του κρατικού πλούτου και μάλιστα σε ευτελείς ενασχολήσεις. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Δ', 11 (64). Στο σημείο αυτό παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον το γεγονός ότι ο αφηγητής επαινεί για τη χρηστή διαχείριση των οικονομικών της αυτοκρατορίας τόσο τον Θεόφιλο, όσο και τη Θεοδώρα. Επομένως, η ακαταλληλότητα του Μιχαήλ Γ' για το ύπατο αξίωμα αναδεικνύεται από τον αφηγητή

ταυτίζει το προσωπικό του συμφέρον με το συλλογικό και να απέχει από κάθε πράξη που κατατείνει στην αύξηση της ατομικής του περιουσίας και μπορεί να δημιουργήσει την υπόνοια στη σκέψη των υπηκόων του ότι εκείνος εκμεταλλεύεται την εξουσία του προς ίδιον όφελος⁶¹. Επιπλέον, ο φορέας της βασιλικής εξουσίας θα πρέπει να έχει την άμεση εποπτεία των δημοσιονομικών της αυτοκρατορίας και να παρακολουθεί τη διαδικασία είσπραξης των δημοσίων εσόδων, ούτως ώστε αφενός να εξασφαλίζει την κάλυψη των κρατικών δαπανών (αμυντικές δαπάνες, μισθοδοσία κρατικού μηχανισμού κ.λπ.) και των βασικών λειτουργιών του κράτους προνοίας⁶² και αφετέρου να είναι βέβαιος ότι εφαρμόζεται

των *Βασιλειών*, καθώς εκείνος σε έναν ζωτικό τομέα των καθηκόντων του υστερούσε εμφανώς έναντι ακόμα και της μητέρας του. Γενικά για τις αντιλήψεις των Βυζαντινών για την άσκηση εξουσίας από γυναίκα βλ. R. HIESTAND, Irene basileus –Die Frau als Herrscherin im Mittelalter, στο: H. HECKER (ed.), *Der Herrscher, Leitbild und Abbild im Mittelalter und Renaissance*, Düsseldorf 1990, 260, 263, 268. Κ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ – ΕΙΡ. ΧΡΗΣΤΟΥ, Οι αντιλήψεις των Βυζαντινών για την άσκηση εξουσίας από γυναίκες (780-1056), *Σύμμεικτα* 13 (1999), 49-66. L. GARLAND, *Byzantine Empresses. Women and Power in Byzantium A.D. 527-1204*, London-New York, 1999. J. HERRIN, *Γυναίκες στην πορφύρα. Ηγεμόνες του μεσαιωνικού βυζαντίου* (μτφ. Α. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ), Αθήνα 2002. C. PAIDAS, Issues of social gender in Nikephoros Bryennios Ὕλη Ἱστοριῶν, *BZ* 101/2 (2008), 737-749 (επί του προκειμένου 740-744, όπου παρατίθεται και επιπλέον βιβλιογραφία για τον ρόλο της γυναίκας στη βυζαντινή κοινωνία).

61. Γενέσιος, Γ', 20 (53). Ο αφηγητής επαινεί για τον λόγο αυτόν τον Θεόφιλο, ο οποίος έδωσε εντολή να πυρποληθεί ένα εμπορικό πλοίο που πληροφορήθηκε ότι ανήκε στην αυγούστα Θεοδώρα, ακριβώς επειδή θεωρούσε ότι η ενασχόληση του ιδίου ή και της αυτοκράτειρας με οικονομικές δραστηριότητες που αποσκοπούσαν σε ίδιον όφελος θα μπορούσε να εγείρει ζήτημα εντιμότητας και να θέσει υπό αμφισβήτηση την ανιδιοτελή πρόνοιά του για τους υπηκόους του. Ωστόσο, επιβάλλεται να διευκρινιστεί ότι ο τρόπος, με τον οποίον παρουσιάζεται το εν λόγω περιστατικό, καθιστά σαφές ότι αποκλειστική πρόθεση του αφηγητή των *Βασιλειών* είναι να εξάρει την ανιδιοτέλεια και τον υπερβάλλοντα ζήλο του Θεοφίλου και επ' ουδενί να προσάψει κάποια μομφή στη Θεοδώρα, καθώς από πουθενά δεν προκύπτει ότι εκείνη είχε προβεί σε κάποια έκνομη ή ηθικά επίμεμπτη πράξη. Για το περιστατικό αυτό βλ. και Α. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, Βίος τῆς αυτοκράτειρας Θεοδώρας (*BHG* 1731), *Σύμμεικτα* 5 (1983), 249-285 (συγκεκριμένα 251, υποσ. 3), και Μ. ΓΕΡΟΥΜΑΤΟΥ, *Αγορές, έμποροι και εμπόριο στο Βυζάντιο (9ος-12ος αι.)*, Αθήνα 2008, 229-230.

62. Ο αφηγητής των *Βασιλειών* εξυμνεί τον Βασίλειο Α', ο οποίος απεδείκνυε εμπράκτως το ουσιαστικό ενδιαφέρον του για τους υπηκόους του και τα φιλάνθρωπα αισθήματά του για εκείνους με την ίδρυση νοσοκομείων, γηροκομείων και πτωχοκομείων. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Δ', 41. 17-19 (90).

ένα δίκαιο σύστημα κατανομής των δημοσιονομικών βαρών στους υπηκόους της αυτοκρατορίας⁶³.

Ολοκληρώνοντας, οι ηγεμονικές αρετές που εξαίρονται ήδη από το προοίμιο των *Βασιλειών* είναι η σοφία, η φιλοκαλία και η λογιότητα⁶⁴. Ακολούθως, αξιολογείται ως θετικό στοιχείο στην πολιτεία ενός ηγεμόνος το να ενδιαφέρεται και να μεριμνά για την πνευματική και πολιτιστική εξύψωση των υπηκόων του⁶⁵. Επιπλέον, ο φορέας της βασιλικής εξουσίας θα πρέπει να διακρίνεται για την αξιοπιστία και την ανιδιοτέλειά του⁶⁶,

63. Για τη χρηστή διαχείριση των δημοσιονομικών της αυτοκρατορίας επαινείται ο Βασίλειος Α΄, ο οποίος κατά τον αφηγητή των *Βασιλειών* σεβόταν τον δημόσιο πλούτο και λάμβανε κάθε πρόνοια για τη δημοσιονομική σταθερότητα της αυτοκρατορίας, εν αντιθέσει με τον Μιχαήλ Γ΄ που καταδαπανούσε τον κρατικό πλούτο με τον πλέον απερίσκεπτο τρόπο. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Δ΄, 38 (88-89).

64. Ο αφηγητής εξυμνεί τον Κωνσταντίνο Ζ΄ Πορφυρογέννητο για τη φιλοκαλία και τη λογιότητα που τον διέκριναν. Ταυτοχρόνως, μνημονεύει τη σοφία του Λέοντος Σ΄ του Σοφού, η οποία του προσέφερε την υστεροφημία. Σχετικά βλ. Γενέσιος, “Προοίμιον”, 15-17 (3).

65. Επί τη βάση αυτή, ο καίσαρας Βάρδας επικροτείται για την ίδρυση του πανεπιστημίου της Μαγναύρας. Ωστόσο, ο αφηγητής των *Βασιλειών* με μεγάλη επιμέλεια και υπηρετώντας τη φιλομακεδονική προπαγάνδα φροντίζει, ώστε η πνευματική αυτή επιτυχία να μην «πιστωθεί» ούτε στο ελάχιστο στον Μιχαήλ Γ΄. Ακριβώς για τον λόγο αυτόν ο Μιχαήλ Γ΄ παρουσιάζεται ως παντελώς αδιάφορος για την οργάνωση και τη λειτουργία του πανεπιστημίου της Μαγναύρας, ενώ αμελεί τα σοβαρότατα καθήκοντά του για να απολαμβάνει δημόσια θεάματα (αγώνες ιπποδρομίας) και να συμμετέχει σε ευτελείς διασκέδασεις. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Δ΄, 17.53-66 (69-70). Για το ζήτημα των θεατρικών δρωμένων και των ιπποδρομιών βλ. P. KARLIN-HAYTER, *Imperial charioteers seen by the senate or by the plebs*, *Byz* 57 (1987), 326-335.

66. Στην αφήγηση των *Βασιλειών* ο Λέων Ε΄ επικρίνεται σε ηθικό επίπεδο για την απόφασή του να εγκαταλείψει μόνον του στη μάχη κατά του Κρούμου τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Α΄. Η επιλογή αυτή του Λέοντος, ο οποίος τότε δεν είχε ανέλθει ακόμα στον θρόνο, δεν ήταν συνέπεια δειλίας, καθώς εν συνεχεία ο αφηγητής των *Βασιλειών* επαινεί τον Λέοντα τόσο για το ανδρείο του φρόνημα όσο και για τις στρατηγικές του γνώσεις, αρετές που εκείνος απέδειξε, όταν επετέθη μόνος του κατά των Βουλγάρων, προκειμένου να δοξαστεί ο ίδιος. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Α΄, 1.23-27 (3-4) και Α΄, 2 (4). Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημανθεί ότι ο αφηγητής των *Βασιλειών* εξ αρχής σπεύδει να προκαταλάβει την κρίση του *αποδέκτη της αφήγησης* του αναφορικά με την αποτίμηση της βασιλείας του Λέοντος Ε΄, τον οποίον ρητώς χαρακτηρίζει τύραννο, χωρίς προηγουμένως να έχει εκθέσει, έστω και ακροθιγώς, τις επιλογές και τη δράση εκείνου στον δημόσιο βίο της αυτοκρατορίας. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Α΄, 4.70 (5).

αλλά και να εμφορείται από αγάπη και πραότητα προς τους υπηκόους του, καθώς με τις αρετές αυτές θα κερδίσει την αγάπη και την αφοσίωσή τους⁶⁷. Αρετές που αρμολίζουν κατ' εξοχήν στον φορέα της βασιλικής εξουσίας, καθώς τον καθιστούν άξιο θαυμασμού και τον κάνουν να προσομοιάζει στους μυθικούς ήρωες, είναι και η σωματική ρώμη, το ανδρείο φρόνημα και το κάλλος⁶⁸. Διερευνώντας *ex contrario* τις ηθικές αρετές που συνθέτουν την εικόνα του ιδανικού ηγεμόνος, ο αφηγητής των *Βασιλειών* στηλιτεύει την τραχύτητα στη συμπεριφορά, την αγένεια, καθώς και την αστάθεια του χαρακτήρα, η οποία εκδηλώνεται με αντιφατικές επιλογές σε σοβαρά πολιτικά και θρησκευτικά ζητήματα⁶⁹.

67. Τις αρετές αυτές αναγνωρίζει ο αφηγητής στο πρόσωπο του Θεοφίλου. Η αγάπη και η πραότητα που εκείνος επέδειξε κατά την περίοδο της βασιλείας του, πάντα κατά τον αφηγητή, οδήγησε στον ανυπόκριτο θρήνο το σύνολο των παρισταμένων (συγκλητικών, κρατικών αξιωματούχων και απλών πολιτών) στη Μαγναύρα, όταν εκείνος στα πρόθυρα του θανάτου τους απευθύνθηκε για τελευταία φορά και τους διακοίνωσε την πολιτική του διαθήκη. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Γ', 18.60-68 (52). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλεί το γεγονός ότι στην αφήγηση των *Βασιλειών* εντοπίζονται ρητές αναφορές στην αγάπη ενός τουλάχιστον μέρους των υπηκόων της αυτοκρατορίας, καθώς και εξεχόντων αξιωματούχων όπως του Πετρωνά, στην αγάπη που εκείνοι έτρεφαν προς τον Μιχαήλ Γ'. Ενδεικτικά βλ. Γενέσιος, Δ', 15.80-93 (67). Το στοιχείο αυτό συνιστά ένα από τα μεγαλύτερα «ατοπήματα» του αφηγητή ως προς τους φιλομακεδονικούς προπαγανδιστικούς στόχους που έπρεπε να υπηρετήσει. Ωστόσο, ίσως οι αναφορές αυτές να αποσκοπούν στο να προσδώσουν το «τεκμήριο» της αντικειμενικότητας στην αφήγηση, την ίδια στιγμή που ο Μιχαήλ Γ' έχει στιγματιστεί από πλήθος βαρέων ελαττωμάτων.

68. Αξίζει να σημειωθεί ότι αυτές ακριβώς οι αρετές (κυρίως μάλιστα η σωματική ρώμη, το ανδρείο φρόνημα και οι απαράμιλλες επιδόσεις σε κάθε δοκιμασία που απαιτούσε δύναμη και επιδεξιότητα) κατέστησαν τον νεαρό Βασίλειο Α' άξιο της προσοχής επιφανών προσώπων κατά την έλευσή του στη Βασιλεύουσα και του «άνοιξαν τον δρόμο» προς τον θρόνο. Σχετικά βλ. και E. KISLINGER, *Der junge Basileios I. und die Bulgaren*, *JÖB* 30 (1981), 146-150. Ο παραλληλισμός του από τον αφηγητή με τους ομηρικούς βασιλείς και με μυθικά πρόσωπα αποσκοπεί ακριβώς στο να καταδείξει την απαράμιλλη δύναμή του, η οποία σε συνδυασμό με την ανδρεία του προκαλούσε τον θαυμασμό όλων. Η ενασχόληση μάλιστα του Βασιλείου με το κυνήγι και με διάφορα άλλα αθλήματα, τα οποία ουσιαστικά αποτελούσαν εξάσκηση των πολεμικών του αρετών κατά τις περιόδους της ειρήνης, τον διαφοροποιούν πλήρως σε ακόμα έναν τομέα από τον Μιχαήλ Γ', ο οποίος στο μεγαλύτερο μέρος της αφήγησης των *Βασιλειών* φέρεται να ασχολείται σχεδόν αποκλειστικά με αρματοδρομίες. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Δ', 26.21-30 (78) και Δ', 39-40 (89-90).

69. Αυτή ακριβώς είναι και η βασική κατηγορία που προσάπτεται από τον αφηγητή

Επιπλέον, ο αφηγητής των *Βασιλειών* θεωρεί ανάρμοστο εκ μέρους του φορέα της βασιλικής εξουσίας το να προβαίνει σε ενέργειες που φανερώνουν υπεροψία, ακόμα και αν η υπεροπτική αυτή συμπεριφορά οφείλεται στην εκτέλεση πράξεων που πιστοποιούν το ενδιαφέρον του για την ασφάλεια της αυτοκρατορίας⁷⁰. Καταλήγοντας, ο αφηγητής των *Βασιλειών* υιοθετεί την αντίληψη των θεωρητικών της βυζαντινής πολιτικής σκέψης και αναγνωρίζει ως ηγεμονική αρετή την ταχύτητα δράσης εκ μέρους του βασιλέως, εφόσον βεβαίως έχει προηγηθεί η εξέταση και ανάλυση όλων των σχετικών δεδομένων με την απαιτούμενη προσοχή και περίσκεψη⁷¹.

Με βάση την ανάλυση που προηγήθηκε προκύπτουν τα εξής συμπεράσματα:

1) Σε όλους τους σκιαγραφούμενους αυτοκράτορες αναγνωρίζονται αρετές, αδυναμίες και ελαττώματα, καθώς ο αφηγητής των *Βασιλειών* επιχειρεί με τον τρόπο αυτόν να προσδώσει στην αφήγησή του το τεκμήριο της αντικειμενικότητας. Ο Λέων Ε΄ προβάλλεται ως η προσωποποίηση του εκφυλισμένου ηγεμόνος λόγω της θρησκευτικής του πολιτικής, αλλά του αναγνωρίζονται στρατηγικές και πολιτικές αρετές⁷². Ο Μιχαήλ Β΄ επικρίνεται για τις παλινδρομήσεις στη θρησκευτική του πολιτική, αλλά επαινείται για τις επιδόσεις του στη διαχείριση εσωτερικών κρίσεων

των *Βασιλειών* στον Μιχαήλ Β΄ κυρίως για την κάθε άλλο παρά αταλάντευτη στάση του στην εικονομαχική έριδα. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Β΄, 14 (35).

70. Γενέσιος, Γ΄, 20.83-87 (53). Ο αφηγητής των *Βασιλειών* αποδίδει την κατηγορία της υπεροψίας στον Θεόφιλο (*ὑπερόψους ἦν*), επειδή ύστερα από την ανακαίνιση και ενίσχυση των τειχών της Βασιλεύουσας ανέγραψε πάνω σε αυτά το όνομά του. Η κρίση αυτή του αφηγητή, η οποία θα μπορούσε να ερμηνευτεί και ως άτεχνη χρήση των πηγών του, πιθανότατα οφείλεται στην πρόθεσή του να μειώσει το ενδιαφέρον που επεδείκνυε ο Θεόφιλος για τη θωράκιση της αυτοκρατορίας –ενδιαφέρον που σε αρκετά σημεία αναγνωρίζει ρητώς και ο ίδιος ο αφηγητής– ακριβώς επειδή στην αφηγηματική του εικόνα έπρεπε εντέλει να υπερτερούν τα μειονεκτήματα έναντι των προτερημάτων.

71. Στο πλαίσιο αυτό ο αφηγητής των *Βασιλειών* επαινεί την αυτοκράτειρα Θεοδώρα για τη στάση της στο ζήτημα της εικονομαχίας και την υποδειγματική και άνευ χρονοτριβής διευθέτηση του σοβαρότατου αυτού προβλήματος, το οποίο προκάλεσε ισχυρότατους κλυδωνισμούς στους κόλπους της αυτοκρατορίας. Σχετικά βλ. Γενέσιος, Δ΄, 3.81-82 (57).

72. Πολύ ενδιαφέρουσα είναι η αντιπαράβολή χωρίων των *Βασιλειών* και της *Συνέχειας του Θεοφάνη* από τον ΚΑΖΗΔΑΝ, *A History of Byzantine Literature (850-1000)*, 144-152, από την οποία προκύπτει η διαφορετική θεώρηση του Γενεσίου.

και στην αντιμετώπιση των εξωτερικών εχθρών της αυτοκρατορίας⁷³. Ο Θεόφιλος στηλιτεύεται για τις οικονομολογικές του πεποιθήσεις, αλλά κατά τα λοιπά οι επιδόσεις του σε όλους τους τομείς αποτιμώνται θετικά⁷⁴. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι το μόνο πρόσωπο, εξαιρουμένου φυσικά του Βασιλείου Α΄, που δεν στιγματίζεται από κάποιο ελάττωμα ανάρμοστο προς το βασιλικό αξίωμα είναι η αυγούστα Θεοδώρα⁷⁵ προφανώς ένεκα της απόφασής της να αποκαταστήσει τις εικόνες. Η θετική αυτή αποτίμηση της Θεοδώρας αφηγηματικά λειτουργεί ως υπόβαθρο για την ανάδειξη των αδυναμιών του Μιχαήλ Γ΄⁷⁶. Παράλληλα, όμως, η απολύτως αρνητική σκιαγράφηση του καίσαρα Βάρδα αφηγηματικά «απαλλάσσει» τον Μιχαήλ Γ΄ από πολλές κατηγορίες και τον καθιστά συμπαθέστερο σε σχέση με τον *Βίο Βασιλείου* και τη *Συνέχεια του Θεοφάνη* στον αποδέκτη της αφήγησης⁷⁷.

2) Η σοβαρότερη απόκλιση από το βασιλικό ιδεώδες είναι η εκτροπή του φορέα της βασιλικής εξουσίας από την οδό της ευσέβειας και η διασάλευση της εκκλησιαστικής ειρήνης. Έπονται η αδυναμία προάσπισης της ασφάλειας της αυτοκρατορίας, η αναποτελεσματικότητα ως προς τη διαφύλαξη της κοινωνικής συνοχής και η ανεπάρκεια ως προς την ορθή διαχείριση των οικονομικών του κράτους.

73. Γενικά για τον Μιχαήλ Β΄ βλ. BARIŠIĆ, *Les sources de Génesios et du Continuateur de Théophane*, 257-271· *ODB*, vol. 2, 1363.

74. Για τον Θεόφιλο βλ. γενικά J. ROSSER, *Theophilus (828-842)*, *Βυζαντινά* 3 (1983), 37-56· A. MARKOPOULOS, *The rehabilitation of the emperor Theophilus*, στο: L. BRUBAKER (ed.), *Byzantium in the ninth century: Dead or alive*, Aldershot 1998, 37-49· *ODB*, vol. 3, 2066· J. SIGNES CODOÑER, *The emperor Theophilus and the East, 829-842. Court and frontier in Byzantium during the last phase of Iconoclasm* [Birmingham Byzantine and Ottoman Studies, 13], Farnham 2014· παράλληλα με τη μονογραφία του SIGNES CODOÑER βλ. το πολύ ενδιαφέρον βιβλιοκριτικό δοκίμιο του T. LOUNGHIS, *Review article*, *Βυζ Συμ* 25 (2015), 237-260. Για την εικόνα του Θεοφίλου στη *Συνέχεια του Θεοφάνη* βλ. JENKINS, *The Classical Background of the Scriptores post Theophanem*, 17-18.

75. Παράλληλα, βλ. στο παρόν σ. 236, υποσ. 59. Γενικά για την αυτοκράτειρα Θεοδώρα βλ. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Βίος της αυτοκράτειρας Θεοδώρας*, 249-285· *ODB*, vol. 3, 2037-2038· HERRIN, *Γυναίκες στην πορφύρα*, 373-476.

76. Για την εικόνα του Μιχαήλ Γ΄ και τη στάση της φιλομακεδονικής γραμματείας έναντι εκείνου βλ. στο παρόν σ. 219, υποσ. 18.

77. Για το ζήτημα αυτό βλ. και ΒΛΥΣΙΔΟΥ, *Οι αποκλίσεις Γενεσίου και Συνέχειας Θεοφάνη*, 98-99.

3) Ο Μιχαήλ Γ΄ σκιαγραφείται ως ανεπαρκής για το βασιλικό αξίωμα κυρίως ένεκα της ανίσχυρης προσωπικότητάς του, όχι όμως και ως απάνθρωπος ή ως αμελής για την ασφάλεια της αυτοκρατορίας. Ο Βασίλειος Α΄ σκιαγραφείται ως υποδειγματικός ηγεμών, καθώς κοσμεύεται από το σύνολο των ηγεμονικών αρετών και δεν βαρύνεται από κανένα πάθος⁷⁸.

4) Πρόθεση του αφηγητή των *Βασιλειών* αναμφίβολα είναι η προβολή της φιλομακεδονικής προπαγάνδας⁷⁹. Αυτό, ωστόσο, επιχειρεί να το επιτύχει όχι αμαυρώνοντας εν συνόλω την εικόνα του Μιχαήλ Γ΄⁸⁰, αλλά προβάλλοντας την αδιαμφισβήτητη υπεροχή του Βασιλείου Α΄ έναντι του τελευταίου εξ Αμορίου αυτοκράτορος ως προς τις ηγεμονικές του αρετές. Ο Βασίλειος Α΄ απαλλάσσεται από το άγος της μαιφονίας όχι μέσω της προβολής της ως απαραίτητης για τη διάσωση της αυτοκρατορίας από έναν επικίνδυνο βασιλέα, αλλά μέσω της απόδοσης της πράξης αυτής σε άλλα πρόσωπα, τα οποία ήταν ηθικά διεφθαρμένα και αυτενεργούσαν. Άραγε αυτό οφείλεται στην αδυναμία του Γενεσίου να κατανοήσει τον ακρογωνιαίο λίθο της φιλομακεδονικής προπαγάνδας, στην επιλογή μιας

78. Γενικά για την εικόνα του Βασιλείου Α΄ βλ. A. VOGT, *Basile Ier empereur de Byzance (867-886) et la civilisation Byzantine à la fin du IXe siècle*, Paris 1908 (ανατύπωση New York 1972)· N. ADONTZ, La portée historique de l'oraison funèbre de Basile I par son fils Léon VI le Sage, *Byz* 8 (1933), 502-508· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, L'âge et l'origine de l'empereur Basile Ier (867-886), *Byz* 8 (1933), 475-500, και *Byz* 9 (1934), 223-260· G. MORAVCSIK, Sagen und Legenden über Kaiser Basileios I., *DOP* 15 (1961), 59-126· I. ŠEVČENKO, La biographie de l'empereur Basile Ier, στο: A. GUILLOU (ed.), *La civiltà Bizantina dal IX all'XI secolo, aspetti e problemi*, Bari 1978, 91-127· KISLINGER, Der junge Basileios I., 137-150· Π. Α. ΑΓΑΠΗΤΟΣ, Ἡ εἰκόνα τοῦ αὐτοκράτορα Βασιλείου Α΄, 285-322· Β. Ν. ΒΛΥΣΙΔΟΥ, Ἐξωτερικὴ πολιτικὴ καὶ ἐσωτερικὲς ἀντιδράσεις τὴν ἐποχὴ τοῦ Βασιλείου Α΄. Ἔρευνες γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τῶν ἀντιπολιτευτικῶν τάσεων στὰ χρόνια 867-886, Αθήνα 1991, passim· Α. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, An anonymous laudatory poem in honour of Basil I, *DOP* 46 (1992), 225-232· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Constantine the Great in Macedonian historiography: models and approaches, στο: P. MAGDALINO (ed.) *New Constantines. The Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th-13th Centuries* [Society for the Promotion of Byzantine Studies, Publications, 2], Aldershot 1994, 159-170.

79. Για τον πολιτικό στόχο των *Βασιλειών* και της *Συνέχειας του Θεοφάνη* βλ. ΒΛΥΣΙΔΟΥ, Οι αποκλίσεις Γενεσίου και Συνέχειας Θεοφάνη, 76.

80. Στην άποψη αυτή καταλήγει και η ΒΛΥΣΙΔΟΥ, Οι αποκλίσεις Γενεσίου και Συνέχειας Θεοφάνη, 79-80, 83, 94-95, 96, 99, 101-103.

διαφορετικής προσέγγισης και ερμηνείας των ιστορικών γεγονότων εκ μέρους του⁸¹, η οποία όμως δεν ήταν επαρκής για να ικανοποιήσει τους πολιτικούς στόχους του Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογεννήτου, ή στην υποσυνείδητη απροθυμία του να συμπράξει σε μία ιστορική αδικία;

81. Υπέρ αυτής της άποψης φαίνεται ότι κλίνουν τόσο η ΒΛΥΣΙΔΟΥ, *Οι αποκλίσεις Γενεσίου και Συνέχειας Θεοφάνη*, 101-103, όσο και ο ΚΑΡΠΙΟΖΗΣ, *Βυζαντινοί Ιστορικοί και Χρονογράφοι*, 332-333.

THE THEORETICAL ROYAL MODEL IN THE HISTORICAL WORK OF JOSEPH
GENESIOS *ON THE REIGNS OF THE EMPERORS*

The historical work *On the reigns of the emperors* of Joseph Genesios holds a prominent place among the writings that shaped and displayed the pro Macedonian propaganda, which intended to mar the image of the emperor Michael III and idealize the founder of the Macedonian dynasty Basil I. In the framework of the present study the theoretical royal model that emerges from the narrative *On the reigns of the emperors* is explored and analyzed. Detecting the royal model and demonstrating the political thought it expresses, constitute the key parameters in order, on the one hand, to comprehend the method that Genesios uses to fully exploit his sources, and on the other hand, to evaluate Genesios as a historian and as a political thinker both by his contemporaries and the recipients of his narrative nowadays.

OLGA KARAGIORGOU – PANTELIS CHARALAMPAKIS – CHRISTOS MALATRAS

STATE OFFICIALS IN THE *THEMES* OF OPSIKION, THE ANATOLIKOI AND THE KIBYRRAIOTAI: NEW AND RECENTLY REVISITED SIGILLOGRAPHIC EVIDENCE

The research project entitled *Towards an institutional and social history of Byzantine Asia Minor on the evidence of seals and other sources (7th - 13th centuries)* (abbreviated as *SigCorpByzAMthemes*; project's code 4492) was one of the 180 projects (among 1622 submitted research proposals) to receive financial help of the amount of 200,000 Euros in the framework of the ARISTEIA II (Excellence Award) Program, which is co-financed by the European Social Fund and Greek National Funds as part of the Operational Program "Education and Lifelong Learning" of the National Strategic Reference Framework (NSRF) 2007-2013. The project was carried out at the Academy of Athens (Research Centre for Byzantine and Post-Byzantine Art, KEBMT) over a period of 21 months (February 2014 to October 2015) by a team of seven, including the Principal Investigator (Olga Karagiorgou, Assistant Researcher at the KEBMT), three postdoctoral researchers (Pantelis Charalampakis, Christos Malatras, Tolga Uyar), a doctoral student (Angelos Kyriakos) and two members of supporting staff: an expert in Museum Studies (Nikos Androutsopoulos) and a Librarian (Mary Maznoki).

The aim of the project was to look afresh at the institutional and social history of Byzantine Asia Minor using as main research tool reliable and well-dated prosopographic lists of all the state officials once active in the *themes* of Opsikion, the Anatolikoi and the Kibyrraiotai. The extent of our research was determined by the project's strict timetable, while our choice of these three *themes* was based on their geographical affinity (they occupy the Aegean coast of Asia Minor) and on the fact that they are among the earliest *themes* to be created in Asia Minor (Table I). The compilation

of these prosopographic lists was based mostly, as was to be expected, on sigillographic evidence, duly complemented by relevant references in literary and other non-sigillographic sources. In order to safeguard the validity of the expected results, the ARISTEIA II-4492 project targeted specifically lead seals (*μολυβδόβουλλα*) whose legends included the words Ὀφικίου, Ἀνατολικῶν or Κιβυρραιωτῶν¹. All the known published and unpublished lead seals issued by officers serving in one of the three aforementioned *themes* were subsequently studied in depth in order to establish the exact number of the represented individuals, the used boulloteria (*βουλλωτήρια*) and the struck seals. These results were then complemented with similar references in other sources, allowing thus the classification of all the attested state officials in chronological order *per theme* and *thematic* office. The resulting prosopographic lists offer, thus, for the first time, a reliable and well-dated research tool, useful in any future study related to the institutional, prosopographic and social history of this region.

In the course of the team's intensive work since mid-May 2014 (when the six members of the ARISTEIA II-4492 team were officially signed on for the project), a significant number of relevant *thematic* seals, either published, semi-published or unpublished, were put together. These were collected during the careful indexing of sigillographic publications (excavation reports, studies on state or private collections, exhibition, auction and sales catalogues), the personal communication with colleagues who have generously shared with us information and photographic material on previously unknown specimens and the first-hand inspection of various sigillographic collections. Particularly beneficial to our project were the research visits of team members to the Athens Numismatic Museum, the Dumbarton Oaks, the Staatliche Münzsammlung in Munich, the Hermitage in St. Petersburg, as well as the Bibliothèque nationale de France (BnF) and the Institut français d'études byzantines (IFEB) in Paris². The total number of the so far collected

1. The term "seal" is used here in its conventional use in the English language, i.e. to denote the stamped object, rather than the sealing implement.

2. The valuable help that we received during our research from a number of colleagues is duly acknowledged in the Project's website: *TAKTIKON* (ed. 2015). In what concerns the sigillographic material presented in this article, we wish to express our sincere thanks specifically to (in alphabetical order): Gert Boersema (Netherlands), Maria Campagnolo-Pothitou (Musée d'art et d'histoire de Genève), Solon Charalambous (Director of the

μολυβδόβουλλα relevant to the project is 646, representing 468 officials who once served in the *themes* of Opsikion, the Anatolikai and the Kibyrraiotai. All this material, including a number of important remarks made by the research team in what concerns the reading of the legends of these seals, their date and the identification of their owner, are presented in the project's official website entitled *TAKTIKON* (ed. 2015) (Table II)³.

In what follows, we wish to present a total of 24 seals, all but one directly relevant to the ARISTEIA II-4492 project, which were detected during our research (Table III). These include unpublished specimens, seals that have been simply mentioned (but not properly published) in previous literature and specimens that have received incomplete or erroneous editions, so far. The seals are arranged per *theme* chronologically (in ascending order), following the geographical location of the areas under discussion from north to south (i.e. Opsikion, Anatolikai, Kibyrraiotai).

The headline in bold offers the name, title(s), office(s) and area of jurisdiction of the owner of the seal and the proposed date for the specimen under examination. Immediately thereafter follows the unique Prosopographic Number (PN_) assigned to the owner of this specific seal in the *TAKTIKON* (ed. 2015) database. It should be noted that the Arabic numerals following the PN have been allocated according to a very specific scheme: for the state officials that have been identified within the *theme* of Opsikion we have reserved the numbers 501-1000, while for the state officials identified within the *themes* of the Anatolikai and the Kibyrraiotai, the numbers 1001-1500 and 1501-2000, respectively. The numbers 1-500 have already been allocated to the state officials active in the *theme* of Hellas, since the relevant work on the prosopography and administrative structure

Museum of the Pancyprrian Gymnasium), Jean-Claude Cheynet (Université de Paris IV), Basil Demetriadi and Patricia Felch (Athens), Kay Ehling (Staatliche Münzsammlung, Munich), Michael Fantaros (Museum of the Pancyprrian Gymnasium), Georgios Kakavas (Director of the Athens Numismatic Museum), Dr. Vassa Kontouma (IFEB), Yorika Nikolaou (Athens Numismatic Museum), Jonathan Shea (Dumbarton Oaks) and Elena Stepanova (Hermitage).

3. The *TAKTIKON* (ed. 2015) website was all along conceived and intended to serve as an Open Access database. At this point, all the entries of the *TAKTIKON* (ed. 2015) are being checked against possible oversights that may have occurred during the digitization of the data. As soon as this control is concluded, the *TAKTIKON* (ed. 2015) will be launched as an open-access database.

of this *theme*, which has been undertaken long ago by Olga Karagiorgou, the Principal Investigator of the ARISTEIA II-4492 project, has served as a model for the methodology that was adopted in the collection, study and presentation of the sigillographic material pertaining to officials active in the three Asia Minor *themes* under discussion⁴. Thus, for example, the PN_101 indicates immediately that the official in question (in this specific instance Petros Serblias) was first encountered during our research on the *theme* of Hellas, where he served as krites (of Hellas and Peloponnesos). When the same official was encountered again as krites of the Opsikion, he naturally retained his unique PN number (PN_101). The seals under examination that attest to the existence of a certain official are placed next to his unique PN number, separated from it by a slash (/). Every seal included in the *TAKTIKON* (ed. 2015) database is designated by a conventional (as well as convenient, in our view) format that includes an abbreviation of the relevant *theme* (HELLAS for Ἑλλάδος, OPS for Ὀψίκιον, ANAT for Ἀνατολικῶν, KIB for Κιβυρραιωτῶν), an underscore and an Arabic number that the seal received as soon as it entered our database of the specific *theme*. The afore-mentioned Petros Serblias, for example (PN_101), is attested by HELLAS_44, HELLAS_45 and HELLAS_46 (these being the three, so far, known seals that he struck while serving in the *theme* of Hellas), as well as by OPS_18 and OPS_19, which are the seals that he struck while serving in Opsikion. We believe that the afore-mentioned system, which connects a specific official (whether Anonymus or not) with a unique PN number and specific seals that he struck while active in the *thematic* administration, serves ideally the prosopographic intentions of the *TAKTIKON*, especially because of its flexibility: more *thematic* officials (indicated by a unique PN)

4. On the work concerning the *theme* of Hellas (scope, methodology, expected results) and the value of a project that would implement a similar methodology on other Byzantine *themes*, see O. KARAGIORGOU, *Byzantine themes and sigillography*, *BSI* 67 (2009), 24-31, as well as the same author's progress reports published in *The Program and Abstracts of the Communications of the 27th Symposium of the Christian Archaeological Society* (Athens, 11-13 May, 2007), 43-44 and *The Program and Abstracts of the Communications of the 26th Symposium of the Christian Archaeological Society* (Athens, 12-14 May, 2006), 34-35. Two more progress reports on this work were presented at the 10th International Symposium of Byzantine Sigillography (Ioannina, 1-3 October, 2009) and at the 46th Spring Symposium of Byzantine Studies (Birmingham, U.K., 23-25 March, 2013).

and more seals (indicated also by a unique number preceded by HELLAS, OPS, ANAT, KIB, etc.) may be easily added or deleted from the *TAKTIKON* database according to the needs of future research. This is why the project's database is followed by the year of its edition. Thus, *TAKTIKON* (ed. 2015) shows the present state of research, but the year of edition will naturally change accordingly when major editorial changes (including the addition of material on more *themes*) are added in the future (this will show on the cover page of the project's website). Such a system is also meant to facilitate references to the *TAKTIKON*. Thus, the scholar who wishes to refer to a specific individual or a seal included in the *TAKTIKON* should use the following scheme: *TAKTIKON* (ed. 2015): PN_101 (for an individual) or *TAKTIKON* (ed. 2015): OPS_132 (for a seal).

Since one of the major contributions of this project is the very detailed study of the prosopography of a targeted social group, namely the *thematic* officials, the *TAKTIKON* is bound to converse with other major and more general prosopography projects, such as the *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit (PmbZ)*, *The Prosopography of the Byzantine World (PBW)* and the *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit (PLP)*⁵. This is why in the present article, immediately below the *TAKTIKON* (ed. 2015) PN number, we offer (if available) the counterpart entry in the afore-mentioned prosopography projects. Thereafter follows information on the present location of the seal under discussion, its general outlook (measurements, state of preservation) and publication record⁶. Under the heading "Parallel specimens" we list other seals of this official that present

5. On PLP and PmbZ see the Bibliographic Abbreviations of *Byzantina Symmeikta*. On PBW, and the other abbreviations used in this article for works cited more than once, which follow the reference system adopted in the *TAKTIKON*, see the Bibliographic Abbreviations at the end of this study. According to this system, all abbreviations [made of the name(s) of the author(s) and/or an indicative word(s) from the book's/article's title] are followed by the publication year (in brackets), in order to offer to the user of the *TAKTIKON* (and consequently to the reader of the present article) an overview of the publishing history of the specimen under examination in chronological order. The authors are greatly indebted to the editors of the *Byzantina Symmeikta* for allowing, by exception to their rules, the use in this study of the *TAKTIKON* abbreviation system.

6. Under measurements we have tried to record (depending on the availability of data) the specimen's diameter (D) (total and field), thickness (Th) and weight (W).

him with the exact same title(s) and office(s) and we make a conscious effort to distinguish whether these seals were struck by the same or a different boulloterion. The boulloteria are designated by the letters BL followed by an underscore, the unique PN number assigned to the official in question, a dot and the number of the boulloterion, i.e. 1, 2, 3, etc. A telling example is offered in the case of Christophoros Radenos, PN_1020 (see below, no. 22) who, while serving as praitor of the Kibyrraiotai, seems to have used at least two boulloteria designated in our database as BL_1020.1 (for the striking of the seals KIB_48; KIB_90) and BL_1020.2 (for the striking of the seals KIB_84; KIB_119; KIB_126). The description of the obverse and the reverse of the seal follows the editing rules of modern sigillography and includes a transcription of the legend using the Athena Ruby font⁷. In the commentary, the specimen under discussion is examined in relation to the relevant sigillographic *corpus* of each *theme*, as this has been developed in the *TAKTIKON* database, offering thus, in many cases, the possibility for more reliable conclusions concerning its date and prosopographic analysis.

Opsikion

1. Aratios, droungarios of Opsikion (late 8th c.)

TAKTIKON (ed. 2015): PN_509/OPS_123

Counterpart entry in the *PmbZ* # 7150 (adopting the erroneous reading of the owner's name as Stylianos)

7. <http://www.doaks.org/resources/athena-ruby>.

<i>Present location:</i>	Greece: Athens, Numismatic Museum K192 (ex A.E. 2546)
<i>Measurements:</i>	D (total): 24 mm Th: 3 mm W: 9,88 gr
<i>Technology-State of preservation:</i>	Blank smaller than die; chipped; few erased letters
<i>Publishing history:</i>	KONSTANTOPOULOS, <i>Molybdoboulla</i> (1917), no. 192 (not illustrated)
<i>Parallel specimen(s):</i>	TAKTIKON (ed. 2015): OPS_103, OPS_104, OPS_105 (all from the same boulloterion) ⁸
<i>Obverse:</i>	Cruciform invocative monogram of Κύριε βοήθει (Laurent type VIII) with inscription in the quarters; border of dots Ω - ζ. Δδ - Α.
<i>Reverse:</i>	Inscription in 5 lines (4 surviving); wreath border ... ΗΩΔ. ΝΓΑΡ. ΤΟΒΟ ΨΗΚ

Κύριε βοήθει [τ]ϖ σ[ϖ] δούλ[ω] // [+ Ἀρατ]ήω δ[ρου]νγαρ[ίω] τοῦ Ὀψηκ(ίου)

Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ, Ἀρατίῳ, δρουγγαρίῳ τοῦ Ὀψικίου

Commentary:

The better state of preservation of the three parallel specimens in Vienna allowed their editors to reconstruct the correct form of the owner's name, against previously proposed readings, which should be now dismissed⁹. Konstantopoulos dated the seal to the 8th-9th c., but the date offered by the editors of the Austrian specimens (late 8th c.) seems more appropriate. Aratios is the only known droungarios of Opsikion, so far. Droungarios was a lesser army official, the commander of a bandon, sub-division of a tourma, which was, in its turn, a sub-division of a *theme*.

8. OPS_103 = Austria: Vienna, Kunsthistorisches Museum MK (= Münzkabinett, hereafter MK) 210; OPS_104 = Austria: Vienna, Kunsthistorisches Museum MK 211; OPS_105 = Austria: Vienna, Kunsthistorisches Museum MK 347 [for all three specimens, see *Österreich* II (2004), no. 265].

9. Konstantopoulos (followed by the editors of the *PmbZ* # 7150) proposed to read the owner's name as Stylianos. In *Asia Minor* (1998), 402 (no. 1) the owner's name is reconstructed as Stephanos or Stylianos.

2. Anonymus, imperial protospatharios and komes of Opsikion (late 8th-early 9th c.)

TAKTIKON (ed. 2015): PN_625/OPS_146

Counterpart entry in the *PmbZ* # 11772

Present location: Greece: Athens, Numismatic Museum K122β (ex Makrides 385)

Measurements: D (total): 23 mm Th: 4 mm W: 11,92 gr

Technology-State of preservation: Blank smaller than die, resulting to the loss of almost half of the legend; chipped along the circumference

Publishing history: KONSTANTOPOULOS, *Molybdoboulla* (1917), no. K122β (not illustrated)

Parallel specimen(s): No known parallels

Obverse: Cruciform invocative monogram of indeterminate type with inscription in the quarters; wreath border

.. - ζ. | .. - ΛΩ

Reverse: Inscription in 5 lines (3 surviving); wreath border

.... | .Λ... | .Β.Λ.Σ.Π... | SKOM... | ΟΨ | .

(Θεοτόκε or Κύριε βοήθει) [τῶ] σ[ῶ] [δού]λω // [...λ?...] βασιλικῶ (πρωτο)σπ[αθ(α)ρίω] (καὶ) κόμη(η)τι [τ(οῦ)] Ὀψι[κ(ί)ου]

Θεοτόκε or Κύριε βοήθει τῶ σῶ δούλω ...λ?..., βασιλικῶ πρωτοσπαθαρίω καὶ κόμητι τοῦ Ὀψικίου

Commentary:

Konstantopoulos dated this specimen to the 9th-10th c., but its epigraphy suggests a date around the late 8th or early 9th c.

The name of the owner is not preserved. If it did occupy the whole length of the first two lines (allowing also space for a preceding crosslet), then it would have comprised ten characters. A possible reconstruction, further supported by what seems to be the scanty remains of a Λ in the second line, could be Θεοφυλάκτω. In that case, it would be tempting to identify the owner of our seal with Theophylaktos, imperial protospatharios and komes of Opsikion [*TAKTIKON* (ed. 2015): PN_608], attested on three seals that are stylistically and chronologically very close to our specimen¹⁰.

The *TAKTIKON* (ed. 2015) comprises 76 seals issued by a total of 33 kometes of Opsikion (10 of them remain anonymi). The komes of Opsikion succeeded the comes domesticorum, second in command of the palatine forces after the magister officiorum¹¹. Unlike other *themes* headed by a strategos, Opsikion was at the beginning governed by a komes. From the late 9th-early 10th c., however, the governor of Opsikion is attested as strategos, a change recorded in the *Taktika* much later (late 10th c.)¹².

10. The three seals of Theophylaktos, imperial protospatharios and komes of Opsikion are as follows: *TAKTIKON* (ed. 2015): OPS_195 = Paris, IFEB 783 [unpublished]; OPS_46 = USA: Washington, D.C., DO BZS.1955.1.1247 [see *DOSeals* 3 (1996), no. 39.36, erroneously read as Theophilos] and: OPS_166 = Switzerland: Geneva, Musée d'Art et d'Histoire CdN 2004-411 (ex. G. Zacos collection) [see CAMPAGNOLO-POTHITOU and CHEYNET, *Sceaux Zacos* (2016), no. 142 (same *boulloterion* with the DO specimen)]. In addition to these seals we should also draw attention to the similar and contemporary seals of a Theophylaktos, imperial spatharios and tourmarches of Opsikion [*TAKTIKON* (ed. 2015): (PN_609)/OPS_65 = USA: Washington, D.C., DO BZS.1955.1.1264, see *DOSeals* 3 (1996), 39.51 and OPS_122 = Unknown present location, see Cl. SODE, *Byzantinische Bleisiegel in Berlin II*, Bonn 1997, no. 299], which may represent an earlier career stage of the same officer. The promotion to komes (presumably of Opsikion) of an Anonymus tourmarches (ca. 815-818) is mentioned in the letters of Theodoros Stoudites [*Theodori Studitae Epistulae*, ed. G. FATOUROS, vols. 1-2, Berlin 1992, v. 1, 282 (letter no. 160)].

11. See J. F. HALDON, *Byzantine Praetorians: an administrative, institutional and social survey of the Opsikion and tagmata, c. 580-900*, Bonn 1984, 164-179. See also Ch. MALATRAS, The sigillographic corpus of the imperial Opsikion, in *TAKTIKON workshop* (forthcoming).

12. Among the last known seals recording still a komes of Opsikion are the *TAKTIKON* (ed. 2015): OPS_82 = Russia, St. Petersburg Hermitage M-7078 [unpublished (early 10th c.)] and OPS_24 = USA: Washington, D.C., DO BZS.1955.1.1355 [see *DOSeals* 3 (1996), no. 39.21 (late 9th-early 10th c.)]. The earliest sigillographic evidence for a strategos of Opsikion is found on the seals *TAKTIKON* (ed. 2015): OPS_108 = Austria: Vienna, Kunsthistorisches Museum MK 209 [see *Österreich II* (2004), no. 329 (late 9th c.)]

3. Sisinnios, patrikios, protospatharios and komes of Opsikion (late 8th-early 9th c.)

TAKTIKON (ed. 2015): PN_595/OPS_169

Counterpart entry in the *PmbZ*: not included

<i>Present location:</i>	Germany: Munich, Staatliche Münzsammlung 689 (ex M.-L. Zarnitz collection)
<i>Measurements:</i>	D (total): 29 mm D (field): 26 mm W: 12,87 gr
<i>Technology - State of preservation:</i>	Struck slightly off centre; fairly good condition
<i>Publishing history:</i>	<i>Münz Zentrum</i> 90 (14-16 May 1997), no. 1047 (sold) [proposed date: 810-840]; mentioned in <i>SBS</i> 8 (2003), 234 [proposed date: second half of 8th c.]
<i>Parallel specimen(s):</i>	No known parallels
<i>Obverse:</i>	Cruciform invocative monogram of Θεοτόχε βοήθει (Laurent type V) with inscription in the quarters; wreath border ·Ω - CΩ Δδ - ΛΩ
<i>Reverse:</i>	Inscription in 5 lines; wreath border +CIC NHWPAT IKACPA KOMIT XOY

and OPS_114 = Turkey: Istanbul, Archaeological Museum 481 (ex 502) [see J.-Cl. CHEYNET, et al., *Les sceaux byzantins du Musée archéologique d'Istanbul*, Istanbul 2012, no. 3.83 (late 9th-early 10th c.)]. In the *Taktika* the first mention of a strategos of Opsikion is encountered in the *Taktikon* of Escorial, see ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Listes* (1972), 265. The literary sources, mainly those written from the 10th c. onwards, occasionally call the governor of Opsikion strategos.

(Θεοτόκε βοήθει) [τ]ῷ σῷ δούλῳ // + Σισινῆῳ πατρ[ρ]ικ(ίῳ) (πρωτο)σπα(θαριῳ) [(καὶ)] κόμιτ(ι) [τ]οῦ Ὀψ(ικίου)

Θεοτόκε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Σισιννίῳ, πατρικίῳ, πρωτοσπαθαριῳ καὶ κόμητι τοῦ Ὀψικίου

Commentary:

The epigraphy of the seal, as well as the titles of Sisinnios, suggest a date around the late 8th or early 9th c. In this period we know of the patrikios Sisinnios Triphylles, who was strategos of Thrake in 799¹³. Sisinnios Triphylles is listed among those killed in the battle against the Bulgars in 811. His office is not mentioned, but it is certain that at that point he was no longer strategos of Thrake, since the latter is mentioned further down in the list of the fallen higher officials¹⁴. Therefore, an identification of Sisinnios with the owner of our seal cannot be excluded.

4. Anonymus, imperial spatharios and protostrator of Opsikion (first half of 9th c.)

TAKTIKON (ed. 2015): PN_629/OPS_147

Counterpart entry in the *PmbZ* # 30829

Present location: Greece: Athens, Numismatic Museum K122γ (ex Σ.Π. 1897-1898: VI, 15)

Measurements: D (total): 25 mm Th: 4 mm W: 10.17 gr

Technology - State of preservation: Blank smaller than die; pierced in the centre

13. *Theophanis Chronographia*, ed. C. DE BOOR, vols. 1-2, Leipzig 1883-1885 (repr. Hildesheim 1963) [hereafter: Theophanes], 477.

14. Theophanes, 491.

<i>Publishing history:</i>	KONSTANTOPOULOS, <i>Molybdoboulla</i> (1917), no. 122γ (not illustrated)
<i>Parallel specimen(s):</i>	TAKTIKON (ed. 2015): OPS_81 (from another boulloterion: BL_629.1) ¹⁵
<i>Obverse:</i>	Cruciform invocative monogram of Θεοτόκε βοήθει (Laurent type V) with inscription in the quarters; border of dots
<i>Reverse:</i>	.Ω - CΩ .. - ΛΩ Inscription in 4 lines (3 surviving); border of dots Β/СΠ.. SΛ/CTPΔ. ΤΔΟΨ.

(Θεοτόκε βοήθει) [τ]ῷ σῶ [δού]λῳ // [...]|ε βασιλικῶ) σπ[αθ(αρίῳ)] (καὶ) (πρωτο)στρά[τ(ορι)] τοῦ Ὀψι[ι(κίου)]

Θεοτόκε βοήθει τῷ σῶ δούλῳ ...ε, βασιλικῶ σπαθαρίῳ καὶ πρωτοστράτορι τοῦ Ὀψικίου

Commentary:

Due to oversight (or printing error?) Konstantopoulos described the obverse of this seal as being decorated with a cross, rather than a cruciform invocative monogram. Konstantopoulos proposed a date in the 9th-10th c., but the general outlook and the epigraphy of this specimen suggest a rather earlier date (early 9th c.).

The almost identical outlook of our specimen to the parallel in the Hermitage indicates that they both belong to the same individual. The only tiny difference between the two is that the ligated diphthong *δ* on the Athenian specimen (last line of the reverse) is spelled out on its Hermitage counterpart. The rather short space available for engraving the owner's name (which was perhaps preceded by a crosslet), as well as the preserved ending in -I, may favor its reconstruction as Leon. We know of just one more protostrator of Opsikion, attested literary in the year 713¹⁶. The office of protostrator is not encountered in other *themes*. The protostrator was the head of the imperial stratores and the occurrence of this office in Opsikion could suggest a late connection of Opsikion to the imperial guard. However, one may equally suppose that the office of protostrator (in charge of the stratores of the komes of Opsikion) was analogous to that of the domestikos of the stratores of the strategos of the Anatolikoi attested in 716/717 (i.e. the head of an elite force around the strategos or of his bodyguard)¹⁷.

15. OPS_81=Russia: Saint-Petersburg, Hermitage M-7072 [unpublished].

16. Theophanes, 383.

17. TAKTIKON (ed. 2015): PN_1158 = Theophanes, 388. Yet, no protostrator of a *theme* is ever mentioned in the *Taktika*.

5. Theophilos, imperial protospatharios and strategos of Opsikion (first half of 10th c.)

TAKTIKON (ed. 2015): PN_607/OPS_193

Counterpart entry in the *PmbZ*: not included

<i>Present location:</i>	France: Paris, IFEB 369
<i>Measurements:</i>	D (total): 21 mm D (field): 17 mm W: 6,19 gr
<i>Technology - State of preservation:</i>	Broken along the channel on the obverse
<i>Publishing history:</i>	Unpublished
<i>Parallel specimen(s):</i>	<i>TAKTIKON</i> (ed. 2015): OPS_194 (from another boulloterion: BL_607.2) ¹⁸
<i>Obverse:</i>	Patriarchal cross on (possibly three) steps (only one step is visible) flanked by mid-rising fleurons; circular inscription; border of dots +ΚΕΡΟΗΘΗΤΩC.....
<i>Reverse:</i>	Inscription in 5 lines; border of dots +ΘΕΟ .ΗΛΩΡ .CΠΑΘ.S .ΤΡΑΤΙΓ/Τ .ΨΙΚ

+ Κ(ύρι)ε βοήθη τῷ σ[ῶ] δούλῳ // + Θεο[φ]ήλῳ βασιλικῷ [(πρωτο)]σπαθ(αρίῳ) (καὶ) [σ]τρατιγ(ῶ) τ(οῦ) [Ῥ]ψικ(ίου)

Κύριε βοήθει τῷ σῶ δούλῳ Θεοφίλῳ, βασιλικῷ πρωτοσπαθαρίῳ καὶ στρατηγῷ τοῦ Ῥψικίου

18. OPS_194 = France: Paris, IFEB 689 [to be published by J.-Cl. CHEYNET in the *TAKTIKON workshop* (forthcoming)].

Commentary:

The identification of this person is problematic, since he is not recorded elsewhere. This Theophilos, one of the earliest attested strategoi of Opsikion (see our commentary above, no. 2), cannot be identified with any of the homonymoi military officers known in this period. In the *TAKTIKON* (ed. 2015) database there are 13 seals, representing a total of nine different strategoi of Opsikion between the late 9th c. and the 1060s. The last known strategos of Opsikion is probably Michael of Euthymios, magistros and vestes¹⁹, who, interestingly enough, also served as praitor (judge) of Opsikion (see below, no. 6). Although the office of the komes and that of the strategos of Opsikion are each attested over an equal period of time (ca. two centuries), the quantity of the preserved seals (76) issued by the 33 (sigillographically attested) kometes is much higher than the number of seals (13) issued by the nine (sigillographically attested) strategoi of Opsikion. This fact may reflect the declining military importance of Opsikion as a *theme*. At the same time, the number of seals of the civil officials of Opsikion are rising.

6. Michael of Euthymios, magistros, vestes and praitor of Opsikion (ca. 1050-1070)

TAKTIKON (ed. 2015): PN_564/OPS_39

Counterpart entry in the *PBW* (consulted in 17.ix.2015) Michael 117

19. *TAKTIKON* (ed. 2015): OPS_192 = Unknown present location [see auction *Pecunem* 29 (1 March 2015), no 754] and OPS_197=France: Paris, BnF Zacos 189 [unpublished]. These two seals should be dated between the 1050s and 1060s. The office of Theodoros Dalassenos as strategos in Opsikion has been dated in the late 1050s., see *Österreich* II (2004), no 330.

Present location: USA: Washington D.C., DO BZS.1955.1.2909 (ex Zacos collection)

Measurements: D (total): 27 mm D (field): 26 mm W: 13,6 gr

Technology - State of preservation: Slightly corroded on the reverse; otherwise fine

Publishing history: Unpublished

Parallel specimen(s): TAKTIKON (ed. 2015): OPS_97; OPS_98 (from the same boulloterion as the DO specimen: BL_564.1); OPS_86 (from another boulloterion: BL_564.2)²⁰

Obverse: The Archangel Michael with open wings standing on a dais, wearing the elaborately embroidered *loros*, holding long scepter surrounded by trefoil ornament (r. hand) and a globus cruciger (l. hand); border of dots

M|I -X|A,

Reverse: Inscription in 7 lines; border of dots

+|+KĒR,Θ,|ΜΙΧΑΗΛ|ΜΑΓΙΣΤΡΩ|RECT,ΣΠΡΑΙ|Τ,ΩΡ,ΤΗΘΥ|Κ,Τ
 WTΥ..|ΘΥΜΙΥ

Μιχα(ήλ) // + Κ(ύρι)ε βο(ή)θ(ει) Μιχαήλ μαγίστρω βέστ(η) καὶ πραιτ(,)ωρ(ι) τοῦ Ὀψικ(ίου) τῷ τοῦ [Εὐ]θυμίου

Μιχαήλ. Κύριε βοήθει Μιχαήλ, μαγίστρω, βέστη καὶ πραιτῶρι τοῦ Ὀψικίου, τῷ τοῦ Εὐθυμίου

Commentary:

The area of jurisdiction of this official is not so clearly visible on the DO specimen, which explains why it was not included in *DOSeals* 3 (1996).

The appearance of the term praitor, as a synonym for krites, is yet another manifestation of the antiquarianism that pervaded the administrative system during the second half of the 11th c., when some more old names of offices (e.g. moderator, kensor) or titles (e.g. hypatos and illustrios) reappeared²¹. The adoption of these “novelties” was not uniform, but progressed differently in the various *themes*, as indicated in the *cursus honorum* of Leon Skleros, who

20. OPS_86 = Russia: Saint Petersburg, Hermitage M-2988 [unpublished]; OPS_97 = Austria: Vienna, Kunsthistorisches Museum MK 216 [see *Österreich* II (2004), no. 218]; OPS_98 = Switzerland: Geneva MAH, CdN 2004-411 (ex Zacos collection) [see CAMPAGNOLO-ROTHITOU and CHEYNET, *Sceaux Zacos* (2016), no. 145].

21. See the commentary in *DOSeals* 3 (1996), 156 (no. 86.36).

started as vestarches and krites of the Anatolikoi, continued with the same titles as praitor of Opsikion (where he was later promoted to magistros), then moved to the *theme* of the Boukellarioi as (once again) praitor and was later appointed krites of Aigaion Pelagos with the titles of magistros, vestes and vestarches²². It may also be that these terms were used interchangeably, as suggested by the fact that in one of his letters to an anonymous krites of Opsikion, Michael Psellos, addresses his correspondent as krites, dikastes and praitor²³. These terms may have been used in a similar way also on seals, as indicated by the almost contemporary seals of Theodoros Makrembolites, designated as krites of Opsikion (these seals – due to the title protovestes of Theodoros – should not be dated earlier than the late 1060s) and the seals of our Michael of Euthymios, designated as praitor of Opsikion (his seals should not be placed after 1070)²⁴. Besides, around the same period (we cannot be certain whether this was before or after his post in Opsikion) and with the exact same titles, our Michael is also attested as krites in the *theme* of the Thrakesioi²⁵.

Michael, the “son of Euthymios”, was accused (along with his brother Nikephoros and other relatives) of leading a plot against Konstantinos IX Monomachos in ca. 1050-1051²⁶. Unlike his brother (who was banished and had his property confiscated), the charges against Michael and the other

22. For a sketch of his career see J.-Cl. CHEYNET, *Les sceaux de la famille Sklèros de la collection Zacos à la Bibliothèque nationale de France*, in: *Hypermachos: Festschrift für Werner Seibt zum 65. Geburtstag*, eds. CHR. STAVRAKOS – A.-K. WASSILIOU – M. KRIKORIAN, Wien 2008, 1-14, here 5.

23. *Michaelis Pselli Scripta Minora*, vol. 2: *Epistulae*, ed. E. KURTZ and F. DREXL, Milano 1941, 127 (no. 99).

24. Theodoros Makrembolites, protovestes and krites of Opsikion [TAKTIKON (ed. 2015): PN_601] is attested on four specimens: OPS_79 = Russia: Saint Petersburg, Hermitage M-6101 [see J.-Cl. CHEYNET – C. MORRISSON – W. SEIBT, *Les sceaux byzantins de la collection Henri Seyrig*, Paris 1991, 113 (simple mention)]; OPS_150 = Germany: Munich, collection Theodoridis 1120 [see CHEYNET and THEODORIDIS, *Collection Theodoridis* (2010), no. 127]; OPS_174 = France: Paris, BnF Zacos 388 [see H. HUNGER, *Die Makremboliten auf byzantinischen Bleisiegeln und in sonstigen Belegen*, *SBS* 5 (1998), 1-28, here 22-23, no. 17] and OPS_202 = Unknown present location [see auction *Pecunem* 27 (4 January 2015), no. 906]. See also, OIKONOMIDIS, *Organisation administrative* (1976), 125-152 (mainly 148-149).

25. See e.g. *DOSeals* 3 (1996) no. 2.18; auction *Roma IX* (March 2015), no. 9.85.

26. *Ioannis Scylitzae synopsis historiarum*, ed. J. THURN, Berlin-New York 1973, 471.8-13.

accused were dismissed. The office of praitor, which cannot be dated before 1050, suggests that Michael probably served in Opsikion after the aforementioned rebellion. His rank, as *magistros* and *vestes*, conforms to the practices of title attribution during the 1040s-1060s, as can be observed in the cases of many other of his colleagues.

An interesting aspect in the career of Michael is that while *magistros* and *vestes*, he also served as *strategos* of Opsikion; furthermore, the two seals that attest to this (otherwise unknown) career stage of his, exhibit the same decoration on their obverse (the standing archangel Michael) and almost the same alignment of the legend on the reverse as on his seals as praitor²⁷. Michael's involvement in the military sector should not be regarded as something very surprising. The decline of the *thematic* army in the course of 11th c. led to the significant reduction of the army forces under the command of the *strategos* and to the radical change of the nature of his functions²⁸.

Anatolikai

7. Anonymus, imperial (?) *spatharios* and *ek prosopou* of the Anatolikai (800-850)

TAKTIKON (ed. 2015): PN_1160/ANAT_247

Counterpart entry in the *PmbZ* # 11977

27. OPS_192 = Unknown present location [see auction *Pecunem* 29 (1 Mar 2015), no. 754]; OPS_197 = France: Paris, BnF Zacos 189 [unpublished].

28. On the demotion of the *strategos* see GLYKATZI-AHRWEILER, *Administration* (1960), 50-52; OIKONOMIDÈS, *Organisation administrative* (1976), 148; CHEYNET, *Du stratège au duc* (1985), 181-194.

<i>Present location:</i>	France: Paris, IFEB 1690 (ex M. Sorlin-Dorigny collection)
<i>Measurements:</i>	D (total): 27 mm
<i>Technology - State of preservation:</i>	Half missing; corroded
<i>Publishing history:</i>	SCHLUMBERGER, <i>Sigillographie</i> (1884), 736, no. 1 (with erroneous drawing)
<i>Parallel specimen(s):</i>	No known parallels
<i>Obverse:</i>	Cruciform invocative monogram (indeterminate type) ΤΩ - .. Δϛ - ..
<i>Reverse:</i>	Inscription in 4 lines (3 surviving) ΑΘΑ. ..ΚΠΡ/ΤΟΝ ΑΝΑΤ

(Θεοτόκε οἱ Κύριε βοήθει) τῷ [σῶ] δοῦ[λω] // [... βασιλικῶ] σπαθαρίω (καὶ) ἐκ προ(σώπου) τον Ἄνατ(ολικῶν)

Θεοτόκε οἱ Κύριε βοήθει τῷ σῶ δούλω, ..., βασιλικῶ σπαθαρίω καὶ ἐκ προσώπου τῶν Ἄνατολικῶν

Commentary:

The epigraphy of the seal suggests a date in the first half of the 9th c. Schlumberger read Κ(ΟΥ)Μ(Ε)Ρ(ΚΙΑΡΙΩ) instead of [Ε]ΚΠΡ(ΟΣΩΠΟΥ). The restoration of the title as imperial spatharios, instead of protospatharios, is dictated by its combination with the office of ek prosopou. In the 8th-9th c. protospatharios was a very important title, often held by strategoi and other high-ranking officials, while the known ek prosopou usually bore the titles of imperial spatharioi or imperial spatharokandidatoi.

This is one of the five ek prosopou of the Anatolikai recorded in the *TAKTIKON* database, covering the period from the 8th to the first half of the 11th c. Only one more seal dates in the same period as our specimen, that of Bardas, imperial spatharios and ek prosopou of the Anatolikai²⁹.

The ek prosopou of the *themata* were officials appointed directly by the emperor to act as his representatives (handle petitions, fulfill imperial orders etc.). They rank much lower than the strategos in the state hierarchy³⁰.

29. *TAKTIKON* (ed. 2015): PN_1010/ANAT_23 = USA: Washington, D.C., DO BZS.1955.1.717 [see *DOSeals* 3 (1996), no. 86.19].

30. OIKONOMIDÈS, *Listes* (1972), 103. See also GLYKATZI-AHRWEILER, *Administration* (1960), 39-40.

Sometimes, in special occasions only, they replaced the strategos, acquiring thus additional military functions, as exemplified in the case of Ioannes Echimos, ek prosopou of the Kibyrraiotai from 821 to 825, who was placed in charge of the defence of Attaleia during the Arab attack in 824³¹. This event suggests that there was no strategos in the city at that time (either he was absent or the post was vacant). Another example is offered by Eustathios, who was appointed ek prosopou of the Kibyrraiotai in 911-912. Following Porphyrogenetos' narrative, it seems that there was no strategos of the Kibyrraiotai at that time. The contemporary to Eustathios, Staurakios Platys (katepano of the Mardaitai in the *theme* of the Kibyrraiotai) was exercising duties similar to a strategos, although not over the whole *theme*. After his appointment as ek prosopou, Eustathios must have acted as strategos, since he complained to the emperor (referring obviously to Staurakios Platys) that there should (and could) not be two strategoi in the same *theme*. At the end, Eustathios plotted successfully against Staurakios and Leon VI removed the latter and promoted Eustathios as katepano of the Mardaitai, as well³². Unfortunately, we do not know whether Eustathios was officially exercising the duties of a strategos in the Kibyrraiotai. The next emperor, Alexandros, removed Eustathios from the *theme* and appointed Niketas as strategos and Niketas' son, Aberkios, as katepano. It is remarkable that in both cases the person in charge in the absence of a strategos was the ek prosopou and not a military official.

8. Phokas, imperial spatharios and strategos of the Anatolikai (first half of the 9th c.)

TAKTIKON (ed. 2015): PN_1109/ANAT_139

Counterpart entry in the *PmbZ* # 6216

31. TAKTIKON (ed. 2015): PN_1603 = *Life of St Antonios the Younger*, ed. A. PAPADOPOULOS-KERAMEUS, Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου Ἀντωνίου τοῦ Νέου, *Pravoslavnyj Palestinskij Sbornik* 19.3 (57) (1907), 186-223, especially 194-195, 199-202.

32. TAKTIKON (ed. 2015): PN_161 = *Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio*, ed. G. MORAVCSIK - R. JENKINS, Washington, D.C. 1967, 50.

Present location: Greece: Athens, Numismatic Museum K 146a (ex Σ.Π. 1904-5, ΚΓ', 32)

Measurements: D (total): 28 mm Th: 4 mm W: 12,11 gr

Technology - State of preservation: Broken along the channel and restored; obverse corroded

Publishing history: KONSTANTOPOULOS, *Molybdoboulla* (1917), no. 146a (not illustrated)

Parallel specimen(s): TAKTIKON (ed. 2015): ANAT_114 (from another boulloterion: BL_1109.1)³³

Obverse: Cruciform invocative monogram of Θεοτόκε βοήθει (probably Laurent type V) with inscription in the quarters; wreath border

ΤΩ - CΩ|δ - ΛΩ

Reverse: Inscription in 4 lines; wreath border

ΦΟΚΑΒ|CΠΑΘ|SCTP|ΑΤΙΔ|ΤΑΝ|ΤΟΛΙC

(Θεοτόκε βοήθει) τῷ σῷ [δ]ούλῳ // Φοκᾶ βασιλικῷ σπαθ(αρίῳ) (καὶ) στρατιγ(ῶ) τ(ῆς) Ἄν[α]τολις

Θεοτόκε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Φοκᾶ, βασιλικῷ σπαθαρίῳ καὶ στρατηγῷ τῆς Ἄνατολις

Commentary:

The epigraphy of the seal suggests a date no later than the first half of 9th c. Worth noting is the unusual term “strategos of Anatole”. In this period we have monostrategoī (arch-generals) of Anatole, who are responsible for more than one *themes* in the East, such as Aetios (801-802)³⁴ or Bardanes

33. ANAT_114 = Crimea: Sudak, collection and inventory number not available [see E. STEPANOVA, *New seals from Sudak*, *SBS* 6 (1999), 47-58, here 57, no. 21; republished in CHEYNET, *Sceaux Phocas* (2008), 501].

34. Theophanes, 475-476. We would prefer to attribute to this Aetios, the seal published

(802-803)³⁵. However, this exceptional office was usually reserved for one of the most trusted state officials and this could not have been the case for Phokas, especially because of the medium ranking title of imperial spatharios that he held.

Another possibility, of course, is that the term “Anatole” on this seal is actually used to denote the *theme* of the Anatolikai, as is often the case in the literary sources of the middle Byzantine period³⁶. Cheynet excluded this possibility, since the strategoi of the Anatolikai during the 8th and 9th c. usually bear the higher titles of patrikios or imperial protospatharios³⁷. On the other hand, the title of imperial spatharios seems to retain a relative importance until the middle of the 9th c. as suggested by the *TAKTIKON* lists of the strategoi in Opsikion and the Kibyrraiotai, as well as other strategoi of the period between the middle of the 8th and the middle of the 9th c. in the Thrakesioi and the Armeniakoi, some of whom bear the medium-ranking title of imperial spatharios³⁸. We should not, therefore, exclude the possibility that this happened also in the Anatolikai.

by ZACOS and VEGLERY (1972), no. 1690A, since it looks to us earlier in date (possibly late 8th/early 9th c., rather than first half of the 9th c., as proposed by Zacos and Veglery). A parallel of this specimen has been recently found in the collection of the Archaeological Museum of Alanya and will be published by Nilgün Elam in the *TAKTIKON workshop* (forthcoming).

35. *Chronographiae quae Theophanis Continuati nomine fertur Libri I-IV* (CFHB 53), eds. M. FEATHERSTONE, J. S. CODOÑER, Boston and Berlin 2015, 14. Earlier examples of monostrategoi include Herakleios, the brother of the emperor Tiberios-Apsimarus (698-705) (Nikephoros Patriarch, 102), and Niketas, the son of the usurper Artabasdos (741-743) (Theophanes, 417). After the middle of the 9th c., when the domestikoi of the scholai emerged as the highest commanders of the Byzantine army, the office of the monostrategos disappeared.

36. On this issue, see the study by A. Kontogiannopoulou on “Eōa / Anatolē, Anatolikai”: Notional Approach of the Terms through Byzantine Literary Sources, in: *TAKTIKON workshop* (forthcoming).

37. CHEYNET, *Sceaux Phocas* (2008), 501.

38. See for example the cases of Gregorios Mousoulakios, imperial spatharios and komes of Opsikion, 8th c. [see *DOSeals* 3 (1996), no. 39.26]; Christophoros, imperial spatharios and strategos of the Kibyrraiotai, first half of the 9th c. [see I. JORDANOV, *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*, v. 3, Sofia 2009, no. 1314]; Theodoros, imperial spatharios and strategos of the Thrakesioi, 8th c. [see *DOSeals* 3 (1996), no. 2.53]; Manuel, imperial spatharios and strategos of the Armeniakoi, 9th c. [see *DOSeals* 4 (2001), 22.45].

The name of Phokas is rarely attested in this period. One could not exclude that the contemporary seals of Phokas, imperial spatharios and strategos of Cherson, may have also belonged to the owner of our specimen, but the long distance between the two provinces does not admittedly favour such an identification³⁹. It is also quite possible, as Cheynet has suggested, that our Phokas was one of the ancestors of the famous homonymus family. However, any connection between our Phokas and other homonymi of the late 9th or early 10th c. should be excluded on chronological and sigillographic grounds⁴⁰.

The *TAKTIKON* database includes a total of 81 seals of strategoi of the Anatolikoi, representing around 30% of the total sigillographic *corpus* of this *theme*. These 81 seals were struck by 45 strategoi of the Anatolikoi, 20 of whom remain anonymi. Most of the seals of these anonymi are placed in the early period of the *theme* (late 7th to the middle of the 9th c.) and eventually some of them could have belonged to the same person.

9. Anonymus, tourmarches of the Anatolikoi (first half of the 9th c.)

TAKTIKON (ed. 2015): PN_1156/ ANAT_195

Counterpart entry in the *PmbZ*: not included

39. N. ALEKSEYENKO, *L'administration byzantine de Cherson. Catalogue des sceaux*, Paris 2012, nos. 29-30 (dated in the middle of the 9th c.).

40. See J.-Cl. CHEYNET, Les Phocas, in: ID., *Société byzantine* (2008), v. 2, 473-497, here 473-476, as well as ID., *Sceaux Phocas* (2008), 499-501 (with the correct dating).

<i>Present location:</i>	Germany: Munich, Staatliche Münzsammlung 13
<i>Measurements:</i>	D (total): 22 mm D (field): 21 mm W: 14,02 gr
<i>Technology - State of preservation:</i>	Blank much smaller than die, resulting to the loss of much of the legend; good state of preservation
<i>Publishing history:</i>	Unpublished
<i>Parallel specimen(s):</i>	No known parallels
<i>Obverse:</i>	Cruciform invocative monogram (indeterminate type) .. - .. Δδ - Λ.
<i>Reverse:</i>	Inscription in 4 lines (2 surviving); wreath border [...] [...] ..PMAPX ..ANAT

(Θεοτόκε or Κύριε βοήθει) [τῷ σῶ] δούλ[ω] // [... του]ρμάρχη[η] [τ(ῶν)] Ἄνατ(ολικῶν)

Θεοτόκε or Κύριε βοήθει τῷ σῶ δούλῳ ..., τουρμάρχη τῶν Ἀνατολικῶν

Commentary:

The tourmarchai were high ranking military officials, second in rank after the strategos. They commanded the *theme's* tourmai (a subdivision of the *theme*). Our anonymous tourmarches is one of the 11 tourmarchai known to have served in the *theme* of the Anatolikai (the earliest recorded tourmarches of the *theme* is a certain Nikaias in 716/717)⁴¹. Although the office of the tourmarches was still in existence during the 10th and 11th c., there is no recorded tourmarches of the Anatolikai after the middle of the 9th c.

10. Basileios, ... (?) and strategos of the Anatolikai (last third of the 9th c.)

TAKTIKON (ed. 2015): PN_1011/ANAT_119

Counterpart entry in the *PmbZ* # 20908

41. TAKTIKON (ed. 2015): PN_1086 = Theophanes, 388-389.

<i>Present location:</i>	Greece: Athens, Numismatic Museum K 146 (ex A.E. 2962)
<i>Measurements:</i>	D (total): 25 mm D (field): 20mm Th: 3,2 mm W: 16 gr
<i>Technology - State of preservation:</i>	Blank larger than die; corroded (especially on the obverse)
<i>Publishing history:</i>	KONSTANTOPOULOS, <i>Molybdoboulla</i> (1917), no. 192 (not illustrated)
<i>Parallel specimen(s):</i>	No known parallels
<i>Obverse:</i>	Simple cross on steps; inscription between double border of dots +ΚΕΡΟΗΘΗΤΟΩ.ΟΝΛΩΛΩ
<i>Reverse:</i>	Inscription in 5 lines; border of dots + +ΡΑϞΙΛ Ω...ΤΩΡ Ε. ΚΕϞΡΑΤ ΓΩΤΩΝΑΝΑ ΤΟΛΙΚΩΝ +

Κ(ύρι)ε βοήθη το σῶ [δ]ούλω{λω} // + Βασιλίω ...τωρει (?) κε [σ]τρατιγῶ τῶν Ἀνατολικῶν
Κύριε βοήθει τῶ σῶ δούλω Βασιλείω, ... καὶ στρατηγῶ τῶν Ἀνατολικῶν

Commentary:

Note the repetition of the last syllable of the word ΔΟΝΛΩ on the obverse, possibly the engraver's reaction to the *horror vacui*. The crosslet above the inscription on the reverse may have been flanked by pellets that are not visible anymore due to corrosion.

Part of the second line is damaged. Konstantopoulos read Ρ/ΑϞΠΑΘ/. This reading, however, should be utterly excluded on account of the two, clearly visible, letters (ΩΡ) forming the end of the second line (no letters follow thereafter). In the third line, the first, somewhat corroded, letter may be interpreted as a Θ followed by an abbreviation. Yet, the preceding ΩΡ (at the end of the second line) suggest to us that what follows in the beginning of the third line are the letters ΕΙ. This part of the inscription was reserved most probably for a title, but the only possible solutions on account of the preserved letters, i.e. the titles of vestitor or imperial strator, are too low for a strategos of the Anatolikai, the highest military command in the empire. We cannot offer a satisfactory alternative, but it may be possible that what we have here is a second office rather than a title. Among them, we might point to the high office-title of rhaiktor⁴². Among the known homonymoi military officials of the period, none seems to offer a secure identification with the owner of our specimen.

42. *ODB*, s.v. rhaiktor.

11. Bardas Parsakoutenos, magistros and doux of the Anatolikai (last quarter of 10th c.)

TAKTIKON (ed. 2015): PN_1165/ANAT_245; ANAT_280

Counterpart entry in the *PmbZ* # 20786 (but with no mention to the career stage revealed by our specimens).

(a) ANAT 245

- Present location:* France: Paris, IFEB 291
- Measurements:* D (total): 28 mm D (field): 24,5 mm Th: 2,1 mm W: 14,13 gr
- Technology - State of preservation:* Corroded; pierced
- Publishing history:* Unpublished⁴³
- Parallel specimen(s):* ANAT_280
- Obverse:* Eight-ray invocative monogram with (possibly) a letter (Θ ?) in the centre and the following (clearly visible) letters at the ends of each one of the eight spokes (from the first visible letter on the left and then clockwise): T - R - Ϻ - ΕΙ - ; border of dots.
- Reverse:* Inscription in 6 lines; border of dots
 - · -|+RARAΔ,|ΜΑΓΙ|CTP,|ΣΔ..ΤΩΝ|ΑΝΑ.ΟΛ·Κ|Ω....|ΟΠ....
- Κύριε (or Θεοτόκε) βοήθει τῷ σῷ δούλῳ // + Βάρδ(ας) μάγιστρο(ς) (καὶ) δ[οῦξ] τῶν Ἄνα[τ]ολ(ι)κῶ[ν] ὁ Π[α]ρ[σ]α[κ]ουτηνός]
- Κύριε (or Θεοτόκε) βοήθει τῷ σῷ δούλῳ. Βάρδας, μάγιστρος καὶ δοῦξ τῶν Ἀνατολικῶν ὁ Παρσακουτηνός

43. Studied by Prigent, IFEB (1994, unpublished), no. 8 [980-1000].

(b) ANAT_280

Present location: Netherlands: Hasselt, Boersema collection

Measurements: D (total): 30 mm W: 16,24 gr

Technology - State of preservation: Good state of preservation

Publishing history: Unpublished

Parallel specimen(s): ANAT_245

Obverse: Rosace made of a circled dot in the center and six arrow-like spokes symmetrically arranged around it; along the circumference, between borders of dots, circular inscription starting with a crosslet at 12 o'clock.

+ΚΕΡΟΗΘΕΙΤΩC.ΔΖΛΩ

Reverse: Inscription in 6 lines; border of dots

- · -|+ΡΑΡΔ|ΜΑΓΙCΤΡ,|ΣΔΘΞΤΩΝ|ΑΝΑΤΟΛ·Κ|ΩΝΟΠΑΤ|ΟΠΑΡCΚ'

Κ(ύρι)ε βοήθει τῷ σ[ῶ] δούλῳ // + Βάρδ(ας) μάγιστρο(ς) (καί) δοῦξ τῶν Ἀνα[τ]ολ(ι)κῶν {ὁ Πατ} ὁ Παρσα(α)κουτηνός

Κύριε, βοήθει τῷ σῶ δούλῳ. Βάρδας, μάγιστρος καὶ δοῦξ τῶν Ἀνατολικῶν ὁ Παρσακουτηνός

Commentary:

We note here the (often encountered on seals) syntactic discrepancy between an invocation on the obverse and the use of the nominative (instead of the dative) in the legend of the reverse. Despite their different obverse, suggesting (at first sight) the use of two different boulloteria, the reverse of these two specimens comes from the same matrix as indicated by the identical alignment of the letters and even more by some secondary details such as the small dot above Δ in the first line, another small dot used as abbreviation sign after the Λ in the fourth line or the small, very round, O in the beginning of the last line. The more flattened appearance of the

letters on the reverse of ANAT_280 in contrast to their counterparts on ANAT_245, which retain still some of their relief, may indicate that ANAT_245 was struck earlier in date (i.e. when the corresponding matrix was not fully worn-out, as yet).

The reconstruction of the legend on the reverse poses a slight problem, due to the four (obviously) superfluous letters at the end of the fifth line. We believe that this is most probably a mistake carried out by the engraver of the matrix, while trying to render the owner's surname (it seems that he confused the family name with the title of patrikios, hence the letter T). When he realized his mistake, he started engraving the surname from the beginning in the next line.

The fairly rare eight-ray monogram on the obverse of ANAT_245 is typical of the last third of the 10th c., a date confirmed also by the epigraphy of this specimen⁴⁴.

Bardas Parsakoutenos and his two brothers, Theodoros and Nikephoros, originated from the town of Parsakoute, hence their surname. Bardas was a cousin of the emperor Nikephoros Phokas and of the latter's namesake brother, the rebel Bardas Phokas. As Bardas Phokas rebelled in 970 against Ioannes Tzimiskes, his relatives were the first ones to support him. At that point, all the Parsakoutenoi brothers bore the title of patrikios⁴⁵. After the failure of Bardas Phokas all those who supported him (including the Parsakoutenoi) fell from grace (to say the least) and may have even been imprisoned.

When, after the death of Ioannes Tzimiskes in 976, Bardas Skleros rebelled, Bardas Phokas was released in order to lead the war against him. Under the circumstances, Bardas Parsakoutenos was also restored and promoted to magistros. He led a naval expedition to Abydos where he defeated the fleet of Bardas Skleros that was harassing the trade routes to Constantinople⁴⁶. Most probably, his office in the Anatolikai should be dated after this sea battle and probably before the next rebellion of his cousin Bardas Phokas in 987,

44. N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Τυπολογία και χρονολόγηση στα μολυβδόβουλλα*, in: *ΛΑΜΠΙΗΛΩΝ. Αφιέρωμα στη μνήμη της Ντούλας Μουρίκη*, ed. M. ASPRA-BARDABAKI, v. 2, Athens 2003, 561-564., mainly 562-563.

45. *Leonis Diaconi Historiae*, ed. C. B. HASE, Bonn 1828, 112-113.

46. *Op. cit.*, 170.

whom he must have supported. At any rate, since Bardas Parsakoutenos is already attested in 954, his activities as an official could not have extended beyond ca. 1000⁴⁷.

From the 10th century onwards regiments of the central army forces, the tagmata, began being stationed in the provinces, as well. The *doux* of a *theme* was the head of a regiment of the tagmata stationed in the particular *theme*. In the late 11th century, mainly from 1060s-1070s, as the *thematic* armies were being dissolved, the strategos lost prestige and disappeared having been replaced by the *doux*⁴⁸. The last attested strategos of the Anatolikai (in ca. 1072-1074) is the protoproedros Konstantinos Doukas, cousin of Michael VII⁴⁹. From ca. 1074 to 1077, however, Nikephoros Botaneiates, *doux* of the Anatolikai, seems to have acted as the actual commander of the *theme*⁵⁰.

On the basis of the *TAKTIKON* prosopographic lists, Bardas Parsakoutenos is the first known *doux* in the *theme* of the Anatolikai, obviously as commander of the tagmata stationed or recruited from the Anatolikai. His subofficial, the *domestikos*, is attested for the first time also around this period⁵¹. The *topoteretes*, the second in command after the *doux*, appears in the Anatolikai in the mid. 11th c.⁵².

12. Nikephoros, imperial spatharokandidatos and krites of the Anatolikai (second half of the 10th c.)

TAKTIKON (ed. 2015): PN_1091/ANAT_194

Counterpart entry in the *PmbZ*: not included

47. On the duration of his career see *PmbZ* # 20786 (Bardas Parsakoutenos).

48. This change has been studied in CHEYNET, *Du stratège au duc* (1985).

49. See PN_1053/ANAT_158; ANAT_174 = Austria: Vienna, Kunsthistorisches Museum MK 258 [see *Österreich* I (1978), no. 36]. See also, CHEYNET, *Du stratège au duc* (1985), 187.

50. O. KARAGIORGOU, “ἀπὸ Λάμπης λαμπτήρα φωσφόρον ἐπιδημῆσαι τοῖς βασιλείοις προεσήμιανον” (Attaleiates XII 9-10, p. 175). On the Way to the Throne: The career of Nikephoros III Botaneiates before 1078, in: *Hypermachos. Studien zu Byzantinistik. Armenologie und Geographik. Festschrift für Werner Seibt zum 65. Geburtstag*, Wiesbaden 2008, 105-133, here 120-122 (career stage VII).

51. This is a certain Ioannes (PN_533) attested by two seals (OPS_102 = Austria: Vienna, Institut für Numismatik und Geldgeschichte 69 and OPS_173 = USA, Washington, D.C., DO BZS.1947.2.1086), see *Österreich* II (2004), no. 243 and *DOSeals* 3 (1996), no. 86.17, respectively.

52. Konstantinos Gabalas (PN_1058) attested by ANAT_73, = Washington, D.C., DO BZS.1955.1.3026, see *DOSeals* 3 (1996), 86.63 (ca. 1060s-1070s, in accordance to the titles).

<i>Present location:</i>	Germany: Munich, Staatliche Münzsammlung 713
<i>Measurements:</i>	D (total): 16 mm W: 4,24 gr
<i>Technology - State of preservation:</i>	Blank smaller than die; good condition
<i>Publishing history:</i>	Unpublished
<i>Parallel specimen(s):</i>	No known parallels
<i>Obverse:</i>	Duck walking to r., head turned backward, holding branch in its beak, with a ribbon whose ends float in the air; circular inscription [...] CΩΔϞΛ ,
<i>Reverse:</i>	Inscription in 5 lines (4 surviving) +ΝΙΚΗΦ .ΡΩΡCΠΑΘ .ΑΝΔCΚΡ .ΤΩΝΑΝ .Τ..
	[Θ(εοτό)κε or Κ(ύρι)ε βο(ήθει) τῷ] σῶ δο(ύλ)ω // + Νικηφ[ό]ρω βασιλικῷ σπαθ(αρο)- [κ]ανδ(ιδάτω) (καί) κρι[τ(ῆ)] τῶν Ἀν[α]τ[ολ(ικῶν)]
	Θεοτόκε or Κύριε βοήθει τῷ σῶ δο(ύλ)ω Νικηφόρω, βασιλικῷ σπαθαροκανδιδάτω καὶ κριτῆ τῶν Ἀνατολικῶν

Commentary:

Representations of animals, both real (as the duck on our specimen) and fictional, are quite common on seals during the second half of the 10th c.⁵³. Nikephoros is one of the first, sigillographically attested *kritai* in the *theme* of the Anatolikai⁵⁴. The *kritai* of the *themata* appear for the first time in the

53. See PENNA, Parastaseis (2014), 277-279, 289.

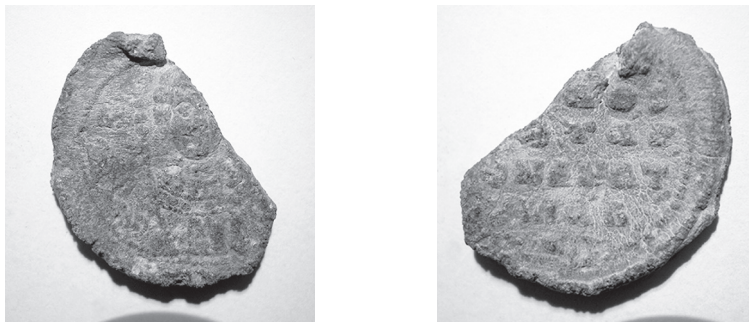
54. The two seals of Loules, imperial protospatharios and krites of the Anatolikai (TAKTIKON (ed. 2015): PN_1108/ANAT_42; ANAT_43 = USA: Cambridge, Massachusetts, Arthur M. Sackler Museum BZS.1951.31.5.1889 (ex. T. Whittemore collection;)) USA:

reign of Leon VI⁵⁵. The first two kritai of the Anatolikoi, however, are known from the written sources only: Gregorios “Paneas” Romaios (first half of the 10th c.)⁵⁶ and the magistros Romanos Saronites (appointed in 945)⁵⁷. In the *TAKTIKON* database we have recorded a total of 34 kritai in the *theme* of the Anatolikoi, so far. Among them, four are attested solely in literary sources. The remaining 30 issued a total of 72 seals which represents more than ¼ of the entire sigillographic *corpus* of the Anatolikoi and almost half of the *corpus* of the seals in the 11th c., a fact that underlines the importance of these officials.

13. Leon Maleses, protospatharios and protonotarios of the Anatolikoi (first half of the 11th c.).

TAKTIKON (ed. 2015): PN_1068/ANAT_233

Counterpart entry in the *PmbZ* # 24693

Washington, D.C., DO BZS.1958.106.3281 [see *DOSeals* 3 (1996), no. 86.35a-b]) are dated from the same period. It is worth noting that the first name of this official has been recorded, so far, as Phloules. A more careful inspection of the specimen Arthur M. Sackler Museum B25.1951.31.5.1889 convinced us that the correct reading of the owner's name is Loules.

55. Leon VI, *Taktika*, ed. G. T. DENNIS, Washington 2010, 56.

56. *TAKTIKON* (ed. 2015): PN_1038 = S. LAMPROS, Ἐπιστολαὶ ἐκ τοῦ Βιενναίου κώδικος Phil. 342 (part 4), *NE* 19.2-3 (1925), 139-191, here 163-164 and 181.

57. *TAKTIKON* (ed. 2015): PN_1178 = *Theophanes Continuatus*, *Ioannes Cameniata*, *Symeon Magister*, *Georgius Monachus*, ed. I. BEKKER, Bonn 1838, 443-444; A. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, Le témoignage du Vaticanus gr. 163 pour la période entre 945-963, *Σύμμεικτα* 3 (1979), 83-119, here 91-92. Immediately after his enthronement Konstantinos VII Porphyrogenetos sent virtuous men to all *themes* in order to correct the injustices inflicted during the reign of his father-in-law Romanos Lekapenos (920-944), especially those against the poor. Romanos Saronites, magistros, was sent to the *theme* of the Anatolikoi. His duties, as well as his title, indicate that he rather held the office of the *thematic krites*. Cf. *Asia Minor* (1998), 357 and note 6.

<i>Present location:</i>	France: Paris, IFEB 479
<i>Measurements:</i>	D (total): 26 mm D (field): 20 mm W: 8,43 gr
<i>Technology - State of preservation:</i>	One third missing; worn-out surfaces
<i>Publishing history:</i>	Unpublished ⁵⁸
<i>Parallel specimen(s):</i>	TAKTIKON (ed. 2015): ANAT_150; ANAT_190 (all from the same boulloterion: BL_1068.1) ⁵⁹
<i>Obverse:</i>	The Archangel Michael (bust) wearing the elaborately embroidered <i>loros</i> , holding long scepter (r. hand); border of dots M - . .
<i>Reverse:</i>	Inscription in 6 lines; border of dots [- · -] ... N ... AΘ S .. Q T A P , Q N A N A T , M A Λ - C , -
	Μι[χα(ήλ)] // [+ Λέω]ν [(πρωτο)σπ]αθ(άριος) (καί) [(πρωτο)ν]οτάρ(ιος) [τ]ον Ἄνατ(ολικῶν) [ό] Μαλ(έ)σ(ης)

Μιχαήλ. Λέων, πρωτοσπαθάριος καὶ πρωτονοτάριος τῶν Ἀνατολικῶν ὁ Μαλέσης

Commentary:

The reconstruction of the owner's name on the IFEB specimen was made possible after the publication of the better preserved parallel specimen in the collection of D. Theodoridis, while our research identified as a third parallel the specimen Hermitage M-2241⁶⁰. The owner of our seal is the only Leon among the known members of the Maleses family (possibly of Slavic

58. Studied by Prigent, *IFEB* (1994, unpublished), no. 10; see also *Österreich* I (1978), 245.

59. ANAT_150 = Russia: Saint Petersburg, Hermitage M-2241 (ex RAIK collection) [see V. S. SHANDROVSKAJA, *Popravki i dopolnenija k «katalogu molivdovulov»* B. A. Panchenko, *Viz Vrem* 33 (1977), 102-119, here 116, no. 68; B. A. PANCHENKO, *Koleksii Russkago Arkheologicheskago Instituta v Konstantinopole, Katalog molivdovulov* (= Catalogue des plombs de la collection de l'Institut archéologique Russe á Constantinople), *Izvestija Russkago Arheologicheskago Instituta v Konstantinopole* 8 (1903), 226, no. 68]. ANAT_190 = Germany: Munich, Private collection D. Theodoridis 343 [see CHEYNET and THEODORIDIS, *Collection Theodoridis* (2010), no. 129].

60. Consequently, in the list of the protonotarioi of the Anatolikai included in *Asia Minor* (1998), 369-370, the entries nos. 8 and 9 should be unified, as they refer to the same official (i.e. Leon Maleses, protospatharios and protonotarios of the Anatolikai). The same applies to the list of officials published by G. LEVENIOTIS, *To θέμα/δουκάτο των Ανατολικῶν κατά το δεύτερο ήμισυ του 11ου αιώνα*, *Βυζαντιακά* 25 (2005-2006), 35-101, here 97, nos. 67 and 72.

origin) which appears for the first time towards the end of the 10th c.⁶¹.

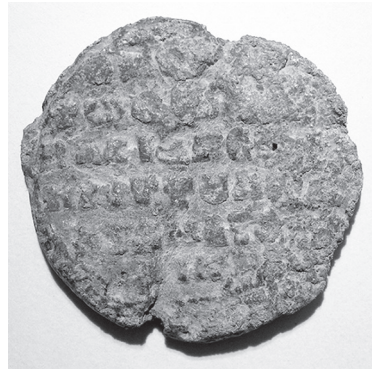
Leon Maleses is one of the 13 protonotarioi of the Anatolikoi recorded in the *TAKTIKON* database, all of them attested solely on seals. Of these, six protonotarioi belong to the period before the 11th c., while the earliest one (if the reading proposed by Nesbitt and Oikonomides is correct) is dated around 800-850⁶².

The *thematic* protonotarioi appeared in the early 9th c., perhaps after the reforms of Nikephoros I⁶³. They headed the civil service of the *themes* in the 9th c. and were attached to the imperial sakelle, that is the imperial treasury, thus their responsibilities lay in the financial sector⁶⁴. Their role started losing its importance after the appearance of the kritai in the early 10th c., a fact also reflected in the titles they held, which are somewhat lower than those of the kritai.

14. Basileios, vestes, krites of the velon and of the Anatolikoi (third quarter of the 11th c.)

TAKTIKON (ed. 2015): PN_1166/ANAT_244

Counterpart entry in the *PBW*: not included

61. On the Maleses family, see *Österreich I* (1978), 243-247; CHR. STAVRAKOS, *Die byzantinischen Bleisiegel mit Familiennamen aus der Sammlung des Numismatischen Museums Athen*, Wiesbaden 2000, nos. 155-157; CHEYNET and THEODORIDIS, *Collection Theodoridis* (2010), no. 129.

62. *TAKTIKON* (ed. 2015): PN_1044/ANAT_48 = USA: Cambridge, Massachusetts, Arthur M. Sackler Museum BZS 1951.31.5.3134 (ex T. Whittemore collection) [see *DOSeals* 3 (1996), no. 86.39; *PmbZ* # 3291; *Asia Minor* (1998), 369]. The reading Ioannes, hypatos and protonotarios of the Anatolikoi is, however, uncertain.

63. BRUBAKER and HALDON, *Iconoclast Era* (2011), 679-682, 710-715.

64. OIKONOMIDES, *Listes* (1972), 121 and 315.

15. Georgios, vestarches, hypatos and chartoularios of the dromos of the Anatolikai (1060s - 1070s)

TAKTIKON (ed. 2015): PN_1032/ANAT_246

Counterpart entry in the *PBW*: not included

<i>Present location:</i>	France: Paris, IFEB 307
<i>Measurements:</i>	D (total): 24 mm Th: 2 mm W: 8,86 gr
<i>Technology - State of preservation:</i>	Blank slightly smaller than die; corroded surfaces; oxidized
<i>Publishing history:</i>	Unpublished ⁶⁷
<i>Parallel specimen(s):</i>	TAKTIKON (ed. 2015): ANAT_199 (same boulloterion: BL_1032.1) ⁶⁸
<i>Obverse:</i>	St. Georgios (bust) holding spear (r. hand) and shield (l. hand); border of dots . . . -
<i>Reverse:</i>	Inscription in 7 lines (6 surviving); border of dots ΘΕΙΓ.Ο. ΕΣΤΑΡΧ.Ι.ΠΑΤ,ΣΧΤ . . ΟΝΔΡ,ΜΘ ΤΩΝΑΝΑ ΤΟΛΙΚ [-]

[Ο ἄγιο(ς) Γεώργ(ιος)] // [+ Κ(ύρι)ε βοή]θει Γ[ε]ο[ρ]γ(ίω) [β]εστάρχ[η] [ὑ]πάτ(ω) (καί) χαρτουλαρίω) [τ]οῦ δρο(ό)μου τῶν Ἀνατολικ(ῶν)

Ὁ ἄγιος Γεώργιος, Κύριε βοήθει Γεωργίω, βεστάρχη, ὑπάτῳ καὶ χαρτουλαρίῳ τοῦ δροῦμου τῶν Ἀνατολικῶν

67. Studied by PRIGENT, *IFEB* (1994, unpublished), 49-50, no. 9.

68. ANAT_199 = Unknown present location [see auction *Pecunem* 26 (7 Dec. 2014), no. 902].

Commentary:

The combination of office and title suggests a date after the 1050s, when the progressive devaluation of titles allowed a simple chartoularios to receive the high titles mentioned on our specimen.

The office of the chartoularios of the dromos is related to the financial department of the logothesion of the dromos, which was responsible for foreign relations and everything related to the postal service, i.e. maintenance of roads, supply of horses etc. In the *TAKTIKON* database there are 16 seals belonging to 10 different chartoularioi of the dromos of the Anatolikoi, covering the period between the middle of the 9th and the late 11th c. Chartoularioi of the dromos are attested also in other *themes* (certainly in the Thrakesioi, the Armeniakoi and the Charsianon). They are perhaps related to state fiscal services (i.e. the *corvées*) responsible for the maintenance of roads and to the so-called *ἐπισκεψαίς* that existed in specific *themes*, responsible for the sustenance of the logothesion of the dromos⁶⁹.

*Kibyrraiotai***16. Anonymus (Gregoras?), imperial protospatharios and strategos of the Kibyrraiotai**

(last quarter of the 8th c. – first quarter of the 9th c.)

TAKTIKON: PN_1583/KIB_56

Counterpart entry in the *PmbZ* # 11198

69. On the chartoularioi of the dromos particularly in the Anatolikoi, see *DOSeals* 3 (1996), 147; OIKONOMIDÈS, *Listes* (1972), 312.

<i>Present location:</i>	Greece: Athens, Numismatic Museum K141 (ex A.E. 2555)
<i>Measurements:</i>	D (total): 22,5 mm Th: 3,8 mm W: 9,4 gr
<i>Technology - State of preservation:</i>	Broken; corroded
<i>Publishing history:</i>	KONSTANTOPOULOS, <i>Molybdoboulla</i> (1917), no. 141 (not illustrated)
<i>Parallel specimen(s):</i>	No known parallels
<i>Obverse:</i>	Cruciform invocative monogram of Κύριε βοήθει (Laurent type VIII) with inscription in the quarters; wreath border Ω - CΩ Δδ - ΛΩ
<i>Reverse:</i>	Inscription in 6 lines (5 surviving) ΟΡΑΒ/Α CΠΑΘΑΡΗ.. ÇΤΡΑΤΗΓ/. ΩΝΚΥΒΝΡ .Ω..Ν (Κύριε βοήθει) [τ]ῶ σῶ δούλῳ // [+ ...]ορα β(ασιλικῶ) (πρωτο)σπαθαρή[ω (καὶ)] στρατηγ(ῶ) [τ]ῶν Κιβυρο[ε or ι]ω[τῶ]ν
	Κύριε βοήθει τῶ σῶ δούλῳ ...ορα, βασιλικῶ πρωτοσπαθαρίῳ καὶ στρατηγῶ τῶν Κιβυροαιωτῶν

Commentary:

Konstantopoulos recorded the total diameter of this seal as 25 mm and read on the reverse “...ογα β(ασιλικῶ) (πρωτο)σπαθαρίῳ [(καὶ)] στρατηγ(ῶ) τῶν Κιβυρο[α]ιω[τῶ]ν”. The name of the owner is unfortunately not preserved. It is clear that there is enough space for only four letters before the title in the first surviving line. The first letter, which is barely visible, may be a Γ. Thereafter follow the O that Konstantopoulos read, possibly a P and certainly an A. Assuming that a crosslet preceded the name we may reconstruct the first missing line as +ΓΡΗ and thus, reconstruct the name of the owner as Gregoras. A total of 60 strategoi of the Kibyrraiotai have, so far, been included in the *TAKTIKON* database, most of them dating in the 9th and 10th c. The majority of these strategoi (39), like the owner of the specimen under discussion, are attested only on seals, 19 are attested in non-sigillographic sources (one of them is also known from his inscribed golden ring, another one is mentioned only once in an inscription from Italy), while the remaining two strategoi are attested both in sigillographic and non-sigillographic sources. In comparison to the other two *themes* under investigation (Opsikion and Anatolikai), the Kibyrraiotai present the highest percentage of seals of strategoi preserving the name of their owner (about 77%).

17. Niketas, imperial spatharios and domestikos of the Kibyrraiotai (850-900)

TAKTIKON (ed. 2015): PN_1552/KIB_65

Counterpart entry in the *PmbZ*: not included

Present location: Cyprus: Nicosia, Museum of the Pancyprrian Gymnasium

A/2208/1053

Measurements:

D (total): 27,6 mm

Th: 1,41 mm

W: 13,47 gr

Technology - State of preservation:

Corroded; the obverse is almost totally effaced

Publishing history:

METCALF, *Cyprus 2* (2014), 190-192; METCALF, *Cyprus 1* (2004), no. 152; *Pancyprrian Gymnasium* (2004), no. 132

Parallel specimen(s):

No known parallels

Obverse:

Cruciform invocative monogram of Θεοτόκε βοήθει (a variation of Laurent type V); no inscription in the quarters

Reverse:

Inscription in 5 lines

ΝΙΚΙΤΑΡ|CΠΑΘΑΡ|ΙΩΚΔΤΩΝ|ΚΙΡΥΡΡΕΟ|ΤΩΝ

(Θεοτόκε βοήθει) // Νικήτα β(ασιλικῶ) σπαθαρίω κ(αί) δ(ομεστίω) τῶν Κιβυρροεοτῶν

Θεοτόκε βοήθει Νικήτα, βασιλικῶ σπαθαρίω καὶ δομεστίω τῶν Κιβυρραιωτῶν

Commentary:

Metcalf notes that the cruciform invocative monogram on the obverse is of the “standard design” of ZV type XLVI = Laurent type V. We would prefer, however, to identify this type of monogram (where the R touches the central Θ) as a variation of Laurent type V, which is rarely met on seals. Despite his original hesitation [*Cyprus 1* (2004)], Metcalf concludes [*Cyprus 2* (2014)] that the quarters of the cruciform invocative monogram are free of the otherwise usual inscription ΤΩ CΩ Δδ ΛΩ.

The seal looks provincial in style and its dating is problematic. We believe that it was produced in the 9th c., more specifically during the second half, as indicated by the use of an R instead of a closed B. The *TAKTIKON* database for the Kibyrraiotai includes two more homonymoi military officials, who served, however, as strategoi. The identification of our Niketas with one of them at an earlier stage of his career seems unlikely due to chronological reasons: the first Niketas, imperial protospatharios and strategos is placed in the first half of the 9th c.⁷⁰, while the second Niketas, protospatharios and strategos, is mentioned by Porphyrogennetos in the years 912-913⁷¹. At this point it is worth mentioning that the Athens Numismatic Museum holds the seal of another Niketas, imperial protospatharios and strategos (9th-10th c.), whose area of jurisdiction is, however, not mentioned⁷².

A very important question arises regarding the interpretation of the letter Δ in the third line of the reverse. In the first edition of this seal [*Cyprus* 1 (2004)], Metcalf suggested that this Δ may stand either for droungarios or dioiketes, himself giving preference to the former⁷³. The letter K preceding the Δ was interpreted as the abbreviation for K(AI) (and). In his second edition of the seal, however [*Cyprus* 2 (2014)], Metcalf preferred to read KCAΔ, instead of KΔ, explaining further that the K was mistakenly cut by the engraver, while the letters CA offer an abbreviation for the invocation [ΤΩ] C(Ω) Δ(ΣΛΩ) which is missing on the obverse. We believe that this is a rather unsubstantiated view and we would favour the reading of the letter Δ as an abbreviation for domestikos (rather than droungarios) for the following reasons.

70. *TAKTIKON* (ed. 2015): PN_1555/KIB_151 = Germany: Munich, Utpadel collection [unpublished; see WASSILIOU, *Beamte* 2004, 508, proposing a date in the first half of the 9th c.]. We suspect that the Utpadel specimen is identical to the seal *TAKTIKON* (ed. 2015): PN_1554/KIB_136 = Unknown present location [see auction *Münz Zentrum* 76 (10-12 Nov. 1993), lot no. 76 (not illustrated)].

71. *TAKTIKON* (ed. 2015): PN_1617 [see *PmbZ* # 25741; WASSILIOU, *Beamte* (2004), 408; SAVVIDES, *Secular Prosopography* (1998), 24-45, no. 42; ID., *Ἡ Ἀττάλεια ὡς ἔδρα τοῦ βυζαντινοῦ ναυτικοῦ θεματοῦ Καραβησιάνων/Κιβυρραιωτῶν*, *Βυζαντινός Δόμος* 4 (1990), 139-167, here 163].

72. Greece: Athens, Numismatic Museum K214 (ex Σ.Π. 1899-1900 I, 26) [see KONSTANTOPOULOS, *Molybdoboulla* (1917), no. 214, proposing a date in the 9th-10th c.].

73. The editors of the Catalogue of the Pancyprrian Gymnasium Museum opted also for droungarios, but referred to dioiketes as an alternative.

So far, no seals of droungarioi of the Kibyrraiotai are known. An inscription dated in 909-910 from Attaleia mentions a droungarios without specifying his area of jurisdiction⁷⁴. The droungarios of the Korykiotai in the area of the Kibyrraiotai is recorded only for the years 697-698⁷⁵. The droungarioi mentioned in the *De Cerimoniis* by Porphyrogenetos (a work that includes references related to the Cretan expeditions as early as the beginning of the 10th c.), were not in the service of the Kibyrraiotai: only the droungarios of the ploimon, the droungarioi of the *themes* of Charpezikion and of the Thrakesioi and the droungarioi of the Mardaitai of the West are mentioned in the text. There is no droungarios of the Kibyrraiotai in the expeditions to Crete in the first half of the 10th century⁷⁶. Thus, the absence of the droungarioi of the Kibyrraiotai both in the *De Cerimoniis* and the sigillographic record and, moreover, the gradual decrease of the importance of this office in the 9th and 10th c. as attested in the sources⁷⁷, suggest that it is very unlikely that any droungarios of the Kibyrraiotai issued seals in the period in question (850-950) when this post – if still in existence – would have been a rather low and unimportant one. On the other hand, despite the fact that no domestikoi of the Kibyrraiotai are recorded in non-sigillographic sources, the *TAKTIKON* database includes two seals issued by two different domestikoi of the Kibyrraiotai (dated in 775-825 and 800-850, respectively), where the reading of the office leaves no doubt⁷⁸.

74. See WASSILIOU, Beamte (2004), 410, with references; SAVVIDES, Secular Prosopography (1998), no. 44.

75. *TAKTIKON* (ed. 2015): PN_1607 [see *PmbZ* # 8483; SAVVIDES, Secular Prosopography (1998), no. 3; A. TOYNBEE, *Constantine Porphyrogenitus and his world*, London 1973, 259-260].

76. Another question related to the office of the droungarios of the Kibyrraiotai is whether Apsimaros was a droungarios of the Kibyrraiotai or a droungarios of the Korykiotai (located and serving in the *theme* of the Kibyrraiotai), just like the katepano or the droungarioi of the Mardaitai (located and serving in the *theme* of the Kibyrraiotai). This topic will be discussed by P. Charalampakis in a forthcoming study.

77. *ODB*, 663, s.v. droungarios: “In the 911 expedition to Crete, the droungarioi commanded no more than 100 men each, and in 949 the droungarioi figure only slightly higher than the common soldiers in rank and pay”. It is true that the payment of the droungarioi was very low, though a comparison with the common soldiers is, perhaps, an exaggeration. See, however, OIKONOMIDÈS, *Listes* (1972), 63 (*Taktikon Uspenskij*, 842-843); 109, 157 (*Philotheos*, 899).

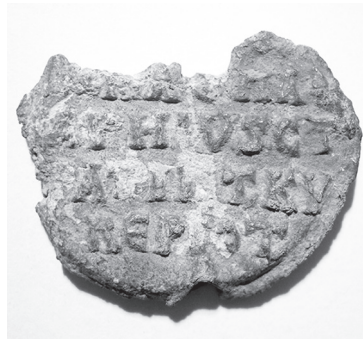
78. Alexios, imperial strator and domestikos of the Kibyrraiotai, see *TAKTIKON* (ed.

Next to the specimen published here (dated c. 850-900), the *TAKTIKON* database includes one more seal from the Hermitage collection (dated c. 900-950) with the letter Δ, which, on the basis of what has been argued so far, should be also interpreted as a sharp abbreviation for the office of domestikos⁷⁹.

18. Anonymus, imperial protospatharios and strategos of the Kibyrraiotai (second to third quarter of the 10th c.)

TAKTIKON (ed. 2015): PN_1585/KIB_77

Counterpart entry in the *PmbZ*: not included

Present location: France: Paris, IFEB 464

Measurements: D (total): 23 mm W: 6,44 gr

Technology - State of preservation: Broken (about one fourth missing)

2015): PN_1502/KIB_128 = Unknown present location [see auction *Schenk-Behrens* 79 (17-18 March 2000), no. 344; see also *SBS* 8 (2003), 252 and W. SEIBT in *BZ* 93.2 (2000), 767]; Leon, imperial kandidatos and domestikos of the Kibyrraiotai, see *TAKTIKON* (ed. 2015): PN_1539/KIB_115 = Unknown present location [see auction *Peus* 376 (29-30 Oct. 2003), no. 1346; auction *Münz Zentrum* 93 (8-9 Jan. 1998), no. 581; auction *Hirsch* 196 (24-27 Sept. 1997), no. 1029; see also *PmbZ* # 4462; *SBS* 10 (2010), 184; WASSILIOU, *Beamte* (2004), 410; *SBS* 8 (2003), 227]. Further comments on the readings and interpretations of the first two seals will be presented by P. Charalampakis in his article entitled “Towards a sigillographic corpus of the Kibyrraiotai”, in the *TAKTIKON workshop* (forthcoming).

79. *TAKTIKON* (ed. 2015): PN_1571/KIB_160 = Russia: Saint Petersburg, Hermitage M-1441 [unpublished]. This specimen will be published by Elena Stepanova in the *TAKTIKON workshop* (forthcoming).

- Publishing history:* Unpublished⁸⁰
- Parallel specimen(s):* No known parallels
- Obverse:* Patriarchal cross on four steps, flanked by fleurons rising up to the middle of the field; circular inscription
+ΚΕΡΟΗ.....ΔΟΝΛ
- Reverse:* Inscription in 5 lines (4 surviving)
.....|·Ϟ· Δ· ϞΠΑΘ|ΑΡΗΩΣCΤ|ΡΑΤΙΓΤ,ΚΥ|ΡΕΡΙΟΤ,

+ Κ(ύρι)ε βοή[θει τῷ σῶ] δούλ(ω) // [.....] β(ασιλικῶ) (πρωτο)σπαθαρή(ω) (καὶ) στρατιγ(ῶ) τ(ῶν) Κυβερητοτ(ῶν)

Κύριε βοήθει τῷ σῶ δούλω ..., βασιλικῶ πρωτοσπαθαρή(ω) καὶ στρατιγῶ τῶν Κυβερητωτῶν

Commentary:

This is one of the 39 strategoi of the Kibyrraiotai attested only on seals (see above, commentary on no. 16).

19. Niketas, imperial spatharokandidatos and chartoularios of the theme of the Kibyrraiotai (second half of the 10th c.)

TAKTIKON: PN_1551/KIB_57

Counterpart entry in the *PmbZ*: not included

80. Studied by Prigent, *IFEB* (1994, unpublished), 158-159, no. 56.

<i>Present location:</i>	Greece: Athens, Numismatic Museum K142 (ex E.Σ. 13173,93)		
<i>Measurements:</i>	D (total): 25 mm	Th: 1,8 mm	W: 4,78 gr
<i>Technology - State of preservation:</i>	Corroded		
<i>Publishing history:</i>	ΚONSTANTOPOULOS, <i>Molybdoboulla</i> (1917), no. 142 (not illustrated); SCHLUMBERGER, <i>Sceaux</i> (1895), 208-209, no. 18 (not illustrated); SCHLUMBERGER, <i>Sceaux</i> (1889), 253-254, no. 18 (with drawing)		
<i>Parallel specimen(s):</i>	No known parallels		
<i>Obverse:</i>	Griffin; circular inscription; border of dots +K...ΕΡΟΗΘΕΙΤΩΨΩΔΟΝΛΩ*		
<i>Reverse:</i>	Inscription in 5 lines; border of dots .NHKHT ΡΣΠΑΘ,ΚΑΝ Δ,ΣΧΑΡΤΔΛ ΤΘΕΜΑΤ'Τ ΟΝΚΥΡΕ.		

+ Κ[ύρι]ε βοήθει τῷ σῷ δούλω // [+] Νηγήτ(α) βασιλικῷ σπαθ(αρο)κανδ(ιδάτω) (καὶ) χαρτουλ(αρίω) τοῦ θέματ(ος) τον Κυβε[ρ(εωτῶν or ιωτῶν or ιοτῶν)]

Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλω Νικήτα, βασιλικῷ σπαθαροκανδιδάτω καὶ χαρτουλαρίω τοῦ θέματος τῶν Κιβυρραιωτῶν

Commentary:

Konstantopoulos interpreted the animal on the obverse of this seal as the Lion of St. Mark the Evangelist, but there is no doubt that what is depicted here is, in fact, a griffin⁸¹. Although there are several types of griffin, this one looks stylistically very close to the griffin decorating the seal of Anthes, epoptes of the Armeniakoi (second half of the 10th c.)⁸². Schlumberger and Konstantopoulos read a P at the end of the 5th line. This letter, if it ever existed, is not visible today, while the symmetry of the inscription does not allow, in our opinion, enough space for the engraving of yet another letter in this place. The close inspection of this specimen at the Athens Numismatic Museum indicates that Schlumberger's drawing of the obverse is not very accurate.

This official is, in fact, one of the seven known chartoularioi of the Kibyrraiotai (all of them attested on seals) recorded in the TAKTIKON database, so far. The dating of their seals, however, spans a long period, from c. 820 to c. 1050⁸³.

81. About the symbol of the griffin on lead seals in the 10th c., see PENNA, *Parastaseis* (2014), 278, note 21.

82. ZACOS (1984), no. 911, proposing a date in the first half of the 10th c., but we would prefer a slightly later date.

83. One of these officials, a chartoularios and anagrapheus of the Kibyrraiotai, is

The specimen under examination belongs to a very interesting group of seals, all dated within the second half of the 10th c., whose legends bear the word “*thema*”. The *TAKTIKON* database includes two more similar examples, both from the Kibyrraiotai, while six more similar specimens are known from Opsikion, Hellas, the Thrakesioi and Paphlagonia:

- Stephanos, imperial protospatharios epi ton oikeiakon and anagrapheus of the *theme* of Opsikion⁸⁴;
- Christophoros, imperial klerikos and kouboukleisios and exarchos of the *themes* of the Anatolikai and of the Kibyrraiotai⁸⁵;
- Bardanios, imperial spatharios and domestikos of the *theme* of the Kibyrraiotai⁸⁶;
- Euphemianos, imperial strator and chartoularios of the *theme* of Hellas⁸⁷;
- Ioseph, imperial vestitor and abydikos and kommerkiarios of Thessalonike, of the West and of the *theme* of Hellas⁸⁸;
- Theophilos, imperial spatharios and protonotarios of the *theme* of Hellas⁸⁹;
- Stephanos..., imperial protospatharios epi tou Chrysotriklinou and epoptes of the *theme* of the Thrakesioi⁹⁰;
- Michael Monokarites, protospatharios and chartoularios of the *theme* of Paphlagonia⁹¹.

known from two seals at the Hermitage which will be published by Elena Stepanova in the *TAKTIKON workshop* (forthcoming).

84. *TAKTIKON* (ed. 2015): PN_597/OPS_116 = France: Étampes, Private collection N. Thierry [1968 n. 1] 93 [to be published by J.-Cl. Cheynet in the *TAKTIKON workshop* (forthcoming)].

85. *TAKTIKON* (ed. 2015): PN_1018/KIB_122 = Switzerland: Geneva MAH, CdN 2004-507 [see ZACOS (1984), no. 797bis; CAMPAGNOLO-POTHITOU and CHEYNET, *Sceaux Zacos* (2016), no. 292].

86. See above, note 79.

87. *TAKTIKON* (ed. 2015): PN_28/HELLAS_5 = USA: Washington, D.C., DO BZS.1955.1.1438 [see *DOSeals* 2 (1994), no. 8.5].

88. *TAKTIKON* (ed. 2015): PN_55/HELLAS_52 = USA: Washington, D.C., DO BZS.1958.106.3731 [see *DOSeals* 2 (1994), no. 8.30].

89. *TAKTIKON* (ed. 2015): PN_127/HELLAS_61 = USA: Washington, D.C., DO BZS.1958.106.1333 [see *DOSeals* 2 (1994), no. 8.38].

90. USA: Cambridge, Massachusetts, Arthur M. Sackler Museum BZS 1951.31.5.383 (ex T. Whittemore collection) [see *DOSeals* 3 (1996), no. 2.10].

91. USA: Washington, D.C., DO BZS.1958.106.5084 [see *DOSeals* 4 (2001), no. 11.3].

John Haldon has already argued that the *themes* were created over a long period of time and that they did not take their final form but after the reforms carried out by Nikephoros I in the early 9th c., while the term *thema* was actually adopted even later. Byzantine authors used other terms to describe the early *themata* (e.g. *strategiai*) and Theophanes' use of the term *themata* is an anachronism⁹². This interesting theory may need further corroboration, but at least as far as seals are concerned, it is indeed worth noting that the term *thema* is actually met only in the legends of seals struck during the second half of the 10th c.

While discussing seals featuring the word *thema* in their legends, it is important to comment on the unpublished notes of N. P. Likhachev concerning the inscription of a specimen from the Hermitage, which is dated around 800-850⁹³. In the fourth line of the reverse of this specimen Likhachev read the letters T,ΘEM, which he interpreted as τ(οῦ) θεῖμ(ατος). Close inspection of this specimen, however, convinced us that the legend on the reverse actually reads [.....] / ω β(ασιλικῶ) σπαθ(αρο)κ[α] / νδ(ιδάτω) (καὶ) στρατη / γδ{ω} τῶν Κιβ / [υ]ρρ<α>ιωτόν (Lord or Theotokos, aid your servant ..., imperial spatharokandidatos and strategos of the Kibyrraiotai).

20. Anonymus, imperial protospatharios and strategos of the Kibyrraiotai (second half of the 10th c.–first quarters of the 11th c.)

TAKTIKON: PN_1586/KIB_78

Counterpart entry in the *PmbZ* and/or the *PBW*: not included

92. BRUBAKER and HALDON, *Iconoclast Era* (2011), 679-682, 710-715, 744-755, 764.

93. TAKTIKON (ed. 2015): PN_1590/KIB_108 = Russia: Saint Petersburg, Hermitage M-7034 [see SCHLUMBERGER, *Sigillographie* (1884), 263, no. 6]. We would like to express our gratitude to Dr. Elena Stepanova for kindly presenting Likhachev's notes to us.

<i>Present location:</i>	France: Paris, IFEB 1099
<i>Measurements:</i>	D (total): 19 mm W: 6,21 gr
<i>Technology - State of preservation:</i>	Blank smaller than die: broken; corroded
<i>Publishing history:</i>	Unpublished ⁹⁴
<i>Parallel specimen(s):</i>	No known parallels
<i>Obverse:</i>	Patriarchal cross with X at the intersection of the arms and large pellets at the extremities of all arms, on (one visible) step, flanked by fleurons rising to the upper horizontal arm
<i>Reverse:</i>	Inscription in 6 lines (4 surviving)ÇΠΑΘ ..CTPA. ..ΩΤΩΝ ...VPP
	[+ K(ύρι)ε βοήθει τῷ σῷ δούλ(ω)] // [..... βασιλικῷ (πρωτο)]σπαθ[α(ρίω) (καί)] στρα[τηγ]ῷ τῶν [Κιβ]υρρ[εωτῶν]
	Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ ..., βασιλικῷ πρωτοσπαθαρίῳ καὶ στρατηγῷ τῶν Κιβυρραιωτῶν

Commentary:

According to Prigent, this official's name should be reconstructed as Leon. However, as the legend's first line is entirely missing, far more solutions are possible. No parallel or similar specimens are known, so far. This is another one of the 39 strategoi of the Kibyrraiotai attested only on seals (see above, commentary on no. 16).

21. Ioannes Artabasdos, vestes, hypatos, krites of the velon and of the Kibyrraiotai (1050-1080)

TAKTIKON: PN_136/KIB_150

Counterpart entry in the *PBW* (consulted in 17.ix.2015) Ioannes 20651 (identical to Anonymus 20185)

94. Studied by Prigent, *IFEB* (1994, unpublished), 160, no. 58.

<i>Present location:</i>	France: Paris, IFEB 180
<i>Measurements:</i>	D (total): 23 mm Th: 4 mm W: 12,65 gr
<i>Technology - State of preservation:</i>	Chipped; corroded
<i>Publishing history:</i>	Unpublished ⁹⁵
<i>Parallel specimen(s):</i>	TAKTIKON (ed. 2015): KIB_54; KIB_60; KIB_109; KIB_49 (all of the same boulloterion: BL_136.1) ⁹⁶
<i>Obverse:</i>	St. Nikolaos (bust); border of dots - . .. C
<i>Reverse:</i>	Inscription in 7 lines (6 surviving)REC.. .ΠΑΤΩΚΡΙ .ΨΡΗΛ,ΣΤΩ. KIR : VPPAI. ΤΩΝΤΩΑΡ . Τ, * ΡΑÇΑ*

[O ἄγιος] [Νικ(ό)λαος] // [+ Κ(ύρι)ε βο(οή)θ(ει) Ἰω(άννη)] βέσ[τη] ὑ]πάτω κρι[τ(ῆ)] τ]οῦ βήλ(ου) (καὶ) τῶ[ν] Κιβυρραίων τῶ Ἄρτ(α)βάσδ(ω)

Ὁ ἅγιος Νικόλαος. Κύριε βοήθει Ἰωάννη, βέστη, ὑπάτω κριτῆ τοῦ βήλου καὶ τῶν Κιβυρραίων τῶ Ἄρταβάσδω

Commentary:

In the edition of its parallel specimen from the Athens Numismatic Museum (KIB_60), the name of the owner was read as Georgios (instead of Ioannes), resulting to the superfluous (and erroneous) entry of Georgios Artabasdos in the Secular Prosopography by Savvides⁹⁷. Apart from the similarities on the obverse and reverse leading to the identification of a common boulloterion for all the above mentioned seals, we should point out that the reading of the name Ioannes is possible thanks to the BnF Zacos 126 and the Hermitage M-6896 specimens. Moreover, the identification of Saint Nikolaos on the obverse is beyond doubt thanks to the Hermitage specimens (M-6896 and

95. Studied by PRIGENT, *IFEB* (1994, unpublished), 157-158, no. 55

96. KIB_54 = France: Paris, BnF Zacos 126 [unpublished]; KIB_60 = Greece: Athens, Numismatic Museum, Orphanides-Nikolaides collection 553 [see KOLTSIDA-MAKRE, *Molybdoboulla* (1996), no. 31; see also *SBS* 8 (2003), 199; SEIBT - WASSILIOU, Review of KOLTSIDA-MAKRE, *Molybdoboulla*, in *BZ* 91 (1998), 146; CHEYNET, Review of KOLTSIDA-MAKRE, *Molybdoboulla*, in *REB* 56 (1998), 309]; KIB_109 = Russia: Saint Petersburg, Hermitage M-2128 (ex RAIK collection) [unpublished]; KIB_49 = Russia: Saint-Petersburg, Hermitage M-6896 (ex Schlumberger collection) [see SHANDROVSKAJA, *Sfragistika* (1977), no. 714; SCHLUMBERGER, *Sigillographie* (1884), 262, no. 2 and 623, no. 2; see also *SBS* 5 (1998), 143].

97. SAVVIDES, *Secular Prosopography* (1998), nos. 59 and 82. Cf., however, WASSILIOU, *Beamte* (2004), 412.

M-2128). Where the saint's effigy, as well as the accompanying legend, are far better preserved.

Ioannes Artabasdos, krites of the Kibyrraiotai is not attested elsewhere. We are convinced, however, that he should be identified with the Anonymus Artabasdos, magistros, krites of the velon and praitor of Peloponnesos and Hellas, whose seal shows also St. Nikolaos on the obverse⁹⁸. On account of this identification, it is most likely that Ioannes Artabasdos served first as krites of the Kibyrraiotai, around 1050-1060, and later (around 1060-1080, but perhaps not later than 1070 or 1075) as praitor of Peloponnesos and Hellas.

The *TAKTIKON* (ed. 2015) database includes 24 kritai and one praitor of the Kibyrraiotai (on this praitor, see below our no. 22). Only two of the kritai are placed in the second half of the 10th c., five are dated in the first half of the 11th c., another five in the period covering the first and second half of the 11th c. and the last twelve in the second half of the 11th c. It is worth mentioning here that it is not possible to offer a *terminus ante quem* for the last known kritai of the Kibyrraiotai, since we do not know if and when Attaleia fell to the Seljuks (actually there is absolutely no historical evidence for this). The latest officials of the Kibyrraiotai are usually placed around 1070 or 1080 and it has been argued that Attaleia was not in Byzantine hands from 1081 to 1098⁹⁹. However, the mention of a doux of the Kibyrraiotai around the middle of the 12th c. indicates that a certain part of the area previously belonging to the *theme* (certainly the coastline) was still under Byzantine rule at that time¹⁰⁰. This is further corroborated by Anna Komnene's testimony on the campaign of Boutoumites in

98. *TAKTIKON* (ed. 2015): PN_136/HELLAS_54 = USA: Cambridge, Massachusetts, Arthur M. Sackler Museum BZS 1951.31.5.405 (ex T. Whittemore collection) [see *DOSeals* 2 (1994), no. 8.32].

99. D. PITCHER, *An Historical Geography of the Ottoman Empire*, Leiden 1972, 27 (chronological table), wrote that Attaleia was in Seljuk hands from 1081 and in Byzantine hands again from 1098. These dates are not rejected or questioned by A. ΣΑΥΒΙΔΗΣ, Ἀττάλεια 11ος-ἀρχῆς 14ου αἰ.: ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴ χριστιανικὴ στὴ μουσουλμανικὴ ἐξουσία, *Βυζαντινός Δόμος* 3 (1989), 121-126, mainly 122-123.

100. *TAKTIKON* (ed. 2015): PN_1599 = *Jus Graecoromanum*, ed. J. & P. ZEPOS, vols. 1-8, Athens 1931, 375; F. DÖLGER, *Regesten der kaiserurkunden des ostromischen Reiches 565-1453*, v. 2, Munich 1995, no. 1369.

the area in the year 1103 or 1105¹⁰¹. Does this, however, prove that the Kibyrraiotai existed still as a *theme* at that time or does it simply shows that the Byzantine dominion in the area was continuous even after 1098 and until the final fall (1207)? Due to the silence of the primary sources and the insufficiency of the sigillographic material, these questions have to remain open.

22. Christophoros Radenos, magistros, vestarches and praitor of the Kibyrraiotai (1060-1080)

TAKTIKON: PN_1020/KIB_84

Counterpart entry in the *PBW* (consulted in 17.ix.2015) Christophoros 20115; 20131

Present location: Germany: Munich, Staatliche Münzsammlung 722 (ex M.-L. Zarnitz collection)

Measurements: D (total): 26 mm D (field): 25 mm W: 16,89 gr

Technology - State of preservation: Blank slightly smaller than die; good condition

Publishing history: Auction *Münz Zentrum* 90 (14-16 May 1997), no. 1052 (not sold) (with illustration); see also *SBS* 8 (2003), 234

101. Anna Komnene, *Alexias*, ed. D. REINSCH - A. KAMBYLIS, Berlin-New York 2001, 349, 11.9.2-3.

Parallel specimen(s): TAKTIKON (ed. 2015): KIB_119; KIB_126 (from the same *boulloterion*: BL_1020.2) and TAKTIKON (ed. 2015): KIB_48; KIB_90 (from a different *boulloterion*: BL_1020.1)¹⁰²

Obverse: St. Nikolaos (bust), blessing and holding the Holy Gospel

.|.|. - Ε|Λ|ΑΟ|C

Reverse: Inscription in 8 lines (7 surviving)

+ΚΕΡΗ.ΤΩCΩΔΗ.ΧΡΙCΤΟΦΟ.ΜΑΓΙCΤΡΩΡ.|CΤΑΡΧCΠΡΑ.Τ,ΡΙΤ,ΝΚ
ΙΡ.ΑΙΩΤΩΝ.].....

[Ὁ ἅγιος Ν]ι[κ(ό)]{?}λαος // + Κ(ύρι)ε β(ο)ή[θ(ει)] τῷ σῶ δοῦ[λ(ω)] Χριστοφόρ(ω) μαγίστρ(ω) β[ε]στάρχ(η) (καί) πρ(α)[ί]τ(ο)ρ(ι) τ(ῶ)ν Κιβ[υρ]ραιωτῶν [τ(ῶ) Παδ(η)νῶ]

Ὁ ἅγιος Νικόλαος. Κύριε βοήθει τῷ σῶ δοῦλῳ Χριστοφόρῳ, μαγίστρῳ, βεστάρχῃ καὶ πρ(α)ίτορ(ι) τῶν Κιβυρραιωτῶν τῷ Παδηνῶ

Commentary:

On the obverse, just above the letter Λ there is a mark resembling the letter Ε or Ψ facing downwards and to the left; we assume that this is most probably to be interpreted as a mistake by the cutter of the *boulloterion*¹⁰³.

Wassiliou and Seibt state that the specimen from the auction *Gorny 87* is the same with the seal in the Staatliche Münzsammlung in Munich and that the seal presented in the auction *Münz Zentrum 90* is another specimen¹⁰⁴. However, close inspection of the photos of the relevant seals immediately shows that the specimen presented in the auction *Münz Zentrum 90* and

102. KIB_48 = Russia: Saint Petersburg, Hermitage M-2238 (ex RAIK collection) [Shandrovskaja, Sfragistika (1977), no. 835; V. S. SHANDROVSKAJA, *Vizantijskie pečati v sobranii Ermitazha (na vystavke Iskusstvo Vizantii iz sobranii Sovetskogo Sojuza)*, Leningrad 1975, 11, 24, no. 24; see also *SBS* 5 (1998), 119, 156]; KIB_90 = France: Paris, BnF Zacos 3412 [see ZACOS (1984), no. 400]; KIB_119 = Unknown present location [see auction *Classical Numismatic Group* 76 (12 Sept. 2007), no. 1694 (sold); auction *Münz Zentrum* 101 (15-18 Dec. 1999), no. 573 (not sold). In the *SBS* 8 (2003), 252 it is recorded that the same specimen appeared in the auction *Schenk-Behrens* (7 June 2001), no. 324 (with no catalogue number), but it was impossible to identify this auction and we assume that this is most probably an erroneous reference]; KIB_126 = Greece: Lesbos, Private collection S. Kophopoulos [see auction *Gorny & Mosch* 156 (5 March 2007), no. 2536 (sold); auction *Gorny 87* (2 March 1998), no. 849 (sold); see also Y. NIKOLAOU, Lead seals from the S. Kofopoulos collection, *SBS* 11 (2012), 119-123, here 122; *Österreich* II (2004), 45, note 123; *SBS* 8 (2003), 219].

103. It does not look to us as a scratch or damage, the seal does not appear to be double-struck and there are no signs of a circular inscription along the border.

104. *Österreich* II (2004), 45, note 134.

the specimen in the Munich collection are one and the same (in fact, it was M.-L. Zarnitz who bought it from *Münz Zentrum* and later donated it to the Munich collection). The seal presented in the *Gorny 87* sale is another specimen, coming however from the same boulloterion as the one in Munich.

Christophoros Radenos, the only known praitor of the Kibyrraiotai, so far¹⁰⁵, was the brother of Michael, a student and close friend of Michael Psellos¹⁰⁶. A fair number of seals allow us to reconstruct part of his career as follows: Career stage I: vestarches, krites of the hippodrome and of the Thrakesioi¹⁰⁷. Career stage II: magistros, vestarches and praitor of the Kibyrraiotai (our specimen). Career stage III: magistros, vestarches, megas chartoularios and praitor of the Kibyrraiotai¹⁰⁸. Career stage IV: magistros, krites of the velon, chartoularios of the genikon and chartoularios of the dromos of the Anatolikoï¹⁰⁹.

23. Leon Tzikandeles, proedros and strategos of the Kibyrraiotai (1065-1080)

TAKTIKON: PN_1540/KIB_121

Counterpart entry in the *PBW*: not included

105. On the office of praitor, see above our commentary of no. 6.

106. See CAMPAGNOLO-POTHITOU and CHEYNET, *Sceaux Zacos* (2016), no. 61.

107. See auction *Pecunem* 29 (1 March 2015), no. 752.

108. TAKTIKON (ed. 2015): KIB_120 = Russia: Saint-Petersburg, Hermitage M-5706 (ex Schlumberger collection) [see SCHLUMBERGER, *Sigillographie* (1884), 262-263, no. 5]; KIB_127 = Switzerland: Geneva MAH, CdN 2004-288 (ex Zacos collection) [CAMPAGNOLO-POTHITOU and CHEYNET, *Sceaux Zacos* (2016), no. 129]. In his publication of the Hermitage specimen, Schlumberger read the name as Heliodoros. See also SAVVIDES, *Secular Prosopography* (1998), no. 72 (following Schlumberger's erroneous reading). The name was correctly read by WASSILIOU, *Beamte* (2004), 412.

109. TAKTIKON (ed. 2015): ANAT_201 = Switzerland: Geneva MAH, CdN 2004-173 (ex Zacos collection) [CAMPAGNOLO-POTHITOU and CHEYNET, *Sceaux Zacos* (2016), no. 104]; ANAT_230 = ex Robert Hecht Jr. collection 136 [see J. NESBITT et al., *Highlights from the Robert Hecht Jr. collection of Byzantine seals*, Thessaloniki 2009, no. 8; auction *Triton XI* (2008), no. 1152].

- Present location:* UK: Birmingham, Barber Institute SL034 (ex 0179B)
- Measurements:* D (total): 23 mm D (field): 20 mm
- Technology - State of preservation:* Blank smaller than die; few traces of corrosion
- Publishing history:* Unpublished¹¹⁰
- Parallel specimen(s):* No known parallels
- Obverse:* Theotokos Episkepsis (bust); border of dots
M-P - Θ.
- Reverse:* Inscription in 9 lines
[- · -]|+ΘKERΘ|ΤΩCΩΔΗΛ|ΛΕΟΝΤΠΡΟ|ΕΔΡΟΣΤΡΑ|Τ,ΓΩΤΩ
ΝΚΥ|ΡΝΡΑΙΩΤΩΝ|ΤΩΤΖΕΙ|ΚΑΝΔΕΙ|Λ.
Μήτηρ Θεοῦ. Θεοτόκε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Λέοντι, προέδρῳ καὶ στρατηγῷ τῶν
Κιβυρραιωτῶν τῷ Τζεικανδείλῃ

110. Studied by A. DUNN, *A provisional catalogue of the lead seals in the Barber Institute of Fine Arts*, MA diss., University of Birmingham 1977 (unpublished), no. 0179B. See also J.-Cl. CHEYNET and C. MORRISSON, *Lieux de trouvaille et circulation des sceaux*, in: CHEYNET, *Société byzantine* (2008), v. 1, 85-112, here 103; WASSILIOU, *Beamte* (2004), 409; SAVVIDES, *Secular Prosopography* (1998), no. 66.

Commentary:

We gave preference to the middle Byzantine - original - form of the last name as Tzikandeles, rather than Tzykandeles, since the latter was in use mostly in the Palaiologan era¹¹¹.

In a dedicatory marginal note of the cod. Par. Gr. 1711 (f. 393v) there is a reference to a certain Leon Tzikandeles, proedros and doux of the Kibyrraiotai¹¹². Cheynet proposed to identify this Leon with the owner of our specimen, an identification that would confirm further the administrative reform from strategos to doux¹¹³. Certain references in scholarly literature seem to adopt the idea that Attaleia fell to the Seljuks in ca. 1070-1080, using thus, this date as a *terminus ante quem* for the dating of all the known seals of the Kibyrraiotai. This, however, is far from certain (see above, our commentary of no. 21).

Another Leon Tzikandeles, sebastos, is mentioned in one of the poems by Theodoros Prodromos (of the first half of the 12th c.) as the husband of Anna Komnene (not the princess though)¹¹⁴. This Leon cannot be identified with the homonymous owner of our specimen, but may have been one of his descendants (nephew or grandson).

111. About the original form of this name, see E. TRAPP, Die Etymologie des Namens Tzikandeles, *JÖB* 22 (1973), 233. See also *PBW* (consulted in 22.ix.2015): Basileios 17001; Goudelios 20102; Leon 25001 and cf. *SBS* 4 (1995), 66; 6 (1999), 138, 154; 7 (2002), 41. Also, *PLP* nos. 27932, 28123-28131, 28133.

112. *Anastasioi Bibliothecarii Historia Tripartita, Theophanes*, ed. C. DE BOOR, vol. 2, Leipzig 1885, 31-346, here 378; F. HIRSCH, *Byzantinische Studien*, Leipzig 1876, 90-91; also the note by Tafel in *Theodosii Meliteni Chronographia*, ed. Th. TAFEL, Munich 1859, v.

113. CHEYNET, *Du stratège au duc* (1985), 190, where he proposes to date this specimen between 1065 and 1080. Cheynet also notes (*ibid.*, note 61) that Leon Tzikandeles is contemporary to the magistros Kalos Tourmarchopoulos, also mentioned in the same marginal note cited above (see previous footnote 112). We believe, however, that this is not the case since the content of the marginal note clearly associates the latter with the year 1124. It seems therefore that Leon Tzikandeles must have been one of the earlier owners of the manuscript, which at some point came to the possession of Kalos Tourmarchopoulos, most probably the author of the marginal note in question.

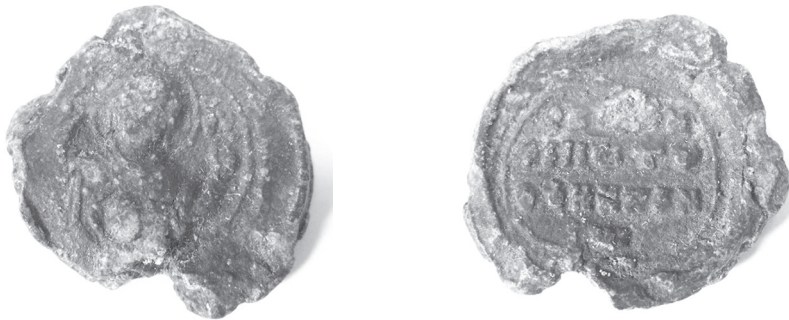
114. *PBW* (consulted in 22.ix.2015): Leon 25001. On Anna Komnene, see K. VARZOS, *Ἡ Γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν*, v. 1, Thessaloniki 1984, 664, note 10.

APPENDIX

The following unpublished seal is not a *thematic* one (which explains why it does not have a *TAKTIKON* PN or OPS number). We have included it in this study, however, because the last name of its owner is etymologically linked to *theme* of Opsikion.

Ioannes the Opsikianos (second half of the 11th century/early 12th c.)

Counterpart entry in the *PBW*: not included

<i>Present location:</i>	Germany: Munich, Staatliche Münzsammlung 87
<i>Measurements:</i>	D (total): 20 mm D (field): 12 mm W: 4,82 gr
<i>Technology - State of preservation:</i>	Blank larger than die; chipped and corroded
<i>Publishing history:</i>	Unpublished
<i>Parallel specimen(s):</i>	No known parallels
<i>Obverse:</i>	Theotokos Episkepsis (bust); border of dots .. - ΘΥ
<i>Reverse:</i>	Inscription in 8 lines (7 surviving) ΘΞΕ.ΟΗ ΘΕΙΙΩΤΩ ΟΨΗΚΗΑΝ Ω

[Μή(τη)ρ] Θε(ο)ϋ // Θε(οτό)κε βοήθει Ἰω(άννη) τῷ Ὀψικηανῷ

Μήτηρ Θεοῦ. Θεοτόκε βοήθει Ἰωάννη τῷ Ὀψικιανῷ

Commentary:

Ioannes Opsikianos is not known from other sources. His last name belongs to the large category of family names which indicate a place of origin, i.e. a *theme* (as in our case), a city, a village, a castle, a monastery, etc. Our Ioannes is perhaps an émigré (or one of his descendants), surnamed by his place of origin as soon as he found himself among the inhabitants of another *theme*¹¹⁵. For other similar examples one may refer to the Byzantine family names of Ἀνατολικὸς, Κιβυρραϊώτης, Θρακῆσιος or Καππαδόκης¹¹⁶. More Opsikianoi are known only from later documentary sources¹¹⁷.

115. M. TRIANTAFYLIDIS, *Τα οικογενειακά μας ονόματα*, Thessaloniki 1995, 24 and 26 on the ending -ianos in family names denoting the place of origin.

116. See the relevant entries in the *PBW* online.

117. See e.g. *Actes de Lavra. II. De 1204 à 1328*, ed. P. LEMERLE, A. GUILLOU, N. SVORONOS, D. PΑPACHRYSANTHOU (Archives de l'Athos VIII), Paris 1977, 84 (a landowner in Chalkidike in ca. 1300).

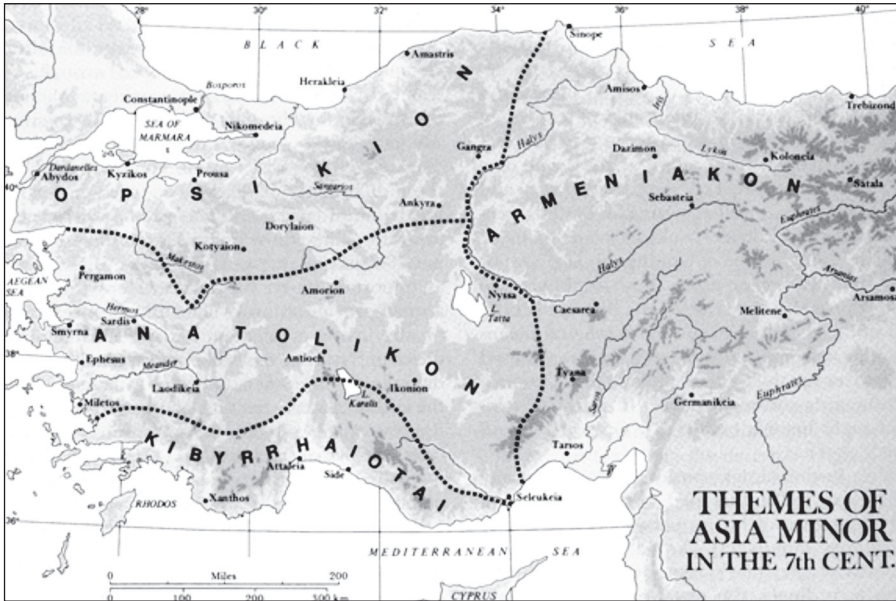

Table I: Themes in Asia Minor in the 7th c. (after ODB, vol. 3, 2034)

Table II: The front page of the online TAKTIKON

Table III.
Concordance table of the seals treated in this article
arranged by collection

Collection	TAKTIKON seal no.	Number in the present article
CYPRUS: Nicosia		
Museum of the Pancyprian Gymnasium A/2208/1053	KIB_065	17
FRANCE: Paris		
IFEB 74	ANAT_244	14
IFEB 180	KIB_150	21
IFEB 291	ANAT_245	11a
IFEB 307	ANAT_246	15
IFEB 369	OPS_193	5
IFEB 464	KIB_077	18
IFEB 479	ANAT_233	13
IFEB 1099	KIB_078	20
IFEB 1690	ANAT_247	7
GERMANY: Munich		
Staatliche Münzsammlung 13	ANAT_195	9
Staatliche Münzsammlung 87		Appendix
Staatliche Münzsammlung 689	OPS_169	3
Staatliche Münzsammlung 713	ANAT_194	12
Staatliche Münzsammlung 722	KIB_084	22
GREECE: Athens		
Numismatic Museum K122β	OPS_146	2
Numismatic Museum K122γ	OPS_147	4
Numismatic Museum K141	KIB_056	16
Numismatic Museum K142	KIB_057	19
Numismatic Museum K146	ANAT_119	10
Numismatic Museum K146α	ANAT_139	8
Numismatic Museum K192	OPS_123	1
NETHERLANDS: Hasselt		
Boersema collection	ANAT_280	11b
UK: Birmingham		
Barber Institute of Fine Arts SL034	KIB_121	23
USA: Washington, D.C.		
Dumbarton Oaks, BZS1955.1.2909	OPS_039	6

Bibliographic abbreviations

Asia Minor (1998) = *Η Μικρά Ασία των θεμάτων: Έρευνες πάνω στην γεωγραφική φυσιογνωμία και προσωπογραφία των βυζαντινών θεμάτων της Μικράς Ασίας (7ος-11ος αι.)* (= *Asia Minor and its themes: Studies on the geography and prosopography of the byzantine themes of Asia Minor (7th-11th century)*), ed. V. VLYSSIDOU et al., Athens 1998. Reviewed by H. FRIEDRICH and A. K. WASSILIOU, *JÖB* 52 (2002), 383-387.

CAMPAGNOLO-POTHITOU and CHEYNET, *Sceaux Zacos* (2016) = M. CAMPAGNOLO-POTHITOU and J.-Cl. CHEYNET, *Sceaux de la Collection George Zacos au Musée d'Art et d'Histoire de Genève*, Milan 2016.

CHEYNET and THEODORIDIS, *Collection Theodoridis* (2010) = J.-Cl. CHEYNET and D. THEODORIDIS, *Sceaux byzantins de la collection D. Theodoridis: Les sceaux patronymiques*, Paris 2010. Reviewed by A.-K. WASSILIOU-SEIBT, *BZ* 104/2 (2011), 748-750 and W. SEIBT, *JÖB* 62 (2012), 297-298.

CHEYNET, *Du stratège au duc* (1985) = J.-Cl. CHEYNET, *Du stratège de thème au duc: chronologie de l'évolution au cours du XIe siècle*, in: ID., *The Byzantine Aristocracy and its Military Function*, Variorum, Aldershot 2006, no. XI (181-194).

CHEYNET, *Sceaux Phocas* (2008) = J.-Cl. CHEYNET, *Liste des sceaux pouvant être attribués aux Phocas et à leurs proches*, in: ID., *Société byzantine* (2008), v. 2, 499-509.

CHEYNET, *Société byzantine* (2008) = J.-Cl. CHEYNET, *La société byzantine. L'apport des sceaux*, vols. 1-2, Paris 2008.

DOSeals 2 (1994) = J. NESBITT - N. OIKONOMIDES, *Catalogue of Byzantine seals at Dumbarton Oaks and the Fogg Museum of Art*, v. 2: *South of the Balkans, the Islands, South of Asia Minor*, Washington, D.C. 1994. Reviewed by W. SEIBT, *BZ* 90 (1997), 461-464.

DOSeals 3 (1996) = J. NESBITT - N. OIKONOMIDES, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and the Fogg Museum of Art*, v. 3: *West, Northwest and Central Asia Minor and the Orient*, Washington, D.C. 1996. Reviewed by W. SEIBT, *BZ* 92.2 (1999), 538-541; A.-K. WASSILIOU, *JÖB* 49 (1999), 380-382.

DOSeals 4 (2001) = E. MCGEER - J. NESBITT - N. OIKONOMIDES, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and the Fogg Museum of Art*, v. 4: *The East*, Washington, D.C. 2001. Reviewed by W. SEIBT, *BZ* 96.2 (2003), 748-752.

GLYKATZI-AHRWEILER, Administration (1960) = H. GLYKATZI-AHRWEILER, Recherches sur l'administration de l'empire byzantine aux IXe-XIe siècles, *BCH* LXXXIV (1960), 1-109.

KOLTSIDA-MAKRE, Molybdoboulla (1996) = I. KOLTSIDA-MAKRE, *Βυζαντινά μολυβδόβουλλα συλλογής Ορφανίδη-Νικολαΐδη Νομισματικού Μουσείου Αθηνών*, Athens 1996. Reviewed by W. SEIBT and A.-K. WASSILIOU, *BZ* 91.1 (1998), 146-150; J.-Cl. CHEYNET, *REB* 56 (1998), 308-309.

KONSTANTOPOULOS, Molybdoboulla (1917)= K. M. KONSTANTOPOULOS, *Βυζαντιακά μολυβδόβουλλα τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἐθνικοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου*, Athens 1917 [repr. from K. M. KONSTANTOPOULOS, *Βυζαντιακά μολυβδόβουλλα*, *Journal international d'archéologie numismatique* 5 (1902), 149-164, nos. 1-52 and 189-228, nos. 53-185; 6 (1903), 49-88, nos. 186-340 and 333-364, nos. 341-479; 7 (1904), 161-176, nos. 480-550 and 255-310, nos. 551-774; 8 (1905), 53-102, nos. 775-1057 and 195-222, nos. 1058-1199; 9 (1906), 61-146, nos. 1a-702d; 10 (1907), 47-112, nos. 703a-1257 and indices].

METCALF, Cyprus 1 (2004) = M. D. METCALF, *Byzantine Lead Seals from Cyprus*, Nicosia 2004.

METCALF, Cyprus 2 (2014) = M. D. METCALF, *Byzantine Lead Seals from Cyprus*, vol. 2, Nicosia 2014.

OIKONOMIDÈS, Organisation administrative (1976) = N. OIKONOMIDÈS, L'évolution de l'organisation administrative de l'empire byzantin au XIe siècle (1025-1118), *TM* 6 (1976), 125-152.

OIKONOMIDÈS, Listes (1972) = N. OIKONOMIDÈS, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972.

Österreich I (1978) = W. SEIBT, *Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich I*. Teil, Kaiserhof, Vienna 1978. Reviewed by V. S. SHANDROVSKAJA – I. V. SOKOLOVA, *BSI* 41/2 (1980), 251-255.

Österreich II (2004) = W. SEIBT – A.-K. WASSILIOU-SEIBT, *Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich*. 2. Teil, Zentral- und Provinzialverwaltung, Vienna 2004. Reviewed by O. KARAGIORGOU, *BZ* 99.2 (2006), 694-702.

Pancyprian Gymnasium (2004) = *Νομισματικόν Μουσείον Παγκυπρίου Γυμνασίου. Συλλογή αρχαίων νομισμάτων, μολυβδοβούλλων και ειδών μικροτεχνίας*, Nicosia 2004.

PBW = M. JEFFREYS et al., *Prosopography of the Byzantine World* (2011), available at <http://pbw.kcl.ac.uk>

PENNA, Parastaseis (2014) = V. PENNA, Μη θρησκευτικές παραστάσεις σε βυζαντινές μολύβδινες σφραγίδες (10ος αιώνας): καταβολές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις, in: *Η πρόσληψη της Αρχαιότητας στο Βυζάντιο, κυρίως κατά τους Παλαιολόγειους χρόνους, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου* (Σπάρτη 3-5 Νοεμβρίου 2012), ed. G. XANTHAKI-KARAMANOU, Athens 2014, 275-303.

PRIGENT, IFEB(1994, unpublished) = V. PRIGENT, *Sceaux byzantins de l'IFEB*, MA diss., Paris 1993-1994 (unpublished).

Savvides, Secular Prosopography (1998) = A. SAVVIDES, *The Secular Prosopography of the Byzantine Maritime Theme of the Carabisians/Cibyrraeots*, *ByzSl* 59.1 (1998), 24-45.

SBS = *Studies Byzantine Sigillography* 1 (1987) [reviewed by H. HUNGER, *JÖB* 39 (1989), 325-326]; 2 (1990); 3 (1993); 4 (1995); 5 (1998); 6 (1999) [reviewed by A.-K. WASSILIOU, *JÖB* 52 (2002), 345-346]; 7 (2002); 8 (2003) [reviewed by P. STEPHENSON, *Bryn Mawr Classical Review*, <http://ccat.sas.upenn.edu/bmcr/2004/2004-05-06.html>]; 9 (2006); 10 (2010); 11 (2012); 12 (2016).

SCHLUMBERGER, Sceaux (1895) = G. SCHLUMBERGER, *Sceaux byzantins inédits*, in: *Mélanges d'archéologie byzantine*, Paris 1895, 199-274.

SCHLUMBERGER, Sceaux (1889) = G. SCHLUMBERGER, *Sceaux byzantins inédits*, *REG* 2.7 (1889), 245-259.

SCHLUMBERGER, Sigillographie (1884) = G. SCHLUMBERGER, *Sigillographie de l'empire byzantin*, Paris 1884 (repr. Turin 1963).

SHANDROVSKAJA, Sfragistika (1977) = V. S. SHANDROVSKAJA, *Sfragistika*, in: *Iskusstvo Vizantii v Sobranijakh SSSR. Katalog vystavki*, vol. 2, Moscow 1977, 133-153.

TAKTIKON workshop (forthcoming) = *The prosopography of the thematic administration: old and new evidence on Opsikion, the Anatolikai and the Kibyrraiotai*, Proceedings of a One-Day international Workshop at the Academy of Athens (June 19, 2015) (forthcoming).

WASSILIOU, Beamte (2004) = A.-K. WASSILIOU, *Beamte des Themas der Kibyrraioten*, in: *TIB* 8 (2004), vol. 1, 407-413.

ZACOS (1984) = G. ZACOS, *Byzantine Lead Seals II*, Bern 1984. Reviewed by H. HUNGER, *JÖB* (1986), 333-339; N. OIKONOMIDES, *REB* 44 (1986), 263-267; CL. LUDWIG and P. SPECK, *Poikila Byzantina* 6 (1987), 231-242.

ZACOS and VEGLERY (1972) = G. ZACOS and A. VEGLERY, *Byzantine Lead Seals I.1-3*, Basel 1972. Reviewed by W. Seibt, *ByzSl* 36-37 (1975-1976), 208-213.

Abbreviations of auction houses

Classical Numismatic Group = Classical Numismatic Group, Lancaster, PA and London

Gorny = see *Gorny & Mosch*

Gorny & Mosch = Gorny & Mosch, Giessener Münzhandlung, Munich

Hirsch = Gerhard Hirsch Nachfolger, Munich

Münz Zentrum = Münz Zentrum Albrecht & Hoffmann GmbH, bzw. Heinz W. Müller, Cologne and Sollingen

Pecunem = Online auction platform by Gitbud & Naumann Münzhandlung GmbH, Munich

Peus = Busso Peus, Frankfurt

Roma = Roma Numismatics Limited, London

Schenk-Behrens = Karla W. Schenk-Behrens Nachfolger

Spink = Spink and Son, London

Triton = Auctions conducted by the Classical Numismatic Group, Lancaster, PA and London

ΚΡΑΤΙΚΟΙ ΑΞΙΩΜΑΤΟΥΧΟΙ ΣΤΑ ΘΕΜΑΤΑ ΟΨΙΚΙΟΥ, ΑΝΑΤΟΛΙΚΩΝ ΚΑΙ
ΚΙΒΥΡΡΑΙΩΤΩΝ: Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΩΝ ΣΦΡΑΓΙΔΩΝ

Το ερευνητικό πρόγραμμα «Προς μία θεσμική και κοινωνική ιστορία της Μικράς Ασίας βάσει των σφραγίδων και άλλων πηγών (7ος-13ος αι.)» (ΑΡΙΣΤΕΙΑ ΙΙ-4492) υλοποιήθηκε στο Κέντρο Έρευνας της Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης της Ακαδημίας Αθηνών (Φεβρουάριος 2014 - Οκτώβριος 2015) με συγχρηματοδότηση από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και το Ελληνικό Δημόσιο (ΕΣΠΑ 2007-2013).

Σκοπός του προγράμματος ήταν να εξεταστεί εκ νέου η θεσμική και κοινωνική ιστορία της βυζαντινής Μικράς Ασίας χρησιμοποιώντας ως κύριο ερευνητικό εργαλείο αξιόπιστους και καλά χρονολογημένους καταλόγους όλων των κρατικών αξιωματούχων που έδρασαν σε τρία από τα πρωιμότερα θέματα της Μικράς Ασίας: Οψίκιο, Ανατολικών και Κιβυρραιωτών. Η σύνταξη αυτών των καταλόγων βασίστηκε στις πληροφορίες που παρέχουν τόσο οι σιγιλλογραφικές (μολυβδόβουλλα), όσο και οι μη-σιγιλλογραφικές πηγές.

Ένα από τα σημαντικότερα αποτελέσματα αυτού του ερευνητικού προγράμματος είναι η δημιουργία μίας διαδικτυακής βάσης δεδομένων που ονομάζεται *TAKTIKON*. Ο ρόλος και το όνομα αυτής της βάσης (*TAKTIKON* με κεφαλαία γράμματα για την απρόσκοπτη ανάγνωση της λέξης τόσο στο ελληνικό όσο και στο λατινικό αλφάβητο) είναι εμπνευσμένα από τα βυζαντινά *τακτικά*, τα εγχειρίδια του αυλικού πρωτοκόλλου που βοηθούσαν τον *ἀτρικλίνη* να τοποθετήσει τους αξιωματούχους στη σωστή θέση κατά τη διάρκεια των επίσημων αυτοκρατορικών δείπνων. Κατ' αναλογία, το *TAKTIKON* στοχεύει στο να βοηθήσει τον σύγχρονο ερευνητή να τοποθετήσει σωστά τους *θεματικούς* αξιωματούχους εντός του διοικητικού συστήματος της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Αυτό επιτυγχάνεται μέσα από την χρήση των Προσωπογραφικών Καρτελών (που παρουσιάζουν τα στάδια της σταδιοδρομίας κάθε *θεματικού* αξιωματούχου μαζί με τις σχετικές σιγιλλογραφικές και μη-σιγιλλογραφικές μαρτυρίες) και των Καρτελών

Μολυβδοβούλλων (που παρουσιάζουν αναλυτικές πληροφορίες για κάθε ένα από τα μολυβδόβουλλα που αφορούν το πρόγραμμα).

Η ιδιαίτερη συμβολή του *TAKTIKON* έγκειται στο ότι αποτελεί τη μόνη διαδικτυακή βάση που επικεντρώνεται σε μία συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα (τους *θεματικούς αξιωματούχους*), προσφέρει στους χρήστες την πολύτιμη εμπειρία του άμεσου ελέγχου όλων των σχετικών πρωτογενών πηγών, υποστηρίζει μία *δια-θεματική* προσέγγιση στις βυζαντινές σπουδές και διευκολύνει αλλαγές ή προσθήκες που είναι πιθανόν να υπαγορεύσει η μελλοντική έρευνα. Επιπλέον, αποτελεί ένα σημαντικό εργαλείο για τη μελέτη της βυζαντινής σφραγιστικής, αφού, λόγω των παραδεδομένων τίτλων των *θεματικών αξιωματούχων* (σε συνδυασμό και με τις σχετικές αναφορές σε άλλες μη-σιγιλλογραφικές πηγές) τα *θεματικά* μολυβδόβουλλα μπορούν να χρονολογηθούν αρκετά συχνά με μεγαλύτερη ακρίβεια και επομένως να οργανωθούν σε μια πιο αυστηρή χρονολογική σειρά. Με αυτόν τον τρόπο, ο χρήστης του *TAKTIKON* μπορεί να παρακολουθήσει από κοντά την εξέλιξη (επιγραφική και καλλιτεχνική) των βυζαντινών μολυβδοβούλλων κατά την διάρκεια όλης της περιόδου από τον 7ο μέχρι τον 13ο αι.

Στις πρώτες σελίδες του παρόντος άρθρου παρουσιάζεται ο τρόπος οργάνωσης και προβολής του υλικού στο *TAKTIKON* και στη συνέχεια σχολιάζονται αναλυτικά 23 αδημοσίευτα ή ελλιπώς δημοσιευμένα μολυβδόβουλλα *θεματικών αξιωματούχων*, οι οποίοι άσκησαν τα καθήκοντά τους σε ένα από τα τρία προαναφερθέντα *θέματα*. Στο επίμετρο (appendix) δημοσιεύεται ακόμα ένα, μη-*θεματικό* μολυβδόβουλλο, αυτό του Ιωάννη Οψικιανού (β' μισό 11ου - αρχές 12ου αι.), καθώς το συγκεκριμένο επίθετο συνδέεται ετυμολογικά άμεσα με το *θέμα* Οψικίου. Όλα τα μολυβδόβουλλα στο παρόν άρθρο εντοπίστηκαν κατά τη διάρκεια της υλοποίησης του προγράμματος σε σιγιλλογραφικές συλλογές που βρίσκονται σε επτά διαφορετικές χώρες (Κύπρος, Γαλλία, Γερμανία, Ελλάδα, Ηνωμένο Βασίλειο, Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής, Ολλανδία).

EFI RAGIA

SOCIAL GROUP PROFILES IN BYZANTIUM:
SOME CONSIDERATIONS ON BYZANTINE PERCEPTIONS
ABOUT SOCIAL CLASS DISTINCTIONS*

The social history of Byzantium is a relatively recent research field. This estimate is formed not because there are no studies that can be qualified as par excellence “social”, or that concern particular aspects of the social evolution of Byzantium, but because most of them are not invested with a theoretical context that is necessary when it comes to sociological research approaches. With the exception of studies by G. Ostrogorsky, H.-G. Beck, and J. Haldon¹, which begin from theory to continue with data interpretation

* *This paper was written as part of the postdoctoral research project entitled “Electronic Database on the Social History of Byzantium from the 6th to the 12th Centuries: Sources, Problems and Approaches”, which was implemented within the framework of the Action “Supporting Postdoctoral Researchers” of the Operational Program “Education and Lifelong Learning” (Management Agency: General Secretariat for Research and Technology), and is co-financed by the European Social Fund (ESF) and the Greek State. The program was realized at the Institute of Historical Research/NHRF from April 2012 through March 2015.*

1. See mostly G. OSTROGORSKY, *History of the Byzantine State*, translated from German by J. HUSSEY, Cornwall 1989; IDEM, *Pour l'histoire de la féodalité Byzantine* [Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae. Subsidia I], Bruxelles 1954; H.-G. BECK, *Konstantinopel. Zur Sozialgeschichte einer früh-mittelalterlichen Hauptstadt*, *BZ* 58 (1965), 11-45 (hereafter BECK, *Konstantinopel*); IDEM, *Η βυζαντινή χιλιετία*, transl. D. KOURTOVIK, Athens 1990 (hereafter BECK, *Χιλιετία*); J. HALDON, *Byzantium in the Seventh Century*, Cambridge 1990 (hereafter HALDON, *Byzantium*); IDEM, *The State and the Tributary Mode of Production*, London – New York 1993. Theoretical, but not “byzantine” is J. HALDON’s work on Marxist historiography, see *Μαρξισμός και ιστοριογραφία: πρόσφατες εξελίξεις και σύγχρονες συζητήσεις στη Βρετανία*, transl. K. GAGANAKES [Μνήμων. Θεωρία και Μελέτες Ιστορίας 12].

–with different information, and therefore different emphasis, methodology, and conclusions–, most studies are concerned either with the economic framework –especially when it comes to the lower social strata²–, or with pressure groups, political parties and alliances at the upper echelons of society³. This schematic classification of the bibliography obviously cannot be exhaustive, with reference to methodologies and analyses, of the number of studies that have been published for the Byzantine society, and apologies are due for all those works that are not mentioned here⁴. It is, nevertheless, suitable to point out that for many of them, the influence of the views of G. Ostrogorsky and A. Kazhdan regarding methodology and research approach, has been huge⁵; as a result, there are today many studies on the upper and lower social strata, their composition and economic power, or its absence.

2. A. LAIOU, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire. A Social and Demographic Study*, Princeton 1977; É. PATLAGEAN, *Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance, 4e-7e siècles* [Civilisations et Sociétés 48], Paris - La Haye 1977 (hereafter PATLAGEAN, *Pauvreté*); P. LEMERLE, *The Agrarian History of Byzantium from the Origins to the Twelfth Century. The Sources and Problems*, Galway 1979 (hereafter LEMERLE, *Agrarian history*); M. KAPLAN, *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle. Propriété et exploitation du sol* [Byzantina Sorbonensia 10], Paris 1992 (hereafter KAPLAN, *Les hommes et la terre*).

3. J.-Cl. CHEYNET, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)* [Byzantina Sorbonensia 9], Paris 1990 (hereafter CHEYNET, *Pouvoir*); V. VLYSSIDOU, *Αριστοκρατικές οικογένειες και εξουσία (9ος-10ος αι.)*. Έρευνες πάνω στα διαδοχικά στάδια αντιμετώπισης της αρμενοπαφλαγονικής και της καππαδοκικής αριστοκρατίας, Thessalonike 2001 (hereafter VLYSSIDOU, *Αριστοκρατικές οικογένειες*); T. LOUNGHIS, *Η κοινωνική εξέλιξη στη διάρκεια των λεγόμενων «σκοτεινών αιώνων» (602-867)*, Athens 2013. An encompassing and thorough study on the enterprising groups of the empire, some of which were also in a position to exercise pressure on the governments, is still a desideratum.

4. A short report is found in the introduction of J. HALDON (ed.), *The Social History of Byzantium*, Chichester 2009, 2-4 (hereafter *Social history*). Special reference should be made to P. YANNOPOULOS, *La société profane dans l'empire Byzantine des VIIe, VIIIe et IXe siècles* [Recueil de Travaux d'Histoire et de Philologie 6e s., Fasc. 6] Louvain 1975 (hereafter YANNOPOULOS, *Société profane*), who chose the basic distinction between freeborn and slaves, valid also in Byzantium, as his main research tool.

5. A. KAZHDAN - S. RONCHEY, *L'aristocrazia bizantina dal principio dell'XI alla fine del XII secolo*, Palermo 1997 (hereafter KAZHDAN-RONCHEY, *Aristocrazia*); G. OSTROGORSKY, *Observations on the Aristocracy in Byzantium*, *DOP* 25 (1971), 3-32 (hereafter OSTROGORSKY, *Aristocracy*); also see the studies of OSTROGORSKY cited in note 1.

This paper will not follow the usual research path. Its subject is the investigation of social profiles, as they surface in Byzantine sources and puzzle us when it comes to their interpretation and significance for the evolution of Byzantine society. Profiles compose the contour of social “position” of people or groups. They may consist of actual data and information, but also of beliefs, proclamations, behaviors and perceptions of individuals, groups or third parties. In Byzantium profiles are either recognized and accepted, or, on the other hand, are used to relegate people and groups to a different social, political, or even economic level, in which case we are dealing with the existence of “negative” profiles⁶. In my opinion this approach is much more fitting because in Byzantium there were no delineated social boundaries, and there was no group or “class” appearing to be circumscribed within a particular set of rules, even though all of them, especially the most powerful ones, no matter how small or extended, strove for their continuation, their protection and, finally, their interests. Profiles display a multilevel function which in my opinion helps to understand Byzantine society and to appreciate different social groups within their particular contexts of action, as well as to elucidate complicated social conflicts observed in Byzantine history⁷.

As expected, the study at hand marks not the end, but rather the beginning, of a research that is as meticulous as possible, as it strives to understand and explain the social terminology used by the Byzantines for the construction of those profiles. The groups that have been chosen here –the wealthy, the poor, the noble, the powerful and the dynasts– present

6. See for example I. ANAGNOSTAKIS, Byzantium and Hellas. Some lesser known Aspects of the Hellenic Connection (8th-12th Centuries), in: *Heaven and Earth. Cities and Countryside in Byzantine Greece*, ed. J. ALBANI – E. CHALKIA, Athens 2013, 15-29. The profiles of the *πολιτικοί* and the *στρατιωτικοί* are two profiles that definitely serve particular political ends, but they are not included in this paper.

7. If there is a theory that closely fits the examination attempted here, then it is the theory of G. SIMMEL. Simmel perceived society as a network of social relations that are understood as constant interaction among individuals or groups, a process in which beliefs/proclamations/behaviors (modes of expression and interaction) are either accepted by other individuals or groups, or adjust according to the content they attribute to their behavior. In this framework the formation of social groups is the outcome of the individuals’ interaction on a more permanent basis. See D. FRISBY, *Georg Simmel*, London – New York 2002; also see the analysis of M. ANTONOPOULOU, *Οι κλασικοί της κοινωνιολογίας. Κοινωνική θεωρία και νεότερη κοινωνία*, Athens 2008, 455-507.

profiles that clarify social phenomena visible in the 10th and 11th century. Unlike my previous studies that began without any preconceptions, in this case these phenomena dictated which profiles needed to be investigated, because their manipulation by the Byzantines themselves is evident in the sources. Admittedly, no profile can be analyzed exhaustively in this paper. Rather, each group is examined with regard to particular aspects of its image found in the sources, and its profile constitutes a primary research result. It is expected that future research on the social history of Byzantium, with a particular view to social group profiles, will become more detailed and will be complemented with more evidence.

I. Byzantine perceptions of “society”

It should be noted from the very beginning that the problem of “social class” in Byzantium is in reality nonexistent; the concept is modern and its definition depends even today on the circumstances to which it applies, therefore it may change from country to country (or even from region to region)⁸. The problem may appear to be one of semantics: *κοινωνία*, equivalent to the Latin *societas* in antiquity and in the middle ages, was used either as a specific legal term, or as a term that carried with it significant legal connotations⁹. In the course of time it provided the main terminology for sociology, a modern science that flourished after the 18th century. Similar considerations apply to the term *τάξις*, which in modern Greek signifies –among other things– “class”. In Byzantium, however, the use of

8. D. DASKALAKES, *Εισαγωγή στη σύγχρονη κοινωνιολογία*, Athens 2009, 402-407.

9. Meaning relations of various types, the term *κοινωνία* was not rare in antiquity; its derivation from the verb *κοινωνῶ* meant the binding, responsible and accountable participation in something. However, *κοινωνία* was assigned a theological connotation particularly by St. Gregory of Nyssa and St. John Chrysostom (it is found rather rarely in St. Basil and St. Athanasius); it was taken over by the neo-platonist Proclus and his student Pseudo-Dionysius, whereby it was combined with the notion of *τάξις*. In the Novels of the emperor Justinian I «*κοινωνία*» is used to describe the involvement in something -in a crime or in a procedure, see *Corpus Iuris Civilis* vol. III: *Novellae*, ed. R. SCHÖLL – G. KRÖLL, Berlin 1904 (repr. Dublin/Zürich 1972), 101.29, 611.6 (hereafter *CIC* III). All through the early Byzantine times it is used for those joining a heresy, a meaning which is found again especially in Theodore Studites: *ὀρθόδοξος κοινωνία, κοινωνία αἰρετικῶν/εἰκονομαχῶν/ἑτεροδόξων*, see G. FATOUROS (ed.), *Theodori Studitae Epistulae* [CFHB 31], no 13.42, 48.247, 479.46, 539.27.

the word was two fold: it derived from the Latin equivalent *ordo*, which the Romans used for the separate social, political and religious bodies, but not for the Roman society in total. It also derived, as we shall see below, from Aristotelian and Neoplatonic principles that defined the function of the “state”¹⁰. That said, it becomes apparent that when we are searching for “social” terms in Byzantine sources, the obvious ones, «κοινωνία» and «τάξις» are not really those we are looking for; in reality their employment may be misleading, or even out of place.

Still, there was in Byzantium one term that described the ensemble of people within the state frame. The ancient term *πολιτεία* (polity) encompassed those groups of people involved in maintaining harmony in the state, helping it to function smoothly. The concept is initially inseparable from its constitutional context, which developed and flourished in the frame of the ancient *πόλις*. Participation in the polity was in reality a direct consequence and a legal position for citizens, with obligations, rights and privileges attached to it. However, considering a polity, meaning a state, as a group of people, meant that polity, society and “state” coincided, a basic political idea elaborated in Platonic and Aristotelian works¹¹. Yet

10. N. OIKONOMIDES, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972, 22-24 (hereafter OIKONOMIDES, *Listes*); R. RILINGER, *Ordo und Dignitas als soziale Kategorien der Römischen Republik*, in: IDEM, *Ordo und Dignitas: Beiträge zur römischen Verfassungs- und Sozialgeschichte*, Stuttgart 2007, 95-104, esp. 95-96 (hereafter *Ordo und Dignitas*); É. PATLAGEAN, *Ο ελληνικός Μεσαίωνας. Βυζάντιο, 9ος-15ος αι.*, transl. D. LAMBADA, Athens 2007, 248-249 (hereafter PATLAGEAN, *Ελληνικός μεσαίωνας*); G. BAMBINIOTIS, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής γλώσσας*, Athens 1998, 1759, s.v. *τάξις*. Also see the analysis of H. GLYKATZI-AHRWEILER, *Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας*, Athens 1988, 153-168, who examines *τάξις* together with hierarchy and *οίκονομία*.

11. See Aristotle, *Politica*, ed. A. WARMINGTON, transl. H. RACKHAM, London – Cambridge Mass. 2nd 1944 (repr. 1972), vol. 21, 2, 1252a.1-8 (hereafter Aristotle, *Politica*), perceived the polity as an ensemble of social relations: *Ἐπειδὴ πᾶσαν πόλιν ὁρῶμεν κοινωνίαν τινὰ οὖσαν καὶ πᾶσαν κοινωνίαν ἀγαθοῦ τινος συνεστηκυῖαν (τοῦ γὰρ εἶναι δοκοῦντος ἀγαθοῦ χάριν πάντα πράττουσι πάντες), δῆλον ὡς πᾶσαι μὲν ἀγαθοῦ τινος στοχάζονται, μάλιστα δὲ καὶ τοῦ κυριωτάτου πάντων ἢ πασῶν κυριωτάτη καὶ πάσας περιέχουσα τὰς ἄλλας. Αὕτη δ' ἐστὶν ἡ καλουμένη πόλις καὶ ἡ κοινωνία ἢ πολιτική.* See generally P. CARTLEDGE, *Greek Political Thought: the Historical Context*, in: *The Cambridge History of Greek and Roman Political Thought*, ed. C. ROWE – M. SCHOFIELD – S. HARRISON – M. LANE, Cambridge 2005, 11-22.

if this was an ideal rather than a reality already in antiquity (not each and every inhabitant of a city was a *πολίτης*, a member of the *polity*), it was much more so in early Byzantium; those who did not belong to any of the constituent groups of a «*πολιτεία*» lived their entire lives outside the Greek medieval bounds of Byzantine “society”, or, to put it correctly, polity. Moreover, those who did belong to a specific group were assigned a particular position and had a particular role within the context of a polity; their defining characteristics were not those of a “class” but those of their role, and conversely, their common role made them one large group. Within each of these groups, variations in position, wealth, education, duties or occupation, were very high, which meant that there was no real “social” unity; indeed, we may even speak of separate subgroups. The best example demonstrating this is probably the so-called “senatorial class”, which was a class with great disparity of status among its members¹². Nevertheless, when the state employed the term *Ρωμαϊκή πολιτεία*, *Roman polity*, it appears to have comprised all its inhabitants notwithstanding social position, and not solely the groups constitutionally engaged in some administrative aspect of the polity¹³.

One might ask, if all these assertions are correct, what is it that describes social position in Byzantium, or what is it that describes its perception? The

12. G. DAGRON, *Η γέννηση μιας πρωτεύουσας. Η Κωνσταντινούπολη και οι θεσμοί της από το 330 ως το 451*, transl. M. LOUKAKI, Athens 2000, 195 f. (hereafter DAGRON, *Γέννηση*); BECK, Konstantinopel, 19-20; HALDON, *Byzantium*, 160-172; IDEM, The fate of the Late Roman Senatorial Elite: Extinction or Transformation? in: *The Byzantine and Early Islamic Near East. Papers of the first (third, sixth) Workshop on Late Antiquity and Early Islam*, v. 6: *Elites Old and New in the Byzantine and Early Islamic Near East*, ed. J. HALDON and L. CONRAD, Princeton, N.J., 1992/2004, 184-198 (hereafter HALDON, *Senatorial elite*); IDEM, Social Élités, Wealth, and Power, in: *Social History*, 175-178 (hereafter HALDON, *Social élites*); P. MAGDALINO, Court Society and Aristocracy, in: *Social History*, 217-218, 224-225 (hereafter MAGDALINO, *Court society*); G. ALFÖLDY, *Ιστορία της Ρωμαϊκής κοινωνίας*, transl. A. CHANIOTES, Athens 2009, 327-328 (hereafter ALFÖLDY, *Ιστορία*); A. JONES, *The Later Roman Empire, 284-602. A Social, Economic and Administrative Survey*, Oxford 1964, 388-390, 545-552 (hereafter JONES, *LRE*).

13. A. KALDELLIS, *The Byzantine Republic. People and Power in New Rome*, Cambridge Mass. - London 2015, 14-19 (hereafter KALDELLIS, *Byzantine republic*), argues that the Byzantine *πολιτεία* is in reality the continuation of the *res publica romana*. Also see BECK, *Χιλιετία*, 52 f.

answer to this question cannot be simple. “Position” can only be defined by the state itself, since it corresponded to a role in the polity; roles, however, tended to readjust. The *perception* of social class or social position, on the other hand, is an entirely different issue, because perceptions are influenced by qualities: those assumed by the groups in their effort to assert themselves, those assigned to them by other groups in a context of social, economic and political collaboration or opposition, or those adopted by the state in its effort to overpower social and political agitations. It becomes apparent that a “group” is by definition narrower than a “class” –indeed it can only be a small fraction of a class– and this explains why we observe so many rivalries among separate groups and why it is so hard to define a “class” in Byzantium¹⁴. For the profiles sketched are mostly those of state dependent groups, not of classes, and their existence can be explained by the mere fact that there was no real social, political, or legal, consolidation of a “class” in Byzantium. But a group is weaker than a class, and therefore groups are subject to change, and they can be formed and dissolved quite as easily as they appeared. It is commonly accepted that Byzantium was an empire in which vertical social mobility was feasible and sometimes even easy. “Social mobility” as defined today by sociology is not exclusively vertical, but can be horizontal or diagonal; it concerns mostly relations among people or groups of the same or slightly different standing, and their position within a social context¹⁵. Nevertheless, it may be emphasized that what gives the impression

14. Cf. BECK, Konstantinopel, 16-20; IDEM, *Χιλιετία*, 319-349; also see ODB 2, 1371, s.v. Microstructures (A. KAZHDAN), and A. KAZHDAN, Small Social Groupings (Microstructures) in Byzantine Society, in: *XVI Internationaler Byzantinistenkongress. Akten, JÖB 32.2* (1982) 3-11. The author speaks about “microstructures” as “small social groupings”. The difference between groups and microstructures appears in my understanding to be that while microstructures are subjected to, or regulated by, a set of rules (e.g. family, guilds etc), groups are larger and they may or may not obey to rules. Guilds themselves function within a particular frame pertaining to each guild, but not to the “social class” of their members ad hoc, which explains the fact that social profiles of separate guild members differ from each other (cf. the profiles of the *βάνανσοι* and the *ἐμποροί*). On guilds see G. MANIATIS, The Guild System in Byzantium and Medieval Western Europe: a Comparative Analysis of Organizational Structures, Regulatory Mechanisms, and behavioral patterns, *Byz 76* (2006), 528-529, 535-543. MANIATIS rightfully points out that a large number of professionals mentioned in the sources probably did not belong to any guild.

15. DASKALAKES, as above n. 8, 412-414.

of “vertical mobility” is not the fact that social ascent was easy –because on the contrary it was rather difficult to break away from the social context in which they were born–, but that social role adaptation in Byzantium indeed allowed certain social upgrading (or downgrading, which is easier to find in the sources). The wide distribution of titles in the 11th century is a good example of this type of social role changing, but it required the possession of substantial amounts of gold coin for the people involved¹⁶. The suspension of this policy by Alexios I Komnenos meant that the titles died with their holders, and their descendants had no chance of being included in the aristocracy of the 12th century, unless, of course, they were married into it.

“Social” and political theories in Byzantium are strongly influenced by ancient philosophy. The groups initially recognized as “social groups” had acquired a constitutional character through age-long constitutional practice during the late Roman times, and were, in Beck’s interpretation, electoral corps, such as the senate, the army and the *δῆμοι* of Constantinople, and later on, the Church¹⁷. We only have two texts, both anonymous and coming from the 6th century, which reflect the beliefs of the Byzantines on the polity. The first is *De re strategica* (*Περὶ στρατηγίας*), which deals with the polity only in the first chapter, and the second is the treatise *De scientia politica dialogus*. The author of *De re strategica* attempts to describe the *πολιτείας μέρη* (constituencies of the polity) only in the introduction¹⁸.

16. See N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Title and income at the Byzantine Court, in: *Byzantine Court Culture from 829 to 1204*, ed. H. MAGUIRE, Washington DC 1997, 199-215 (hereafter *Byzantine court culture*); IDEM, The Role of the State in the Economy, in: *The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century*, ed. A. LAIOU et al., Washington, DC, 2002, v. 3, 1008-1010 (hereafter *EHB* 3); P. LEMERLE, Roga et rente d’état au Xe-XIe siècles, *REB* 25 (1967), 77-100; G. OSTROGORSKY, Löhne und Preise in Byzanz, *BZ* 32 (1932), 304-308.

17. H.-G. BECK, Senat und Volk von Konstantinopel, *Bayerische Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Kl., Sitzungsberichte* (1966) 1-75 (: IDEM, *Ideen und Realitäten in Byzanz*, VR London 1972, no XII; hereafter *Ideen und Realitäten*); IDEM, *Χιλιετία*, 71-80; I. ΚΑΡΑΥΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Η πολιτική θεωρία των Βυζαντινών*, Thessalonike 1992, 19-20.

18. *De re strategica* has been recently attributed to the magister Syrianus as part of his *Compendium*. This work is placed by the researchers in the period between the late 6th-late 9th c. Discussion is still inconclusive regarding this point, but concerning our topic it will suffice to note that the first part on the polity can hardly be dated beyond the 6th-7th c.; so far this part has not been taken into consideration for dating the text,

Each *μέρος* was assigned a role in the *polity* and was placed under the supervision of a “leader”¹⁹: these are the Church (*ἱερατικόν*), the Council members (*συμβουλευτικόν*), the judges (*νομικόν*), and the people of commerce (*ἐμπορικόν*), those who provided products (*ὕλικόν*), and those who served (*ὕπηρετικόν*)²⁰. Given that the first part of the treatise is lost, there is no way of deciding on the hierarchical classification of these “parts of the polity”; in the second and third chapter, for example, the *νομικόν* and the *συμβουλευτικόν* are found in a reversed order following the *ἱερατικόν*²¹. The author also speaks about the *χρηματικόν* and the *τεχνικόν* (construction workers)²²; the *χρηματικόν* is analysed in the third part of the treatise, concerning the archons: it comprises the administrators of public finance (*τῶν περὶ τὰ χρήματα τεταγμένων*), the tax collectors (*τοὺς φορολόγους*), the financial inspectors (*τοὺς ἐπισκεπτομένους*) and the “distributors of

nor have its sources been traced. See P. RANCE, *The Date of the Military Compendium of Syrianus Magister (Formerly the Sixth Century Anonymous Byzantinus)*, *BZ* 100 (2007), 701-737 with full bibliography. A general commentary on the first part on the polity is found in C. MANGO, *Byzantium. The Empire of New Rome*, London 1980, 33; KALDELLIS, *Byzantine republic*, 15-16.

19. G. DENNIS (ed.), *Three Byzantine Military Treatises* [CFHB 25], Washington, DC, 1985, 14.4-6 (hereafter DENNIS, *Three treatises*): *ἐπεὶ δὲ ἀνάγκη ἐκάστω τῶν εἰρημμένων μερῶν ὑφ’ ἡγεμόνι τετάχθαι, ἀναγκαῖον καὶ περὶ ἀρχόντων εἰπεῖν πρότερον ...*

20. DENNIS, *Three treatises*, 10. 5-14. As it is mutilated, the assemblies are not mentioned in the remaining part of the first chapter, which has the title *Τί ἐστὶν πολιτεία καὶ πόσα μέρη αὐτῆς*.

21. DENNIS, *Three treatises*, 12.6-21, 14.18-37. Quite interestingly, the *συμβουλευτικόν*, which undoubtedly concerns the senate, is placed third in the second chapter, but first after the archons (who I understand to be the higher dignitaries of the state) in the third chapter. The *νομικόν*, on the other hand, is listed first after the priests in the second chapter and third in the third chapter, which analyzes the qualities of the archons. This may be an indication of the increased significance of the main legislative authorities of the empire in the 6th c., meaning the prefect of the city and the *quaestor sacri palatii*.

22. DENNIS, *Three treatises*, 12.14-21. The *τεχνικόν* does not appear again; in its place there is a group of those occupied in the sciences and technical services (*ibid.*, 16.71-75, *τοὺς περὶ τὰς ἐπιστήμας καὶ τέχνας ἀπησχολημένους*). It is also not very clear what is meant with “*τεχνικόν*”; DENNIS simply translates “technicians”; I preferred “construction workers” because craftsmen and artisans are meant with the “*ὕλικόν*” (*ibid.*, 10.12: *σιδηροτελεῖς, χαλκοτελεῖς*).

money” (τοὺς διανέμοντας τὰ χρήματα)²³. Among these groups, only the merchants appear to be under the control of the “supervisors of trade”, meaning almost certainly the supervisors of professional corporations²⁴. The last categories, the ὑλικόν and the ὑπηρετικόν, but also the ἄχρηστον and the ἀργόν, are of particular interest. The ὑλικόν appears to refer to people engaged in providing finished products or raw materials, and are specifically distinguished from tradesmen²⁵. The ὑπηρετικόν on the other hand concerns a group that either offers its on-hire services to the polity’s archons (τοὺς δὲ ὑπηρετίας τῶν εἰρημένων ἀρχόντων), or is responsible for the transport of materials to the city²⁶. The last two categories are pertinent to the lower social strata, but their economic situation is of no significance for their classification by the author. The difference between the two groups is their ability to participate in the function of the polity. The ἄχρηστοι are those, to whom philanthropy is extended; any natural cause, e.g. age or infirmity, makes them “useless” for the community (μηδοτιοῦν συντελεῖν πρὸς τὴν τῶν κοινῶν χρεῖαν)²⁷. But the author of *De re strategica* apparently feels uncomfortable with the existence of people who are “not engaged in any activity”; they belong to the ἀργόν, a “class of the unoccupied”. The author adds: οὐ πάντως καὶ ἡμῖν ἀρμόσει μέρος πολιτείας τοιοῦτον (in my perception such a class of citizens in no way becomes us), to conclude that those without a profession “should take their place in one of the orders” (καθ’ ἓν τι τῶν εἰρημένων τετάξεται), in other words, he suggests that they

23. DENNIS, *Three treatises*, 14.37-16.70.

24. DENNIS, *Three treatises*, 16.76-80.

25. DENNIS, *Three treatises*, 10.11-12, 16.81-18.87.

26. DENNIS, *Three treatises*, 10.13-14, 18.98-100. In any case there appears no personal clientele relation between the archons and the ὑπηρετικόν, unless we reject DENNIS’ translation, “those who hire out their services”, and we consider them to be subaltern employees of the archons instead. In this case the anonymous author would consider that employees and transporters such as the ξυλοφόροι, ἀχθοφόροι, λιθοφόροι, belong to the same group. There is good evidence that the lower administrative staff was classified with the lower social strata, as indicated by *Theodosiani Libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis*, ed. Th. MOMMSEN, Dublin-Zürich 1904 (repr. 1971), 14.10.3, 16.5.54.7 (hereafter *C.Th.*); see the translation in C. PHARR, *The Theodosian Code and Novels and the Sirmondian Constitutions*, Princeton 1952, 415, 460, where they suffer corporal punishments and exile “since they have no respect to lose”.

27. DENNIS, *Three treatises*, 10.14-16, 18.88-93.

should be given an employment²⁸. Noteworthy is the fact that the author is not concerned about the place of other professional groups, such as the *γραμματικοί, ιατροί, γεωργοί*, who are mentioned only once in the beginning of the mutilated text²⁹. It is possible that a small contribution to the function of the polity was acknowledged to them as well, or that they were included in the sphere of influence of the superior “classes”, exactly as other *μέρη* mentioned in the text. This particular organization of society portrayed in *De re strategica* reflects city structures, where the professional guilds were dominating civil life. Classification by profession was standard in Late Roman times³⁰.

The author of the second text, the *De scientia politica dialogus*³¹, attributes to the city groups the term *τάγματα* (orders). He distinguishes the people into the *sacred order* (*τὸ ἱερατικὸν*), the *optimates* (*ἄριστοι*), and the military and civil orders, which are also called *συστήματα* -the term refers to professional corporations only in one instance. The authority structures spring directly from the “royal principles” (*ἐκ τῶν ἐνότων λόγων*) which reflect the order of God and result in the “well-being and stability of the state” (*εὐεξία τε καὶ εὐστάθεια*)³². As in *De re strategica*,

28. DENNIS, *Three treatises*, 10.17-25. I rejected DENNIS’ translation of this part, but I kept the translation of the phrase “class of citizens” for “μέρος πολιτείας”. Also “class of the unoccupied” I think reflects better the meaning of the text instead of “leisure class” of DENNIS.

29. DENNIS, *Three treatises*, 10.4.

30. E. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΙ, Byzantine Legislation on Economic Activity Relative to Social Class, in: *EHB* 3, 1083-1085. The author remarks that this aspect of social categorization has not yet been adequately studied.

31. The work was attributed to Peter the *patrikios*, who served Justinian I as *magister officiorum* for 26 consecutive years, but this view has been convincingly contested. See P. BELL, *Three Political Voices from the Age of Justinian. Agapetus, Advice to the Emperor, Dialogue on Political Science, Paul the Silentiary, Description of Hagia Sophia* [Translated texts for Historians 52], Liverpool 2009, 9-13 (hereafter BELL, *Three political voices*); F. DVORNIK, *Early Christian and Byzantine Political philosophy. Origins and Background*, v. II, Washington, DC, 1966, 706; A. CAMERON, *Procopius and the Sixth Century*, Berkeley - Los Angeles 1985, 248-252; H. HUNGER, *Βυζαντινή λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, v. 2, transl. T. KOLIAS, K. SYNELLE, G. MAKRES, I. VASSIS, Athens 1992, 91-94; *ODB* 3, 1629-1630, s.v. *Peri politikēs epistēmēs* (B. BALDWIN).

32. *Menae patricii cum Thoma referendario De scientia politica dialogus*, ed. C. M. MAZZUCHI, Milano 2002, 31-32 (hereafter *De scientia politica*); BELL, *Three political voices*, 158.

the people are categorized by profession, and all professionals, including the farmers and the humblest folk of the cities, are supervised by the *optimates*³³. The author avoids to reach the point where the power of the *optimates* replaces that of the emperor's, nevertheless, the role of the emperor is pushed to the background; it appears as if his presence in the text serves solely for maintaining the “*order of authorities*” (*ταξιαρχία*)³⁴, which alone can guarantee the preservation of the social structure. The emperor may represent on earth an authority “*similar to that of God*”³⁵, but this in no way requires his active involvement in the governance of the empire, which should be left to the *optimates*³⁶. Much more than *De re strategica*, the *Dialog* is a Neoplatonic treatise, apparently with strong Pseudo-Dionysian influences, which are manifest in the particular structure of optimate power called *ταξιαρχία*³⁷. The model, however, is not used to strengthen imperial power, but to restrain it³⁸. The underlying critique reveals quite clearly the tensions between the upper classes of Byzantium and Emperor Justinian I. The anonymous author appears to be profoundly concerned with the preservation of the order of the *ἄριστοι*. Under the conviction that it would

33. *De scientia politica*, 34-37, and 34.13-17 for the unemployed and the beggars; BELL, *Three political voices*, 161-164.

34. *De scientia politica*, 23.8-15; BELL, *Three political voices*, 149. The author translates *ταξιαρχία* as “*political order*”.

35. *De scientia politica*, 44.10-11; BELL, *Three political voices*, 170.

36. *De scientia politica*, 47.7-16; BELL, *Three political voices*, 173.

37. In Pseudo-Dionysius *ταξιαρχία* is the supreme power and authority which commands the hierarchical procession. See G. HEIL and A. M. RITTER, *Corpus Dionysiacum, II. Pseudo-Dionysius Areopagita, De coelesti hierarchia, De ecclesiastica hierarchia, De mystica theologia, Epistulae*, Patristische Texte und Studien 67, Berlin, 2012, 22.14-22 (hereafter *Pseudo Dionysius*).

38. BELL, *Three political voices*, 73-76, 173 note 126, noted that the text contains “a secular equivalent of Ps. Dionysius’ similarly Neoplatonic vision”, but the imperial authority “is mediated through the levels of the secular hierarchies” and this puts “a general constraint on the imperial exercise of authority”. Also see IDEM, *Social conflict in the Age of Justinian. Its Nature, Management, and Mediation*, Oxford 2013, 275-277 (hereafter BELL, *Social conflict*); Ch. PAZDERNIK, Justinianic Ideology and the Power of the Past, in: *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, ed. M. MAAS, Cambridge 2005, 195 (hereafter *The age of Justinian*), sees the text as portraying a “bureaucratic notion of the Christian *oikoumene*”. Also see DVORNIK, as above n. 31, 707.

contribute to the recognition of their own authority, he even claims that the *optimates* should protect the lower orders from ill-treatment by the powerful³⁹, a role that had been assumed by the state itself and is quite obvious in the legislation of Justinian I.

Theoretical analyses of this type are modeled on the ideal Platonic *πόλις* as an institutional establishment, as a *πολιτεία*, even if the discussion is transferred to an empire-wide level. Thus, the author of the *Dialog* speaks about the “leaders of all the city orders” (*τῶν τῆς πόλεως πάντων ταγμάτων*), who are responsible for electing the emperor from among the *optimates*⁴⁰, who, in turn, are responsible for exercising control over the lower social strata. At the time when these texts were written, however, political and “social” considerations of this type were expressions of a dying reality. Considering a “polity”, meaning a “society”, exclusively within the bounds of a city – a *πόλις* – was an integral part of the political and philosophical tradition of antiquity, but had little to do with real conditions. The claims of the authors lay in apparent contradiction with the existence of a central authority that overshadowed and suppressed all aspirations of individuals and groups for autonomy and personal power, and absorbed all peripheral competences for itself. “Aristocratic” self-existence was no longer maintainable, because the frame sustaining it, meaning the frame of the *πόλις*, was dissolving. The state had long appropriated the most important functions of the cities and had weakened the city as an institution⁴¹. Effectively, all power derives from the center, and the emperor is no more a “*primus inter pares*”, no more the guarantor of the self-existing autonomous power centers of the *optimates*, as the anonymous author of *De scientia politica* would like, but, as in the Neoplatonic model, the emperor is the only source of power, which is given and taken away for specific purposes. The system no longer favored the upper social strata of the empire, as it lifted the privileges attached to

39. *De scientia politica*, 37.13-18. On possible conflicts within the order of the *optimates* see R. DOSTALOVA, *Soziale Spannungen des 5/6 Jh. in Byzanz im Spiegel des anonymen Dialogs Πεὸ πολιτικῆς ἐπιστήμης*. Eine Quellenanalyse, in: F. WINKELMANN (ed.), *Volk und Herrschaft im frühen Byzanz. Methodische und quellenkritische Probleme* [BBA 58], Berlin 1991, 33-48.

40. *De scientia politica*, 30.10-12.

41. The development is a result of the decay of city administration. See A. JONES, *The Greek City from Alexander to Justinian*, Oxford 1940, 147-155; IDEM, *LRE*, 535-542.

personal distinction in the provinces and confined them to those involved in active administration⁴². The Novels of Justinian I show that there was no way to impose the involvement of local magnates in city management, and the archaeological material suggests that they were abandoning their civic residences in favor of their provincial villas⁴³. It appears that the upper social strata of the empire would soon be in the need to modify the ways of their social self-projection.

II. Basic “social” distinctions found in the legislation

In her seminal work on poverty, Évelyne Patlagean maintains that the basic social distinction of the Roman empire into *honestiores* and *humiliores* developed through time into a general distinction between rich and poor in middle Byzantium. According to this theory, the distinction was maintained in the legislation of Justinian I, and poverty, as portrayed in the punishments reserved for the poor in the Roman laws, reflects a real condition of social weakness against the influence of the rich and powerful⁴⁴. This theory has deeply affected scholarly approach regarding social class divisions in Byzantium, but needs to be revised for two reasons, firstly, because Roman legislation has been closely investigated recently regarding “social” distinctions found in it, and secondly, because an unprejudiced

42. JONES, *LRE*, 535-542; DAGRON, *Γέννηση*, 188-195. P. BROWN, *Power and Persuasion in Late Antiquity: Towards a Christian Empire*, Wisconsin 1992, 71-117 argues that bishops filled in the void created by the retreat of the civic upper social strata, a development facilitated by the function of the Church as a major benefactor of the poor. The transformation of civic *euergetism* into *euergetism* targeting the poor is an idea elaborated by the same author in *Poverty and Leadership in the Later Roman Empire*, Hanover - London 2002, 1-44 (hereafter BROWN, *Poverty*).

43. H. SARADI, *Από την καθημερινότητα του πρωτοβυζαντινού αριστοκράτη*, in: *Βυζαντινό κράτος και κοινωνία. Σύγχρονες κατευθύνσεις της έρευνας*, NHRF, Athens 2003, 72-85; see generally JONES, *LRE*, 757-763.

44. PATLAGEAN, *Pauvreté*, 10-11. See, however, the critique of J. HALDON, *On the Structuralist Approach to the Social History of Byzantium*, *BSI* 42 (1981), 203-211. Also see ALFOLDY, *Ιστορία*, 190-196, 277, 302-308, 345-349, who argues for a leveling of distinctions among different groups of the lower social strata that led to an assimilation of the *humiliores* with the *plebs* and the *coloni*. Also see BROWN, *Poverty*, 7-8, 52-54: “this view from the top gives way to a picture of the population... as built up by layer upon layer of humble persons”.

inspection of the texts examined by Patlagean produces different results, especially when it comes to the interpretation of the laws.

In the second and third centuries the Roman empire used the *honestiores-humiliores* distinction in such vague contexts that required no further specification. The division therefore did not serve any particular purposes and it is not easy to decide which person belonged to which category, unless this detail is included in a source⁴⁵. In judicial procedures this general social classification is not evoked as a direct cause of punishment, but rather, punishment is a secondary consequence, even though different sets of punishments are predicted for the *honestiores* and *humiliores*⁴⁶. A more detailed examination of the *condicio* of persons is part of any normal court procedure. “Social position” in Roman times was determined by one’s participation in overlapping circles of political, religious and economic character, which preconditioned particular rights and obligations for their members and established their *condicio*, in reality their social, and, specifically for the court, their legal status, such as *senator/decurio*, free/freedman or slave, *patronus*, public servant (whereby one belonged to the Roman *militia*) or not⁴⁷. When it comes to legal responsibility, individuals are equally examined for their liability independently of their status, e.g. in case of testifying, because moral standards are attached to each condition⁴⁸.

45. R. RILINGER, *Zeugenbeweis und Sozialstruktur in der Römischen Kaiserzeit*, in: IDEM, *Ordo und Dignitas*, 239-243 (hereafter RILINGER, *Zeugenbeweis*), points out that the comparative of *honestus* is found only three times in Justinian’s *Codex*.

46. R. RILINGER, *Humiliores – Honestiores. Zu einer sozialen Dichotomie im Strafrecht der römischen Kaiserzeit*, München 1988, 56-60, 63-64 (hereafter RILINGER, *Humiliores-honestiores*). In other words, it is nowhere mentioned that a penalty is imposed *because* an individual is classified as *honestior* or *humilior*.

47. RILINGER, *Humiliores-honestiores*, 51-56, 110-111. Other types of *condicio* may be found in the early sources, relating to wealth (defined by *census* in Rome), birth (patrician, plebeian or other), citizenship (coming from Rome, Italy or allied cities etc); in sum, these distinctions defined the political rights of a person and attainment of honors. JONES, *LRE*, 519, believed that the distinction was generally inconsequential, as even the professionals could claim the status of *honestior*, at least in a court of law. When it came to conferring justice, it was left to the judge to decide if one of the litigants belonged to the *humiliores* or not, in which case he would suffer the punishment predicted for his case.

48. Cf. also *Corpus Iuris Civilis* vol. I: *Institutiones, Digesta*, rec. P. KRUEGER – TH. MOMMSEN, Berolini 1872 (repr. Dublin/Zürich 1973), 22.5.2 (hereafter *Digesta*): *In testimoniis*

In this context, some categories are excluded from bringing actions to court, and others are not admitted as witnesses. These categories overlap only partly because of their *condicio*, not because of their social standing *per se*⁴⁹. It follows that confusing these groups and generalizing to the point of considering that all *humiliores* were poor is an oversimplification that perplexes any attempt to decipher the complex relations among separate social groups in Byzantium. The simplest example demonstrating this would be the assimilation of the *infames* with the *humiliores* and, for this reason, with the poor. But the *infames* were a clearly legal, not social, category; people of any social “class” could be stigmatized with *infamia* (ignominy), therefore the *infames* cannot even be considered a “social group”⁵⁰.

The perception of such socio-legal distinctions is best followed in the laws relating to penalties and witnesses. In a law dated to 414, the handling of the upper social strata is extended: it is distinguished into *private persons and dignitaries (personis singulis et dignitatibus)*, followed by *proconsulares, vicarii*

autem dignitas fides mores gravitas examinanda est: et ideo testes, qui adversus fidem suae testationis vacillant, audienti non sunt (The rank, the integrity, the manners, and the gravity of witnesses should be taken into consideration, and therefore those who make contradictory statements, or who hesitate while giving their evidence, should not be heard). The *Digesta* has been translated by A. WATSON, *The Digest of Justinian*, Philadelphia 1998. Here, however, the revised translation of S. SCOTT is preferred, which is available on line (http://droitromain.upmf-grenoble.fr/Anglica/codjust_Scott.htm). See RILINGER, *Humiliores-honestiores*, 133, 134-136; IDEM, *Zeugenbeweis*, 225-229, 232-243.

49. C. HUMFRESS, *Civil Law and Social Life*, in: *The Cambridge Companion to the Age of Constantine*, ed. N. LENSKI, Cambridge 2006, 205-225 (hereafter HUMFRESS, *Civil law*). The author speaks about those who “fall between the legal cracks”, a qualification that concerns the categories that are never defined specifically in the legislation; only specific cases provide more details about them.

50. The *infamia* was handled particularly in *Digesta*, 3.2: *De his qui notantur infamia*, and *Corpus Iuris Civilis*, vol. II: *Codex Justinianus*, ed. P. KRUEGER, Berolini 1877 (repr. Dublin/Zürich 1967), 2.12 (hereafter *CJ*): *De causis ex quibus infamia alicui inrogatur*. SCOTT’s translation of the *Codex* is found in (http://droitromain.upmf-grenoble.fr/Anglica/codjust_Scott.htm). *Infamia* referred to legal status resulting from an act, consequently also from the profession chosen; its imposition was pursued in the public interest, and therefore incurred the deprivation of a person’s right to exercise his public duties. An informative entry on *infamia* is found in *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, ed. W. SMITH – W. WAYTE – F. MARINDIN, London 1890, 1006-1008 (also found online).

and *comites primi ordinis*⁵¹; a separate category is composed of *honoratos reliquos*, which relates to *senatores* and *decemprimi curiales*. The last category is the city *decuriones*. In contrast, the lower social strata, generally marked as “kinds of people” are simply divided in slaves and *coloni (servos et colonos... generibus hominum)*. In a similar law of 412 that distinguishes among *illustres*, *spectabiles* and *clarissimi*, there is also mention of the *plebs*⁵². A law comprised in the *Digesta* of Justinian I contains pairs of social opposites: decurions-plebeians, honorable-dishonorable, rich and poor. The legislator in this law was much more concerned with someone’s legal position and way of life – the *condicio*– rather than with a particular “social” standing⁵³. The general distinction between decurions and plebeians is often found in the Codex of Theodosius, but the distinction between rich and poor is not common –more often than not poverty appears in the sources as a cause of unlawfulness or of lack of moral content in a person, but not of social status⁵⁴.

The concern about the liability of witnesses with the intention to safeguard and reinforce the unobstructed dispensation of justice is particularly evident in Justinian’s *Novel 90 On witnesses*. In this Novel Justinian I explains that previous laws barring witnesses from testifying were abused, and for this reason he intends to clarify which categories of people and under what circumstances they should be excluded from giving testimony⁵⁵. The

51. JONES, *LRE*, 526; DAGRON, *Γέννηση*, 217-218. The *comites* were a particular order of “imperial companions”, with specific duties, or simply holders of the corresponding honorary title who entered the order. This class grew in the 4th c., but the title still gave precedence in the *sacrum consistorium* and in the senate; its bestowal included senatorial rank for those who did not already have it.

52. *C.Th.*, 16.5.52, 16.5.54.3, 4, 7, 8; ALFOLDY, *Ιστορία*, 326; DAGRON, *Γέννηση*, 194. The lower staff of dignitaries (*officiales*) also belonged to the lower social strata as mentioned above, n. 26; the priests were counted in the second category with the civic magistrates. On the prohibition against heretics to appear at court see D. SIMON, *Untersuchungen zum Justinianischen Zivilprozess*, München 1969, 239-240 (hereafter SIMON, *Zivilprozess*).

53. *Digesta*, 22.5.3: *Testium fides... in persona eorum exploranda... in primis condicio cuiusque utrum quis decurio an plebeius sit... an honestae et inculpatae vitae ... an vero notatus quis et reprehensibilis... an locuples vel egens sit, ut lucri causa quid facile admittat*. Extensive commentary on this important law is found in RILINGER, *Zeugenbeweis*, 243-251.

54. W. MAYER, Poverty and Generosity toward the Poor in the Time of John Chrysostom, in: *Wealth and Poverty in Early Church and Society*, ed. S. HOLMAN, Michigan 2008, 149-154.

55. *CIC* III, no 90, 445.16-446.2.

emperor maintains that witnesses should be chosen among people “with a good reputation” (εὐνοπολήπτους δεῖν εἶναι τοὺς μάρτυρας), and explains that this group includes the title holders, those who have a position in state service and those who are known for their wealth or their profession (διὰ τὸ τῆς ἀξίας ἢ στρατείας ἢ εὐπορίας ἢ ἐπιτηδεύσεως ἀναμφισβήτητον). This part may be easily interpreted as projecting a social distinction generally based on wealth, but such an interpretation is an oversimplification, for the emperor continues with specifying the groups that are excluded from a judicial process: the circus people, the “lowly” and the unknown (μὴ τινὰς ἐπιδιφρούς μηδὲ χαμερπεῖς μηδὲ παντοίως ἀσήμους... Εἰ δὲ ἄγνωστοί τινες εἶεν καὶ πανταχόθεν ἀφανεῖς...). The circus/hippodrome people in the Roman empire were stigmatized with permanent *infamia*⁵⁶. The main consideration of the law of Justinian was the ability of the witnesses to prove, even through the testimony of others, that they were reliable and led a respectable life, which was considered as proof of honesty (ὕφ’ ἐτέρων γοῦν ὅτι καθεστᾶσιν ἀξιόπιστοι μαρτυρούμενοι)⁵⁷. The latter category, the “unknown”, is the ἀφανεῖς or ἄγνωστοι of the Greek sources⁵⁸. Even though an effort has been made to equate this category with the *infames* or the poor⁵⁹, the equation cannot stand. The Greek equivalent of the *infames* would be ἄτιμοι or ἄσημοι, as opposed to ἔντιμοι, ἐντιμότεροι, which is the Greek translation of

56. HUMFRESS, *Civil law*, 210; SP. TROIANOS, Οι ποινές στο Βυζαντινό δίκαιο, in: *Έγκλημα και τιμωρία στο Βυζάντιο*, ed. SP. TROIANOS, Athens 2001, 47 (hereafter Troianos, Οι ποινές); SIMON, *Zivilprozess*, 237-239. SIMON does not comment on *infamia*.

57. *CIC* III, no 90, 446.21-30.

58. *CIC* III, no 90, 446.30-33. These are subjected to torture in case they are suspected for corrupting the process.

59. PATLAGEAN, *Pauvreté*, 14-17, believes that the *infames* are assimilated to the *humiliores*, therefore they are excluded from a court procedure; EADEM, La pauvreté à Byzance au temps de Justinien: les origines d’un modèle politique [Études sur l’histoire de la pauvreté (Moyen Âge – XVIe siècle) I], ed. M. MOLLAT, Paris 1974, 59-81, here 59-67 (hereafter PATLAGEAN, La pauvreté) [EADEM, *Structure sociale, famille, chretienté à Byzance*, VR, London 1981, no I; hereafter PATLAGEAN, *Structure sociale*]; H. KRUMPHOLZ, *Über Sozialstaatliche Aspekte in der Novellengesetzgebung Justinians* [Habelts Dissertationsdrucke, Reihe Alte Geschichte 34], Bonn 1992, 26-27 (hereafter KRUMPHOLZ, *Aspekte*); RILINGER, *Humiliores-honestiores*, 110-112, notes that there is no explicit prohibition against the *infames* to bring actions to court; however, I might add, as in the case of the poor which is discussed below, this would expose them to attacks on the part of the prosecuted that could effect the annulment of the trial.

honestiores. The criterion for being relegated to the *ἄγνωστοι* appears to be the lack of permanent residence, resulting from unemployment. Employment would have effected the registration of a person in a catalogue of professional workers or farmers, after which the person would be no longer “unknown”. One wonders if the “unknown” are a forerunning distinction for the *ἄγνωστοι καὶ ἀνεπίγνωστοι τῷ δημοσίῳ* (completely unknown to the public fisc)⁶⁰, found in archival documents after the 10th century. In my opinion they are, and the Novel of Justinian I distinctly distinguishes the *infames* from the “unknown and those who are nowhere to be seen”. Thus, we are dealing with separate groups of Byzantine society, and not simply with “the poor”⁶¹.

A text of the 7th century containing penalties imposed on heretics is most elucidating regarding the social divisions that the state recognized. It was included in the Acts of the Lateran Council, and dates from 649⁶². The change in the Byzantine perception of “society” since the early 5th century is most obvious in this stipulation, even though already anticipated in the Novels of Justinian I. Four large groups are mentioned along with the penalties that were deemed appropriate for their status. The first is, as expected, the clergy of all grades, followed by the monks, a group normally held outside the Byzantine *polity* because of its members’ deliberate retreat from the world⁶³. The second is the large group of state servants: *εἰ δὲ ἀξίαν ἢ ζώνην ἢ στρατείαν ἔχουεν, γυμνωθήσονται τούτων* (if they hold title, office or service, they shall be deprived of it). The translation of the terms used in this sentence varies: *ἀξία* may be interpreted as “title” or “function”, *ζώνη* as “title/function” but also as military service⁶⁴, *στρατεία*

60. G. OSTROGORSKII, *Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie Byzantine* [Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae, Subsidia II], Bruxelles 1956, 36.

61. Also SIMON, *Zivilprozess*, 239: “die Unbekannten, ...die ohne festen Wohnsitz sind”.

62. *Concilium Lateranense a. 649 Celebratum*, ed. R. RIEDINGER [ACO Series Secunda vol. I], Berolini 1984, 210.6-15. I sincerely thank the senior researcher of the IBR/NHRF, Dr. Maria Leontsini, for bringing this important text to my knowledge.

63. C. RAPP, City and Citizenship as Christian Concepts of Community in Late Antiquity, in: *The City in the Classical and Post-Classical World. Changing Contexts of Power and Identity*, ed. C. RAPP - H. DRAKE, Cambridge 2014, 163-164 (hereafter *The city*).

64. As indicated by Procopius regarding simple soldiers, see *Historia quae dicitur Arcana. Procopii Caesariensis Opera Omnia*, ed. J. HAURY - G. WIRTH, v. 3, Leipzig 1963, 146.3-6 (hereafter *Procopius, Hist. arc.*).

as “military service” as well as “any state service”. In any case, these terms denote the state dependent groups of dignitaries of any rank and those who provided their services either in the military or in the political and civil sector. The last group is the private persons, *ιδιώται*. In Byzantium the term *ιδιώτης* is conceived in a twofold manner: it may signify the person who leads a private life away from public affairs, but also (in some texts) the person who serves in the political sector of the administration⁶⁵. Here the context applies to the first; the *ιδιώται* are thus distinguished into *ἐπίσημοι* (notables) and *ἀφανείς* (unknown). We understand that the *ἐπίσημοι* are individuals with assets, and their wealth is confiscated in case they are found heretics. The *ἀφανείς*, as explained above, are the exact opposite. They are not marked for their wealth because they have no assets in the form of movable or immovable possessions, therefore they remain “unknown”; if they are found to be heretics, they would simply have to suffer corporal punishment and exile.

The testimonies examined so far suggest that a change occurred in the social perception of the Byzantines, which became clearer between the 6th and the 7th centuries and is expressed in the abrogation of the limits among different groups of Byzantine society. This change is manifest mostly in the upper social strata that are no longer divided among the earlier *ordines* of *comites*, *decuriones*, *honorati*, etc. By the time of Justinian I, but more clearly in the 7th century, the real social section is found there, where a subject of the empire entered public service, or, to put it clearly, entered the state payroll or became eligible for a certain privilege in return for provided services. This division is not new, it is of Roman provenance, but it is all that is maintained in middle Byzantium⁶⁶. State service is conceived as a condition to which a set of privileges is attached; the removal of *militia/στρατεία* causes the political, economic and ultimately the social debasement of the individual who serves. An important observation of

65. On the status of the civil governor of Lycaonia, see characteristically *CIC* III, 197.8-10; Cf. *Michele Psello, Imperatori di Bisanzio (Cronografia)*, ed. D. DEL CORNO – S. IMPELLIZZERI – U. CRISCUOLO – S. RONCHEY, Milano 1984, v. 2, 212 ch. 29.1-2 (hereafter *Psellus, Chronographia*).

66. RILINGER, *Humiliores-honestiores*, 59; on the *στρατεία* and its fiscal privileges in middle Byzantium see N. OIKONOMIDES, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe s.)* [EIE/IBE Μονογραφίες 2], Athènes 1996, 37-40.

major significance is that “nobility”, *εὐγένεια*, and poverty, *πενία* have no consequences for the distinctions that the state acknowledged. Poor people with moderate or small fortunes would be counted with the *ἰδιῶται*, not with the *ἀφανεῖς*. This simplified classification does not mean that separate social groups were reduced to nothingness. On the contrary, I suggest that the Byzantine “social” perception expanded to include everybody, notwithstanding wealth, position, nobility; individuals of noble or humble birth, rich or poor, large or medium landowners, dependent farmers or professionals without any land at all might be included in either category. The levelling of social distinctions among different social groups in the 6th-7th centuries led to a restructuring of separate groups’ roles in, and self-projection to, society. However, the most important consequence of this development is, in my appreciation, the claim laid by the state to the lower social strata, the protection of which was usurped from the aristocracy; this becomes amply clear in the prooimion of the *Ecloga*.

In this text the legislator brings two socially opposite groups into contrast in the same context; the *πένητες* (the poor) and the *δυνάσται* (the dynasts)⁶⁷. What follows is to a point a word by word copy from St. Basil, who had used the substantive participles *πλεονεκτοῦντες* (the avaricious), *ὑπερέχοντες* (the superior) and *ἀδικούμενον* (the injured). St. Basil was proclaiming that the superior should not be deprived more than the amount of damage they had inflicted on the aggrieved (*ἐπανισοῦν αὐτοὺς ἴστασθαι καὶ τοσοῦτον ἀφαιρεῖν τοῦ ὑπερέχοντος ὅσον ἐλαττούμενον εὔρωσι τηλικαῦτα τὸν ἀδικούμενον*)⁶⁸. This formulation is in accordance with the late Roman idea of justice, which accommodated the existence of wealth, often immense, in a Christian context. In fact, it was St. Basil who exposed the desire of the rich for more possessions and elaborated on avarice; but, so long as the wealthy abstain from obtaining more riches, assets and means, provided that they care for the situation of their people and channel their financial aid to the poor –no more to society in general–,

67. *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos’ V.*, ed. L. BURGMANN [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte 10], Frankfurt 1983, 164.52-63 (hereafter *Ecloga*).

68. PG 31, 405A-B (in his homily *Εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν παροιμιῶν* – In principium proverbiorum).

wealth is exonerated. In this idea the existence of wealth and the wealthy, and, consequently, the continuation of social inequality, were unexpectedly justified⁶⁹. However, the author of the *Ecloga* was not absolutely pleased with St. Basil's notion of justice, he therefore framed it in a background of marked conflict of the socially powerful – the dynasts – with the socially weak – the poor: “neither despise of the poor, nor allow the dynast to act unrestrained” (μήτε πένητος καταφρονεῖν μήτε δυνάστην ἔαν ἀνεξέλεγκτον). The legislator expands the principle of justice by interweaving with it the idea that administering justice is not compatible with discrimination which derives from, or is founded on, money, partiality, enmity or fear of dynasty (ἢ χρήμασι διεφθαρμένοι ἢ φιλία χαριζόμενοι ἢ ἔχθραν ἀμυνόμενοι ἢ δυναστείαν δυσωπούμενοι). This suggestion is specifically directed to the judges, who, in case they have committed such a mistake, are unqualified to confer judgment (κρίμα κατευθύνειν οὐ δύνανται).

The *Ecloga*, however, is not all that innovating. In spite of the fact that it is distanced from the Roman legislation with respect to dispensing justice as a fundamental principle of equity of the people before the law and not as a task that simply burdens the administration of the empire⁷⁰, the stipulation on witnesses is only a summary of Justinian's *Novel 90*. But a few years later in the same century, the related *Novel* of the empress Irene makes no reference

69. S. HOLMAN, *The hungry are dying. Beggars and Bishops in Roman Cappadocia*, Oxford 2001, 104-109 (hereafter HOLMAN, *The hungry*); KRUMPHOLZ, *Aspekte*, 20-21.

70. The institution of state salary for employees of justice is of capital importance for the development of the judicial system, because the Roman judicial system favored phenomena of bribery and therefore nourished class distinctions. TROIANOS believes specifically that the tendency to suppress class distinctions is particularly evident in the criminal law of the *Ecloga*, and SIMON concludes that the *Ecloga* institutes “eine ausführliche richterliche Standesethik”. See SP. TROIANOS, *Οι πηγές του Βυζαντινού Δικαίου*, Athens-Komotene 2011, 162-168 (hereafter TROIANOS, *Πηγές*); IDEM, *Οι πουνές*, 37; *Ecloga*, 9-10; D. SIMON, *Gesetzgebung als Weltordnung und Rechtsordnung. Die Auffassungen der byzantinischen Kaiser von Justinian I. bis zu Leon VI vom Zweck der Gesetze, Επιτηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 31 (1995), 35-39 (hereafter SIMON, *Gesetzgebung*). See, however, PATLAGEAN, *Pauvreté*, 16-17: “la législation isaurienne affirme la correspondance entre la condition sociale et le statut juridique”; in her opinion the penalties of criminal law are calculated on a purely economic scale. HALDON, *Byzantium*, 276-280, speaks of “the breakdown of the traditional legalistic framework of the Roman state in the seventh century”, in which status and wealth defined justice.

to the category of the “unknown”, the *ἀφανείς*⁷¹. With this development Byzantium leaves its Roman social past behind. The disappearance of the last social category from the legislation of the period represents the last step towards a uniform comprehension of society, one that makes the lower social strata a clear target of imperial protection against those who constantly expanded their own financial, political and social power. In some respect, this development reflects Byzantium’s recognition of the weaker groups’ subsistence right outside the social influence circles of the group called “the powerful”; in reality, as the *Ecloga* indicates, it appears to be directly targeting at the patronage and clientele social organization of Roman times.

III. The “powerful” and the dynasts

It has already been pointed out that the difference between the Roman and the Byzantine perception of social distinctions is manifest in the terminology of the legislation. There is one more, actually major, distinction that needs to be elucidated, and that is the one that concerns the *δυνατοὶ* (the powerful) and the *δυνάσται* (the dynasts). The use of these terms reproduces conceptions of power and its exercise, and therefore concerns the awareness individuals had of their own role, as well as the perception of that role by other individuals or by the state. To make it clear from the beginning, the Greek language until the 10th century attributed no specific social meaning to the term *δυνατός*. Its use in the Novels of Justinian is influenced by Roman legislation, because *δυνατός* is the direct translation of *potens*. The *potentes*, *potentiores* or *potentissimi* are a dominant group in

71. *Ecloga*, 14.1; L. BURGMANN, Die Novellen der Kaiserin Eirene, *FM* 4 (1981), 20.54-58: ...μαρτύρων ἀξιοπίστων, ἱερέων, ἀρχόντων, στρατευομένων, πολιτευομένων, εὐπορίαν ἢ ἐπιτήδευμα ἔχόντων εὐσεβῶς δηλονότι καὶ ἐν εὐλαβείᾳ βιούντων... It is a good question which sources the legislator used here for the composition of the social spectrum included in the law of Irene, since the term *πολιτευόμενοι* refers to city *decuriones*, who are mentioned in earlier laws of the 5th c. included in the *Digesta* (i.e. in 22.5.3). It is highly questionable, but not totally dismissible, that the city *curiae*, or more probably some similar political corps with or without a constitutional role, still existed in the cities in the late 8th c. See commentary of the stipulation of Irene in: A. KAZHDAN – M. McCORMICK, The Social World of the Byzantine Court, in: *Byzantine Court Culture*, 170 (hereafter KAZHDAN-McCORMICK, Byzantine court); KAZHDAN-RONCHEY, *Aristocrazia*, 67; HALDON, *Senatorial elite*, 228; PATLAGEAN, *Pauvreté*, 17.

Roman legislation; their characteristic is not primarily one of social status, since they may well come from different classes of Roman society, but the exercise of power –which, can be, occasionally, delegated by the emperor–, or more accurately, of abuse and violence (*vis*), against the socially inferior (*inferiores, humiliores*)⁷². St. Basil the Great targets their avarice and their rapacity, but the term *δυνατοῦς* in general is not frequent in Byzantine narrative sources, which use the term *δυνάστης* instead of *potens*.

The Novels of Justinian I follow the Roman legal tradition and draw a complete profile of the *δυνατοί*: they are distinctly differentiated from the *archons*, who represent state authority in the provinces; when their activity is centered in cities, it is placed under the jurisdiction of the *ἔκδικοι* (*defensores*)⁷³. However, it was not the civic aspect that worried the government, but their activities in the provinces, and indeed in those provinces in which civic civilization was not embedded in antiquity, such as Paphlagonia, Lycaonia, Cappadocia and others⁷⁴. The *δυνατοὶ* in Justinian's legislation are

72. J. SCHLUMBERGER, *Potentes and Potentia in the Social Thought of Late Antiquity*, in: *Tradition and Innovation in Late Antiquity*, ed. F. CLOVER – R. HUMFREYS, Wisconsin 1989, 90-104; KAZHDAN-RONCHEY, *Aristocrazia*, 64, 68 (the author disagreed with that view); in a different spirit see PATLAGEAN, *Ελληνικός μεσαίωνας*, 254-255, and more schematically DAGRON, *Γέννηση*, 194, 208, 218. Also see M. REASONER, *The Strong and the Weak. Romans 14.1-15.13 in: Context* [Society for New Testament Studies, Monograph Series 103], Cambridge 1999, 45-63. The *potentes* appear in the sources already under the Roman republic. According to SCHLUMBERGER, “*potentia*”, apart from *potentia Caesaris* or *summa potentia*, almost always carries “the stigma of abuse attached to it”. It becomes part of the Roman aristocratic ideal when the actual power that comes from the possession of riches is meant, but generally the *potentes* are not an “easily delineated social group”. See also H. SARADI, On the “Archontike” and “Ekklesiastike Dynasteia” and “Prostasia” in Byzantium with Particular Attention to the Legal Sources: A Study in Social History of Byzantium, *Byz* 64 (1994), 69-117, 314-351, where, however, the powerful are not distinguished from the dynasts and *δυναστεία* is interpreted as “oppression by the archons”, who may belong to any category “*honestiores, potentiores, δυνατοί*”. This is a thorough study with a lot of information from the earlier and later periods.

73. *CIC* III, no 15, 111.36-39: ...ἀλλὰ καὶ πράττειν, ἅπερ ἂν τις βουλευθείη, καὶ ἐκδιδόναι, κἄν εἰ τὸ πραττόμενον ἄπτοιτο τοῦ τῆς ἐπαρχίας ἄρχοντος ἢ τινος τῶν δυνατῶν μηδὲ τοῦτο κωλύειν. Also very specific is the distinction between archons and *δυνατοὶ* in the edict on Phoenice Libanensis, see edict no 4, 762.29-31.

74. *CIC* III, no 25 (Lycaonia), 29 (Paphlagonia), 30 (Cappadocia). In the case of Arabia, *Novel 102*, 493.39 mentions the *οἴκοι δυνατοί*. Scattered references to the powerful are found in many novels of Justinian I.

often very rich; their wealth allows them to maintain retinues of armed men (*δορυφόροι, πλήθος ἀνθρώπων οὐ φορητόν* –bodyguards, a mob of awful people)⁷⁵ and to buy the silence of state authorities (*τοῦ στόματος αὐτοῖς ἐμφοραττομένου χρυσίῳ* –their mouth is choked up with gold), that turned a blind eye to the appropriation of state and imperial properties⁷⁶. Quite often their activity is no different than that of bandits, as they regularly raided villages, to the detriment of peasant cultivators. The province of Lycaonia, according to the official perception, “belonged to powerful men” (*ἀνδρῶν γὰρ ἐστὶν ἰσχυρῶν*); they were able “riders and archers” disregarding the civil and military authorities, a phenomenon that the emperor attributed to the loose reinforcement of the rules, which made the law “not equally menacing to the most insolent” (*φοβερόν οὐχ ὁμοίως τοῖς θρασύτεροις*)⁷⁷.

We owe this detailed profile of the powerful and their ways of operation in the 6th century to the Novels of Justinian. The profile of the dynasts, on the other hand, is not that clear⁷⁸. The terms *δυναστής* and *δυναστεία* are particularly frequent in the Scriptures, where they are juxtaposed with the *πένητες*. But in the Greek language they carry specific connotations, which, unlike the Latin term *potentes*, are of political and social content and include conceptions about authority and power⁷⁹. Thus, a dynast in a Greek perception is almost without exception one whose authority is officially recognized either by the state or by his own people or subjects, therefore a dynast can even be a king; in this respect it is important that the kings of the Hellenistic period are quite often dynasts⁸⁰, and their authority is perceived as absolute and sometimes oppressive. In this context a dynast may very well be someone with a state function or title, or simply a rich person

75. *CIC* III, no 30, 228.9-13.

76. *CIC* III, no 30. 228.19-25.

77. *CIC* III, no 25, 196.42-197.13.

78. On dynasts see generally M. ANGOLD, *Archons and Dynasts: Local Aristocracies and the cities of the Later Byzantine Empire*, in: *The Byzantine aristocracy, IX to XIII Centuries*, ed. M. ANGOLD, BAR Int. Ser. 221, Oxford 1984, 236-253 (hereafter *The Byzantine aristocracy*).

79. *Hesychii Alexandrini Lexicon*, ed. K. LATTE, v. I, Copenhagen 1953, 482.89: *δυναστεία: δύναμις*; *Suidae Lexicon*, ed. A. ADLER, v. 2, Stuttgart 1967, 146: *δυναστεύω: τὸ ἄρχω* (hereafter *Suda*).

80. *Hesychii Alexandrini Lexicon*, ed. K. LATTE, v. II, Copenhagen 1966, 634.20: *Μαύσωλος: ὄνομα δυνάστου*.

who possesses the means to implement his goals. The sources contrast the dynasts with the poor (*πένητες, πτωχοί*), by charging the first with avarice and exercise of violence against the latter⁸¹. Thus the *δυνάσται* of the Greek sources are distinguished for their wide social influence and for their social and political status, but their power is often oppressive and injurious to the socially weak. In the Life of St. Symeon the Salos we find: “*patrons, whom you need against the dynasts, are good*” (*καλοὶ οἱ προστάται, οὓς ἔχετε ἐν ἀνάγκῃ πρὸς τοὺς δυνάστας*)⁸², and in the Life of Philaretos, the neighbors who appropriated the saint’s land are recognized as dynasts, but also Philaretos himself is a dynast for the people of the king, because his residence gives the impression that he is a man of considerable means⁸³.

The use of these terms by the writers of Byzantium is a matter of perception. Dynasts are incriminated when they operate outside the frame of the law. “*A man who possesses dynasty but is not without means is unjustified when sinning by doing injustice*”, wrote Patriarch Photios⁸⁴. In the same direction the *Eisagoge aucta*, a legislative compilation dated to between the 10th and the 11th century, contains a stipulation that possession of dynasty is no reason for evasion of legal consequences, which can be lifted only by imperial decree⁸⁵. The tenth century legislation is indeed innovative with respect to the exercise of dynasty, because it acknowledges that it can be exerted by those who are not dynasts by themselves, but are simply friends of dynasts and have the right “*to speak freely*” to them (*κἂν μὴ δι’*

81. H. DELEHAYE, *Les saints stylites*, Bruxelles 1923, 165.10-12, 166.20-21 (Life of St. Alypius) 210.37-211.2 (Life of St. Luke the Stylite).

82. A.-J. FESTUGIÈRE - L. RYDÉN (eds), *Léontios de Néapolis, Vie de Syméon le Fou et Vie de Jean de Chypre* [Bibliothèque archéologique et historique 95], Paris 1974, 61.12-14: *καλοὶ οἱ προστάται, οὓς ἔχετε ἐν ἀνάγκῃ πρὸς τοὺς δυνάστας, ἀλλ’ οὐκ εἰσὶν οὕτως, ὡς τὸ ἔχειν τοὺς ἀγίους ἀγγέλους ὑπὲρ ἡμῶν ἰκετεύοντας.*

83. L. RYDÉN, *The Life of St. Philaretos the Merciful written by his grandson Niketas. A Critical Edition with Introduction, Notes, and Commentary*, Uppsala 2002, 62.50-51, 84.394 (hereafter *Life of St. Philaretos*).

84. Photius, *Epistulae et Amphilochia*, ed. B. LAOURDAS - L.G. WESTERINK, Leipzig 1983, v. 1, no 1.779-780: *ἀνὴρ δὲ δυναστείαν ἔχων καὶ ἀπορίαν οὐκ ἔχων ἀναπολόγητον ἔχει τὴν ἀπὸ τοῦ ἀδικεῖν ἀμαρτίαν* (hereafter *Photius, Epistulae*).

85. *Epanagoge aucta*, ed. C. E. ZACHARIAE VON LINGENTHAL, [JGR vol. VI], Athens 1931 (repr. Darmstadt 1962), 5.21, 66: *Τὸν ἀδικοῦντα οὐ προνόμιον, οὐ τύπος, οὐ δυναστεία τῆς τοῦ ἄρχοντος ἐξαιρεῖται χειρός, εἰ μὴ θεῖος πραγματικὸς τύπος.*

ἐαυτῶν, ἀλλ' οὖν διὰ τῆς ἐτέρων δυναστείας πρὸς οὓς πεπαρόρησιασμένως ὀκείωνται)⁸⁶. Finally, the emperor Basil II underlined in the Novel of 996 that dynasty is bequeathed from generation to generation (τὴν δυναστείαν διαδεχομένων), meaning that the state acknowledged that dynasty is basically a family affair⁸⁷.

It is rather difficult to distinguish in the sources the power of individuals or families that existed independently of the emperor. For Byzantium we maintain the impression mostly of a centralized state, in which all developments evolved around the court and the emperor, with his tolerance at least, if not at his will and not with his own involvement. And it was really such a state; the competition for the possession of titles, offices and the corresponding remunerations has been well described in modern research⁸⁸. But I need to draw attention to some details relating clearly how this type of authority was exercised by the *δυνάσται* of Byzantium. Philaretos' family apparently had no connections with Constantinople -at least this is what his *Life's* author would have us believe, and here I accept this convention for the sake of argument⁸⁹. The peasants in his village, as well as others, such as the soldier Mousoulios⁹⁰, run to him with their problems, and he was always willing to help with whatever came up⁹¹. When the people of the emperor

86. N. SVORONOS, *Les nouvelles des empereurs Macédoniennes concernant la terre et les stratiotes*, ed. posthume P. GOUNARIDIS, Athènes 1994, no 2.I.83-84 (hereafter SVORONOS, *Novelles*). Also see below.

87. SVORONOS, *Novelles*, 14.I.30-31: ... τῶν αὐτοῦ διαδόχων μετὰ τῆς περιουσίας καὶ τὴν δυναστείαν διαδεχομένων... Cf. *ibid.*, 14.II.22-23: ... τὴν δυναστείαν αὐτοῦ καὶ εὐημερίαν εἰς τοὺς διαδόχους αὐτοῦ παραπέμπει...

88. HALDON, *Social élites*, 168-211, 178-179, 182, 186, 193-194; P. FRANKOPAN, Land and power in the middle and later period, in: *Social history*, 116-119, 126-127, 128-129 (hereafter FRANKOPAN, Land and power); J.-CL. CHEYNET, L'aristocratie Byzantine (VIIIe-XIIIe s.), *Journal des Savants* (2000), 303-308 (hereafter CHEYNET, *Aristocratie*); MAGDALINO, Court society, 215, 216-217, 225-226, 227-228; KAZHDAN – McCORMICK, Byzantine court, 187-189; F. WINKELMANN, *Quellenstudien zur herrschenden Klasse von Byzanz im 8. und 9. Jahrhundert* [BBA 54], Berlin 1987, 25-31; ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, as above n. 16, 199-210.

89. See *Life of St. Philaretos*, 26-28 for discussion.

90. *Life of St. Philaretos*, 72.223-74.247.

91. Philaretos' philanthropy is already mentioned in the beginning of the text, to prejudice numerous episodes that follow. See *Life of St. Philaretos*, 62.26-33; C. LUDWIG, *Sonderformen byzantinischer Hagiographie und ihr literarisches Vorbild. Untersuchungen*

took the decision to stay at his house, the villagers again appeared with gifts that allowed Philaretos to extend to them a splendid hospitality⁹². This is, perhaps, the good side of dynasty; the text only reveals to us some aspects of the real social influence of people with means on the practical level of daily life. Many more details are included in the *Strategikon* of Kekaumenos, a text in which the author never uses the terms *δυνάστης-δυναστεία* to denote the authority of the powerful. On the contrary, the term is employed to describe the person who pursues those activities that the tenth century Novels condemn; such is, for example, the case of Noah, “*who happened to be a dynast in Demetrias*” and appropriated the land of the locals⁹³.

Still, for Kekaumenos, autonomous authority of local archons in the provinces is non-negotiable and independent. The emperor, who is pushed to the background of the narrative, is but a distant figure even when his authority is advocated in the provinces by his officers⁹⁴. In this case, however, the archons are not characterized as dynasts. They are the ones to whom “*the people of the country obey*”⁹⁵, even if they “*stay at home*”, with no official relation to the central authorities (*εἰ καὶ ἐν οἰκίᾳ ἰδιάζεις, ὑποτάσσεται δέ σοι ὁ λαὸς τῆς χώρας*)⁹⁶, which means that they hold no title or office⁹⁷. Social influence is manifest in the fact that the people of the country appeal to the authority of a local archon in their dealings with officers of the civil or military administration. These may relate to any affair, but in particular they concern the assessment of taxes. They claim to the local archon that “*you are*

zu den Viten des Äsop, des Philaretos, des Symeon Salos und des Andreas Salos [BBS 3], Frankfurt a. M. 1995, 89 f. (hereafter LUDWIG, *Sonderformen*); KAPLAN, *Les hommes et la terre*, 363-364.

92. *Life of St. Philaretos*, 84.411-415.

93. M. SPADARO, *Raccomandazioni e consigli di un galantuomo*, Alessandria (Italia), 1998, ch. 2, 84.25-26 (Hereafter SPADARO, *Raccomandazioni*).

94. See P. MAGDALINO, Honour Among the Romaioi: the Framework of Social Values in the World of Digenes Akrites and Kekaumenos, *BMGS* 13 (1989), 190-192, 216-217 (hereafter MAGDALINO, Honour).

95. It is not clear in the text whether these people were dependent or independent farmers of the region. The fact that it is not specified indicates that those who sought the protection of local people with influence might have belonged to either category.

96. SPADARO, *Raccomandazioni*, ch. 3, 133.1-2.

97. KAZHDAN-RONCHEY, *Aristocrazia*, 133.

our master” (ἡμεῖς σὲ ἔχομεν αὐθέντην)⁹⁸. But in the text of Kekaumenos, the most important aspect of that influence is their ability to intervene in cases of dispute among peasants; their authority to pass judgment is accepted and recognized. A local archon may intimidate somebody (ἐκφοβῶν), provide advice (νουθέτει), impose fines (διὰ ζημίας) or even corporal punishments (διὰ δαρμού) and humiliate (μετὰ ὕβρεως καὶ ὄνειδισμού) the disobedient⁹⁹. Still, Kekaumenos advises that one must be very careful when settling disputes in his region, because he might in the process alienate the *friends* (φίλους), *comrades* (συντρόφους) and *like-minded* (ὁμόφρονες) of those that he finds on the wrong side, his decisions might therefore turn against him and this might bring upon him loss of recognition, reputation, and in the end, power or even his life¹⁰⁰. In this context a local dispute might in fact be settled without the intervention of central administration officers. The texts of Philaretos and Kekaumenos suggest that the dynasty of local archons is a reciprocal relation of the dynast with his “subjects”, a de facto exercise of authority which is accepted by the people and entails mutual concessions and obligations. A dynast might in fact be alienated from his power base, but there is no dynast without his people.

Imperial service enhances dynastic authority on a local level and opens the way to its expansion empire-wide. Bardas Skleros is a well-known archon

98. SPADARO, *Raccomandazioni*, ch. 3, 98.1. It is quite characteristic that it is specifically mentioned in the previous section (3, 97), that there is a “supreme captain in the region” (ὑπερέχουσα κεφαλή εἰς τὸν τόπον), towards whom Kekaumenos advises caution.

99. SPADARO, *Raccomandazioni*, ch. 3, 134.1-3, 15-19: *χρὴ οὖν εἶναί σε δίκαιον εἰς ἄκρον καὶ ἀληθῆ, πλὴν τοὺς ἀμαρτάνοντας τοιοῦτω τρόπῳ κόλαζε τοὺς μὲν σὺ κόλαζε καὶ τιμῶρει... τοὺς δὲ λοιποὺς λόγοις ἀμυντηρίοις ἐκφοβῶν διορθοῦ, ἄλλους δὲ μετὰ καλοηθείας καὶ ἡμερότητος νουθέτει ὡς πατὴρ παῖδας ἰδίους, καὶ οὕτως καὶ τὴν ἀδικίαν δυνήση ἀναστεῖλαι καὶ σεαυτὸν ἀνώτερον διατηρῆσαι πάσης ἐπιβουλῆς Θεοῦ χάριτι. Also Ibid., ch. 3, 137.11-15: ...ἔπελθε αὐτοῖς σοφῶς καὶ μετὰ τρόπον σωφρόνισον αὐτούς, οὓς μὲν διὰ ζημίας οὓς δὲ διὰ δαρμού, ἄλλους δὲ μετὰ ὕβρεως καὶ ὄνειδισμού, τοὺς δὲ λοιποὺς μετὰ τρόπου χρηστοῦ, ἐπεὶ ἀδύνατόν σοί ἐστι πρὸς κέντρα λακτίζειν.*

100. SPADARO, *Raccomandazioni*, ch. 3, 133.5-11: *δίκαιος γὰρ ὢν, ἄδικον ἢ αἰσχρὸν οὐ φέρεις βλέπειν πρᾶττόμενον, νυσοῦμενος δὲ ὑπὸ τῆς ἀγαθῆς ταύτης ἀρετῆς, ὀργίξῃ μετὰ δικαίου θυμοῦ καὶ ἀμύνη ἀξίως τοὺς ἀμαρτάνοντας. ποιήσας δὲ τοῦτο εἰς πάντας τοὺς ἀμαρτήσαντας ἤχθρνας αὐτοὺς καὶ τοὺς ὁμόφρονες αὐτῶν καὶ μελετήσαντες κατὰ σοῦ ἐπανέστησάν σοι.*

marked in the sources for his dynasty¹⁰¹. A long digression interpolated in the Novel of the emperor Basil II of 996 and dated to the 11th century reveals how the civil wars under that emperor were explained by the Byzantines themselves several years later. According to the text, the Phocas family “*possessed dynasty without interruption for generations*” (ἀδιάδοχον... εἶχον τὴν δυναστείαν)¹⁰². But a letter of that same emperor, written probably in late summer or early autumn 987 and preserved by Michael Psellos at the end of his *Chronography* is astonishingly revealing in that respect. Its content relates not only to the enhancement of influence that comes with service, but also to its management by the imperial circles, to the expectations attached to it, and to the imperial assertion of absolute power and supremacy facing dynastic sway and status. The epistle was addressed to Bardas Phokas immediately after news of his revolution had reached Constantinople, and probably keeps some of the personal style of Emperor Basil II; it appeals to emotion, yet its tone is authoritative, aggressive and arrogant¹⁰³.

The first part of the letter is summarized by Psellos himself, who qualified the privileges granted to Phokas after his return from exile as “*satrapical benefactions*” (σατραπικὰς ὡς εἰπεῖν εὐεργεσίας), and suggested that the emperor had awarded him with a fortune befitting his office¹⁰⁴. Then Psellos’ narrative turns to direct speech as it copies the epistle: the emperor points out to Bardas Phokas that he had been “*friend and ears and eyes of the king*”,

101. Psellos, *Chronographia* I, 14.4-5; on Bardas Skleros see generally W. SEIBT, *Die Skleroi. Eine prosopographisch-sigillographische Studie* [Byzantina Vindobonensia 9], Wien 1976, 29-58.

102. SVORONOS, *Novelles*, 14.II.38-45. The Maleinoi are also mentioned with the Phocas.

103. The epistle is contained in Psellos, *Chronographia* II, 384-390. See D. REINSCH, Theophylaktos Simokattes in der Kanzlei Kaiser Basileios II. Zur γραφή τοῦ βασιλέως πρὸς τὸν Φωκᾶν am Ende der Chronographia des Michael Psellos, *JÖB* 58 (2008), 147-152. The authenticity of the epistle has been questioned, but REINSCH believes that it is authentic and contains the style of Basil II and his secretariat. Based on the details of the first part of the epistle, there can be absolutely no doubt that it is dated to the summer of 987.

104. Psellos, *Chronographia* II, 386.5-13. Phocas had been tonsured, a fact that is conveniently not mentioned in the epistle and is indicative of the distrust of the government towards him. The properties of Bardas Phokas and his father Leon were probably confiscated in 970/1; Bardas’ reinstatement in 978 probably meant that their wealth was returned to them, and maybe to some extent increased, as Psellos suggests here.

as he was placed in the hierarchy (τάξιιν) higher than anybody else¹⁰⁵. These, said Basil, resulted in the expansion of his dynasty: “from these you became celebrated and your dynasty enlarged” (ἐξ ὧν σὺ καὶ ἤκουες τοσοῦτον καὶ ἡ δυναστεία ἠὔξηται). But the emperor vigorously underlines his own part: “who is now he, who dismisses and appoints men to the supreme offices?” (Τίς δὲ ὁ παύων νῦν καὶ καθιστῶν τὰς μεγίστας ἀρχάς;)¹⁰⁶. The emperor also reminds Phokas that he had been generous to his father, his brother and other relatives for his sake (σὴν χάριν, σοῦ δὲ ἔνεκα πάντων ἀνεχόμενος)¹⁰⁷, and that a number of people also benefitted from his rise to power, as they were appointed to military and civil posts, even though they were “not distinguished for their ancestors” (ἐξ ἀπορίας προγονικῆς); from their position they were able to come to the acquisition of immense wealth, by also “committing injustices, secretly and openly” (ἀδικούντων λάθρα τε καὶ προδήλως). Basil II noted that he kept silent, and that none of them was charged, in the hope that Phokas’ alliance would affect the pacification of the unrest¹⁰⁸. Cheynet has noted that it is very difficult to estimate the number of Phokas’ relatives and supporters who entered or re-entered imperial service in 978, but it is clear that it finally brought a turn in favor of the emperor in the war against Skleros¹⁰⁹. The emperor’s allegations about the ancestral obscurity of his relatives may seem an exaggeration, and might even have sounded offensive to Phokas. But the epistle emphasizes both their previous absence of status and ties with the central administration (ἐξ ἰδιωτικῆς ταπεινότητος –from the humility of private life), and their sudden elevation to higher authority (εἰς ὕψος ἀξιωματῶν –to the heights of offices). It is

105. Psellos, *Chronographia* II, 386.13-15.

106. Psellos, *Chronographia* II, 386.18-19.

107. Leon revolted against John Tzimiskes in 970/971 and was blinded along with his other son, Bardas’ brother, the πατριάρχης Nikephoros. See J.-Cl. CHEYNET, *Les Phocas*, in: IDEM, *La société Byzantine. L’apport des sceaux*, v. 2: *Recherches prosopographiques* [Bilans de recherche 3], Paris 2008, 484-485, 488-489 (hereafter CHEYNET, *Les Phocas*).

108. Psellos, *Chronographia* II, 386.20-388.33.

109. The time frame suggested is confined between the years 978 and 987. At that time, we find Leon Melissenos and Diogenes Adralestos, relatives of Bardas Phokas, having high commands in the army. Concerning the supporters of Phokas, it is interesting to compare the list of Skleros’ supporting and opposition members in 976-978 and 987, see CHEYNET, *Pouvoir*, 27-29, 31-32, 330; IDEM, *Les Phocas*, 494, 495.

quite plausible that here not only relatives who belonged to noble lineages are meant, but also others from the wider social influence circles of the Phokas family. The last part of the epistle reveals rather emphatically that it was expected of Phokas to use these people for supporting the imperial claims to power. Here we should understand that not only those who held military command are meant, but also those who would be in a position to diffuse imperial power within the provinces from an administrative post. It was certainly not part of Basil's plans to have these people turn against him.

The case of Bardas Phokas demonstrates the reciprocity in the relations of the government with the dynasts of the East; much as they were feared, they were also exploited for specific purposes, and this was to the full knowledge of both¹¹⁰. Service undoubtedly multiplied the exercise of real social influence, but it would be oversimplifying to sustain that dynastic influence depended solely on, or grew exclusively from, service and income from the rewards of the imperial treasury¹¹¹. Authority on a local level is not advocated solely by the representatives of the king; exercising authority on a local level is a *de facto* privilege of those who, in a medieval context, stand out in the place where they live for any reason, be it wealth, descent, valor against the enemy, or philanthropy¹¹². The people of the country recognize in them their protector

110. Note how Digenis Akritis refuses to receive anything from the emperor, but still places himself at his disposal and promises to fight the enemy: “*I, quite worthless as I am, grant to your Highness that the tribute you once paid to Ikonion will, against their will, come to you in equivalent amounts, and I shall free you from this care, emperor*”. The emperor, content with Digenis' attitude, bestows to him the title of *πατριάρχης* and grants him an estate and many valuables. See *Digenis Akritis. The Grottaferrata and Escorial Versions*, ed. E. JEFFREYS [Cambridge Medieval Classics 7], Cambridge 1998, 128.1028-1053 (hereafter *Digenis Akritis*).

111. See for example C. HOLMES, Political Elites in the Reign of Basil II, in: *Byzantium in the Year 1000*, ed. P. MAGDALINO [The Medieval Mediterranean. Peoples, Economies and Cultures, 400-1500, 45], Leiden-Boston 2003, 35-69, here 37, 46-50; HALDON, *Social élites*, 186; FRANCOPIAN, Land and power, 126, 129; J. HALDON, Social transformation in the 6th-9th c. East, in: *Social and Political Life in Late antiquity*, ed. W. BOWDEN – A. CUTLERIDGE, C. MACHADO [Late Antique Archaeology 3.1], Leiden-Boston 2006, 603-647, here 629-631 (hereafter *LAA* 3.1); J.-CL. CHEYNET et al., *Ο βυζαντινός κόσμος*, v. 2: *Η Βυζαντινή αυτοκρατορία (641-1204)*, transl. A. KARASTATHE, Athens 2011, 300-303 (hereafter CHEYNET, *Βυζαντινός κόσμος*).

112. CHEYNET, *Aristocratie*, 318, 320; IDEM, Le rôle de l'aristocratie locale dans l'état

from raiding enemies, their mediator with the central authorities, those who will help in their hour of need, as Philaretos did with the peasants of his village. This type of authority exists in parallel with imperial authority. It does not owe its subsistence to Constantinople; it is recognized and respected by the locals and depends on, and is nourished by, reciprocity among those partaking in it as its agents or as its supporters. The texts examined above suggest that a delicate equilibrium of interests, pursuits and targets of its members was of equal importance. Its maintenance was a difficult task, and explains much of the fluidity of alliances observed in the 9th and especially in the 10th century. In turn, this conclusion says a lot about the liberty of individuals to decide freely and in favor of their own interests on whom would they give their allegiance to, and about the significance of this liberty, but this is a subject that will not be discussed here¹¹³.

IV. The poor, the wealthy, and the noble

The testimonies clearly attribute to dynasts the type of illegal exercise of authority that the tenth century Novels on land ownership attack. The governments of the 10th century consciously targeted the expansion of social and political power resulting from the economic growth of leading figures in the provinces. The large mass of people of the lower social strata, which 10th-century legislation calls “*the poor*” (πένητες), is a group already promoted to the center of imperial propaganda in the 8th century with the promission of the *Ecloga*. In the 10th century they were juxtaposed with “the powerful”. But “the poor” remain, in spite of all the efforts, a group largely undefined; it was so in Byzantium as well. “The poor” are not that category

(Xe-XIe siècle), *BF* 19 (1993), 105-112, with interesting remarks also on the dependence of local archons on state archons. Also see the analysis of KAPLAN, *Les hommes et la terre*, 364-365, on the case of Kekaumenos.

113. For an overview of patronage-clientele relations see CHEYNET, *Βυζαντινός κόσμος*, 303-307; par excellence H.-G. BECK, Byzantinische Gefolgschaftswesen, *Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philologisch-Historische Klasse, Sitzungsberichte* (1965) 3-32 (: Idem, *Ideen und Realitäten*, no XI; hereafter BECK, *Gefolgschaftswesen*); also see KAPLAN, *Les hommes et la terre*, 365-367. The problem of private retinues in Byzantium is an aspect that partly overlaps that of relations between patron and client. None have been thoroughly investigated so far, therefore I am not convinced that studying these two issues together is the right research approach.

of people towards whom philanthropy aims –they are not the “*useless*” (ἄχρηστοι), not the sick, not the aged, who are normally easily detectable in the sources, either because of the terminology used, or because of the description; rather, the poor are those who are able to survive on their own¹¹⁴. The general definition of the 2nd century included in the *Digesta* reflects the total worth of assets below which somebody was considered “*poor*”; it is duly included in Greek in the *Basilica* without further specification¹¹⁵. The chapter in which this definition is found relates to those who are excluded from bringing a lawsuit to court¹¹⁶. Byzantine legislation did not introduce any improvement regarding this point. However, unlike what has been sustained so far, there is no explicit prohibition against “the poor” to testify at court before the 9th century. The exclusion from the judicial process of the most susceptible to intimidation and bribery is not found in the *Basilica*, but, rather surprisingly, in the *Eisagoge* of Patriarch Photios. There it is stated that “*the poor do not testify*” (οἱ πένητες οὐ μαρτυροῦσιν)¹¹⁷. Title 12.1 and 12.2 of the *Eisagoge* summarize from the *Digesta* 22.5.2 and 22.5.3, as well as from Justinian’s *Novel 90*, analyzed above. The stipulations are repeated in the *Procheiros Nomos*, a compilation dated to 907 or shortly after¹¹⁸. The

114. R. MORRIS, *The Powerful and the Poor in Tenth-Century Byzantium: Law and Reality, Past and Present* 73 (1976), 17-22 (hereafter MORRIS, *The powerful and the poor*); KAPLAN, *Les hommes et la terre*, 368-371; PATLAGEAN, *Ελληνικός μεσαίωνας*, 272; PATLAGEAN, *Pauvreté*, 17-35; BROWN, *Poverty*, 15. The image of the poor has been well sketched in the works of the Cappadocian Fathers, and Byzantine authors often reproduce these patterns. See HOLMAN, *The hungry*; EADEM, *Constructed and Consumed: the Everyday Life of the Poor in 4th c. Cappadocia*, in: *LAA* 3.1, 441-461; W. MAYER, *Poverty and Society in the World of John Chrysostom*, *ibid.*, 465-482.

115. *Digesta*, 48.2.10: *nonuli propter paupertatem, ut sunt qui minus quam quinquaginta aureos habent*. Cf. *Basilicorum Libri LX*, ed. H. SCHELTEMA – N. VAN DER WAL, Groningen – Djakarta – The Hague 1955, 60.34.10 (hereafter *Basilica*) and see KAZHDAN-RONCHEY, *Aristocrazia*, 67-68; PATLAGEAN, *Pauvreté*, 16, 380; KRUMPHOLZ, *Aspekte*, 28; and BROWN, *Poverty*, 8-14, on the “construct of the Fathers”, i.e. the image of the poor in the sources.

116. *Digesta*, 48.2: *De accusationibus et inscriptionibus*. Cf. *Basilica*, 60: *Πεὶ κατηγοριῶν καὶ ἐπιτιμήσεως*.

117. *Epanagoge Legis Basilii er Leonis er Alexandri*, ed. C. E. ZACHARIAE A LINGENTHAL [JGR v. II], Athenae 1931 (repr. Darmstadt 1962), 12.8, 262 (hereafter *Epanagoge*).

118. *Prochiron Basilii, Constantini et Leonis*, ed. C. E. ZACHARIAE A LINGENTHAL [JGR v. II], Athenae 1931 (repr. Darmstadt 1962), 27.22, 181 (hereafter *Procheiros nomos*).

reason for prohibiting the poor from testifying at court is already found in the *Digesta* 22.5.3, and it is repeated both in the *Eisagoge* and the *Procheiros Nomos*: it should be examined whether the witness is “rich or poor, lest he may readily swear falsely for the purpose of gain” (εὐπόρος ἢ ἐνδεής, ὥστε διὰ κέρδος τι πλημμελήσῃ). The middle-Byzantine version of Justinian’s laws completely omits the term *condicio*, apparently because by the early 10th century any such distinction had become obsolete; it does, however, maintain the distinction between witnesses, honest-dishonest, rich or poor (τίμιος καὶ ἄμεμπτος ἢ ἄτιμος καὶ ἐπίσογος, εὐπόρος ἢ ἐνδεής)¹¹⁹.

Photios, who in all probability is responsible for introducing this novelty in the late 9th century, has already appeared in this treatise. The influence his beliefs had on the spirit of the law has not been adequately studied so far. The patriarch explicitly states in the introduction of the *Eisagoge* that “equality of the law” (ἰσότητι νόμου) is for God a fundamental constituent of “order” (κόσμος), which is thus made “with harmony” (ἁρμονικῶς)¹²⁰.

See PATLAGEAN, *Pauvreté*, 17 and n. 30; EADEM, *La pauvreté à Byzance*, 66-67. Based on the *Procheiros nomos*, PATLAGEAN expressed the opinion that the stipulation depended on the *Digesta*, apparently because it was thought that the *Procheiros Nomos* preceded the *Basilica*; she therefore confused the chapter *de accusationibus* found in the *Digesta* with *περὶ μαρτύρων* found both in the *Eisagoge* and the *Procheiros Nomos*. But recently the *Procheiros Nomos* has been re-dated to the reign of Leon VI, and specifically to 907. This means that the text repeats the stipulation of Photios, which is not found in the *Basilica* (because it is not found in the *Digesta* either). On the *Procheiros Nomos* see the analysis of A. SCHMINCK, *Studien zu mittelbyzantinischen Rechtsbüchern* [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte 13], Frankfurt a. M. 1986, 62 f. (hereafter SCHMINCK, *Studien*); TROIANOS, *Πηγές*, 246-249 with further bibliography. The prohibitions against individuals to bring an action at court has been examined by RILINGER, *Humiliores-honestiores*, 101 f., esp. 110-112, 127-136, who did not comment on the criterion of poverty apart from noting that it is a general provision within a set of general principles.

119. *Epanagoge*, 12.2, 262; *Procheiros nomos*, 27.8, 178-179. The law of the *Digesta* distinguished the *condicio* between decurions and plebeians, see above note 53.

120. SCHMINCK, *Studien*, 8.66-71: ...ὅτι πάντα τὰ ἔργα αὐτοῦ ἐν δικαιοσύνῃ εἴτ' οὖν ἰσότητι νόμου τῇ ἐκάστη προεπούση ἐωράκαμεν πάντα γὰρ ἀρχήθεν πραγματικῶς ὑπὸ τοῦ νόμου περαινέται καὶ μορφοῦται καί, τῆς προσηκούσης εὐταξίας εὐμοιρήσαντα,... εἰς ἐνὸς κόσμου σύστασιν ἁρμονικῶς συνάγεται καὶ συναθροίζεται (: *Epanagoge*, 238). See commentary in J. SCHARF, *Quellenstudien zum Prooimion der Epanagoge*, *BZ* 52 (1959), 68-81, here 74-77. The text at this point is strongly influenced by Aristototele and Plato. Also see the analysis of J. LOKIN, *The significance of Law and Legislation in the the Law Books of*

The idea of “*equality of the law*”, then, is dominant in the *Eisagoge*. In Title 12, specifically, it is clear that the legislator aimed at protecting the judicial process from possible corruption, and not at establishing a social distinction between the poor and the wealthy. The laws on witnesses in Byzantium prove that contesting the competence of a person to appear before a court of law either as an accuser, litigant or as a simple witness by accusing them of being *poor* (πένης), *infamis* (ἄτιμος), or *unknown* (ἄγνωστος), was above all a legal argument produced by that party that pursued delaying tactics or had some other vested interest in the case. It is possible to decipher how this general principle worked in reality by combining our information about the rich with evidence on the poor.

We have seen that the role of wealth in the perception of social position distinctions is insignificant. Thus it is defined already in the *Digesta* that “*he is considered solvent who has sufficient property to satisfy any claim which may be brought against him by a creditor*”. The stipulation is, as expected, repeated in the *Basilica*¹²¹. In the *Ecloga Basilicorum*, a collection of scholia dated to the 12th century (probably 1142), we find an elucidating comment on the significance of financial position. According to the commentator, “*the poor who own no landed property should stand trial when they are given a guarantor*” (τοὺς δὲ πένητας καὶ μὴ ἀκίνητον ἔχοντας κτήσιν μετὰ δόσεως ἐγγυητοῦ δικάζεσθαι). The judge, however, should examine if the defendant owned sufficient property to reimburse the plaintiff, in which case he should “*consider him wealthy and not ask of him to produce a guarantor*” (πλούσιον τοῦτον εἶπε)¹²². The example given by the commentator appears to expand on stipulations of the *Digesta* and *Basilica*, which grant to the judge freedom of decision and to the litigants latitude for defending their own case. In this context, it appears that the possession of landed property is normally not connected with perceptions of poverty¹²³, and that poor people

the Ninth to Eleventh Centuries, in: *Law and Society in Byzantium, Ninth-Twelfth Centuries*, ed. A. LAIOU – D. SIMON, Washington, DC, 1994, 71-91, here 78-80 (hereafter LOKIN, *The significance of Law*); SIMON, *Gesetzgebung*, 40-43; BECK, *Χιλιετία*, 61-62.

121. *Digesta*, 50.16.234.1; *Basilica*, 2.2.225.

122. *Ecloga Basilicorum*, ed. L. BURGMANN [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte 15], Frankfurt a. M. 1988, 76.22-31.

123. The tenth century novels on landownership also do not connect poverty with the possession of land; the stipulation of Hermogenes is included in them in order to clarify who is considered poor. See SVORONOS, *Novelles*, no 4.47-50.

had the option of taking a guarantor to appear at court¹²⁴. Therefore, wealth and poverty are debatable in a legal context and the limit for crossing from the first to the second condition is not fixed, but rather adjusts to the actual circumstances of the trial, even if, in a real social context, neither situation can be concealed¹²⁵. The ambiguity of these conceptions explains very well why so many laws of the 10th century focused on the *πένητες* (the poor) and the *δυνατοί* (the powerful). While the exercise of power against the economically, politically and, in the end, socially weak was easily perceived, the absence of real distinctions among the “classes” produced the effect that social position was not consolidated for the dominant groups, which remained thus open to potential attack, and that to the people at the other end of the social ladder some space was given for claiming their own rights.

The long epistle no 187 of Patriarch Photios is elucidating when it comes to the poor in relation to the wealthy. Photios answers to a question of the *πρωτοσπαθάριος* and *πρωτασημορητις* Christophoros concerning the alienation of landed property with the purpose of withdrawing from the world (meaning, to be tonsured a monk). Christophoros had asked “*which house can maintain its honor*” (*ποῖος οἶκος ἔντιμος εἶναι δύναται;*) if

124. *Digesta*, 2.8.2., 2.8.2.1; *Basilica*, 7.14.2: Ἐπὶ τῆς παραστάσεως εὐπορος νοεῖται ἐγγυητῆς οὐ μόνον ἐκ τῆς οὐσίας, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς εὐχερείας τοῦ ἐνάγεσθαι. Ἀνισχύρως δίδοται ἐγγυητῆς τοῖς μὴ δυναμένοις ἐνάγειν. It is not clear whether the provision of providing a guarantor applied also in case of prosecutions of the poor, since there is an explicit prohibition regarding this point. The *Basilica*, following the *Digesta*, are full of stipulations concerning guarantors, as in the example given here, but none of them –to my knowledge– refers specifically to bringing actions. *Digesta*, 2.8 specifies that “*to give security*’ *has reference to our adversary when he provides for what is desired by us*”; in simpler words we might say that the prosecutor does not appear at court to be judged, therefore he needn’t prove that he is solvent, because no reimbursement will be asked of him. On the contrary, the accused needs to prove that he owns sufficient property, but he might as well contest the liability of his opponent to appear before the court; in case his claim was accepted by the judge, the argument would annul the trial altogether. Also see above, n. 59. *Basilica*, 7.14.1 translate the terms *satisfacere/satisdare* very loosely in τὸ ἱκανὸν-τὸ ἀσφαλές.

125. This is also displayed in the instance recalled by the commentator, according to whom the defendant claimed *κἂν πένης εἰμὶ ὅσον πρὸς τοὺς πολλὰ κεκτημένους, ἀλλά γὰρ ἐπὶ τῇ παρουσίᾳ ὑποθέσει πλούσιος λογίζομαι καὶ εἰμὶ* (even if I am poor in comparison to those with many assets, I am still considered, and I am, rich regarding the present case). See *Ecloga Basilicorum*, 77.3-5.

everything is sold¹²⁶. Photios with indignation compared Christophoros to the emperor Julian, who allegedly posed the problem “*how, if everything is sold, is an honourable house capable of doing anything?*” (πὼς γὰρ πραθέντων ἀπάντων οἶκος ἔντιμος δύναται τι ἢ οἰκία;) ¹²⁷. The emperor Julian was supposedly referring to the ancient idea about the support the rich (in the question specifically the οἶκος ἔντιμος) were able to offer to their dependants; the wealth of the well-off was distributed to the people depending on the houses¹²⁸. Christophoros, however, reversed the main idea by pointing out that possession of wealth is essential for the preservation of honour, implying that its alienation leads to irreparable loss of nobility¹²⁹. The argument effected the long answer of Patriarch Photios, whose literary

126. Photios, *Epistulae* II, no 187.84, 248.

127. Photios, *Epistulae* II, no 187.11. In reality Photius is drawing his material from works of Theodore of Mopsuestia against the emperor Julian, see A. GUIDA, *Replica a Giuliano Imperatore: adversus criminationes in Christianos Iuliani imperatoris* [Biblioteca Patristica 24], Firenze 1994, no 6. The quotation of Theodore of Mopsuestia appears to depend on Clement of Alexandria, *τίς γὰρ ἂν κοινωνία καταλείπεται παρὰ ἀνθρώποις, εἰ μηδεὶς ἔχει μηδέν;... πὼς ἂν τις πεινῶντα καὶ διψῶντα ποτίξοι καὶ γυμνὸν σκεπάξει καὶ ἄστεγον συνάγοι... εἰ πάντων ἀπὸς ἕκαστος φθάνοι τούτων ὑστερῶν*; See L. FRUCHTEL – O. STAHLIN – U. TREU (eds), *Clemens Alexandrinus*, v. 3 [Die Griechischen christlichen Schriftsteller 17] Berlin ²1970, ch. 13.1. Unfortunately, there is no telling which of the two texts Christophorus read that would have incited him to write to Photius the letter that infuriated the patriarch so much. H.-G. BECK, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München 1959, 527, thought that Photios had written a polemic essay against the emperor Julian. Also see A. KAZHDAN, *A History of Byzantine Literature (850-1000)*, ed. CHR. ANGELIDI [NHRF/IBR Research Series 4], Athens 2006, 16, who thought that Photios in epistle 187 questions the “principle of the divine origin of political power”.

128. The οἶκοι have been defined as holding a highly important social role in Byzantium as nuclei of social, economical and political life. See P. MAGDALINO, *The Byzantine Aristocratic Oikos*, in: *The Byzantine aristocracy*, 92-111; IDEM, *Honour*, 185, 193-194, 196-200, 213; L. NEVILLE, *Authority in Byzantine Provincial Society*, 950-1100, Cambridge 2004, 66-68.

129. The difference is very subtle but perceivable because of the syntax: ἔντιμος in the text of “Julian” is an epithet of οἶκος, which means that honour is an inherent quality of οἶκος, and *because* of their nobility noble houses diffuse their wealth to the people, in other words, nobility exists in a house and philanthropy springs from it. In Christophoros’ question, ἔντιμος is predicative to οἶκος, which means that it is acquired, not inherent; in this case it is the existence of wealth that leads to nobility, because with wealth the houses may proceed to donations and thus prove their nobility, in other words, wealth equals nobility.

inspiration was not enough to conceal his fury. The patriarch's arguments often contradict each other; the terminology and models used are Roman (e.g. ἔντιμος-*honestior*, κτήτορες-*possessores*). Still, the epistle, on the whole, is an excellent example of rhetoric, as the patriarch strives to answer the problem from all possible viewpoints. Photios devoted many lines to prove to Christophoros that the virtue of abstaining from one's own possessions but also "from the possessions of neighbours" (τοῖς πλησίον ἐξιστάμενος τῆς ἰδίας ὠφελείας) carries more virtues of the same sort and contributes to personal accomplishment; on the contrary, to follow Julian's advice, which makes "the hands of his citizens collect their fortune with the labour of others", leads to avarice, deceit, and cruelty¹³⁰. Photios asks Christophoros "are avarice and tyranny honorable to you?" (ἀλλ' ἡ πλεονεξία, ἡ τυραννίς σοι τὰ ἔντιμα;) ¹³¹, to declare that "the possessores were selling, not everybody, not the penetes" (ὄσοι κτήτορες, οὗτοι ἐπώλουν, οὐχὶ ἅπαντες, οὐδ' οἱ πένητες) ¹³².

It clearly appears that two fundamental ideas are colliding in the epistle: Christophoros appears to make of wealth an essential characteristic of nobility; it is that element, through which nobility is socially recognized, therefore insufficiency of means alienates nobility from the source of its projection and manifestation to society. Even though Christophoros' argument appears to be an ingenious sophistry, we might recognize in it the grasp of the upper social strata at their resources; in this concept, wealth is inseparable from nobility and nobility becomes the cause of wealth, in other words, a nobleman must be rich, and, consequently, he must safeguard his assets from alienation. It is to this idea that Photios reacted so strongly. The patriarch implies that the πένητες need their own piece of land to make a living, therefore rich neighbors should not seek to buy out their properties. Photios characterizes the one who buys the land of the poor as "lover of profit and riches" (φιλοκερδῆ καὶ φιλόπλουτον) ¹³³, and in the end wonders "is everybody rich and nobody is poor, is there nobody living only on one's

130. Photios, *Epistulae* II, 187.78-79.

131. Photios, *Epistulae* II, no 187.251.

132. Photios, *Epistulae* II, no 187.288-289. The affirmation refers to a citation from the Acts of the Apostles, 4.34-35.

133. Photios, *Epistulae* II, no 187.215.

own possessions?” (πάντες πλούσιοι καὶ πένης οὐδείς, οὐδείς δὲ οὐδὲ τῶν ἐν ἀνταρκείᾳ μόνη βιούντων;) ¹³⁴. This idea is not at all new; sufficing to one’s own possessions had already been a desideratum of St. Basil in connection with avarice. But ἀντάρκεια in this context concerns the rich, not the poor ¹³⁵; it does not relate to subsistence means after the Platonic model, but to the exploitation of resources of wealth. In the epistle of Photios, however, the concept is applied both to the wealthy and to the poor: their assets should be enough for them in order not to need to buy or sell land. The argument appears to be in favor of the poor; with his ideas Photios underlines the right of the poor to maintain an autonomous existence and to keep their property against the expansionist policies of their neighbors.

If wealth is essential for the social projection of nobility, nobility itself is a rather elusive notion ¹³⁶. In a number of hagiographical texts, it appears

134. Photios, *Epistulae* II, no 187.225-227. I prefer the translation “living on one’s own possessions” for ἐν ἀνταρκείᾳ μόνη βιούντων because I think it transfers the meaning better than “living on self-sufficiency” in the context described here.

135. P. TREVISAN (ed.), *San Basilio. Commento al profeta Isaia* [Corona Patrum Salesiana, S. Graeca 5], Turin 1939, 37-41. ch. 150-151. Also see above the commentary on the proemium of the *Ecloga*. On the idea of ἀντάρκεια see A. LAIOU, Economic Thought and Ideology, in: *EHB* 3, 1125-1126; KAPLAN, *Les hommes et la terre*, 493-496.

136. MAGDALINO, Court society, 218-219, contemplates on the most appropriate term to use for describing the upper social strata of Byzantium, to conclude that the term ‘aristocracy’ “is certainly less inappropriate than ‘nobility’”. I tend to disagree with this opinion; literally ἀριστοκρατία means “the rule of the ἄριστοι” and refers to an ideal philosophical desideratum, since the notion of ἄριστοι includes moral qualities, therefore the term ἀριστοκρατία is of political content and refers to the polity, πολιτεία, or πολιτεύμα. The Byzantines were familiar with the content of the term, as was Attaleiates, Magdalino’s example. In my appreciation, its significance is apparently the reason why it is generally not used in Byzantine sources, as opposed to the term ἄριστοι, which describes a particular group of people that possess specific qualities, but I reserve my judgement until a closer examination of the subject. Here I prefer the term “nobility”, because it refers to the most important characteristic that the Byzantine upper class claimed, meaning descent from an ancient, notable family. The corresponding terms, often found in the sources, are εὐγενήτες, εὐγενεῖς, εὐγένεια. Nevertheless, I have already used the term “aristocracy” in this study more schematically. On the term aristocracy see I. ANTONOPOULOU, La question de l’“aristocratie” Byzantine. Remarques sur l’ambivalence du terme “aristocratie” dans la recherche historique contemporaine, *Σύμμεικτα* 15 (2002), 257-264; EADEM, The issue of “Aristocracy” in Byzantium. A Novel Approach, in: *Antecessor. Festschrift für Sp. Troianos*

to be founded on indigenous descent of generations. The model is ancient Greek; the rare term *εὐπατρίδαι* for nobility is bound to the rights and privileges of citizenship, which normally include the possession of land, but not necessarily the possession of riches¹³⁷. Thus in the Life of George of Amastris it is stated that his parents were “*locals and notables*” (*εὐπάτριδες καὶ ἐπίσημοι*); they were known “*not for their immense wealth, not for their famous dynasty*”, but for their piety¹³⁸. In the Miracles of St. Nicholas, it is explained regarding an *eupatrides* that “*he was reduced to absolute poverty and because of this he appeared to have lost his nobility*” (*εἰς ἐσχάτην πενίαν ἐλάσαντος καὶ ταύτη τὸ εὐγενὲς ἀπολωλεκέναι δόξαντος*)¹³⁹. The concept of citizenship is specifically mentioned in the case of St. Nikephoros of Medikion, who was “*an indigenous citizen of the all blessed Constantinople*” (*τῆς πανευδαίμονος Κωνσταντινουπόλεως αὐτόχθων πολίτης*)¹⁴⁰. The Life of Euthymios the Younger, who is recognized as coming from “*noble parents*” (*γεννήτορες εὐπάτριδες*), underlines the possession of the family’s landed property through their obligation to pay the taxes¹⁴¹. As in the case

zum 80. *Geburtstag*, V. LEONTARITOU – K. BOURDARA – E. PAPAGIANNI (Hrsg.), Athen 2013, 67-70. Also see OSTROGORSKY, *Aristocracy*, 3-5; HALDON, *Social élites*, 170-174, who prefers the more general term “*élite*” for the nobility of service, wealth, etc.; and also P. MAGDALINO, *Byzantine Snobbery*, in: *The Byzantine aristocracy*, 63-64; IDEM, *Honour*, 194-196, 201-204; KAZHDAN – RONCHEY, *Aristocrazia*, 61-66; KAZHDAN – McCORMICK, *Byzantine court*, 167, 168; A. KAZHDAN – G. CONSTABLE, *People and power in Byzantium. An Introduction to Modern Byzantine Studies*, Washington, DC, 1982, 142-144 (hereafter KAZHDAN – CONSTABLE, *People and power*); CHEYNET, *Aristocratie*, 282-298; IDEM, *Pouvoir*, 249-259.

137. *Photii Patriarchae Lexicon*, ed. CHR. THEODORIDIS, v. II, Berlin – New York 1998, 217.2279: *εὐπατρίδαι αὐτόχθονες καὶ μὴ ἐπήλυδες*; *ibid.* 217.2283: *εὐπατρίδαι εὐγενεῖς* (: Suda, 451). Citizenship also includes the right to sit at the *curia* (βουλή) of the city, therefore indigenous descent is a privilege par excellence. See *The Ecclesiastical History of Evagrius with the Scholia*, ed. J. BIDEZ – L. PARMENTIER, London 1898 (repr. Amsterdam 1964), 144.29-32: *Ἐν τοῖς λευκώμασι γὰρ τῶν πόλεων οἱ εὐπατρίδαι πρόσθεν ἀνεγράφοντο, ἐκάστης πόλεως τοὺς ἐν τοῖς βουλευτηριοῖς ἀντὶ συγκλήτου τινὸς ἐχούσης τε καὶ ὀριζομένης*.

138. V. VASILIEVSKIJ *Russko-vizantijskie issledovanija*, 2, St. Petersburg 1893, repr. in *Trudy* 3 (1915), 4-6 (cited after the Hagiography Database of Dumbarton Oaks).

139. G. ANRICH, *Hagios Nikolaos. Der Heilige Nikolaos in die griechischen Kirche. Texte und Untersuchungen*, Bd. 1, Leipzig-Berlin 1913, 221.24-25.

140. F. HALKIN, *La Vie de Saint Nicéphore fondateur de Médikion en Bithynie (+813)*, *AnBoll* 78 (1960), 396-430, here 405, ch. 5.8-13.

141. L. PETIT, *Vie et office de saint Euthyme le Jeune*, Paris 1904, 16.20-21, 27-28.

of dynasty, it may be concluded that nobility is recognized locally by the social environment of the nobles. But the majority of texts emphasize on state service and dependence, which enhances the nobility of the family and contributes to the prosperity of the relatives. Kallistos, for example, one of the martyrs of Amorion, is said to have enlisted in the imperial service “for the prosperity of the relatives” (*διὰ τὴν συγγενῶν εὐδοκίμησιν*)¹⁴², and Patriarch Tarasios came from “patricians from a line of patricians” (*ἐκ πατρικίων σειρᾶς πατρικιοι*)¹⁴³. For the second half of the 11th century, the writers use the ancient term *ἐνπατριῖδαι* to describe certain persons: those surrounding Isaakios I Komnenos in 1057¹⁴⁴, Romanos IV Diogenes¹⁴⁵, Nikephoros III Botaneiates¹⁴⁶, and, as expected, Alexios I Komnenos¹⁴⁷. However, the use of the word in these instances betrays the classicizing trend of the time, since it is deprived of its ancient context.

Emphasis on wealth in this framework often serves the narrative as the negative model from which the hero disassociates himself in order to reach sanctity; it is indeed a first proof of purity of soul and holiness. The texts that elaborate on the riches of the families are quite known: the Life of Philaretos the Merciful, the Life of Theophanes the Confessor and the Life of Michael Maleinos. Enumerating the sources of wealth, size of the land owned, number of flocks etc., appears to be an Aristotelian model¹⁴⁸, which,

142. V. VASILIEVSKIJ – P. NIKITIN, *Skazanija o 42 amorijskich mucenikach*, St. Petersburg 1905, 23 (cited after the Hagiography Database of Dumbarton Oaks; hereafter *Life of Forty-two martyrs of Amorion*).

143. St. EFTHYMIADES, *The Life of the Patriarch Tarasios by Ignatios the Deacon* [Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs 4], Aldershot-Brookfield-Singapore-Sydney 1998, 4.3-5.

144. *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, ed. I. THURN [CFHB V], Berlin-New York 1973, 500.87.

145. *Michaelis Attalatae Historia*, ed. E. TSOLAKIS [CFHB 50], Athens 2011, 77.6-7.

146. *Ioannis Zonarae Epitomae Historiarum Libri XIII-XVIII*, ed. T. BÜTTNER-WOBST [CSHB], v. 3, Bonn 1897, 715.10 (hereafter *Zonaras* 3).

147. E. TSOLAKES, *Η Συνέχεια της Χρονογραφίας του Ιωάννου Σκυλίτση (Ioannes Skylitzes Continuatus)* [Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 105], Thessalonike 1968, 180.9-10.

148. Aristotle, *The “Art” of Rhetoric*, ed. E. WARMINGTON, transl. J. FREESE, London – Cambridge Mass. 1926 (repr. 1967), 50, 1361a.7: *πλούτου δὲ μέρη νομίσματος πλήθος καὶ γῆς, χωρίων κτήσις πλήθει καὶ μεγέθει καὶ κάλλει διαφερόντων, ἔτι δὲ ἐπίπλων κτήσις*

in Byzantium, is set within a Christian frame. It is quite characteristic that, while the author of the *Life of Philaretos* models the description of wealth on the Book of Job, thus profiling in reality a stock farmer, he adds the possession of forty-eight *προάστεια* of good land by his hero; the implication is that Philaretos was not just a stock-breeding farmer, but also a local archon, an *εὐγενής* (a nobleman), according to the text, with family roots of many generations in Paphlagonia¹⁴⁹. In the *Life of Theophanes*, the hero of the story disregarded the ideals of an aristocratic living altogether, fortune (*πλοῦτος παφλάζων* –splashing riches), physical appearance, life style¹⁵⁰, but in the *Life of Michael Maleinos* family riches are inseparable from the notion of nobility and state service and they complete the noble profile of the Maleinoi¹⁵¹. The possession of land is used to add to the nobility of a person¹⁵². We find it in many saints' lives; in a different source, the historical

καὶ ἀνδραπόδων καὶ βοσκημάτων πλήθει καὶ κάλλει διαφερόντων, ταῦτα δὲ πάντα οἰκεῖα καὶ ἀσφαλῆ καὶ ἐλευθέρια καὶ χρήσιμα.

149. *Life of St. Philaretos*, 60.5-15, 28-32 (commentary). See LUDWIG, *Sonderformen*, 79-88; KAPLAN, *Les hommes et la terre*, 332-333; M. LEONTSINI, Ποιμένες και ποιμνία: αντιλήψεις σχετικά με την κτηνοτροφία και τα προϊόντα της στο Βυζάντιο, in: *Η ιστορία του ελληνικού γάλακτος και των προϊόντων του*, 1^ο τριμήνο εργασίας (Ξάνθη 2005), Athens 2008, 176, 177.

150. V. V. LATYŠEV, *Mefodija patriarcha Konstantinopol'skogo Žitie prep. Feofana Ispovednika*, Petersburg 1918, 4 ch. 6 (cited after the Hagiography Database of Dumbarton Oaks; hereafter *Life of Theophanes*). The model of physical beauty, apart from the unique description in the *Life of Theophanes*, is also found in the *Life of Forty-two martyrs of Amorion*, 24-25, and in *Digenis Akritis*, 4.30-38, 78.196-199, 106.688-690 and elsewhere in the epic. So far the best commentary on the significance of physical appearance for the aristocracy is found in SARADI, as above n. 43, 57-61, but it concerns only the early Byzantine period. Also see the recent work of M. HATZAKI, Experiencing physical beauty in Byzantium: the body and the ideal, in: *Experiencing Byzantium*, ed. C. NESBITT – M. JACKSON [Society for the Promotion of Byzantine Studies Publications 18], Farnham-Burlington 2013, 233-250, on the ideal of beauty in the 11th-12th c.

151. L. PETIT, Vie de saint Michel Maleinos, *ROC* 7 (1902), 550.25-27: *πρόγονοι δὲ πλούτω καὶ τιμῇ καὶ δόξῃ περιβλεπτοὶ καὶ τῷ καλλίστῳ πάντων καὶ τιμιωτάτῳ, τῇ εὐσεβείᾳ, τὸ ἐξαιρέτον ἔχοντες*. See FRANCOPIAN, *Land and power*, 124; VLYSSIDOU, *Αριστοκρατικές οικογένειες*, 83-84.

152. In the *Life of St. Philaretos*, 60.3, 26 (commentary), land possession is enhanced with an exquisite wordplay: *υἱὸς ὑπάρχων Γεωργίου του φερωνύμου –γεωργός, γεωργία* are both contextualized in the name Georgios, which appears thus to be an aristocratic name, and

Life of Basil, the benefaction of Danelis explains a decisive stage in the ennoblement and social elevation of Basil, that of becoming a landowner, of becoming rich (καὶ γέγονε πλούσιος καὶ αὐτός), a development that allowed Basil to buy land and to aid his own people¹⁵³.

From what we have seen so far it becomes clear that we are dealing with two separate profiles for the possession of wealth: the first is connected with avarice and dynasty, whereby it refers to phenomena targeted in the legislation; the second is attached to nobility as its necessary component. The state did not generally disregard nobility or wealth, but, as we have seen above, attributed more significance to service. The emperor Leon VI, in an abstract much discussed of his *Taktika*¹⁵⁴, binds nobility to active service in a manner that is immediately recognizable in the 9th-10th century through the use of its terminology, even if the abstract deviates only slightly from the *Strategicus* of Onasander¹⁵⁵. Almost all the terms come from the ancient text: descent from a celebrated family “*should be admired*” (ἀγαπᾶν μὲν δεῖ τοῦτο); it gives someone fame (λαμπρύνεται), solemnity (σεμνύνεσθαι, in the sense of receiving office or title) and glory (δοξαζόμενοι)¹⁵⁶. The

indeed one that was current in Paphlagonia. The expression introduces elements of indigenous descent and therefore underlines the nobility of the saint. Also see LUDWIG, *Sonderformen*, 79 n. 20. The best treatise on the relation of the aristocracy to land ownership specifically is found in CHEYNET, *Aristocratie*, 298-303; also see FRANCOPIAN, *Land and power*, 112-136.

153. *Theophanis Continuati Liber V. Vita Basilii Imperatoris*, ed. I. ŠEVČENKO [CFHB 42], Berlin –Boston 2011, 44.59-46.64 (: *Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon magister, Georgius Monachus*, ed. I. BEKKER [CSHB], Bonnae 1836, 228.17-21). See BECK, *Gefolgschaftswesen*, 11-12; KAZHDAN – McCORMICK, *Byzantine court*, 187; KAPLAN, *Les hommes et la terre*, 333-334; I. ANAGNOSTAKIS, Το επεισόδιο της Δαυνηλίδας. Πληροφορίες καθημερινού βίου ή μυθολογικά στοιχεία; in: *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Τομές και συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση, Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου* (Σεπτ. 1988), Athens 1989, 381-385; IDEM, with A. KALDELLIS, *The Textual Sources for the Peloponnese, AD 582-959: Their Creative Engagement with Ancient Literature*, *GRBS* 54 (2014), 115-123;

154. *The Tactica of Leo the VI*, ed. G. DENNIS [CFHB 49], Washington, DC, 2010, 22.77-26.116 (hereafter *Leonis Tactica*).

155. *Ονάσανδρος, Απαντα. Στρατηγικός*, ed. Kaktos Philological Group, Athens 1992, ch. 1.19-25 (hereafter *Ονάσανδρος, Στρατηγικός*). See J. HALDON, *A Critical Commentary on the Taktika of Leo VI*, Washington DC 2014, 131 (hereafter HALDON, *Commentary*).

156. *Leonis Tactica*, 24.93-94, 102-106.

harmonic combination of glorious ancestry and valor is proof of *εὐτυχία*, good fortune, meaning the concentration of admirable merits in one person. The included crosswise scheme develops the ancient text with specific Byzantine connotations: *λιτοί* in Byzantium –a term inserted by the Byzantine author– were those who offered their services without any further distinction, such as simple soldiers; according to Leon, they will be rewarded for their deeds, but someone who is only known for his descent will remain *ἄπρακτος*, meaning without function or any other distinction, if he does not possess the virtues needed to serve¹⁵⁷. Leon VI allowed the characterization *ἄχρηστοι* (useless) of Onasander for the generals who show no virtue, and *ἀριστεία* (excellence) for the performance of simple soldiers. With this the emperor equates noblemen without virtues to that category of people who offer nothing to the polity, while on the other hand ascribes a moral quality par excellence of the aristocracy to simple soldiers with the purpose to highlight their bravery¹⁵⁸. A totally original single phrase betrays the emperor's thoughts about nobility: “*this is how we should evaluate the nobility of men, not from descent from [a noble] lineage, but from their own deeds and accomplishments*” (οὕτω χρὴ σκοπεῖν καὶ τὴν τῶν ἀνθρώπων εὐγένειαν, οὐκ ἀπὸ τῶν προγόνων, ἀλλ’ ἀπὸ τῶν ἰδίων πράξεων καὶ κατορθωμάτων)¹⁵⁹.

Thus, for the emperor, valor only proves, and is worthy of, nobility. Nobility may very well exist outside the circles of those under *στρατεία*, and noblemen could indeed be private individuals, *ιδιωῖται*. In this case

157. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Listes*, 290. The term used in the *Taktikon* of Philotheos is *ἄπρατος*. *Λιτὸς* means “simple”. It is noteworthy that the author of *Leonis Tactica* completes the scheme of the ancient model, which contains only the first term, by inserting the term *λιτὸς* to emphasize the contrast.

158. *Leonis Tactica*, 24.93-104.

159. *Leonis Tactica*, 24.97-98. My translation differs from that of DENNIS. This phrase is original, not a copy of the ancient text; *Ονάσανδρος*, *Στρατηγικός*, ch. I.22, framed the merits of the generals in the democratic environment of the ancient cities. HALDON, *Commentary*, 132, believes that Leon VI attributed importance to descent even if the text is “ambiguous”. Cf. IDEM, *Social élites*, 181, where there is some distance from this view. Also see OSTROGORSKY, *Aristocracy*, 4-5; MAGDALINO, *Court society*, 230; KAZHDAN – McCORMICK, *Byzantine court*, 172 (the authors consider the text as proof of “vertical mobility”); CHEYNET, *Aristocratie*, 296-297; KAZHDAN – RONCHEY, *Aristocrasia*, 68-69; VLYSSIDOU, *Αριστοκρατικές οικογένειες*, 82-83.

nothing restricted its theoretical justification, its beliefs and the modes of its self-projection to society. But if it lay at the disposition of the emperor and came under the *στρατεία* obligation, the interest that its extraordinary accomplishments be used for the common good is explicit. Leon VI is also rather apologetic towards wealth: “*we do not repudiate the rich person because he is rich*” (οὐ μὴν οὐδὲ τὸν πλούσιον ἀποδοκιμάζομεν ὅτι πλούσιος), but a rich person should not be appointed to a high military command on account of his riches, but only on account of his merits¹⁶⁰. The originality of the emperor¹⁶¹ sharply contrasts with the conclusions of another writer of the 10th century, who also copied the text of Onasander, but reached the exact opposite decision by choosing decisively the wealthy over the “poor” general (πλούσιον μᾶλλον ἢ πένητα –rather the rich than the poor)¹⁶². This judgment on nobility, virtue and wealth, evokes similar views written by Photios in the *Κεφάλαια παραινετικά* in honor of Leon VI, allegedly on behalf of his father, Basil I. In this text the patriarch discredits nobility and wealth before virtue, and descent before friendship¹⁶³.

It is clear that the profiles that have been sketched so far do not coincide. The official views maintained about “aristocracy” in Byzantium demanded the delivering of active services to the emperor and the empire, while on the other hand rendered at least suspect the possession of wealth and the inclination of rich and noble families to increase their economic

160. *Leonis Tactica*, 22.77-80. Elsewhere the emperor calls πλούσιοι καὶ ἄνανδροι those who chose not to fight but rather preferred to buy out the obligation of their military service. See *Leonis Tactica*, 610.1059.

161. On the ideas of Leon VI about justice, which is basically characterized by a humanitarian spirit, see SP. ΤΡΟΙΑΝΟΣ, Λέων Στ' ο Σοφός: νομική σκέψη και κοινωνική συνείδηση, in: *Οι Νεαρές Λέοντος Στ' του Σοφού*, ed. SP. ΤΡΟΙΑΝΟΣ, Athens 2007, 418-419, 423.

162. A. DAIN (ed.), *Sylloge Tacticorum*, Paris 1938, 1.3.8, 1.37.16. On the interdependence of the texts see G. DAGRON, *Traité sur la Guérilla (De velitatione) de l'empereur Nicéphore Phocas (963-969)*, Paris 1986, 153-160.

163. K. PAIDAS, *Δύο παραινετικά κείμενα προς τον αυτοκράτορα Λέοντα Στ' τον Σοφό* [Κείμενα Βυζαντινής Λογοτεχνίας 5], Athens 2009, ch. 8, 120: ἡ δὲ κτήσις τῆς ἀρετῆς, οἷς ἂν προσγένηται, καὶ πλούτου καὶ εὐγενείας χρησιμωτέρα ἐστὶ...; ch. 12, 128: Χαῖρε τοῖς σπουδάξουσι περὶ σὲ τῶν φίλων μᾶλλον ὡς ἀληθέσιν ἢ τοῖς τῷ γένει προσήκουσιν. ἡ μὲν γὰρ τοῦ γένους φιλία οὐκ ἐξ ἀρετῆς, ἀλλ' ἐκ φύσεως περιγέγονεν... The texts, however, have not been examined by the editor for their models, their provenance and their contextualization.

basis. At about the same time Leon VI produced the *Taktika*, another text confirms this approach. The *Taktikon* of Philotheos dates from 899, and his statement has been taken as proof that hierarchy in Byzantium was centered at the royal court. But Philotheos says more than that, as he proclaims that “nobility” (*περιφάνεια βίου*) in the sense of “celebrated honour of titles” (*ἔνδοξος ἀξιομάτων ἀξία*) is perceptible and meaningful only when someone is invited to dine with the emperor¹⁶⁴. According to this proclamation, service and the duties attached to it attribute *περιφάνεια*, the nobility in life, to those who undertake them. The right to dine with the emperor was awarded, according to the *Taktikon*, to all those who served, from the highest dignitaries, to the people of the palace, down to the simple soldiers that were duly included in the list, who were also under obligation of *στρατεία*. Philotheos then, in reality stated that all nobility, all wealth that anybody might possess is of no importance to imperial power, unless it lies at its service.

One might wonder if these texts, when they reached the public, raised any questions or objections, especially from the families that were represented at the hierarchy of the palace. Reaction is very hard to trace, but we could perhaps deduce that the aristocracy in middle Byzantium was found in a position to have to assert its nobility in the frame of a state that did not officially recognize it and did not formally consolidate it under the law. The system, however, may have worked both ways: while attracting those who possessed the means to acquire real power, who were thus obliged to use their charismas, such as their good reputation, their training and wealth, for the benefit of the state, it was also a way for people of the upper social strata to enhance their nobility, if they already had it, to advertise their line of birth and to benefit from the generous rewards. No source is more characteristic for the declaration of nobility, founded on the services provided to the state, than the *Life of Michael Maleinos*¹⁶⁵. For families that were wealthy, but did not technically count for aristocratic, it was possible to acquire nobility. We learn for example that a *κηρουλλάριος* at the beginning of the 9th century gave up almost his entire fortune for the privilege of dining with the king. The note of

164. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, *Listes*, 83.18-21.

165. *Life of Michael Maleinos*, 550.25-551.21.

the chronographer -no other than Theophanes the Confessor, of an old Constantinopolitan family-, *συναρίστησόν μοι* (dine with me), already anticipates the *Taktikon* of Philotheos almost a century earlier. It is not very clear what the objection of Theophanes was, and whether it concerned the large amount of money paid by the man in exchange for a title, or his humble origin, since he was simply a Constantinopolitan entrepreneur¹⁶⁶. But the event clearly indicates that the practice of title and/or function purchase by the wealthy businessmen of Constantinople was not confined only to the 11th century, even though it might have cost them more than the normal purchasing prices.

V. *The state and the powerful*

The government was, as we have seen, willing to turn a blind eye to the misdemeanors of the nobles, especially in the provinces, where imperial

166. *Theophanis Chronographia* vol. I, ed. C. DE BOOR, Lipsiae 1883, 487.29-488.6; *Leonis Grammatici Chronographia*, ed. I. BEKKER [CSHB], Bonn 1842, 205.4-6; *Zonaras* 3, 307.9-308.2; See YANNOPOULOS, *Société profane*, 32. It is quite probable that this is the first member of the family of Keroullarioi, mostly known from the 11th c. According to the narrative, the purchase -probably of a higher title- cost the *keroullarios* ninety pounds of gold in the narrative of Zonaras, or more, in the version of Theophanes, who adds that the emperor ordered the *keroullarios*: ἄρον νομίσματα ρ', καὶ πορεύου ἀρκούμενος (take one hundred nomismata and leave, sufficing to it). The chronographers agree on the systematic policy pursued by Nikephoros I regarding the commercial classes of Constantinople, and allude either to the purchasing of a title (Zonaras), or to the *roga* of the *keroullarios*, which apparently amounted to 100 gold nomismata (Theophanes). *The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and Near Eastern History, AD 284-813*, ed. C. MANGO - R. SCOTT with the assistance of G. GREATREX, Oxford 1997, 670, correct the text of Theophanes to 10 litres, but I am not sure that their suggestion can stand (if it refers to a *roga*, it would depend on the title bought). Also see *PmbZ*, ed. R.-J. LILIE et al., Bd. 5, Berlin - N. York 2001, no 11334; *ODB* 2, 1124-1125, s.v. Keroullarios (A. KAZHDAN). An epigram signalled by KAZHDAN makes specific reference to the origins of the Keroullarioi: καὶ σὺ στρατηγὸς κηροπώλου παιδίον... κατείδον δαίμονα στρατηγέτην καὶ κηροπώλην... καὶ Χαβδᾶν αὐτὸν ἐν μέσῃ Βυζαντίδι... See SP. LAMPROS, Τα ὑπ' ἀριθμὸν ΡΙΖ' καὶ ΡΓ' κατάλοιπα, *NE* 16 (1922) 30-59, here 45.13-19. While we do not have enough evidence to identify the Keroullarios of the poem, Χαβδᾶς is probably not the emir of Halep, but his cousin, the Arab poet Abu Firaz, who was captured during the fall of Aleppo to the Byzantines and was taken to Constantinople. This gives us a fairly accurate dating of the poem to around 962.

power was harder to reach. The contour was flexible and not very austere, provided that the nobles supported the emperor's authority in the country. But in the 10th century the social influence of the nobles became a source of concern on occasion of an increase in small property alienation by the lower middle class landowners that followed the heavy winter of 927/8. To deal with this problem the government promulgated a series of Novels of unprecedented austerity and complexity for their social ramifications¹⁶⁷. The traditionalist approach chosen by the legislator is rather disorienting¹⁶⁸; indeed, the departing point of the legislation is the ancient Roman term *δυνατοί*, *potentes*, and the phrasing of the texts, loaded with references to St. Basil and St. Chrysostom, obscures the real novelties included in them. But these laws in effect merged the profiles of the powerful and the dynasts into one by attributing to the first the qualities that normally belonged to the latter, meaning the exercise of real and often repressive power by the politically and socially distinguished. Moreover, the Novel of 934 confined this group to the representatives of the upper social strata and specifically to the so-called "nobility of service"¹⁶⁹. As a consequence, this stratum in Byzantium was officially incriminated for its social influence, authority and wealth.

The Novels expose the networks of the powerful, which included not only relatives by blood or marriage, but also those belonging to their houses, the *οἰκεῖτοι*, -individuals with close ties with the families-, as well as people employed for carrying out their transactions¹⁷⁰. They also explain the methods for expanding their resources and their access to manpower; these concerned direct exercise of authority, violence and deceit¹⁷¹, a series of legal contracts resulting in ownership alienation (such as donation, bequest, endowment and others)¹⁷², and known methods of social promotion such as

167. Commentary on the Novels: MORRIS, *The Powerful and the Poor*, 3-27; LEMERLE, *Agrarian history*, 85 f.; KAPLAN, *Les hommes et la terre*, 415 f.

168. SVORONOS, *Novelles*, no 3. For a definition of the *δυνατοί* see OSTROGORSKY, *Aristocracy*, 6; LEMERLE, *Agrarian history*, 95-96, 98; MORRIS, *The powerful and the poor*, 13-17; KAPLAN, *Les hommes et la terre*, 360-363; CHEYNET, *Pouvoir*, 249.

169. SVORONOS, *Novelles*, no 3.50-58.

170. SVORONOS, *Novelles*, no 2.I.83-88, 3.56-57.

171. SVORONOS, *Novelles*, no 2.I.55-56.

172. SVORONOS, *Novelles*, no 2.I.61-65, 3.59-60, 102-103. The Novel of 928 which

adoption and marriage¹⁷³. Due to the promise of *προστασία* (protection), *συνδρομή* (assistance) and *εὐεργεσία* (benefaction)¹⁷⁴, the persuasive methods of the “powerful” could be extremely successful. Social activity and influence that was, as we have seen, normal for dynasts such as Philaretos and Kekaumenos, was targeted, if not condemned, by the legislation of the 10th century. This gave the opportunity to litigants of different social provenance to question the motives and the sincerity of their opponents, to stigmatize them as “powerful” and to overturn decisions and annul contracts, independently of the truthfulness of their allegations. How successful this legislation was in the 10th century is demonstrated simply by the number of the Novels promulgated for this purpose, which dealt with specifications regarding the details of the transactions that had been taking place. The particular concern of the legislators to define the “powerful” in comparison to others in the same social context, e.g. in the village communities or in the army¹⁷⁵, is indicative, once again, of the absence of real social boundaries in

reinstates the *προτίμησις* initially allows transactions such as endowment and bequest under specific conditions (oath taking was meant to confirm the honesty of the deals among relatives), but in the Novel of 934 on the powerful such transactions are called *σεσοφισμένας ἐπικτήσεις* (artfully concealed purchases) and are altogether declared illegal.

173. SVORONOS, *Novelles*, no 2.I.77-78. See E. PATLAGEAN, Christianisation et parentés rituelles: le domaine de Byzance, in: *Annales, Economies, Sociétés, Civilisations*, 33 no 3 (1978), 625-636 [EADEM, *Structure sociale*, no XII]; R. MACRIDES, Kinship by Arrangement: the Case of Adoption, *DOP* 44 (1990) 109-118; R. MACRIDES, The Byzantine Godfather, *BMGS* 11 (1987), 139-162; C. RAPP, Ritual brotherhood in Byzantium, *Traditio* 52 (1997), 300-304. Adoption is specifically mentioned; marriage is implied with endowment. *Συντεκνία*, godparenthood, and ritual brotherhood are not mentioned in the law, but MACRIDES rightfully points out the similarity of terms concerning adoption and baptismal sponsorship. The author maintains that adoption was “non-social” since, unlike brotherhood, it was not used to build up social solidarities outside the family; she also acknowledges that it was used to absorb the land of the *πένητες*. Nevertheless, it should be emphasized that the context, in which all these methods and contracts are mentioned in the Novel of Romanos I, is of manifestly social character. Clearly then these transactions entailed benefit for the *πένητες* and created social solidarities; by enlarging the families with a view to social advancement, they actually bound poor people to the wealthy god-parents of their children. On these and related issues see recently C. RAPP, *Brother-making in Late Antiquity and Byzantium. Monks, Laymen and Christian Ritual*, New York 2016, esp. 9-21.

174. SVORONOS, *Novelles*, no 2.I.79, 85.

175. SVORONOS, *Novelles*, no 4.80-84, 5.25-26, 38-40, 102.

Byzantium. But in my opinion there can be no doubt that the legislation of the 10th century on landownership was detrimental to the financial interests of the “nobility of service”. The servants of the empire were found with their back against the wall, as they were indiscriminately branded with avarice, deceit and arrogance, a negative model that was thus formalized and was reproduced even in the 11th century.

With the reservation that legal sources transmit the official perception about the Byzantine “nobility of service” and do not reproduce the general public opinion about its members, we must admit that their profile is not at all flattering. The Novels relating to the protection of small and medium landowners have been mostly explained against the background of an increasing competition for the control of manpower and resources. In this context, the protection of the *πένητες*, the poor, is only a vehicle for checking the social influence of the “powerful”¹⁷⁶. The legislators of the 10th century recognized that social power was mainly not a product of “nobility”, but of that particular position created by state dependence, and as such the field of its application could expand to include those social contexts in which no nobility existed; a good example showing this is that simple soldiers were considered as socially superior compared to other farmers in a village¹⁷⁷. The problem is partly interwoven with the profile of the so-called “military aristocracy”, which I intend to examine closely in the near future, but from which I will here bring forward two pieces of information.

The Novels regarding the *δυνατοί* provide clear definitions about who exactly could be considered *δυνατός* and in which context. This alone proves that there was a real interest in the provinces to exploit the opportunity provided by the new laws against those who could be included in the category of the powerful. A series of particular cases was examined, and among them those that concerned the military. In *Novel 5* of 947 Emperor Constantine VII without any reservations called the military “*corrupt, remiss in their duty, without any war experience, less noble than ants, more rapacious than wolves, who ripped off the money of the empire’s subjects because they could*

176. MORRIS, *The powerful and the poor*, 23, 26-27.

177. SVORONOS, *Novelles*, no 4.80-84. On the soldiers in particular see MORRIS, *The powerful and the poor*, 11-12, 24-26; LEMERLE, *Agrarian history*, 115 f.; KAPLAN, *Les hommes et la terre*, 238-241.

*not tax the enemy*¹⁷⁸. A few years later, in a letter addressed to Michael Maleinos, but written allegedly on behalf of the emperor Romanos II, Theodore of Cyzicus¹⁷⁹, with fake surprise, wondered how Michael Maleinos had failed to notice the way of living of his closest relatives, “*who all concern themselves with thriving on, and prospering through, their own sword in life, and who might hurry to appropriate all that belongs to their neighbours*”¹⁸⁰.

178. SVORONOS, *Novelles*, no 5.125-128. The idea appears to come from Chrysostom, see PG 50, 447 (Sermo in Ascensionem Domini Nostri Jesu Christi): Ποίαν οὖν ἔτι ζητεῖς ὑπερβολὴν κακίας, ὅταν καὶ ὄνων ἀναισθητότεροι, καὶ βοῶν ἀλογώτεροι, καὶ χελιδόνος καὶ τρυγόνος ἀγνωμονέστεροι, καὶ μυρμῆκων ἀσυνετώτεροι, καὶ λίθων ἀναισθητότεροι, καὶ ὄφρων ἴσοι φαινόμεθα; See MORRIS, *The powerful and the poor*, 11.

179. Theodore, metropolitan of Cyzicus, was a close friend and advisor of Constantine VII. Nothing much is known about him, except that his brother was a μάγιστρος, which places him in the inner power circle around the emperor at this time. He was an enemy of patriarch Polyuktos and he was exiled, to be reinstated shortly after, probably early in the reign of Romanos II. See ODB, 2043-2044, s.v. Theodore of Kyzikos (A. KAZHDAN); KAZHDAN, as above n. 127, 170-171. The letter to Maleinos suggests an early date for the metropolitan's reinstatement, not only because Maleinos died in 961, but because it apparently contained advice on the exercise of authority that was not met with enthusiasm by the emperor. Therefore, this exchange of epistles took place shortly after Romanos II ascended the throne. Maleinos urged the emperor to follow his example (τὴν αὐτὴν ὁδὸν βαδίζειν με ἀξιούσας). It would be unheard of if Maleinos really advised Romanos II to be tonsured (it equals to urging him to resign from office); the emperor replied that he was brought up by his tutor -Theodore himself, perhaps?) for royal life instead of a monastic one, and for caring for his subjects. The two collections of letters of Theodore have been re-edited recently, see *Theodori Metropolitanæ Cyzici Epistulae*, ed. M. TZIATZI-PAPAGIANNI [CFHB 48], Berlin 2012, no 7, here 21-22 (hereafter *Theodori Cyzici epistulae*). On the circumstances of Maleinos' flight that ended with his tonsure see V. VLYSSIDOU, Quelques remarques concernant les activités de Saint Michel Maléinos, *BSI* 59 (1998), 46-51; EADEM, *Αριστοκρατικές οικογένειες*, 78-79, 84-87. Also see A. LAIOU, The general and the saint: Michael Maleinos and Nikephoros Phokas, in: *Ευψυχία. Melanges offerts a Hélène Ahrweiler* [Byzantina Sorbonensia 16], Paris 1998, t. II, 399-412.

180. *Theodori Cyzici epistulae*, no 7.40-44: {Ο} Ὁ δὲ εἰς λέγων μὴ σπεύδειν ἐμὲ ἐπὶ τῇ μαχαίρᾳ μου εὐλογηθῆναι, θαυμάζω πῶς ὑπερείδες τοὺς ἐγγυτάτῳ σοι γένει προσήκοντας, ἅπαντας ἀπὸ τῆς οἰκείας μαχαίρας σπουδάζοντας λαβεῖν τὸ εὐδόκιμον καὶ ἀπὸ ταύτης κατὰ τὸν βίον προκόπτοντας, ἴσως δὲ καὶ πάντων τῶν γειτόνων ἴδια ποιεῖσθαι τιθεμένους σπουδήν. I decided to amend the text to make better sense for reasons of syntax: “*while you said this, that I should not rush to find glory through my sword, I am amazed how you overlooked your closest relatives...*”.

We might raise the objection that these models are not new, but are simply conventions applied to the military section of the aristocracy of Byzantium. In reality, as I will argue elsewhere, these profiles are quite old. But in no other time in Byzantium are they detected more clearly than in the 10th and 11th centuries. In his letter, Theodore of Cyzicus could have chosen an expression more neutral rather than openly accusing Maleinos' relatives with bellicosity and greed that is satisfied only with the use of the sword. On the whole, the epistle contains unprecedented aggressiveness and poisonous irony that sends a clear message to Michael Maleinos: "*even if the treasures coming from just sources would diminish, I wish I could make sure that the worthy would become rich in one day and that goods would spring forth for my subjects as if from a perpetual river and that nobody, whose wretchedness I would not be able to crush quickly, would be miserable*"¹⁸¹. I remind to the reader that Romanos II is the emperor who annulled altogether and without reimbursement all property alienations to the powerful that had taken place after 945, independently of motives and circumstances in which they had taken place¹⁸².

VI. *An expression of imperial omnipotence: taxis*

The enhancement in the 10th century of the profiles discussed above proves that their use by central authorities intensified, therefore the tension between the government and the Byzantine aristocracy suddenly becomes more visible during the same period, culminating, in my opinion, in the 11th century. The phenomenon may be interpreted as a direct consequence of

181. *Theodori Cyzici epistulae*, no 7.52-56. This passage immediately follows the one cited above. It appears that Michael Maleinos in his own epistle reminded the emperor of the heroic deeds of his relatives, and perhaps asked for something in their or in his own favor, because the author shows no hesitation to reproach the monks for "*nourishing many fat mules capable of carrying for you the freshness which alone can satisfy your blessed hunger*" (ibid, no 7.36-37). The emperor implied in his answer that Maleinos should restrict himself to his own spiritual domain; by evoking the deeds of previous emperors down to the time of Alexander the Great and Constantine I, he apparently claimed that he was their immediate successor, which was in line with the legend about the descent of Basil I, and concluded that "*as you said, I wish that I were not for this reason* (: because all these emperors had succumbed all the nations) *the poorest of all those that live in my kingdom*" (καὶ διὰ τοῦτο οὐδὲ πτωχότερος εἶναι πάντων, ὡς ἔφης, ἐβουλόμην τῶν ἐν τῇ βασιλείᾳ μου).

182. SVORONOS, *Novelles*, no 6.72-80.

the strengthening of the central authority observed under the Macedonian emperors. The state nourished the idea that the exercise of power is arranged around a central source, which is represented on earth only by imperial authority. The ultimate power, the “*power of authority*” (ἐξουσίας δυναστεία), in the words of the emperor Leon VI¹⁸³, only belongs to the emperor. Political and social influence and power is asserted at the emperor’s command or with his permission; other power poles are organized around him hierarchically, with absolute discipline and without objections. This conception of authority brings to mind the ideas expressed in the Dialog *De scientia politica*. Nevertheless, the fact that in middle Byzantium the emperor’s role in the hierarchy as a central source of power is enhanced, is fundamentally different from the idea expressed in the Dialog, where, as we have seen, the emperor appears only to confirm the role of the *optimates*, who trusted in their own position. In the 10th century, the nobles, the ἄριστοι, derive their existence, significance, social and political position only from the center. This perception reflects in total a different application of the notion of τάξις, which is excellently propagated in the prooimion of *De Cerimoniis*¹⁸⁴. In the prooimion of this text, the entire idea is reversed and turned to the benefit of imperial power.

The idea of τάξις as an inherent and indispensable component of a harmonious polity was developed by Aristotle¹⁸⁵. Pseudo-Dionysius, who elaborated on Proclus’ ideas¹⁸⁶, believed that τάξις is an inherent characteristic of ἱεραρχία (hierarchy); hierarchy is a method of return towards God¹⁸⁷. This

183. *Leonis Tactica*, 2.7-8.

184. See commentary of this abstract in: MAGDALINO, Court society, 212-213; KAZHDAN-CONSTABLE, *People and power*, 146.

185. *Aristotle Politica*, 200, 1278b.9-12: ἔστι δὲ πολιτεία πόλεως τάξις τῶν τε ἄλλων ἀρχῶν καὶ μάλιστα τῆς κυρίας πάντων. Κύριον μὲν γὰρ πανταχοῦ τὸ πολίτευμα τῆς πόλεως, πολίτευμα δ’ ἐστὶν ἡ πολιτεία.

186. Proclus applied the idea of τάξις to the heavenly world and claimed that the earthly world is unable to preserve the order. See W. KROLL, *Procli Diadochi in Platonis rem publicam commentarii*, Leipzig 1891 (repr. Amsterdam 1965), v. I, 146.23-147.1.

187. *Pseudo-Dionysius, De caelesti hierarchia*, 17.3-11: ἔστι μὲν ἱεραρχία... τάξις ἱερὰ καὶ ἐπιστήμη καὶ ἐνέργεια πρὸς τὸ θεοειδὲς... ἀφομοιομένη καὶ πρὸς τὰς... αὐτῇ θεόθεν ἐλλάμψεις ἀναλόγως ἐπὶ τὸ θεομίμητον ἀναγομένη... Σκοπὸς οὖν ἱεραρχίας ἐστὶν ἡ πρὸς θεὸν ὡς ἐφικτὸν ἀφομοίωσις τε καὶ ἔνωσις... Pseudo-Dionysius in reality invented the term ἱεραρχία. On his importance for the 6th c. and later see BELL, *Social conflict*, 252-258; A.

theory seems to underlie in Constantine Porphyrogenetus' theory on imperial authority, which is contained in the proemion of *De Cerimoniis*. Emperor Constantine VII states that imperial authority is governed by τάξις (διὰ τῆς ἐπαινετῆς τάξεως) because thus it is ordered (δεικνυμένης κοσμιωτέρας) and for this it is admired¹⁸⁸. The emperor then makes an interesting remark, as he compares a “royal polity” (βασιλικοῦ πολιτεύματος) without τάξις, with “private and unfree life” (ιδιωτικῆς καὶ ἀνελευθέρου διαγωγῆς)¹⁸⁹ to conclude that when imperial power (βασιλείου κράτους) is ruled by rhythm and τάξις, in reality it replicates “the harmony and motion of the Creator” (τοῦ δημιουργοῦ τὴν ἁρμονίαν καὶ κίνησιν)¹⁹⁰. Constantine VII here frames a basic Aristotelian idea, τάξις, within a Neoplatonic context, but expands it: freedom is the principle that underlies sharing in authority, and the polity is a community of free people¹⁹¹, therefore for someone not participating in the polity means not only that this person chooses private life, as Aristotle had said¹⁹², but that his life is not free. The ἰδιῶται (private persons) are in reality “unfree”, and for them there is no reason of distinction. Once again, true merit is acknowledged only to those who choose to serve in the context of imperial τάξις.

It is impossible not to bring the proemion of *De Cerimoniis* into association with a well known extract of Symeon the New Theologian, in which, however, there is no mention of *taxis*. But the writer, like Constantine VII, contrasts those who choose a private life away from public affairs, “who stay at their own houses”, or “live in their *proasteia*”, or “show cowardice and

CAMERON, *Christianity and the Rhetoric of Empire* [Sather Classical Lectures 55], Berkeley - Los Angeles - Oxford 1991, 214-221; KAZHDAN - CONSTABLE, *People and power*, 90.

188. *Constantini Porphyrogeniti Imperatoris, De Cerimoniis Aulae Byzantinae*, ed. J.-J. REISKE [CSHB], Bonn 1830, v. 2, 3.4-4.2 (hereafter *De Cerimoniis*).

189. *De Cerimoniis*, 4.10-12.

190. *De Cerimoniis*, 5.6-8. The “Creator” (Δημιουργός) is par excellence an idea that was elaborated by Proclus.

191. This is apparently the Byzantine development of an ancient ideological principle: given the fact that slavery was part of everyday life, and that citizens could only be freeborn people, the philosophers never juxtaposed private life with lack of freedom, but with public life (βίος πολιτικός). For this reason, I think that the idea of Constantine VII is a Byzantine novelty.

192. Aristotle, *Politica*, 164, 1273b.28-30: ...ἔνιοι μὲν οὐκ ἐκποιονήσαν πράξεων πολιτικῶν οὐδ' ὄντινωνοῦν, ἀλλὰ διετέλεσαν ἰδιωτεύοντες τὸν βίον...

waste their time at home enjoying the luxury” and those who “pay a service to the earthly king”, who follow him everywhere, serve in the army and show their bravery in the battlefield. Symeon rather sees a pyramid below the emperor, who is placed on its top. Through the archons the emperor is able to reach each and every subject of his empire: “the generals and all the archons, of which some are acquaintances and servants, some are even friends, and through each and every one of them also the people that obey to them, all are subjected to the emperor”. Thus the emperor’s authority spreads from the top to the bottom of the empire’s social structure; dependents of the notables, the generals and archons that are specifically mentioned, those who are affiliated with the great houses notwithstanding their status, all the people belong to the king, just like all people are servants of God¹⁹³.

In the context described by Symeon the particular relations of the people with the archons are of no interest, because in reality it is the authority of the emperor that governs all relations. According to this perception, the archons acquire their importance because they are the vehicle through which imperial rule is diffused to the lower social strata; the dependence of the latter from the archons, if it exists, only serves imperial omnipotence. In reality, this model brings the relations that, as we have seen, could develop between archons, dynasts or the “powerful” with people at the other end

193. *Symeon le Nouveau Théologien, Traités théologiques et éthiques*, t. 2, éd. J. DARROUZÈS [SC 129], Paris 1967, here 166.133-139, 152-155: *Τίνας δὲ λέγομεν εἶναι τοὺς δουλεύοντας βασιλεῖ; Τοὺς ἀναστρεφόμενους ἐν τοῖς ἑαυτῶν οἴκοις, ἢ τοὺς συνακολουθοῦντας αὐτῷ πανταχοῦ; Τοὺς διάγοντας ἐν τοῖς ἑαυτῶν προαστείοις, ἢ τοὺς κατειλεγμένους ἐν τοῖς στρατεύμασι; Τοὺς ἀναπεπρωκότας καὶ τρυφῶντας καὶ οἴκαδε σπαταλῶντας, ἢ τοὺς ἐν πολέμοις ἀνδραγαθοῦντας καὶ πληττομένους...; οἱ δὲ στρατηγοὶ καὶ οἱ ἄρχοντες πάντες γνωστοὶ καὶ δοῦλοι, οἱ δὲ καὶ φίλοι, τοῦ βασιλέως εἰσὶ καὶ δι’ αὐτῶν ὁ ὕψ’ ἐνὶ ἐκάστῳ αὐτῶν ὑπάρχων λαός.* The editor translates the key phrase *τοῦ βασιλέως εἰσὶ* with “...sont... certains même des amis de l’empereur” because the author mentions that private persons are not in a position to know the emperor and speak to him (a direct allusion to *παρρησία*, the right to speak to a superior). In this translation the phrase would depend on *φίλοι*; in Greek, however, *εἰμὶ* also means “to belong”, in which case it governs predicative genitive, as here, *τοῦ βασιλέως εἰσὶ*. Accordingly, it is more correctly translated as “all are subjected to the emperor” or “all belong to the emperor” (which is exactly the reason why Symeon inserted a comma after *φίλοι*). Both MAGDALINO, *Court society*, 223, who uses DARROUZÈS’ translation in English, and KAZHDAN – McCORMICK, *Byzantine court*, 167-168, believe that this passage refers to the court. Also see KAZHDAN – CONSTABLE, *People and power*, 34-36, 90.

of the social ladder, under a state cover. The possibility, or rather the fact, that these relations existed well outside the frame described is not examined in Symeon's theoretical model. On the contrary, the social dominance of the emperor in his text is encompassing and is founded on the belief that "all people belong to the king". It is not surprising that Symeon the New Theologian described the expansion of imperial authority in such a manner, since in his youth he was a member of the court¹⁹⁴. The possibility that he was influenced by the proemium of *De Cerimoniis* cannot be excluded, but in any case, the interdependence of the texts should be further investigated.

VII. Conclusions

There are many more observations that one can make about social distinctions in the middle Byzantine period and many more groups whose social profile needs to be investigated. The fact, though, remains, and this is of capital importance for understanding Byzantine society, that there were no clear social barriers between the "classes" in Byzantium. This created a particular social fluidity, a mobility that is manifest in the rise of certain persons to power, of which the most notable cases are those of Justin I and Basil I. It would, however, be a hasty conclusion to speak about an extremely mobile Byzantine society¹⁹⁵. Social developments are in reality

194. On Symeon see *ODB* 3, 1987, s.v. Symeon the Theologian (A. KAZHDAN); H.-G. BECK, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München 1959, 585-587; CH. MESSIS, *Les eunuques à Byzance. Entre réalité et imaginaire* [Dossiers Byzantines 14], Paris 2014, 144-148.

195. Justin would not have ascended to the throne had he not been enrolled in the only regiment of guards that did not require a large sum of money for enlisting, and Basil would not have had the chance to claim supreme power had he not sought to enter the clientele circles of powerful people such as Theophilos the *droungarios of the Vigla*, which allowed for his social elevation and the improvement of his economic situation. On the circumstances of Justin's ascent to power see B. CROKE, Justinian under Justin: Reconfiguring a Reign, *BZ* 100/1 (2007), 13-56, especially 16-22; JONES, *LRE*, 267-268, 658. Still, the possibility that Justin was enlisted in the *Excubitores* because of his good luck can be questioned; when he left his village, he headed straight to Constantinople, and it is quite possible that he bought a position in the *Scholae*, from which he was transferred to the *Excubitores*. This would mean that he possessed enough wealth for such a purchase in the first place. On Theophilos or Theophilitzes, who was a relative of the emperor and held the office of *droungarios of the Vigla*, or, according to another testimony, *comes of the Walls*, see M. HERLONG, *Kinship*

more complicated. The loosening of social barriers is the result of a long process that features the strengthening of imperial authority, reinforced by, and reflected in, the legislation of the later Roman empire. The class that was damaged the most from this process was the aristocracy, and this created tensions from as early as the 6th century, which are detected, as we have seen, in the Dialog *De scientia politica*, and –what is mostly known– in the *Anecdotes* of Prokopios. Under the influence of Justinian, Emperor Justin I probably abolished the last obstacle that forbade social upgrading to people belonging to the *infames* by proclaiming with a famous law that their social improvement was possible under conditions¹⁹⁶. The rights of the aristocracy were generally interwoven with the power and the social delimitation of the senate. But Justin under the influence of Justinian produced a law that transferred the responsibility for selecting candidates for the *Scholae* to the emperor. The measure, apart from its economic consequences¹⁹⁷, in time

and Social Mobility in Byzantium [The Catholic University of America Dissertation, UMI], Michigan 1986, 70, 73-74; BECK, *Gefolgschaftswesen*, 10; KAZHDAN – McCORMICK, Byzantine court, 192; *PmbZ* IV, no 8221.

196. *CJ*, 5.4.23. The law refers specifically to women with a view to the possibility of conducting lawful marriage, but its impact should not be underestimated. The emperor proclaims in the proomion that people should have a second chance in life, just as God forgives the sins of men. He then compares slaves to women condemned to have no rights on account of their occupation: as slaves were upgraded to high positions by imperial privilege, so should women be given the hope of social upgrading. The *condicio* is mentioned many times in the law by emphasizing on the possibility, or, in the context of the law, the “human right” to change it and thus obtain the hope for social improvement. See J. BEAUCAMP, *Le statut de la femme a Byzance (4e-7e siècle)*, I. *Le droit imperial* [TM Monographies 5], Paris 1990, 202-210, esp. 206-208. The author maintains that the law is exceptional and not exclusive of previous laws which forbid marriage to noblemen. Also see KRUMPHOLZ, *Aspekte*, 167-168. Both analyses, however, confuse the *εὐτελεῖς* (*inferiores, humiliores*), or *πένητες* (poor), with the *infames*. But see HUMFRESS, *Civil law*, 205-218, who comments extensively on this type of confusion in the sources and their modern interpretation.

197. *CJ*, 1.31.5. The law probably involved -but not actually stated it- the transfer of the income from the sale of *Scholae* positions from the *sacrae largitiones* to the *σακέλλη*. For this reason, Justinian was apparently in a position to enlist a large number of *Scholarioi* while preparing his own ascent to the throne. *Prokopios, Hist. arc.*, 149.20-150.4, accuses Justinian for taking their money but dismissing the new *Scholarii* without refund after his ascent to the throne. The law is dated to May, 523, therefore it is not directly linked to his ascent but rather points to a reform of the enlistment system in the *Scholae*. Also see JONES,

apparently contributed to the transformation of the aristocratic senatorial hierarchy into a hierarchy centered at the palace, in which the opinion of the emperor about the people surrounding him mattered the most; it further increased the authority of the emperor on deciding who, under what circumstances and for what purpose a person would, independently of descent or economic influence, be accepted into the inner power circles of the palace¹⁹⁸. This development is evident in seal inscriptions from the early 8th century¹⁹⁹ and in the long run undermined the senate, its aristocratic composition, prestige and power.

And yet no convincing argument can be articulated that would prove that there was no real aristocracy in Byzantium. What we see in the sources and is puzzling concerning the existence or not of a delimited upper stratum is only the absence of its legal consolidation. No law ever secured special handling for any member of the great families. On the one hand, this resulted in the renewal and mobility of the aristocracy, which was additionally augmented by the emperor's right to appoint men of his own choice to higher hierarchal positions. But most importantly, it created insecurity among those standing at the top of the social ladder, since their position, their prosperity and its maintenance was only conditional, to the point that consolidation of position remained a desideratum until the late 11th century. Conversely, noble families were under no restriction whatsoever to project to their environment their nobility, by taking pride in their lineages, their noble parents, or by displaying their wealth, but their standing was not enshrined in a systemic social frame. Without legal or political investment, "nobility", hence "aristocratic" identity, remained until the late 11th century a subject of ideological proclamation and self-projection. The governments of the 9th-10th centuries, asserted very strongly their role in the creation and maintenance of that nobility.

LRE, 657; MAGDALINO, *Court society*, 222; HALDON, *Praetorians*, 119-120; on the *σακέλλη* see W. BRANDES, *Finanzverwaltung in Krisenzeiten. Untersuchungen zur byzantinischen Administration im 6.-9. Jahrhundert* [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte 25], Frankfurt a. M. 2002, 430-442, esp. 436-438.

198. HALDON, *Social élites*, 176-177, 178-180.

199. M. NICHANIAN, *La distinction à Byzance: société de cour et hiérarchie des dignités à Constantinople (VIe-IXe s.)*, *TM* 17 (2013), 579-636, esp. 581-590; HALDON, *Senatorial elite*, 190-191, 221-228.

They did not really deserve such an assertion; as we have seen, there are specific conditions of economic, political, social and military nature that favour the rise of the aristocracy. Indeed, the aristocracy exists based on its exceptional gifts that it claims for itself and are recognized by others, and these concern, as has been explained above, descent par excellence -including locality- and wealth, as well as its claim to virtues –philanthropy, bravery etc- and physical appearance. In my opinion it cannot be doubted that a certain kind of antagonism of the upper social strata with the emperors of the Macedonian dynasty existed and led to the fabrication of the legend concerning the descent of its founder, Emperor Basil I, to match the legends of other families²⁰⁰. But it is not just about descent.

The evidence examined here suggests that this competition was fully developed in the 10th century. The rulers of the Macedonian dynasty were always conscious that at least some part of the aristocracy was at times, or even constantly, on the lookout for an opportunity to claim the throne. The system worked for the benefit of the state by pulling the nobles and their resources towards it. Thus it can also be seen as an element of unification, of the rallying of the upper social strata around the emperor, and of minimizing the danger posed by centrifugal forces in the provinces. In this context, the question as to why Romanos I Lakapenos suddenly allowed for the nobility of service to be targeted in the legislation of the 10th century may remain forever without a convincing answer -at this point I have to underline again that, delimiting the group of the “powerful” to the nobility of service, is a true novelty of the Byzantine legislation. We could interpret this development in terms of political sympathies; it is well known, for example, that certain families, notably the Phokas and the Maleinoi, were rivals of Romanos I²⁰¹,

200. PATLAGEAN, *Ελληνικός μεσαίωνας*, 142, 145; CHEYNET, *Les Phocas*, 475-476. On the legend of Basil's origin see G. MORAVCSIK, Sagen und Legenden über Kaiser Basileios I, *DOP* 15 (1961), 59-126. Also see A. MARKOPOULOS, Zu den Biographien des Nikephoros Phokas, *JÖB* 38 (1988), 225-233, on the traditions of the Phocas family, and more generally M. GRÜNBART, *Inszenierung und Repräsentation der byzantinischen Aristokratie vom 10. bis zum 13. Jahrhundert* [Münstersche Mittelalter - Schriften 82], Münster 2015, 43-46.

201. VLYSSIDOU, *Αριστοκρατικές οικογένειες*, 90-94; CHEYNET, *Les Phocas*, 480-481; IDEM, *Pouvoir*, 321; LAIOU, as above n. 179, 405-406. Also see HOLMES, as above n. 111, 56-61, who believes that the Novel of 996 targeted at the influence of Basil Lakapenos and served as “a declaration of intent and terror”.

and thus the possibility cannot be excluded that the emperor was seeking to restrain any opposition to his regime. Another option for explaining the law of 934 would be to acknowledge that it was all about resources of wealth, i.e. the possession of land and manpower, which is specifically recorded in the Novel²⁰². But tenth-century laws on landownership in reality channelled underlying political and social dissension against the nobility and the modes of its social and economic operation under the pretext of the care for the poor. In fact, they created a potentially dangerous political environment, since the people that were called to provide their services to state and government were attacked at the foundations of their position, meaning their wealth and their social influence. This contradiction created an explosive political mixture that underlay politics in the 10th century: the emperors of the Macedonian dynasty incriminated their own civil and military servants²⁰³.

The proclamation that nobility exists only around the emperor was meant to reinforce the emperor's role against the nobility's deep social entrenchment and vindication of its rights. In effect, it was declared in the most clear and official manner that only one source of power existed in Byzantium, only one creator of social distinction. It was the outcome of a process, which, as we have seen, liberated the lower social strata from their Roman bondage and gave them space for social and economic growth under the law. But at the same time this development effected the disappearance of separate subgroups of the upper social strata. Distinction bound exclusively to state hierarchy for the noble, and abrogation of social limits, for people

202. SVORONOS, *Novelles*, no 3.63-74; OSTROGORSKY, as above n. 60, 16-19; IDEM, *Aristocracy*, 6-7; LEMERLE, *Agrarian history*, 105-108; KAPLAN, *Les hommes et la terre*, 424-426; HALDON, *Social élites*, 183-184; MAGDALINO, *Court society*, 228; PATLAGEAN, *Ελληνικός μεσαίωνας*, 271-273; MORRIS, *The Powerful and the poor*, 23-27. Generally on the importance of land possession with references to the problem of the *δυνατοί* see FRANCOBAN, *Land and power*, 112-136, esp. 126-128.

203. Traces of this attitude towards the civil and military aristocracy are found earlier, but it appears to me that the conflict culminates in the 10th c. See the characteristic comment of J. DILLON, *The Justice of Constantine. Law, Communication, and Control*, Michigan 2012, 90: "The edicts of Constantine portray an emperor locked in contest... with the very administration that serves in his name". The phenomenon appears to be an aspect of the increasing state centralization but it needs to be investigated further.

at the other end of the ladder –and, we should add, for those in between–, as portrayed in the legislation of the 6th century and later, are the two sides of one and the same evolution, which was made possible only under the protection of an almost almighty emperor. The absence of real and institutionalized social barriers favored this particular fluidity of society in Byzantium. As we have seen, this involved the containment of the nobility to the ungracious role of state servant. Indeed, Byzantium used the theory of Pseudo-Dionysius the Areopagite not for securing the position of the upper social strata, or for confining the other classes to an inferior and unchanging situation, but for strengthening the central authority with the aid of the law. The law sprang only from imperial autocracy and demanded this particular type of “social equality” with the purpose that justice be served better. This principle, which is already detected in Justinian I’s legislation²⁰⁴, could only be implemented with –in reality it would not have worked without– the levelling of social distinctions, that placed the state at the center of social organization and order. The result is very clear: the “aristocracy” in the end only had the ephemeral certainty of being awarded the privilege to “dine with

204. See primarily TROIANOS, *Πηγές*, 102-104, 119-121; SIMON, *Gesetzgebung*, 28-35; J. LOKIN, The significance of Law, 71-76, 82, 89-90; C. HUMFRESS, Law and Legal Practice in the Age of Justinian, in: *The age of Justinian*, 167-170; C. HUMFRESS, Laws’ Empire: Roman Universalism and Legal Practice, in: *The City*, 81-108; BELL, *Social conflict*, 291-297; JONES, *LRE*, 470-471, 516-522. We tend to take access to law for granted in the Byzantine period, but until the codification of Justinian I there was no exclusive source of law; knowing it, using it, evoking the law when necessary was much more a process connected to the actual social status of a litigant than a simple bureaucratic procedure that led to the administration of justice. Justinian I made the three parts of the Codex the only source of law, thus unifying its application and reinforcement throughout the empire; he forbade its corruption through the addition of comments, and ordered the clarification of obscure points and the elimination of all contradictions; he finally ordered that copies should be sent to each province of the empire. The effort taken for the unification of the law, its expansion and uniform application, which would facilitate, in the eyes of the legislator, that all subjects be equally received and judged in a court of law, was unprecedented and was complemented with administrative measures designed to strengthen the authority of local judges. To borrow the words of a reference quoted above, Justinian I in reality created a “laws’ empire”. LOKIN further explains that Justinian’s idea of the law was a secular one (a Roman idea, if I may add), but it led to the formulation that the law springs only from God and that the emperor is His instrument for establishing justice on earth, which is clearly found in the *Eisagoge* of Photios.

the emperor”, that could be taken away at any moment. In effect, Byzantine nobility was unable to secure its position against a possible infringement of its rights by the imperial authority; on the contrary, “the poor”, meaning the socially “weak”, were awarded latitude to claim their own rights. In a sense, then, Byzantium was much more a “modern” state than any of its western contemporary states. This was the legacy of middle Byzantium, one that the Komnenoi appropriated, in spite of the fact that, under Alexios I, the aristocracy consolidated its position in the new hierarchical system for the first time. Nevertheless, the parallel existence of a nobility that based its excellence on its relation to the imperial family, of a powerful central authority and of a still fluid society, in the long run created problems that became obvious in the period that followed, especially after 1261 under the Palaeologan dynasty.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΠΡΟΦΙΛ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ. ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΙΣ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΔΙΑΚΡΙΣΗ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΟΜΑΔΩΝ

Η παρούσα μελέτη συμπυκνώνει το αποτέλεσμα μιας τριετούς έρευνας για την κοινωνική ιστορία του Βυζαντίου, που είχε ως στόχο την διερεύνηση της κοινωνικής ορολογίας των Βυζαντινών και την θεωρητική της ταξινόμηση. Η κοινωνική ορολογία που χρησιμοποιούσαν οι ίδιοι οι Βυζαντινοί εξυπηρέτησε την δημιουργία κοινωνικών προφίλ που αφορούσαν τόσο διαφορετικές κοινωνικές ομάδες, όσο και, ίσως συχνότερα, άτομα, προκειμένου για την κατάταξή τους σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό επίπεδο. Τα προφίλ αυτά διέπουν την κοινωνική θεώρηση στο Βυζάντιο και αποτέλεσαν αντικείμενο μεταχείρισης τόσο από το ίδιο το κράτος όσο και από τις ομάδες ή τα άτομα στα οποία αφορούσαν. Οι παράμετροι που τα συνθέτουν υπήρξαν συνεπώς υλικό για τον κοινωνικό αυτοπροσδιορισμό ή ετεροπροσδιορισμό. Η έρευνα οδήγησε σε αποσαφήνιση των παραμέτρων που ρυθμίζουν την ένταξη στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα διακρίνοντας τις κατηγορίες των *infames/ἀτίμων* από εκείνες των *ἀχρήστων*, των *ἀφανών* και των *πενήτων* για να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι αφενός η απουσία κατοχύρωσης της ανώτερης κοινωνικής τάξης του Βυζαντίου δημιούργησε εντάσεις, ιδιαίτερος μεταξύ 10ου και 11ου αιώνα, αφετέρου ωστόσο η παράλληλη ισχυροποίηση της κεντρικής εξουσίας λειτούργησε προστατευτικά υπέρ των μεσαίων και κατώτερων στρωμάτων, γεγονός που δίνει την εντύπωση ότι το Βυζάντιο ήταν, τελικά, ένα «σύγχρονο» κράτος. Για να καταλήξει σε αυτό το συμπέρασμα, η έρευνα κατευθύνθηκε στην διερεύνηση της κοινωνικής εικόνας ομάδων όπως οι δυνατοί και οι δυνάστες, ενώ κατεβλήθη προσπάθεια να αποφασηγιστεί συνοπτικά η βυζαντινή αντίληψη περί ευγένειας και να εξεταστεί ο ρόλος του πλούτου για την δημιουργία κοινωνικής «θέσης».

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΑ ΔΟΚΙΜΙΑ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

REVIEW ARTICLES AND BOOK REVIEWS

REVIEW ARTICLE

CH. STAVRAKOS and B. PAPAPOPOULOU (eds.), *Ἡπειρόνδε. Proceedings of the 10th International Symposium of Byzantine Sigillography* (Ioannina, 1-3 October 2009), Wiesbaden 2011, 360 pp. ISBN 978-3-447-06608-2

The 10th International Symposium of Byzantine Sigillography took place at Ioannina at the beginning of October 2009. A total of 35 scholars responded to the invitation of the organisers, offering 32 communications (three of them were authored by a pair of scholars). The volume of the Proceedings of the Symposium (henceforward *Epeironde*), which came out in November 2011, presents 17 of these communications in addition to two papers (by Stavrakos and Klonaris, see below, Table of Contents: nos. 13 and 19) that were not part of the official program of the Symposium¹. Thus, the Table of Contents was formed as follows:

1. Werner Seibt, Zukunftsperspektiven der byzantinischen Siegelkunde – Auf welchen Gebieten sind die bedeutendsten Wissenszuwächse zu erwarten? (17 pages, plus 3 pages with 8 figures)
2. Ivan Jordanov, Corpus of Byzantine Seals from the Territory of Modern Bulgaria (10 pages)
3. Victoria Bulgakova, “Der Siegelfund vom Seraskerat” in Konstantinopel: Ein historiographischer Mythos? (18 pages, including one map)
4. Andreas Rhoby, Epigrams, Epigraphy and Sigillography (12 pages, plus 2 pages with 7 figures)
5. Béatrice Caseau, Saint Mark, a family saint? The Iconography of the Xeroi seals (29 pages with photos of 36 seals integrated in the text)

1. D. KLONARIS was not included in the list of speakers, while the paper presented by CH. STAVRAKOS during the Conference did not deal with the question of the *basilica kommerkia* of the Southern Aegean islands, but with “The sigillographic profile of Epirus”, see *Epeironde*, 241, fn. 20.

6. Martin Schaller, *Alte und neue Überlegungen zur Herkunft des Monogramms Karls des Großen* (65 pages, plus 2 pages with 21 figures)
7. Theodoros Kourempas, *The Seal of the First known Katepano of Italy* (4 pages, including one figure)
8. Afrim Hoti and Damianos Komatas, *Byzantine Epigraphs of Early Medieval Period in Albania (7th-11th c.)* (5 pages, including a map, plus 2 pages with 4 figures)
9. Andreas Gkoutzioukostas, *Some Remarks on *Mystographos* and *Mystolektes** (29 pages, including 16 pages of catalogues)
10. Alexandra-Kyriaki Wassiliou-Seibt, *Πρώϊμα βυζαντινά μολυβδόβουλλα με έμμετρες επιγραφές* (12 pages, plus 4 pages with photos of 10 seals)
11. Ioanna Koltsida-Makri, *Μολυβδόβουλλα από ανασκαφές και γενικότερα γνωστής προέλευσης στον ελληνικό χώρο* (10 pages, plus 9 pages of tables)
12. Barbara N. Papadopoulou, *Lead Seal from the Basilica of Alkisson at Nikopolis* (4 pages including the photos of one seal)
13. Christos Stavrakos, *The *Basilika Kommerkia* of the Islands of the Southern Aegean Sea* (16 pages with the photo of one seal integrated in the text)
14. Vera Bulgurlu, *Seals from the Kadikalesi/Anaia Excavation* (15 pages with the photos of 8 seals and one blank integrated in the text)
15. Elena Stepanova, *Seals of Eparchoi of Thessalonica from the Hermitage Collection* (4 pages)
16. Ioannes G. Leontiades, *Byzantine Lead Seals with Family Names* (20 pages with the photos of 18 seals integrated in the text)
17. Valery Stepanenko, *The Sts. Apostles Sts. Peter and Paul in Byzantine Sigillography* (5 pages, plus 2 pages with 5 figures)
18. Krystallia Mantzana and Konstantinos Tsodoulos, *Ανέκδοτα πατριαρχικά σιγίλλια από την Ι. Μ. Αγίου Στεφάνου Μετεώρων* (20 pages, plus 2 pages with 7 figures)
19. Dionysis Klonaris, *Μία σπάνια σφραγίδα του Κωνσταντίνου Κλωνάρη με προτομή του Αγίου Κωνσταντίνου* (14 pages)

The reviewer was fortunate enough to be one of the participants of this Symposium and is thus able to attest first-hand to the excellent organisation and the warmest of hospitalities that Prof. Stavrakos and Dr. Papadopoulou offered to all their guests, as well as to the lively and fruitful scientific discussions that developed at the end of each one of the six sessions, entitled (1) General, (2) Seals and Prosopography, (3) Notes-Remarks-Problems and Solutions, (4) Seals and the provinces of Byzantium, (5) Seals from Collections in Museums and (6) Seals, Religions and Iconography.

The Symposium, as noted in both Prof. Seibt's preface and the editors' prologue (*Epeironde*, 9 and 11, respectively) focused on "the importance of seals for archaeologists" and "the common ground between Sigillography and Archaeology".

This is, indeed, a subject of great importance and it is indicative that almost one third of the 32 communications delivered at the Symposium dealt specifically with seals as archaeological finds. Unfortunately, this focus was not clearly defined during the Conference (there was no special session entitled, for example, “Excavated seals” or “Sigillography and Archaeology”), nor is it reflected in the volume under review, where one would have naturally expected all papers dealing with excavated seals (grouped together and accompanied by an appropriate introduction to the topic) to take precedence over all other contributions. Instead, it was decided (for what reasons?) that the volume of the Proceedings would include “papers which had a synthetic nature (while) the rest, which included new sigillographic findings, will be published in the next volume of the *Studies in Byzantine Sigillography* series” (*Epeironde*, 12). Contrary to this clearly expressed intention, the volume under review includes two papers (Bulgurlu, Papadopoulou) dealing with new sigillographic finds from on-going excavations (Kadikalesi/Anaia and Nikopolis, respectively)². Furthermore, the reader is presented with a Table of Contents where the arrangement of the papers does not obey any obvious rules, i.e. thematic, alphabetic, chronological, etc. In our presentation of these papers, therefore, we will not follow their order of appearance in the Table of Contents, but rather a thematic arrangement which offers to the reader a clear hint of what is to be expected.

INTRODUCTION: *Epeironde* begins with the highly informative essay by Prof. Werner SEIBT (1), one of the leading experts on issues of Byzantine sigillography, who discusses the progress of Sigillographic Studies in recent years and the most important future perspectives in the field. Using a number of carefully selected and telling sigillographic examples, as well as a wealth of references to the relevant literature, Prof. Seibt manages to underline clearly the paramount contribution of seals in the fields of historical geography, political and military history, as well as the history of the administration of the Byzantine State, Byzantine prosopography (with special reference to the names of Byzantine families) and the history of art. Sigillography has, therefore, rightly won an equal position next to other scholarly disciplines, such as Numismatics, Palaeography and Diplomatics. Worth noting is

2. Three of the papers presented at the 10th International Symposium of Byzantine Sigillography, namely those by V. PENNA (Δύο σπάνια βυζαντινά μολυβδόβουλλα. Εικονογραφικά και ζητήματα διοικητικής οργάνωσης), E. GEROUSI (Δύο μολυβδόβουλλα του 9ου αιώνα από την περιοχή της βυζαντινής συνοικίας του Πυθαγορείου στη Σάμο) and P. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ (Lead Seals from the Byzantine Butrint, Albania) were published in *SBS* 11 (2012).

Prof. Seibt's comment that all this progress relies not just on the far larger number of seals that have been published in recent years, but also on the scholarly revision of many of the already published specimens, resulting to more accurate readings and more precise dates for the specimens under examination. In connection to all this, Prof. Seibt quite rightly stresses the importance of in-depth reviews on published sigillographic collections by experts. Possibly the most important of the future perspectives in the field is the project initiated by Prof. Charlotte Roueché, which inspires to gather and present all the known sigillographic material (in state and private collections) in an international database that all scholars could access. The essay concludes with a brief paragraph directly linked to the scientific focus of this Conference, where Prof. Seibt comments that next to excavated coins (traditionally among the most highly praised finds), excavated seals (provided that they receive a scholarly interpretation) can offer to the archaeologists very important information concerning the date of an archaeological context and the history of the excavated site, in general.

SEALS AND ARCHAEOLOGY (including new finds from excavations): The paper by Prof. Ivan JORDANOV (2) gives an overview of his life-long work on the documentation of seals discovered in Bulgaria, which started in 1979 with the sensational discovery of the archive of the strategos at Preslav (more than 500 seals, 250 lead blanks and 4 moulds for casting seals were excavated) and culminated in the publication of the *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*, v. 3. 1-2 (Sofia 2009), which encompasses over 3,200 specimens. Based on this vast experience, Prof. Jordanov offers certain observations (concerning the iconography of seals, the appearance of certain ligatures and secondary decorative elements and the mention of specific titles in their legends), which can help in the more precise dating of the seals. Prof. Jordanov's contribution, together with those by BULGAKOVA, KOLTSIDA-MAKRE, PAPADOPOULOU and BULGURLU could have been grouped together, as they all deal with seals discovered during excavations or with a fairly secure provenance. In other words, these five papers are directly linked to the scientific focus of the Conference and this is why, in our view, they should have been grouped together and taken precedence over all other papers. BULGAKOVA (3) takes up the role of the devil's advocate as she tries to challenge the so-called "Archiv-Hypothese" that considers the large number of seals discovered along the Marmara coast from the 1860s onwards, as the remains of the imperial chancery, located (allegedly) on the site where the Ministry for War was built in 1866-1870 (today occupied by the central building of Istanbul University). Motivated by two more, great

sigillographic discoveries at the ports of Sougdaia (where nearly 400 seals were discovered) and Cherson, Bulgakova claims that it is more appropriate to associate the seals retrieved from the Marmara coast with sealed merchandise arriving at the Theodosian and (especially) the Julian harbors. Her paper is admittedly very well researched and offers an excellent overview of the evidence surrounding the “Siegelfund vom Seraskerat”. We would also admit to the fact that some of the recovered seals may be directly (however, not exclusively) linked to commercial activity in Constantinople’s harbours. At the same time, however, let us not forget that also post (private, as well as official) was circulating by sea. If some of the recipients opted to open their letters as soon as these reached the capital, where else would they have discarded the seals other than the port? Furthermore, if the majority of the seals found along the Marmara coast is to be associated exclusively with the circulation of goods in the Julian and the Theodosian harbor, why did these seals appear there suddenly only after 1866, when large quantities of earth from the construction site of the Seraskerat were dumped in this area, and not before? The fact (*Epeironde*, 51) that contemporary archaeological accounts from the site of Seraskerat do not mention any seals among the archaeological finds (only architectural remains, inscriptions and capitals are reported) is probably indicative of an era when archaeology was not contacted with hand hoes, trowels, brushes and metal sifters. Finally, the very bad state of preservation of the “Siegelfund vom Seraskerat” (*Epeironde*, 53) may not be exclusively caused by the prolonged contact of these seals with sea-water; it may be also explained by specific conditions prevailing in those seals’ original context (e.g. proximity to water, destruction caused by fire, etc.). KOLTSIDA-MAKRE (11) emphasizes how important it is to know the secure find spot of a seal in order to reconstruct the correspondence network in Byzantium and then presents a clear and very useful overview in what concerns the find spot (in an excavation context or as stray finds) of a total of 558 seals from Greece. PAPADOPOULOU (12) publishes a seal of the late 6th-first half of the 7th century discovered during the excavation of the Basilica of Alkisson at Nicopolis. The seal bears monograms on both sides which are admittedly difficult to decipher with certainty, but the author proposes the satisfactory reading of *Ἰανουαρίου διακόνου*. This specimen is the earliest (so far) sigillographic find at Nicopolis. BULGURLU (14) publishes eight seals and one blank from the excavation of the fort of Anaia (mod. Kadikalesi), which elucidate further the history of this important port city, especially during the 12th and the 13th centuries. Of all the exciting sigillographic material that she presents we would like to draw attention to the seal

of Constantine, bishop (*Epeironde*, 288-289, no. 6), which we would prefer to place in the first half of the 13th century (rather than in the 12th century). Furthermore, the author suggests that this seal “could belong to Constantine Mesopotamites, kanikleios (our no. 2), from the time when he was bishop at Thessalonica”. Still, the depiction of St. Ioannes the Theologian on the obverse would moreover direct us towards the supposition that the owner of this specimen was either a metropolitan of Ephesos or the bishop of one of the suffragan bishoprics, see P. CULERRIER, *Les évêchés suffragants d’Éphèse aux 5e-13e siècles*, *RÉB* 45 (1987), 139-164. On the representation of St. Ioannes the Theologian on seals, see also J. COTSONIS, *The contribution of Byzantine Lead Seals to the Study of the Cult of the Saints (sixth-twelfth century)*, *Byz.* 75 (2005), 383-497, esp. 422-425.

SEALS AND ICONOGRAPHY: The contributions by CASEAU, STEPANENKO and KLONARIS form another distinct group as they deal primarily with issues concerning the iconography of seals. CASEAU’S article (5) is a very original and thought-provoking study that attempts to define why the Byzantines chose to depict a certain saint (or saints) on their seals. Her case study, the well-known family of Xeroi, is the only family “as far as we know (that) chose (*principally*, we would add here) Saint Mark as a family saint” (*Epeironde*, 87). Caseau brings into the discussion a good number of seals issued by members of the Xeroi family, as well as seals with St. Mark on their obverse (an indication that their owners might be members of the same family, although the family name is not given in the legends of these seals) and explains convincingly the reasons that dictated these iconographic choices (apart from St. Mark, a smaller number of seals of the Xeroi family depict also the Theotokos, St. Niketas, Sts. Demetrios and Theodoros, the *manus Dei*)³. Caseau dismisses, rightly in our view, a possible connection of the Xeroi family either with Alexandria or Venice (both renowned centres for the cult of St. Mark), and puts forward the ingenious hypothesis that the choice of this particular saint in the case of the Xeroi may have been dictated by the family’s loyalty to a neighbourhood church (possibly the church of St. Mark the Evangelist near the Forum of Taurus). STEPANENKO (17), triggered by a 17th-century icon of Sts. Peter and Paul kept in a private collection in Ekaterinburg, studies the popularity of the image of these two apostles in Byzantine art, with emphasis on seals. STEPANENKO’S contribution is of importance

3. The article is richly illustrated with the photos of 36 seals. The reviewer would have wished that these were accompanied by appropriate legends stating clearly their inventory number and the collection where they are kept.

as it brings to our attention six more seals with the portraits of Sts. Peter and Paul, kept in Russian collections (mainly at the Hermitage). His catalogue of “eight seals” depicting Sts. Peter and Paul may be complemented by the seals of Tornikios, proedros, and of Daniel(?) Opos, spatharokandidatos⁴. The author proposes that the “small popularity of the cult (of these saints) in Byzantium can be explained by the opposition of New and Old Rome after the schism of 1054”; however, one should bear in mind that modern scholarship disputes the allegedly serious repercussions of this event⁵. Finally, KLONARIS (19) examines the iconography of a published seal, kept at the Archaeological Museum of Varna, issued by a certain Konstantinos Klonaris. Using as starting point the depiction of St. Constantine (in bust, dressed in imperial costume) on the obverse of this seal, the author attempts an overview of the known representations of St. Constantine (alone or together with St. Helena) on seals, coins, manuscripts, icons and frescoes. Although useful in its own right, this overview does not put emphasis (as it should) on these works of art that are very closely dated to the seal under examination in order to extract relevant conclusions on the popularity of this iconographic type during this specific period of time. Having said that, it is indeed strange that the date of the specimen in question (end of the 12th century, according to Jordanov; end of the 12th-beginning of the 13th century, according to Wassiliou-Seibt⁶) is nowhere mentioned in the article and that the paper (principally a study on iconography) is accompanied by no photos.

SEALS AND EPIGRAPHY: Three contributions, those by RHOBY, SCHALLER and WASSILIOU-SEIBT focus on issues that relate to the epigraphy of seals. SCHALLER (6) offers a thorough and well-structured study on the origins of the monogram of Charlemagne. He revisits critically all the views that other scholars (Georg Wolfram, Johann Lechner, Harry Bresslau) have expressed, so far, on this issue and contrary to them he concludes that what should be regarded as the most likely model for the

4. On the seal of Tornikios, proedros (second half of the 11th century), and its parallels, see Chr. STAVRAKOS, *Die Byzantinischen Bleisiegel der Sammlung Savvas Kophopoulos*, Turnhout 2010, 47-48 (where, however, the scene of the ἀπασιμός is erroneously described as the “dextrarum iunctio”, see *BZ* 105.2 (2012), 893; Stavrakos 2.1.I.22. On the seal of Daniel (?) Opos (11th century), see *SBS* 3 (1993), 194, no. 493.

5. See J. RYDER, Changing Perspectives on 1054, *BMGS* 35 (2011), 20-37.

6. I. JORDANOV, *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*, v. 3.2, Sofia 2009, no. 1929; A.-K. WASSILIOU-SEIBT, *Corpus der byzantinischen Siegel mit metrischen Legenden*, Teil 1: Einleitung, Siegellegenden von Alpha bis inklusive My (henceforward *CByz MetrSiegel1*), Vienna 2011, no. 421.

monogram of Charlemagne is the 8th-century cruciform monogram of “Laurent, type V”. WASSILIOU-SEIBT (10) groups together eleven metrical legends on seals which can be dated well before the middle of the 11th century, the date that (under the influence of V. Laurent’s studies) was traditionally held as the starting point for the appearance of verses on seals⁷. Worth noting among the examined specimens is the seal of Georgios, kept at the National History Museum of Bucharest (no. 5), whose obverse is to be dated to the first half of the 9th or the beginning of the 10th century, while its reverse (where the metrical legend appears) falls better within the first third of the 11th century (is this the case of a *boulloterion* whose two matrices present a different level of use or are of different dates?). Taking into account that all entries in this paper are arranged chronologically, the metrical legend under no. 5 should have been presented last. RHOBY (4) draws on the vast experience he has accumulated during his work on the research project “Byzantine epigrams on objects (600 A.D.–1500 A.D.)” of the Institute for Byzantine Studies at the Austrian Academy of Sciences, in order to present a very well researched comparison between inscriptions (especially metrical ones) on seals (as well as coins) and inscriptions on other “objects” (frescoes and mosaics, icons, objects of minor art, stone, manuscripts). He concludes that although very few identical verses are preserved both on a seal and on another object, one is able to detect a lot of similarities in what concerns the structure and the content of these inscriptions such as, the use of common phrases (*Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ*) and/or verbs (*σκέπειν/σῶζειν*), the metre (mostly the dodecasyllable), some unsuccessful attempts to compose rhythmic patterns, as well as, the direct address to the beholder. His paper, which is enriched further with unpublished comparative material (the 12th-century silver-gilt cross in the Cattedrale di San Pietro in Alessandria/Italy and a silver-gilt pendant cross in the private collection of Dr. Schmidt, Munich) offers, indeed, a very

7. The author discusses the same topic in the second chapter (Chronologische Eingrenzung, p. 33-35) of her *CByzMetrsiegel1*, published a few months before the *Epeironde* volume. The list of the 13 metrical legends on seals given in the *CByzMetrsiegel1*, however, does not include three verses that she discusses in *Epeironde* under nos. 3, 5 and 9. Both lists should be complemented with the metrical legend discussed in *CByzMetrsiegel1*, no. 750, which is dated between 720 and 741. It is worth noting, that thanks to Wassiliou’s on-going research on metrical legends on seals we now know that the earliest (so far, known) verse on a seal is to be dated in the late 7th-early 8th century, see A.-K. WASSILIOU-SEIBT, *Corpus der byzantinischen Siegel mit metrischen Legenden*, Teil 2: N – Sphragis (Vienna: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2015), no. 2275.

fresh and highly interesting approach in what concerns the impact of inscriptions on the cultural life of Byzantium. Finally, the contribution by HOTI and KOMATAS (8) could also be added to this thematic group, as it focuses on epigraphy, although their material is not sigillographic. Their paper brings together already published and well-known inscriptions on works of art discovered in Albania (vessels of the Vrap treasure, the Ballsh inscription, the mosaics of the Amphitheatre's Chapel in Durres, rings discovered during excavations in cemeteries, the gold medallion discovered in Shkoder). The authors do not make any attempt to clarify what links their paper to sigillography (is it maybe some formal similarities between the inscriptions that they discuss and some legends on seals?). Furthermore, the scientific analysis and the literary style of the presentation of the objects under discussion leaves, unfortunately, much to be desired (see below: Blemishes that should have been remedied before publication, p. 183-187).

SEALS AND BYZANTINE ADMINISTRATION: The contributions by GKOUTZIOUKOSTAS and STAVRAKOS rely on sigillographic evidence in order to clear questions related to the administrative organisation of the Byzantine State. GKOUTZIOUKOSTAS (9) offers a very clear and in-depth study on the offices of *mystographos* and *mystolektes*. The author brings together all the available sigillographic and non-sigillographic evidence on these two offices and concludes, contrary to previously held views, that the *mystographos* and the *mystolektes* were not related to the judicial system. On the contrary, the *mystographos* was most probably a special secretary, responsible for the recording of the proceedings of the emperor's "secret sessions", while the *mystolektes* was a messenger, who announced the emperor's secret decisions or orders. The role of these two officers, as well as the difficult question of their relation to the *mystikos*, are being treated further in the author's monograph, *Το αξίωμα του μυστικού. Θεσμικά και προσωπογραφικά προβλήματα*, Thessaloniki 2011 (esp. 117-125, on *mystographos*, and 127-131, on *mystolektes*). The *Epeironde* paper ends with two very useful prosopographic lists of all the known *mystographoi* and *mystolektai* for the period between the 10th and the 13th centuries. In his paper on the *imperial kommerkia* of the islands of the Southern Aegean, STAVRAKOS (13) accepts the conclusions of recent scholarship on the main role of this institution (as well as that of the earlier *apothekai*), regarded now primarily as centres for the provisioning of the Byzantine armed forces. He wishes, however, using the area of the Southern Aegean as a case-study, to contradict the view that the existence of *imperial kommerkia* in a specific area indicates "the non-existence (there) of a steady administrative organisation" (*Epeironde*, 272). Next to the, so far, known

seals of the *imperial kommerkia* of some Cycladic islands (all dated between 730 and 739), Stavrakos brings into the discussion further historical, archaeological and numismatic evidence from the area during the 8th and 9th centuries, in order to underline the central administration's vivid interest in this part of the Aegean. It is a pity that much of the argumentation in this paper is quite often undermined by poor literary style (see below: Blemishes that should have been remedied before publication, p. 261-276). Further than that, we would like to make the following remarks. Of the abovementioned seals of the *imperial kommerkia* the author discusses at length the IFEB specimen, issued by the *imperial kommerkia* of Melos, Thera, Anaphe, Ios and Amorgos⁸. After commenting on the erroneous date (711-712) offered to this lead seal by H. Antoniadis-Bibicou (in 1963) [and repeated by M. Oikonomidou (in 1964)], he concludes (*Epeironde*, 265) that "through the notation of the indiction we can accurately date the seal to the years 738/739". In this instance, it is rather awkward, that Stavrakos fails to mention that the correct date for this specimen had already been proposed by G. Zacos and A. Veglery in 1972⁹. We would also like to draw attention to the author's statements that "... the islands, already depopulated after the plague of the 6th century, were increasingly used as a destination for exile of political adversaries (perhaps even common criminals)" (*Epeironde*, 263). First of all, the "depopulation of the islands due to the 6th-century plague" is a crucial statement that demands appropriate supporting references, especially since (a) the available, so far, evidence is not conclusive¹⁰ and (b) what the author himself mentions further down contradicts such a negative picture, see *Epeironde*, 271: "For the period from the 6th to the first half of the 7th century the Aegean was a part of the sea lane through which a large amount of high-quality pottery was exported from Africa to Constantinople". In fact, the prosperous and peaceful period that the Cyclades experienced from the 3rd until the first half of the 7th century is well established in the scholarly literature¹¹. Furthermore, the statement that "... (the islands) were

8. The inventory number of this specimen (not stated in the article) is IFEB 886.

9. G. ZACOS and A. VEGLERY, *Byzantine Lead Seals*, Basel 1972, v. 1, 194, table 34. This date is duly acknowledged also in W. BRANDES, *Finanzverwaltung in Krisenzeiten*, Frankfurt 2002, a work that the author cites nearly 40 times in his article.

10. J. KODER, *Aigaion Pelagos Die nördliche Ägäis* [TIB 10], Wien 1998 (henceforward KODER, TIB 10), 74-75.

11. See (for example) the work by G. KIOURTZIAN, *Recueil des inscriptions grecques chrétiennes des Cyclades, de la fin du IIIe au VIIe siècle après J.-C.* (Paris, 2000), esp. 14-

increasingly used as a destination for exile of political adversaries (perhaps even common criminals)” needs to be further explained, as it does not, in fact, relate to the history of the Southern Aegean islands/Cyclades which is the author’s area of interest. The available evidence on Aegean islands used as areas of exile dates between the 8th and the 12th century and concerns specifically Chios, Imbros, Kos, Lemnos, Lesbos, Rhodes, Samos, Skyros, Samothrace, Tenedos and Thasos¹². Based on the above list, some scholars have even connected the use of ‘prison’ islands to central authority and have argued that the exclusion of any Cycladic island from this list serves as additional evidence that the Cyclades in the above period were the frontier between the Arab threat and the world of Byzantine sovereignty, and therefore “they did not fit exactly the profile of islands under central control”¹³. The reader would have expected Stavrakos to comment rigorously on these views, especially since they are at the opposite end of his own conclusions. In that case, he would have had the opportunity to offer his own thoughts on what constitutes the most crucial and intriguing question concerning the area of the Southern Aegean during the 8th and 9th centuries, namely the impact of the Arab influence and the exact nature of the Arab-Byzantine relations in the area. Scholarly work has already indicated a differentiation in the picture offered by specific Cycladic islands in specific periods and this is why it is important to place any conclusions on the political and economic situation of this area within a specific and well-argued spatial and time framework¹⁴. In this respect, the author’s conclusion that certain of the Cycladic islands (Melos, at the beginning, followed by Ios, Amorgos, Thera and Anaphe) formed an important tax-collection point whose revenues covered the needs of the Byzantine navy especially during its military operations in the Aegean

18 and fn. 31 concerning specifically the impact of plague. Much more similar literature, concerning mainly archaeological finds, has been produced after the publication of the *Epeironde* volume.

12. KODER, TIB 10, 76, fn. 45.

13. E. MALAMUT, *Les îles de l’Empire Byzantin; VIIIe-XIIe siècles*; vols. I-II, Paris 1988, 175-177, esp. 176; Christy CONSTANTAKOPOULOU, *The Dance of the Islands: Insularity, Networks, the Athenian Empire, and the Aegean World*, Oxford/New York 2007, 133.

14. V. PENNA, Νομισματικές νύξεις για τη ζωή στις Κυκλάδες κατά τους 8ο και 9ο αιώνες in: *Οι σκοτεινοί αιώνες του Βυζαντίου (7ος-9ος αι.)*, Athens 2001, 399-410 offers an excellent overview of the available evidence on Cyclades during that period, touches upon the most important questions concerning the Arab-Byzantine relations in the area and underlines the different picture that each island offers in a specific period of time.

(*Epeironde*, 276) must be urgently refined with specific chronological indications (when exactly did this start happening and how long did it last?).

NEW SEALS FROM COLLECTIONS: The contributions by KOUREMPANAS, STEPANOVA, LEONTIADES and by MANTZANA and TSODOULOS introduce new sigillographic material. KOUREMPANAS (7) presents the unpublished seal of Michael, patrikios and katepano of Italy, which was found on Sicily and is now kept in a private collection (the information on the present location of this seal is not mentioned in the paper, but it was given in the summary that circulated during the Conference at Ioannina). The author proposes to identify the owner of this specimen with Michael Abidelas, the earliest (so far) known katepano of Italy, attested in the *Chronicon Salernitanum*¹⁵, although he does not exclude the possibility that the seal in question may belong to a homonymous katepano, not recorded in other sources. Provided that the identification of the owner of this seal with Abidelas is correct, this specimen could be fairly accurately dated in the 970s. STEPANOVA (15) publishes (unfortunately without photos) the seals of three eparchoi of Thessalonica from the 8th and 9th centuries, kept in the sigillographic collection of the Hermitage¹⁶. LEONTIADES (16) discusses 18 seals, all kept at Dumbarton Oaks, which record family names and present a total of 17 individuals (Niketas Choneiates, under no. 3, is attested on two specimens). MANTZANA and TSODOULOS (18) describe four patriarchal documents, dated in 1605, 1720, 1743 and 1838, kept in the archive of the Monastery of St. Stephen on Meteora. The authors analyse the content of these documents (they all refer to the privileges granted to the monastery) and they describe the bullae still attached to them: three of them are made of lead, while the fourth one is made of wax.

Most of the papers are written in English (11), but there are also papers in Greek (4), German (3) and French (1). Their length varies between 67 pages (Martin

15. On Michael Abidelas see now V. VLYSSIDOU and S. LAMPAKIS, in *Βυζαντινά Στρατεύματα στην Δύση (5ος-11ος αι.)*, Athens 2008, 391-392 and 393-394 respectively.

16. The reader who wishes to consult the photographic record of these seals should refer to E. STEPANOVA, Печати эпархов Фессалоники, in: *The Legacy of Nikolay Petrovich Likhachev: text and image interpretation* (based upon the proceedings of the conference commemorating the 150th anniversary of the birth of Academician Nikolay Petrovich Likhachev), Transactions of the State Hermitage Museum LXX, St. Petersburg: The State Hermitage Publishers, 2014, 329-334. This important evidence has already been included in the study by A. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΟΣΤΑΣ, The prefect of Illyricum and the prefect of Thessaloniki, *Βυζαντιακά* 30 (2012-2013), 45-80.

Schaller's study on the monogram of Charlemagne occupies almost one sixth of the volume) to four or five pages (papers by Hoti and Komatas, Papadopoulou, Stepanova, Stepanenko). Admittedly, the length of the submitted papers depends quite often on the nature of the presented material (i.e. publication of a single find) and is, therefore, a parameter that the editors (and especially the editors of a volume concerning the Proceedings of a Conference) are not able to control. The reader regrets, however, the lack of a unifying framework that would justify the arrangement of all these papers (a point that has already been made above), promote consciously an internal scientific dialogue among all the authors and secure an elegant literary style (conspicuously absent in some of the papers). The afore-mentioned "internal scientific dialogue" is, for example, obvious in the case of Koltsida-Makre (who refers to the papers by Papadopoulou, Stavrakos, Penna and Gerousi delivered at the Conference, see *Epeironde*, 241, 243 and 244, fns. 19, 20, 34, 41, respectively) and A.-K. Wassiliou-Seibt (who refers to the study by A. Rhoby, see *Epeironde*, 223, fn. 6), but is absent in the case of Leontiades, who does not mention the seal of Constantine Mesopotamites found at Anaia (*Epeironde*, 283-284) in his commentary of the seal of Theodoros Mesopotamites (*Epeironde*, 309-310). Also, the work by A.-K. Wassiliou on metrical legends on seals (*CByzMetrsiegel1*) is duly referred to in the studies by Rhoby and Bulgurlu, but not in the papers by Leontiades and Klonaris¹⁷, while J. Cotsonis's important study on the iconography of saints on seals (acknowledged, as expected, in the paper by Caseau and Stepanenko) is surprisingly absent in the paper by Klonaris¹⁸. Finally, the content of at least six

17. In the article by Leontiades, eight of the 17 legends under investigation (nos. 3, 5, 8, 9, 10, 11, 12 and 14) are included also in the *CByzMetrsiegel1* (see nos. 469, 222, 573, 1351, 438, 897, 1233 and 742, respectively). The seal studied by Klonaris is commented in *CByzMetrsiegel1*, no. 421 (where however "JORDANOV, Corpus III 1921" should be corrected to JORDANOV, Corpus III 1929) and dated to the end of the 12th-beg. of the 13th century. The author of the *Epeironde* paper notes that the family name Klonaris is not known in Byzantine sources; if, he had taken into account the reference in the *CByzMetrsiegel1* he, he would have won yet another testimony for the Klonaris family in the 14th-century Byzantium.

18. *Epeironde*, 82, fn. 4 (Caseau) and 319, fn. 17 (Stepanenko). The seal of Konstantinos Klonaris is not among the 11 seals with St. Constantine on their obverse listed in Cotsonis' chart III: Chronological Frequency of Images of Saints on Seals [see *Byz.* 75 (2005), 394 and 496-497 (APPENDIX: Catalogues and Publications of Seals Employed)]. According to this chart, there is an obvious preference for the portrait of St. Constantine on seals of the 12th and the 13th century, a fact that should have received the comments of the author of the *Epeironde* contribution.

papers is regrettably undermined by serious grammatical and/or syntactical errors and the incorrect use of well-established *termini technici*. For the sake of argument we list below a (non-exhaustive list) of serious blemishes that should have been remedied before publication¹⁹:

p. 9: “The idea of summoning (not collecting) the experts ...”

pp. 42-46: the article exhibits a number of mistakes (mainly) in the orthography and/or transliteration of names and other *termini technici*, e.g. p. 41: parakoimomenos (not parakimomenos); p. 42: trapezes (not trapesees), strategos (not starategos); p. 43: Hikanatoi (not Hikanaton), Ioannoupoleos (not Ioanopoleos), of Dorostolon (not Dorostolou); p. 44: epi tou Chrysotrikinou (not epi tou chrisotrilkinou), genikos logothetes (not logothete), of the scholai of the West (not of the Scholos of the West), Komnene, panhypersebaste (not Komnene panypersebastes), protonobelissimos (not protonobelisimos); p. 45: Kourtikes (not Kourtikies), anagrapheus of Peloponnesos and Hellas (not anagrapheus Peloponesos and Hellas), nobelissimos (not vobelissimos), protonobelissimos (not protnobelissimos), protokouropalates (not protkouropalates), Philippoupolis (not Philipopolis), Humbertopoulos (not Humbertopolos); p. 46: panhypersebastos (not panypersebstos), daughter of the Sebastokrator (not daughter of sebatokrator).

p. 45: Nikephoros Dekanos, kouropalates, doux and anagrapheus (not anagrapheus and doux) of Nisos.

p. 56: George (not Gregory) Zacos.

p. 73: The translation of the verse *Γραφή δηλοῖ σοι οὗτινος σφραγὶς πέλω* is translated as “The script reveals whose seal I am”. A more accurate translation would be “The script reveals to you whose seal I am”.

p. 75: The translation of the verse *Παρθένε σοι πολὺαἶνε δὲ ἤλπιε πάντα κατορθοῖ* is translated as “He who places his hope on you, much-praised Virgin, is accomplishing successfully”. A more accurate translation would be “He who places his hope on you, much-praised Virgin, accomplishes everything”.

p. 102, fn. 62: The reference given here is repeated in fn. 61, while the content of fn. 61 is already included in the main text on the same page.

p. 180 and fn. 5: *Syllabus graecorum membrarum*, should change to *Syllabus graecarum membranarum*.

19. In the list that follows we have not included a number of errors that are obviously typing mistakes, e.g. p. 16: ZACOS- VEGLERY (not VECLERY); p. 240, fn. 13: συμπλήρωσης του (not τον) χάριτι; p. 264: the subject of a sedulous (or even better, meticulous) study (not sedulitious study); p. 266: Emperor Leon III (not II); p. 279 (third line from the top): Anaia (not Anai); p. 279 (fifth line from the top): 1253/1254 (not 253/254); p. 321: Manuel Philes (not Phillos); p. 321: Eustathios (not Eustaphios), bishop; p. 325 (fn. 2) and p. 327: κωδίκων (not κωδικών); p. 327, fn. 12: φυλάσσονταν (not φυλασσόταν); p. 358: η απεικόνιση των αγίων (not Αγίων) Κωνσταντίνου και Ελένης απαντάται (not απαντώνται).

p. 182: Chronicon Salernitatum should change to *Chronicon Salernitanum*.

p. 183-187: the paper does not include important information on the artifacts under examination, such as the date of their discovery and their present location.

p. 183: the authors announce that they will mention “three” vessels from the Vrap treasure; further down, however, they discuss four of them: two silver plates, a silver ewer and a gold goblet.

p. 183: Byzantine inscriptions (not epigraphs) of early medieval period in Albania.

p. 183: “... with the control stamp (not seal) of Emperor Constans II (not Konstant II)...”

p. 183: a silver ewer or jug (not kettle).

p. 183: “... a golden cup with Eucharistic motifs and the images of four cities in a niello...” should change to “... a gold goblet with the female personifications of four major ecclesiastical centres in niello...”. In general, in what concerns the Vrap treasure (its description, date and significance) we would direct the reader to the work *From Attila to Charlemagne: Arts of the Early Medieval Period in the Metropolitan Museum of Art*, eds. K. REYNOLDS BROWN – D. KIDD – CH. T. LITTLE, The Metropolitan Museum of Art 2000, 170-187 (with further bibliography).

p. 184: the reconstruction (and consequently the translation) of the first line of the Ballsh inscription is wrong. It is safer for the reader to consult K. BESHEVLIEV'S *Parvobalgarski nadpisi*, Sofia 1979, 139 (including previous literature on this inscription which was discovered in 1918 and its present location is unknown).

p. 187: ο άγιος Δημήτριος ο Ελεήμων should be translated as “St. Demetrios the Almsgiver”.

p. 187: “Looking at the sound of the iconographic face of the three saints...” does not make sense. Possibly what is meant here is “Looking at the facial characteristics of the three saints...”.

p. 222, fn. 6: Ο εμπροσθότυπος φέρει παράσταση (not στήλη) της Θεοτόκου στον τύπο της Οδηγήτριας.

p. 222-223: “Ο Laurent συσχέτισε την εμφάνιση βυζαντινών μολυβδοβούλλων με το πρόσωπο του Κωνσταντίνου Μονομάχου...” should change to “Ο Laurent τοποθέτησε την εμφάνιση βυζαντινών μολυβδοβούλλων με έμμετρες επιγραφές κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Κωνσταντίνου Μονομάχου...”.

p. 223: “Αθήνα, Εθνικό Μουσείο” should change to “Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο”.

p. 224: “(α) Νομισματικό Μουσείο Αθηνών 122” should change to “Νομισματικό Μουσείο Αθηνών, Α.Ε. 1986”.

p. 224: “Ο εμπροσθότυπος αποτελείται από έναν κύκλο κι έναν εξωτερικό δακτύλιο. Ο κύκλος φέρει λατινικό σταυρό με μη επαπτόμενο μαργαριτάρι στις απολήξεις των κεραιών, ο δακτύλιος την τμηματικά σωζόμενη επιγραφή... που ανασκευάζεται ως εξής...” should change to “Ο εμπροσθότυπος κοσμείται από δύο ομόκεντρους κύκλους. Στον μικρότερο εξ' αυτών εγγράφεται λατινικός σταυρός με μη επαπτόμενο μαργαριτάρι στις απολήξεις των κεραιών του, ενώ στη ζώνη που δημιουργείται στην περιφέρεια ανάμεσα στους δύο ομόκεντρους κύκλους υπάρχει τμηματικά σωζόμενη επιγραφή... που αποκαθίσταται ως εξής...”.

p. 225: “στο αθηναϊκό (not αθηναίο) τεμάχιο (ή καλύτερα μολυβδόβουλλο)”.

p. 226: “Ο Schlumberger, ό.π., δεν παραθέτει πρόταση ανασκευής, υποθέτει όμως...” should change to “Ο Schlumberger, ό.π., δεν παραθέτει πρόταση ανάγνωσης (ή αποκατάστασης) της επιγραφής, υποθέτει όμως...”. Similar mistake also on p. 229: “Ως συνολική αποκατάσταση (not ανασκευή) της επιγραφής προτείνουμε...”.

p. 226: There is no apparent reason to replace the well-established term μονόγραμμα with the term μονογράφημα (used by the author again on p. 230). The word μονογράφημα appears in Greek much later (1892) than the word μονόγραμμα (first appearance in 1863)²⁰. Besides, the term μονόγραμμα leads one directly to its etymological prototype (γράμμα) in contrast to μονογράφημα, directly linked to the word γράφημα, which does not describe the result of the verb μονογραφώ.

p. 227: Πλαίσιο «Schachtelhalmrand» («φτέρη»). This phrase (without verb) is repeated twice in the commentary of the metrical legend no. 4, while its proper place should have been in the description of the obverse of the seal in question.

p. 230, fn. 17: “Οι προτάσεις... ήταν ελλιπείς (not ελλειπής)...”.

p. 232: The phrase “Προτομή του αγίου Παντελεήμονος, ως κυκλοτερής επιγραφή” should change to “Προτομή του αγίου Παντελεήμονος με κυκλοτερή επιγραφή που αρχίζει και τελειώνει πάνω από τους ώμους του αγίου”.

p. 240, fn. 13: “The seal was found in the south of the basilica, in Sector A, towards the construction of storage space in order to protect it and other monument’s architectural members from the elements”. The poor literary style deprives this sentence of its meaning. What the author wishes to say (we suspect) is that “The seal was found to the south of the basilica, in Sector A, during the construction of an outbuilding where the architectural members of this and other excavated monuments could be stored and protected against weather conditions”.

p. 258, fn. 10: Reference to the Dumbarton Oaks specimen should have been made by using its proper inventory number, not the number of the negative of its photo.

p. 258-260: The proposed date of the lead seal in question is repeated three times but, while on p. 258 and p. 259 it is given as “first third of the 7th century”, on p. 260 the proposed date is “late 6th-first half of the 7th centuries”. Furthermore, it would be useful to accompany the proposed solutions for the analysis of the monograms on the obverse and the reverse of this specimen with references to the analysis of similar monograms that have already been published. For example, the box monogram on the Nicopolis seal looks, in our opinion, very similar to the box monogram on the reverse of a seal published in P. SPECK, *Byzantinische Bleisiegel in Berlin (West)*, *Ποικίλα Βυζαντινά* 5, Bonn 1986, no. 7.

p. 259: The reference to an inscription from Drymos that mentions the deaconess Theoprepeia should have been accompanied by the relevant reference or the note “unpublished”, accordingly.

20. Σ. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ, *Συναγωγή Νέων Λέξεων υπό των λογίων πλασθαισών από της αλώσεως μέχρι των καθ’ ήμας χρόνων*, vols 1-2, Άθήναι, 1900. For this reference and for all the relevant linguistic information we would like to thank Dr. Georgia Katsouda (Academy of Athens).

p. 261: The opening paragraph reads: “The lead seals, besides their importance as a security measure, and a guarantee of quality and secrecy of every type of correspondence, are of themselves small works of greater art, but also a historical source of indisputable importance, seeing as each official who sealed a document wanted his titles and administrative position to be clearly and accurately stated. They were (*sic!*) important for the composition of the administration of the Byzantine state. For example, *themes, dioceses, κομμέροια* etc.” The poor literary style does not bring forward in a clear way the importance of seals in modern times, in contrast to their role during the period when they were actually used. We would, therefore, propose the following: “The Byzantines used seals in order to secure and authenticate their correspondence, whether private or official. For the modern scholar of Byzantium, the importance of seals is no less. Since seals are (very often) carriers of inscriptions containing the personal data of their owner, such as name, title(s), office(s), area of jurisdiction, they form a historical source of paramount importance for the administrative structure of the Byzantine State. At the same time, they are also regarded as important works of art, since the study of their decorative motives contributes greatly to our understanding of Byzantine iconography”.

p. 261: “The term Αἰγαιοπελαγῖται for the description of its inhabitants is found for the first time in the 12th century in Eustathios’ observations in Dionysios,...”, should change to “The term Αἰγαιοπελαγῖται as a designation of the inhabitants of the Aigaion Pelagos is encountered for the first time in the 12th-century commentary of Eustathios on the works of Dionysius Periegetes,...”. However, in this passage the author is paraphrasing erroneously the information offered in KODER, *TIB* 10, 50 and fn. 11-12. What Koder simply states, in fact, is that in the middle of the 12th century (with reference to the work of Niketas Choniates) the geographical location for the Αἰγαιοπελαγῖται is being confused with the coast of Dalmatia. In what concerns the first ever encounter of the term Αἰγαιοπελαγῖται, this is to be found (as far as we know) in the 9th-century biography of Theophanes the Confessor by Methodios I, where we are informed that during the reign of Constantine V (741-775) the father of Theophanes was a naval commander of the Aegean Sea (τῷ κατὰ σάρκα πατρὶ ἐν τῇ διεπομένῃ αὐτῷ τῶν Αἰγαιοπελαγιτῶν ἀρχῇ).

p. 262: “This is due to the ignorance of written sources...” should change to “This is due to the lack of appropriate written sources...”.

p. 262: “Administration-wise, during the 6th century the islands of the Aegean Sea were divided into two provinces. On the one hand, those islands situated west of the hypothetical line between the islands Delos to Imbros belonged to the province of Hellas, while those east of the hypothetical line between Rhodes and Tenedos belonged to the province of Nesoi.” The use of “hypothetical lines” obscures the description. The reader should better consult the relevant passage in *DOSeals* 2, 110 (second paragraph): “In the VIth century there was no provincial navy and the islands of the Aegean were divided between the province of Hellas (to the west, including Delos and Imbros) and the province of the Islands (Nesoi), which included all the islands from Rhodes to Tenedos”.

p. 264: “A lead seal which was published by M. Oikonomidou in 1964 and H. Antoniadès-Bibicou is of ...”. More caution is required here. The first to publish this seal (with a photo)

was H. Antoniadis-Bibicou in her book on *Recherches sur les douanes à Byzance*, Paris 1963 (p. 7), where she proposed a date in 711-712. In 1964, M. Oikonomidou published a seal of the *imperial kommerkia of Melos*, which she dated in the reign of Leo III and Constantine V, or Constantine V and Leo IV. In that publication she made just a quick (and slightly erroneous) reference to the seal of the *imperial kommerkia of Milos, Thera, Anaphe, Chios (sic!) and Amorgos* discussed by H. Antoniadis-Bibicou a year earlier.

p. 264: in the transcription of the legend of the seal the indiction sign should have been rendered as † (not as K).

p. 264: fn. 13: “The letters with a dot (not period) underneath them ...”

p. 265: “anonymous-ness” should better change to anonymity.

p. 265: “The introduction or establishment (not initiation) of the βασιλικά κομμέρκια is connected with ...”

p. 266: “which the Syrian or, even better, Isaurian (not Syric) Dynasty introduced ...”

p. 272: “... the Byzantines could not find an experienced shipmaster [or naval officer (not pilot)] to guide the fleet to Crete”. It should be remarked that in this instance, the author takes at face value the information recorded in Michael Attaleiates [*Historia* (ed. E. TSOLAKIS), Athens 2012, 172-173] that when the Byzantine fleet under the command of Nikephoros Phokas stopped at Ios, no one knew the route from Ios to Crete because of the long absence of Byzantine ships from these waters. This information, however, has been characterized as “obviously fictitious” and moreover a “transformation into legend of the more realistic information recorded in Theophanes Cont., 476”²¹.

p. 276: “The disappearance and sudden reappearance of the βασιλικά κομμέρκια τῶν Ἀνατολικῶν (758/759 and 760/761), even though they had disappeared for about a quarter of a century, can be explained similarly”. It is imperative to offer chronological indications for the “disappearance” and the “sudden reappearance” of the βασιλικά κομμέρκια τῶν Ἀνατολικῶν in order to convey the meaning of this phrase in a clearer way. We would suggest the following: “The disappearance of the βασιλικά κομμέρκια τῶν Ἀνατολικῶν after ca. 730 and their sudden reappearance more than a quarter of a century later (in 758/759 and 760/761), as attested in the known sigillographic record, so far [see BRANDES, *Finanzverwaltung* (n. 14), 384-385 and in Appendix I, 553 (no. 212) and 560 (nos. 254, 255)], could be explained on similar terms”.

p. 276: The concluding paragraph reads: “I believe that all the above lead to one conclusion. In the case of the βασιλικά κομμέρκια of the islands of the Southern Aegean, Ios included, we cannot simply and exclusively accept the non-existence of a steady administration in the Aegean, but in fact, exactly the opposite. We must review a center, which collected taxes, began in Melos and quickly included a number of islands (Ios, Amorgos, Thera, and Anaphe), obviously for ease of operations, which included servicing the Byzantine navy for its operations in this area”. Poor literary style affects negatively the author’s conclusions. We

21. D. TSUGARAKIS, *Byzantine Crete. From the 5th Century to the Venetian Conquest*, Athens 1988, 63-64.

would rephrase, as follows: “All the afore-mentioned evidence underlines, in our view, the great interest that the imperial government showed in the administration of the Southern Aegean islands. It seems that Melos (at the beginning), as well as Ios, Amorgos, Thera, and Anaphe (soon afterwards) formed an area where taxes were collected, intended obviously to cover the needs of the Byzantine navy especially during its military operations in the Aegean”.

p. 277 and 278: The information provided in the last phrase of the first paragraph on p. 277 is repeated in the first sentence of the second paragraph on p. 278.

p. 293, fn. 3: a specific bibliographic reference to the views by W. Seibt and A. Wassiliou is missing.

p. 293, fn. 4: the reference to the work by P. Lemerle does not include page numbers.

p. 297: Under “Ed.” it would have been sufficient to refer just to *Hell* 7 (1934), 278, no. 590, rather than to give all the volumes of the «*Ελληνικά*» where Laurent published his “Bulles métriques”. The same policy is followed in fn. 31 for the edition of the seals at the museum of Warsaw by A. Szemioth and T. Wasilewski.

p. 299: The inventory number for the second seal of Niketas Choneiates is DO 58.106.5737 (not 58.106.5337).

p. 305: The inventory number of the seal of Nikephoros Lachanas is DO 58.106.1379 (not 58.106.1349).

p. 318: “These are (not It’s) the icons of St. Sophia”.

p. 318: “after γ. 325 Nicaean counsel” should change to “after the Council of Nicaea in 325”.

p. 319: “in Western Europe (Italy?), by Ernst Kitzinger as it is believed” should change to “in Western Europe (Italy?), as proposed by Ernst Kitzinger”.

p. 328: “Φέρουν μολυβδόβουλλα...” should change to “Τα τρία εἶς αὐτῶν φέρουν μολυβδόβουλλα και το τέταρτο βούλλα από κερύ”. This information is given correctly on p. 344.

p. 328: “στον εμπροσθότυπο απεικονίζεται η Παναγία Βρεφοκρατούσα” should change to “στον εμπροσθότυπο απεικονίζεται η Παναγία Βρεφοκρατούσα, στον ιδιαίτερα διαδεδομένο τύπο της Οδηγήτριας”. The same error leads the authors to a number of mistakes in the description of the type of Theotokos Hodegetria (*Epeironde*, 333, 340 and 342), in what concerns the gesture of the right hand of the Theotokos and the alleged eye-contact between the Theotokos and Christ. For the correct interpretation of this iconographic type, see I. KOLTSIDA-ΜΑΚΡΕ, The iconography of the Virgin through inscriptions on byzantine lead seals of the Athens Numismatic Museum collections, *SBS* 8 (2003), 27-38, esp. 27-28 (including the relevant bibliography).

p. 344: The conclusion that “Τα πατριαρχικά αυτά μολυβδόβουλλα ακολουθούν έναν τύπο, ο οποίος είχε καθιερωθεί και χρησιμοποιούνταν από το τέλος της εικονομαχίας (843) και εἰς...” is far too simplistic and needs further elaboration, especially if one takes into account that the iconographic type depicted *par excellence* on patriarchal seals from ca. 1054 onwards was that of the Theotokos ἐνθρονη Βρεφοκρατούσα, see W. SEIBT, Die Darstellung der Theotokos auf byzantinischen Bleisiegeln, besonders im 11. Jahrhundert, *SBS* 1 (1987), 63.

pp. 347-360: The authors write the word *Άγιος* consistently with a capital A; this however, is so only when this word refers to a cult site (church, monastery, etc.), e.g. Ο ναός του *Άγίου* Κωνσταντίνου, but Ο *άγιος* Κωνσταντίνος και η *αγία* Ελένη τιμούνται... etc.

p. 358: The conclusion of the author that the seal under discussion should be regarded as a private one, since its legend does not include any title(s) or office(s) is unsubstantiated. The absence of title(s) and/or office(s) on the seals of important officials and/or members of the Byzantine society is not uncommon from the 12th century onwards, especially if the content of the legend has to obey the rules of the metre. A number of similar cases are listed in M. CAMPAGNOLO-POTHITOU and J.-Cl. CHEYNET, *Sceaux de la collection George Zacos au Musée d'Art et d'Histoire de Genève*, Geneva 2016, 350-430 (Les patronymes).

In conclusion, we would like to stress that the *Epeironde* volume includes very important and exciting new material. This, however, is given in papers of diverse scientific and literary merit that reflects directly on the abilities of each one of the authors and betrays the lack of overall rigorous editing. The editors of the *Epeironde* volume are once again to be congratulated warmly for organizing one of the most successful Conferences on Byzantine Sigillography and for publishing the Proceedings within a very reasonable time after its conclusion. However, expected quality of editorial work should never be compromised to meet deadlines ...

OLGA KARAGIORGOU
Academy of Athens
Research Centre for Byzantine
and Post-Byzantine Art

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΟ ΔΟΚΙΜΙΟ

GRIGORIOS STATHIS, *Introduction to Kalophony, the Byzantine Ars Nova; The Anagrammatismoi and Mathēmata of Byzantine Chant*; translated and revised by Konstantinos Terzopoulos [Studies in Eastern Orthodoxy 1], Bern 2014, σελ. 332. ISBN 978-3-0343-0912-7

Κυκλοφορήθηκε, το έτος 2014, η αγγλόφωνη, βιβλιογραφικά ενημερωμένη και εμπλουτισμένη, εκδοχή του κλασικού πλέον στο είδος του μελετήματος *Οι αναγραμματισμοί και τα μαθήματα της βυζαντινής μελοποιίας* του ομότιμου καθηγητή του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών Γρηγορίου Στάθη. Η έκδοση, επανατιτλοφορούμενη *Introduction to Kalophony, the Byzantine Ars Nova*, είναι εξαιρετικά καλαίσθητη και φιλοκαλώς φροντισμένη από τον εκδοτικό οίκο Peter Lang, οφείλει δε πολλά στον μεταφραστή και επιμελητή του έργου, τον αιδεσιμολογικό π. Κωνσταντίνο Τερζόπουλο, διδάκτορα βυζαντινής μουσικολογίας του Τμήματος Μουσικών Σπουδών του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Η «ΝΕΑ ΤΕΧΝΗ» ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΛΟΦΩΝΙΑΣ

Ο συγγραφέας, στον πρόλόγό του (σ. xiii) στην παρούσα αγγλόφωνη έκδοση του έργου του, συμπυκνώνει το θεωρητικο-ιδεολογικό πλαίσιο αυτής της «νέας τέχνης» της βυζαντινής καλοφωνίας, η οποία εμφανίστηκε μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1261, κατά τη διάρκεια της μακράς βασιλείας του Ανδρονίκου Β' (1282-1328), και έφθασε στο αποκορύφωμά της κατά το πρώτο μισό του 14ου αι., με τον δομésτικο Νικηφόρο Ηθικό, τον πρωτοψάλτη Ιωάννη Γλυκύ, τον μαίιστορα Ιωάννη Κουκουζέλη και τον Ξένο Κορώνη, οι οποίοι προσάρμοσαν σε έναν νέο τρόπο μελικής σύνθεσης τις προϋπάρχουσες φόρμες και καθόρισαν νέες τεχνικές σύνθεσης που κυριαρχούνται από την τάση προς

τον καλλωπισμό και τον μουσικό στόμφο. Η καλοφωνία έχει τρία βασικά στοιχεία: α) το επεξεργασμένο και εκτενές μέλος, β) την εκ νέου επεξεργασία του ποιητικού κειμένου με τους αναγραμματισμούς, και γ) την παρεμβολή του κρατήματος (βλ. σ. 404 παρακάτω).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΡΟΣΘΗΚΕΣ

Στο ίδιο μέρος του βιβλίου επισημαίνονται όχι μόνον οι από το έτος 1979 (έτος της πρώτης, ελληνόφωνης, έκδοσης του έργου) επιστημονικές αντανάκλασεις των περιεχομένων του στην ομολογη ακαδημαϊκή κοινότητα, αλλά ενσωματώνεται και ένας βραχύς βιβλιογραφικός κατάλογος, βάσει του οποίου επιχειρήθηκαν και οι όποιες υπομνηματιστικές προσθήκες, κατάλογος αμιγώς αποτελούμενος από διδακτορικές διατριβές μαθητών του συγγραφέα, ο οποίος κρίνει σωστό και αρμόζον να παραθέσει τουλάχιστον τους τίτλους τους. Είναι οι εξής:

- Anastasiou, Gregorios (2005), *Τὰ κρατήματα στην Ψαλτική Τέχνη*, ed. Grēgorios Th. Stathēs (Meletai, 12; Athens: Institute of Byzantine Musicology).
- Apostolopoulos, Thomas (2002), *Ὁ Ἀπόστολος Κώνστας ὁ Χίος καὶ ἡ συμβολή του στὴ θεωρία τῆς Μουσικῆς Τέχνης*, ed. Institute of Byzantine Musicology of the Holy Synod of the Church of Greece (Meletai, 4; Athens).
- Balageōrgos, Dēmētrios (2003), *Ἡ ψαλτικὴ παράδοση τῶν Ἀκολουθιῶν τοῦ Βυζαντινοῦ Κοσμικοῦ Τυπικοῦ*, ed. Grēgorios Th. Stathēs (Meletai, 6; Athens: Institute of Byzantine Musicology).
- Chaldaiakēs, Achilleas (2003), *Ὁ Πολυέλεος στὴ βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ μελοποιία*, ed. Grēgorios Th. Stathēs (Meletai, 5; Athens: Institute of Byzantine Musicology).
- Giannopoulos, Emmanouel St. (2004), *Ἡ ἄνθησι τῆς Ψαλτικῆς Τέχνης στὴν Κρήτη (1566-1669)*, ed. Grēgorios Th. Stathēs (Meletai, 11; Athens: Institute of Byzantine Musicology).
- Karagounēs, Kōnstantinos (2003), *Ἡ παράδοση καὶ ἐξήγησι τοῦ μέλους τῶν Χερουβικῶν τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς μελοποιίας*, ed. Grēgorios Th. Stathēs (Meletai, 7; Athens: Institute of Byzantine Musicology).
- Karanos, Grammenos (forthcoming), *Τὸ Καλοφωνικὸ Εἰρμολόγιο*, ed. Grēgorios Th. Stathēs (Meletai; Athens: Institute of Byzantine Musicology).
- Krētikou, Flōra (2004), *Ὁ Ἀκάθιστος Ὕμνος στὴ βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ μελοποιία*, ed. Grēgorios Th. Stathēs (Meletai, 10; Athens: Institute of Byzantine Musicology).

- Liakos, Iōannēs (2007), *Ἡ βυζαντινὴ ψαλτικὴ παράδοση τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὸν ἰδ' αἰῶνα*, ed. Grēgorios Th. Stathēs (Meletai, 15; Athens: Institute of Byzantine Musicology).
- Mazeramamalē, Sebē (2007), *Τὰ Μεγαλυνάρια Θεοτοκία τῆς Ψαλτικῆς Τέχνης*, ed. Grēgorios Th. Stathēs (Meletai, 15; Athens: Institute of Byzantine Musicology).
- Spyraou, Euangelia (2008), *Οἱ Χοροὶ Ψαλτῶν κατὰ τὴν βυζαντινὴν παράδοση*, ed. Gr. Th. Stathēs (Meletai, 14; Athens: Institute of Byzantine Musicology).
- Terzopoulos, Kōnstantinos (2004), *Ὁ πρωτοψάλτης τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας Κωνσταντῖνος Βυζάντιος († 30 Ἰουνίου 1862) ἡ συμβολὴ του στὴν Ψαλτικὴ Τέχνη*, ed. Gr. Th. Stathis (Meletai, 9; Athens: Institute of Byzantine Musicology) [σσ. xv-xvi].

Σε ἀνάλογες βιβλιογραφικὲς προσθήκες, που υπογραμμίζονται ξεχωριστὰ ἐδῶ, ὡς μια τῶν ἐπαινετῶν ἰδιαιτεροτήτων τῆς παρούσας ἐκδόσης, προχώρησε καὶ ὁ ἐπιμελητὴς καὶ μεταφραστὴς τοῦ βιβλίου, σύμφωνα με ὅσα υποσημειώνονται στο σχετικὸ προλογικὸ σημείωμά του: “*In addition to the works listed in the author’s preface above, the following may serve as starting points for a survey of more recent scholarship concerning kalophony: Alexandru 2011-2012; Conomos 2001; Ioannidou 2009; Jung 1998; Krētiku 2008; Lingas 2004; Schartau 2008; Troeslgård 2004, 2008. In the area of Slavonic chant notations, increasingly important to the study of early Byzantine chant notations, welcome additions to the English bibliography include the following important works by Constantinos Floros: Floros and Moran 2005; Floros 2009*” [σ. xx, σημ. 1].

Ἡ ΣΠΟΥΔΑΙΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΑΓΓΛΙΚΗΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗΣ

Ὁ μεταφραστὴς τοῦ ἔργου ὀρθῶς ἐπισημαίνει τὴ σπουδαιότητα τῆς παρούσας ἐκδόσης γιὰ τὸ ἀγγλόφωνο εἰδικὸ κοινό, τὸ ὁποῖο εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ προσεγγίσει ἓνα εὐχάριστα γνωστὸ καὶ συχνὰ παρεξηγημένο κεφάλαιο τοῦ πνευματικοῦ καὶ μουσικοῦ πολιτισμοῦ τοῦ Βυζαντίου. Απερίφραστα προσυπογράφεται καὶ ἐδῶ ἡ ευφώνως πρωτότυπη καὶ ἐξαιρετικὰ χρήσιμη μέριμνά του γιὰ ἀκριβόλογη μετάφραση τῆς χρησιμοποιούμενης εἰδικῆς ορολογίας: “*...special care has been taken in the translation to assure technical accuracy in the terminology used here. In this way, even the novice and non-musical reader is initiated into the Byzantine Music lexicon foundational for further study*” [σ. xx].

ΤΑ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΒΙΒΑΙΟΥ:

Part One

Chapter 1. A synoptic review of Byzantine ecclesiastical melopœia; Introductory: terminology; The genera and forms of Byzantine melopœia; First genus: stichêraron, with the following necessary distinctions; Second genus: heirmologikon, with the following necessary distinctions; Third genus: papadikon, with the following necessary distinctions; Periods of Byzantine melopœia and parallel development of Byzantine notation.

Chapter 2. The form of the Mathêmatarion; The genesis; The fully developed appearance of the Mathêmatarion eidos and its codification: AD 1336 as milieu; Kalophony [kalophōnia or kalliphōnia] as ‘ars nova’ in the fourteenth century and its defining elements; The first appearances of the kalophonic melos and the favourable historic circumstances surrounding its development; The terms: anagrammatismos, anapodismos, mathēma and others related to them, epiphōnēma, anaphōnēma, allagma, epibolē, parekbolē, prologos, katabasia, homonoia.

Chapter 3. The tradition of the kalophonic melos; The formation and tradition of the related codices beginning from the fourteenth century; The Papadikē; The Kratêmatarion; The Kalophōnon Stichêraron or Mathêmatarion; Kontakarion or Oikêmatarion and the Akathistos; The principal composers of the kalophonic melos of the mathêmatarion; The brilliant ensemble of composers: Nikēphoros Êthikos, Iohannes Glykys, Iohannes Koukouzelēs, and Xenos Korōnēs (first half of the fourteenth century); Melourgoi contemporary to Iohannes Kladas the lampadarios (c. 1400); Melourgoi contemporary to Manuel Chrysaphēs the lampadarios (c. 1453); The sixteenth- and seventeenth-century transmitters and renewers of the tradition; Last appearance of the form of the mathēmata in the eighteenth and nineteenth centuries.

Chapter 4. The analysis of the mathēmata; The text of the mathēmata; First Category: psalmic verses; Second Category: the mathēmata, proper; The forms based on content; Triadika (triadic - trinitarian); Anastasima (resurrectional); Dogmatika (dogmatic); Doxastika; Theotokia; The morphological types of composition of the mathēmata proper.

Part Two. Incipits and texts

Chapter 5. *Incipits* of the Anagrams and mathemata in the Mathêmatarion transcribed by Chourmouzos.

Chapter 6. Reproduction of the kalophonic stichêron *Προσπῶν τὴν ἀνάστασιν* from the feast of the transfiguration.

Epilogue

Bibliography-Index of Manuscripts-Index of topics and names.

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΜΟΥΣΙΚΟΛΟΓΙΑΣ

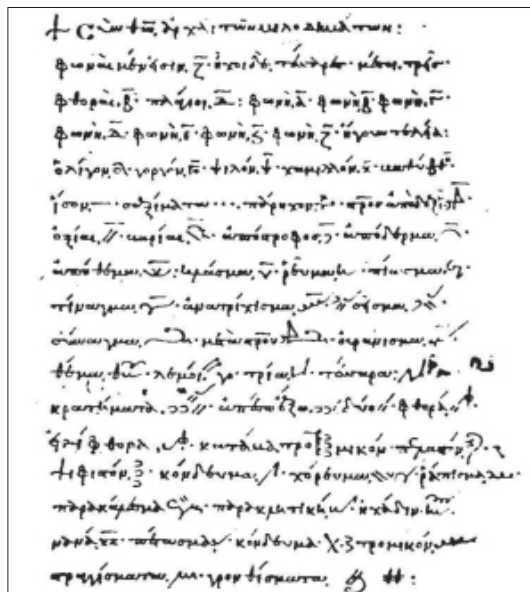
Από τα παραπάνω, συνολικά περιεχόμενα στο βιβλίο, δεδομένα προκύπτουν (αρχικά) και ορισμένες εξαιρετικά ενδιαφέρουσες διαστάσεις του γνωστικού αντικειμένου της βυζαντινής μουσικολογίας, περιστρεφόμενες στις έννοιες της *Μελοποιίας*, της *Σημειογραφίας* και της *Ιστορίας*.

1. Η Μελοποιία αναφέρεται στο μέλος (στη μελωδία), μέλος περιγραφόμενο είτε βάσει της μουσικής έμπνευσης [υπό τους όρους: *ποίημα*, *ψαλμός*, *ύμνος*, *έπος*, *ωδή*, κ.λπ.] είτε βάσει του ποιητικού του περιεχομένου [υπό τους όρους: *αίνος*, *δέησης*, *προσευχή*, κ.λπ.], αλλά και σχετιζόμενο με το ύφος, τον χαρακτήρα και το είδος του (όπου αναδεικνύεται και η έννοια του χώρου όπου επιτελείται [: *εκκλησιαστικό-εξωτερικό μέλος*]), με έμμεση τέλος αναφορά και στις γενεσιουργές καταβολές και λειτουργικές προοπτικές του. Η *Μελοποιία* κατανοείται επίσης ως *Μελουργία*, ως *σύνθεση*, βάσει της δυνατότητας κατασκευής μέλους, ενώ παράλληλα και ο *Μελοποιός* περιγράφεται ως *μελουργός*, *μελογράφος*, *μελωδός*, *ποιητής*, *συνθέτης*, *διδάσκαλος της μουσικής*, *μαΐστωρ*, αλλά και ως απλός (και γνώριμος στους πολλούς) *ψάλτης* (*ερμηνευτής*), ιδιότητα δίπλα στην οποία αναδεικνύονται και ομοειδείς όροι, όπως *ψαλμωδία*, *ψάλμα*, *άσμα*, *καλοφωνάρης*, *μονοφωνάρης*, *πρωτοψάλτης*, *λαμπαδάριος*, *δομέστικος*, *κανονάρχος*, *βαστακτής*, *αναγνώστης*, *χορός-οί ψαλτών*, κ.λπ.
2. Η Σημειογραφία σχολιάζεται μέσα από τα βασικά δεδομένα της (που κατά κύριο λόγο συνιστούν τη λεγόμενη *Ψαλτική Θεωρία*), δεδομένα που συμπυκνώνονται στα παρακάτω: *σημάδια* (φωνητικά, άφωνα, αργίες-συντομίες, μαρτυρίες, φθορές) | *περίοδοι εξέλιξης* (πρώμη, μέση πλήρης, μεταβατικήεξηγητική, νέα μέθοδος αναλυτικής σημειογραφίας) | *ήχοι* (κύριοι [και: μέσοι, παράμεσοι], πλάγιοι [και: δίφωνοι, τρίφωνοι, τετράφωνοι, πεντάφωνοι, επτάφωνοι]). Κομβική και καθοριστική είναι βέβαια και η γνώση της διαδικασίας ψαλμώδησης, που προϋποθέτει τα ακόλουθα στάδια: *παραλλαγή* | *μετροφωνία* | *μέλος* (όπου αναδύονται και επιμέρους ειδικότεροι όροι, όπως αντιφωνία, επταφωνία, διπλοφωνία, διπλασμός, κ.ο.κ.). Δεν παραμένει, τέλος, ασχολίαστη και η ειδικότερη παράμετρος της δομής και αισθητικής των μελοποιημάτων, με επισήμανση δομικών εννοιών, όπως οι θέσεις ή το ισοκράτημα.
3. Η Ιστορία προσεγγίζεται αφενός μέσω των μελοποιών (σταδιακά διαμορφώνοντας και μιαν *χρονοτοποπροσωπογραφία* της ψαλτικής παράδοσης), αφετέρου μέσα

από τα είδη ψαλμωδίας και τα γένη μελοποιίας (στιχηραϊκό, ειρμολογικό, παπαδικό [και: κοντακάριο, κρατηματάριο, μαθηματάριο]).

Η ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΚΑΛΟΦΩΝΙΑΣ

Ιδιαίτερος λόγος γίνεται στο βιβλίο για την καλοφωνία. Αρχικά σχολιάζεται η προϊστορία του καλοφωνικού μέλους, όταν το μουσικό ρεπερτόριο κατεγράφετο σε δύο, κατά βάση, μουσικά βιβλία· το *Ασματικό* (βιβλίο του χορού ψαλτών) και το *Ψαλτικό* (βιβλίο του καλοφωνάρη-μονοφωνάρη)-βιβλία περιέχοντα, στο μεγαλύτερό τους ποσοστό, κοντάκια και μελοποιημένους στίχους του Ψαλτηρίου. Τον 9ο αιώνα αρκεί, κατά την ερευνήτρια R. Palikarova Verdeil, μια απλή φυλλομέτρηση των σλαβωνικών Κοντακαρίων, για να πεισθεί κανείς ότι οι μελωδίες τους είναι σχεδόν εξίσου καλλωπισμένες όπως και εκείνες της εποχής του Κουκουζέλη. Ομοίως, κατά τον ερευνητή Oliver Strunk, ήδη από το 850 περίπου συντελούνται ριζικές αλλαγές στα Δοξαστικά και σε άλλα σημαντικά λειτουργικά μέλη (εωθινά, δοξαστικό Πεντηκοστής, ακολουθία Σταυροπροσκυνήσεως), όπου αναπτύσσεται ένα καινούργιο και πλέον περίτεχνο συνθετικό ύφος. Τον 10ο αιώνα ο κατάλογος των μελωδημάτων (φ. 159r του κώδικα Λαύρας Γ 67) παραδίδεται ως ενδεικτικός του μελισματικού τρόπου στη μουσική μεταχείριση. Τα εκεί μνημονευόμενα «μελωδήματα» (τα οποία απαντούν τόσο στη σημειογραφία των σλαβωνικών Κοντακαρίων όσο και, αργότερα, στο *Μέγα Ίσον* του Κουκουζέλη), δηλώνουν (με συνοπτική παρασήμανση και μνημοτεχνική λογική) ολόκληρες μουσικές θέσεις.

Τους 12ο και 13ο αιώνες για δείγματα καλοφωνικού μέλους ομιλούν οι ερευνητές Kenneth Levy, Jørgen Raasted, Christian Thodberg. Ο τελευταίος εστιάζει την προσοχή στο μουσικό βιβλίο του Ψαλτικού, στο οποίο περιέχεται το μεγαλύτερο μέρος των Κοντακίων. Μεσολαβεί η ιστορικά σκαιοτάτη περίοδος της Φραγκοκρατίας (1204-1261)· το θέατρο της μουσικής εξέλιξης μετατοπίζεται στον Ελλαδικό χώρο (Άγιον Όρος, Θεσσαλονίκη), αλλά και στη Μεγάλη Ελλάδα. Ευνοϊκές συνθήκες για μουσική δημιουργία διαμορφώνονται από την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης (1261) και εντεύθεν. Τότε εμφανίζονται και οι πρώτοι επώνυμοι μελοποιοί καλοφωνικών συνθέσεων· αναφέρονται, ενδεικτικά, κάποια ονόματα: Φωκάς Φιλαδελφείας, Γερμανός μοναχός, Αβασιώτης, Κλωβάς, Μιχαήλ Πατζάδος, Νικόλαος Κάλλιστος, Νικόλαος Καμπάνης, Συμεών Ψηρίτζης, Καρβουναριώτης, Θεόδωρος Μανουγράς, Λέων Αρμυριώτης, Νικηφόρος Ηθικός, Γρηγόριος δομéstικος. Κατά την πεντηκονταετία 1261-1309 λαμβάνει την τελική του μορφή το ρεπερτόριο του μουσικού βιβλίου του Ψαλτικού [βλ. τον κατά το έτος 1289 χρονολογημένο σχετικό κώδικα *Contacarium Ashburnhamense* 64 (Carsten Hoeg: *Monumenta Musicae Byzantinae*, Facsimiles IV, 1956)]. Χαρακτηριστική είναι εδώ μαρτυρία Γρηγορίου Μπούνη του Αλυάτου (κώδικας Σινά 1262, Κοντακάριο, του έτους 1437, φ. 1r): *Ἀρχὴ σὺν θεῷ ἁγίῳ τῶν κοντακίων τοῦ ὄλου ἐνιαυτοῦ ἀπ' ἀρχῆς τῆς ἰνδίκτου μέχρι συμπληρώσεως τοῦ Αὐγούστου μηνός. Ἐποιήθησαν μὲν παρὰ τοῦ δομestίκου ἐκείνου κύρη Μιχαὴλ Ἀνεώτου ἐκαλλωπίσθησαν δὲ παρὰ τοῦ πρωτοψάλτου κὺρ Ἰωάννου Γλυκέος. Ὑστερον δὲ ἐγράφησαν καὶ παρὰ τοῦ μαῖστορος κὺρ Ἰωάννου Κουκουζέλη, συντετημμένα καὶ σαφέστατα, καὶ γὰρ πολλὰς εἶχον μακρολογίας. Ἀκόμη πιο ενδιαφέρουσα είναι η χρήση του όρου καλοφωνικόν σε δύο χειρόγραφα του 13ου αιώνα [Κρυπτοφέρρης Γ.γ IV (σ. 97: *Καλοφωνικὸν εἰς τὰ ἅγια Πάθη*) & Μεσσήνης ΡΙΑ 161 (φ. 20: *Σὺν θεῷ καλοφωνικόν, ἀρχόμενον ἀπὸ τῆς πρώτης μελωδίας*)]. Στο τελευταίο χειρόγραφο (στην ενότητα των θεοτοκίων, φ. 76ν κ.ε.) αποτολμάται, μάλιστα, πάνω σε προκαθορισμένο κείμενο, προσθήκη των ακόλουθων ελεύθερων στίχων:*

*Τί ἐπιμένεις, ὦ ψυχὴ μου, καὶ οὐκ ἐργάζου ἀγαθόν;
Ἐνόησον τὴν κρίσιν καὶ τὴν φλόγα τοῦ πυρός.*

*Λάβε κατὰ νοῦν τὴν κρίσιν, τὴν μέλλουσαν κρίσιν.
Ἐνόησον τὴν κρίσιν καὶ τὴν φλόγα τοῦ πυρός.*

Ἐννόησον καὶ στέναξον.

Ἐννόησον καὶ βόησον.

Γλάσθητι, συγχώρησον καὶ στέναξον.

Καὶ δάκρυσον καὶ βόησον.

Γλάσθητι καὶ βόησον τῷ κριτῇ

ἡμαρτόν σοι, Κύριε, ἐλέησόν με.

ΤΟ ΚΑΛΟΦΩΝΙΚΟ ΜΕΛΟΣ

Τον 14ο αιώνα (κατά την πεντηκονταετία 1309-1361) οροθετείται το καλοφωνικό μέλος. Η καλοφωνία φανερώνεται μεγαλοπρεπώς και εκτεταμένως μέσω ενός νέου μουσικού βιβλίου· της *Παπαδικής*. Τόσο η συγκεκριμένη ψαλτική τεχνική όσο και η σύνθεση-κωδικοποίηση του βιβλίου της *Παπαδικής* συσχετίζεται με το όνομα και την όλη μουσική δραστηριότητα Ιωάννου μαΐστορος του Κουκουζέλη [πρώτη μνεία το 1302 (Ειρημολόγιο Λένιγκραντ 121) και στη συνέχεια το 1309 (Ειρημολόγιο Σινά 1256)]. Μέσα από τον κώδικα ΕΒΕ 2458, *Παπαδική*, του έτους 1336 [: *Ἀκολουθία, συντεθειμένα παρὰ τοῦ μαΐστορος κυροῦ Ἰωάννου τοῦ Κουκουζέλη, ἀπ' ἀρχῆς τοῦ μεγάλου Ἑσπερινοῦ μέχρι καὶ τῆς συμπληρώσεως τῆς θείας Λειτουργίας*], προσεγγίζεται η εμφάνιση, καταγραφή και κωδικοποίηση του είδους των μαθημάτων. Εκεί παραδίδονται διαμορφωμένες οι ακόλουθες ενότητες μελοποιημάτων:

1. Εσπερινός

Ανοιξαντάρια

Μακάριος ανήρ

Καλοφωνικοί στίχοι του 2ου ψαλμού

Κεκραγάρια

Λυχνικά-Δοχές

Δοχές μετ' επιφωνημάτων

2. Όρθρος

Θεός Κύριος

Αλληλουϊάρια

Προκείμενα

Πολυέλεος-Αντίφωνα

Άμωμος

Πασαπνοάρια όρθρου

Μεγαλυνάρια καλοφωνικά-Τιμωτέρες
 Πασαπνοάρια αίνων
 Επιφωνήματα

3. Λειτουργία

Τυπικά-Μακαρισμοί
 Εισοδικά
 Πολυχρονισμοί-Φήμες
 Τρισάγιον
 Προκείμενα (άμνημα-εβδομάδος)
 Αλληλουτάρια
 Χερουβικά
 Λειτουργίες Μ. Βασιλείου-Προηγιασμένων
 Κοινωνικά
 Κατανυκτικά
 Ακάθιστος Ύμνος
 Κρατήματα
 Αναγραμματισμοί

Πρωτογενώς αξιοπαρατήρητα επ' αυτών στοιχεία είναι τα ακόλουθα: η συναγωγή μελών παλαιών (ανωνύμων) και νέων (επωνύμων), των μεν συντόμων, των δε εκτενών (καλοφωνικών) | η παγιωμένη ορολογία [: *Καλοφωνία* (στίχοι καλοφωνικοί...), *Καλοφωνάρης* ή *Μονοφωνάρης* (ο ερμηνευτής των καλοφωνιών...), *Αναγραμματισμοί-Αναποδισμοί-Κρατήματα-Πρόλογοι* (στίχοι καλοφωνικοί, κοντάκια μετ' αναγραμματισμών και κρατημάτων...), *Κατανυκτικά-Δεκαπεντασύλλαβες συνθέσεις, Ασματικό δοξαστικό θ' Ωρας Θεοφανείων* (*Τὴν χεῖρά σου τὴν ἀψαμένην...*)] | το χρησιμοποιούμενο ποιητικὸ κείμενο [: α'. Ψαλμοὶ τοῦ Δαβὶδ· β'. Βυζαντινὰ υμνογραφήματα (κοντάκια, στιχηρά ιδιόμελα, ειρμοὶ και τροπάρια κανόνων...)· γ'. Κρατήματα]. Προκύπτει ἔτσι ἄμεσα μια πρώτη επιμέρους κατηγοριοποίηση των παραδιδόμενων καλοφωνικῶν συνθέσεων, σε:

α. Ψαλμικά μαθήματα (της *Παπαδικῆς*), που περιλαμβάνουν:

1. Εσπερινός

Καλοφωνικούς στίχους του 2ου ψαλμοῦ
 Ἐντεχνες Δοχές
 Προκείμενα μετ' επιφωνημάτων ἢ αναφωνημάτων

2. Ὄρθρος

Καλοφωνικούς στίχους Πολυελέων-Αντιφώνων-Αμώμου

Προκείμενα (προ του Ευαγγελίου του όρθρου)

Πασαπνοάρια όρθρου

Μεγαλυνάρια καλοφωνικά-Τιμιωτέρες

Επιφωνήματα

3. Λειτουργία

Τρισάγιον-Δύναμις

Αλληλουϊάρια

Ασματικά Χερουβικά

Κοινωνικά

Στίχους στην απόλυση (*Εΐη τὸ ὄνομα Κυρίου ἐὐλογημένον-Εὐλογήσω, τὸν Κύριον*)

β. Καθ' αὐτὸ μαθήματα (του Μαθηματαρίου), που περιλαμβάνουν:

Κοντάκια-Οΐκους (Ακάθιστος Ὕμνος)

Στιχηρὰ ιδιόμελα (Καλόφωνο Στιχηράριο ἢ Μαθηματάριο, κατὰ την τάξη του μνηολογίου)

Ειμούς και τροπάρια κανόνων (θ' ὠδή μεγάλων δεσποτικών-θεομητορικών εορτῶν, αναστασίμων κανόνων ἢ και τροπάρια κανόνων λοιπῶν εορτῶν)

Προσόμοια-Καθίσματα

Εξαποστειλάρια

Απολυτικά (σε οκτάγη μαθηματάρικη μορφή)

Φήμες-Πολυχρονισμούς

Νέες συνθέσεις σε ελεύθερους ἢ δεκαπεντασύλλαβους στίχους

ΓΝΩΡΙΣΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΗΣ ΚΑΛΟΦΩΝΙΑΣ

Ὡς γνωριστικά (και αφοριστικά) στοιχεία της καλοφωνίας αναγνωρίζονται πλέον ευχερώς τα ακόλουθα τρία:

1. Μέλος καλοφωνικό [δηλ. μέλος πλατύ, εκτενές, καλλωπισμένο, επιτηδευμένο, με χρήση αρμόδιων θέσεων και ηχητικές αλλαγές μέσω των φθορῶν, αλλά και επαναλήψεις του ποιητικού κειμένου (συλλαβῶν, λέξεων, φράσεων) ἢ και προσθήκη άλλου (ξένου προς το αρχικό) κειμένου]
2. Αναγραμματισμοί-Αναποδισμοί [δηλ. ανακατάστρωση του ποιητικού κειμένου (σε επίπεδο συλλαβῶν, λέξεων, φράσεων), με επαναλήψεις ἢ και προσθήκη άλλου (ξένου προς το αρχικό) κειμένου· συνεκδοχική διαφοροποίηση του αρχικού νοήματος του κειμένου ἢ τονισμός της επιθυμητῆς από τον μελοποιό νοηματικῆς διάστασῆς του, με αναποδισμό (δηλ. αλλαγή της σειρᾶς) ἐπὶ μέρους ενοτήτων του]

3. Κρατήματα-Ηχήματα [δηλ. άσημες (ασήμαντες, άνευ {πρωτογενούς} νοήματος) συλλαβές για την παράταση, τον μορφολογικό χωρισμό ή και τον έμμεσο «σχολιασμό» του μέλους]

Ας δούμε δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα:

α. οι δύο πρώτοι στίχοι του 2ου δαβιτικού ψαλμού:

1. *Ἴνα τί ἐφρούαξαν ἔθνη, καὶ λαοὶ ἐμελέτησαν κενά;*
2. *Παρέστησαν οἱ βασιλεῖς τῆς γῆς, καὶ οἱ ἄρχοντες συνήχθησαν ἐπὶ τὸ αὐτὸ κατὰ τοῦ Κυρίου καὶ κατὰ τοῦ Χριστοῦ αὐτοῦ*

διαμορφώνονται κατόπιν καλοφωνικής μεταχείρισής τους από τον μαΐστορα Ιωάννη τον Κουκουζέλη (ΜΠΤ 703, φ. 227v) ως εξής:

Ἴνα τί -χικινι...-

Ἴνα τί ἐφρούαξαν ἔ- τὰ ἔθνη καὶ λαοὶ ἐμελέτησαν κενά;

Ἴνα τί ἐφρούαξαν ἔθνη καὶ λαοὶ -ἔθνη καὶ λαοί-, λαοὶ ἐμελέτη- ἐμελέτησαν, ἐμελέτησαν κενά;

Ἴνα τί ἐμελέτησαν κενά;

Ἴνα τί ἐφρούαξαν ἔ- τὰ ἔθνη καὶ λαοὶ ἐμελέτησαν κενά;

Ἴνα τί οἱ βασιλεῖς καὶ οἱ ἄρχοντες συνήχθησαν ἐπὶ τὸ αὐτό; -πάλιν-

Ἴνα τί συνήχθησαν κατὰ τοῦ Κυρίου; -πάλιν-

Ἴνα τί παρέ- ἴνα τί παρέστησαν κατὰ τοῦ Κυρίου;

Ἴνα τί παρέστησαν;

Ἴνα τί συνήχθησαν, λαοὶ συνήχθησαν, κατὰ τοῦ Κυρίου καὶ κατὰ τοῦ Χριστοῦ αὐτοῦ;

Ἴνα τί;

Τιριριν... [κράτημα]

Ἴνα τί ἐφρούαξαν ἔθνη;

Τιτιτι...τιριριν... [κράτημα]

Ἐθνη καὶ λαοὶ ἐμελέτησαν κενά ἀλληλοῦια

β. Οι υπ' αριθμ. 15-18 στίχοι του 134ου δαβιτικού ψαλμού:

15. *Τὰ εἶδωλα τῶν ἐθνῶν ἀργύριον καὶ χρυσίον, ἔργα χειρῶν ἀνθρώπων*
16. *στόμα ἔχουσι καὶ οὐ λαλήσουσιν, ὀφθαλμοὺς ἔχουσι καὶ οὐκ ὄψονται,*
17. *ὧτα ἔχουσι καὶ οὐκ ἐνωτισθήσονται, οὐδὲ γὰρ ἐστὶ πνεῦμα ἐν τῷ στόματι αὐτῶν.*
18. *ὅμοιοι αὐτοῖς γένονται οἱ ποιοῦντες αὐτὰ καὶ πάντες οἱ πεποιθότες ἐπ' αὐτοῖς.*

διαμορφώνονται κατόπιν ομοειδούς καλοφωνικής μεταχείρισής τους από τον μαΐστορα Ιωάννη τον Κουκουζέλη (EBE 2458, φ. 102v) ως εξής:

Οὐδὲ γάρ ἐστι πνεῦμα ἐν τῷ στόματι αὐτῶν καὶ οὐ λαλή- λαλήσουσι, τὰ εἶ- τὰ εἶδωλα τῶν ἔθνων.

Στόμα ἔχουσι, τὰ εἶδωλα, καὶ οὐ λαλή- λαλήσουσι, οὐ λαλήσουσι τὰ εἶδωλα -πάλιν- οὐ λαλήσουσι τὰ εἶδωλα, τὰ εἶδωλα τῶν ἔθνων, ἀργύριον, ἀργύριον καὶ χρυσίον, ἔ-χε- ἔργα, ἔργα χειρῶν ἀνθρώπων, οὐ λαλή- οὐ λαλήσουσι τὰ εἶδωλα, τὰ εἶδω-χωχω- λα -χαχα- τῶν ἔθνων, στόμα ἔχουσι καὶ οὐ- καὶ οὐ λαλή- λαλήσουσι.

Ἀναποδισμός

Ὦφθαλμοὺς ἔχουσι, τὰ εἶδωλα, καὶ οὐκ ὄφονται, τὰ εἶδωλα, καὶ οὐ λαλήσουσιν, οὐδὲ γάρ ἐστι πνεῦμα ἐν τῷ στόματι αὐτῶν.

Οὐ λαλήσουσι, τὰ εἶδωλα τῶν ἔθνων καὶ πάντες οἱ πεπειθότες ἐπ' αὐτοῖς, στόμα ἔχουσι καὶ οὐ λαλή- λαλήσουσι

ἀλληλοῦα, ἄλλη -τιρι...- ναλληλοῦα, ἄλλη -κικικι...- ναλληλοῦα, ἄλληλοῦα.

Η ΣΧΕΤΙΚΗ ΜΕ ΤΗΝ ΚΑΛΟΦΩΝΙΑ ΟΡΟΛΟΓΙΑ

Εξαιρετικά ενδιαφέρουσα, μουσικολογικά δε και ερευνητικά γοητευτικότετη, είναι και η σχετικὴ με την καλοφωνία ορολογία. Μεταφέρουμε, αναδιατυπώνοντας και σχολιάζοντας περαιτέρω εδώ, ορισμένους βασικούς όρους:

Αναγραμματισμός

Αναφέρεται κυρίως σε στιχηρά ιδιόμελα (σπανιότερα σε μεγαλυνάρια, ψαλμικούς στίχους, κοντάκια, ειρμούς, δεκαπεντασύλλαβες συνθέσεις). νοεῖται ως διαδικασία ανακατάστροφησης ή ανάπλασης πλήρους του δεδομένου ποιητικού κειμένου. Αυτό που αλλάζει είναι, αρχικά, η έναρξη (προκρίνεται ως τέτοια κάποια ἄλλη, ενδιάμεση, φράση του κειμένου), ενώ στη συνέχεια, βέβαια, «αναδομούνται» διαφορότροπα και τα επί μέρους νοήματα του όλου ποιήματος.

Παράδειγμα: το ακόλουθο στιχηρό ιδιόμελο της λιτής των Θεοφανείων (ήχος πλ. δ'),

*Σήμερον ἢ κτίσις φωτίζεται
σήμερον τὰ πάντα εὐφραίνονται,
τὰ οὐράνια ἅμα καὶ τὰ ἐπίγεια.*

Ἄγγελοι καὶ ἄνθρωποι συμμίγνυνται
 ὅπου γὰρ βασιλέως παρουσία
 καὶ ἡ τάξις παραγίνεται.

Δράμωμεν, τοίνυν, ἐπὶ τὸν Ἰορδάνην.
 Ἴδωμεν, πάντες, τὸν Ἰωάννην
 πῶς βαπτίζει κορυφὴν
 ἀχειροποιήτον καὶ ἀναμάρτητον.
 Διὸ ἀποστολικὴν φωνὴν προσάδοντες
 συμφώνως βοήσωμεν

Ἐπεφάνη ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ
 ἡ σωτήριος πᾶσιν ἀνθρώποις
 καταναγάζουσα καὶ παρέχουσα πιστοῖς
 τὸ μέγα ἔλεος.

«αναγραμματίζεται» ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Κουκουζέλη (EBE 2458, φ. 218r ἤχος πλ. δ') ὡς ἐξίης:

Ἴδωμεν, πάντες, ἴδωμεν τὸν Ἰωάννην
 πῶς βαπτίζει κορυφὴν
 ἀχειροποιήτον καὶ ἀναμάρτητον,
 πάντες ἴδωμεν.

Σήμερον ἡ κτίσις φωτίζεται
 σήμερον τὰ πάντα εὐφραίνονται,
 τὰ οὐράνια ἅμα καὶ τὰ ἐπίγεια.
 Ἄγγελοι καὶ ἄνθρωποι, καὶ ἄνθρωποι, συμμίγνυνται
 ὅπου γὰρ βασιλέως παρουσία, παρουσία βασιλέως
 καὶ ἡ τάξις παραγίνεται, παραγίνεται.

Δράμωμεν, τοίνυν, ἐπὶ τὸν Ἰορδάνην,
 δράμωμεν πάντες καὶ ἴδωμεν τὸν Ἰωάννην
 πῶς βαπτίζει, σήμερον, κορυφὴν
 -τιριριτεριρε [κράτημα]- κορυφὴν
 ἀχειροποιήτον καὶ ἀναμάρτητον
 -τοτοτο [βραχὺ κράτημα]- ἀναμάρτητον.

Στην εν γένει τεχνική των αναγραμματισμών καθοριστική υπήρξε η συμβολή Ιωάννου μαΐστορος του Κουκουξέλη· δηλώνεται τούτο στη σχετική χειρόγραφη παράδοση, όπως για παράδειγμα στον κώδικα Ιβήρων 991 (Μαθηματάριο, χφ. Κοσμά Μακεδόνας, του έτους 1670), φ. 389r [: *Ἦς ἔοικε, ὕστερον ἐκαλλωπίσθη τὸ στιχηρὸν ὑπὸ τοῦ Κοντοπετρῆ, ἐπόμενος τῇ ὁδῷ τοῦ ἀναγραμματισμοῦ, ἦτοι τοῦ μαΐστορος (για το στιχηρὸ Γλῶσσαί ποτε)*], ή στον κώδικα Διονυσίου 570 (χφ. Ιωάννου Πλουσιαδηνού), φ. 216r [: *Αἰωνία σου ἡ μνήμη, Ἰωάννη Κουκουξέλη, μὲ τὸν δρόμον ὅπου ἐφάνερωσας τῆς αὐτῆς ἐπιστήμης (στο τέλος καλοφωνικοῦ θεοτοκίου στιχηροῦ Ἀσπόρος ἐκ θείου πνεύματος)*].

Αναποδισμός

Αναφέρεται, ομοίως, σε στιχηρά ιδιόμελα (σπανιώτερα σε μεγαλυνάρια, ψαλμικούς στίχους, κοντάκια, ειρμούς, δεκαπεντασύλλαβες συνθέσεις), νοείται, όμως, ως διαδικασία ανακατάστροφησης ή ανάπλασης των ποδών (δηλαδή των επιμέρους τμημάτων) του δεδομένου ποιητικού κειμένου. Αυτοί οι πόδες είναι σαφώς καθορισμένοι στη χειρόγραφη παράδοση των εν λόγω ποιητικών κειμένων, επιπλέον όμως προκύπτουν έμμεσα και από την ποιητική δομή ορισμένων στιχηρών ιδιομέλων· στοιχεία όπως, μεταξύ άλλων, ο διάλογος, η παράθεση παλαιοδιαθηκικών ή καινοδιαθηκικών χωρίων, οι χαιρετισμοί και οι επικλήσεις, λειτουργούν ενισχυτικά ώστε ενιαία κείμενα να διαχωρίζονται ευκρινώς σε «πόδες», δηλαδή σε επιμέρους νοηματικές περιόδους. Από τον αναποδισμό, λοιπόν, δημιουργούνται, τελικά, είτε εκτενέστερες συνθέσεις [με τον αναποδισμό, κατά την παραπάνω έννοια, πλήρους του δεδομένου ποιητικού κειμένου], είτε άλλες ανεξάρτητες (εκτενέστερες ή συντομότερες) συνθέσεις (οι λεγόμενοι απλοί πόδες), με ομοειδή επεξεργασία ενός μόνον ποδός (περιορισμένου, δηλαδή, κειμένου) από το σύνολο του δεδομένου ποιήματος. Παράδειγμα: το ακόλουθο δοξαστικό των εσπεριών της εορτής της Μεταμορφώσεως (ήχος πλ. β'),

Α΄ ΠΟΥΣ

*Προτυπὼν τὴν ἀνάστασιν τὴν σὴν,
Χριστὲ ὁ Θεός,
τότε παραλαμβάνεις τοὺς τρεῖς σου μαθητὰς
Πέτρον καὶ Ἰάκωβον καὶ Ἰωάννην,
ἐν τῷ Θαβῶρ ἀνελθὼν.
Σοῦ δὲ Σωτῆρ μεταμορφουμένου
τὸ θαβῶριον ὄρος φωτὶ ἐσκέπετο.*

Β΄ ΠΟΥΣ

Οί μαθηταί σου, Λόγε,
 ἔρῶψαν ἑαυτοὺς ἐν τῷ ἐδάφει τῆς γῆς
 μὴ φέροντες ὄραν τὴν ἀθέατον μορφὴν.
 Ἄγγελοι δηκόνουν φόβῳ καὶ τρόμῳ.
 Οὐρανοὶ ἔφριξαν,
 γῆ ἐτρόμαξεν
 ὀρῶντες ἐπὶ γῆς
 τῆς δόξης τὸν Κύριον.

«αναποδίζεται» ἀπὸ τον μαΐστορα Ιωάννη τον Κουκουζέλι (ΜΠΤ 732, φ. 237r ἤχος β΄) ως εξής:

Τὸ θαβώριον ὄρος, ὄρος τὸ θαβώριον, φωτὶ ἐσκέπε- φωτὶ ἐσκέπετο, ὄρος τὸ θαβώριον
 σοῦ μεταμορφομένου, Χριστὲ Σωτήρ, Χριστὲ Σωτήρ,
 ἐσκέπετο, τὸ θα- τὸ θαβῶ- τὸ θαβώριον ὄρος, φωτὶ ἐσκέ- ἐσκέπε- φωτὶ ἐσκέπετο
 σοῦ μεταμορφομέ- μεταμορφομένου
 ἐσκέπετο καπῶ, τὸ ὄρος, τὸ ὄρος τὸ θαβώριον
 -τοτοτο... τεριρεμ... [ἐκτενὲς κράτημα]-
 φωτὶ ἐσκέπε- ἐσκέπετο, τὸ ὄρος τὸ θαβώριον.

Ενὼ αλλοῦ (ΜΠΤ 732, φ. 240v ἤχος πλ. β΄) παραδίδεται καὶ «ἕτερος ποῦς, Μάρκου μητροπολίτου Κορίνθου»:

Οί -οιοιοι... χοι οι οι...-, -τιτιριριν [κράτημα]-
 Οί μαθηταί σου, Λό -οοο..- Λόγε -εχενεανε...-, οί μαθηταί σου, Λό- Λόγε,
 ἔ-εεε..- ἔρῶι -ιι...- ἔρῶψαν ἑαυτοὺ -χουχουουου...- ἑαυτοὺς
 ἔρῶι- ἔρῶψαν, ἔρῶψαν ἑαυτοὺ -χουχουχου- ἑαυτοὺς ἐν τῷ ἐδάφει τῆς γῆς
 -λέγε- μὴ φέροντες ὄρα -χαχαναχα- ὄραν τὴν ἀθέατον μορφὴ -κιικιι- μορφὴν.
 Ἄγγελοι δηκόνουν φό- φόβῳκαὶ τρόμῳ -χωχωχω- καὶ τρόμῳ.

Οὐρανοὶ -χοιχοιχοι- οὐρανοὶ ἔφριξαν,
 γῆ ἐτρόμα- γῆ ἐτρόμαξε, ἐτρόμαξεν ἡ γῆ, ἐτρόμα- ἐτρόμαξεν
 ὀρῶντες ἐπὶ γῆς -τιτιι.. [ἐκτενὲς κράτημα]-
 τῆς δόξης, τῆς δόξης τὸν Κυ -χυννυ- τὸν Κύριον.

Μεταξύ κοινῶν (μη καλοφωνικῶν) καὶ καλοφωνικῶν («αναγραμματισμένων» ἢ «αναποδισμένων») στιχηρῶν ιδιομέλων υφίσταται προφανῆς σχέση, καὶ ὄχι μόνον ὡς πρὸς τὴν ταυτότητα του ποιητικοῦ κειμένου· ἀπὸ μουσικῆς ἀποψῆς

κοινός παραμένει ο ήχος κατά τον οποίο μελοποιούνται αμφότερα (αν και στους αναγραμματοσιμούς εμφανίζονται, εμβόλιμα όμως της όλης μελικής ανάπτυξης τους, επιμέρους ηχητικές διαφοροποιήσεις)- αλλά και -ειδικότερα για τους αναποδιούς- οι αρχές των διαμορφουμένων ποδών αντιστοιχούν στα σημεία όπου τα μη καλοφωνικά στιχηρά έχουν μαρτυρίες ή ενηγήματα ήχων. Καταγράφονται και ενδιαφέρουσες περιπτώσεις, κατά τις οποίες η αρχή [υπό την ένδειξη- κείμενον] και το τέλος [υπό την ένδειξη- από χοροῦ ἢ ὄλοι ὁμοῦ] τόσο του κοινού όσο και του καλοφωνικού στιχηρού ταυτίζονται μελικά και παραμένει δυνητική η παρεισαγωγή της καλοφωνικής μεταχείρισης [υπό την ένδειξη- ἄρχεται ἢ καλλιφωνία ἢ εἶτα ἄρχεται ὁ μονοφωνάρης] του ενδιαμέσου τμήματος της όλης σύνθεσης, όπως για παράδειγμα αυτό καταγράφεται στον κώδικα ΜΠΤ 732, φ. 234r-v [Ἐνδομῆστικος ἀπὸ χοροῦ ἡχος πλ. β' Προτυπῶν τὴν ἀνάστασιν - Εἶτα γίνεται καλλιφωνία, ὁ δομῆστικος ἀπ' ἔξω Τότε παραλαμβάνεις].

Μάθημα

Ὡς μαθήματα [δηλαδή αντικείμενα σπουδῆς και ἀσκήσης και μελέτης μουσικῆς] χαρακτηρίζονται (για πρώτη φορά κατά τον 15ο αἰώνα, ἀπὸ τον λαμπαδάριο Μανουήλ τον Χρυσάφη, ἀλλά και ἀπὸ τον ιερομόναχο Γαβριήλ) συλλήβδην οι καλοφωνικῆς συνθέσεις, ὑπὸ την ἔννοια ὅτι “<they> are *mathēmata* [lessons] for the coming generations of this high and remarkable art and should be the subject of special study toward the tradition's preservations” [σ. 83], καθὼς “the very nature of these compositions themselves, which includes the many intricacies encountered that must be learned for performance; it assumes a long and difficult discipleship under a *maistōr* or accomplished music teacher” [σ. 86]. Το σύνολο της μελικῆς παραγωγῆς των μαθημάτων ἀνθολογήθηκε (κατὰ τα μέσα του 16ου αἰώνα) σε εἰδικό μουσικό βιβλίον, τον κώδικα του λεγόμενου Μαθηματαρίου.

Επιφωνήματα

Συναντώνται, κυρίως, στα (με καλοφωνικό τρόπο μελοποιημένα) προκείμενα του εσπερινού και του ὄρθρου. Ὡς ἐπιφώνημα νοεῖται μία (συνήθως ἀναγραμματοσιμένη) φράση ἀπὸ τους ψαλμικούς στίχους που συνιστοῦν το ἐκάστοτε προκείμενο, ἡ ὁποία ἐπαναλαμβάνεται στερεότυπα, δύο και τρεῖς και τέσσερις και πέντε φορές, εμβόλιμα της ὑπόλοιπης μελικῆς ἀνάπτυξης της όλης σύνθεσης. Ἄρα το ἐπιφώνημα, που γράφεται στα μουσικά χειρόγραφα με κόκκινο μελάνι (ὡς ἔνδειξη ὅτι πρέπει να ψαλεῖ ἀπὸ τον μονοφωνάρη), ὀνομάστηκε ἔτσι για εὐνόητους λόγους.

Παραδείγματα:

Ἀπ' ὧδε γίνεται καλοφωνία μετ' ἐπιφωνημάτων ποιήμα κὺρ Ἰωάννου μαΐστορος τοῦ

Κουκουξέλη ἦχος πλ. δ'

ΤΟ ΠΡΟΚΕΙΜΕΝΟ: *Ἐνεδύσατο, Κύριος, δύναμιν καὶ περιεζώσατο*

ΤΟ ΕΠΙΦΩΝΗΜΑ: *Δύναμιν ἐνεδύσατο καὶ περιεζώσατο*

[EBE 2406, φ. 63v]

Τοῦ μαΐστορος, μετ' ἐπιφωνημάτων ἦχος πλ. β'

ΤΟ ΠΡΟΚΕΙΜΕΝΟ: *Ἐξομολογήσομαι σοι, Κύριε, ἐν ὅλῃ καρδίᾳ μου, διηγῆσομαι πάντα τὰ θαυμάσιά σου [Ἀνάστηθι, Κύριε, ὁ Θεός μου, ὑψωθήτω ἡ χεὶρ σου, μὴ ἐπιλάβῃ τῶν πενήτων σου εἰς τέλος]*

ΤΟ ΕΠΙΦΩΝΗΜΑ: *Ἐψωθήτω ἡ χεὶρ σου, Κύριε, μὴ ἐπιλάβῃ τῶν πενήτων σου εἰς τέλος*

[EBE 2406, φ. 159v]

Αναφώνημα

Απαντά, κυρίως, στη μελοποίηση της δεύτερης στάσης του πολυελέου του Κουκουμά, η σε αντίστοιχες περιπτώσεις του Αμώμου. Πρόκειται για παρεμβολή (μουσική απάντηση) του ενός προς τον άλλο χορό ψαλτών, η οποία περιλαμβάνει κράτημα-ήχημα και τιμήμα (συνήθως το εφύμνιο) του προηγουμένως ψαλέντος στίχου. Ο μουσικός διάλογος που αναπτύσσεται σε μια κατά τέτοιο τρόπο μελοποιημένη σύνθεση είναι όντως εντυπωσιακός.

Παράδειγμα: από τον οκτάηχο πολυέλεο του Κουκουμά, μετά τον στίχο·

Καὶ ἐλυτρώσατο ἡμᾶς ἐκ τῶν ἐχθρῶν ἡμῶν

Ἀπ' ὧδε ἄρχονται τὰ ἀναφωνήματα μετὰ βαστακτῶν

Ὁ δεξιὸς δομέστικος ἀπ' ἔξω ἦχος πλ. β νενανὼ Ετετετανε

Τὸ αὐτὸ καὶ ὁ ἀριστερός

καὶ πάλιν ὁ δεξιὸς ἕτερον [ἦχος] νενανὼ τετράφωνος Ετετετενεχε

Πάλιν τὸ αὐτό

εἶτα ὁ δεξιὸς [ἦχος] πλ. δ' Ἀνανενα

Τὸ αὐτὸ καὶ ὁ ἀριστερός

εἶτα πάλιν ὁ δεξιὸς καὶ ὁ ἀριστερός [ἦχος] νενανὼ Εανεενα

[καὶ ὁ ἀριστερός [ἦχος] νενανὼ Εανεενα]

Ὁ δεξιὸς χορὸς λέγει [ἦχος πλ. β'] νενανὼ Ενεεναε τῶν ἐχθρῶν ἡμῶν

Τὸ αὐτὸ καὶ ὁ ἀριστερός

καὶ πάλιν ὁ δεξιὸς λέγει, μελέτη ἀπὸ χοροῦ [ἦχος] α' Ἀλληλούια
 Ἀναφώνημα τοῦ δευτέρου χοροῦ, ἦτοι τοῦ ἀριστεροῦ [ἦχος] α' Ὅτι
 εἰς τὸν αἰῶνα
 Ἀναφώνημα δεξιὸν ὄλον βαστακτόν [ἦχος πλ. β'] νενανῶ Ἐνανενενα
 Καὶ ὁ ἀριστερὸς τὸ αὐτό
 εἶτα ὁ δεξιὸς [ἦχος πλ. β'] νενανῶ Ἐτετετε
 Τὸ αὐτὸ καὶ ἀριστερός
 καὶ ὁ δεξιὸς λέγει [ἦχος] δ' Ἀνενανε
 Ὁ ἀριστερὸς τὸ αὐτό
 καὶ ὁ δεξιὸς λέγει [ἦχος] δ' Ἀνετανανε
 Τὸ αὐτὸ καὶ ὁ ἀριστερός
 εἶτα ὁ δεξιὸς [ἦχος πλ. β'] νενανῶ Ἐτετετετε
 Καὶ ὁ ἀριστερὸς τὸ αὐτό
 εἶτα ὁ δεξιὸς [ἦχος] νενανῶ τετράφωνος Ὅτι εἰς τὸν αἰῶνα τὸ ἔλεος
 αὐτοῦ
 Καὶ ὁ ἀριστερὸς τὸ αὐτό
 εἶθ' οὕτως ὁ δεξιὸς λέγει [ἦχος πλ. δ'] νανὰ Εἰς τὸν αἰῶνα τὸ ἔλεος αὐτοῦ
 Καὶ ὁ ἀριστερὸς πάλιν τὸ αὐτό
 εἶθ' οὕτως ὁ δεξιὸς [ἦχος] πλ. δ' Τὸ ἔλεος αὐτοῦ
 Ὁ ἀριστερὸς τὸ αὐτό
 καὶ πάλιν ὁ δεξιὸς [ἦχος βαρὺς τετράφωνος] Ἀνανετανανε
 Ἐτερον [ἦχος βαρὺς τετράφωνος] Ἀνανενε Ἀλληλούια

[EBE 2406, φφ. 149r-150v]

Ουσιαστικά, πάντως, κρίνοντας βάσει της επεξεργασίας του ποιητικού κειμένου, τα εν λόγω αναφωνήματα αναπτύσσονται κατά πέντε ενότητες: α) μια πρώτη τριπλή σειρά αναφωνημάτων, μελισμένων των μεν δύο εκατέρωθεν κατά τον πλ. β' νενανῶ, του δε ενός μεσαίου κατά τον πλ. δ' ἦχο· β) την κατά πλ. β' νενανῶ ἦχο μελοποίηση του ακροτελεύτιου τμήματος του αρμόδιου ψαλμικού στίχου· τῶν ἐχθρῶν ἡμῶν· γ) την κατά τον α' ἦχο μελοποίηση του αρχικού τμήματος του εφυμνίου· ἀλληλούια· ὅτι εἰς τὸν αἰῶνα· δ) μια δεύτερη τριπλή σειρά αναφωνημάτων, μελισμένων των μεν δύο εκατέρωθεν κατά τον πλ. β' νενανῶ, του δε ενός μεσαίου κατά τον δ' ἦχο· ε) την κατά διαδοχική τρίτη εκδοχή (ἦχοι: νενανῶ τετράφωνος, πλ. δ' τρίφωνος [νανά] και βαρὺς τετράφωνος) μελοποίηση του υπολειπόμενου τμήματος του εφυμνίου· ὅτι εἰς τὸν αἰῶνα, τὸ ἔλεος αὐτοῦ· ἀλληλούια.

Άλλαγμα

Πρόκειται για τεχνικό, κατά κάποιο τρόπο, όρο, που χρησιμοποιείται ευρέως για να δηλώσει, ακριβώς, την αλλαγή του μέλους, είτε από άποψη μελικής ανάπτυξης και μεταχείρισης (διαρκούντος του ίδιου ήχου), είτε από άποψη ηχητικής μεταβολής και μετάβασης από ένα ήχο σε άλλο. Χαρακτηριστική είναι η χρήση του όρου στις μεγάλες ενότητες της παπαδικής μελοποιίας (για τον εσπερινό: *Ανοιξαντάρια-Μακάριος άνηρ* για τον όρθρο: *Πολυέλεος-Άμωμος*), όπου η μελοποίηση αναπτύσσεται συνήθως ομοιότροπα κατά ζεύγη (ή ευρύτερες ενότητες ζυγών πάντοτε) στίχων, οπότε τα «αλλάγματα» οροθετούν, ακριβώς, αυτές τις μορφολογικές-μελικές διαφοροποιήσεις. Ενδιαφέρουσα είναι, ακόμη, η περίπτωση όπου ο όρος άλλαγμα σχετίζεται με κάποια τοπική παράδοση (*ἄλλαγμα θετταλικόν, θεσσαλονικαῖον, πολίτικον, λατρινόν*): είναι, μάλιστα, πιθανό να παρατηρηθεί, πάνω στο ίδιο ποίημα, μια αξιοσημείωτη «συναγωγή» ποικίλων μελικών εκδοχών («*ἀλλαγμάτων*»), ενδεικτικών διαφόρων χρονικών περιόδων ή επιμέρους τοπικών παραδόσεων.

Επιβολή

Ο όρος χρησιμοποιείται στα μαθήματα, για να δηλωθεί η –πάνω σε συγκεκριμένο μελοποίημα– προσθήκη μιας –μελοποιημένης από άλλο μελοποιό– σύνθεσης· η επιβαλλόμενη αυτή αυτόνομη σύνθεση είναι συνήθως βραχείας έκτασης και αποτελείται είτε απλώς από ένα κράτημα (η συνηθέστερη περίπτωση), είτε από κάποιο συγκεκριμένο τμήμα του προϋπάρχοντος μελοποιήματος (το οποίο ενδέχεται σε ορισμένες περιπτώσεις και να αντικαθιστά, πραγματικά η δυνητικά)· προστίθεται, αναλόγως, στη μέση ή στο τέλος του προϋφιστάμενου μελοποιήματος, του «*κειμένου*», όπως μαρτυρείται στα χειρόγραφα, ένδειξη με την οποία δηλώνεται και η (μετά το πέρας της επιβολής) επιστροφή σ' αυτό. Άρα, η επιβολή συνιστά ένα, κατά κάποιο τρόπο, «μουσικό σχολιασμό» (πάντοτε, βέβαια, με καλλωπιστική διάθεση) κάποιου μεταγενέστερου μελοποιού πάνω σε προγενέστερη σύνθεση.

Παραδείγματα:

Παλαιόν, ἐκαλλωπίσθη δὲ παρὰ τοῦ Κορώνη κῆρ Ξένου καὶ πρωτοψάλτου ἦχος α'

Πᾶσα πνοή

☞ *Ἐπιβολή τοῦ Κορώνη ἦχος πλ. δ' Ορθρον τον*

[EBE 2406, φφ. 77ν, 78ν]

Τῆ η' Ἰουνίου, ἐπὶ τῆ ἀνακομιδῆ τοῦ λειψάνου τοῦ ἁγίου Θεοδώρου τοῦ στρατηλάτου

Στιχηρὸν καλοφωνικόν, [ἀνωνύμως] ἦχος πλ. δ'.

*Τῶν τοῦ Θεοῦ δωρεῶν ὡς ἐπώνυμον, καὶ τῆς αὐτοῦ κληρονόμον μακαριότητος,
πάντες εὐφημήσωμεν πιστοί, καὶ μακαρίσωμεν ἐπαξίως,
Θεόδωρον τὸν γενναῖον Μεγαλομάρτυρα, τῆς οἰκουμένης τὸν ὑπέρομαχον
προσβεῦει γὰρ Χριστῷ τῷ Θεῷ, ὑπὲρ τῶν ψυχῶν ἡμῶν*
☞ *Ἐκ τοῦ αὐτοῦ στιχηροῦ ἐπιβολὴ τοῦ μαΐστορος Ἰωάννου Κουκουζέλι ἤχος δ΄
Μακαρίσωμεν, πάντες, Θεόδωρον*
[Ἰβήρων 991, φφ. 210ν, 213γ]

Παρεκβολή

Ο όρος διαφοροποιείται του ανωτέρω (επιβολή) υπό την έννοια ότι το μέλος που προστίθεται σε προϋφισταμένη σύνθεση είναι εντελώς ξένο σε σχέση με την αρχική σύνθεση (δηλαδή, δεν αποτελείται από τμήμα του ποιητικού του κειμένου ή δεν προβλεπόταν στην δομική έκταση της πρώτης σύνθεσης). Συνήθως, πάντως, οι δύο όροι (επιβολή-παρεκβολή) εναλλάσσονται στα μουσικά χειρόγραφα με την ίδια έννοια· ενίοτε, μάλιστα, απαντά και ο όρος *παρεμβολή*. Κατά βάση, λοιπόν, πρόκειται για προσθήκες νέου μέλους πάνω σε προϋπάρχουσα σύνθεση (όπως χαρακτηριστικά περιγράφεται και στον κώδικα Κωνσταντινούτου 86, φ. 246r: *...παρεκβολαὶ καὶ προσθέσεις καὶ καλλωπισμοί...*)· ειδικότερα, ορθότερο θα ήταν, ίσως, να νοείται ως *επιβολή* το μέλος που στηρίζεται σε τμήμα του ποιητικού κειμένου της αρχικής σύνθεσης και ως *παρεκβολή* το μέλος που, από την άποψη του ποιητικού κειμένου, δεν σχετίζεται με την αρχική σύνθεση (στηρίζεται, για παράδειγμα, μόνον σε κράτημα).

Παρεκβολές συναντούμε κυρίως στο μέλος των Χερουβικών:

*Ἔτερον Χερουβικόν, ποίημα κῆρ Μανουήλ τοῦ Ἀγαλλιανοῦ ἤχος β΄ Οἱ τὰ Χερουβίμ
Παρεκβολή, κῆρ Θεοδώρου τοῦ Κατακαλῶν ἤχος β΄ Ὡς τὸν βασιλέα... τεριρεμ... τῶν
ὄλων ὑποδεξόμενοι*

*Ἔτερον Χερουβικόν, λεγόμενον δυσικόν, κῆρ Ἀγάθωνος τοῦ Κορώνη ἤχος πλ. β΄
Οἱ τὰ Χερουβίμ
Παρεκβολή, κῆρ Μάρκου ἱερομονάχου ἐκ τῆς μονῆς τῶν Ξανθοπούλων ἤχος πλ. β΄
Τὸν βασιλέα... τεριρεμ*

[EBE 2406, φφ. 243r, 243v, 246r]

Πρόλογος

Ὡς πρόλογος θα μπορούσε κάλλιστα να εννοηθεί μια βραχεία μελωδική εισαγωγή σε κάποια εκτενέστερη μουσική σύνθεση, το ποιητικό κείμενο

της οποίας διαμορφώνεται από την αρχή της σύνθεσης (προ της οποίας αναπτύσσεται), διευρυμένο και με κράτημα. Στην ψαλτική παράδοση, πάντως, ο πρόλογος εμφανίζεται (μάλιστα δε σε εκτεταμένες ενότητες) στους καλοφωνικούς στίχους του *Μακάριος ανήρ* (για τον εσπερινό) και του Πολυελέου (για τον όρθρο) και είναι ενδιαφέρον ότι λειτουργεί σαν «δικαιολογία» προκειμένου ένα κράτημα να ενταχθεί στο πλαίσιο αυτών των ενοτήτων. Άρα, πρόλογος είναι μάλλον μια «επίφαση ποιητικού κεμμένου», δηλαδή το αρχικό τμήμα ενός ψαλμικού στίχου (μελοποιημένο κατά βραχεία μελική ανάπτυξη), που λειτουργεί ως εισαγωγή σε κάποιο εκτενές κράτημα. Συνεκδοχικά, πρόλογοι χαρακτηρίζονται συχνά στα μουσικά χειρόγραφα και αυτά καθεαυτά τα κράτηματα, πολλά των οποίων φέρουν και ιδιότυπες ενδιαφέρουσες ονομασίες (*εθνικόν, ανακαράς, τροχός, κ.λπ.*).

Καταβασία

Ο όρος αφορά αποκλειστικά στο είδος των κρατημάτων και νοείται ως προσθήκη ενός κρατήματος ως συμπλήρωμα στο τέλος άλλου κρατήματος· όταν το προστιθέμενο κράτημα είναι εκτενές απαντά και ο συναφής όρος *μεγάλη καταβασία*.

Ομόνοια

Όρος συνώνυμος της καταβασίας, όπως τεκμαίρεται από μαρτυρία του κώδικα EBE 2406, φ. 18ν: *Όμόνοια συνοπτική, ήτις λέγεται καταβασία*. Παρόμοια διασαφητική μαρτυρία διαβάζουμε και στον κώδικα Κουτλουμουσιού 456, φ. 466r: *Έτερον, ψαλλόμενον εις τὸ τέλος πάσης ἀκολουθίας, τὸ λεγόμενον ὁμόνοια, τοῦ Γλυκέος ἤχος πλ. δ' Εεερετερε*. Και στις δύο περιπτώσεις πρόκειται για βραχεία κρατήματα. Άρα, *καταβασία* και *ομόνοια* είναι σύντομα καταληκτικά κρατήματα, ψαλλόμενα στο τέλος μιας καλοφωνικής σύνθεσης· η διαφορετική ονομασία τους δεν είναι απίθανο να δηλώνει τον τόπο (π.χ. στο κέντρο του ναού, αφού οι ψάλτες κατέβουν από τα αναλόγια τους) και τον τρόπο (*ομοφώνως* και από χορού, δηλαδή *όλοι ομού*) ψαλμώδησής τους.

ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΤΗΣ ΚΑΛΟΦΩΝΙΑΣ

Η γνώση όλων των παραπάνω πληροφοριών τεκμαίρεται ασφαλώς και ερείδεται στερωώς στους παραδιδόμενους σχετικούς κώδικες, που (πέρα της ήδη μνημονευθείσας *Παπαδικής*) είναι οι ακόλουθοι:

Κρατηματάριο

Ως κράτημα νοητέα εκείνη η μουσική σύνθεση που «κρατά», παρατείνει δηλαδή και επιμηκύνει, το μέλος· αποτελεί οργανικό τμήμα, γέννημα και ανάγκη, της καλοφωνίας. Ως ποιητικό κείμενο τα κρατήματα χρησιμοποιούν άσημες (φαινομενικά ασήμαντες) συλλαβές, όπως *ανανε, τοτοτο, τορορο, τιτι, τιριρι, τετετε, τεριρεμ*, γι' αυτό και ονομάζονται -αναλόγως- ηχήματα, νενανίσματα, τερεντίσματα, τερετισμοί κ.λπ. Από άποψη καλλιτεχνικής αξίας τα κρατήματα αποτελούν τον κολοφώνα της βυζαντινής μελοποιίας, μια μορφή απόλυτης μουσικής, το μόνο δείγμα της ψαλτικής μελοποιίας όπου η μουσική αυτονομείται και λειτουργεί μόνον χάριν της τέχνης και της αισθητικής απόλαυσης. Στη μελοποιία των κρατημάτων διακρίνονται δύο εποχές· η βυζαντινή και η μεταβυζαντινή. Τα βυζαντινά κρατήματα, κυρίως τμήματα εκτενέστερων καλοφωνικών συνθέσεων αλλά και πολυάριθμες άλλες αυτοτελείς συνθέσεις, είναι εκείνα που θησαυρίζονται στο βιβλίο του Κρατηματαρίου, που εμφανίζεται για πρώτη φορά περί τα τέλη του 17ου αιώνα. Τα μεταβυζαντινά κρατήματα, δημιουργήματα κυρίως του 2ου μισού του 18ου αιώνα, απαντούν ως μέρος του Καλοφωνικού Ειρμολογίου, γι' αυτό και ανθολογούνται συγκεντρωμένα στο δεύτερο μέρος αυτού του μουσικού κώδικα.

Μαθηματάριο (Καλόφωνο Στιχηράριο)

Ως μουσικός κώδικας το Μαθηματάριο ή Καλόφωνο Στιχηράριο εμφανίζεται το πρώτο μισό του 15ου αιώνα. Το βιβλίο αυτό περιέχει τα καλοφωνικά στιχηρά (εξ ου και ο τίτλος *Στιχηράριο Καλόφωνο*), μαθήματα δηλαδή του Μηνολογίου και του λοιπού Εορτολογίου κατά τον κύκλο του εκκλησιαστικού έτους. Περιλαμβάνει, επίσης, θεοτοκία μαθήματα, αναγραμματισμούς, κατανοητικά μαθήματα, συνθέσεις πάνω σε δεκαπεντασύλλαβο στίχο, και άλλα μαθήματα (γι' αυτό και ο γενικός τίτλος *Μαθηματάριο*, ο οποίος χρησιμοποιείται σταθερά από τα μέσα του 16ου αιώνα και εφεξής).

Οικηματάριο

Τα Οικηματάρια είναι μουσικοί κώδικες που περιέχουν μελοποιημένους Οίκους (τα επιμέρους τμήματα δηλαδή, τις στροφές) Κοντακίων. Σημειωτέον, πάντως, ότι στα μουσικά αυτά βιβλία, τα οποία αποτελούν εξέλιξη των παλαιών Κοντακαρίων ή των υπό το όνομα «Ψαλτικόν» γνωριζόμενων κωδίκων, περιλαμβάνονται μελοποιημένα μόνον το προοίμιο ή κουκούλιο και ο πρώτος οίκος των κοντακίων. Πλήρως μελοποιήθηκε, μάλιστα κατά καλοφωνικό

τρόπο, μόνον το κοντάκιο του Ακαθίστου Ύμνου, το οποίο ανθολογήθηκε και αυτοτελώς σε ομώνυμο κώδικα.

ΕΚΔΟΤΙΚΑ ΕΥΚΤΑΙΑ

Ευκταίο θα ήταν, οπωσδήποτε, αν στην παρούσα λαμπρή έκδοση επισημαινόταν αυτοτελώς η επιπλέον βιβλιογραφία που χρησιμοποιήθηκε κατά την ερευνητικά επικαιροποιημένη και βιβλιογραφικά ενημερωμένη αγγλόφωνη έκδοσή του έργου. Παρόμοιο εγχείρημα [που, όπως και στην αρχή του παρόντος κειμένου επισημάνθηκε, επιχειρήθηκε, έμμεσα εν προκειμένω, στα σχετικά προλογικά του βιβλίου σημειώματα] θα διευκόλυνε καθοριστικά και τους (ήδη γνωρίζοντας την ως τώρα κυκλοφορούμενη έκδοσή του) ελληνόφωνους, κυρίως, χρήστες του βιβλίου.

Ιδιαίτερα χρήσιμη θα ήταν, επίσης, και η προσθήκη ενός ελληνο-αγγλικού γλωσσαρίου της χρησιμοποιούμενης εξειδικευμένης μουσικολογικής ορολογίας: καθώς, όπως και εκ προοιμίου ήδη αρμοδίως υπογραμμίσθηκε, παρόμοιο μεταφραστικό εγχείρημα διεκδικεί αναντίρρητα διεθνή πρωτοτυπία, η εγκυρότητα (και χρηστικότητα) ενός παρόμοιου γλωσσαρίου θα ήταν αναμφίβολα πανθομολογούμενη. Παραθέτω στη συνέχεια, εντελώς ενδεικτικά και ως κατα-κλείδα του παρόντος κειμένου, δείγμα μιας ανάλογης απόπειρας επί τη βάσει ευάριθμων, χρησιμοποιούμενων στο παρόν βιβλίο, όρων· καταφαίνεται έτσι και η εν προκειμένω τηρηθείσα, από τον μεταφραστή του έργου, διττή τάση: αφενός μεν μια (δυναμική) επιλογή αμιγώς αγγλιστί *μετάφρασης* των χρησιμοποιούμενων όρων (την αναγκαιότητα της οποίας και συμμεριζόμαστε ολόθυμα),

<i>ψαλτική τέχνη</i>	<i>psaltic art</i>
<i>καλοφωνία ή καλλιφωνία</i>	<i>kalophony</i>
<i>καλοφωνικά γένη και είδη</i>	<i>kalophonic genera and forms</i>
<i>αναγραμματισμοί</i>	<i>anagrams</i>
<i>οκτάηχο</i>	<i>eight-modal</i>
<i>τριαδικά</i>	<i>triadic - trinitarian</i>
<i>αναστάσιμα</i>	<i>resurrectional</i>
<i>δογματικά</i>	<i>dogmatic</i>

αφετέρου δε άλλη (συντηρητικότερη) διάθεση απλής αγγλιστί *μεταγραφής* ομοειδών όρων (η σκοπιμότητα, και κυρίως η αποτελεσματικότητα, της οποίας οφείλει πλέον να μας προβληματίζει σοβαρά):

βυζαντινή μελοποιία	<i>byzantine melopœia</i>
μάθημα/μαθήματα	<i>mathēma / mathēmata</i>
αναποδισμοί	<i>anapodismoī</i>
πόδες	<i>podes</i>
επιφώνημα	<i>epiphōnēma</i>
αναφώνημα/αναφωνήματα	<i>anaphōnēma / anaphonēmata</i>
άλλαγμα	<i>allagma</i>
επιβολή	<i>epibolē</i>
παρεμβολή	<i>parekbolē</i>
πρόλογος	<i>prologos</i>
καταβάσια	<i>katabasia</i>
ομόνοια	<i>homonoia</i>
κράτημα	<i>kratēma</i>
καλλωπισμός	<i>kallōpismos</i>
στιχηραρικό γένος	<i>stichērarikon genus</i>
ειρμολογικό γένος	<i>heirmologikon genus</i>
Παπαδικό γένος	<i>papadikon genus</i>
Παπαδική	<i>Papadikē</i>
Μαθηματάριο/ΚαλόφωνοΣτιχηράριο	<i>Mathēmatarion/ Kalophōnon Stichērarion</i>
Κρατηματάριο	<i>Kratēmatarion</i>
Κοντακάριο/Οικηματάριο	<i>Kontakarion/ Oikēmatarion</i>
Ακάθιστος	<i>Akathistos</i>
Δοξαστικά	<i>Doxastika</i>
Θεοτοκία	<i>Theotokia</i>

ΑΧΙΛΛΕΥΣ Γ. ΧΑΛΛΑΙΑΚΗΣ

Τμήμα Μουσικών Σπουδών

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

ΑΝΤΩΝΙΟΥ Σ. ΔΑΜΑΛΑ, *Ὁ οἰκονομικὸς βίος τῆς νήσου Χίου ἀπὸ τοῦ ἔτους 992 μ.Χ. μέχρι τοῦ 1566*, διδακτορική διατριβή, 4 τόμοι, Ἀθήναι 1998, σελ. 1368 + LXXXII

Εἰσαγωγικὴ διασάφησης

Ὁ ἐκ Χίου ὀρμώμενος Ἀντώνιος Στυλ. Δαμαλᾶς, ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν ἐπιστημονικὸς βοηθὸς παρὰ τῇ ἔδρᾳ τῆς Ἱστορίας τῶν Οἰκονομικῶν Θεωριῶν τοῦ Οἰκονομικοῦ Βίου, ἀπὸ τοῦ 1971 ἕως τῆς τελευτῆς του, διεκόνησεν μὲ πᾶσαν ἐπιμέλειαν καὶ ζῆλον τὴν σπουδὴν τῆς ἱστορίας τοῦ οἰκονομικοῦ βίου. Ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν ἠρεύνησεν τὸν οἰκονομικὸν βίον τῆς πατρίδος του κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον καὶ τὸ περισπούδαστον ἔργον ἐκυκλοφορήθη μετὰ τὸν θάνατόν του. Τὸ κείμενον, τὸ ὁποῖον ἀκολουθεῖ, ἀποτελεῖ τὴν ἀνεπτυγμένην μορφήν τῆς Εἰσηγήσεως τοῦ γράφοντος κατὰ τὴν ἡμέραν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐπαρουσιάσθη τὸ ἔργον εἰς τοὺς χώρους τοῦ Ἰδρύματος Δαμαλᾶ, τὴν 11ην Νοεμβρίου 2015.

Τὸ βαρύτεμον καὶ βαρύτεμον, τετράτομον ἔργον τοῦ ἀοιδίου διδασκάλου μου Ἀντωνίου Στυλ. Δαμαλᾶ ἀποτελεῖ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς πολυετοῦς, κοπιαστικῆς, συστηματικῆς, ὑπὸ ἀντιξόους περιστάσεις καὶ συνθήκας, μελέτης καὶ ἀναλύσεως τοῦ οἰκονομικοῦ βίου τῆς ἰδιαίτερας πατρίδος του καὶ ἐνεκρίθη τῷ 1990 ὡς ἐναῖσμος διδακτορική διατριβὴ εἰς τὸ Τμῆμα Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Οἰκονομικοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (ΑΣΟΕΕ). Ἡ ἔκδοσις τοῦ ἔργου κατέστη μεταθανατίως δυνατὴ χάριν εἰς τὰς συντονισμένας ἐνεργείας τῶν δύο ἀοιδίων ἀδελφῶν τοῦ συγγραφέως, πρῶτον, τῆς Εἰρήνης, καὶ δευτέρου, τοῦ Νικολάου καὶ τῆς ἀδελφῆς του Ἀναστασίας, Προέδρου τοῦ Ἰδρύματος.

Τὸ ἔργον, συγκεῖμενον ἐκ τεσσάρων τόμων, συνολικῆς ἐκτάσεως ἄνω τῶν 1500 σελίδων, εἰς συνεχῆ σελιδαριθμησιν, ἐκδιδόμενον ἐπὶ ποιοτικοῦ χάρτου, ὀγδόου σχήματος, καλύπτει τὴν περίοδον, ἣτις ἐκκινεῖ ἀπὸ τῆς κατασκευῆς τοῦ

μεγάλου παραλιακού φρουρίου της νήσου ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Βασιλείου Βουλγαροκτόνου (992 μ.Χ.), μία περίοδος, ἥτις συμπίπτει χρονικῶς μὲ τὴν ἀπαρχὴν τῆς ἐμπορικῆς διεισδύσεως εἰς τὸν ζωτικὸν χώρον τοῦ Βυζαντίου τῶν ἰταλικῶν πόλεων, ἀρχῆς γενομένης τῆς Γενοῦσης, καὶ περατοῦται μὲ τὴν κατάλυσιν τῆς Γενοουατικῆς κυριαρχίας τῆς νήσου ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν τῷ 1566. Ἡ ἀπλὴ καὶ μόνον φυλλομέτρηση τοῦ ὀγκωδεστάτου αὐτοῦ ἔργου ἀποκαλύπτει τοὺς δύο κυρίους παράγοντας τῆς συγγραφικῆς ἐπιτυχίας: πρῶτον, τὴν ἄκραν ἐπιστημονικὴν εὐσυνειδησίαν, καὶ δεύτερον, τὸ πρὸς τὸ θέμα βαθὺ καὶ θεορμὸν ἐνδιαφέρον.

Τοῦ ἔργου προτάσσεται ἡ εὐγενὴς καὶ εὐλαβὴς ἀφιέρωσις τοῦ συγγραφέως πρὸς τὴν εὐσεβεστάτην μητέρα του, ἡ ὁποία τὸν παρώτρυνεν εἰς τὴν συγγραφὴν τοῦ ἔργου καὶ ἔπονται αἱ εὐχαριστίαι πρὸς τοὺς δύο καθηγητάς, πρῶτον, τὸν Ὀμότιμον Καθηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου Πειραιῶς Λάζαρον Θ. Χουμανίδη (Ἀθῆναι 1921-), ὁ ὁποῖος ὡς ἐπὶ τριετὴ θητεία ἔκτακτος καθηγητὴς τῆς ΑΣΟΕΕ (1968-1971), εἶχε τὴν ἰδέαν συγγραφῆς τοῦ ἐγχειρήματος, καθορίσας τὴν μεθοδολογίαν συγγραφῆς, καὶ δεύτερον, τὸν Ὀμότιμον Καθηγητὴν τοῦ Οἰκονομικοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Ρηγῖνον Δ. Θεοχάρη (Λάρινακα 1929-), ὅστις συμπαρεστάθη κατὰ τὸ τελευταῖον στάδιον τῆς ἐρεῦνης καὶ ὑπῆρξεν ὁ εἰσηγητὴς τῆς διατριβῆς. Ἐν συνεχείᾳ παρατίθεται ὁ Πρόλογος τοῦ αἰοδίου Ἀκαδημαϊκοῦ, Καθηγητοῦ Βυζαντινῆς Ἱστορίας Διον. Α. Ζακυθνοῦ (1905-1993), ὁ ὁποῖος ἐπισημαίνει τὴν συμβολὴν τοῦ ἔργου, *πρωτότυπον καθ' ὀλοκληρίαν, πολύτιμον ἀπὸ πάσης ἀπόψεως καὶ μοναδικὸν διὰ τὴν οἰκονομικὴν ἱστορίαν τῆς νήσου Χίου, προάγον ὁμως καὶ τὴν οἰκονομικὴν ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος* (σελ. 11) καὶ ὑπογραμμίζει τὴν εὐχάριστον ἐκπληξιν, τὴν ὁποίαν ἐδοκίμασεν, ὅτε ὁ Ἀντώνιος Σ. Δαμαλαῶς ἐπαρουσίασεν τὸ ἔργον εἰς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν, διὰ τὴν τοῦ ἐκφράσω τὴν γνώμην μου (σελ. 14). Ἀκολουθοῦν αἱ συγκινητικαὶ ἀναμνήσεις τοῦ χορηγοῦ τῆς παρούσης ἐκδόσεως πλοιάρχου Ε. Ν. Δημητρίου Ζουρντοῦ (σελ. 15), ἔπονται αἱ εὐχαριστίαι εἰς τοὺς συμβαλόντας οἰκονομικῶς τὴν παροῦσαν ἐκδοσιν Γεώργιον, Μιχαὴλ καὶ Ἄννα Σίμου (σελ. 16), ἐκτίθενται τρεῖς χάρται τῆς νήσου Χίου (σσ. 16-19) καὶ ἀκολουθεῖ ὁ ἀναλυτικὸς Πίναξ Περιεχομένων. Σημειοῦται ὅτι ἀναλυτικὸς Πίναξ Περιεχομένων ὅλου τοῦ ἔργου ἐκτίθεται εἰς τὸ τέλος τοῦ τετάρτου τόμου καὶ εἰς ἰδίαν σελιδαρίθμησιν, ἀπ' ὅπου ἐμφαίνεται ἡ δαψίλεια τοῦ μόχθου τοῦ συγγραφέως. Ὁ ἀναλυτικὸς Πίναξ Περιεχομένων ἐπιτρέπει καὶ ἐπιλεκτικὴν τῶν πραγματευομένων θεμάτων ἀνάγνωσιν: σσ. α'-θ' περιεχόμενα πρῶτου τόμου, σσ. α'-στ' περιεχόμενα δευτέρου τόμου, σσ. α'-δ' περιεχόμενα τρίτου τόμου, σσ. α'-ε' περιεχόμενα τετάρτου τόμου.

Τὸ ἔργον ἐξικνουῖται εἰς Δύο Μέρη, ἕκαστον τῶν ὁποίων καλύπτει ἀνὰ δύο τόμους. Τὸ Πρῶτον Μέρος ἐρευνᾷ τὴν περίοδον 992 μ.Χ. - 1346 καὶ τὸ Δεύτερον Μέρος τὴν περίοδον 1346-1566. Ἐν τούτοις, ἡ ἱστορικὴ ὕλη εἶναι κατανεμημένη ἐπιτυχῶς εἰς τρεῖς ἐνότητας. Πρῶτον, τὴν βυζαντινὴν, δεύτερον, τὴν γενοατοβυζαντινὴν τῶν Ζαχαριῶν, καὶ τρίτον, τὴν γενοατικὴν τῶν Μαονέζων-Giustiniani. Τὸ ἔργον ἀναπτύσσεται ἐπὶ τῇ βάσει τῆς δυναμικῆς τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως, κατὰ τὴν ἀνωτέρω χρονικὴν διαδρομὴν, οὕτως ὥστε ἡ περιγραφὴ νὰ ἀντικαθίσταται μὲ τὴν δομικὴν διερεύνησιν τῆς ἱστορίας.

Τὸ Πρῶτον Μέρος, συγκεῖμενον ἐκ δύο τόμων, ἐξικνουῖται εἰς ἔνδεκα κεφάλαια καὶ καλύπτει τὴν περίοδον ἀπὸ τοῦ 992 μ.Χ. μέχρι τοῦ 1329. Τὸ ἔτος αὐτό, ἡ Χίος ὑπαγομένη εἰς τὸ πριγκιπᾶτον τῶν Ζαχαριῶν, ἀπληθευθρόθη καὶ παρέμεινεν εἰς τοὺς κόλπους τῆς αὐτοκρατορίας τῆς ΚΠολεως μέχρι τοῦ 1346, ὅτε περιέπεσεν ἐκ νέου εἰς τὴν κυριαρχίαν τῶν Γενοατῶν, οἱ ὅποιοι τὴν ἐξεμεταλλεύοντο οἰκονομικῶς μὲ τὴν ἐταιρείαν «Μαόνα ἢ Μαhονα» μέχρι τοῦ 1566.

Ἡ ἀνέγερσις τοῦ μεγάλου παραλιακοῦ φρουρίου τῆς πόλεως τῆς Χίου, ἐπὶ Βασιλείου Β΄ τοῦ Βουλγαροκτόνου, ἀποτελεῖ σημαντικὸν ἱστορικὸν συμβᾶν διὰ τὴν οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν τῆς νήσου, ὡς καὶ ἡ παραχώρησις τῶν πρώτων ἐμπορικῶν προνομίων εἰς τοὺς Ἑνετοὺς ἐν ἔτει 992 μ.Χ.. Ἐν συνεχείᾳ ὁ συγγραφεὺς ἐξετάζει τὴν ἀντισταθμιστικὴν πολιτικὴν τοῦ Βυζαντίου ἔναντι τῶν ἰταλικῶν ἐμπορικῶν πόλεων, πρὸς ἄρσιν τῶν συνεπειῶν ἐκ τῆς μονομεροῦς ἐμπορικῆς διεισδύσεως τῆς Ἑνετίας εἰς τὸν ζωτικὸν τῆς αὐτοκρατορίας χώρον, ἡ ὁποία κατέληξεν εἰς τὸν φιλικὸν ἄξονα Κωνσταντινουπόλεως-Γενούης. Ἐκ παραλλήλου διερευνῶν ὁ συγγραφεὺς τὴν βυζαντινὴν Χίον, ἐντοπίζει τὰ ἱστορικὰ στοιχεῖα, ἅτινα ἀναδεικνύουν τὴν Χίον ὡς ἔδραν τοῦ ναυτικοῦ θέματος τοῦ Αἰγαίου Πελάγους. Εἰς τὸ τμήμα τοῦτο ἀποδίδεται ἰδιαιτέρα ἔμφασις εἰς τὴν Νέαν Μονὴν τῆς Χίου, ἡ ὁποία ἐξειλίχθη βαθμηδὸν μέσω τῶν 21 χρυσοβούλλων τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων καὶ τῶν προνομίων, ἅτινα ἀπέρρεον ἐξ αὐτῶν, εἰς κορυφαῖον οἰκονομικὸν παράγοντα καὶ ρυθμιστὴν τοῦ οἰκονομικοῦ βίου τῆς νήσου (σσ. 177-274: Ἡ Νέα Μονὴ ὡς οἰκονομικὸς παράγων καὶ χωροδεσπότης). Ἀκολούθως παρακολουθεῖται ὁ πρωτογενὴς (317-417), ὁ δευτερογενὴς (417-550) καὶ ὁ τριτογενὴς (553-590) τομεὺς παραγωγῆς.

Ὁ δεύτερος τόμος, συγκεῖμενος ἐκ τῶν κεφαλαίων ΣΤ΄-ΙΑ΄, ἀποτελεῖ τμήμα τοῦ Πρώτου Μέρους τοῦ ἔργου καὶ ἐξετάζει συστηματικῶς καὶ ἐνδελεχῶς τὸ νομισματικὸν σύστημα ὑπὸ τὸ πρῶτον τῆς συγχρόνου οἰκονομικῆς ἀναλύσεως καὶ ἀποκαθίσταται ἐν τῷ μεγαλείῳ τῆς ἡ νομισματικῆς μεταρρυθμίσεως τοῦ Ἀλεξίου Α΄ τοῦ Κομνηνοῦ (1091).

Ἡ ἀνάλυσις τῶν δημοσίων οἰκονομικῶν καὶ εἰδικώτερον τῶν φόρων, τῶν εἰδῶν τῶν φόρων καὶ ἡ φορολογικὴ ὑπηρεσία ἀποτελοῦν ἰδιαιτέραν θεματικὴν τοῦ Ζ' κεφαλαίου.

Ἡ ἀνάλυσις – μεταγλώττισις εἰς τὴν νεοελληνικὴν τῆς *Παλαιᾶς καὶ Νέας Λογαρικῆς*, ἐν συνδυασμῷ μὲ τὰ ἀφορῶντα τὴν Χίον χρυσόβουλλα καὶ ἄλλας πρωτοτύπους πηγὰς, ἀποτελεῖ μεγάλην προσφορὰν εἰς τὴν ἐπιστήμην, δεδομένου ὅτι ὁ ἀοίδιμος συγγραφεὺς δίδει λύσεις εἰς τὰ δημοσιονομικὰ τοῦ Βυζαντίου καὶ εἰς τὴν ἐπιβαλλομένην ἐπὶ τῆς Χίου φορολογίαν.

Μόλις ἐτακτοποιήσαν οἱ Γενοῦται τὰ ἐν Χίῳ, εἶδον τὴν ἀνάγκην τῆς ἐξομαλύνσεως τῶν μετὰ τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους ζητημάτων των, δι' ὃ διώρισαν μόνιμον ἀντιπρόσωπόν των ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὁ ὁποῖος ὠνομάσθη *consul* ἢ κοινῶς *console* = πρόξενος καὶ ὡς τοιοῦτος ἐλαμβάνετο εἷς τῶν γενοατοχίων τῶν ἐγκατεστημένων ἐν Γαλατᾶ, πολλάκις ὅμως εἰς ἐκτάκτους περιστάσεις ἀπεστέλλετο καὶ εἰδικὸς ἐκ Χίου. Τὸ πρᾶγμα εἶναι σαφέστερον κυρίως κατὰ τοὺς περὶ καὶ μετὰ τὴν Ἄλωσιν χρόνους, ὅτε καὶ ὀνόματα πολλὰ γνωρίζομεν τῶν τοιούτων πρεσβευτῶν καὶ προξένων τῆς Χίου ἐν Κωνσταντινουπόλει. Αἱ φιλικαὶ σχέσεις Βυζαντίου καὶ Γενοῦης εἶχον ὡς ἀποτέλεσμα τὴν συνθήκην τοῦ Νυμφαίου, τὴν ὁποίαν ὁ Δαμαλᾶς παραθέτει αὐτουσίαν (Κεφάλαιον Θ', σσ. 620-628), ἀναλύων ἐν συνεχείᾳ τὰς οἰκονομικοπολιτικὰς ἐπιπτώσεις αὐτῆς ἐπὶ τῆς Χίου (Κεφάλαιον Γ', σσ. 629-656). Μία περίπτωσις οἰκογενεῖας, γενοατικῆς καταγωγῆς, ἡ ὁποία, συνεπεῖα τῆς συνθήκης, κατώρθωσεν νὰ ἀναμειχθῇ εἰς τὰς ὑποθέσεις τοῦ Βυζαντίου εἶναι ἡ οἰκογένεια *Zaccaria*, μία οἰκογένεια εὐπατριδῶν, εἰς τοὺς ὁποίους παρεχωρήθη ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγου, ἡ μονοπωλιακὴ ἐκμετάλλευσις τῆς στυπτηρίας τῆς Φωκαίας, χρησιμοποιουμένη ἢ οἰκογένεια καὶ εἰς κρατικὰς ὑποθέσεις. Ἐν μέλος τῆς οἰκογενεῖας, ὁ Βενέδικτος *Zaccaria*, υἱὸς τοῦ ἄρχοντος τῆς Γενοῦης Φούλκου *Zaccaria*, τοῦ συμβαλόντος εἰς τὴν ἐπιτυχὴ ἔκβασιν τῆς συνθήκης τοῦ Νυμφαίου, ἔγινε ἐπ' ἀδελφῇ γαμβρὸς τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαὴλ Η' τοῦ Παλαιολόγου, καὶ ἀνέλαβεν πλείστας ὄσας αὐτοκρατορικὰς ἀποστολὰς ἐπιτυχῶς. Αὐτὸς ὁ συγκεκριμένος *Zaccaria*, ὡς Βενέδικτος Α', ὑπῆρξεν ὁ ἰδρυτὴς τῆς Βυζαντινογενοατικῆς δυναστείας τῶν *Zachari* τῆς Χίου. Ὁ συγγραφεὺς ἀναδεικνύει τὴν ἰδρυσιν τοῦ πριγκιπάτου τῆς Ἰωνίας, τὸ ὁποῖον συνίστατο ἐκ τῆς Χίου καὶ ἐκ τῶν ἔναντι τῆς νήσου περιοχῶν τῆς Μ. Ἀσίας καὶ παρουσιάζει μὲ ἐξαιρετικὴν ἐμβριθίαν καὶ περισσὴν ἀντικειμενικότητα (σσ. 644-656). Ἡ κατάλυσις τῆς δυναστείας τῶν *Zaccaria* εἰς τὴν Χίον ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου Γ' Παλαιολόγου ἔνεκα τοῦ κινδύνου τῆς ἀναγνωρίσεως τοῦ δεσπότη Α' *Zaccaria* ὡς βασιλέως τῆς Μικρᾶς

Ἀσία, ὑπὸ δυτικῶν ἡγεμόνων, ἐπανεφέρην τὴν Χίον καὶ τὰς ὑπαγομένας εἰς αὐτὴν περιοχὰς ὑπὸ βυζαντινὴν διοίκησιν. Τὸ ἐγκαθιδρυθὲν καθεστῶς τῆς νήσου ἦτο ἡμιαυτόνομον. Ἡ διοίκησις τῆς νήσου ἀνετέθη εἰς βυζαντινὸν κυβερνητικὸν ἐπίτροπον, πλαισιούμενον ὑπὸ τεσσάρων ἀρχόντων, εἷς ἐκ τῶν ὁποίων ἦτο ἀπόγονος τοῦ οἴκου Zaccaria, οἱ ὅποιοι ὁμοῦ συναπετέλεσαν τὴν λεγομένην πεντάδα. Τὸν οἰκονομικὸν βίον τῆς περιόδου ταύτης παρουσιάζει μετ' ἀντικειμενικότητος ὁ συγγραφεὺς (Κεφάλαιον ΙΑ').

Τὸ Δεύτερον Μέρος τοῦ ἔργου, συγκείμενον ἐκ δύο τόμων, ἐξικνουται εἰς ἑπτὰ Κεφάλαια [Κεφάλαια ΙΒ'-ΙΗ'], συνιστᾷ μίαν ἐνότητα, ἥτις ἐκκινεῖ τῷ 1346, ὅτε ἡ Χίος εὐρίσκεται εἰς τὴν κυριαρχίαν τῶν Γενουατῶν καὶ γνωρίζει τὴν ἐκμετάλλευσιν τῆς ἐταιρείας «Mahona» καὶ ὀλοκληροῦται τὸ ἔτος 1566, ὅτε οἱ Ὄθωμοι διαδέχονται τοὺς Γενουάτας. Εἰδικώτερον, ὁ τρίτος τόμος (σσ. 738-1010 + φωτογραφία) ἐξιστορεῖ τὴν πολιτικὴν ἱστορίαν τῆς νήσου, τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἴδρυσιν τῆς «Ἐταιρείας» καὶ τὰς δραστηριότητάς της μέχρι τῆς παρακμῆς της. Πρὸκειται διὰ τὴν οἰκογένειαν τῶν Γιβελλίνων, οἱ ὅποιοι ἐξεδίωξον τοὺς ἐναπομείναντας Zaccaria εἰς τὴν Χίον καὶ εἰς τὴν Φώκαιαν, οἵτινες ἀνήκον εἰς τὸ κόμμα τῶν Γουέλφων. Οἱ Γενουᾶται αὐτοὶ ἐκλήθησαν ἐκ τῆς ἰδρυθείσης ὑπ' αὐτῶν ἐταιρείας Μαονέζοι καὶ Giustiniani ἐκ τοῦ Albergo di Giustiniani, ἦτοι κοινωνικῆς ομάδος εἰς τὴν ὁποίαν ὑπήγοντο. Οὗτοι ἴδρυσαν ἐν ἰδιότυπον οἰκονομικὸν κράτος, τὴν Civitas Syi (ἢ Sii ἢ Sii) καὶ ἀργότερον Chii, ἀνεπτυγμένον πολιτιστικῶς, τὸ ὅποιον κατώρθωσε νὰ διατηρηθῆ, χάριν μιᾶς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς λεπτῶν χειρισμῶν καὶ μετὰ τὴν Ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453), τὴν κατάληψιν τοῦ Δεσποτάτου τοῦ Μυστρᾶ (1460) καὶ τὴν κατάλυσιν τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Τραπεζοῦντος (1461) μέχρι τοῦ 1566 ἐν μέσῳ τῆς ὀθωμανικῆς λαίλαπος. Ἰδιαιτέρως πρέπει νὰ προσεχθῆ τὸ κεφάλαιον ΙΔ' «Ἡ Ἐταιρεία Mahona di Chio», τὸ ὅποιον κατὰ εὐληπτον καὶ ἐνδελεχῆ τρόπον περιγράφει τὴν πολιτικὴν ἱστορίαν τῆς Mahona, τὰς σχέσεις της μετὰ τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας καὶ τὰς ἀναδομήσεις της. Δὲν εἶναι ἄστοχον, κατὰ τὴν ἄποψιν ἡμῶν, νὰ θεωρήσωμεν τὴν «Ἐταιρείαν» ὡς προπομπὸν καὶ ἀνάλογον τῶν Ἐταιρειῶν τῶν Ἀνατολικῶν καὶ Δυτικῶν Ἰνδιῶν, τὰς ὁποίας εἶχον ἰδρῦσει ἡ Ἀγγλία, Γαλλία καὶ Ὀλλανδία διὰ νὰ διεισδύσουν οἰκονομικῶς καὶ πολιτικῶς ἐν τῇ Ἀνατολῇ.

Ὁ τέταρτος τόμος (σσ. 1011-1368), συγκείμενος ἐκ τῶν κεφαλαίων ΙΕ', ΙΣΤ', ΙΖ', ΙΗ' καὶ ΙΘ', ἀναλύει τὸν ἐμπορευματικὸν χαρακτήρα τῆς οἰκονομίας, ὁ ὅποιος ὀφείλεται εἰς τὴν διείσδυσιν τῆς ἐταιρείας Μαόνα. Ἰδιαιτέρον καὶ ξεχωριστὸν ἐνδιαφέρον προξενοῦν, κατὰ τὴν ἄποψιν ἡμῶν, αἱ παρατηρήσεις

τοῦ συγγραφέως, αἵτινες ἀναφέρονται εἰς τὴν ἀνάπτυξιν καὶ προαγωγὴν τῆς πίστεως (Κεφάλαια ΙΖ', σσ. 1115-1120: Νομισματικὴ κυκλοφορία-πίστις). Εἶναι ἐνδεικτικὸν τὸ γεγονός τῆς ὑπάρξεως προτύπου χρηματιστηρίου, τύπου *loggia*, τὸ πρῶτον τῆς Ἀνατολῆς καὶ προφανῶς καὶ τοῦ κόσμου, ὅπως σημειώνει ὁ συγγραφεὺς (σσ. 1197-1199). Τοῦτο ἀποδεικνύει καὶ ἐπιβεβαιώνει τὴν παλαιὰν ἄποψιν συμφώνως τῇ ὁποίᾳ σύγχρονοι θεσμοὶ τοῦ καπιταλισμοῦ, οἵτινες ἀνεπτύχθησαν ἐν τῇ Δύσει, εἶχον ἐμφανισθῆ εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Μεσόγειον¹. Ἡ ἀναφορὰ αὕτη τοῦ συγγραφέως περὶ χρηματιστηρίου καὶ τῶν πρωτείων τοῦ θεσμοῦ τούτου εἰς τὴν Χίον, μᾶς δίδει τὴν πρόσφορον ἀφορμὴν περὶ διερευνήσεως τῆς πρωΐμου ἱστορίας τοῦ ὄρου. Πράγματι, εἰς Α' Ἔσδραν ποιεῖται λόγος περὶ συνάξεως τῶν μεγιστάνων τῆς Περσίδος καὶ τῆς Μηδείας, κατόπιν ἐντολῆς τοῦ Δαρείου, ὅστις ἐκάλεσε... καὶ τοὺς σατράπας καὶ στρατηγούς καὶ τοπάρχας καὶ ὑπάτους καὶ τοὺς διέταξεν ὅπως συγκεντρωθοῦν ἐν τῷ χρηματιστηρίῳ². Ὁ ὄρος ἐδῶ ἐνέχει τὴν σημασίαν τοῦ δικαστηρίου ἢ τοῦ χώρου, ὅπου λαμβάνουν χώρα ἀκροάσεις ἐπὶ συγκεκριμένων ζητημάτων. Περαιτέρω, ὁ Διόδωρος ὁ Σικελιώτης, περιγράφων τὴν οἰκιστικὴν πολιτικὴν τοῦ Διονυσίου, τυράννου τῶν Συρακουσῶν, ἀναφέρει, ὅτι θεωρῶν δὲ τῆς πόλεως τὴν Νῆσον ὀχυρωτάτην οὖσαν καὶ δυναμένην ραδίως φυλάττεσθαι, ταύτην μὲν διωκοδόμησεν ἀπὸ τῆς ἄλλης πόλεως τεῖχει πολυτελεῖ, καὶ πύργους ὑψηλοὺς καὶ πυκνοὺς ἐνωκοδόμησε, καὶ πρὸ αὐτῆς χρηματιστήρια καὶ στοὰς καὶ δυναμένας ὄχλων ἐπιδέχεσθαι πλῆθος³. Ἀνάλογον σημασίαν ὡς θεσμοῦ χρηματοοικονομικοῦ περιεχομένου παραδίδει καὶ ὁ Πλούταρχος εἰς τὸν βίον τοῦ Ἰουλίου Καίσαρος ὑπογραμμίζων: τοὺς δὲ ἀπολείπειν τραπέζας καὶ χρηματιστήρια⁴. Περαιτέρω, ὁ συγγραφεὺς ἀναλύει τὸ νομισματικὸν καὶ δημοσιονομικὸν σύστημα τῆς Χίου (Κεφάλαιον ΙΗ', σσ. 1211-1276) μέχρι τῆς καταλύσεως τῆς κυριαρχίας τῶν Γενονατῶν ὑπὸ τῶν Ὄθωμανῶν τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1566 (Κεφάλαιον ΙΘ', σσ. 1277-1286).

Τὸ ἔργον τοῦ Ἀτωνίου Στυλ. Δαμαλᾶ ἔχει ἀντιζημιενικὴν ὑπόστασιν, διότι βασίζεται εἰς ἱστορικὰ συμβάντα εἰλημμένα κυρίως ἐκ πρωτοτύπων πηγῶν. Τοῦτο ἀποτελεῖ ἀξιοσημείωτον πλεονέκτημα, δεδομένου ὅτι ὁ συγγρ. χειρίζεται τὸ θέμα μετὰ ἐπιστημονικῆς ὠριμότητος, καθ' ὅσον κατέχει τοῦτο λεπτομερῶς.

1. Πρβ. Γ. ΚΑΚΛΑΜΑΝΗ, *Ἡ Μεσόγειος ὡς Εὐρωπαϊκὴ Ἱστορία*, τόμ. Α', Ἀθήνα 1984.

2. Α' Ἔσδρας Γ' 14.

3. Διοδώρου Σικελιώτου, *Βιβλιοθήκη Ἱστορικὴ* ΙΔ' 7₂, Πβ. Τοῦ αὐτοῦ, *Βιβλιοθήκη Ἱστορικὴ* Α' 1₃.

4. Πλούταρχου, *Ἰούλιος Καῖσαρ* LXVII 1.

Διὰ τὴν διαπιστώσιν ὁ ἀναγνώστης τὴν μέθοδον, ἣν τινὰ ἠκολούθησεν ὁ Δαμαλαῦς ἀρκεῖ καὶ μόνον τὴν κρίσιν ἐν βλέμματι εἰς τὸν πλοῦτον τῶν χρησιμοποιουμένων ὑπ' αὐτοῦ πηγῶν. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν μέθοδον, τὴν δομικὴν ἐξήγησιν τῆς γενέσεως τῆς ἱστορίας, τὴν ὁποῖαν ἀκολουθεῖ ὁ συγγραφεὺς, αὕτη ἐπιτρέπει τὴν δυναμικὴν διαδοχικὴν προσέγγισιν τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος, ἣτις δὲν συνίσταται μόνον ἐκ τῆς καταγραφῆς τῶν σημαντικῶν ἱστορικῶν συμβάντων, τὰ ὁποῖα ἔχουν τὸ χαρακτηριστικὸν τοῦ μοναδικοῦ, ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ διαρκοῦς καὶ ἐκ τοῦ κανονικοῦ, ἥτοι τοῦ περιοδικῶς ἐπανερχομένου καὶ κατὰ συνέπειαν ἐκ τοῦ ἀναγκαίου, τὸ ὁποῖον καθορίζει τὸν βίον τῶν ἀνθρώπων. Οὐσιαστικῶς ὁ συγγραφεὺς ἀποδέχεται τὴν περιοδικότητα καὶ ἐπανάληψιν τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, ἣν τινὰ διέτύπων ὁ Ἀριστοτέλης. Ὅσον ἀφορᾷ τὸν πλοῦτον τῶν πηγῶν, ἀναυδος μένει ὁ ἀναγνώστης ἐκ τῆς συγκεντρώσεως τοιαύτης εὐρείας ἐκτάσεως καὶ διαφορετικότητος πρωτοτύπων πηγῶν: τὰ περὶ Χίου χρυσόβουλλα πιπτάκια καὶ παλαιόγραφα, τὰ ὁποῖα ὁ συγγραφεὺς συνέλεξεν, παραθέτει καὶ σχολιάζει, τὴν *Παλαιὰν καὶ Νέαν Λογαρικὴν*, τὴν ὁποῖαν ἐπιτυχῶς σχολιάζει, τὰ ἀποσπάσματα βυζαντινῶν συγγραφέων, τὸ *Ἐπαρχικὸν Βιβλίον*, βυζαντινὰ νομικὰ κείμενα, ἡ *Συνθήκη* τοῦ Νυμφαίου, αἱ συνθήκαι κατὰ τὴν κατάκτησιν τῆς Χίου ὑπὸ τῶν Γενουατῶν, καθὼς καὶ αἱ συμβάσεις τῆς Mahon di Scio καὶ οἱ πίνακες τῶν μετόχων αὐτῆς.

Ὅλα τὰ ἀνωτέρω εἶναι ἐνδεικτικὰ ὄχι μόνον τῆς πολυετοῦς κοπιώδους προσπαθείας, τὴν ὁποῖαν κατέβαλεν ὁ συγγραφεὺς, ἀλλὰ ἀποδεικνύουν τὴν ἐμπειρίαν τοῦ κατὰ τὸν χειρισμὸν τῶν, πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ συνθετικοῦ σκοποῦ.

Μετὰ τὸ ἔργον τοῦτο, τὸ ὁποῖον παρέδωκεν μεταθανατικῶς ὁ Ἀντώνιος Στ. Δαμαλαῦς εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν κοινότητα, ἀποδεικνύει τὴν ἐγκαρτέρησιν καὶ τὴν ἀγάπην τοῦ διὰ τὴν μελέτην τοῦ οἰκονομικοῦ βίου τῆς πατρίδος του, τῆς μυροβόλου Χίου, καὶ τοποθετεῖ τὸ ἔργον του ἐντὸς μίας εὐρυτέρας παραδόσεως Χίων μελετητῶν τῆς ἱστορίας τῆς νήσου. Ἡ παράδοσις αὕτη ἐκκινεῖ ἐκ τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ⁵, ὅστις εἶχε συγκεντρώσει εἰς τὸν τρίτον τόμον τῶν *Ἀτάκτων* του τὰς ἀρχαίας μαρτυρίας περὶ τῆς νήσου, συστηματοποιεῖται ὑπὸ τοῦ Γεωργίου Ζολώτα (1845-1906)⁶, τὸ ἔργον τοῦ ὁποῖου ἐσυνέχισεν ἡ θυγάτηρ του Αἰκατερίνη

5. ΑΔ. ΚΟΡΑΗ, *Ἀτάκτα*, τόμ. Γ'. Χιακῆς Ἀρχαιολογίας Ὑψηλῆς, Ἐν Παρισίοις, [Ἐβεράρτου], 1830 [ἀνατύπωσις μετ' Εἰσαγωγῆ Στεφ. Φασουλᾶκη, Χίος, [ἄλφα-π], 1998-2012].

6. Γ. ΖΟΛΩΤΑ, *Ἱστορία τῆς Χίου* συνταχθεῖσα ἐπιμελεῖα τῆς θυγατρὸς αὐτοῦ Αἰμιλίας Κ. Σάρου καὶ ἐκδοθεῖσα τῇ φροντίδι Φ. Π. Ἀργέντη, Λ. Μ. Καλβοκορέση, Δ. Π. Πετροκοκκίνου, τόμ. Α'-Ε', Ἀθήναι, 1921-1928. Πβ. Γ. ΖΟΛΩΤΑ, *Χιακῶν καὶ ἐρυθραϊκῶν*

Σάρου⁷, έκδοῦσα τὰς πλείστας ἐπιγραφὰς τῆς χιακῆς ἱστορίας, συνεχίζεται ὑπὸ τοῦ Καθηγητοῦ Θεοδ. Σαδικάκη (1921-2010)⁸ διὰ τὴν ἀρχαίαν καὶ ρωμαϊκὴν περίοδον τῆς νήσου καὶ εὐρίσκει λαμπρὸν συνεχιστὴν εἰς τὸ ἔργον τοῦ Ἄντωνίου Στ. Δαμαλά.

Περιποιεῖ ὡσαύτως ἰδιαίτεράν τιμὴν διὰ τὸν συγγραφέα τὸ γεγονός, ὅτι ὑπῆρξεν ὁ ἔσχατος χρονικῶς μαθητὴς τοῦ Α. Δ. Σίδερι (1889-1976), ἐκ τῶν θεμελιωτῶν τῆς σπουδῆς τοῦ ἀντικειμένου τῆς ἱστορίας τῶν οἰκονομικῶν θεωριῶν τοῦ οἰκονομικοῦ βίου εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ ταυτοχρόνως ὁ πρῶτος κατὰ χρονικὴν σειρὰν μαθητὴς τοῦ διαδόχου τοῦ Σίδερι καὶ ἐπὶ τριετῆ θητεία ἐπιστημονικοῦ βοηθοῦ του, Λαζ. Θ. Χουμανίδου, ὅστις συνέβαλεν εἰς τὴν προαγωγὴν τῶν οἰκονομικο-ἱστορικῶν σπουδῶν εἰς τὴν χώραν μας. Ταυτοχρόνως, ἡ περισπούδαστος αὕτη διατριβὴ ἐντάσσεται εἰς τὴν σειρὰν τῶν ἔργων περὶ τὴν οἰκονομίαν τοῦ Βυζαντίου καὶ τῆς Μεσαιωνικῆς Ἑλλάδος, ἀκολουθοῦσα τὴν παράδοσιν, ἣτις ἐκκολάπτεται ὑπὸ τοῦ Ἰω. Ζωγράφου (1844-1927), ἀνδροῦται ὑπὸ τοῦ Ἀνδρέου Μ. Ἀνδρεάδου (1876-1935), συνεχίζεται μὲ τὸν Ἀλέξ. Διομήδη (1876-1950), τὸν Διον. Α. Ζακυθινόν, τὴν Αἰκατερίνην Χριστοφιλοπούλου (1917-2012), τὸν Ἰωάννην Καραγιαννόπουλον (1922-2000), τὴν Ἀγγελικὴν Λαΐου (1941-2008) καὶ περατοῦται μὲ τὸν Σάββαν Σπέντζαν (1927-2015).

ΧΡΗΣΤΟΣ Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ

ἐπιγραφῶν συναγωγὴ [ὑπὸ] Γεωργίου Ι. Ζολώτα, ἐκδιδομένη μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ ὑπὸ τῆς θυγατρὸς του Αἰμιλίας Γ. Ζολώτα, Ἀθηνᾶ Κ' (1908), 113-381, 509-526. Τοῦ αὐτοῦ, *Λόγοι, Ἄρθρα καὶ Ἐπιγράμματα εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλληνικὴν*, Ἀθῆναι [Ἀκαδημία Ἀθηνῶν], 1983, σσ. xv+735 [Διάφορα Δημοσιεύματα].

7. Α. ΣΑΡΟΥ, Τὸ χιακὸν πολίτευμα ἀνὰ τοὺς αἰῶνας, *ΕΕΒΣ* 22(1952), 150-158.

8. Θ. ΣΑΔΙΚΑΚΗ, Ἡ χορήγησις Ρωμαϊκῆς πολιτείας εἰς τοὺς Χίους, *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 11(1969) 171-208. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Ἡ Χίος κατὰ τὴν Ἀρχαιότητα, *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 14(1975), 349-371. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Ἡ Χίος στὴν Ἀρχαιότητα*, Ἀθῆνα, 1998.

I. TELELIS, *Georgios Pachymeres Philosophia, Book 5: Commentary in Aristotle's Meteorologica Βιβλίον πέμπτον, τῶν μετεωρικῶν. Editio princeps. Prolegomena-text-indices* [Corpus Philosophorum Medii Aevi. Commentaria in Aristotelem Byzantina 6], Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Κέντρον Ἑρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Γραμματείας, Athens 2012, pp. X+132* + 130. ISBN 978-960-404-232-6

George Pachymère est un savant important du 13e s. Né en 1242, fils d'une famille de Constantinople qui se réfugia à Nicée après la conquête latine de 1204, il étudia à Nicée et s'installa à Constantinople dès sa reconquête par Michel VIII, en 1261. Notaire de l'église en 1265 et ennemi de l'union des Églises, il rédigea, en 1273, avec le moine Job Jassite le tome réfutant celui de Michel VIII qui soutenait l'union. À l'apogée de sa carrière il est Protekdikos et Dikaiophylax, chargé du droit de l'Église et de la rédaction de ses textes officiels. Vers 1277 il est didascale de l'Apôtre à l'École patriarcale et plus tard il porte le titre de grand didascale¹. Au tournant du siècle, Pachymère rédige son *Quadrivium* ou *Traité des quatre leçons*, arithmétique, musique, géométrie et astronomie². Ce texte est important car il constitue un renouveau des manuels de *quadrivium*, écrit par un ecclésiaste humaniste, professeur à l'École patriarcale. Il est tout à fait probable qu'il a servi à former en sciences les futurs cadres de l'Église orthodoxe.

Pachymère, tout comme la plupart des savants byzantins de son époque, n'est ni platonicien ni aristotélicien pur. Il fait la synthèse des Anciens et quand ceci n'est pas possible il énumère les théories des uns et des autres sans prendre partie. Pour le ciel, il mentionne la théorie de Platon selon laquelle il est composé des quatre

1. Sur la vie, l'œuvre et bibliographie de Pachymère, voir S. LAMPAKIS, *Georgios Pachymeris, Protekdikos and Dikaiophylax* (en grec), Athènes, 2004.

2. George Pachymère, *Traité des quatre leçons, arithmétique, musique, géométrie et astronomie*, édité par P. TANNERY et E. STÉPHANOU [Studi e Testi 94], Città del Vaticano 1940.

éléments connus, il est né et comporte une âme, mais aussi et celle d'Aristote de la quintessence, et de l'éternité. Il ne prend pas position ni même ne critique ces théories, qui sont manifestement en contradiction avec le christianisme.

Pachymère est un auteur prolifique et un des rares savants byzantins à être connu en Occident latin. Son ouvrage *Philosophia* fut traduit en latin et publié par Philippus Becchius à Bâle en 1560. Pachymère a écrit cet ouvrage vers 1307-1308; il consiste en douze livres et est une présentation générale de la philosophie d'Aristote, un compendium qui comporte la logique, la philosophie naturelle et l'éthique. Le livre cinq, intitulé βιβλίον πέμπτον, τῶν μετεωρικῶν (sic) est un commentaire des météorologiques d'Aristote.

Ioannis Telelis nous offre une très érudite *editio princeps* de ce livre cinq des météores. Les météorologiques furent une importante discipline depuis Aristote et cette tradition a prévalu ainsi dans l'éducation byzantine. Il s'agit de l'étude des quatre éléments qui composent le monde sublunaire ainsi que des deux exhalations terrestres, rendues par la terre sous l'influence du soleil et sensées produire un grand nombre des phénomènes naturels.

Pour cette édition, Telelis, fondé sur la tradition manuscrite du texte (38 copies du 14e au 18e s.), nous offre un très riche appareil critique. Il présente et commente les *marginalia*, l'histoire du texte et chose importante, il présente en même temps au lecteur le contenu de l'ouvrage de Pachymère, en le comparant attentivement au texte d'Aristote. Telelis consacre aussi un chapitre sur le contexte de ce texte dans la science byzantine, dans lequel il présente entre autres la réception, la diffusion et la tradition des météorologiques à Byzance. Comme le montrent les copies tardives du texte de Pachymère, mais aussi la riche littérature tardive sur ce thème, cette tradition a été sauvegardée dans l'enseignement des communautés grecques dans l'empire ottoman jusqu'à la fin du 18e siècle.

Un index des mots (très utile) ainsi que des fac simillés couleur du codex Hamilton 512 de la Bibliothèque Nationale de Berlin complètent le livre. La qualité de l'édition (mise en page, caractères, couverture) est remarquable. La seule remarque que je voudrais faire est l'absence d'une traduction du texte byzantin: elle rendrait l'ouvrage de Pachymère accessible au public intéressé ne connaissant pas le grec byzantin.

EFTHYMIOS NICOLAIDIS

IHR/NHRF

Ε. ΤΣΗΚΟΙΔΖΕ, *Ένας Γεωργιανός προσκυνητής στον βυζαντινό κόσμο του 9ου αιώνα: ο Άγιος Ιλαρίων ο Γεωργιανός*, Athens 2011, pp. 273. ISBN 978-960-6813-29-0

This monograph of Eka Tchkoidze emerged from her dissertation on “Byzantium in Georgian sources (chronicles and hagiography) in the 9th-11th centuries” at the University of Ioannina (2006) and was finished during a scholarship provided by the Alexandros S. Onassis-Foundation in the academic year of 2010/2011 at the National Hellenic Research Foundation in Athens.

After the table of contents, a list of abbreviations (pp. 11-18), acknowledgments (pp. 19-22) and a foreword by Prof. Kostas K. Konstantinides of the University of Ioannina (pp. 23-24), the author in her foreword (pp. 25-27) highlights that the “Life of St. Hilarion the Georgian” is a source not unknown to Byzantinists and Greek scholars (one would mention here especially the studies of Bernadette Martin-Hisard as also used frequently by Tchkoidze), but could demand further attention.

The author begins her general introduction (pp. 29-39) with a chapter on the geographical space in the Southern Caucasus and of course in Georgia in particular (pp. 29-34). A short overview on the relations between Byzantium and Georgia from the 4th to the 13th century (pp. 24-39) provides some basic information on the political and especially religious exchanges between the two polities, highlighting also the wide diffusion of Georgian monastic communities across the Eastern Mediterranean from Palestine and Sinai via Syria and Asia Minor to the Balkans. It is followed by a paragraph on the state and social organisation of medieval Georgia (p. 39). These passages could have been more elaborated especially for the reader who is not a specialist on medieval Georgia.

Section A of the core of the book is devoted to a philological study of the “Deeds of our Holy and Blessed Father Hilarion the Georgian”, as the full title of the text goes in the English translation (pp. 41-81). A first chapter outlines

the introduction of the cult of St. Hilarion (pp. 41-44), a second one the versions, manuscript traditions, editions and translations of the “Life of Hilarion” (pp. 44-49). There exist four versions of the text, a long one (with its oldest manuscript in the Monastery of Iberon dating from 1074), a brief one (with the oldest manuscript dated to 990), a metaphrastic and a synaxaric one (the latter again in two main variants). Tchkoidze compares these four versions (pp. 49-52) and analyses their most reliable redactions and their time and place (pp. 52-68), dealing also with the enigmatic figure of the (proto)asekretes Basil, who is mentioned in the long, brief and metaphrastic versions as writer of the text. She then provides a short summary of the most extended version of the “Life of Hilarion” (pp. 68-72) and a comparison of the chronology of events presented in the four versions of the text (pp. 72-75). The section is completed with a literary and historical assessment of the “Life of Hilarion” (pp. 75-81); Tchkoidze makes clear that the brief version of the Life should be considered the original one, written (the latest) in the first half of the 10th century and also preserved in the oldest manuscript of all versions.

Section B deals with the life of Hilarion before his arrival at Mt. Olympus in Bithynia (pp. 83-94) and also presents a first extended passage from the Georgian text of the Life, translated into Modern Greek (p. 91); we learn about the birth of Hilarion in the region of Kakheti in Eastern Georgia in ca. 822 (816 and 829 were presented as alternative dates by other scholars) as son of Aznaur, a member of the lower aristocracy, his education in religious texts starting at the age of six and his start of an hermitic life at the age of 15 in Garedža in Eastern Georgia, where his activities later initiated the transformation from an agglomeration of hermits to a monastic community. At the age of 25, Hilarion was ordained priest by the Bishop of Rustavi and then travelled to Jerusalem and Palestine, where he spent seven years in the Sabas-Monastery. Then he returned to Eastern Georgia, where his fame as monastic father spread.

This section is followed by colour tables with photographic material, especially images of places of the life of Hilarion (such as Garedža) and depictions of the Saint (on murals and in manuscripts) (pp. 97-111).

Section C deals with the time of St. Hilarion on Mt. Olympus in Bithynia (pp. 113-133), again with illustrative passages from his life (pp. 115-120); his migration together with a number of disciples from Georgia to Bithynia is dated to the reign of Emperor Michael III (842-867). As Tchkoidze points out, the description of the opposition of the “Greek” monks on Mt. Olympus against the newcomers from Georgia is of high interest and illustrates that “being orthodox (...) was necessary

but not sufficient to make one a Roman” (p. 217). Especially the use of a language other than Greek in liturgy by the Georgian monks aroused the suspicion of the Byzantines – as it did in the case of “Chalcedonian” Armenians around the same time, one could add¹.

A long excerpt from the “Life of Hilarion” forms also the core of section D on the significance of Thessalonike in the Life of Hilarion (pp. 135-165). After five years of residence at Mt. Olympus, Hilarion and his disciple Isaak travelled on to Constantinople, from where they continued their journey to Rome. After two years they returned to the Byzantine Empire; the last three years of his life Hilarion spent in Thessalonike. His Vita thus provides valuable information on the administration and especially also the topography of and life in the city and its environs in the 9th century (in the period before the Arab capture in 904), as Tchkoidze describes in detail.

In Thessalonike Hilarion also died at the age of 53 on a November 19th during the reign of Emperor Basil I (867-886); his grave became a place of miracles and healing. Because of this, the Emperor initiated a transfer of Hilarion’s remains to Constantinople, according to the long version of his Life during the second term of office of Patriarch Ignatios (867-877) (these events cannot be found in any Greek source, but the 13th century Russian pilgrim Antonij of Novgorod confirms the existence of an “Iberian” monastery with the skull of St. Hilarion in Constantinople). In the final section E of the book (pp. 167-213), Tchkoidze deals with this passage in the “Life of Hilarion” and especially the (not exclusively positive) image of Emperor Basil I presented in the text; she also provides a very useful systematic table of the Georgian terms (and their Greek translations) used for the Byzantine ruler (pp. 212-213).

Section E is followed by an English summary of the main findings of the book (pp. 215-219).

The appendix provides a Modern Greek translation of the anonymous brief version of the Life of St. Hilarion (pp. 221-230). The book is concluded with a bibliography (pp. 231-259), divided in sources (pp. 231-236) and studies (pp. 236-259), especially in in English, French, Georgian, Greek and Russian, and an index (pp. 261-273).

1. Cf. N. G. GARSOIAN, The Problem of Armenian Integration into the Byzantine Empire, in: H. AHRWEILER – A. E. LAIOU (eds.), *Studies on the Internal Diaspora of the Byzantine Empire*, Washington, D. C. 1998, 53-124.

On the whole, Eka Tchoidze's book presents a most useful overview and analysis of the "Life of St. Hilarion", especially for those not able to read medieval Georgian. It is a valuable contribution to the study of middle Byzantine monasticism and its important "non-Greek" component.

JOHANNES PREISER-KAPPELLER
Institute for Medieval Research/Division of Byzantine Research
Austrian Academy of Sciences

Der Doppeladler. Byzanz und die Seldschuken in Anatolien vom späten 11. bis zum 13. Jahrhundert (ed. N. ASUTAY-EFFENBERGER – F. DAIM), Mainz 2014, pp. 179 with coloured and B/W figures and plans. ISBN 978-3-88467-235-8

Although the Byzantine was one of the most important empires of the medieval period, it is not well known in the today western world. Without the knowledge of the Byzantine history our efforts to understand the European history remain insufficient; therefore it is not possible without the knowledge of Byzantium to study the development of Southeastern and East Europe. With such remarks the scientific team of the Leibniz-Wissenschaftscampus Mainz explains its vision to create in 2005 the “Byzantine Archaeology Mainz” as cooperation of the Römisch-Germanisches Zentralmuseum and the Johannes Gutenberg-University in order to institutionalize the interdisciplinary cooperation among Byzantine Studies (Christian Archaeology, Art, Roman Archaeology, Egyptian Studies, Antiquity). The creation in 2011 of the Forum “Leibniz-WissenschaftsCampus Mainz: Byzanz zwischen Orient und Okzident” enabled the cooperation with other Institutes and Museums of the region in order to research the role of Byzantium as bridge between Antiquity and Modern Times and between Western Europe and the Orient. This book constitutes the first volume of a publications’ series, which focuses on the relation between the Byzantine Empire and the Seljuqs between the late 11th and the 13th centuries. As N. Asutay-Effenberger and F. Daim in their Introduction explain (p. 9) the defeat of the byzantine Army in Manzikert (1071) enabled the foundation of vassals’ dominions of Seljuqs in Asia Minor, who were the eastern neighbors of the Byzantine Empire up to the beginning of the 14th c. In order to examine the relations between the Byzantines and the Seljuqs an international symposium was organized in 2010 and its Proceedings are published in this volume.

The volume contains twelve papers with summaries in English, German and French (pp. 11-176), a list of the authors (p. 177) and an Abbreviation-list

of the periodicals (p. 179). The first article under the title “Byzantium between cultural competition and dominant culture” (pp. 11-24) signs PETER SCHREINER. The prominent scholar describes the role of Byzantium among the development of other entities around the Byzantine Empire from the 6th to the 14th century and the cultural exchanges between Byzantium on the one hand and West, East and North on the other hand. Although the paper does not enrich considerably the discussion of the specific topic of this congress, as Seljuqs are scarcely mentioned, it offers a notable outline of the means and the obstacles of the Byzantine cultural expansion, even if the writer chooses specific facts and generalizes them in order to deliver a compressed insight on cultural competition and dominant cultures in the area.

The interesting paper of G. PRINZING under the title “Byzantines and Seljuqs between Alliance, Coexistence and Confrontation in the period ca. 1180-1261” (pp. 25-37) offers essential insights to the political relations between Byzantines and Seljuqs and their diplomatic and military expressions. The author delivers a very detailed paper on the forced coexistence of the Byzantines in Nicaea and Trebizond, the Seljuqs and the Latins up to the arrival of the Mongols and the reconquest of Constantinople by Michael VIII. Palaiologos. The author offers a comprehensive image of the political and military events of the period in that region.

R. SHUKUROV deals with “Sultan Izz al-Din Kaykawus II in Byzantium (1262-1264/5)” (pp. 39-52) after he was exiled and with the fate of his followers, who accompanied him according to Greek, Persian and Arabic sources. The author argues for their forcible conversion to Christianity. Shukurov examines in his detailed study the fate of the Seljuq Sultan Kaykâwus’ –the editors should have uniformed names and toponyms, which appear in different form in the articles of the volume (e.g. Kaykâwus’, Kaikaus p. 33)– and his family members and companions, who were hosted in Constantinople. Furthermore he investigates the traces of these Seljuqs in the Byzantine Empire and presents impressive prosopographic information on families and persons, who were assimilated or remained in the Byzantine Empire. Shukurov focuses also in the episode of the conversion of these Seljuqs to Christians after their unsuccessful conspiracy against Michael VIII Palaiologos.

R. WARLAND in his fascinating paper “Byzantine wall paintings of the 13th century in Cappadocia. Visual evidence of the coexistence of Byzantines and Seljuqs” (pp. 53-69) examines the byzantine art as expression of pictorial rhetoric and court ideology of Nicaea. He presents a number of churches decorated in the

13th century and argues on their creation during the period of the political alliance between Byzantines and Seljuqs. He mentions several dedicatory inscriptions (pp. 54-5) in Cappadocian churches, which imply the respect to the Byzantines, who lived under the Seljuqs. Furthermore he examines portraits of donors in order to conclude a peaceful coexistence between Byzantines and Seljuqs in Cappadocia during the 13th century. His statement, that the standing donors constitute an innovation of the 13th century, which replaced the kneeling donors, is not confirmed by donors' depictions in other Byzantine churches¹. Furthermore such a theory would contradict his own revision to the 13th century of the Karanlik Kilise frescoes, where all donors are represented kneeling. The iconography of the Karabaş Kilise with saint Menas in Orans and the clipeus with Jesus finds a parallel in the 14th c. depictions of saint Paraskeue in Cyprus², as well as the placement of donors in the Prothesis-wall of the Holy Virgin Moutoulas (1280)³ in Cyprus. Warland supports the revision of the frescoes' dating in the so-called "Dark church" (Karanlik Kilise) from the 11th to the 13th century. We share the view that a careful iconographical examination and comparison with other frescoes (e.g. Holy Virgin Phorbiotissa in Niketari, Cyprus) points to a later period of their creation, than the 11th century. His theory regarding a dogmatic content of the three depictions of Jesus in the domes and the apse appears plausible, although his suggestion of reconstructing the holy figure of the medallion in the semi-circular wall of apse with the presentation of Jesus does not appear very convincing based

1. In Cyprus for example we find standing donors dated before the 13th century (e.g. St. Nicolaus of the Roof in Kakopetria and Holy Virgin Phorbiotissa) and kneeling donors in the 14th and 15th centuries (St. Aikaterine in Pyrga, Holy Virgin Chrysokourdaliotissa in Kourdali): Ch. CHOTZAKOGLU, Βυζαντινή ἀρχιτεκτονική καὶ τέχνη στὴν Κύπρο, in: *Ἱστορία τῆς Κύπρου* (ed. Th. PAPAPOYLOS), Lefkosia 2005, III. 465-787 and spec. 644-5, fig. 386; Io. ELIADES, *The Holy Virgin Chrysokourdaliotissa in Kourdali*, Lefkosia 2012, 23-5 with fig.; Ch. CHOTZAKOGLU, Φωτίζοντας τὴ χριστιανικὴ τέχνη τῆς Κύπρου: ἀπὸ τὴν αὐγὴ τῶν πρώτων βασιλικῶν μέχρι τὴν ὀθωμανικὴ ἡμισέληνο (4ος-16ος αἰ.), in: *Κύπρος, ἀπὸ τὴν Ἀρχαιότητα ἕως σήμερα* (ed. A. MARAGKOU – G. GEORGIS – K. STAIKOS – TR. SKLAVENTES), Athens 2007, 160-207 and spec. 196-7, fig. 32; A. and J. STYLIANOU, Ἡ βυζαντινὴ τέχνη κατὰ τὴν περίοδο τῆς Φραγκοκρατίας (1191-1570), in: *Ἱστορία τῆς Κύπρου* (ed. Th. PAPAPOYLOS), Lefkosia 2005, V.2, 1229-1407, fig. 49, 74, 77, 123.

2. C. CONNOR, Female saints in church decoration of the Troodos mountains in Cyprus, in: *Medieval Cyprus* (ed. N. PATTERSON-SEVCENKO – CHR. MOSS), New Jersey 1999, 213-228 and spec. 218-9, fig. 12.

3. A. and J. STYLIANOU, *The painted churches of Cyprus*, Lefkosia ³1997, 323-330, fig. 192.

on iconographical parallels. In Byzantine churches of Cyprus for example appear at the same spot similar medallions with representations of local prelates⁴.

A. EASTMOND in his article on “Inscriptions and Authority in Ani” (pp. 71-84) deals with the monumental inscriptions used in Ani, the medieval capital of Armenia, which between 970-1320 came under the control of seven different ruling elites, who used at least six different religious and administrative languages. Methodologically, we do not share the author’s view that the reader instead of the writer of this paper should check the accuracy of the translations used (p. 71 note 2). Eastmond argues that the visual contact with the “*inscriptions, would have immediately given a sense of the city’s self-identity*” (p. 71). In this frame it would be interested to look into how the Byzantines understood the pseudo-Kufic inscriptions, which decorated middle-byzantine churches and frescoes. The writer examines the visual and verbal meaning of the multi-lingual inscriptions in order to trace the role of every language and set questions, on who was capable of reading inscriptions on different languages (p. 76). He also examines some bilingual texts presenting the various dimensions regarding the choice of the language. Characteristic are bilingual texts, where their content was reordered in order to flatter each ruler in his language (p. 79). Eastmond concludes that the majority of the Armenian population made necessary the translation of several inscriptions into Armenian, although the initial language of every inscription reveals the language –and consequently the ethnic origin of the ruler– in which the law was issued, stating characteristically, that “*the inscriptions reveal the authority of words*”.

TH. MATHEWS and TH. MAARTEN VAN LINT present in their exciting paper under the title “The Kars-Tsamandos Group of Armenian illuminated manuscripts of the 11th century” (pp. 85-95) the production of the Kars-Scriptorium and trace information on the life in Anatolia during the period of the Seljuq conquest. They present the illuminated Mss Jerusalem St. James 2556 out of the 50 of the Kars-Tsamandos-group, which preserves the portrait of Marem, the Armenian ruler of Tsamandos, who is related with several manuscripts of that group. Her Byzantine title of *kouropalatissa* is witnessed by a bilingual lead seal, which is surely rare, but not unique, as stated in the paper⁵. The authors reveal that the manuscript was

4. CHOTZAKOGLU, Βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ (as in note 1) 391, 456b.

5. For similar, bilingual lead seals in Greek and Armenian see: N. OIKONOMIDES, *Byzantine Lead Seals*, Washington D.C. 1985, 18-19; B. COULIE – J. NESBITT, A bilingual rarity in the Dumbarton Collection of Lead Seals, *DOP* 43 (1989), 121-3.

mutilated and the major part of its illuminations was carefully cut out and robbed, a fact that was concealed by Der Nersessian. The manuscript preserves a unique iconographic illumination, which the authors identify with the Temptation of Jesus. These manuscripts were possibly transferred to Tsamandos after the Seljuq conquest of Kars (1054). The authors recognize a possible Constantinopolitan influence, although not exclusively (p. 89) and bring it in connection with the intellectual dialogue between Christianity and Islam on the eve of the Seljuq conquest, as documented in the Letters of Gregor Magistros (pp. 90-1).

N. IAMANIDZE in her interesting paper “The Dragon-slayer horseman from its origin to the Seljuqs: missing Georgian archaeological evidence” (pp. 97-110) argues on pictorial motives of Georgian art, which were possibly used in Seljuq art on the example of the dragon-slayer. A clear message from this article is the problematic dating for several Georgian monuments, with the local researchers to date them very early and European scholars to prefer a later dating. Iamanidze presents three Georgian stone-carved crosses with dragon-slayers dated between the 6th-8th centuries and identifies the rider with St. George, although no inscription supports this identification. Her aim to present the Xozorni-stela as the oldest pictorial evidence of St. George as dragon-slayer is based on only two letters of its fragmentary inscription; the further archaeological evidence, which she presents in order to argue that the motive of St. George as dragon-slayer was created in Georgia before the earliest written reference to the 11th c. in his Vita (p. 102) constitutes a single stela from Kataula (7th c.), where the inscription contains actually a supplication to St. George, but no reference to him as dragon-slayer (p. 101). Regarding the pillar of Gveldesi templon she rightly notes that the iconographical features of the depicted dragon-slayer point to St. Theodore, whose Vita and iconography as dragon-slayer goes back at least to the 8th c.⁶ and not to St. George, while the reliefs of the Martvili church, apart from their early dating, betray Cappadocian iconographical influence, as she herself underlines, and not Georgian (pp. 102-3). The dating of the sculptures in Iq’alt’o and Joisubani to the 10th c. and the C’edelda to the 9th c. is not supported by any solid argumentation. In that point we have to underline that the motive of the rider killing a snake or a dragon goes back to the pre-Christian period with the myths of Perseus and the

6. T. ΠΑΡΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, *Ιστορίες και ιστορήσεις βυζαντινών παλληκαριών*, ΔΧΑΕ 20 (1998), 213-230 and spec. 215-9.

Thracian rider⁷; riders killing persons or dragons appear outside Georgia already before the 11th c. not only as holy figures (e.g. St. Sissinios⁸ or Salomon⁹) but also as byzantine emperors in the epic poetry (e.g. Constantine V.)¹⁰ following the literary tradition of the romans of the Late Antiquity¹¹. If St. George as dragon-slayer would have appeared so early in the pictorial art of Georgia, we should have in our disposal a considerable number of relevant representations and not such a problematic material. On the contrary, after the introduction of the episode of St. George with the dragon in his Vita (11th c.), the iconography of St. George as dragon-slayer is spread all over the Byzantine Empire using iconographical motives available to the Graeco-Roman world. Coming to the subject of the Symposium, the author refers to copper coins of Seljuq rulers (1196-1204) with the depiction of a dragon slayer and argues in favor of the Georgian influence on the Seljuq coinage. As far as the arguments of such a theory are not solid, we can also argue that Seljuqs possibly inherited the dragon-slayer motive on the coins from their predecessors, the Danishmendid rulers (1162- 1170) of Melitene (Malatya). As Melitene was the frontier region of the battles between Byzantines and Danishmendids, it is more possible that these Muslim rulers were influenced by the strong iconographical tradition of St. Theodore as dragon-slayer, after his town, Euchaita and his shrine were conquered by the Danishmendids, who built there a dervish lodge¹². Although the paper was aiming at the occurrence of Georgian elements in Seljuq art (p. 97), the last example, the C'edelda templon with several elements of hunting scenes (105-8) demonstrates rather a Sassanid iconographical influence on the Georgian art, which can be easily explained, if ones considers the role of the Persian literature to the Byzantine epic poetry (e.g. Digenes Akritas)¹³ and their interaction.

TH. DITTELBAACH argues in his paper under the title “Seljuqs and Normans. Transmediterranean perspectives” (pp. 111-127) for the Seljuq influence on the

7. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, *Ιστορίες και ιστορήσεις*, 214.

8. O. ΠΑΝΚΑΡΟΓΛΟΥ, The itinerant Dragon-Slayer: forging paths of Image and Identity in Medieval Anatolia, *Gesta* XLIII.2 (2004), 151-164 and spec. 152-3.

9. G. SCHLUMBERGER, Amulettes byzantins anciens, *REG* 5 (1892), 73- 93.

10. H. G. BECK, *Geschichte der byzantinischen Volksliteratur*, München 1971, 50 and n. 3.

11. I. DILLER, Märchenmotive in Kallimachos und Chrysorrhoe, *Folia Neohellenica* 2 (1977), 25-40.

12. ΠΑΝΚΑΡΟΓΛΟΥ, The itinerant Dragon-Slayer, (as in note 8), 156-7.

13. BECK, *Volksliteratur*, 49, 63ff; ΠΑΝΚΑΡΟΓΛΟΥ, The itinerant Dragon-Slayer, 159-161.

architectural form of the Bohemond I.'s mausoleum in Canosa (S. Italy), on the ornamental form of its bronze doors and on the structural and iconographical concepts of the muqarnas in the Palatine chapel in Palermo and suspects the textiles as the possible media carrier. Dittelbach presents the importance of Ikonion/Konya as cultural centre of the Seljuq state. He compares archaeological and architectural remains in Italy and Turkey and tries to establish the frame of Islamic influences on art. In his effort to trace ways and routes of artistic transmission he refers also to literature, poetry, pattern-books and carpets. Although the comparisons remain on a visual level of iconographic similarities, the suggestions of the writer could offer the starting point for specific and documented studies, in order to prove also the artistic channels and the cultural influence of the Seljuq world in Anatolia.

Ö. BAKIRER investigates under the title "The palace of 'Alā'ad-Dīn Kay-Qubād I at Alanya and its Glass finds" (pp. 129-138) the provenance of a small group of glass finds excavated in the Palace of the inner citadel of Alanya, which is ascribed to the Sultan Alā'ad-Dīn Kay-Qubād I. Bakirer refers to the excavations of the site and presents the problems, which arise regarding their provenance and workshops. He summarizes in his paper the relevant information of the excavation reports and continues with a brief comparison of that material with relevant finds in other excavations, mainly in Turkey. The author leaves actually open for further discussion all the questions on the provenance, workshops and artisans.

R. ARIK in his paper "New information and perspectives on Seljuq art obtained throughout the Kubad Abad Palace excavations" (pp. 139-151) presents the finds of the site and especially of the "Maiden Castle" and provides photographic material and ground plans. He dates the Seljuq palace complex between the 13th and the 14th centuries (p. 147), although early and middle Byzantine coins, stone and fresco-fragments (p. 142, 148) point to the existence of Byzantine settlements and fortification well before the Seljuqs. The author discusses extensively the discovered tile works that were assumed to have been Persian products and influenced even European areas. New excavation discoveries point Anatolia as their production center. Their iconography with fable animals (p. 141) or the unpublished lead seals with the Seljuq rulers' portrait (p. 148) deserve a comparative study in order to locate their provenance and influences. The interesting presence of tiles with double-headed eagles bearing the inscription "Al Sultan" and "mu'azzam" (=glorified) does not allow us to identify them with "coats of arms", as the writer

suggests (p. 141), but rather with a decorative motive¹⁴. If they were coats of arms, they should have been placed centrally in order to emphasize their symbolism and not among hundreds of other tiles with various motives covering extensive walls (pp. 147-8, fig. 10, 17, 20-22). It would be advisable to support general references on the provenance, dating or comparison to excavated items (e.g. Chinese celadon sherds, star and cross-motives or frescoes and manuscripts) (pp. 147-8, p. 149 note 35) with the necessary bibliography and not just with opinions of scholars, who shared their views with the excavator. The writer underlines the strong influence of the Sassanid art to the formation of the Islamic culture, which was even stronger than the Islamic principle of the aniconic representations.

N. ASUTAY-EFFENBERGER in her article “Reflections on a ruler’s insignia in Byzantium: the parasol” (pp. 153-160) states that the parasol was known in ancient Persia and the Islamic East as ruler’s insignium. The author claims, that the written Byzantine sources indicate two types of parasol, at least in the Palaeologan period and supposes that the Seljuqs were the intermediaries of the “umbrella-type”, who spread it to Byzantium. Although we could share the views on the difficulty to distinct the different kinds of *σκιιάδειον* in the byzantine sources, namely the tent and the umbrella, if we accept the argumentation, that the “umbrella-type” was spread to Byzantium through Seljuqs, then we have to explain satisfactory other questions, which arise: the author takes for granted that such parasols are exclusively of old Persian origin (p. 153) and wonders on how they found their way to Europe (through Byzantium or Sicily?), either for the Pope and the medieval West or for the Byzantine court (p. 154). We do not see the reason to assume the course of parasol from Persia to Europe in the medieval times, when we have literary and pictorial representations of it already since the classical Graeco-Roman period in the Mediterranean as a god’s or ruler’s insignium. Roman representations of umbrella-type parasols related to that use are well documented, as the Nile mosaic (II. c. B.C.) in Palestrina¹⁵ (which was visible up to the 15th A.D. c.)¹⁶, the fresco

14. On the appearance of the double headed eagle as the symbol of the Byzantine empire see Ch. CHOTZAKOGLU, *Die Palaiologen und das früheste Auftreten des byzantinischen Doppeladlers*, *Bsl* 62 (1996), 60-68.

15. P. G. P. MEYBOOM, *The Nile Mosaic of Palestrina: Early Evidence of Egyptian Religion in Italy*, Leiden-N. York-Cologne 1995, 65-70.

16. CL. LA MALFA, *Reassessing the Renaissance of the Palestrina Nile Mosaic*, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 66 (2003), 267-272.

in Casa di Meleagro in Pompeii (ca. 1st A.D. c.)¹⁷ or even the coinage of Herod Agrippa I., king of Judea (37-44 A.D.)¹⁸. Already in the early Christian period Gregor of Nyssa in his II. Oratio of the Comments to *Canticum Canticorum* refers possibly to umbrellas (6, 52), as he separates the covered chariots (*λαμπήναις*) from that kind of parasols (*σκιάδεια*). A reference of the Byzantine writer Ioannes Tzetzes (12th c.) describing the mythical Sciapods¹⁹, who used their big foot to shade themselves, resulted to their comparison with an umbrella, which shows, that this kind of parasol was known to him. The fact that this comparison is not found in the Hellenistic texts, which offered the sources of these monsters for the Byzantine writers, suggests an original comparison of the time of Tzetzes. If the Byzantine court with its long tradition on court honorific connotation used the umbrella-type parasol, which was already well-known to the Roman practice, why should they borrow it from the Seljuqs?

A. EFFENBERGER describes in his absorbing paper “Victoria and angels in Seljuq sculpture” (pp. 161-175) the decoration of the city walls of the Seljuq capital of Ikonion (Konya) with ancient, Byzantine and Seljuq spolia and examines the possibility that this practice of inserting ancient sculptures goes back to Constantinopolitan trends, which were adopted by Seljuqs (p. 170). Referring to a specific sculpture, he proposes the adjustment of the early Christian Christogram to a solar disc by the Seljuqs (pp. 166-7) and identifies the sculpture of the Nike-representation (fig. 7) at the Istanbul Archaeological Museum with the sculpture of the city walls of Ikonion, described in the travelers’ texts (p. 169). The writer underlines the intentional use of spolia in the walls of Ikonion (p. 172). We believe that worths further consideration the possibility, that Seljuqs were influenced by the Macedonian Renaissance in Byzantium regarding the reuse of mainly sculptures and images of the ancient world.

In conclusion, the Proceedings of that Symposium dedicated to the presence and activity of the Seljuqs between the 11th and the 13th centuries offer a valuable

17. R. WILSON, On the identification of the figure in the south apse of the Great Hunt corridor at Piazza Armerina, *Sicilia Antiqua* 1 (2004), 153-70 and spec. 165-7; R. LING - L. LING, *The Insula of the Menander at Pompeii vol. II: The decorations*, Oxford 2005, 72ff.

18. M. WACKS, *The handbook of Biblical Numismatics*, Houston 1976, 11.

19. Ioannis Tzetis, *Χιλιάδες* VII. 144, lines 624-628; P. A. M. LEONE, *Ioannis Tzetzae Historiae*, Galatina 2007, 274: *ὁμοίως σκέπουσιν αὐτοὺς τρόπῳ τῶν σκιαδείων*; cf. Ch. CHOTZAKOGLU, *Sciapods, Sternophthalmos and Cynocephales* (in Greek with English summary), Lefkosia 2003, 28-9.

contribution towards a better understanding of their interaction, mainly with the Byzantines, as well as with the Sassanids. In this context the volume confirms the necessity to support and strengthen the relevant research, to discuss among a wider academic audience the archaeological finds of that area, the relevant sources and their interpretation in order to give credible answers, and underlines the great importance of that pilot-initiation by the organizers of the Symposium, to shed light on such a less known, but crucial chapter of the Byzantine history as well. The lack of contributions from present-day Turkmenistan, Iran, Iraq and Syria gives somehow the false impression that the Seljuqs' vast territory was limited only in the present-day borders of Turkey.

Now that Seljuq objects, which were preserved inside and outside of their empire²⁰ are presented in the exhibition "Court and Cosmos: the Great Age of the Seljuqs" of the Metropolitan Museum in New York (27/4-24/7/2016), thematic areas as the incompatibility of the aniconic Islamic art and the iconic Seljuq art²¹, the influence of the two great strands of Sunni and Shi'a Islam and specially of Persian to Seljuq art and life²², the perception and loans of the Sassanid art, manuscripts and epic poetry, as well as funerary customs in comparison to the Byzantine practices could offer ground for a further successful Symposium.

CHARALAMPOS G. CHOTZAKOGLU
Society of Cypriot Studies, Lefkosia
Hellenic Open University

20. For Greece see also: N. GKIOLES, *Μεταλλοτεχνία*, in: *Παρουσία Ίερᾶς Μονῆς Δοχειαρίου* (ed. St. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ), Hagion Oros 2001, 368-391 and spec. 391-2, fig. 31a-b.

21. Regarding the hostility of Islam to the iconic representations see G. W. BOWERSOCK, *Mosaics as History. The Near East from Late Antiquity to Islam*, Harvard 2006 and recently CH. CHOTZAKOGLU, *Εἰκονομαχία (726-787 καὶ 813-843) καὶ Τέχνη στὴν Κύπρο καὶ τὸ θεωρητικὸ τῆς ὑπόβαθρο: μὴ κριτικὴ ἐξέταση βάσει τῶν πηγῶν καὶ τῶν μνημείων τῆς Μεγαλονήσου*, in: *Κυπριακὴ Ἀγιολογία. Πρακτικὰ Ἀ' Διεθνοῦς Συνεδρίου* (ed. TH. ΓΙΑΓΚΟΥ – Rev. CHR. NASSES), Hagia Napa-Paralimni 2015, 527-566 and spec. 552-566.

22. In. FLASKERUD, *Visualizing Belief and Piety in Iranian Shiism*, London and New York 2010, 249-254.

C. JOUANNO, *Το Μυθιστόρημα του Ἀλεξάνδρου. Γέννηση καὶ μεταμορφώσεις*. Μετάφραση Μ. ΛΟΥΚΑΚΗ, Ἀθήνα 2015, σελ. 778. ISBN 978-960-250-631-8

Πρόκειται γιὰ μετάφραση στὰ ἑλληνικὰ τοῦ βιβλίου *Naissance et métamorphoses du Roman d'Alexandre. Domaine Grec*, τὸ ὁποῖο εἶχε κυκλοφορήσει τὸ 2002 (Paris, CNRS Editions, ISBN 2-271-06042-7)¹. Ἡ μετάφραση ὑπογράφεται ἀπὸ τὴν Μαρίνα Λουκάκη, Καθηγήτρια τῆς Φιλοσοφικῆς Ἀθηνῶν, καὶ ἐντάσσεται στὶς φροντισμένες ἐκδόσεις τοῦ Μορφωτικοῦ Ἰδρύματος Ἑθνικῆς Τραπέζης, τὸ ὁποῖο, στὰ πενήντα χρόνια τῆς λειτουργίας του ἔχει προσφέρει στὸ ἑλληνικὸ κοινὸ, μεταξὺ ἄλλων, καὶ πάρα πολλὰ ἀξιολογώτατα μεταφρασμένα βιβλία τῆς ξενόγλωσσης «φιλολογικῆς» βιβλιογραφίας.

Ἄφεταιρία τῆς παρουσίας αὐτῆς εἶναι βεβαίως ἡ ἑλληνικὴ μετάφραση, ἀλλὰ καθὼς τὸ γαλλικὸ πρωτότυπο, ὅσον τουλάχιστον γνωρίζω, δὲν ἔχει βιβλιοκριθεῖ σὲ ἑλληνικὸ περιοδικό, δὲν εἶναι περιττὸ νὰ ὑπενθυμίσουμε ἀκροθιγῶς ὅτι τὸ βιβλίον περιλαμβάνει σφαιρικὴ ἐπισκόπηση ὄλων τῶν σχετικῶν μὲ τὶς ἀπαρχές, τὴν διαμόρφωση καὶ τὴν ἐξέλιξη τῶν ἑλληνικῶν ἐκδοχῶν τοῦ μυθιστορήματος τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, ἀπὸ τὴν ὑστερὴ ἀρχαιότητα ἕως τὴν μεσοβυζαντινὴ ἐποχὴ. Μὲ ἀφεταιρία τὴν κατηγοριοποίηση τῶν Merkelbach – Trumpf², καὶ σὲ συνεχῆ διάλογο μὲ τὴν ἀχανῆ βιβλιογραφία ἐπὶ τοῦ θέματος³, συστηματοποιοῦνται τὰ πορίσματα τῶν ἐπὶ μέρους ἐρευνῶν καὶ ἐπιχειρεῖται ἀναλυτικὴ παρουσίαση καὶ σύγκριση τῶν 5 παλαιότερων ἑλληνικῶν διασκευῶν τοῦ κεμενοῦ. Τὸ ὑλικὸ ἐξετάζεται σὲ δύο ἐκτενέστατα τμήματα. Τὸ πρῶτο

1. Βλ. τὴν βιβλιοκρισίαν τῆς Marie-Hélène CONGOURDEAU, REB 62 (2004), 291- 292.

2. R. MERKELBACH, *Die Quellen des griechischen Alexanderromans*. Zweite, neubearbeitete Auflage unter Mitwirkung von J. TRUMPF [Zetemata 9], München 1977.

3. Νὰ σημειωθεῖ ὅτι συνεξετάζεται ὄχι μόνον ἡ βιβλιογραφία περὶ τῶν ἑλληνικῶν ἐκδοχῶν, ἀλλὰ καὶ ἡ παράλληλη βιβλιογραφία σχετικὰ μὲ τὶς παραλλαγὰς σὲ ἄλλες γλώσσες.

φέρει τὸν γενικὸ τίτλο «Γέννηση τοῦ Μυθιστορήματος. Ἡ διασκευὴ α στὶς διάφορες φάσεις της»: σὲ 4 μεγάλα κεφάλαια συζητεῖται τὸ θέμα τῆς περίπλοκης προέλευσης καὶ τῶν πολλαπλῶν πηγῶν τῆς παλαιότερης διασκευῆς, τῆς α, ἢ ὅποια μᾶς εἶναι γνωστὴ κυρίως ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ «recensio vetusta», –ὅπως συνήθως ἀποκαλεῖται στὴν βιβλιογραφία⁴– καὶ ἀπὸ μία λατινικὴ καὶ μία ἀρμενικὴ ἐκδοχὴ, ποὺ συντελοῦν καὶ αὐτὲς ὥστε νὰ προσεγγίσουμε κατὰ τὸ δυνατὸν τὴν ἀρχικὴ μορφή τοῦ μυθιστορήματος. Στὸ πρῶτο αὐτὸ τμήμα (σσ. 11-243 τῆς γαλλικῆς ἔκδοσης καὶ 23-385 τῆς ἑλληνικῆς μετάφρασης) συζητεῖται εἰδικότερα τὸ πρόβλημα τῆς χρονολόγησής καὶ τοῦ χαρακτήρα τῆς διασκευῆς α, μὲ τὸ ἔντονο «αἰγυπτιακὸ» στοιχεῖο ποὺ παρουσιάζει, συγκρίνεται ὁ ἱστορικὸς καὶ ὁ μυθιστορηματικὸς Ἀλέξανδρος καὶ ἀνιχνεύεται ἡ πορεία τῆς δημιουργίας τοῦ μύθου του.

Τὸ δεῦτερο μεγάλο τμήμα (σσ. 245-465 τῆς γαλλικῆς ἔκδοσης καὶ 387-730 τῆς ἑλληνικῆς μετάφρασης) εἶναι ἀφιερωμένο στὴν συνέχεια τῆς παράδοσης στὸ Βυζάντιο. Ἀποτελεῖται ἐπίσης ἀπὸ 4 κεφάλαια, ποὺ ἐξετάζουν τὶς 4 βυζαντινὲς διασκευὲς τοῦ κειμένου⁵. Στὸ πρῶτο κεφάλαιο ὁ λόγος εἶναι γιὰ τὴν διασκευὴ β, ποὺ παραδίδεται ἀπὸ 9 χειρόγραφα μὲ ἀρκετὲς ἀποκλίσεις μεταξύ τους)⁶: χρονολογεῖται συνήθως τὸν 5ο αἰ., καὶ ἀποτελεῖ «ἑλληνικὴ ἀνάπλαση ἑνὸς αἰγυπτιαζόντος προτύπου» (σ. 248 τοῦ γαλλικοῦ κειμένου καὶ 391 μετάφρασης). Παρὰ τὴν τάση ἀπλούστευσης, παρουσιάζει περισσότερη ὁμοιογένεια, μὲ ἐμφανῆ ἴχνη χριστιανικῆς λογοκρισίας, ἀλλὰ καὶ μὲ περισσότερη ἐγκωμιαστικὴ διάθεση πρὸς τὸν κεντρικὸ ἥρωα. Ἄλλα χαρακτηριστικὰ της εἶναι ἡ πρόθεση νὰ προσεγγίσει τὴν ἱστορικὴ ἀκρίβεια καὶ ἡ διόγκωση τοῦ μυθογραφικοῦ ὕλικου. Ἰδιαιτέρως ἐξετάζεται στὸ τέλος τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ ἡ παραλλαγὴ τοῦ χειρογράφου Leid. Vulc. 93⁷, ὡς ἄτυπη παραλλαγὴ τῆς διασκευῆς β. Ἐνδεικτικὸ τῆς πολυπλοκότητος

4. Ἀπὸ τὴν ἔκδοσιν τοῦ W. KROLL, *Historia Alexandri Magni, v. 1. Recensio vetusta*, Berlin, 1926.

5. Σύμφωνα μὲ ἄλλη ἄποψη, θὰ ἦταν προτιμότερο νὰ γίνετο λόγος γιὰ ομάδες παραλλαγῶν, βλ. G. VELOUDIS, *Der neugriechische Alexander. Tradition in Bewahrung und Wandel* [MBM 8], München 1968, 21. H.- G. BECK, *Geschichte der byzantinischen Volksliteratur*, München 1971, 31-32, 133. D. HOLTON, *Διήγησις τοῦ Ἀλεξάνδρου. The Tale of Alexander. The rhymed version*, Θεσσαλονίκη 1974 καὶ ²2002, 4-5.

6. Ἐκδοσὴ L. BERGSON, *Der griechische Alexanderroman. Rezension β*, Stockholm-Uppsala 1965. Βλ. τὶς ἐπιφυλάξεις, σχετικὰ μὲ τὴν ἐκδοτικὴ μέθοδο, τοῦ G. VELOUDIS στὴν βιβλιοκρισίαν τῆς ἔκδοσης αὐτῆς, *BZ* 60 (1967), 87-90.

7. Ἐκδοσὴ H. Van THIEL, *Leben und Taten Alexanders von Makedonien. Der*

τῶν σχέσεων μεταξύ τῶν παραλλαγῶν εἶναι ὅτι καὶ ἡ ἐξεταζόμενη στὸ δεύτερο κεφάλαιο διασκευὴ λ, ποὺ διασφύζεται σὲ 6 χειρόγραφα⁸, μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ὑποδιασκευὴ τῆς β. Ὁ *terminus post quem* γιὰ τὴν σύνταξί της εἶναι ἡ ἀρχὴ τοῦ 8ου αἰ. καὶ οἱ ἰδιαιτεροτήτες της εἶναι ὁ ἐμπλουτισμὸς μὲ ἀποφθέγματα χωρὶς ἄμεση συνάφεια μὲ τὰ συμφραζόμενα καὶ τὸ ἐπεισόδιο τῶν μιαιφῶν λαῶν Γῶν καὶ Μαγῶν· δύο ἄλλα ἐπεισόδια, ἡ περιγραφὴ τῶν προφητικῶν δένδρων καὶ ἡ ἐπίσκεψη στὴν βασίλισσα Κανδάκη, ἀποδίδονται μὲ περισσότερη παραμυθικὴ χροιά καὶ ὑπερτονισμὸ τοῦ θαυμαστοῦ στοιχείου. Σημαντικὴ ἔκταση στὸ δεύτερο αὐτὸ τμήμα –καὶ εὐλόγως– καταλαμβάνει τὸ τρίτο κεφάλαιο, ποὺ περιλαμβάνει λεπτομερειακότατη ἐξέταση τῆς διασκευῆς ε, ἡ ὁποία, ἔστω καὶ ἂν εἶναι γνωστὴ ἀπὸ ἓνα μόνον χειρόγραφο (Oxon. Bodl. Baroc. 17⁹) παρουσιάζει πολλὲς καινοτομίες σὲ σχέση μὲ τὶς ὑπόλοιπες παραλλαγές, ἔχει ἔντονο βυζαντινὸ χρῶμα καὶ ἀποδίδει στὸν Ἀλέξανδρο τὶς ἀρετὲς τοῦ ἰδανικοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα, ὁ ὁποῖος ἐκτὸς τῶν ἄλλων εἶναι καὶ ὁ ἀντιπρόσωπος τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς. Τοποθετεῖται χρονικὰ στὸν 7ο/8ο αἰ. καὶ θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ καὶ ὡς ἓνα εἶδος κατόπτρου ἡγεμόνος. Ἰδιαιτέρως ἐπιμένει ἡ συγγραφέας στὸ θέμα τῆς παιδείας τοῦ συντάκτη τῆς διασκευῆς αὐτῆς, ποὺ εἶναι παραπλήσια μὲ τὴν παιδεία ἑνὸς βυζαντινοῦ χρονογράφου, καὶ περιγράφει τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς γλώσσας του. Τέλος, στὸ τέταρτο καὶ τελευταῖο κεφάλαιο τοῦ δευτέρου αὐτοῦ τμήματος ἐξετάζεται ἡ διασκευὴ γ¹⁰, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ συρραφὴ τμημάτων τῆς β καὶ τῆς ε. Αὐτὸς εἶναι καὶ ὁ λόγος ποὺ συνεξετάζεται μὲ τὶς παλαιότερες παραλλαγές, ἂν καὶ ἡ χρονολόγησή της εἶναι ἀβέβαιη καὶ ἴσως νὰ ἀνάγεται στὴν ὑστεροβυζαντινὴ ἐποχὴ, στὸν 13ο ἢ τὸν 14ο αἰ.

Τὸ βιβλίον ἀπέρρευσε ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ συνεξεταστοῦν μεθοδικὰ καὶ συστηματικὰ πλῆθος στοιχείων καὶ ἀνταποκρίνεται πάρα πολὺ καλὰ στὸν

griechische Alexanderroman nach der Hs. L, Darmstadt 1974, καὶ *Leben und Taten Alexanders von Makedonien. Der griechische Alexanderroman nach der Handschrift L. 2.*, durchgesehene und ergänzte Auflage, Darmstadt 1983.

8. Τμηματικὴ ἔκδοση μόνον τῶν ἀποσπασμάτων ποὺ διαφέρουν ἀπὸ τὴν β: H. VAN THIEL, *Die Rezension λ des Ps-Kallisthenes*, Bonn 1959.

9. Ἐκδοση J. TRUMPF, *Anonymi Byzantini Vita Alexandri regis Macedonum*, Stuttgart 1974.

10. Ἐκδοση τῶν URSULA VON LAUENSTEIN, *Der griechische Alexanderroman. Rezension Γ, Buch 1*, Meisenheim am Glan 1962, H. ENGELMANN, *Der griechische Alexanderroman. Rezension Γ, Buch 2*, Meisenheim am Glan 1963 καὶ F. PARTHE, *Der griechische Alexanderroman. Rezension Γ, Buch 3*, Meisenheim am Glan 1969.

στόχο του, καθώς χρειαζόταν μία σταθερή βάση για την ευρύτερη μελέτη του μύθου του Ἀλεξάνδρου στο Βυζάντιο. Σὲ σχέση με τὸ πρωτότυπο, στὴν ἑλληνικὴ ἔκδοση τὰ περιεχόμενα καὶ ὁ κατάλογος τῶν εἰκόνων ἔχουν μεταφερθεῖ στὴν ἀρχὴ τοῦ τόμου (σσ. 7-11), καὶ στὴν εἰσαγωγή (σσ. 13-21), προστίθεται σύντομο σχόλιο τῆς συγγραφέως, μὲ σύντομη ἀναφορὰ σὲ μελέτες καὶ ἄρθρα γιὰ τὸ Μυθιστόρημα τοῦ Ἀλεξάνδρου, ποὺ ἐμφανίστηκαν μετὰ τὴν κυκλοφορία τῆς γαλλικῆς ἔκδοσης. Ἐπίσης οἱ σημειώσεις ἔχουν τοποθετηθεῖ ὑποσελίδες καὶ ὄχι στὸ τέλος κάθε κεφαλαίου. Ἡ μετάφραση εἶναι γλαφυρὴ καὶ ρέουσα καὶ τὸ βιβλίο εἶναι τυπωμένο με τὴν καλαισθησία ποὺ χαρακτηρίζει ὅλες τὶς ἐκδόσεις τοῦ Μορφωτικοῦ Ἰδρύματος. Ὅπως παρατηρεῖ ἡ συγγραφέας στὴν σημείωση γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἔκδοση (σ. 21), ἡ μετάφραση θὰ συμβάλει καὶ αὐτὴ με τὴν σειρά της στὴν καλύτερη γνωριμία μας με τὴν λογοτεχνικὴ πρόσληψη τῶν περιπετειῶν τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου.

Σ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ

ΠΕ/ΕΙΕ

S. PAPAIOANNOU, *Michael Psellos: Rhetoric and Authorship in Byzantium*, Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2013, σελ. XV+347. ISBN 978-1-107-02622-3

Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται αυξημένο ενδιαφέρον για τον Μιχαήλ Ψελλό, την κορυφαία αυτή μορφή των βυζαντινών γραμμιάτων. Κριτικές εκδόσεις, μεταφράσεις, μονογραφίες και άρθρα έχουν δημοσιευθεί από αρκετούς μελετητές. Ο Στρατής Παπαϊωάννου (στο εξής Π.) ξεκίνησε τη μελέτη του έργου του Ψελλού ήδη στη διδακτορική του διατριβή (Βιέννη 2000), η οποία αποτελεί τον αρχικό πυρήνα του παρόντος βιβλίου (σ. ix). Στη Βιβλιογραφία (σσ. 320-321) περιλαμβάνονται μελέτες του σε επιστημονικά περιοδικά και συλλογικούς τόμους, γραμμένες σε μια περίοδο δεκαπέντε ετών, οι οποίες αποδεικνύουν τη μακρά και σε βάθος ενασχόλησή του με τον βυζαντινό λόγο αλλά και με τη βυζαντινή ρητορική γενικότερα. Το βιβλίο προσφέρει ώριμη και σφαιρική ανάπτυξη μιας σειράς θεμάτων, ορισμένα από τα οποία είχαν απασχολήσει από παλιά τον Π., και αποτελεί σημαντική και πολύ αξιόλογη συμβολή στην ανάλυση της βυζαντινής ρητορικής.

Το βιβλίο αποτελείται από δύο μέρη με τρία κεφάλαια τα καθένα και διαρθρώνεται ως εξής: Συντιμήσεις (σσ. xii-xv). Εισαγωγή (σσ. 1-25). Μέρος Α'. Ο επαγγελματίας ρήτορας και η συγγραφική θεωρία (σσ. 27-127). Κεφ. 1. Η ρητορική του φιλοσόφου (σσ. 29-50). Κεφ. 2. Ο ρήτορας ως δημιουργός: ο Ψελλός για τον Γρηγόριο Ναζιανζηνό (σσ. 51-87). Κεφ. 3. Η επιστροφή του ποιητή: μίμηση και η αισθητική της ποικιλίας (σσ. 88-127). Μέρος Β'. Αυτοπαρουσίαση (σσ. 129-231). Κεφ. 4. Αισθητική γοητεία και εκλεπτυσμένο ήθος (σσ. 131-165). Κεφ. 5. Το χαμόγελο του αγάλματος: λόγοι περί ελληνισμού (σσ. 166-191). Κεφ. 6. Η γυναικεία φωνή: φύλο και συναίσθημα (σσ. 192-231). Συμπέρασμα: από τη ρητορική στη λογοτεχνία (σσ. 232-249). Ακολουθούν: Παράρτημα: βιβλία και αναγνώστες στο πλαίσιο της πρόσληψης του Ψελλού (σσ. 250-267), Βιβλιογραφία (σσ. 268-336) και γενικό ευρετήριο (σσ. 337-347).

Επτά ασπρόμαυρες φωτογραφίες σφραγίδων, μικρογραφιών και χειρογράφων βρίσκονται διάσπαρτες στο κείμενο (κατάλογός τους στη σ. viii).

Η εισαγωγή παρέχει κατατοπιστική βιογραφία του Ψελλού με αναφορές στα έργα του, ιδίως στις επιστολές του. Στη συνέχεια, τα κεντρικά θέματα που εξετάζονται, όπως διαφαίνεται ήδη από την απαρίθμηση των περιεχομένων, είναι η θέση της ρητορικής στη σκέψη και το έργο του Ψελλού, η θετική αντιμετώπιση και κοινωνική αναβάθμισή της από τον φιλόσοφο Ψελλό, ο διάλογός του με κλασικά ρητορικά πρότυπα (κυρίως, αλλά όχι μόνο, τον Γρηγόριο τον Θεολόγο), καθώς και ο καινοτόμος τρόπος με τον οποίο ο Ψελλός συνειδητά δομεί και προβάλλει ο ίδιος την εικόνα του μέσα στο έργο του σε βαθμό πρωτοφανή για βυζαντινό συγγραφέα μέχρι την εποχή του. Μελετώνται επίσης οι αντιλήψεις του Ψελλού για τη συγγραφική δημιουργικότητα και αυτονομία, τη μίμηση και την αισθητική. Αναλύονται η κατασκευή του προσωπικού ρητορικού «ήθους» του, ο πρωτότυπος τρόπος του να οικειοποιείται παραγνωρισμένα στοιχεία από την αρχαιοελληνική και μεταγενέστερη ρητορική (και όχι μόνο) παράδοση, και, τέλος, ορισμένα στοιχεία φύλου και συναισθημάτων που απαντούν στα έργα του και τα οποία συνιστούν τη «θηλυκή», κατά τον Π., πλευρά του. Η πορεία του συγγραφέα Ψελλού από την κλασική ρητορική προς τη λογοτεχνία με τη σύγχρονη έννοια των *belles-lettres* αναδεικνύεται με ενάργεια. Τούτο επιτρέπει τον αξιόπιστο έλεγχο τόσο της θέσης του Ψελλού στη βυζαντινή λογοτεχνία όσο και της εξέλιξης της λογοτεχνίας κατά τον ενδέκατο αιώνα, πριν την επανεμφάνιση του φαντασιακού τον επόμενο αιώνα. Είναι ιδιαίτερος αξιοσημείωτο ότι για την αντιμετώπιση των πολύπλοκων αυτών θεμάτων ο Π. δεν περιορίζεται σε μια μόνο κατηγορία έργων του Ψελλού, επιλογή που θα περιόριζε την ισχύ των συμπερασμάτων του. Αντιθέτως, επιστρατεύει τη μελέτη ενός ευρέος φάσματος κειμένων του συγγραφέα, περιλαμβανομένων των επιστολών, των λόγων και, φυσικά, των ιστοριογραφικών του έργων. Βασική συνεισφορά του βιβλίου είναι επίσης η μεθοδική χρήση σύγχρονων θεωρητικών όρων και εννοιών αφενός στην περιγραφή αρχαίων και μεσαιωνικών ρητορικών θεωριών και απόψεων και αφετέρου στην ανάλυση της ρητορικής του Ψελλού.

Εκτός από τη βασική γραμμική επιχειρηματολογία του βιβλίου, ιδιαίτερο φιλολογικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα στοιχεία πρόσληψης των έργων του Ψελλού, με έμφαση στη συλλογή επιστολών του (βλ. Παράρτημα). Μολονότι δεν πρόκειται για μελέτη της χειρόγραφης παράδοσης με την κλασική έννοια, η παρουσίαση στηρίζεται κατά κύριο λόγο στα χειρόγραφα. Αυτά παρέχουν σοβαρές ενδείξεις για την κατά περίπτωση αναγνωσιμότητα των έργων και

για το κύρος του Ψελλού κατά τους επόμενους αιώνες, ιδίως μέχρι τον πρώιμο δέκατο τέταρτο αιώνα.

Η λεπτομερής έρευνα που υπόκειται στην ανάλυση του Π. είναι ιδιαίτερα εμφανής στις υποσημειώσεις, οι οποίες ενίοτε πραγματεύονται επιμέρους θέματα που δεν μπορούν να ενταχθούν στην κυρίως ανάλυση (π.χ. σ. 42 σημ. 47). Ορισμένες φορές προτείνονται εκεί διορθώσεις στη βιβλιογραφία (όπως για παράδειγμα, στη σ. 261 σημ. 36 ή στη σ. 263 σημ. 46). Από την άλλη πλευρά, η προσπάθεια να προσεγγιστεί και ένα ευρύτερο, μη βυζαντινολογικό κοινό είναι προφανής σε κάποιες λεπτομέρειες (βλ. π.χ. τον τρόπο αναφοράς στα *Βασιλικά* στη σ. 32).

Όπως είναι φυσικό για κάθε βιβλίο, είναι δυνατό να ανακύψουν επιμέρους σημεία διαφωνίας. Μία αξιοσημείωτη τέτοια περίπτωση αφορά στον περιορισμένο ρόλο που αποδίδει ο Π. στη ρητορική κατά την προηγηθείσα περίοδο του έβδομου με ένατο αιώνα. Η άποψη αυτή είναι κατά τη γνώμη μου προβληματική στον βαθμό που η ομιλητική, που συνέχισε να παράγεται την περίοδο αυτή, δεν λαμβάνεται εδώ υπόψιν, καθώς φαίνεται να μην θεωρείται ως ρητορική (σ. 32: «Hagiography, church homiletics, ecclesiastical poetry, and biblical exegesis took the place of rhetoric»). Η ομιλητική ωστόσο είναι εκκλησιαστική ρητορική, στην οποία εντάσσονται και οι λόγοι του Γρηγορίου Ναζιανζηνού, του ιδανικού χριστιανού ρήτορα. Αν μάλιστα αφήσει κανείς κατά μέρος το χριστιανικό περιεχόμενο, η ομιλητική συνίσταται σε ρητορικούς λόγους που εκφωνούνταν δημοσίως, συχνά από σημαντικότερα ονόματα των βυζαντινών γραμμάτων, ενώ αποτελεί βασική πηγή για τον έλεγχο της παρεχόμενης ρητορικής παιδείας. Η διαπιστωμένη πλέον, ολοένα και εντονότερη παρουσία ρητορικών στοιχείων σε πολλές από τις ομιλίες του ύστερου ένατου και του δέκατου αιώνα, σε βάρος άλλων παραδοσιακών στοιχείων, όπως το δόγμα και οι ηθικές παροτρύνσεις¹, συνάδει με τις παρατηρήσεις του Π. (σ. 46-48) και θα διεύρυνε την επιχειρηματολογία του.

1. Για τα παραπάνω, βλ. Θ. ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ, Η Ομιλητική και η θέση της σε μία νέα ιστορία της βυζαντινής λογοτεχνίας, στο: P. ODORICO – P. A. AGAPITOS (εκδ.), *Pour une "nouvelle" histoire de la littérature byzantine. Problèmes, méthodes, approches, propositions. Actes du colloque international philologique Nicosie, 25-28 mai 2000* (Dossiers Byzantins, 1), Paris 2002, 117-137 (αναφέρεται στη Βιβλιογραφία του Π., 281-282)· αναδημοσίευση με προσθήκες στο: Θ. ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινή Ομιλητική. Συγγραφείς και Κείμενα*, Αθήνα 2013, 15-41. Επίσης, D. R. REINSCH, Literarische Bildung in Konstantinopel im 7. und 8. Jahrhundert. Das Zeugnis der Homiletik, στο: G. PRATO (εκδ.), *I Manoscritti Greci tra Riflessione e Dibattito. Atti del V Colloquio Internazionale di Paleografia Graeca (Cremona, 4-10 ottobre 1998)* I (*Papyrologica Florentina*, 31), Florence 2000, 29-46.

Η βιβλιογραφία είναι ιδιαίτερος πλούσια. Ας σημειωθεί μόνο ότι θα ήταν προτιμότερο να αναφέρονται τα στοιχεία των αρχικών δημοσιεύσεων και όχι μόνο των αναδημοσιεύσεων (π.χ. στη σειρά *Variorum Reprints* στη σ. 313), καθώς η πρακτική αυτή δημιουργεί λανθασμένη εικόνα της εξέλιξης της έρευνας. Η νέα κριτική έκδοση της *Χρονογραφίας* του Ψελλού από τον D. R. Reinsch κυκλοφορήθηκε λίγο μετά τη δημοσίευση του βιβλίου (2014), γι' αυτό και οι παραπομπές αναφέρονται στην έκδοση του *Impellizeri*. Για τον Ιωάννη Σικελιώτη ο Π. έχει στο μεταξύ δημοσιεύσει εκτενή μελέτη².

Το κείμενο του Π. διακρίνεται για την πειστική επιχειρηματολογία, τη σαφήνεια της σκέψης και τη ρέουσα γλώσσα του. Η τυπογραφική εμφάνιση του βιβλίου είναι εξαιρετικά επιμελημένη, όπως άλλωστε αναμένεται από τον κορυφαίο εκδοτικό οίκο από τον οποίο δημοσιεύεται. Το επόμενο βήμα είναι η κριτική έκδοση των επιστολών του Ψελλού, την οποία ο Π. έχει ήδη ανακοινώσει και για την οποία το παρόν βιβλίο αποτελεί άριστο προάγγελο.

ΘΕΟΔΩΡΑ ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ
Εθνικό και Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Αθηνών

2. S. PAPAIOANNOU, *Sicily, Constantinople, Miletos: The Life of a Eunuch and the History of Byzantine Humanism*, στο: T. ANTONOPOULOU – S. KOTZABASSI – M. LOUKAKI (εκδ.), *Myriobiblos. Essays on Byzantine Literature and Culture*, Boston – Berlin – Munich 2015, 261-284.

A. MADGEARU, *Byzantine Military Organisation on the Danube, 10th-12th Centuries* (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450, v. 22), Brill, Leiden - Boston 2013, σελ. 212. ISBN 978-90-04-21243-5

Η μονογραφία του Ρουμάνου ιστορικού A. Madgearu, η οποία εκδόθηκε αρχικά στη ρουμανική γλώσσα (*Organizarea militară bizantină la Dunăre în secolele X-XII*, Târgoviște, Cetatea de Scaun 2007) και μεταφράστηκε στα αγγλικά από τις εκδόσεις Brill, πραγματεύεται τη βυζαντινή κυριαρχία στη Βαλκανική από την εποχή του Ιωάννη Τζιμισκή μέχρι τη διαμόρφωση του δεύτερου βουλγαρικού κράτους. Καίριας σημασίας για την επαναπροσέγγιση του θέματος και την ανάδειξη πολλών νέων στοιχείων στα ερευνητικά δεδομένα ήταν ο εντοπισμός πάνω από 700 σφραγίδων στην Πρεσλάβα από τον αρχαιολόγο I. Jordanov πριν από τρεις δεκαετίες, υλικό που, μαζί με νομισματικά και άλλα ευρήματα, έδωσε τη δυνατότητα για την πληρέστερη αποκατάσταση της εικόνας στη Βαλκανική μεταξύ του 10ου και του 12ου αιώνα. Τη σπουδαιότητα των σφραγιστικών ευρημάτων επισημαίνει και ο ίδιος ο συγγραφέας στην Εισαγωγή (σσ. 1-5), όπου επιχειρεί και μία ιστορική αναδρομή στις σχετικές με το θέμα του μελέτες από το 1946 και εξής, προερχόμενες από Ρουμάνους όπως και, μετά το 1970, από Βούλγαρους ή άλλους ερευνητές.

Στο πρώτο κεφάλαιο (η *ανάκτηση του δοναβικού συνόρου*, σσ. 7-58) ο συγγραφέας επιχειρεί να διακρίνει τη διατήρηση του βυζαντινού ελέγχου στη μεθόριο του Κάτω Δούναβη μεταξύ της κατάρρευσης του *limes* κατά τον πρώιμο 7ο αιώνα και της βουλγαρικής εγκατάστασης το 681 ή και μετέπειτα. Στηριζόμενος σε πολύ περιορισμένο αριθμό μολυβδόβουλλων και νομισμάτων, ο Madgearu υποστηρίζει ότι ο βυζαντινός έλεγχος εξακολουθούσε να υφίσταται από τις εκβολές του Δούναβη έως το Δορόστολον και επισημαίνει ακόμη τη ναυτική διείσδυση των Βυζαντινών στην περιοχή κατά τις εικοσαετίες επιχειρήσεις του Κωνσταντίνου Ε΄ εναντίον των Βούλγαρων. Αξιοσημείωτη επίσης είναι η επανοχύρωση από τους Βούλγαρους του βόρειου τμήματος της

Μικράς Σκυθίας από τα μέσα του 9ου αιώνα και εξής ώστε να αντιμετωπίσουν τις επιθέσεις των Ούγγρων και των Πετσενέγκων, αλλά και η οχύρωση περασμάτων του Αίμου από τους Βυζαντινούς επί Μιχαήλ Γ΄.

Μέρος του πρώτου κεφάλαιου καταλαμβάνει η στρατιωτική οργάνωση της Βαλκανικής από τον Ιωάννη Τζιμισκή με βάση το λεγόμενο *Τακτικόν του Εσκοριάλ*, το οποίο χρονολογείται στο έτος 975. Στο πλαίσιο αυτό, σύμφωνα με τον Madgearu, ιδρύθηκε το θέμα *Ιωαννουπόλεως* στη βορειοανατολική Βουλγαρία με έδρα την Πρεσλάβα/Ιωαννούπολη, ενώ αναφέρεται και στρατηγός με έδρα τη Δρίστρα/Δορόστολον. Ταυτόχρονα, μία νέα διοίκηση, το *κατεπανάτο της δυτικής Μεσοποταμίας*, προσδιορίζεται στο Δέλτα του Δούναβη ή ακόμη και βόρεια του ποταμού. Νοτιότερα, καταγράφεται η τοποθέτηση στρατηγού στην Αγχιάλο και κλεισουραρχών στη Μεσημβρία, ενώ ένα μολυβδόβουλλο μαρτυρεί την τοποθέτηση στρατηγού στον Μόραβο (Dubravica) της σημερινής Σερβίας. Προσεγγίζοντας την εποχή του Βασίλειου Β΄, ο συγγραφέας σημειώνει για τη δυτική Βαλκανική την ίδρυση του *θέματος Βουλγαρίας* με έδρα τα Σκόπια και του *θέματος Σιρμίου* στα βορειοδυτικά της χερσονήσου με έδρα την ομώνυμη πόλη. Στην περιοχή του Μαυροβουνίου ιδρύθηκε το θέμα *Σερβίας*, το οποίο διοικούσαν τοπικοί Σέρβοι ηγεμόνες.

Στο δεύτερο κεφάλαιο (η *στρατιωτική οργάνωση της περιοχής του Δούναβη*, σσ. 59-100) αναφέρεται η αναδιοργάνωση της βορειοανατολικής Βαλκανικής από τον Βασίλειο Β΄, ο οποίος ίδρυσε το θέμα *Δρίστρας* αντί του παλαιότερου *θέματος Ιωαννουπόλεως*. Ο συγγραφέας παραθέτει τα ονόματα των διοικητών του *κατεπανάτου της δυτικής Μεσοποταμίας* (971-μετά το 1002), του *θέματος Ιωαννουπόλεως* (971-986), του *κατεπανάτου της Θεοδωρουπόλεως* (971), του *θέματος Δορόστολου* (972-975), του *θέματος Δρίστρας* (975-986, 1000-1059) και του *θέματος Παραδούναβου* [1059-1095 (;)· το όνομα *Παρίστριον* δεν αναφέρεται στις σφραγίδες παρά μόνο στις αφηγηματικές πηγές]. Εκτός από το *Παραδούναβον*, ο Ισαάκιος Κομνηνός δημιούργησε και το θέμα *Σερδικής* μεταξύ Ναϊσσού και Φιλιπούπολης, αποσπώντας εδάφη από το θέμα *Βουλγαρίας*.

Ο συγγραφέας κάνει αναφορά στην ανάληψη της εξουσίας στη Δρίστρα από τους Πετσενέγκους του Τατού (ή Χαλή) το 1072 με τους οποίους συνέπραξε και ο *βεστάρχης* Νέστωρ που στάλθηκε εναντίον τους από τον Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα. Ως αποτέλεσμα της στάσης δημιουργήθηκε νοτιότερα ένα *κατεπανάτο* με κέντρο τη Μεσημβρία ενώ το 1087 ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός δημιούργησε το θέμα *Αγχιάλου*, το οποίο είχε σημαντική ναυτική δύναμη, καθώς συμπεριελάμβανε τις πόλεις Αγχιάλο, Μεσημβρία, Σωζόπολη και Δεβελτό. Στο δεύτερο υποκεφάλαιο

ο συγγραφέας πραγματεύεται τις έδρες των στρατηγών στο θέμα *Δρίστρας/Παραδούναβου* (οι λεγόμενοι *στρατηγοί των πόλεων*, που εμφανίζονται τον 11ο αιώνα). Ανάμεσα σε αυτές (Πρεσλάβα, Πλίσκα, Βάρνα κ.ά.) αναφέρεται και η Πρεσθλαβίτζα, η θέση της οποίας αποτελεί αντικείμενο συζήτησης. Τέλος, σε ένα επίσης σύντομο τρίτο υποκεφάλαιο, και στο πλαίσιο των συνθηκών που δημιούργησε η επεκτατική διάθεση των Ούγγρων προς τα νότια, εξετάζεται το θέμα *Σιρμίου*, που επιβίωσε μέχρι το 1071, καθώς και το νέο θέμα *Βουλγαρίας*, στο οποίο ενσωματώθηκαν τα εδάφη που διατήρησε το Βυζάντιο ανατολικά και νότια του Βελιγραδίου. Στο θέμα *Βουλγαρίας* απαντούν δύο δούκες, στα Σκόπια και στο Βελιγράδι αντίστοιχα, ενώ η έδρα του θέματος μεταφέρθηκε από το Βελιγράδι στη Ναϊσσό μεταξύ 1096 και 1114.

Στο τρίτο κεφάλαιο (*η εξέλιξη και λειτουργία του βυζαντινού συνόρου στον Δούναβη*, σσ. 101-166) ο συγγραφέας πραγματεύεται αρχικά το οχυρωματικό έργο του Ιωάννη Τζιμισκή μετά την εκδίωξη των Ρώσων από τον Κάτω Δούναβη το 971. Στηριζόμενος στα αρχαιολογικά ευρήματα, καταγράφει διεξοδικά τις νέες οχυρώσεις, οι οποίες αφενός συνδέονται με θέσεις γνωστές από τους ρωμαϊκούς και πρωτοβυζαντινούς χρόνους και αφετέρου οι περισσότερες υπέστησαν στα μέσα του 11ου αιώνα σοβαρές καταστροφές από τις επιθέσεις των Πετσενέγκων. Από την άλλη πλευρά, είναι περιορισμένες οι μαρτυρίες για τις οχυρώσεις δυτικά της Δρίστρας/Δορόστολου. Στα βορειοδυτικά σύνορα, οχυρώσεις παρατηρούνται επί Ισαάκιου Κομνηνού μεταξύ του Μπρανίτσεβο και του Σίρμιου. Ακολούθως εξετάζεται η εξασθένηση της άμυνας στον Κάτω Δούναβη την εποχή του Βασιλείου Β΄, ο οποίος απέσυρε τόσο τις χερσαίες όσο και τις ναυτικές δυνάμεις προς τα νότια. Ακόμη, καταγράφονται οι καταστροφικές επιθέσεις των Πετσενέγκων μεταξύ 1032 και 1036 στην περιοχή της Δρίστρας και της Δοβρουτσάς και επισημαίνεται η περαιτέρω αποδυνάμωση της άμυνας στον Κάτω Δούναβη μετά το 1025 εξαιτίας και της σταδιακής εξάλειψης των μόνιμα εγκατεστημένων γεωργών-στρατιωτών. Πιθανότατα επί Μιχαήλ Δ΄ υιοθετήθηκε ως πολιτική η διατήρηση φιλικών σχέσεων με τους Πετσενέγκους, με την ανάπτυξη και των εμπορικών επαφών μαζί τους, όπως προκύπτει από την παρουσία κομμερκιάριων στην Πρεσθλαβίτζα και τη Δρίστρα. Καταλυτική επίσης για τις διαρκείς αναστατώσεις στην περιοχή ήταν η εγκατάσταση των Πετσενέγκων νότια του Δούναβη, αρχικά ως συμμάχων του Βυζαντίου.

Ο συγγραφέας δίνει έμφαση στον παράγοντα *Πετσενέγκοι* εντός της βυζαντινής επικράτειας, περιγράφοντας τη βάπτιση ενός φυγάδα ηγεμόνα τους (Κεγένης) και του λαού του την εποχή του Κωνσταντίνου Θ΄. Ακολουθώντας

την παραδοσιακή πολιτική αναφορικά με την εγκατάσταση «βαρβάρων» σε βυζαντινό έδαφος, ο Κωνσταντίνος Θ΄ έθεσε τον Κεγένη-Ιωάννη στην υπηρεσία του αποδίδοντας του γη για εγκατάσταση και τον τίτλο του πατρίκιου, ενώ ο χώρος εγκατάστασης του τελευταίου εμφανίζεται στις σφραγίδες ως *Πατζινακία*. Η τελευταία, ως αυτόνομη περιοχή, αποτέλεσε μία ενδιάμεση ζώνη για την προστασία της βυζαντινής ενδοχώρας από τον κύριο όγκο των Πετσενέγκων που ζούσαν βόρεια του Δούναβη. Η εμφάνιση επίσης άλλων νομαδικών λαών στις στέπες βόρεια της Μαύρης Θάλασσας (Ούζοι και Κουμάνοι) οδήγησε σε νέες μετακινήσεις Πετσενέγκων εντός της βυζαντινής επικράτειας, μέρος των οποίων εγκαταστάθηκε μεταξύ Ναϊσσού και Σόφιας. Οι νέοι κύριοι των στεπών επιχείρησαν με τη σειρά τους επιθέσεις στα βυζαντινά εδάφη από το 1065 και μετά.

Το τελευταίο τμήμα του τρίτου κεφάλαιου, αλλά και του βιβλίου, πραγματεύεται τον αιώνα μεταξύ της ανόδου του Αλέξιου Α΄ Κομνηνού στον βυζαντινό θρόνο και της ίδρυσης του δεύτερου βουλγαρικού κράτους. Για την περίοδο αυτή ο συγγραφέας στέκεται κυρίως: α) στην αποκατάσταση της βυζαντινής κυριαρχίας στο *Παραδούναβον* από τον Αλέξιο Α΄ μετά τις νίκες του επί των Πετσενέγκων καθώς και την αντιμετώπιση των Κουμάνων από τη δυναστεία των Κομνηνών· β) στις συγκρούσεις με τους Ούγγρους στη βορειοδυτική Βαλκανική, σε συνάρτηση και με τον σερβικό παράγοντα, κατά τις οποίες το Βυζάντιο αποκατέστησε βραχύβια την κυριαρχία του στον δυτικό Κάτω Δούναβη επί Μανουήλ Α΄ Κομνηνού. Ο τελευταίος επιδόθηκε επίσης στην ανάπτυξη οχυρωματικού έργου και δημιούργησε μία νέα διοίκηση με κέντρο το Σίρμιο· γ) στην απώλεια του βυζαντινού ελέγχου στον Δούναβη μετά το 1180, αφενός εξαιτίας της επανάκαμψης των Ούγγρων στη δυτική Βαλκανική και αφετέρου της βουλγαρικής εξέγερσης το 1185/86, η οποία, παρά τις προσπάθειες του Ισαάκιου Β΄ Άγγελου, τεμάτισε τη βυζαντινή κυριαρχία βόρεια του Αίμου. Η μελέτη κλείνει με τη διατύπωση ορισμένων συμπερασμάτων του συγγραφέα (σσ. 167-172).

Η μονογραφία του Α. Madgearu αποκαθιστά σε γενικές γραμμές τα διοικητικά δεδομένα για τον χώρο και την εποχή που πραγματεύεται και αποτελεί αξιόλογη και προσεγμένη δουλειά. Κύρια πλεονεκτήματά της είναι η πολύ καλή γνώση του συγγραφέα γύρω από το βυζαντινό διοικητικό σύστημα και τις μεταβολές του καθώς και η συστηματική προσπάθειά του να συνδέσει τις μαρτυρίες για τις εχθρικές εισβολές με τα αρχαιολογικά ευρήματα. Ιδιαίτερα χρήσιμη είναι και η παράθεση χαρτών που αφορούν το διοικητικό σύστημα και τις οχυρώσεις. Επίσης, έχοντας καλή γνώση των ερευνητικών δεδομένων, ο Madgearu θέτει ξανά υπό συζήτηση ορισμένα αμφιλεγόμενα ζητήματα, όπως

η θέση του Όγλου ή του Λυκοστόμιου, ενώ αναδεικνύει και παραμέτρους όπως η οχύρωση του βόρειου τμήματος της Μικράς Σκυθίας/Δοβρουτσάς από τους Βούλγαρους. Σημαντικά θέματα ακόμη που προσεγγίζονται επαρκώς είναι η ανάθεση σε επαγγελματικό στρατό (*τάγματα*) της υπεράσπισης του συνόρου του Δούναβη στα μέσα του 11ου αιώνα καθώς και η αλλαγή του αμυντικού δόγματος από την εποχή του Αλέξιου Α΄ και εξής, όταν, με εξαίρεση τη διατήρηση ορισμένων φρουρών στον Δούναβη, προτιμήθηκε η λεγόμενη «άμυνα σε βάθος», με το κύριο βάρος να δίνεται στην υπεράσπιση των διαβάσεων του Αίμου. Σε συνάρτηση με το τελευταίο, αναδεικνύεται και η αυξημένη σημασία των ορεινών περασμάτων ώστε να ανακοπούν οι έφιπποι νομάδες εισβολείς.

Από την άλλη πλευρά, ορισμένες θέσεις του συγγραφέα μπορούν να προσεγγιστούν κριτικά και να επισημανθούν ορισμένες αδυναμίες. Αρχής γενομένης από τα αναφερόμενα στο πρώτο κεφάλαιο για τον 7ο αιώνα, τα ελάχιστα σφραγιστικά ευρήματα δεν μπορούν να μεταβάλουν τα συνολικά δεδομένα για την πτώση του δονναβικού *limes* κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες του 7ου αιώνα. Ορισμένα από αυτά σχετίζονται μάλλον με μετέπειτα επιχειρήσεις των Βυζαντινών, όπως του Κωνσταντίνου Δ΄ εναντίον του Ασπαρούχ, και όχι με μόνιμες βάσεις του βυζαντινού στόλου. Ακόμη περισσότερο, ο συγγραφέας συσχετίζει τα περιορισμένα χρυσά και αργυρά νομίσματα με καταβολή ετήσιου φόρου προς τους Αβάρους, για τους οποίους υποθέτει ότι διατηρούσαν τον έλεγχο στο απώτατο τμήμα της Μικράς Σκυθίας (Πεύκη). Στα σχετικά με τους Αβάρους μετά το 626 θα μπορούσε κανείς να επεκταθεί πολύ, εδώ όμως θα χρειαζόταν μία προσεκτικότερη εξέταση της μαρτυρίας της *Αρμενικής Γεωγραφίας* σχετικά με την κατάληψη της συγκεκριμένης περιοχής από τον Ασπαρούχ.

Ως προς τον Ιωάννη Τζιμισκή, είναι αμφιλεγόμενο το συμπέρασμα του Madgearu ότι στόχος των μέτρων του (ίδρυση του *θέματος Ιωαννουπόλεως* και του *κατεπανάτου της δυτικής Μεσοποταμίας*, με το δεύτερο να αποτρέπει τη διέλευση νότια από το Δέλτα του Δούναβη) ήταν η διαφύλαξη του συνόρου από τις επιθέσεις των Ρώσων και μόνο. Επίσης ελέγχεται και η άποψή του ότι το Βυζάντιο υποτίμησε τους Πετσενέγκους μετά το τέλος της ρωσικής απειλής· εδώ, θα μπορούσε να σταθεί περισσότερο στη διπλωματική προσέγγιση του Τζιμισκή με τους Πετσενέγκους καθώς και στα αίτια που οδήγησαν στην αποτυχία ή γρήγορη εγκατάλειψη αυτής της τακτικής. Επιγραμματική είναι και η αναφορά της παρουσίας Βαράγγων ανάμεσα στα μεθοριακά στρατεύματα. Από την άλλη πλευρά, ο εντοπισμός δύο νομισματικών θησαυρών στο Gigen (Oescus) που περιείχαν αποκλειστικά μιλιάρια (710 και 23 αντίστοιχα, στη συντριπτική

τους πλειοψηφία του Κωνσταντίνου Θ'), είναι πιθανότερο να σχετίζονται με καταβολή πληρωμών προς τους Πετσενέγκους υπόσπονδους παρά με αποκόμιση λείας, όπως υποθέτει ο Madgearu. Ευρύτερα, για ζητήματα στρατιωτικής μισθοδοσίας θα άξιζαν εκτενέστερες αναφορές π.χ. στην περίπτωση ενός κινητού νομισματοκοπείου που υπήρχε στη Δρόιστρα και έκοβε αργυρά νομίσματα για τις ανάγκες της εκστρατείας του Τζιμισκή ή για το νομισματοκοπείο στην Isaccea (Noviodunum) επί Αλέξιου Α' που έκοβε επίσης αργυρά νομίσματα.

Τελευταίο, αλλά ιδιαίτερα σημαντικό, είναι η άποψη ότι, ακολουθώντας το παράδειγμα των ανατολικών συνόρων, οι βυζαντινοί αυτοκράτορες, αρχής γενομένης από τον Αλέξιο Α', μετέτρεψαν την περιοχή μεταξύ του Αίμιου και του Δούναβη σε *ερημία* («no man's land» κατά τη διατύπωση του συγγραφέα) καθώς οι εισβολές του 11ου αιώνα και οι συγκρούσεις με τους Ούγγρους κατέστησαν ανέφικτη την αποτελεσματική υπεράσπιση του Κάτω Δούναβη. Για να στηρίξει τη θέση του, ο Madgearu επικαλείται αφενός τη μαρτυρία του Γουλιέλμου της Τύρου κατά την πρώτη Σταυροφορία όπου γίνεται λόγος για πληθυσμιακή ερήμωση της βορειοδυτικής Βαλκανικής και αφετέρου τα ευρήματα που –όπως διατείνεται– μαρτυρούν απουσία εγκαταστάσεων μεταξύ του Αίμιου και του Δούναβη κατά τον 11ο και 12ο αιώνα καθώς και σημαντική μείωση του πληθυσμού. Αν και η διαπίστωση αυτή θα μπορούσε να τεθεί υπό συζήτηση για τη στενή λωρίδα εγκαταστάσεων και οχυρών κατά μήκος του Δούναβη, γεννώνται εύλογα ερωτήματα για μία μεγάλη έκταση όπως αυτή μεταξύ του Αίμιου και του Δούναβη. Μπορούμε ενδεικτικά να σημειώσουμε ότι ο συγκεκριμένος χώρος εξακολούθησε να δέχεται επιδρομές και ληλασίες ενώ στα τέλη του 12ου αιώνα αναδύθηκε εκεί το δεύτερο βουλγαρικό κράτος. Το όλο ζήτημα φαίνεται πιο σύνθετο και μία πιθανή παράμετρος του είναι ένα σύστημα οργανωμένης διαφυγής και προστασίας των αγροτικών και ποιμενικών πληθυσμών στη διάρκεια εχθροπραξιών.

Η μονογραφία του A. Madgearu είναι ιδιαίτερα χρήσιμη για τον μελετητή του χώρου του Κάτω Δούναβη, ιδιαίτερα του ανατολικού του τμήματος, και αποτελεί αναμφίβολα μία ουσιαστική συμβολή στα ερευνητικά δεδομένα. Ταυτόχρονα, όπως σημειώθηκε, κάποια συμπεράσματα του συγγραφέα πρέπει να αντιμετωπιστούν με επιφύλαξη ενώ ορισμένα άλλα σημεία, που δεν προσεγγίστηκαν επαρκώς, προσφέρουν δυνατότητες για περαιτέρω έρευνα.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΡΑΡΑΣ

ΠΕ/ΕΙΕ

A. RHOBY (ed.), *Inscriptions in Byzantium and Beyond. Methods – Projects – Case Studies* (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch–Historische Klasse. Denkschriften, 478. Band/Veröffentlichungen zur Byzanzforschung, 38), Vienna 2015, pp. 246. ISBN 978-3-7001-7674-9. ISBN Online 978-3-7001-7806-4 (<http://hw.oeaw.ac.at/7674-9>)

The nucleus of this collective volume consists of papers presented at two recent international events devoted to Byzantine epigraphy: the workshop “Byzantinische Epigraphik. Wege zu einem Corpus”, held in May 2010 at the Austrian Academy of Sciences, Vienna, and the round table “Towards a Corpus of Byzantine Inscriptions” organized in August 2011 at the 22nd International Congress of Byzantine Studies in Sofia, with the addition of some further contributions by authors who did not participate in either of those meetings. The result is an updated collaborative work which claims to encapsulate the latest developments in the field of Byzantine Epigraphy, by offering an array of studies dealing with multiple aspects of the past, present, and future of the discipline.

The basic idea that underlies most of the book concerns the general directions current in the study of Byzantine inscriptions, especially with regard to the perennial problem – as it had appeared since the 19th century and has recently resurfaced thanks to the activity of the Austrian Academy of Sciences – of compiling a complete corpus of Byzantine inscriptions. That said, the contributing authors offer a wide range of methodological directions, concrete examples and case studies, personal experiences, descriptions of similar projects in other disciplines, but also provide practical information regarding the study of Byzantine inscriptions. Indeed, the volume epitomizes in many ways the current *status quo* in Byzantine epigraphy, by including a diverse selection of studies written by leading experts. Together with the

recent volume edited by Anthony Eastmond¹, it is one of two major publications that appeared in 2015 dealing with Byzantine inscriptions, making that year a turning point in the history of Byzantine epigraphy.

The book edited by Dr. Rhoby comprises a total of 20 studies/chapters, grouped in 4 parts, each dedicated to a specific general theme. It begins with an introductory chapter by the editor, Andreas Rhoby from the Austrian Academy of Sciences; at the end of the book there is also a concise general bibliography on the subject, which includes key publications of inscriptions and studies in Byzantine epigraphy.

The introduction written by Andreas Rhoby (“A short history of Byzantine Epigraphy”) is a concise history of the discipline, which is essential in understanding the place of Byzantine epigraphy within the context of Byzantine studies. By tracing the origins of the study of Byzantine inscriptions from the ambitious projects of the 19th century until the present day, he follows the course of events through specific milestones (often the discussions during Byzantine Studies Congresses) and specific efforts –all of them ultimately unsuccessful– to produce a Corpus of Byzantine inscriptions. This chronological survey ends with the announced inauguration of the new international project titled *Inscriptiones Graecae Aevi Byzantini*, coordinated by the Austrian Academy of Sciences, Vienna, whereby international partners will publish corpora of inscriptions in accordance with common guidelines. The clarity with which the author describes the various undertakings highlights important aspects of the development of Byzantine studies in general. Rhoby’s text is the ideal introduction to the book, not only because of the useful information contained in this historical flashback, but also because it addresses the main methodological questions that have tormented Byzantinists of the past and which occur in most of the studies included in the present volume, namely issues such as: when is an inscription classified as “Byzantine”, what is the relation between Byzantine and Classical epigraphy, how can Byzantine epigraphy develop alongside Western medieval epigraphy, which categories of inscriptions are suitable for a corpus, what are the main principles that should be observed when editing and collecting Byzantine inscriptions, and how can information technology help the realization of projects related to Byzantine epigraphic texts.

The first part of the book, titled “Inscriptions in Byzantium and Beyond” focuses mainly on some general directions and methodological considerations. Cyril

1. A. EASTMOND (ed.), *Viewing Inscriptions in the Late Antique and Medieval World*, Cambridge 2015.

Mango's text "Some lessons in Byzantine Epigraphy" is an addition to the author's long list of contributions to Byzantine epigraphy; he returns to the existentialist problems of the field and offers some interesting ideas about the evolution of epigraphic habits after the end of Antiquity, based on the location, language, script, and content of inscriptions. Vincent Debiais ("La tentation de Byzance. Réflexions sur les inscriptions byzantines vues de la Latinité"), a specialist in Western Medieval Epigraphy, proposes some useful ideas about the interaction between Greek and Latin texts in the West. By bringing attention to bilingual inscriptions, he stresses the need for interdisciplinary collaborations in order to interpret complex epigraphic cultures. Vasil Gjuzev's paper ("Die byzantinische und die slawische Epigraphik in Bulgarien heute") is a summary of recent developments in Bulgaria, including the study of both Greek and Slavic inscriptions, an appropriate theme for a volume generated from the Sofia congress. Professor Gjuzev proposes that the so-called Proto-Bulgarian inscriptions should form a separate entity within the planned international corpus of Byzantine Inscriptions. Andrey Vinogradov ("Byzantinische Inschriften des nördlichen Schwarzmeerraums") is an informative introduction to the "Byzantine Inscriptions of the Northern Black Sea Shore" Project (also related to the Sofia congress and its focus on the Black Sea region), recently launched online. The text includes information on the geographic distribution of the material, its dating, script, and language. Thanks to this publication, rich material from a hitherto understudied area of Byzantine epigraphy is available to the scholarly community.

The second part ("Methods of editing Byzantine Inscriptions") comprises the main methodological section of the book, since it addresses key questions about editing, by attempting to approach various issues from multiple angles, i.e. application of the classical rules of the Leiden convention, palaeographical considerations, problems of digitization, as well as aspects in common with Western medieval epigraphy. A short introduction by Peter Schreiner ("Drei Grundfragen zu einem Corpus byzantinischer Inschriften") repeats some of the questions already posed by Andreas Rhoby in the introduction and expresses the author's certainty that the time is ripe for a fruitful international collaborative Project, appropriately coordinated by the Academy of Sciences in Vienna. Walter Koch, like Vincent Debiais an expert in Western medieval epigraphy ("Die großen westlichen Corpuswerke zu den mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Inschriften"), offers his experience in dealing with corpora in the West, by describing similar projects in France, Germany, Poland, Spain, and Italy, hoping that the lessons of already

advanced projects might help the Byzantine Project(s) under development. The contribution by Guglielmo Cavallo (“Corpus delle iscrizioni bizantine e pratiche della cultura scritta. Note su questioni aperte e per prospettive future”) adds extra weight to the section, since any discussion on the disciplines dealing with script has to take palaeography into consideration. Professor Cavallo offers invaluable remarks (expanding similar contributions to epigraphy he has made in the past²) on the use and reception of the inscribed Word, in the light of modern theories about reading, reciting, and reception of texts. Erkki Sironen’s text (“Zu den Richtlinien für die Edition byzantinischer Inschriften”) offers possible guidelines for editing Byzantine inscriptions with the use of specific examples, which demonstrate the peculiarities of the Byzantine material (compared to that of Classical epigraphy). The final two texts of the second part push forward toward the world of digitization: Charlotte Roueché, a pioneer in Byzantine epigraphy and champion of Open Access publishing (“Byzantine Epigraphy for the 21st Century”), traces the background and development of “digital epigraphy” with respect to Byzantine inscriptions and then proceeds to analyze the advantages of projects employing the EpiDoc language for electronic editions, especially its usefulness for developing searchable, interconnected databases. Joel Kalvesmaki (“Introducing Athena Ruby, Dumbarton Oaks’ New Font for Byzantine Inscriptions”) presents in detail the various problems and possible solutions related to the use of Greek fonts in digitization projects and offers a concise demonstration of the very attractive and efficient font Athena Ruby, designed by himself, which is already being used for editing inscriptions on Byzantine seals at Dumbarton Oaks.

Part 3 of the book (“Current and Future Projects”) deals with specific projects of collecting and documenting Byzantine inscriptions. This part offers a glimpse into the work carried out in the University of Athens, which is often overlooked by international scholarship. The text by Katerina Nikolaou and Irene Chrestou (“Indices of Published Christian and Byzantine Inscriptions. An *Old* Project carried through with *New* Technologies”) reiterates the theme of designing databases and emphasizes the need for historical analysis of inscriptions (often neglected by art historians and archaeologists). Sophia Kalopissi-Verti’s contribution (“Byzantine Dedicatory Inscriptions and Donor Portraits (7th-15th c.). A Project in Progress

2. For example, G. CAVALLO - F. MAGISTRALE, *Mezzogiorno normanno e scritture esposte*, in *Epigrafia medievale greca e latina. Ideologia e funzione*, ed. G. CAVALLO - C. MANGO, Spoleto 1995, 293-329.

at the University of Athens”) describes a meticulously designed project involving interconnected databases which generate impressive results concerning the study of patronage, thanks to the combined emphasis on prosopography and art historical aspects. In fact, in order to demonstrate the efficacy of the Project, the author offers a series of original observations on patronage and society in the Mani and Cappadocia during the Middle Byzantine period, resulting from cross-referencing data from multiple fields within the databases. Thus, she is able to trace the emergence of specific patterns of patronage and the evolution from the patronage of imperial officials to local magnates. The section also includes two texts on corpora of graffiti by two pioneers of the field, Maria Xenaki (“Corpus des Graffites en Cappadoce: Introduction”) and Alexandra Evdokimova (“Greek Graffiti from Saint Sophia’s in Constantinople in the Archives of Robert Van Nice”), both of whom contribute to a re-evaluation of the importance of this understudied category of texts. The former offers particularly insightful observations on the interaction between scribes and readers by revisiting the theme of literacy in Byzantium.

The final section, titled “Case Studies”, also includes original contributions with new material. The late Sencer Şahin publishes some stone and mosaic inscriptions from Perge (“Spätrömisch-frühbyzantinische Inschriften aus Perge in Pamphylien”), which will appear in volume 3 of the *Inschriften aus Perge* series, whereas Mustafa Sayar offers a number of additions to the corpus of brickstamps from Constantinople and its hinterland, namely a group of stamped bricks from excavations at Küçükçekmece, to the west of the city³. Hopefully, the results of these excavations conducted by the University of Izmit will yield important information about the region. Kazimir Popkonstantinov, one more author representing Bulgaria, has contributed an interesting account and interpretation of Greek epigraphy in Bulgaria, thus showing that the field is active in Bulgaria. Linda Safran’s article “Greek in the Salento: Byzantine and post-Byzantine public texts” summarizes some of the conclusions of her recent book⁴ and raises important questions about the readership of inscriptions, as well as the significance of studying post-Byzantine material, thus ending the volume with additional methodological considerations, in accordance with the general orientation of the book.

3. J. BARDILL, *Brickstamps of Constantinople*, Oxford 2004.

4. L. SAFRAN, *The Medieval Salento: Art and Identity in Southern Italy*, Philadelphia 2014.

Ida Toth's essay "Epigraphic Traditions in Eleventh-Century Byzantium. General Considerations" (also a part of the "Case Studies" section, placed before L. Safran's article) is undoubtedly one of the highlights of the volume. Intended as a continuation of Cyril Mango's seminal works on Byzantine Epigraphy from the 4th to the 10th centuries⁵, the text contains some preliminary results from the author's ongoing work on 11th-century epigraphy. Toth addresses several crucial issues by approaching the subject from various points of view, including the methodological considerations concerning the scope and purpose of her research. Thus, she offers a comprehensive overview of the available material, including textually attested inscriptions and a broad range of categories, such as graffiti, artists' signatures, and inscriptions on painted scrolls, and offers original observations on a variety of topics, such as the script and visual qualities of 11th-century inscriptions, as well as the ways in which the epigraphic material reflects changes in patterns of patronage.

To sum up, the book covers an impressive array of subjects, ranging from methodological observations on collecting and editing inscriptions to current directions in keeping up with the digital age and from analyzing patronage and interpreting inscriptions to recording epigraphic practices in Byzantium. The geographic extent of the essays represents large parts of the Byzantine world, with special articles dedicated to Cappadocia, the Russian lands, Bulgaria, Southern Italy, the Peloponnese, Constantinople, and Asia Minor. The chronological span is also addressed to a wide range of readers interested in multiple topics, such as early Christian inscriptions, Middle Byzantine graffiti, 11th-century epigraphy, Palaiologan material, and post-Byzantine survivals. Thus, the diverse nature of the studies and the treatment of several crucial topics by excellent studies concerning Byzantine inscriptions are major advantages of the volume.

It is clear from the above that the volume represents an updated overview of recent and current (and occasionally future) developments in the field of Byzantine epigraphy. Thus, it appears that the editor's aim is to make this (and his overall contribution to the field) a turning point in the history of Byzantine epigraphy, one that resets the objectives on an international collaborative basis in accordance with current developments in the digital humanities, as well as in classical epigraphy. The authors of the various essays repeatedly refer to the methodological problems,

5. C. MANGO, *Byzantine Epigraphy (4th to 10th century)*, in D. HARLFINGER – G. PRATO (ed.), *Paleografia e codicologia greca*, v. 1, Alessandria 1991, 235–249.

especially those concerning the definition of Byzantine epigraphy and the process of collecting, editing, and publishing corpora. The recurring laments on the absence of a well-defined discipline dedicated to the study of Byzantine inscriptions, which combines pessimism and repetition, is perhaps tiresome (and probably the only flaw of this otherwise excellent volume). At the same time there is an evident determination that some common grounds have been laid for pursuing well-defined international projects toward a corpus of Byzantine inscriptions (as opposed to older unrealistic attempts at maximalist works) in a manner that will contribute to the efficient inclusion of Byzantine inscriptions in the general corpora of Greek texts and thus facilitate their use as textual and archaeological sources. This determination and the work of indefatigable scholars such as Andreas Rhoby and Ida Toth should serve as a source of optimism and even certainty that there is now an established (or reborn?) discipline of Byzantine epigraphy.

NICHOLAS MELVANI
Stavros Niarchos Foundation
Koç University
Center for Late Antique and Byzantine Studies

A. RHOBY, *Byzantinische Epigramme auf Stein nebst Addenda zu den Bänden 1 und 2* (Byzantinische Epigramme in inschriftlicher Überlieferung, hrsgg. von WOLFRAM HÖRANDNER, ANDREAS RHOBY und ANNELIESE PAUL, Band 3, Teil 1 und 2) [Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften, 474. Band / Veröffentlichungen zur Byzanzforschung 35], Wien 2014, σελ. 1047. ISBN 978-3-7001-7601-5

Εδώ και δύο χρόνια έχει προστεθεί ο τρίτος τόμος από τον Andreas RhoBY στη σειρά έκδοσης των βυζαντινών επιγραμμάτων σε σωζόμενες ή δημοσιευμένες παλιότερα, μαρτυρούμενες επιγραφές, από τα χρόνια ανάμεσα στα 600 και 1500. Μετά τη δημοσίευση των ιδιαίτερα χρήσιμων για την έρευνα τόμων 1 και 2 και τα σχετικά addenda που πλαισίωσαν τον τ. 2¹, ο ογκώδης τρίτος τόμος έχει συγκεντρώσει από πλήθος δημοσιεύσεων και εκδώσει σε κριτική έκδοση τις έμμετρες επιγραφές σε πέτρα –κατά κύριο λόγο ανάγλυφες ή διαμορφωμένες με ανάλογα σκληρά υλικά (κεραμική διακόσμηση)–, ενώ προσθέτει μία ακόμη διάσταση για τη χρήση των έμμετρων λογοτεχνικών κειμένων που συνόδευαν ποικίλα οικοδομήματα ή μνημειακά έργα τέχνης κατά τη βυζαντινή περίοδο. Πρόκειται για έναν τόμο πιο εκτεταμένο σε σχέση με τους προηγούμενους, που ξεκινά με τον κατάλογο (σσ. 7-12) των 292 συνοδευτικών εικόνων [153 έγχρωμες και 139 ασπρόμαυρες, στο δεύτερο (II) τομίδιο] για το μεγαλύτερο μέρος από τα συνολικά 372 επιγράμματα που εκδίδονται. Μετά τον πρόλογο (σ. 13) και

1. Για τους προηγούμενους τόμους (A. RHOBY, *Byzantinische Epigramme auf Fresken und Mosaiken*, Wien 2009 και A. RHOBY, *Byzantinische Epigramme auf Ikonen und Objekten der Kleinkunst*, Wien 2010), βλ. αντίστοιχα τις βιβλιοκρισίες, για τον τ. 1 στα A. ΚΑΡΡΟΖΙΛΟΣ, *ΒυζΣύμ* 20 (2010), 311-314 και E. JEFFREYS, *JHS* 131 (2011), 287-288 και για τον τ. 2 στο I. VASSIS, *ΒυζΣύμ* 22 (2012), 349-355, και τη σύντομη του A. BELOUSOV και για τους δύο τόμους στο *Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета* I:43 (5) (2012), 119-121.

τις συντομογραφίες για την εντυπωσιακά αναλυτική βιβλιογραφία που έχει αξιοποιηθεί (σσ. 15-50), ο συγγραφέας επιχειρεί μία αναλυτική εισαγωγή στο σύνολο των ζητημάτων –γενικών και ειδικών– για τις κατηγορίες των έμμετρων επιγραφών που περιέχονται στον τόμο (σσ. 51-104).

Οι εισαγωγές των προηγούμενων τόμων της σειράς είχαν εστιάσει καταρχάς στο βυζαντινό επίγραμμα που παραδίδεται σε επιγραφές, ως αντικείμενο μελέτης του ερευνητικού προγράμματος του Πανεπιστημίου της Βιέννης (τ. 1), καθώς και στις ειδικές κατηγορίες των έμμετρων επιγραφών τόσο σε τοιχογραφίες και ψηφιδωτά (τ. 1), όσο και σε εικόνες και αντικείμενα μικροτεχνίας (τ. 2). Επίσης στο μέτρο, την προσωδία και τη γλώσσα τους (τ. 1), στους συγγραφείς των επιγραμμάτων σε επιγραφές (τ. 2), στη χρονολογική και τη γεωγραφική κατανομή τους (τ. 1), σε ζητήματα όπως την εξωτερική μορφή των επιγραφών (τ. 1, τ. 2), στην αλληλεπίδραση ανάμεσα σε λόγο και εικόνα (τ. 1, τ. 2) και τέλος στη μεθοδολογία και τον τρόπο παρουσίασης της έρευνας για το αντίστοιχο σε κάθε περίπτωση επιγραφικό υλικό και τα κείμενα που αυτό παραδίδει (τ. 1, τ. 2).

Ανάλογα αλλά και συμπληρωματικά, στον τρίτο τόμο συνεχίζεται η συζήτηση για τη μετρική (σσ. 83-90), τη γλώσσα (σσ. 91-94), τους συγγραφείς (σσ. 94-97), αλλά και το «δέσιμο» λόγου και εικόνας (σσ. 100-103), καθώς και το ζήτημα της χρονολόγησης (σσ. 97-100). ταυτόχρονα όμως ταξινομούνται με διεξοδικό τρόπο οι επιγραφές σε πέτρα που περιέχουν επιγράμματα, σε κατηγορίες όπως τις κτητορικές σε οχρωματικά έργα, εκκλησίες και μονές (σσ. 55-64), μέχρι τις επιτύμβιες (σσ. 64-69) και τις λοιπές κατηγορίες (σσ. 69-72). Ακολουθεί μία αρκετά πρωτότυπη συζήτηση για το ζήτημα της αποκατάστασης και ανάγνωσης των εν λόγω επιγραφών, με πολύ σημαντικές παρατηρήσεις για τα παλαιογραφικά χαρακτηριστικά τους, τους χαρακτες, τους λιθοξόους και τα εργαστήρια (σσ. 74-75)², τον τονισμό (σσ. 75-76), τη χρήση μεγαλογράμματης και μικρογράμματης και τη μορφή των χαρακτήρων (σσ. 76-79), τη χάραξη, τη διάταξη του κειμένου στις επιφάνειες (σσ. 79-81), τα σημεία στίξης και άλλα σύμβολα (σσ. 81-82). Τέλος, γίνεται η εισαγωγική παρουσίαση των *addenda* στους δύο πρώτους τόμους της σειράς, δηλαδή των επιπλέον επιγραμμάτων σε ψηφιδωτά και τοιχογραφίες, ή σε εικόνες και αντικείμενα μικροτεχνίας (σσ. 103-104).

2. Ως ένα επιπλέον ζήτημα εισαγωγικά, θα μπορούσε να συζητηθεί το επίπεδο ορθογραφίας των επιγραφών και της πολύ συχνής ανορθόγραφης εκτέλεσής τους, όπως αντίστροφα η πολύ πιο σπάνια τέλεια ορθογραφικά απόδοση του κειμένου (σε πολύ λίγες περιπτώσεις, όπως στη σ. 536, TR14, εικ. αρ. 90, σ. 1027).

Τις περισσότερες σελίδες (σσ. 105-763) του πρώτου μέρους του τόμου καταλαμβάνει η έκδοση και τα σχόλια στα επιγράμματα σε πέτρα, τα οποία έχουν καταταχθεί σε ενότητες με γεωγραφικά κριτήρια (σε αλφαβητική σειρά, ανάλογα με τη χώρα και την περιοχή προέλευσής τους)³, με αντίστοιχη μέθοδο κατάταξης όπως και στους προηγούμενους τόμους. Κάθε λήμμα ξεκινά με την «ταυτότητα» του φυσικού αντικείμενου που παραδίδει την επιγραφή (με στοιχεία όπως το υλικό, τις διαστάσεις, την κατάσταση διατήρησης, τη χρονολόγηση, τη θέση και τον εντοπισμό του), ενώ ακολουθεί η σύντομη εισαγωγική συζήτηση για κάθε επίγραμμα, η κριτική έκδοση με αναλυτικό υπόμνημα πηγών και κριτικό υπόμνημα, συνοδευόμενη από μετάφραση στα γερμανικά και παράθεση της σχετικής με την κάθε επιγραφή-επίγραμμα βιβλιογραφίας· η έκδοση κάθε επιγράμματος κλείνει με αναλυτικά σχόλια που αξιοποιούν την μέχρι τώρα έρευνα, αλλά και συζητούν ζητήματα δομής και περιεχομένου για το κείμενο, ή άλλα προσωπογραφικά, γλωσσικά-φιλολογικά, μετρικά, αλλά και λογοτεχνικού χαρακτήρα, που αφορούν τόσο τα χαρακτηριστικά του είδους όσο και την ερμηνεία ή τη μετάφραση συγκεκριμένων σημείων.

Το δεύτερο μέρος του παρόντος τρίτου τόμου, στο συμπληρωματικό τομίδιο (II), αρχικά περιλαμβάνει τα *addenda* στους δύο πρώτους τόμους: 31 επιγράμματα σε τοιχογραφίες (σσ. 773-811), 2 σε ψηφιδωτά (σσ. 813-818), 20 σε αντικείμενα μικροτεχνίας (σσ. 819-841), 8 σε φορητές εικόνες (σσ. 843-851). Ο τόμος κλείνει με έξι παραρτήματα. Τα δύο πρώτα αφορούν τις αρχικές λέξεις

3. Η γεωγραφική κατανομή του επιγραφικού υλικού στις σύγχρονες χώρες-κράτη όπου βρίσκεται σήμερα, ενδεχομένως να μην είναι απόλυτα διαφωτιστική, συμπληρωματικά στην εικόνα που προκύπτει από την έκδοση των επιγραμμάτων. Όπως ο πίνακας χρονολογικής κατανομής του υλικού ανά αιώνα –από τον 7ο ως τον 15ο– μοιάζει ιδιαίτερα χρήσιμος (σ. 901), ένας χάρτης, με μία αντίστοιχη οπτικά κατανομή των επιγραφών –ακόμη και με ένδειξη για τις διαφορετικές κατηγορίες τους– στα εδάφη και τις περιόδους του Βυζαντίου, θα συμπλήρωνε και θα ολοκλήρωνε την έτσι κι αλλιώς πολύ πλούσια εικόνα που προκύπτει από τον παρόντα τόμο. Καθώς μάλιστα ο 3ος τόμος διαθέτει περισσότερο ασφαλείς ενδείξεις για τον *in situ* εντοπισμό των επιγραφών, τουλάχιστον σε σχέση με τον τ. 2, τα συμπεράσματα αυτής της καταγραφής θα μπορούσαν να συγκριθούν και να ερμηνευθούν και σε σχέση με τα αντίστοιχα, όπως μπορούν αυτά να συναχθούν από τους προηγούμενους τόμους. Ο παρών τόμος είναι δυνατόν να ιδωθεί και ως μία «περιήγηση» στον γεωγραφικό χώρο του Βυζαντίου, με αφετηρία τις έμμετρες επιγραφές του, ενώ το χρονολογικό ευρετήριο (σ. 901) θα γινόταν σαφέστερο, αν συμπληρωνόταν με μία αναλυτική χαρτογραφική κατανομή του υπό έκδοση υλικού, ακόμη και με στατιστικά συνοδευτικά στοιχεία.

-μέχρι το τέλος του πρώτου στίχου, είτε έχει διατηρηθεί από την αρχή είτε όχι- των επιγραμμιάτων-επιγραφών (σσ. 853-858) και τον κατάλογο των χωριών -από τη Βίβλο και άλλες πηγές- που έχουν εντοπισθεί από τον εκδότη στο κείμενό τους (σσ. 859-865). Ακολουθούν οι αλφαβητικοί κατάλογοι κυριών ελληνικών ονομάτων (σσ. 867-871) και του λεξιλογίου που απαντάται στις επιγραφές (σσ. 873-899)⁴, καθώς και ο ιδιαίτερα διαφωτιστικός πίνακας με τον χρονολογικό εντοπισμό τους (σ. 901). Η αυξητική τάση στα σωζόμενα παραδείγματα, μετά τους αιώνες 10ο και 11ο, μέχρι και τον 14ο αι., σίγουρα αντανακλά την αντίστοιχη εικόνα για τις περιόδους ακμής του βυζαντινού επιγράμματος⁵. Τέλος υπάρχει το γενικό ευρετήριο ονομάτων προσώπων και τοπωνυμίων που εμπεριέχονται στον σχολιασμό ή αφορούν τον εντοπισμό των επιγραφών (σσ. 903-911). Οι εικόνες (σσ. 913-1047) που κλείνουν το δεύτερο μέρος του τόμου και περιλαμβάνουν παραπάνω από τα 3/4 του συνόλου των εκδιδόμενων επιγραφών (όπου ήταν δυνατή η αναπαραγωγή τους και με διαφορετική κατά περίπτωση ποιότητα εκτύπωσης), καθιστούν δυνατό -στις περισσότερες περιπτώσεις- τον έλεγχο των γραφών και της εγκυρότητας της μεταγραφής και θα είναι ιδιαίτερα χρήσιμες μελλοντικά για την περαιτέρω μελέτη τόσο των επιγραφών όσο και των επιγραμμιάτων⁶.

Συνολικά η κριτική παρουσίαση και έκδοση των επιγραμμιάτων σε πέτρα από τον A. Rhoby, εκτός από την επίπονη έρευνα και το εμφανές αποτέλεσμά

4. Ανάμεσά του πολλές σπάνιες ή αθησαύριστες λέξεις.

5. Η συγκέντρωση περισσότερων επιγραφών με επιγράμματα, μετά τον 10ο αι., ενδεχομένως δημιουργεί μία εικόνα που επιτρέπει νέες δυνατότητες ερμηνείας σε σχέση με τις περιόδους ακμής των επιγραφών κατά τη βυζαντινή περίοδο, μία ακμή που είναι δυνατόν να αφορά με διαφορετικό τρόπο την κάθε κατηγορία επιγραφών. Πρβλ. σχετικά τις απόψεις στα C. MANGO, *Epigraphy*, στο E. JEFFREYS - J. HALDON - R. CORMACK (έκδ.), *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, New York 2008, 147 και C. MANGO, *Byzantine epigraphy (4th-10th centuries)*, στο D. HARLFINGER - G. PRATO (επιμ.), *Paleografia e Codicologia Greca*, τ. 1, Αλεξάνδρεια 1991, 239-242.

6. Η εκ νέου δημοσίευση φωτογραφιών είναι ιδιαίτερα χρήσιμη, ακόμη κι αν υπάρχουν στις πρωτότυπες μελέτες. Σε λίγες μόνο περιπτώσεις η ποιότητά τους δεν βοηθά στον έλεγχο των μεταγραφών (π.χ. TR25, σ. 559-60 και εικ. 97, σ. 1031). Παρόλο που υπάρχει ο συγκεντρωτικός κατάλογος των φωτογραφιών (τ. 3.I, σσ. 7-12), χωριστά για τις έγχρωμες και τις ασπρόμαυρες, ίσως θα ήταν πιο πρακτικό να παρατίθεται ο δείκτης για την αντίστοιχη φωτογραφία και στην αρχή της έκδοσης κάθε επιγραφής, ώστε ο αναγνώστης να μπορεί αμέσως να ελέγξει, αν υπάρχει διαθέσιμη εικόνα στο δεύτερο μέρος (II) του τόμου.

της, τον τεράστιο όγκο υλικού, που συγκεντρωμένος παρουσιάζεται για πρώτη φορά μαζί, φανερώνει –όπως άλλωστε και στις πολυάριθμες άλλες μελέτες του συγγραφέα τα τελευταία χρόνια– την εποπτεία που μόνο ο ίδιος θα μπορούσε να έχει για τον καταρτισμό αυτού του *corpus*. Επίσης, εξαιρετικά σημαντική κρίνεται η συμβολή του τόμου στην αποκατάσταση του κειμένου των επιγραφών, ως νέα κριτική έκδοση με πολλές διορθώσεις και βελτιώσεις, αναδεικνύοντας ταυτόχρονα τα έμμετρα ή άλλα συστατικά τους στοιχεία. Από την πλευρά του ο αναγνώστης και χρήστης του τόμου, ακολουθώντας τον εξαντλητικό από κάθε άποψη υπομνηματισμό των επιγραφών, όπως προαναφέρθηκε, σαν να συμμετέχει σε μία απολαυστική περιήγηση στη γεωγραφία, τα μέρη, τις διοικητικές διαιρέσεις ή τις πόλεις του Βυζαντίου, παράλληλα με την αντίστοιχη στις διαφορετικές εποχές, σε μία γνωριμία με τα πρόσωπα (γνωστά και άγνωστα), και τέλος σε μία εξοικείωση με τις λογοτεχνικές ή άλλου είδους αναζητήσεις και προθέσεις που αναδεικνύονται μέσα από την ανάρτηση ενός κειμένου σε στίχο σε δημόσια θέα, μέσω μίας επιγραφής.

Πολύ δύσκολα θα μπορούσε να βρει κανείς σημαντικές μεθοδολογικές ελλείψεις, να κάνει προσθήκες και διορθώσεις στην έκδοση των επιγραφών ή ακόμη να εντοπίσει παραλείψεις⁷ και ανακρίβειες στον παρόντα τόμο. Παρακάτω περισσότερο προτείνουμε δυνατότητες βελτίωσης στο κείμενό της έκδοσης, ή προσθήκες στα υπομνήματα και λιγότερο στα σχόλια για τις επιγραφές-επιγράμματα.

Καταρχάς θα επισημάνουμε ορισμένα ελάσσονα σημεία που αφορούν τη βελτίωση σε τυπογραφικά ή άλλες επιλογές στη στίξη και τον χωρισμό των στίχων.

Τυπογραφικά στις σ. 364, GR114, στ. 1 *πεφηνό[τα]* αντί *πέφηνό[τα]*. σ. 589, TR 42, στ. 1: *έορακώς* αντί *έορακώς*; σ. 676, TR80, υποσ. 1136: *διανύσας* αντί *διαλύσας* (:); σ. 830, AddII12, στ. 2: με ερωτηματικό στο τέλος του στίχου, *τίς χάρις*;, όπως στην έκδοση του ποιήματος του Φιλί και τη γερμανική μετάφραση, καθώς έτσι, με την απορία, το δίστιχο βγάζει πολύ περισσότερο νόημα.

7. Παρόλο που ο συγγραφέας έχει θέσει με σαφήνεια τα χρονολογικά όρια για τη συμπερίληψη του επιγραφικού υλικού στον παρόντα τόμο, ξενίζει η απουσία προωμότερων σημαντικών παραδειγμάτων, όπως τις έμμετρες επιγραφές στον Άγιο Πολύευκτο και τους Αγίους Σέργιο και Βάχχο στην Κωνσταντινούπολη.

Στη στίξη ενδεχομένως χρειάζονται μικρές βελτιώσεις σε κάποια σημεία⁸, ώστε να ανταποκρίνεται καλύτερα στο νόημα του κειμένου: σ. 182, GR31: στο στ. 3 μήπως (;) τελεία ή ερωτηματικό, στο στ. 4 μήπως (;) άνω-κάτω τελεία, στο στ. 5 μήπως (;) ερωτηματικό, στο στ. 7 μήπως (;) τελεία ή άνω τελεία, στο στ. 8 μήπως (;) κόμμα, στο στ. 9 μήπως (;) τελεία ή ερωτηματικό· σ. 277, GR79: στην αρχή των στ. 1 και 3 μήπως (;) εκδοτικά παύλες για να σημειωθεί ο διάλογος· σ. 286, GR83: οι στ. 5-10 μήπως (;) να χωρισθούν με κόμμα, μήπως (;) τελεία μετά τον στ. 11· σ. 342, GR106: στον στ. 5 μήπως (;) τελεία ή άνω τελεία· σ. 364, GR114: στον στ. 7, κόμμα μετά το *βλέπω*· σ. 689, TR89: στους στ. 1-3, ενδεχομένως ελλείπει στίξης χρειάζεται να δηλωθούν στα σχόλια τα «πλεγμένα» συντακτικά υπερβατά: Ὄν... πύργον, θαλάσσης ... ῥηγνυμένης, θραυσμός ... κατηνάγκασε· σ. 823, AddII4, στ. 1: κόμμα μετά το *δάκτυλον*, άνω τελεία μετά το *λόγος*.

Εκδοτικά σε κάποιες περιπτώσεις οι σίχοι ίσως να δηλώνονται με μεγαλύτερη καθαρότητα, αν χωρισθούν με διαφορετικό τρόπο. Για παράδειγμα: στη σ. 162, GR12, στ. 1: η τελευταία λέξη *τέλος*, θα μπορούσε να χωρισθεί μόνη, ως δεύτερος στίχος –όπως ακριβώς υπάρχει και στην επιγραφή–, εφόσον ο πρώτος στίχος είναι δωδεκασύλλαβος, όπως και ο τελευταίος. Στη σ. 784, AddII4, ο τελευταίος στίχος ενδεχομένως να χρειάζεται να εκδοθεί με τελεία στο τέλος του προηγούμενου, με μία σειρά κενή να μεσολαβεί, καθώς είναι σαφές από την εικ. 133, σ. 1044, ότι τα δύο κείμενα διαχωρίζονται στην ίδια την επιγραφή. Επίσης στη σ. 840, AddII20, τα δύο τμήματα του επιγράμματος καλύτερα να εκδοθούν ως τρίστιχο με δεύτερο στίχο το ... *Συμέων Ἄθως δομήσατό σοι, ...* –με σημασία α' προσώπου–, παρόλο που στη σ. 985, εικ. CXLV-CXLVI, ο στ. 2 διαχωρίζεται, στα δύο ημιστίχιά του, από τη μία όψη της λειψανοθήκης-μυροθήκης (;) στην άλλη.

Ως περισσότερο σημαντικές για τη βελτίωση του εκδομένου κειμένου κατατίθενται οι παρακάτω προτάσεις: σ. 112, AL3, στ. 2: μήπως (;) *πέλων* αντί *πόλων* μέσα στο κείμενο, όπως σχολιάζει ο έκδοτης, αφού επιγραφικά δικαιολογείται καλύτερα· σ. 135, GR1, στ. 3: *ναξιραιών μη [...]*, με βάση ότι διακρίνεται στην επιγραφή· σ. 151, GR7, στ. 1: *σὸν* ή *σοι* αντί *σῶν*, παρά το σχόλιο με την προτίμηση του εκδότη στη *lectio difficilior* που η κατάσταση διατήρησης της επιγραφής δεν επιτρέπει να επιβεβαιώσουμε· σ. 162, GR12, στ. 1: μήπως (;) Ὅπόσ['] ἔδραμον ... αντί Ὡ πῶς [ἔ]δραμον ...· σ. 208, GR45, στ.

8. Ἦσσανος σημασίας, αλλά τυπογραφικά ακριβέστερο θα ήταν να τυπώνεται η κεραία κάτω αριστερά –και όχι κόμμα– για τις χιλιάδες, στις χρονολογίες με το έτος από κτίσεως κόσμου, στους ελληνικούς αριθμούς, για παράδειγμα *ζωνε΄*.

11: μήπως (;) ἐξήρανε ἀντί ἐξήρυσσε· σ. 357, GR112, στ. 10: ἐπ[ειγ]όμενος ἀντί ἐπαγόμενος⁹. σ. 393, GR128, στ. 10: μήπως (;) δύοις ἀντί λύοις· σ. 516, TR2, στ. 5: μήπως (;) καχεξία ἀντί καχεξία· σ. 541, TR16, στ. 13: μήπως (;) νεουργῶν ἀντί νεουγῶν· σ. 581, TR38, στ. 1: μήπως (;) [μ]όρον ἀντί [μεμ]όρ<ι>ον· σ. 680, TR82, στ. 1-2: ... μέγα / ὁ δεσπότης ἤγειρε Ρωμανὸς νέον / ὁ παμμέγιστος ...¹⁰. σ. 722, TR104, στ. 1: μήπως (;) Σοῦ ἀντί Θ(εο)ῦ και τύπω ἀντί τόπω¹¹. σ. 775, AddI3, στ. 1: μήπως (;) μὴ μοι δειλία ἀντί μὴ μὴ δειλία¹². σ. 784, AddI14, στ. 1: μήπως (;) ἀγιότευκτον¹³ ἀντί ἀγιόζευκτον και στ. 2 μήπως (;) εἰρήκει¹⁴ ἀντί εἴρηκεν· σ. 791, AddI19, στ. 3 (με βάση την εικ. CXXI στη σ. 976): μήπως (;) ... φέρω<ν> ... τοὺς μὴ κεκίνημαι τόδε τ[ὸ] ξίφος].· σ. 795, AddI23, στ. 1: μήπως (;) γεγραμμένοι ἀντί γεγραμμένοι· σ. 801, AddI28 (με βάση την εικόνα CXXV στη σ. 978): στ. 1, οἶσθα ἀντί η[.]θ[.], στ. 5, κατὰ [κόσμον] (;), στ. 6, λοιπὸν ἀντί λυπῶν¹⁵, στ.

9. Με την έννοια «χωρίς να νοιάζεται για τίποτα, να επιθυμεί τίποτα από τα υπάρχοντά του».

10. Βλ. στο <http://bmcr.brynmaur.edu/2015/2015-07-19.html> και την πρόσφατη βιβλιοκρισία του C. DE STEFANI για τον ίδιο τόμο, το σχόλιό του και την προσθήκη του άρθρου ὁ στην αρχή του στ. 2 του επιγράμματος, επισημαίνοντας μάλιστα την ομοιότητα με τον στ. 3, η οποία προκύπτει μετά τη διόρθωση. Ο ίδιος μελετητής ωστόσο δεν προσέχει με βάση την φωτογραφία της ίδιας της επιγραφής (εικ. CVIII, σ. 968) –στην ουσία– την εξ αρχής παρανόηση του αρχικού άρθρου ὁ –που υπάρχει στην επιγραφή ως Ο– στην αρχή του στ. 2, ως C, και ἄρα ως τελικό -ς στο επίθετο μέγας στο τέλος του στ. 1 από τους εκδότες, ως αποτέλεσμα σπασίματος του λίθου σ’ αυτό το σημείο. Με αυτές τις διορθώσεις προκύπτει αριότερο κείμενο –το επίθετο στο ουδέτερο μέγα προσδιορίζει το πύργον του στ. 3 και δε χρειάζεται η προσθήκη συλλαβής στο ρήμα ἤγειρε με το <αν>ήγειρε που προτείνει ο εκδότης– και για τους τρεις στίχους, τόσο συντακτικά όσο και μετρικά.

11. Στην εν λόγω τμηματικά σωζόμενη επιγραφή, ενδιαμέσα εντός των μεταλλίων που διαχωρίζουν τα ημιστίχια, υπάρχουν συντομογραφημένες λέξεις που ενδεχομένως να έχουν κάποια θέση στην εκφορά των στίχων.

12. Στην αρχή του δεύτερου στίχου, στην επιγραφή του ειληταρίου (εικ. CXIX, σ. 975), ο διπλός τόνος στο πρώτο μὴ ίσως δηλώνει την ἐγκλιση τόνου από το μοι, που επίσης στην επιγραφή γράφεται ως μή, με ένα τόνο. Το πιθανότερο με μεταβατική σημασία για το ρήμα δειλιῶ, το νόημα του στίχου αποδίδεται ως, «Μη μού φοβάσαι, ἄνθρωπε, την υπακοή...» (Πρβλ. Th. ANTONOPOULOU, *Leonis VI Sapientis Imperatoris Byzantini Homiliae*, Turnhout 2008, 25.73: Ὁ βαπτιστὴς τὴν ὑπακοὴν δειλιᾷ...), ως μία προτροπή του Θεοῦ προς τον ἄνθρωπο (βλ. *Δευτερονόμιο*, 31.6-8).

13. Βλ. LBG το σχετικό λήμμα.

14. Με βάση και τη θέση του τόνου στην επιγραφή (σ. 1044, εικ. 133).

15. Βλ. και παρακάτω στον στ. 13.

8 *ἐπέλθῃ σοι ἡ ὥρα [ἐκείνη] (;)*¹⁶ ἀντί *ἐπελθήσει ἡ ὥρα*, στ. 10: *ἐξαγόρευσον* ἀντί *ἐξαγόρεσον*, στ. 14 *οἷα σε δωρήσῃται ... παρ' αὐτοῦ βασιλέως* ἀντί *ἦσσε, δωρίσει τε π[άν]υ τοῦ βασιλέα*. σ. 814, AddI32, στ. 1: *μήπως (;) Ἄλλοις μὲν* ἀντί *Ἄλλους μὲν ...*. σ. 823, AddII4, στ. 2 (με βάση τις εικ. CXXXIV-V στη σ. 981): στ. 1 *λόγος* ἀντί *Λόγος* και στ. 2 *τότε τῷ κόσμῳ κέρδ[ος]* ἀντί *ὄτε τὸ<ν> κόσμ<ο>*¹⁷. σ. 831, AddIII13, σ. 981: *Σίγα· λοχῶσιν* ἀντί *Σιγᾶ λοχῶσιν*¹⁸.

16. Πρβλ. Mt. 24.36. Η φράση « ἡ ὥρα ἐκείνη» συναντάται σε διάφορα κείμενα της χριστιανικής περιόδου, είτε με την έννοια της ώρας του θανάτου είτε με την έννοια της Δευτέρας Παρουσίας και Κρίσεως.

17. Ο *λόγος*, ως όρος, με τον αντίστοιχο *λόγοι* στον πληθυντικό (βλ. και *ODB*, τ. 2, σ. 1234, στο λήμμα *Literature* του Α. ΚΑΖΗΔΑΝ), σημαίνει τη λογοτεχνική παιδεία, την επιστημονική μόρφωση που καλλωπίζει την ψυχή, σε αντίστιξη με τον χρυσό που κοσμεῖ το σώμα. Βλ. σχετικά και στη διπλωματική εργασία, Ε. ΜΑΥΡΑΚΗ, *Οι λόγοι στα βυζαντινά κείμενα: συμβολή στην έρευνα γύρω από το περιεχόμενο του όρου*, Ρέθυμνο: διπλωμ. εργασία 2016. Όλο μαζί το δίστιχο έχει το εξής νόημα: «Το χρυσάφι στολίζει το δάκτυλο, ενώ την ψυχή η γνώση· τότε με το στολίδι υπάρχει όφελος (κέρδος).» Ενδεχομένως να υπάρχει και υπόνοια στο χωρίο από το ευαγγέλιο του Ματθαίου (16.26): *τί γὰρ ὠφελήσεται ἄνθρωπος ἐὰν τὸν κόσμον ὅλον κερδήσῃ τὴν δὲ ψυχὴν αὐτοῦ ζημιωθῇ;*

18. Δεδομένου ότι στο ίδιο το αντικείμενο, το χρυσό δακτυλίδι πάνω στο οποίο έχει χαρακτεῖ ο στίχος, δεν υπάρχει τονισμός και στίξη, προτείνουμε την παραπάνω εναλλακτική ανάγνωση της επιγραφής του. Πιο συγκεκριμένα ο στίχος πρώτα προτρέπει τον αναγνώστη-θεατή να σωπάσει· «*Σώπα*», και στη συνέχεια, «*μέσα στο χρυσό ξαπλωμένα περιμένουν τρία λιονταράκια*». Κατά τη γνώμη μας με αυτή την ανάγνωση το νόημα του στίχου γίνεται πληρέστερο, ενώ αναδεικνύεται το παιχνίδι του δημιουργού του με τον θεατή αναγνώστη. Αν δεχτούμε την πρώτη λέξη ως επιρρηματικό προσδιορισμό, αφαιρείται η πρωτοτυπία, το πνεύμα και το παιχνίδισμα του επιγράμματος. Η προστακτική *σίγα* απαντάται συχνά στην αρχαία τραγωδία και κωμωδία, αλλά και στη βυζαντινή γραμματεία, σε έργα όπως τον *Χριστό Πάσχοντα*, ή σε επιγράμματα όπως αυτά του Μανουήλ Φιλή. Χαρακτηριστικό της σημασίας του είναι το σχετικό λήμμα στο λεξικό του Φωτίου (έκδ. THEODORIDIS 804): *Ἄκουε ἀντὶ τοῦ σίγα. Κρατίνος (fr. 284 K.). οἷον τόπον δίδου διὰ τῆς σιγῆς τῆ ἀκοῆς*. Η προτροπή για σιγή και το ακουστικό μοτίβο της σιγῆς γενικότερα, επίσης απαντάται συχνά στο πλαίσιο της αποστροφῆς προς τον αναγνώστη από το «εγώ» των επιγραμμάτων [Βλ. I. VASSIS, *Initia Carminum Byzantinorum*, Berlin-New York 2005, σ. 672 και I. VASSIS, *Initia Carminum Byzantinorum: Supplementum I, Παρεκβολαί* 1 (2011), 258· πρβλ. από τα ποιήματα του Μανουήλ Φιλή, αρ. 81.10 (έκδ. BRAOUNOU-PIETSCH) και III.192.6 (έκδ. MILLER)]. Εφόσον μάλιστα το δακτυλίδι χρονολογείται τον 14ο αι., και έχοντας υπόψη άλλο ένα επίγραμμα του Φιλή (αρ. 33, έκδ. BRAOUNOU-PIETSCH) με σχετικό θέμα, για το

σ. 840, AddII20, στ. 1: μήπως (;) Φρουρὸν σὸν ἢ Φρουρὸν σοῦ ἀντί Φρουρὸν σου¹⁹. σ. 845, AddII25, στ. 3: μόνη ἀντί μόνην²⁰. σ. 847, AddII28, στ. 1: Ῥίψον φρόνημα κοσμικὸν ... βάρους ἀντί Τρίψον φρόνησ(ιν) κοσμικ(ήν) ... βάρω²¹ και στ. 2 μήπως (;) ὡς ἂν ὁδοὺς κ(αὶ) τρίβον ἀντί ὡς ἂν [...]λίσεις τρίψον με βάση την εικ. CL (σ. 987).

Ὅσον ἀφορὰ στα χωρία που σχετίζονται με φράσεις ἀπὸ τα κείμενα των ἐκδεδομένων στον παρόντα τόμο ἐπιγραφῶν, πολλὰ εἶναι δυνατόν να συνδεθῶν με λειτουργικά και ὑμνογραφικά κείμενα. Παρακάτω παρατίθενται χαρακτηριστικά παραδείγματα: σ. 119, BG3, στ. 10: ... ὄτ(ι) σοὶ πρόπ(ει) δόξ(α) εἰς τοὺς αἰῶνας ...²². σ. 122, BG4, στ. 1-2: ... Πάσας τεθεικῶς εἰς σέ μου τὰς ἐλπίδας, ἰ ὦ μήτερ ...²³. σ. 153, GR8, στ. 1-2: Πύλας ἡμῖν ἄνοιξον, ὦ Θεοῦ Μ(ἡτ)ερ, ἰ τῆς μετανοίας ...²⁴. σ. 182, GR31, στ. 8-9: ... δειλιῶν ... τοῦ Δεσπότη²⁵.

μῦθο του Αἰσώπου «ἄνθρωπος και λέων συνοδεύοντες», θα υποθέταμε ὅτι ἐνδεχομένως και ο παρὼν στίχος θα μπορούσε να ἀποδοθεῖ στην πέννα του Μανουὴλ Φιλή.

19. Με τις ἐξῆς παραπλήσιες ἐναλλακτικές σε σχέση με το νόημα, «ἔχοντας ὡς φρουρὸ το δικό σου μῦρο.» ἢ «ἔχοντας ὡς φρουρὸ το μῦρο σου».

20. Με βάση την εικ. CXLVIII στη σ. 987, ὅπου η κατάληξη στη λέξη μόνη εἶναι ἀκριβῶς ἴδια, ὅπως στο *χρηματισίαση*. Το νόημα γίνεται σαφέστερο, ἀφού το ἐπίγραμμα ἐτσι λέει: «Ἐσένα μόνο ἐμπιστευόμαστε ...».

21. Το κοσμικό φρόνημα, ὡς ἐκφραση, εἶναι κοινός τόπος σε μοναστικά ἢ ἀγιολογικά κείμενα. Πρβλ. και F. HALKIN, *Le corpus athénien de saint Pachome*, Genève 1982, 146.2-3: ἐπὶ δὲ τοῦ ἄββᾶ Παχωμίου ὀλίγοι ὄντες ἐτήρουν ἑαυτοὺς μὴ ἔχειν βάρους ὕλης τοῦ κόσμου ...

22. Ὅτι πρέπει σοι, πᾶσα δόξα, τιμὴ και προσκύνησις, τῷ Πατρὶ και τῷ Υἱῷ και τῷ Ἁγίῳ Πνεύματι, νῦν και ἀεὶ και εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰῶνων. Ἀμήν. Κατάληξη διαφόρων ευχῶν κατὰ τη Θεία Λειτουργία του Ἰωάννου του Χρυσοστόμου, συγκεκριμένα αυτών του Α΄ Ἀντιφώνου, της Μικρῆς Εἰσόδου, της ἀρχῆς της Λειτουργίας των Πιστῶν.

23. Πρβλ. με το θεοτοκίο *Τὴν πᾶσαν ἐλπίδα μου εἰς σέ ἀνατίθιμι, Μῆτερ τοῦ Θεοῦ φύλαξόν με ὑπὸ τὴν σκέπην σου* που ψάλλεται ἢ διαβάζεται σε διαφορετικές ἀκολουθίες ὅλο το ἔτος.

24. *Τῆς μετανοίας ἄνοιξόν μοι πύλας, Ζωοδότα, ὀρθρίζει γὰρ τὸ πνευμά μου, πρὸς ναὸν τὸν ἅγιόν σου ...* (Δοξαστικό μετὰ τον Ν΄ Ψαλμό στον ὄρθρο, τις Κυριακές, κατὰ την περίοδο του Τριωδίου).

25. Στον φόβο του Προδρόμου να ἀγγίξει την κεφαλὴ του Ἰησοῦ κατὰ τη Βάπτισις ὑπάρχει μνεία σε ἀρκετὰ ὑμνογραφικά χωρία της γιορτῆς των Θεοφανείων: *Τὴν χεῖρα σου τὴν ἀψαμένην τὴν ἀκήρατον κορυφὴν τοῦ Δεσπότη ...* (δοξαστικό της Θ΄ Ὁρας). Ὁ μέγας ὑετός, πρὸς ποτάμια ῥεῖθρα, προέρχεται σαρκί, βαπτισθῆναι θελήσας πρὸς δὴν ὁ θεῖος Πρόδρομος, ἐκθαμβούμενος ἔλεγε: *πὼς βαπτίσω σε, ῥύπον μὴ ἔχοντα ὄλως; πὼς ἐκτείνω μου, τὴν δεξιὰν ἐπὶ κάραν, ἣν τρέμει τὰ σύμπαντα;* (Κάθισμα του Ὁρθρου). Ὁ προσταλείς,

σ. 203, GR42, στ. 7-8: ... ὁ γὰρ ἐσθίων καὶ πίνων ἀναξίως / κρῖμα ἑαυτῶ ἐσθίει τε καὶ πίνει.²⁶ σ. 220, GR51, στ. 1: ... βοηθὸς καὶ σκεπαστῆς ...²⁷. σ. 313, GR95, στ. 1-2: Θεοτόκε, ... σκέπε, φρούρει, φύλατ<τε> ...²⁸. σ. 349, GR108, στ. 11: ... μὴ συντριβῆς, κέραμε ...²⁹. σ. 436, IT13, στ. 12: ... λίθοις ... ῥίψας τὸν σπόρον ...³⁰. σ. 500, IT34, στ. 1-2, 5: ... δοθέντος ἡμῖν διὰ τὴν ἁμαρτίαν ...³¹. σ. 503, IT35, στ. 5: ... ἐξ οὗ κάτεισιν ἀγαθῶν πᾶσα δόσις ...³². σ. 581, TR38, στ. 1: ... Ἔρωσ

πρὸ προσώπου Κυρίου καὶ τὰς εὐθείας, τρίβους τοῖς ἀνθρώποις ὑποδεικνύων, ἄπτεται τρέμων κορυφῆς τοῦ Δεσπότη, καὶ βαπτίζει ... (τροπάριο ε' ὠδῆς κανόνα του ὄρθρου). Σήμερον Ἰωάννης ἄπτεται, κορυφῆς τοῦ Δεσπότη ... (Καὶ νῦν των Αἰῶνων του ὄρθρου).

26. Εκτός από την μνεία στην επιστολή του Παύλου (1 Κορ.11,29) σίγουρα είναι απαραίτητη η αναφορά και στο χωρίο της ευχής του Μ. Βασιλείου από την ακολουθία της Θείας Μεταλήψεως, που μάλιστα περιέχει το επίρρημα *ἀναξίως*, όπως στο παρόν επίγραμμα: *Οἶδα, Κύριε, ὅτι ἀναξίως μεταλαμβάνω τοῦ ἀχράντου σου Σώματος καὶ τοῦ τιμίου σου Αἵματος καὶ ἔνοχος εἰμι καὶ κρῖμα ἑμαυτῶ ἐσθίω καὶ πίνω, μὴ διακρίνων τὸ Σῶμα καὶ τὸ Αἷμα τοῦ Χριστοῦ καὶ Θεοῦ μου ...*

27. Εκτός από χωρίο (Ex. 15.2) που δηλώνεται στο υπόμνημα πηγών, βλ. και το τροπάριο *Βοηθὸς καὶ σκεπαστῆς ἐγένετό μοι εἰς σωτηρίαν, οὗτός μου Θεός, καὶ δοξάσω αὐτόν, Θεὸς τοῦ Πατρός μου καὶ ὑψώσω αὐτόν ἐνδόξως γὰρ δεδόξασται.* (ειρμός α' ὠδῆς κανόνα, ὄρθρος Κυριακῆς των Αποκριών).

28. Εκτός από τη χρήση της φράσης ως εισαγωγικού στίχου κατά την εκφώνηση των τροπαρίων σε κανόνες αγίων, βλ. και το τροπάριο *Θεοτόκε, ἡ ἐλπίς πάντων τῶν Χριστιανῶν, σκέπε, φρούρει, φύλαττε τοὺς ἐλπίζοντας εἰς σε. ...* (Ειρμός θ' ὠδῆς του κανόνα στον ὄρθρο της γιορτῆς της Υπαπαντῆς).

29. Εκτός από το ίδιο το χωρίο από τους Ψαλμούς ὡς *σκεὴν κερამέως συντρίψεις αὐτούς* (Ps. 2.9), η ανάμνησή του είναι ιδιαίτερα έντονη μέσα στην ακολουθία των Παθῶν, τη Μεγάλη Παρασκευή, σε ένα επίσης επιτάφιο περιβάλλον, όπου ο νεκρὸς Θεὸς θα αναστηθεῖ και θα συντρίψει τους φονιάδες «ὡς σκεὴν»· βλ. στο ανάγνωσμα των Ὁρῶν της Μ. Παρασκευῆς *σὺ δέ, Κύριε, ἐλέησόν με καὶ ἀνάστησόν με, καὶ ἀνταποδώσω αὐτοῖς* (Ps. 40.11), ὡς και στο Δοξαστικό των Αἰῶν, *Ἐξέδυσάν με τὰ ἰμάτιά μου ... ἵνα συντρίψω αὐτούς, ὡς σκεὴν κερამέως.*

30. Σίγουρα ανακαλεῖ τα χωρία *ἄλλα δὲ ἔπεσε ἐπὶ τὰ πετρῶδη* (Mt. 13.5) και *ἕτερον κατέπεσεν ἐπὶ τὴν πέτραν* (Lc. 8.6) από την παραβολή του Σπορέα.

31. Η σύνδεση του θανάτου με την ἁμαρτία βρῖσκεται σε χωρία από την *Προς Ρωμαίους* επιστολή του Παύλου, *Διὰ τοῦτο ὡσπερ δι' ἑνὸς ἀνθρώπου ἡ ἁμαρτία εἰς τὸν κόσμον εἰσῆλθεν καὶ διὰ τῆς ἁμαρτίας ὁ θάνατος, ...* (Rom. 5.12, γενικά στο 5.12-21) και *τὰ γὰρ ὀψώνια τῆς ἁμαρτίας θάνατος, τὸ δὲ χάρισμα τοῦ Θεοῦ ζωὴ αἰώνιος ἐν Χριστῶ ...* (Rom. 6.23), ἔχοντας ἄμεση βέβαια σχέση με το *θανάτῳ ἀποθανεῖσθε* της *Γένεσης* (Gen. 2.17· πρβλ. ὡς παρακάτω (σημ. 49) και με Gen. 3.19).

32. Εκτός από τη σχέση του στίχου με το χωρίο από την επιστολή του Ιακώβου, που

ὁ σώφρων ...³³. σ. 586, TR41, στ. 4: ... τὸ πᾶν ὅταν κρίν[η] ...³⁴. σ. 597, TR46, στ. 4: ... [χ]οροὶ γὰρ ἀγγέλων εἰστήμεσαν κύκλω ...³⁵. σ. 629, TR62, στ. 8-12: ... Χ(ριστ)ὲ νυμφίε / ... τὴν νοητὴν παστάδα / ἔνδυσσον ἡμᾶς ἄμφιον θείου γάμου / ... τῶν δαιτυμόν(ων) ...³⁶. σ. 659, TR74, στ. 6: ... ἀμπλακημάτων λύσιν ...³⁷. σ. 669,

επισημαίνει ο εκδότης, η πιο συχνή υπενθύμιση της παρούσας φράσης γίνεται μέσα από την ευχή πριν την απόλυση της Θείας Λειτουργίας του Ιωάννου του Χρυσοστόμου, Ὁ εὐλογῶν τοὺς εὐλογοῦντάς σε, Κύριε Αλλωστε η αρχική φράση αυτής της ευχής είναι μία από τις συχνότερες στα ειλητήρια που κρατούν οι συλλειτουργούντες ιερόρχες στο εικονογραφικό πρόγραμμα των ναών· βλ. σχετικά G. BABIÉ – CHR. WALTER, *The inscriptions upon liturgical rolls in Byzantine apse decoration*, *RÉB* 34 (1976), 272.

33. Πρβλ. σε αντίστιξη την εναρκτήρια φράση από το επίγραμμα Ἔρωσ ὁ δεινὸς ἐκτυφλοὶ μου τὰς φρένας / ἀλλ' αἰθριάζει σὸς πόθος με, Χριστέ μου. του Ιωάννη Γεωμέτρη (ἐκδ. CRAMER, τ. 4, σ. 320). Για μία απόδοσή του στη σημερινή ελληνική βλ. Ἰωάννη Γεωμέτρη. Ὁ τρομερὸς τὸν νοῦ μου ὁ ἔρωτας τυφλώνει, μτφ. Γ. ΒΑΡΘΑΛΙΤΗΣ, Αθήνα 2012, σ. 40-41.

34. Πρβλ. με τη σκηνή της Δευτέρας Παρουσίας (Mt. 25.31-46).

35. Εκτός από τα χωρία που έχουν επισημανθεί από τον εκδότη για τον στ. 4, αξίζει να προστεθεί και η φράση από την ευχή της Θείας Λειτουργίας του Ιωάννου του Χρυσοστόμου πριν τον καθαγιασμό των τιμίων δώρων: ... καίτοι σοι παρεστήκεισαν χιλιάδες ἀρχαγγέλων καὶ μυριάδες ἀγγέλων, τὰ Χερουβίμ καὶ τὰ Σεραφίμ, ἑξαπτέρυγα, πολυόματα, μετάρσια, πτερωτά ...

36. Εκτός από τη σύνδεση των στίχων με τα συμφραζόμενα του αλληγορικού γάμου στο Κατά Ματθαίον, στις ευαγγελικές παραβολές των Δέκα Παρθένων (Mt. 25.1-13) και των Βασιλικών Γάμων (Mt. 22.1-14), σίγουρα χρειάζεται αναφορά και σε όλο το υμνογραφικό «σκηνικό» από τις ακολουθίες των αρχών της Μεγάλης Εβδομάδας (κυρίως στον όρθρο της Μεγάλης Δευτέρας με την ακολουθία του Νυμφίου και αυτήν της Μεγάλης Τρίτης με την ανάμνηση των Δέκα Παρθένων). Σ' αυτές κυριαρχούν το τροπάριο Ἰδοὺ ὁ νυμφίος ἔρχεται ἐν τῷ μέσῳ τῆς νυκτὸς ... , εμπνευσμένο από την παραβολή των Δέκα Παρθένων, καθώς και το εξαποστειλάριο Τὸν νυμφῶνα σου βλέπω, Σωτήρ μου, κεκοσμημένον, καὶ ἔνδυμα οὐκ ἔχω ἵνα εἰσέλθω ἐν αὐτῷ ... , εμπνευσμένο τόσο από αυτή των Δέκα Παρθένων όσο κι εκείνη των Βασιλικών Γάμων.

37. Πρβλ. και πριν με σ. 166, GR14, στ. 7: ... εἰς λύτρον, εἰς κάθαρσιν ἀμπλακημάτων... σ. 310, GR93, στ. 3: ... λύτρον ἀμπλακημάτων... σ. 335, GR102, στ. 3: ... λύσιν ἀμπλακημάτων... σ. 367, GR117, στ. 5: ... ἀμπλακημάτων λύσιν Για να γίνει κατανοητή η συχνότητα χρήσης των παραπάνω εκφράσεων, είναι σκόπιμο να επισημανθεί ο ειρμός της ε' ωδής, του ιαμβικού κανόνα του Ιωάννη Δαμασκηνού στην Πεντηκοστή, που ξεκινά στον πρώτο στίχο με τη φράση, *Λυτήριον κάθαρσιν ἀμπλακημάτων ...*· πρβλ. με μία παρόμοια ρυθμικά φράση από τον ειρμό της θ' ωδής, στον κανόνα του Όρθρου της Μεγάλης Δευτέρας: *Ἐμεγάλυνας Χριστέ, τὴν τεκοῦσάν σε Θεοτόκον, ἀφ' ἧς ὁ Πλάστης ἡμῶν, ὁμοιοπαθεὶς περιέθου σώμα, τὸ τῶν ἡμετέρων λυτήριον ἀγνοημάτων ...* .

TR78, στ. 14: ... τὰ μύρα τοῖς δάκρυσι κιρνᾶ ...³⁸. σ. 669, TR78, στ. 22: ... ὁ γὰρ Μανουὴλ ἦτταν ἔθνῶν ἐμφέρει ...³⁹. σ. 669, TR78, στ. 29: ... εἰ δ' οὐκ ἀκούσει ...⁴⁰.

38. Ἄλλη μία φράση που απηχεί ξεκάθαρα νυμογραφικό κείμενο, το αναστάσιμο ευλογητάριο, *Τί τὰ μύρα, συμπαθῶς τοῖς δάκρυσιν, ὧ μαθήτριαι, κιρνᾶτε; Ὁ ἀστράπτων ἐν τῷ τάφῳ ἄγγελος προσεφθέγγετο ταῖς μυροφόροις ἴδετε ἡμεῖς τὸν τάφον καὶ ἦσθητε. Ὁ Σωτὴρ γὰρ ἐξανέστη τοῦ μνήματος.* Για τὴν ἐκδοσὴ του ἴδιου κειμένου βλ. καὶ I. VASSIS, *Das Pantokratorkloster von Konstantinopel in der byzantinischen Dichtung*, στο S. KOTZABASSI (επιμ.), *The Pantokrator Monastery in Constantinople*, Berlin 2013, 203-250, ἀρ. 15, καὶ ἰδίως 239-242.

39. Στὸ παρὸν χωρίο ὁ ποιητὴς κάνει ἓνα λογοπαίγνιο με τὴ σημασία των ονομάτων του αυτοκράτορα Μανουὴλ Α΄ πιο συγκεκριμένα, καταρχὴν σε σχέση με τὸ αυτοκρατορικό βαπτιστικό ὄνομα –στο ὁποῖο μάλιστα ὁ Μανουὴλ Α΄ δίνει ιδιαίτερη ἐμφαση τοποθετώντας τὴ μορφή του Χριστοῦ Ἐμμανουὴλ καὶ τὴ σχετικὴ ἐπιγραφὴ του ὀνόματος στα νομίσματα τῆς περιόδου (βλ. σχετικά *ODB*, τ. 2, 1290, στο λήμμα Manuel I Komnenos)–, καθὼς τὸ Ἐμμανουὴλ ἔχει τὸ νόημα *μεθ' ἡμῶν ὁ θεός* (βλ. Mt. 1.23, ... *καὶ καλέσουσιν τὸ ὄνομα αὐτοῦ Ἐμμανουὴλ, ὃ ἐστὶν μεθερμηνευόμενον Μεθ' ἡμῶν ὁ θεός* ...), ὁ στ. 22 με τὴ φράση *ἦτταν ἔθνῶν ἐμφέρει* ἀποδίδει τὸ νόημα του ὀνόματος σε σχέση με τὸ χωρίο *μεθ' ἡμῶν ὁ θεός γνῶτε ἔθνη καὶ ἠττάσθε ὅτι μεθ' ἡμῶν ὁ θεός* (Is. 8.9-10)· τὸ παρὸν χωρίο, ὅπως καὶ ἡ συνέχεια του ἴδιου χωρίου ἀπὸ τον Ησαΐα ...*ἰσχυρότερες ἠττάσθε ἔαν γὰρ πάλιν ἰσχύσητε, πάλιν ἠττηθήσεσθε ... ὅτι μεθ' ἡμῶν κύριος ὁ θεός ψάλλεται* στη ἀρχὴ του Μεγάλου Αποδείπνου, τὴν περίοδο τῆς Μεγάλῃς Σαρακοστής. Παρακάτω συνεχίζει με τὸ νόημα του μοναχικοῦ ὀνόματος του αυτοκράτορα (στ. 23-24) «*Ματθαίος*» που ἀφενὸς ἀνακαλεῖ τὸ σύμβολο του εὐαγγελιστῆ Ματθαίου [*ODB*, τ. 2, σ. 762, στο λήμμα evangelist symbols καὶ N. ΠΑΝΣΕΛΗΝΟΥ, Τα σύμβολα των εὐαγγελιστῶν στη βυζαντινὴ μνημειακὴ τέχνη. Μορφὴ καὶ περιεχόμενο, *ΔΧΑΕ* 17 (1993-94), 79-86], τὸν φτερωτὸ ἄνθρωπο-ἄγγελο ἀνάμεσα στα τέσσερα ζῶα του Ἰεζεκιὴλ (Ezech. 1.10-11· πρβλ. Αρσ. 4.6-7), ἐνὸ ἀφετέρου ὅπως ἐπισημαίνει ὁ ἐκδότης καὶ δηλώνει ὁ στ. 24 *τῷ σχηματισμῷ τῆς ἰσαγγέλλου θέας*, δηλαδὴ με τὴν εἰσοδὸ του στο ἀγγελικό μοναχικό σχῆμα με τὸ ὁποῖο ὁ Μανουὴλ ντύνεται στο τέλος τῆς ζωῆς του, κατατροπώνει καὶ τὸς νοητοὺς ἐχθροὺς. Ἐτσι τὰ νοήματα καὶ των δύο ὀνομάτων Ἐμμανουὴλ καὶ Ματθαίος, μέσα ἀπὸ τὰ δύο σχήματα, αυτοκρατορικό καὶ μοναχικό ἀντίστοιχα, «*καθαροῦν*» τὶς ἐναντίες δυνάμεις (στ. 20-21), ἀπ' τὴ μίᾳ τὰ ἐπίγεια αἰσθητὰ ἔθνη καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὸς νοητοὺς ἐχθροὺς.

40. Βλ. τὴν ἴδια ἐκφραση, στο ἀποδιδόμενο στον Ἰωάννη Γεωμέτρῃ ἐπίγραμμα για τοὺς Σαράντα μάρτυρες τῆς Σεβάστειας: *Χειμῶν τὸ λυποῦν, ἀρᾶξ τὸ πάσχον ἐνθάδε / προσσχῶν ἀκούσεις καὶ στεναγμὸν μαρτύρων / εἰ δ' οὐκ ἀκούσεις, καρτεροῦσι τὴν βίαν, / πρὸς τὰ στέφη βλέποντες, οὐ πρὸς τοὺς πόνους.* (M. D. LAUXTERMANN, *Byzantine Poetry from Pisides to Geometres. Texts and Contexts*, Vienna 2003, 149-150, καὶ τὴν πρόσφατη συζήτηση για τὸ ἐπίγραμμα, N. PATTERSON-ŠEVČENKO, *The Metrical Inscriptions in the Panagia Phorbiotissa*, στο A. W. CARR – A. NICOLAIDES (επιμ.), *Asinou across time: studies in the architecture and murals of the Panagia Phorbiotissa*, Cyprus, Washington, D.C. 2012, σσ. 70-72).

σ. 669, TR78, στ. 33: ... *νέκυν κλέψιει* ...⁴¹. σ. 669, TR78, στ. 6-7, 43: ... *συνταφή... συναναστή ... συννεκρούμαι* ...⁴². σ. 780, AddI9, στ. 1: ... [Ω]ς χ[όρτος ἡμῶν τῶν βροτῶν αἰ] ἡμέ[ραι] ...⁴³. σ. 784, AddI14, στ. 3: ... *Πέτρε, στερ(ρ)ὰ ἢ τῆς πίστεως πέτρα, ...*⁴⁴. σ. 835, AddII16: *Χ(ριστὸς) πρόκειται καὶ μελιζεται Θε[ός]*.⁴⁵ σ. 847, AddII26, στ. 1: ... *βιωτικὸν βούλημα πᾶν φυγεῖν θέλε* ...⁴⁶. σ. 848, AddII29, στ. 1-2: ... [Παρησία] γέλ[ω]τι συγκεραμένη / ... *καταστρέφει*⁴⁷.

Στην ειδικότερη κατηγορία με τις επιτύμβιες επιγραφές-επιγράμματα διαπιστώνουμε τη συχνή χρήση σχεδόν λογοτυπικών εκφράσεων, επηρεασμένων

41. Πρβλ. με το χωρίο Mt. 27.64 για τη φρουρά στον τάφο του Ιησού από τον Πιλάτο, ὥστε να μην κλέψουν το νεκρὸ σῶμα οἱ μαθητές του.

42. Εκτός από το χωρίο από τον λόγο του Γρηγορίου Ναζιανζηνού στα Γενέθλια του Σωτήρος, το οποίο σωστά ἔχει επισημανθεῖ στους στ. 7-8, για τις ἐννοιες της «συνταφής, συν-νέκρωσης, συν-ανάστασης», θα πρόσθετα και το ἀντίστοιχο ἀπὸ τον λόγο ἐπίσης του Γρηγορίου στο ἅγιο Πάσχα, ... *Χθὲς συνεσταυρούμην Χριστῷ, σήμερον συνδοξάζομαι· χθὲς συννεκρούμην, συζωοποιούμαι σήμερον· χθὲς συνεθαπτόμην, σήμερον συνεγείρομαι* ... (Greg. Naz. PG 35.397B), ὅπως και το νημογραφικό, *Χθὲς συνεθαπτόμην σοι, Χριστέ, συνεγείρομαι σήμερον ἀναστάντι σοι, συνεσταυρούμην σοι χθὲς, αὐτὸς με συνδόξασον, Σωτήρ, ἐν τῇ βασιλείᾳ σου*. (τροπᾶριο γ' ὠδῆς κανόνα του Πάσχα, Ἰωάννου Δαμασκηνού).

43. Ο παρὼν στίχος που παραπέμπει ξεκάθαρα στο ... *ἄνθρωπος ὡσεὶ χόρτος αἰ ἡμέραι* ... (Ps. 102.15) ἀπὸ τον ψαλμὸ *Εὐλόγει ἢ ψυχὴ τὸν Κύριον*, ... (Ps. 102.1), ο ὁποῖος διαβάζεται πολὺ συχνά στις καθημερινές λατρευτικές ακολουθίες, μία διάσταση στη χρήση του ἢ ἧ ὁποία ἐπίσης δεν πρέπει να ἀγνοεῖται.

44. Πρβλ. με το χωρίο, *Κἀγὼ δέ σοι λέγω ὅτι σὺ εἶ Πέτρος, καὶ ἐπὶ ταύτῃ τῇ πέτρᾳ οἰκοδομήσω μου τὴν ἐκκλησίαν*, ... (Mt. 16.18).

45. Το λεκτικὸ του στίχου παραπέμπει σε συμφραζόμενα τῆς θυσίας και του Μελισμοῦ του Χριστοῦ, ὅπως μπορεῖ να διαπιστωθεῖ ἀπὸ σχετικά λειτουργικά και μη χωρία: *Μελίζεται καὶ διαμερίζεται ὁ Ἄμνός τοῦ Θεοῦ, ὁ μελιζόμενος καὶ μὴ διαιρούμενος ὁ πάντοτε ἐσθιόμενος καὶ μηδέποτε δαπανώμενος ἀλλὰ τοὺς μετέχοντας* ... (ευχὲς μυστικές κατὰ το κοινωνικό, Θεῖα Λειτουργία Ἰωάννου του Χρυσοστόμου)· *ἐσφαγμένος πρόκειται ὁ Χριστός* (Jo. Chrys. *De proditione Judae (homiliae 1-2)*, PG 49.381.14)· *Ἡ ἅγια τράπεζά ἐστιν ἀντὶ τοῦ τόπου ἔνθα ἐτέθη ἐν τῇ ταφῇ ὁ Χριστός· ἐν ἧ πρόκειται ὁ ἀληθινὸς καὶ οὐράνιος ἄρτος, ἢ μυστικὴ καὶ ἀνάιμακτος θυσία*, ... [Γερμανὸς Κωνσταντινουπόλεως, *Εκκλησιαστικὴ ἱστορία*, 4.1-3 (ἐκδ. MEYENDORFF)].

46. Ενδεχομένως ἀπηχεῖ τῆ φράση ἀπὸ τον Χερουβικό Ὕμνο, πρὶν τῇ Μεγάλῃ Εἰσόδῳ, κατὰ τῇ Θεῖα Λειτουργία, ... *πᾶσαν τὴν βιωτικὴν ἀποθώμεθα μέρμιναν* ...

47. Πρβλ. με το ἀπόφθεγμα *Ἄρχῃ καταστροφῆς μοναχοῦ ὑπάρχει γέλωσ καὶ παρησία*. Βλ. J.-C. Guy, *Les apophtegmes des pères. Collection systématique, chapitres i-ix*, Paris 1993, 3.56.1-2.

από λειτουργικά ή υμνογραφικά κείμενα σχετιζόμενα με τον θάνατο, όπως τροπάρια από ακολουθίες για την κοίμηση θείων προσώπων, ή άλλα τροπάρια και ευχές από την εξόδιο και την επιμνημόσυνη ακολουθία. Πιο συγκεκριμένα στις: σ. 119, BG3, στ. 9: *ἀνάπαυσον αὐτὴν ἐν σκηναῖς τῶν ἁγίων* (βλ. και σ. 507, NL1, στ. 2)⁴⁸. σ. 399, GR130, στ. 10-11: *... τὸ ποῦ τελευτᾶ δόξα, πλοῦτος κ(αὶ) γένος ... τέφραν, κόνιν ... και σ. 406, IT1, στ. 5 ... [εἶς]χοῦν καταντᾶ και τελευτᾶ προδ(ς) τέφραν, ...⁴⁹. σ. 422, IT6, στ. 5: *... [ἐκ] γῆς μετέστης [εἰς οὐρ]ανὸν ἄξιως ...⁵⁰. σ. 485, IT28, στ. 23: *... θανόντα και ταφέντα ...⁵¹. σ. 513, TR1, στ. 7: *... κατετέθη ἐν τοῦτω τῷ τύμβῳ ...⁵². σ. 645, TR68, στ. 19: *... ἤλιε και γῆ ... (πρβλ. με σ. 210, GR46, στ. 9)⁵³. σ. 662, TR76, στ. 3-4, *... ὡς ἄγρυπνος ἐν μάχαις λέων /******

48. Πρβλ. με τις εξής χαρακτηριστικές φράσεις, *Ὦντως φοβερώτατον τὸ τοῦ θανάτου μυστήριον ... τὸν μεταστάντα ἀνάπαυσον, ἐν σκηναῖς τῶν Δικαίων σου, Ἀρχή μοι και ὑπόστασις, τὸ πλαστοργόν σου γέγονε πρόσταγμα ... διὸ Σωτὴρ τοῖς δούλους σου, ἐν χώρᾳ ζώντων, ἐν σκηναῖς Δικαίων ἀνάπαυσον (νεκρώσιμα ἰδιόμειλα). Ὁ και νεκρῶν και ζώντων τὴν ἐξουσίαν ἔχων, ὡς ἀθάνατος Βασιλεύς, ... ἐν σκηναῖς δικαίων τάξι, ἐν κόλποις Ἄβρααμ ἀναπαύσαι, και μετὰ ἁγίων συναριθμήσαι, ... (ευχή νεκρωσίου ακολουθίας).*

49. Στίχοι που εμπεριέχουν νοήματα όπως τα βιβλικά *... γῆ εἶ και εἰς γῆν ἀπελεύση ...* (Γεν. 3.19) και *... ἐγὼ δέ εἰμι γῆ και σποδός ...* (Γεν. 18.27), ωστόσο συνολικά πλησιάζουν νοηματικά σε τροπάρια από τη νεκρώσιμο ακολουθία όπως το παρόν ἰδιόμειλο: *Ἐμνήσθη τῷ Προφήτῳ βοῶντος· ἐγὼ εἰμι γῆ και σποδός, και πάλιν κατενόησα ἐν τοῖς μνήμασι και εἶδον τὰ ὅσα τὰ γεγυμνωμένα και εἶπον· Ἄρα τίς ἐστι, βασιλεύς ἢ στρατιώτης, ἢ πλούσιος ἢ πένης, ἢ δίκαιος ἢ ἁμαρτωλός; Ἀλλὰ ἀνάπαυσον, Κύριε, μετὰ δικαίων τὸν δούλόν σου ὡς φιλόανθρωπος.*

50. Πρβλ. με τη φράση από το τροπάριο των εγκωμίων της Κοίμησης της Θεοτόκου *Ἐκ τῆς γῆς μετέστης, και τῆς γῆς οὐδαμῶς, Παναγία Θεοτόκε ἀφέστηκας, ...*

51. Ενδεχομένως, λογοτυπικά και ρυθμικά ανακαλεί τη φράση από το 4ο ἄρθρο του Συμβόλου της Πίστεως της Α΄ Οικουμενικής Συνόδου της Νικαίας, *... παθόντα και ταφέντα ...*

52. Βλ. ανάλογες εκφράσεις στα υστερότερα τροπάρια των Εγκωμίων της Μεγάλης Παρασκευής, όπως *Ἡ ζωὴ ἐν τάφῳ, κατετέθη Χριστέ, και Ἀγγέλων στρατιαὶ ἐξεπλήττοντο ... και Ὁ Δεσπότης πάντων, καθοράται νεκρός, και ἐν μνήματι καινῷ κατατίθεται, ὁ κενώσας ...*

53. Η συγκεκριμένη θρηνητική αποστροφὴ συναντάται συχνά τόσο σε τροπάρια της ακολουθίας των Παθῶν, π.χ. στο απόστιχο από τον Ὄρθρο της Μεγάλης Πέμπτης *Ὁ τρόπος σου δολιότητος γέμει, παράνομε Ἰούδα ... Φρίξον ἤλιε, στέναξον ἢ γῆ, και κλονουμένη βόησον ...*, καθώς και σε μεταγενέστερα θρηνητικά αποσπάσματα για την ἄλωση της Κωνσταντινούπολης. Πρβλ. Δούκας 41.19.1-2 (ἐκδ. GRCU): *Φρίξον, ἤλιε και, σὺ γῆ, στέναξον εἰς τὴν παντελὴ ἐγκατάλειψιν τὴν γενομένην ἐν τῇ ἡμετέρᾳ γενεᾷ παρὰ τοῦ δικαιοκρίτου Θεοῦ διὰ τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν.*

ὑπνοῖς ὑπελθὼν ... τὸν τάφον, ...⁵⁴. σ. 702, TR95, στ. 1, ... [Ὅναρ τὰ πάν]τα καὶ σκιας οὐδὲν πλέον ...⁵⁵.

Στο μεγάλο αυτό corpus των επιγραφών σε πέτρα που εκδίδεται συγκεντρωτικά στην παρούσα μελέτη, με βάση τις πολλές περιπτώσεις χωρίων που έχουν συζητηθεί παραπάνω, μπορούμε να συναγάγουμε ότι βιβλικά, λειτουργικά και υμνογραφικά χωρία αποτελούν κοινή δεξαμενή φράσεων ή γλωσσικών λογοτύπων, ιδιαίτερα οικείων για τον μέσο πολίτη της αυτοκρατορίας, απ' όπου αντλούν και οι δημιουργοί των έμμετρων επιγραφών⁵⁶.

54. Το λιοντάρι που κοιμάται για να ξυπνήσει πάλι, εκτός από το γνωστό βιβλικό ... ἐκ βλαστοῦ, υἱέ μου, ἀνέβης ἀναπεσὼν ἐκοιμήθης ὡς λέων καὶ ὡς σκύμνος· τίς ἐγερεῖ αὐτόν; ... (Γένεσις 49.9), και την αντίστοιχη συμβολική παράσταση του Αναπεσόντος Χριστού, με σημαινόμενα ακριβώς την ενσάρκωση, τον σταυρικό θάνατο και την ανάσταση (βλ. ODB, τ. 1, 439, στο λήμμα Christ Anapeson), συμβολισμοί παρόντες ήδη στα πρώιμα ομιλητικά κείμενα [πρβλ. Ιωάννης Χρυσόστομος, *In sanctum Stephanum protomartyrem* [Sp.], PG 59.503.35-38: ... Ὅψεσθε τὴν ζωὴν ὑμῶν κρεμασμένην ἐπὶ ξύλου; οὐ τὴν ταφήν τὴν ἐν μνημείῳ ὁ Ἰακώβ προέγραψεν Ἀναπεσὼν ἐκοιμήθη ὡς λέων; ... και Θεοδώρητος Κύρου, *quaestiones in Octateuchum* (έκδ. N. FERNÁNDEZ MARCOS - A. SÁENZ-BADILLOS, 93.26-21) αὐτῷ δὲ καὶ τό “ἀναπεσὼν ἐκοιμήθη ὡς λέων, ἀρμόττει καὶ ὡς σκύμνος λέοντος”. ὥσπερ γὰρ ὁ λέων καὶ καθεύδων ἐστι φοβερός, οὕτως ὁ δεσποτικὸς θάνατος φοβερός καὶ τῷ θανάτῳ καὶ διαβόλῳ γεγένηται. λέοντα δὲ αὐτὸν καὶ σκύμνον κέκληκε λέοντος ὡς βασιλέα καὶ βασιλέως υἱὸν καὶ Θεὸν καὶ Θεοῦ υἱόν ...], στο «επιτάφιο» περιβάλλον συναντάται στις ακολουθίες των Παθῶν, για παράδειγμα από τον Ὁρθρο του Μεγάλου Σαββάτου, σε στιχηρό ιδιόμελο των Αἰνῶν (Δεῦτε ἴδωμεν τὴν ζωὴν ἡμῶν, ἐν τάφῳ κειμένην, ἵνα τοὺς ἐν τάφοις κειμένους ζωοποιήσῃ, δεῦτε σήμερον, τὸν ἐξ Ἰουδα ὑπνοῦντα θεώμενοι, προφητικῶς αὐτῷ ἐκβοήσωμεν Ἀναπεσὼν κεκοιμήσαι ὡς λέων, τίς ἐγερεῖ σε Βασιλεῦ; ἀλλ' ἀνάστηθι αὐτεξουσίως, ὁ δοὺς ἑαυτὸν ὑπὲρ ἡμῶν ἐκουσίως Κύριε δόξα σοι.) και στα μεταγενέστερα εγκώμια, «Ὡσπερ λέων, Σῶτερ, ἀφυπνώσας σαρκί, ὡς τις σκύμνος ὁ νεκρὸς ἐξανίστασαι, ἀποθέμενος τὸ γῆρας τῆς σαρκός· βλ. επίσης για τον Χριστό ως νοερό λέοντα στον Φυσιολόγο (έκδ. SBORDONE), κεφ. 1, περὶ τοῦ λέοντος, ιδίως στις σσ. 6-7.

55. Εκτός από τα χωρία που έχουν επισημανθεί από τον εκδότη, πολύ κοντά στον παρόντα στίχο βρίσκονται οι φράσεις από νεκρώσιμα ιδιόμελα (του Ιωάννη Δαμασκηνού;) Ποῦ ἐστὶν ἡ τοῦ κόσμου προσπάθεια; ... πάντα κόνις, πάντα τέφρα, πάντα σκιά. ... και Ὡς ἄνθος μαραίνεται και ὡς ὄναρ παρέρχεται καὶ διαλύεται πᾶς ἄνθρωπος

56. Βλ. καταρχήν το παράρτημα του παρόντος τόμου σ. 859 κ.ε. Επίσης πρβλ. με τη συζήτηση για τη σχετικά μικρή χρήση βιβλικών, λειτουργικών ή υμνογραφικών χωρίων στην κατηγορία των επιγραφών που εξετάζει ο G. PALLIS, *Inscriptions on middle Byzantine templon screens*, BZ 106 (2013), 761· επίσης στο ίδιο πνεύμα, στο H. MAGUIRE, *Art and*

Όσον αφορά τον σχολιασμό κάποιων από τις επιγραφές:

Ενώ γίνεται αναφορά στη σ. 613, υποσ. 613, στην επιγραφή της λάρνακας του Βασιλείου Β΄ Βουλγαροκτόνου από τον ναό του Ιωάννη Θεολόγου στο Έβδομον της Κωνσταντινούπολης και σε όλη την πιο πρόσφατη βιβλιογραφία, η ίδια η επιγραφή δεν εκδίδεται αναλυτικά, παρόλο που στον παρόντα τόμο έχουν συμπεριληφθεί άλλες επιτύμβιες επιγραφές αυτοκρατόρων που επίσης έχουν διασωθεί μόνο από τη χειρόγραφη παράδοση μέχρι σήμερα.

Από τη σ. 267, GR73, στ. 2, αξίζει να σταθούμε στο επίθετο *τροχαλός* σε σχέση με τα υπόλοιπα συμφραζόμενα της αρχής του παρόντος επιγράμματος και την επιστροφή της πόλης της Κορίνθου από τα χέρια των Ιταλών στην εξουσία των Παλαιολόγων. Θα μπορούσαμε να μεταφράσουμε το χωρίο, με τα δύο υπερβατά, *ποδι φενκτής τροχαλῶ πεπρωμένης* ως εξής: «... με το ασταμάτητο πόδι μιας μοίρας που ας έλειπε ...». Με βάση το LSJ το επίθετο σημαίνει τη γρήγορη κίνηση, ιδιαίτερα για ένα αντικείμενο που στριφογυρνάει στο έδαφος, χωρίς να σταματά. Ο Νικήτας Χωνιάτης, σε ένα από τα πιο έντονα φορτισμένα χωρία του κεμένου από την περιγραφή της Άλωσης του 1204 από τους Σταυροφόρους, χρησιμοποιεί το ίδιο επίθετο για να αναφερθεί ανάμεσα σε άλλα με έντονα καυστικό τρόπο στη γλώσσα των Λατίνων· *τροχαλή λαλιὰ* την ονομάζει⁵⁷. Θα μεταφράζαμε τη συγκεκριμένη φράση ως «η λαλιά η διαπεραστική που δεν έχει σταματημό και σχεδόν δεν την προλαβαίνουν τα χείλη»⁵⁸. Ενδεχομένως η χρήση του ίδιου επιθέτου στα δύο χωρία με αναφορά στο ασυγκράτητο της ορμής των Λατίνων να μην είναι τυχαία.

σ. 531, TR11, στ. 7: Το όνομα που δεν διαβάζεται ενδέχεται να είναι αυτό του πατριάρχη Αθανασίου (στ. 8: *οιακοστρόφου*), με τον οποίο ο Θεόληπτος

Eloquence in Byzantium, Princeton 1981, σσ. 3, 5, βλ. την εισαγωγική συζήτηση για την ισχυρή επίδραση μη βιβλικών (ομιλητικών και υμνογραφικών κεμένων) στη δομή και την εικονογραφία της βυζαντινής τέχνης.

57. Πρβλ. με Nic. Chon. Hist. σ. 575, στ. 63-70 (έκδ. VAN DIETEN): ... *ταῦτα ὁ χαλκοῦς ἀνχὴν, ἢ ἀλαζῶν φρήν, ἢ ὀρθὴ ὄφρυς, ἢ ἀεὶ ξυριῶσα καὶ νεανισκευομένη παρειά, ἢ φιλαίματος δεξιὰ, ἢ ἀκροχολῶσα ῥίν, ὁ μετέωρος ὄφθαλμός, ἢ ἄπληστος γνάθος, ἢ ἄστοργος γνώμη, ἢ τορὴ καὶ τροχαλὴ λαλιὰ καὶ μόνον οὐκ ἐπορχουμένη τοῖς χείλεσι, μᾶλλον δὲ οἱ παρ' ἑαυτοῖς ἐπιστήμονες καὶ σοφοί, οἱ εὖορκοι καὶ φιλαλήθεις καὶ μισοπόνηροι καὶ τῶν Γραικῶν ἡμῶν εὐσεβέστεροί τε καὶ δικαιοτέροι καὶ τῶν Χριστοῦ διαταγμάτων φύλακες ἀκριβέστεροι, ...*

58. Το ίδιο επίθετο απαντάται στο κείμενο του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης για την άλωση της πόλης τον Αύγουστο του 1185, επίσης αναφερόμενο απαξιωτικά στον τρόπο κουρέματος των κατακτητών Νορμανδών, σε σχέση με το ταπεινωτικό βίαιο κούρεμα της κόμης και της γενειάδας στο οποίο υποβάλλουν τους κατοίκους της πόλης.

είχε ιδιαίτερη σχέση⁵⁹, από τα πρώτα στάδια της μοναστικής τους ζωής, εφόσον βέβαια το ουσιαστικό *ἀδελφιδούς* ή *ἀδελφιδός* δε σημαίνει «ανηψιός», αλλά απλά αγαπημένος, σύμφωνα με το LBG.

σ. 609, TR52, στ. 4: Ναοί αφιερωμένοι από τον Βασίλειο Α΄ στον Ηλία τον Θεσβίτη πράγματι μαρτυρούνται σε χωρία από τον *Βίο Βασιλείου*. Επίσης και ο περίφημος μικρογραφημένος κώδικας Parisinus gr. 510, με τις ομιλίες του Γρηγορίου Θεολόγου, όπως μπορεί να κρίνει κανείς από μία από τις αφιερωματικές μικρογραφίες του, με τον αυτοκράτορα και εκατέρωθεν τον αρχάγγελο Γαβριήλ και τον προφήτη Ηλία, πολύ πιθανόν ήταν επίσης αφιερωμένος σε ομώνυμο ναό του παλατιού⁶⁰.

Όλες οι παραπάνω παρατηρήσεις κατά την παρουσίαση και όσον αφορά τις προτάσεις για πιθανές βελτιώσεις σε επιμέρους σημεία του τόμου δεν μειώνουν στο παραμικρό τη σπουδαία συμβολή του στη σύγχρονη έρευνα, τη μελέτη του επιγράμματος και της έμμετρης επιγραφής κατά τη βυζαντινή περίοδο. Σε συνδυασμό με τους δύο τόμους που είχαν προηγηθεί στην ίδια σειρά, τις εισαγωγικές παρατηρήσεις, την έκδοση και την παρουσίαση των επιγραφών που έχουν εντοπισθεί στις διαφορετικές κατηγορίες των υλικών αντικειμένων, τη βιβλιογραφική εποπτεία και τεκμηρίωση, τα σχετικά παραρτήματα και τις συνοδευτικές εικόνες, και ο παρών τόμος φωτίζει ακόμη περισσότερο την έρευνα, τη συγκέντρωση και την αποκατάσταση των έμμετρων βυζαντινών επιγραφών.

ΜΑΝΟΛΗΣ Σ. ΠΑΤΕΔΑΚΗΣ

Πανεπιστήμιο Κρήτης

59. Ι. Κ. ΓΡΗΓΟΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Θεολήπτου Φιλαδελφείας του Ομολογητού (1250-1322): βίος και έργα*, Κατερίνη 1996, τ. Α΄, σσ. 41-45.

60. Εκτός από το προφητικό όνειρο της μητέρας του Βασιλείου Α΄ για την άνοδο του γιου του στον αυτοκρατορικό θρόνο [βλ. *Βίος Βασιλείου*, σ. 32.14-25 (έκδ. SEVCENKO)], στο ίδιο έργο αναφέρονται ναοί προς τιμή του προφήτη Ηλία μαζί με τους αρχιστρατήγους Μιχαήλ και Γαβριήλ [βλ. *Βίος Βασιλείου*, σσ. 236.16-20, 272.6-274.19, (έκδ. SEVCENKO)], αλλά και στον προφήτη Ηλία χωριστά [βλ. *Βίος Βασιλείου*, σσ. 282.13-20, 298.13-15, 300.19-21 (έκδ. SEVCENKO)]. Στον κώδικα Parisinus gr. 510 κεντρική αφιερωματική θέση καταλαμβάνει μικρογραφία με τον αυτοκράτορα, τον αρχάγγελο Γαβριήλ και τον προφήτη Ηλία. Βλ. L. BRUBAKER, *Vision and Meaning in Ninth-Century Byzantium: Image as Exegesis in the Homilies of Gregory of Nazianzus*, Cambridge 1999, εικ. 5.

D. KOROBEGINIKOV, *Byzantium and the Turks in the Thirteenth Century*, Oxford 2014, pp. xxi+372. ISBN 978-0-19-870826-1

Few would dispute the importance of the thirteenth century as a turning point in the history of the Byzantine Empire and the broader area of the Eastern Mediterranean. Most scholars have emphasized the significance of the fourth crusade and the fall of Constantinople to the Latins, with good reason: although Byzantium managed to survive for another two and a half centuries, it never recovered its status as a global imperial power. This is not, however, to say that it was not a viable political entity, with the possibility of surviving into the early modern era as a European territorial state. The reasons for which it did not eventually do so, should rather be sought in developments after the recovery of Constantinople, under the first Palaiologoi emperors. Whereas these developments entailed internal as well as external factors, a major catalyst was the relentlessly growing military pressure from the East, in the form first of the Turkish tribes that overran Byzantine Asia Minor in the last decades of the thirteenth and the beginning of the fourteenth century, and then of the newly established Emirates, of which that of Osman would eventually emerge as the new global power in the area. Thus it would not be an exaggeration to say that the shift in the balance of power between Byzantium and the Turks in Asia Minor that occurred in the course of the thirteenth century was of pivotal importance for the history both of Europe and the Middle East. Yet, this important development had long remained insufficiently analyzed in historiography. Byzantinists (the work of H. Ahrweiler, Deno Geanakoplos and A.E. Laiou come to mind) tended to explain it mainly as the result of internal social and political change under Michael VIII (1259-1282) and Andronikos II (1282-1328). Sp. Vryonis jr. added to the picture several non-Byzantine, mainly Turkish sources, but the focus of his study was ethnic and religious change, and his explanation for the collapse of Byzantine

Asia Minor moved mainly along the line described above. Turkologists, on the other hand, from P. Wittek, through H. Inalcik, to C. Kafadar and H. Lowry, were mostly preoccupied with the origins and character of the early Ottoman polity. Both groups have tended to downplay the importance of Mongol overlordship over Turkish Anatolia after the battle of Köse Dağ in 1243 (with some notable exceptions, such as R. Lindner). A synthetic in-depth study of the thirteenth-century shift in Asia Minor that would take equally into account Byzantium, the Seljuks, Turcoman tribes and the Mongols was a big desideratum.

Dimitri Korobeinikov's book fills this gap in a most satisfactory way. Originating as a dissertation that was begun in Moscow and completed in Oxford, Dr. Korobeinikov's study profits, first and foremost, from the author's rare linguistic mastery, that allows him to take into account Byzantine, Persian, Arabic and Turkish sources, rarely available in translation and sometimes still not satisfactorily edited. One should add the author's use of extensive modern bibliography in several languages, from his native Russian to Modern Greek.

After a presentation of Byzantine and Oriental sources, the first chapters of the book are dedicated to the Nicene Empire, the Seljuk sultanate and their relations until the middle of the thirteenth century. The presentation of the Nicene state is thorough and well documented, although the author tends to downplay, in this reviewer's opinion, the discontinuity with the twelfth-century institutions and the dramatic simplification of the administrative apparatus as well as the hierarchy system. The presentation profits from its extensive use of P. Zhavoronkov's work, usually ignored by non-Russian speaking researchers (on the other hand, there is no mention of Ilias Giarenis' 2008 Modern Greek monograph on Theodore I). The main points that come forth from these chapters are original and interesting: according to the author, Byzantium and the sultanate of Rum coexisted for most of the twelfth and thirteenth centuries in the frame of a peaceful *entente*. The extensive analysis of Seljuk sources shows the pains at which the sultans were to reconcile the image of victorious rulership required by traditional Islamic political ideology, to the role of junior partner of the Byzantine emperors, sometimes framed as a father/son relationship, in the tradition of Byzantine "commonwealth" diplomacy. In the aftermath of 1204, Seljuk recognition and support were crucial to the survival of the Empire of Nicaea, notwithstanding the crisis that culminated in the battle of Antioch on the Maeander, in 1211, that could be explained by the special relationship between Kay-Khusraw I and Alexios III. According to Korobeinikov, a major factor behind the Seljuk Sultans' desire to integrate themselves in the Byzantine political

sphere, was the need to gain legitimacy towards their numerous Orthodox Christian subjects, which included several high officials and even relatives of the sultans.

The following chapter deals with the arrival of the Mongols in Anatolia. It includes a detailed account of the period of Mongol overlordship over the Sultanate of Rum. The development of Mongol-Byzantine relations, which led to a marriage alliance between Michael VIII and the Ilkhanids, is also thoroughly discussed. This chapter, mostly deriving from Oriental sources, is among the most interesting, especially regarding the internal conflicts between various members of the Seljuk dynasty. A particularly fascinating detail is the identification of the unnamed *kundistabl* who in 1258 led a “Roman” regiment against the Mongols with the future emperor Michael Palaiologos, then in exile in the Seljuk court.

Chapter 6 deals with the “liquefaction” of the frontier zone between Byzantium and the Sultanate of Rum during the last decades of the thirteenth century (the “age of revolts” as D.Korobeinikov calls it) and the process by which Turkish warlords infiltrated Byzantine Asia Minor. Although these events have been several times presented from the Byzantine side, this study includes the most analytical presentation so far of the internal dynamics developing in the Turkish side, mainly dynastic antagonisms and Mongol suppression, that led to the creation of the Turcoman bands and their aggressive turn to the West. Developments in Byzantium are also discussed in detail. Korobeinikov interestingly breaks with the historiographical tradition that has mainly tended to follow Pachymeres’ indictment of Michael VIII’s policies. Some of his assertions can be criticized: his understanding of the *pronoia* system appears rather legalistic (it is interesting that he makes use of K. Khvostova’s work, practically unknown in the West) and the mention of *θέματα* and *τάγματα* is completely outdated in the thirteenth century. But his overall assertion that Michael VIII’s fiscal interventions in Asia Minor were not motivated by political vindictiveness, and should rather be seen as a rational restructuring of the fiscal-military organization, is quite convincing. On the other hand, the author prefers to lay the blame for the collapse of Byzantine defense in Asia Minor with Andronikos II, citing that emperor’s inability to mount a consistent military counteroffensive. Although his criticism sometimes appears too harsh (defense of Asia Minor seems to have been a top policy priority during the first years of Andronikos’ reign), one may accept that the emperor and his entourage displayed an impressive lack of understanding for local concerns, manifested in a characteristic way before and during the revolt of Alexios Philanthropenos.

The study concludes that Byzantium was fairly successful in dealing diplomatically with the powers on its Eastern frontier, first the Seljuks of Rum, and then the Mongols. Indeed, in the aftermath of the Crusades, the acceptance of Byzantium by the Muslim world as a friendly power was unprecedented. The Empire, however, was unable to follow up its diplomatic success with the necessary application of military might, both because of bad policy choices, and because of the sharp increase of military pressure on the Eastern frontier following the collapse of Seljuk power; eventually it lost Asia Minor, opening the way for the emergence of the militarily more effective Ottomans.

Although the use of Greek sources is in general correct, there are some errors or misinterpretations that do not affect the main argumentation. Thus, the honorific epithet is *σεβαστός* and not *σέβαστος*, as continuously written (e.g. p. 60-63). *Mesadzon* (p.71 ff.) is an odd transcription of *μεσάζων*, that does not correspond either to spelling or pronunciation. *εὐγαίνοντας ἀπὸ τὸ Ἰκόνιον* (p. 221) means “coming out of Iconium”, not “one of the sultan’s nobles”. In Pachymeres’ passage (I, p. 291-293) cited on p. 240-241, instead of “he trusted nobody”, the text rather means “he confided [the registry] to insignificant people”; in the same passage, regarding the Paphlagonians, Pachymeres says in essence that they were taxed to exhaustion, since they were used to self-sufficiency and lacked monetary liquidity. On p.247, the affair from the Lembiotissa chartulary is misunderstood: *πρὸ καιροῦ* can only mean “sometime ago”, not “prematurely”, and the *στρατεία* in question does not have to be a campaign in the area. It was rather a military levy (probably a forced recruitment of sailors) that could have been related to any military undertaking, on any front; it cannot therefore be used as evidence for a Turkish raid in the area of Smyrna in the 1270s.

In conclusion, *Byzantium and the Turks in the Thirteenth Century* is a major new contribution to a question of great historical importance. As the most thorough and in-depth discussion of the triangle of Byzantine-Seljuk-Mongol relations in the thirteenth century, it is indispensable reading for any historian interested in the collapse of Byzantium and the emergence of Turkish power.

DEMETRIOS KYRITSES
University of Crete

M. HINTERBERGER (ed.), *The Language of Byzantine Learned Literature* [BYZANTIOS. Studies in Byzantine History and Civilization 9], Turnhout 2014, σελ. VI+228. ISBN 978-2-503-55237-8 (printed version). ISBN 978-2-503-55263-7 (online version)

Ὁ παρουσιαζόμενος τόμος οὐσιαστικὰ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ὁ πρῶτος στὸ εἶδος του, καθὼς εἶναι ἀφιερωμένος στὴν μελέτη τῆς λογίας βυζαντινῆς γλώσσας, ἕναν τομέα τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν αἰσθητὰ παραμελημένον καὶ ἐλάχιστα μελετημένον ἕως τώρα. Οἱ λόγοι εὐλογοῖ: γενικὰ ἔχει ἐπικρατήσῃ ἢ ἀντίληψη ὅτι δὲν ἔχει νὰ προσφέρει πολλὰ ἢ αὐτόνομη μελέτη τῆς γλώσσας τῶν λογίων βυζαντινῶν κειμένων, καθὼς εἶναι σὲ μεγάλο βαθμὸ ἐπιρρασμένη ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά, τῶν ὁποίων ἡ γνώση θεωρεῖται ὅτι ἐπαρκεῖ γιὰ τὴν μελέτη τῆς. Τὴν καθιερωμένη αὐτὴ ἄποψη ἀνασκευάζει τὸ βιβλίον αὐτό, στὸ ὁποῖο περιλαμβάνονται 7 μελέτες ποὺ παρουσιάστηκαν σὲ workshop ποῦ διοργανώθηκε ἀπὸ τὸ τμήμα Βυζαντινῶν καὶ Νεοελληνικῶν Σπουδῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Κύπρου στὴν Λευκωσία τὸ 2011. Ἕνα ἄρθρον γιὰ τὸν τονισμὸ στὰ βυζαντινὰ χειρόγραφα συμπληρώνει τὰ περιεχόμενα.

Τὴν γενικὴ ἐπιμέλεια τοῦ τόμου ἔχει ὁ Martin Hinterberger, ὁ ὁποῖος καὶ ὑπογράφει τὸ εἰσαγωγικὸ κεφάλαιον (σσ. 1-12): τεκμηριώνει γιὰ ποιούς λόγους πρέπει νὰ ἐπιμείνουμε στὴν μελέτη τῆς λογίας βυζαντινῆς γλώσσας, (ἀπομακρυνόμενοι μάλιστα ἀπὸ τὸ παραδοσιακὸ καὶ καθιερωμένον ἕως τώρα σχῆμα «λόγια» καὶ «δημῳδῆς» λογοτεχνία καὶ γλῶσσα), καὶ παρουσιάζει συνοπτικὰ τὰ 8 ἄρθρα τοῦ τόμου.

Τὰ τρία πρῶτα ἄρθρα ἀσχολοῦνται μὲ γενικότερα καὶ θεωρητικότερα θέματα: ἡ Io Manolossou (*Learned byzantine literature and modern linguistics*, σσ. 13-33) μὲ ἀφετηρία τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ σύγχρονη γλωσσολογία (ἱστορικὴ καὶ θεωρητικὴ), καθὼς ἐνδιαφέρεται περισσότερον γιὰ τὶς «ζῶντανες» σύγχρονες γλώσσες, δὲν ἔχει ἀσχοληθεῖ μὲ τὴν γλῶσσα τῶν βυζαντινῶν κειμένων (γλῶσσα

«τεχνητή» καὶ ὄχι φυσική), τονίζει ὅτι αὐτὸ δὲν σημαίνει πὼς δὲν ἔχει νὰ προσφέρει τίποτα ἢ μελέτη τῶν λογίων βυζαντινῶν κειμένων ἀπὸ πλευρᾶς γλωσσικῆς, καὶ ἐπισημαίνει χαρακτηριστικὲς περιπτώσεις στὴν φωνολογία, τὴν μορφολογία, τὴν σύνταξη καὶ τὴν λεξικογραφία, ποὺ τεκμηριώνουν τὴν ἄποψη ὅτι καὶ γιὰ τὴν σύγχρονη γλωσσολογία παρουσιάζει ἐνδιαφέρον ἢ ἐξέτασή τους.

Στὴν συνέχεια ἡ Marilena Karyolemou (*What can sociolinguistics tell us about learned literary languages?*, σσ. 34-51) παραλληλίζει τὴν συνύπαρξη «λογίας» καὶ «δημιῶδους» βυζαντινῆς γλώσσας μὲ ἄλλες περιπτώσεις γλωσσικοῦ «δυΐσμου», οἱ ὁποῖες δίνουν στὸν γλωσσολόγο τὴν εὐκαιρία νὰ μὴν περιοριστεῖ στὴν στατικὴ μελέτη τῆς γλώσσας μίας κοινωνίας, ἀλλὰ νὰ ἐπιχειρήσει πρὸς δυναμικὴ προσέγγιση τῆς ποικιλίας τῶν γλωσσῶν καὶ τῶν χρῆσῶν τους μέσα στὸ συγκεκριμένο περιβάλλον. Ὡς πρὸς τὰ βυζαντινὰ κείμενα, προτείνει νὰ θεωρηθοῦν ὡς λογοτεχνικὲς πρακτικὲς ποὺ χρησιμοποιοῦν τοὺς γλωσσικοὺς πόρους ποικιλόμορφα, καὶ νὰ καταταγοῦν σὲ ἓνα “literary continuum” ἀναλόγως μὲ τὸν βαθμὸ τῆς vernacular-ness καὶ τῆς learned-ness/classic-ness ποὺ παρουσιάζουν.

Ὡς τεχνητὴ γλῶσσα, ἡ λογία βυζαντινὴ εἶναι προῖον μελέτης καὶ σπουδῆς, ὁπότε στὴν ἐπόμενη μελέτη ἡ Antonia Giannouli (*Education and literary language in Byzantium*, σσ. 52-71) παρουσιάζει σύντομα τὶς βασικὲς παραμέτρους τοῦ βυζαντινοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος, τὸ ὁποῖο συνέτεινε καθοριστικὰ στὴν διαμόρφωση τῆς γραπτῆς λογίας ἔκφρασης τῶν βυζαντινῶν.

Τὰ ὑπόλοιπα 5 ἄρθρα ἀσχολοῦνται μὲ εἰδικότερα θέματα/case studies: Μὲ τὴν μέση φωνὴ ἀσχολεῖται στὸ τέταρτο ἄρθρο ὁ Juan Signes Codoñer (*The definition of the middle voice in ancient and byzantine grammars: A guide for understanding the use of the verb in byzantine texts written in classical Greek*, σσ. 72-95): Γιὰ τοὺς ἀρχαίους καὶ τοὺς βυζαντινοὺς γραμματικοὺς ἡ μέση φωνὴ δὲν ἔθεωρεῖτο ἰσοδύναμη μὲ τὴν ἐνεργητικὴ καὶ τὴν παθητικὴ φωνή, ἀλλὰ περισσότερο μίᾳ τυπολογικῇ ἀνωμαλίᾳ. Μὲ συγκεκριμένα παραδείγματα ἐπιχειρεῖται νὰ διαλευκανθεῖ τὸ ζήτημα μὲ ποιά κριτήρια οἱ Βυζαντινοὶ κατέτασσαν τὰ ῥήματα στὶς διάφορες διαθέσεις

Τὸ πέμπτο, καὶ ἐκτενέστερο, ἄρθρο τοῦ τόμου ὑπογράφεται ἀπὸ τὸν Jacques Noret (*L’accentuation byzantine: en quoi et pourquoi elle diffère de l’accentuation “savante” actuelle, parfois absurde*, σσ. 96-146) καὶ ἐξετάζει μὲ συγκεκριμένα καὶ ἄφθονα παραδείγματα τὶς συνήθειες τῶν βυζαντινῶν λογίων ὡς πρὸς τὸν τονισμό, οἱ ὁποῖες ἦταν τελείως διαφορετικὲς ἀπὸ τὴν καθιερωμένη σήμερα πρακτικὴ. Ὁ τονισμὸς τῶν βυζαντινῶν χειρογράφων δὲν ἀντικατοπτρίζεται στὶς νεώτερες κριτικὲς ἐκδόσεις, ποὺ ἀκολουθοῦν τὴν καθιερωμένη ὀρθογραφία τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς, ὁπότε προκύπτει τὸ εὐλόγο ἐρώτημα ἂν στὸ ἐξῆς οἱ κριτικοὶ

ἐκδότες πρέπει νὰ προσέχουν περισσότερο τὴν βυζαντινὴ πρακτικὴ, καὶ νὰ μὴν ἀπορρίπτουν εὐκόλα ὡς ἀντιγραφικὰ λάθη διάφορες γραφές ποὺ ἀπλῶς εἶναι σύμφωνες μὲ τὶς ὀρθογραφικὲς συνήθειες τῶν Βυζαντινῶν¹.

Στὸ ἕκτο ἄρθρο ἡ Kateřina Bořková Loudová (On the category of particles in Byzantium, σσ. 147-169) ἐπισημαίνει ὅτι ἡ ἔρευνα σχετικὰ μὲ τὴν χρῆση τῶν μορίων στὰ βυζαντινὰ κείμενα ἄρχισε σχετικὰ πρόσφατα, ἀναφέρεται στὴν κατηγορία τῶν μορίων ὅπως ἀναλύονται στὰ βυζαντινὰ ἐγχειρίδια γραμματικῆς καὶ ἐπικεντρῶνεται στὴν χρῆση τῶν μορίων στὸν *Βασιλικὸ Ἀνδριάντα* τοῦ Νικηφόρου Βλεμμύδη καὶ στὴν μετάφραση τοῦ ἔργου.

Στὸ ἕβδομο –καὶ συντομότερο τοῦ τόμου– ἄρθρο, τοῦ Staffan Wahlgren (Case, style and competence in byzantine Greek, σσ. 170-175) ἐξετάζεται ἡ χρῆση τῆς δοτικῆς σὲ λόγια βυζαντινὰ κείμενα: ἀκόμα καὶ μετὰ τὸν 10ο αἰῶνα, ὅποτε ἄρχισε νὰ περιορίζεται ἡ χρῆση τῆς στὸν προφορικὸ λόγον, ἡ παρουσία τῆς δοτικῆς παραμένει ἔντονη στὸν γραπτὸ λόγον, καὶ μάλιστα σὲ ποσοστὰ ὑψηλότερα ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα στὰ ἀρχαιοελληνικὰ κείμενα.

Στὸ τελευταῖο ἄρθρο τοῦ τόμου ὁ Martin Hinterberger (The synthetic perfect in byzantine literature, σσ. 176-204) ἀσχολεῖται μὲ τὴν παρουσία τοῦ παρακειμένου στὰ βυζαντινὰ κείμενα καὶ ἐπισημαίνει βασικὲς τάσεις, ὡς ἀφετηρία περαιτέρω ἔρευνας: ἐνῶ σταδιακὰ στὸν προφορικὸ λόγον ὁ χρόνος ἐξαφανίζεται, στὸν γραπτὸ χρησιμοποιεῖται συχνότατα καὶ σημασιολογικὰ λειτουργεῖ ὡς ἄοριστος. Ἐπίσης εἶναι χαρακτηριστικὸ τοῦ προσωπικοῦ ὕφους κάθε συγγραφέα

Ὁ τόμος συμπληρῶνεται μὲ γενικὸ ἀναλυτικὸ εὔρετήριον (σσ. 205-218) καὶ μὲ πίνακα ἐλληνικῶν λέξεων (σσ. 219-228)· ἰδιαίτερος ἐπιτυχῆς καὶ χρήσιμη εἶναι ἡ ἐπισήμανση τῶν περιπτώσεων ὅπου ὁ τονισμὸς ἀποκλίνει ἀπὸ τὸν καθιερωμένο.

Καταλήγοντας, παραθέτουμε τὰ συμπεράσματα τοῦ ἐκδότη (σ. 12), ὅτι ἡ γλῶσσα τῆς λογίας βυζαντινῆς λογοτεχνίας ἀξίζει νὰ ἀποκτήσει τὴν περιγραφικὴν γραμματικὴν τῆς καὶ ὅτι, ὅπως εἶναι εὐνόητο, γιὰ τὴν ἐπίτευξιν αὐτοῦ τοῦ στόχου ἀπαιτεῖται συνεργασία πολλῶν εἰδικῶν· ἡ ἔρευνα πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνσιν εἶναι ἐνδιαφέρουσα ἀλλὰ καὶ προκλητικὴ.

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΛΑΜΠΑΚΗΣ
ΠΕ/ΕΙΕ

1. Παρόμοια θέματα ἀπασχόλησαν τοὺς συνέδρους τῆς συνάντησης ἐργασίας σχετικὰ μὲ τὴν ἐκδοτικὴ τῶν βυζαντινῶν κειμένων (Βιέννη 10-11/12/2009)· τὰ πρακτικὰ περιλαμβάνονται στὸν τόμον *From Manuscripts to Books*, Wien 2011, βλ. πρόχειρα τὴν παρουσίαν τῆς Θ. ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ, *ΒυζΣυμ.* 22 (2012), 375-381.

Ἡ πρόσληψη τῆς ἀρχαιότητας στὸ Βυζάντιο κυρίως κατὰ τοὺς Παλαιολόγειους χρόνους. Ἐπιμέλεια ἐκδόσεως ΓΕΩΡΓΙΑ ΞΑΝΘΑΚΗ-ΚΑΡΑΜΑΝΟΥ [Ἴνστιτούτο Ἑρευνας Βυζαντινοῦ Πολιτισμοῦ. Σειρὰ ἐκδόσεων 1], Ἀθήνα 2014, σελ. xxviii+394. ISBN 978-960-02-3007-9

Ὁ τόμος ἐγκαινιάζει τὴν σειρὰ ἐκδόσεων τοῦ Ἴνστιτούτου Ἑρευνας Βυζαντινοῦ Πολιτισμοῦ (τῆς Σχολῆς Ἀνθρωπιστικῶν Ἐπιστημῶν καὶ Πολιτισμικῶν Σπουδῶν τοῦ Πανεπιστημίου Πελοποννήσου), καὶ περιλαμβάνει τὰ πρακτικὰ τοῦ Διεθνoῦς Συνεδρίου ποὺ συνδιοργανώθηκε ἀπὸ τὸ ἐν λόγω Ἴνστιτούτο, τὴν Περιφερειακὴ Ἐνότητα Λακωνίας καὶ τὸν Δῆμο Σπάρτης (3-5 Νοεμβρίου 2012).

Προτάσσονται ὁ πρόλογος τῆς Διευθυντρίας τοῦ Ἴνστιτούτου, κ. Ξανθάκη-Καραμάνου καὶ οἱ χαιρετισμοὶ καὶ προσφωνήσεις τῶν ἐπισήμων (σσ. i - xxviii). Οἱ ἀνακοινώσεις ἔχουν ἐνταχθεῖ σὲ 4 θεματικὲς ἐνότητες: α) Βυζαντινὴ Ἱστορία, β) Φιλοσοφία-Δίκαιο, γ) Βυζαντινὴ Φιλολογία, δ) Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία. Στὴν πρώτη ἐνότητα, τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας, συμπεριλαμβάνονται 5 ἀνακοινώσεις: Ὁ Ἄ. Καρπόζηλος (Ἡ ἱστορία ὡς ὄπλο προπαγάνδας στὸ Ἕστερο Βυζάντιο, σσ. 3-16) ἐπικεντρώνεται στὰ ἱστοριογραφικὰ κείμενα τῆς ὕστερης βυζαντινῆς περιόδου καὶ ἀνιχνεύει πῶς ἐρμήνευσαν οἱ συγγραφεῖς τὴν δυναμικὴ τῆς ἱστορίας στὰ ἔργα τους. Ὁ Κ. Ν. Κωνσταντινίδης (Ἡ τύχη τοῦ χειρογράφου τοῦ Πλάτωνος τοῦ Ἀρέθα: Oxonii, Clarke 39, σσ. 17- 54+8 εἰκ.) περιγράφει συνοπτικὰ τὸν κώδικα Clarkianus 39 τοῦ Ἀρέθα καὶ παρακολουθεῖ τὶς περιπέτειές του ἕως ὅτου καταλήξει στὴν Βοδληϊανὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ὁξφόρδης. Ὁ Α. Luttrell (The Reception of Antiquity on Rhodes after 1306, σσ. 55-67) παρακολουθεῖ τὶς ἀρχαιολογικὲς καὶ ἀρχαιογνωστικὲς δραστηριότητες στὸ νησὶ μετὰ ἀπὸ τὴν κατάληψή του ἀπὸ τοὺς Ἰωαννίτες ἰππότες. Ὁ Α. Γ. Κ. Σαββίδης (Οἱ ἀρχαιοπρεπεῖς ὀνομασίες τῶν μεσαιωνικῶν λαῶν ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς, σσ. 69-78), περιστρέφεται γύρω ἀπὸ θέματα ὀνοματοδοσίας τῶν γειτονικῶν λαῶν τοῦ

Βυζαντίου, με ἔμφαση στὴν περίπτωση τῶν τουρκόφωνων φύλων. Ὁ Η. Γιαρένης (Προσλήψεις τῆς ἀρχαιότητας στὸ ἔργο τοῦ Νικολάου Μεσαρίτη, σσ. 79-106) ἐντοπίζει καὶ σχολιάζει τὶς μορφές πρόσληψης τῆς ἀρχαιότητας στὸ ἔργο τοῦ λογίου αὐτοῦ (β' μισό 12ου-α' μισό 13ου αἰ.).

Δύο ἀνακοινώσεις περιλαμβάνει ἡ ἐνότητα Φιλοσοφία - Δίκαιο: ὁ Κ. Ι. Βουδούρης (Οἱ οἰκονομικοκοινωνικοπολιτικὲς ἀντιλήψεις τοῦ Γεωργίου Γεμιστοῦ Πλήθωνος καὶ ἡ Ἑλλάς σήμερα, σσ. 109-123) προβαίνει σὲ παρατηρήσεις καὶ ἀναλύσεις σχετικὰ μὲ τρέχουσες καταστάσεις τῆς ἐλληνικῆς πραγματικότητας καὶ διατυπώνει τὴν ἄποψη πὼς οἱ ἀπόψεις τοῦ Πλήθωνος μπορεῖ νὰ εἶναι χρήσιμες γιὰ τὴν πορεία τοῦ ἐλληνισμοῦ σήμερα. Καὶ ἡ Κ. Α. Μπουράρα (Θέματα Δικαίου τὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων, σσ. 125-138) διαπιστώνει ὅτι ἡ νομικὴ ἐπιστῆμη δὲν μετέχει στὴν παλαιολόγειο ἀναγέννηση παρὰ μόνον μὲ τὴν πρακτικὴ τῆς μορφῆς, τῆς ἀπονομῆς τοῦ δικαίου.

Στὴν ἐνότητα τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας εἶναι ἐντεταγμένες 3 μελέτες: ὁ C. Gastgeber (*A new methodical approach to classical Literature in Byzantium: Prosopographic Palaeography*, σσ. 141-174), προτείνει μία νέα μέθοδο προσέγγισης τῶν βυζαντινῶν χειρογράφων, τὴν «προσωπογραφικὴ παλαιογραφία», ἡ ὁποία ἐνώνει τὴν φιλολογία μὲ τὴν παλαιογραφία ὑπὸ τὴν ἔννοια ὅτι ἐπικεντρώνεται ὄχι μόνον στὸ ἴδιο τὸ κείμενο ποὺ παραδίδει τὸ χειρόγραφο, ἀλλὰ καὶ στὰ πρόσωπα ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν παραγωγή ἢ τὴν ἀνάγνωσή του. Ἡ Γεωργία Ξανθάκη-Καραμάνου (*Χριστὸς Πάσχων*, πρόσληψη ἀπὸ «παθητικὲς» τραγωδίες τοῦ Εὐριπίδη, σσ. 175-245) ἐξετάζει τὴν διακεμενικότητα τῆς ὁμάδας τῶν «παθητικῶν» τραγωδιῶν τοῦ Εὐριπίδη (*Μήδεια, Ἰππόλυτος, Βάκχαι, Τρωάδες, Ἐκάβη*) καὶ τοῦ *Χριστοῦ Πάσχοντος*. Ἡ Σ. Χρυσόχοου (Ἡ Πτολεμαϊκὴ Γεωγραφία στὸ Βυζάντιο, σσ. 247-271+ 6 εἰκ.) ἐξετάζει κυρίως τὴν συμβολὴ τῶν λογίων τῶν παλαιολογείων χρόνων στὴν μελέτη τῆς *Γεωγραφίας* τοῦ Πτολεμαίου.

Οἱ τελευταῖες 4 μελέτες τοῦ τόμου, στὴν ἐνότητα τῆς Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας, εἶναι οἱ ἀκολουθεῖς ἡ Β. Πέννα (Μὴ θρησκευτικὲς παραστάσεις σὲ Βυζαντινὲς μολύβδινες σφραγίδες (10ος αἰώνας). Καταβολὲς καὶ ἐρμηνευτικὲς προσεγγίσεις, σσ. 275-303 + 9 εἰκ.) ἀσχολεῖται μὲ τὶς σπάνιες περιπτώσεις ὅπου ἐντοπίζονται μὴ θρησκευτικὰ θέματα στὴν εἰκονογράφηση τῶν βυζαντινῶν σφραγίδων. Ἡ Ἰ. Σπηλιοπούλου (Ἡ πρόσληψη τῆς ἀρχαιότητας κατὰ τὴν περίοδο τῆς Μακεδονικῆς Δυναστείας. Πυξίδες ἀπὸ ἔλεφαντοστοῦν μὲ ἀρχαῖα εἰκονογραφικὰ μοτίβα, σσ. 305-337+ 19 εἰκ.) περιγράφει εἰκονογραφικὰ μοτίβα μὲ σκηνὲς τῆς ἐλληνορωμαϊκῆς μυθολογίας σὲ ἀντικείμενα τῆς βυζαντινῆς μικροτεχνίας ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς μακεδονικῆς δυναστείας. Ἡ Μ. Ἐμμανουήλ (Ἡ

ἀρχαιότητα στην ζωγραφική τῶν Παλαιολόγων: Εἰκαστικοὶ τρόποι, μοτίβα καὶ εἰκονογραφικὰ θέματα, σσ. 339-372+ 16 εἰκ.) σχολιάζει τὴν παρουσία θεμάτων ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα στὴν ζωγραφικὴ τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων. Τέλος ὁ Σ. Ἀρβανιτόπουλος (Ἐπανάχρηση ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τῆς ἀρχαιότητος σὲ ἐκκλησιαστικὰ καὶ κοσμικὰ κτήρια τοῦ Μυστρᾶ, σσ. 373-394 + 9 εἰκ.) ἐξετάζει τρόπους ἐπανάχρησης ἀρχαίων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν σὲ κοσμικὰ καὶ ἐκκλησιαστικὰ κτήρια τοῦ Μυστρᾶ.

Ἀπὸ τὴν σύντομη ἐπισκόπηση τῶν περιεχομένων τοῦ τόμου προκύπτει ἡ ποικιλία καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν θεμάτων ποὺ παρουσιάστηκαν καὶ ἡ συμβολὴ τους στὸν ἐπιστημονικὸ διάλογο. Ἡ ἐκτύπωση εἶναι ἄψογη καὶ ἀναμένονται μὲ ἐνδιαφέρον καὶ τὰ πρακτικὰ τοῦ δευτέρου συνεδρίου τοῦ Ἰδρύματος Βυζαντινοῦ Πολιτισμοῦ, μὲ θέμα «Τὸ Βυζάντιο στοὺς Παλαιολόγειους χρόνους. Σχέσεις Ἀνατολῆς καὶ Δύσης», ποὺ διεξήχθη ἀπὸ 6-8 Νοεμβρίου 2015 στὸν Μυστρᾶ.

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΛΑΜΠΑΚΗΣ
ΠΕ/ΕΙΕ

B. ΚΟΥΤΑΒΑ-ΔΕΛΗΒΟΡΙΑ, *Ἡ σημειολογικὴ ἀντίληψη γιὰ τὰ φυτὰ στὸ Βυζάντιο. Ἀπὸ τὸν Ὀνειροκριτικὸ σὲ ἓνα γενικότερο κώδικα*, Ἀθήνα 2015, ISBN 978-960-571-109-2

*Ῥόδα ῥαντιζόμενα ἰδεῖν ἐν οἴκῳ μεγάλην χαρὰν καὶ καλὴν ἀγγελίαν σημαίνει*¹

Τὸ βιβλίο τῆς κ. Βαρβάρας Κουταβά-Δεληβοριά ἀποτελεῖ πολύτιμο ἀντικείμενο ἔρευνας σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν γλωσσίδα στὸ Βυζάντιο καὶ ἐπιπλέον τὶς γνώσεις τῶν διαφόρων εἰδῶν ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς, καθὼς καὶ τὶς ἀντιλήψεις τοὺς καὶ τὴν σημειολογία ποὺ ἀπέδιδαν στὰ φυτὰ, ὅπως αὐτὲς καταγράφονται στὰ *Ὀνειροκριτικὰ βυζαντινὰ κείμενα*.

Ἰδιαίτερη εὐαισθησία δηλώνεται στὴν ἀφιέρωση «στὴν μητέρα μου ... *εὐώδη ἄνθη, οἷα ὁ τότε παρέχει καιρὸς* κατὰ τὰ προσφερόμενα στοὺς πατρικίους ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα τῆ παραμονῆ τῆς βαΐοφόρου»².

Τὸ βιβλίο ἀποτελεῖται, μετὰ ἀπὸ τὸν Πρόλογο καὶ τὴν Εἰσαγωγή τῆς συγγραφέως, ἀπὸ τὰ ἀκόλουθα κεφάλαια:

I. ΟΝΕΙΡΟΜΑΝΤΕΙΑ ΚΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Τὸ κεφάλαιο αὐτὸ ἀναφέρεται στὴν φύση τῶν ὄνειροκριτικῶν κειμένων, ὡς πρὸς τὸν τρόπο ποὺ κατανέμονται τὰ φυτὰ καὶ ἡ σημειολογία τους, μὲ ἀλφαβητικὴ σειρὰ. Στὰ *Ὀνειροκριτικὰ κείμενα*, ὅπως ἐπισημαίνει ἡ συγγραφέας, βρῖσκονται ἀνάμεικτα στοιχεῖα, παγανιστικὰ καὶ χριστιανικά, καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν πολλὲς φορὲς εἶναι ψευδεπίγραφα (ὅπως γιὰ παράδειγμα τὸ *Ὀνειροκριτικὸν τοῦ Πατριάρχου Νικηφόρου*), προκειμένου νὰ ἀποδοθεῖ σὲ αὐτὰ αἴγλη, ἀφοῦ

1. Ἀνώνυμος ἀλφαβητικὸς ὄνειροκριτῆς, ἔκδ. F. DREXL, *Das anonyme Traumbuch des codex Paris. Gr. 2511*, *Λαογραφία* 8 (1925), 370, ἀρ. 355.

2. Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος, *De cerimoniis* [CSHB], 170.16 (=PG 112, στ. 412).

ἀπευθύνονται σὲ χριστιανικὸ κοινό. Ἐπίσης ἐπισημαίνεται ὅτι ἡ σημειολογία τῶν φυτῶν εἶναι ἀνάλογη καὶ μὲ τὴν ἡλικία, τὰ σωματικὰ χαρακτηριστικά, τὴν ἔθνικὴ προέλευση, τὴν ταυτότητα τῆς γυναίκας σὲ σχέση μὲ τὸν γάμο, τὸ ἐπάγγελμα καὶ τὶς συναφεῖς ιδιότητες τοῦ κάθε προσώπου, καθὼς καὶ τὴν κοινωνικὴ ιδιότητα, σὲ συνδυασμὸ μὲ τίτλους, ἀξιώματα, λειτουργήματα καὶ τὴν οικονομικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἐνδιαφερομένου ἀναγνώστη. Τὸ κεφάλαιο τελειώνει μὲ συγκεκριμένες ἀναφορὰς καὶ ἀντιπροσωπευτικὰς τῶν ἀντιλήψεων τῆς ἐποχῆς. Γιὰ παράδειγμα ἀναφέρει δύο ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ *Ὀνειροκριτικὰ* κείμενα: α) *Σοφία μεγίστη ἢ περὶ τῶν ὄνειράτων κρίσις καὶ λύσις καὶ προφητεία ἀπὸ Θεοῦ πᾶσιν εὐαγγελιζομένη, καθὼς ποὺ γέγραπται ἐν τοῖς ἁγίοις εὐαγγελίοις* καὶ β) *Ἐκ τῆς κρίσεως τῶν ὄνειράτων μεγίστην γνῶσιν καὶ πρόγνωσιν ἐφευρών, ζωῆς τε καὶ θανάτου, πενίας τε καὶ πλούτου, νόσου τε καὶ ὑγείας, χαρᾶς καὶ λύπης, νίκης ἐχθρῶν καὶ ἥττης, ἐλάττονι κόπῳ τὸ μέλλον ἀληθῶς ἐκμανθάνω ὑπὲρ τοῦ μεγίστου κόπου τῆς ἀστρονομίας*³.

II. BYZANTINEΣ ΟΝΕΙΡΟΚΡΙΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΣΤΕ ΦΥΤΑ

Ἡ συγγραφέας στὸ δεύτερο κεφάλαιο παρέχει γενικὴ θεώρηση γιὰ τὶς ποικιλίες καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν φυτῶν ποὺ ἀναφέρονται στὰ *Ὀνειροκριτικὰ* κείμενα. Ἀκολουθοῦν οἱ τίτλοι ὅλων τῶν σωζομένων *Ὀνειροκριτικῶν*, τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται ἐκτεταμένα σὲ φυτὰ, καὶ οἱ συντομογραφίες τῶν κειμένων, ὅπως χρησιμοποιοῦνται στὴν ἔρευνά της. Ἐν συνεχείᾳ, σὲ ὑποκεφάλαια παρουσιάζει ἀναλυτικότερα ἓνα ὄνειροκριτικὸ corpus, στὸ ὁποῖο παρατίθενται, ὅπως ἡ ἴδια σημειώνει, σχεδὸν ὅλες οἱ μνείες, ποὺ ἐπισημάνθηκαν. Σὲ τρεῖς πίνακες ποὺ παραθέτει δίνει ἀρχικὰ α) τὸν ἀριθμὸ τῶν ὄνειροκριτικῶν ἀναφορῶν κατὰ κατηγορία (γενικὲς κατηγορίες καὶ στοιχεῖα, συγκεκριμένα εἶδη καὶ καρπούς), εἰδικότερα σὲ προϊόντα φυσικὰ ἢ ἐπεξεργασμένα, ἐργασίες καὶ ἐπαγγέλματα καὶ χώρους ποὺ σχετίζονται μὲ τὰ φυτὰ. β) Στὸν δεύτερο πίνακα δίνει τὸν ἀριθμὸ τῶν φυτολογικῶν ἀντικειμένων, κατανεμημένα ὅπως στὸν πρῶτο πίνακα. γ) Στὸν τρίτο πίνακα ἀναφέρεται στὸν τομέα τῆς γεωργίας (εἰδικὴ κοινωνικὴ ἀντίληψη, αἰσθητικὴ αἴγλη, διατροφικά, ἰατρικά, λεκτικά, χρῆση, χρῶμα, οἰκονομία, γενικὴ ἀντίληψη τοῦ φυτικῶν κόσμου) στὸ Βυζάντιο, ὅπως ἐπισημαίνονται στὰ *Ὀνειροκριτικὰ* κείμενα. Ἡ παράθεση τῶν φυτικῶν εἰδῶν γίνεται μὲ ἀναλυτικὴ κριτικὴ παρουσίαση. Ἀρχικὰ παρατίθενται οἱ γενικὲς κατηγορίες καὶ τὰ γενικὰ

3. Τὰ ἀποσπάσματα προέρχονται ἀπὸ τὸ *Ὀνειροκριτικὸν* τοῦ Ἀχιμέτ, βλ. F. DREXL (ἐκδ.), *Achmetis Onirocriticon*, Lipsiae 1927, 1-3.

στοιχεία κατ' ἀλφαβητική σειρά. Σὲ κάθε φυτὸ ἀποδίδονται ἡ ὄνειροκριτικὴ μνεία, ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀναφορῶν, ὁ οἰωνός, τί προοιμνύει τὸ φυτὸ, ἂν τὸ ὄνειρευθεῖ ὁ ἄνθρωπος, καὶ ὀρισμένες παρατηρήσεις ποὺ συσχετίζονται μὲ ἀνάλογες ιδιότητες τοῦ φυτοῦ μὲ ἄλλα φυτά. Ἡ παράθεση αὐτὴ εἶναι ἀναλυτικότερη καὶ πληρέστερη, γεγονὸς ποὺ καταδεικνύει τὴν ἐμβριθεία καὶ τὸ μέγεθος τῆς ἔρευνας τῆς συγγραφέως. Ὁ ἀναγνώστης ἀνακαλύπτει μίαν ὀλοκληρωμένη παρουσίαση τῶν φυτῶν καὶ τῶν ὀνομασιῶν τους, οἱ περισσότερες ἀπὸ τίς ὁποῖες ἔχουν ἐπιβιώσει μέχρι σήμερα. Ἐπιπλέον, σημειώνει ὅτι οἱ σημειολογικὲς ἀντιλήψεις, σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις, προέρχονται ἀπὸ προγενέστερες πηγές, καθὼς ἐπισημαίνει ὅτι χρονολογικὰ ἡ πλειοψηφία τῶν βυζαντινῶν Ὀνειροκριτικῶν φαίνεται νὰ ἔχει γραφεῖ ἀπὸ τὸν 9ο αἰῶνα καὶ μετὰ. Τὸ ἀρχαιότερο ἀποδίδεται στὸν προφήτη Δανιήλ, μὲ *terminus ante quem* τὸν 7ο αἰῶνα, ἐνῶ ὑπάρχει καὶ κάποιον παλαιότερο, τὸ ὁποῖο χρονολογεῖται πιθανὸν τὸν 4ο αἰῶνα. Αὐτὸ τὸ πρῶτον κατ' ἀλφάβητον ὄνειροκριτικὸν κείμενον, μεταφράστηκε στὰ λατινικά τὸν 7ο αἰῶνα, ἐνῶ μίαν ἔμμετρον ἔκδοσιν τοῦ ἀποδίδεται στὸν Πατριάρχην Νικηφόρον καὶ χρονολογεῖται μετὰ τὸν 7ον καὶ 9ον αἰῶνα. Ὅλα τὰ ὑπόλοιπα θεωροῦνται δευτερεύουσες παραλλαγές τῶν δύο αὐτῶν τύπων τοῦ πεζοῦ καὶ τοῦ ἔμμετρον. Ἡ συγγραφέας ἐπισημαίνει ὅτι ἡ εἰκονομαχία καὶ ἡ λύση τῆς ἀποτελεῖ ἓνα σημαντικὸν χρονολογικὸν σημεῖον γιὰ τὰ Ὀνειροκριτικὰ κείμενα, παραπέμποντας σὲ ἀνάλογη βιβλιογραφία (σ. 19)⁴.

III. ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΝΕΙΡΟΚΡΙΤΙΚΗ ΣΕ ΜΙΑ ΓΕΝΙΚΟΤΕΡΗ ΣΗΜΕΙΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΦΥΤΩΝ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Τὸ τρίτον κεφάλαιον διακρίνεται σὲ τέσσερις ἐνότητες, στίς ὁποῖες ἡ συγγραφέας παρέχει κάποιες πολὺ σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ ἀρχαιοελληνικὲς καὶ βυζαντινὲς πηγές, τίς ὁποῖες χρησιμοποίησε ἀναλογικὰ στὴν ἔρευνά της.

Στὴν πρώτη ἐνότητα μὲ τίτλον *Γενικὴ Ἀντίληψη τοῦ Φυτικοῦ Κόσμου* ἡ συγγραφέας ἐπισημαίνει εἰσαγωγικὰ ὅτι βασίζεται στὰ δύο συστηματικότερα καὶ θεμελιώδη πονήματα, τὸ *Περὶ φύσεως τῶν φυτῶν* τοῦ Θεοφράστου (3ος αἰ.) καὶ τὸ *Περὶ ὕλης ἰατρικῆς* τοῦ Διοσκουρίδου, ὅπου καταγράφονται περισσότερα ἀπὸ πεντακόσια εἶδη φυτῶν. Ἡ μελέτη τῆς κ. Κουταβά-Δεληβοριά περιλαμβάνει ἐξήντα τρία εἶδη φυτῶν. Παράλληλα ὡς πρὸς τὴν ποικιλία ὑπάρχει ἡ μονομέρεια, ἀφοῦ κυριαρχεῖ ἐντυπωσιακὰ τὸ ποσοστὸ τῶν χρήσιμων φυτολογικῶν ἀντικειμένων στὰ

4. Ποικιλίες προσεγγίσεις στὴν ἀντίληψη τῶν Βυζαντινῶν γιὰ τὰ ὄνειρα βλ. στὸν τόμον CH. ANGELIDI – G. T. CALOFONOS (eds.), *Dreaming in Byzantium and Beyond*, Aldershot 2014.

Ὀνειροκριτικὰ κείμενα. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι τρεῖς ἀπὸ τὶς πέντε ομάδες, στὶς ὁποῖες ἔχουν ἐπιμεριστεῖ κατὰ τὸ περιεχόμενό τους οἱ βυζαντινὲς ὄνειροκριτικὲς φυτολογικὲς μνεῖες (εἰδικότερα προϊόντα, ἐργασίες καὶ χώροι σχετικὰ μὲ φυτὰ) περιέχουν σχεδὸν ἀποκλειστικὲς ὄνειροκριτικὲς ἀναφορὲς (σ. 115).

Σημαντικότερα γιὰ τὴν ἔρευνα εἶναι καὶ τὰ *Γεωπονικά*, ἔργο ποὺ διασώθηκε σὲ πενήντα χειρόγραφα καὶ πολλὲς μεταφράσεις. Ἔργο ἐξαιρετικό τὸ *Περὶ ὕλης ἰατρικῆς*, τοῦ Διοσκουρίδη, τὸ ὁποῖο γράφτηκε προγενέστερα (1ος αἰώνας) ἀποτελεῖ βάση τῆς φαρμακολογίας καὶ τῆς ἰατρικῆς καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν εἶχε ἀνάλογη διάδοση καὶ χρῆση. Ἡ συγγραφέας ἐπισημαίνει ὅτι ἡ γενικὴ ἀντίληψη τοῦ φυτικοῦ κόσμου πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ καὶ στὸν ἄλλο τῶν εἰκαστικῶν, ὅπου καὶ παρουσιάζεται ὡς παράδοση τῆς ἀρχαιότητος. Ἀποτυπώνεται μὲ ποικίλους τρόπους σὲ ἔργα δημόσιας ἢ ἰδιωτικῆς χρήσης στὸν ἐκκλησιαστικὸ καὶ στὸν κοσμικὸν ἄλλο, ὅπως φαίνεται στὶς εἰκόνες τῆς ἀνάλογης ἐνότητος ποὺ ἀκολουθεῖ (σ. 119).

Στὴν δεύτερη ἐνότητα τοῦ τρίτου κεφαλαίου μὲ τίτλο *Γνώση Εἰδικῶν Φυσιῶν Χαρακτηριστικῶν*, παρατίθενται ἀντιπροσωπευτικὰ χαρακτηριστικὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ Ὀνειροκριτικὰ κείμενα περὶ τῆς ἔμμετρας, μὲ πλήρη σχολιασμό.

Ὅπως ὑπογραμμίζει ἡ συγγραφέας, μεταξὺ ἄλλων, ἀποτελοῦν χαρακτηριστικὸ παράδειγμα οἱ παροιμιώδεις ἐκφράσεις, ἀντιπροσωπευτικὲς τῶν ἀντιλήψεων τῆς ἐποχῆς, οἱ ὁποῖες συνδυάζουν τὸ διακεκριμένο ὕψος τοῦ φυτοῦ μὲ τὴν ἀπουσία ἐδώδιμων καρπῶν: *Κυπαρίττου καρπὸς ἐπὶ τῶν καλὰ καὶ ὑψηλὰ λεγόντων, ἄκαρπα δέ*. Προέρχεται ἀπὸ τὴν συλλογὴ τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη (15ος αἰ.)⁵. Δύο ἀκόμα χαρακτηριστικὰ ἀποφθέγματα: *Δρυὸς ἀύξιμένης, συναύξεται ἢ σκιά - ἐπὶ τῶν εὐδοκιομένων καὶ Μιᾶ τομῆ ὁ δρυὸς οὐ τέμνεται - ἐπὶ τῶν μὴ εὐχερῶς γινομένων*⁶ (σ. 119). Πολλὰ ἀπὸ τὰ φυτὰ χρησιμοποιοῦνται ὡς σύμβολα ἐρωτικὰ λογοτεχνικῶν ἠρωίδων, ὅπως γιὰ παράδειγμα γιὰ τὴν ἀγαπημένη τοῦ Διγενῆ, *Ἀνάστα ῥόδον πάντερπνον, μεμυρισμένον μῆλον*⁷ ἢ γιὰ τὴν Χρυσάντζα, τὴν ἀγαπημένη τοῦ Βελθάνδρου, *τὸ σῶμα σου τὸ εὐγενικὸν ἴσον βεργὴν τὸ ποῖκε, / κυπαρισσοβεργόλυγον ἐδημιούργησέν το*⁸.

5. E. LEUTSCH - F. G. SCHNEIDEWIN, *Paroemiographi graeci*, τ. 2, Göttingen 1851, 491.

6. Ν. Γ. ΠΟΛΙΤΗΣ, *Μελέται περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς γλώσσης τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Παροιμίαι*, τ. 1, Ἀθήνα 1899, 80, 97, ἀρ. 662 καὶ 1554.

7. Διγενῆς, παραλλαγή Ζ, στ. 1842 (ἐκδ. Ε. TRAPP, *Digenes Akrites. Synoptische Ausgabe der ältesten Versionen* [WBS VIII], Wien 1971, 193.

8. Βελθάνδρος καὶ Χρυσάντζα, στ. 652-653, ἐκδ. Ε. ΚΡΙΑΡΑ, *Βυζαντινὰ ἱπποτικὰ μυθιστορήματα*, Ἀθήνα 1955, 114.

Ἰδιαίτερα δημοφιλῆς πρέπει νὰ ἦταν ἡ εἰκόνα τῆς παραβολῆς τῆς γυναικείας κορμοστασιάς μὲ τὸ κυπαρίσσι. Μία ἀπὸ τὶς γοητευτικότερες περιγραφές συναντᾶμε στὸ ἐπιθαλάμιο ποίημα τοῦ Νικολάου Εἰρηνικοῦ γιὰ τὸν γάμο τοῦ Ἰωάννη Γ' Βατάτζη μὲ τὴν Κωνσταντίνα-Ἄννα, κόρη τοῦ Γερμανοῦ Φρειδερίκου Hohenstaufen (1244):

*Εἷς εὐφυῆ κυπάριττον κίττος συνανατρέχει,
ἢ βασιλὶς κυπάριττος, κίττος ὁ Βασιλεύς μου*⁹ (σ. 119).

Στὴν τρίτη ἐνότητα ἡ συγγραφέας ἀναφέρεται ἐκτενέστατα στὸν τομέα τῆς γεωργίας καὶ τῆς οἰκονομίας, ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν καλλιέργεια τῶν φυτῶν. Ἐπιπλέον ἐπισημαίνει προϊόντα, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐπεξεργασία πολλῶν φυτῶν, ὅπως ὁ οἶνος, ἀπὸ τοὺς καρποὺς τῆς ἀμπέλου, καὶ σημειώνει τὶς ἀντίστοιχες ἐποχὲς τοῦ χρόνου, κατὰ τὶς ὁποῖες πρέπει νὰ γίνεται ἡ περισυλλογὴ καὶ ἡ ἐπεξεργασία τους.

Χαρακτηριστικὰ ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος στὸ ἔργο του *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν*¹⁰ ἀναφέρει γιὰ τὴν περιοχὴ τῆς Μάνης: Ὁ δὲ τόπος ἐν ᾧ κατοικοῦσιν ἔστιν ἄνδρος καὶ ἀπρόσδοος.

Γιὰ τὴν ἀποτύπωση τοῦ κρατικοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὸν φυτολογικὸ κόσμον τὰ ἀρμοδιότερα κείμενα εἶναι τὰ νομοθετικά. Σύμφωνα μὲ τὴν νομοθεσίαν τῶν Ἰσαύρων, ἡ κλοπὴ καρπῶν δένδρων τιμωρεῖται μὲ χειροκοπία καὶ δαρμό. Σημαντικότερο εἶναι τὸ θέσπισμα τοῦ Λέοντος Στ' τοῦ Σοφοῦ, τὸ ὁποῖο στηλιτεύει τὴν ἀγυρτία. Αὐτὸ καταδεικνύει ὅτι μαγικὰ γιαιοτροσόφια ἦταν σὲ χρῆση γιὰ τὴν προστασία τῶν φυτῶν καὶ τὴν ἀνάπτυξή τους, ὅπως ἀκριβῶς καὶ γιὰ τοὺς ἀνθρώπους.

Ἰδιαίτερη σημειολογία γιὰ ὀρισμένα φυτὰ, ὅπως τὰ σταφύλια, τὰ σῦκα, τὰ ρῶα, τὸ ἔλαιον, τὰ ροδάκινα καὶ τὰ δαμάσκηνα, ἀνευρίσκεται στὰ ἐκκλησιαστικὰ κείμενα.

Ἰδιαίτερη σημειολογικὴ σημασία γιὰ τὴν ἐκκλησία ἔχουν ὁ σῖτος καὶ ὁ οἶνος, τὰ ὁποῖα χρησιμοποιοῦνται στὴν Θεία Κοινωνία. Χαρακτηριστικὴ ἡ ρήσις τοῦ Χριστοῦ *Ἐγὼ εἰμὶ ἡ ἄμπελος ἡ ἀληθινὴ καὶ ὁ πατὴρ μου ὁ γεωργὸς ἐστι. Πᾶν κλῆμα ἐν ἐμοὶ μὴ φέρον καρπὸν, αἶρει αὐτό, καὶ πᾶν τὸ καρπὸν φέρον,*

9. Ἔκδ. A. HEISENBERG, *Aus der Geschichte und Literatur der Palaiologenzeit*, München 1920, 100.

10. Ἔκδ. G. MORAVCSIK – R. JENKINS [CFHB 1], Washington 1967, 236.

καθαίρει αὐτὸ ἵνα πλείονα καρπὸν φέροι¹¹. Ἄμπελος θεωρεῖται ἀπὸ τὸν Θεόδωρο Πρόδρομο ἢ ἴδια ἢ αὐτοκρατορία καὶ τὸ ἀνθρώπινο δυναμικὸ της.

Ἐντονο ἐνδιαφέρον στὰ Ὀνειροκριτικὰ κείμενα παρουσιάζει καὶ ἡ ἐλιά. Ἡ οικονομικὴ ἐκτίμηση τῆς ἐλαίας ὡστόσο σχολιάζεται ἰδιαίτερα σὲ ὀδηγίες γιὰ τὴν καλλιέργειά της στὸ κεφάλαιο τῶν *Γεωπονικῶν* «Περὶ φυτείας καὶ ἐπιμελείας ἐλαιῶν καὶ ὅτι μέγιστον ἐστὶ ἀγαθὸν ἢ περὶ ταύτης σπουδῆ». Στὰ Ὀνειροκριτικὰ ὑπάρχουν εἴκοσι πέντε ἀναφορὲς στὴν ἐλιά, ποὺ ἀφοροῦν τὸ δένδρο, τὰ φύλλα, τὸν καρπὸ καὶ τὸ ἔλαιον (σ. 127).

Στὴν τέταρτη ἐνότητα ἡ συγγραφέας ἀναφέρεται στὴν *Εἰδικὴ Κοινωνικὴ Ἀντίληψη* γιὰ τὰ φυτά. Τὸ δρεπάνι, ἡ ξυλεία, τὸ θέρος, τὰ σιτηρά, τὸ πιπέρι προσλαμβάνουν ἰδιαίτερη σημειολογικὴ σημασία στὰ Ὀνειροκριτικά. Ὡς πρὸς τὴν χρῆση τῶν φυτῶν στὴν διατροφή τῆς ἀγροτικῆς κοινωνίας τοῦ Βυζαντίου ἡ συγγραφέας παραπέμπει στὰ πεζὰ καὶ τὰ ἔμμετρα διατροφικὰ ἐγχειρίδια, τὰ ὁποῖα καταγράφονται καθ' ὅλη τὴν βυζαντινὴ περίοδο, μὲ ἀφετηρία τὸν διατροφικὸ κανόνα τοῦ Ἀετίου Ἀμιδηνοῦ (5ος αἰ.).

Ἐνα ἄλλο στοιχεῖο στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται ἡ συγγραφέας εἶναι ἡ αἴγλη ποὺ ἀσκοῦσαν τὰ φυτὰ στὴν βυζαντινὴ κοινωνία καὶ ἰδιαίτερα στὶς ἐορταστικὲς ἐκδηλώσεις, ὅπως οἱ αὐτοκρατορικὲς τελετές, οἱ γάμοι, οἱ διάφορες μορφὲς τέχνης (ὑφάσματα, ἀντικείμενα, ἐκκλησιαστικὸς διάκοσμος, ψηφιδωτά). Στὴν ὑποενότητα μὲ τίτλο *Λεκτικὰ* ἀναφέρεται σὲ ὀρισμένες ἀναφορὲς τῶν Ὀνειροκριτικῶν κειμένων, μόλις 7 στὶς 152, οἱ ὁποῖες δὲν ὑπάρχουν στὸ ξενόγλωσσο ἀρχικὰ Ὀνειροκριτικὸ τοῦ Ἀχμέτ, ὅπου ὑπάρχει λεκτικὸς συνειρημὸς συνειδητὸς ἢ ὄχι. Τὸ πιὸ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα εἶναι ἡ σύνδεση τῶν σύκων μὲ τὴν συκοφαντία, ποὺ παραδίδεται στὸν Μανουὴλ Β΄ Παλαιολόγο: τὰ *σῦκα* δηλοῦσιν *συκοφαντίας καὶ κατηγορίας καὶ λόγους αἰσχυντούς, οὐκ ἀληθεῖς, ἀλλὰ ψευδεῖς*¹² (σ. 153). Στὴν ὑποενότητα, τὴν ὁποία ἡ συγγραφέας ἀφιερώνει στὸ *Χρῶμα* τῶν φυτῶν καὶ τὸν ρόλο του στὰ Ὀνειροκριτικά, σημειώνει ὅτι τὰ σχετικὰ κείμενα δίδουν ἰδιαίτερη σημασία στὸ κίτρινο, τὸ ὁποῖο εἶναι δυσσιῶνο, τὸ κόκκινο, τὸ ὁποῖο εἶναι ἀντίθετα εὐσιῶνο, ὅπως καὶ στὶς εἰδικὲς ἐκτιμήσεις τοῦ μαύρου καὶ τοῦ λευκοῦ. Στὴν πέμπτη ὑποενότητα ἡ συγγραφέας ἀναφέρεται σὲ δύο περιπτώσεις, *Τὸ μῆλο καὶ Τὸν κῆπο*, τὰ ὁποῖα δηλώνουν σημειολογικὲς ἀντιλήψεις, οἱ ὁποῖες φαίνονται καθαρὰ στὴν περιγραφὴ τοῦ κήπου τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων στὴν Κωνσταντινούπολη τοῦ

11. Ἰω. 15.1.

12. A. DELATTE, *Anecdota Atheniensia et alia*, τ.1, Liège 1927, 515.

Νικολάου Μεσαρίτη (12ος αἰ.) καὶ στὸ ποίημα τοῦ Γεωργίου Χοῦμνου Ἡ Κοσμογέννησις (15ος αἰ.).

Ἐξαιρετικὴ εἶναι ἡ περιγραφή τοῦ κήπου, ποὺ παραδίδεται στὸ ἀκριτικὸ ἔπος *Βασίλειος Διγενῆς Ἀκρίτης*, ὁ ὁποῖος ἐπέλεξε τὸν κάμπο κοντὰ στὸν Εὐφράτη ποταμὸ. Ἐπίσης πολὺ ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ περιγραφή τοῦ κήπου τῆς Σωφροσύνης, κεντρικῆς ἡρωίδας στὸ διδακτικὸ ποίημα τοῦ Θεοδώρου Μελιτηνιώτη (14ος αἰ.). Ἐπίσης βέβαια δὲν μποροῦμε νὰ μὴν ἀναφερθοῦμε σὲ προγενέστερα ποιήματα τοῦ Θεοδώρου Προδροῦμου (12ος αἰ.), τὰ ὁποῖα ἐνδεχομένως ἀπετέλεσαν ἔμπνευση καὶ πηγὴ τοῦ Μελιτηνιώτη. Πρόκειται γιὰ ἕμμετρον σύνθεση, ἀφιερωμένη στὸν γάμο τοῦ κυροῦ Ἀλεξίου¹³, ἐγγονοῦ τοῦ Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ ἀπὸ τὴν κόρη του Μαρία, στὴν ὁποία διακρίνεται σαφέστατα ἡ σημειολογικὴ ἀντίληψη γιὰ τὰ φυτὰ, τὸ καθένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα συμβολίζει τὴν ἀρετὴ τῆς νύμφης. Κάθε προσὸν τῶν νεονύμφων σωματικὸ ἢ πνευματικὸ, συνδέεται μὲ τὰ φυτὰ ἐνὸς κήπου πλούσιου σὲ φυτικὰ εἶδη. Παραθέτουμε ἐνδεικτικὰ κάποιους στίχους ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο ποίημα τοῦ Θεόδωρου Προδροῦμου:

*Τίς εἶδε κήπον ἀρετῶν; ἐλθέτω νῦν, ιδέτω
βλεψάτω μὲν κυπάριτον ὄδε τὴν ἡλικίαν,
ἐφ' οὗ νῦν προπομπεύομεν περιφανοῦς νυμφίου,
κιττοῦ κορύμβους εὐπρεπεῖς τοὺς εὐπρεπεῖς βοστρύχους,
τὴν τύχην κέδρον ὑψηλὴν ὑπὲρ Λιβάνου κέδρον,
τὸ γένος ἄλλην ἄμπελον πολύβοτρον ὥραιάν,
τὸν τρόπον ῥόδον εὖσομον ὑπὲρ λειμῶνος ῥόδον,
τὸ ταπεινόν, τὸ γαληνὸν ὑπὲρ τὰ μύρτα μύρτον,
τὸ μέτριον καὶ προσηγνὲς ὑπὲρ τὰ κρίνα κρίνον,
τὰς τοῦ προσώπου χάριτας ὑπὲρ τὰς ὑακίνθους,
τὰς μούσας τὰς ἐν λέξεσιν ὑπὲρ λωτὸν καὶ μέλι,
τῆς δὲ παστάδος τὰ σεμνὰ καὶ τῆς νυμφαγωγίας
ὡς περὶ πλάτανον κισσοῦς καὶ περὶ δάφνην κλῆμα [...]*¹⁴.

Ἡ συγγραφέας ἀκολούθως ἀναφέρεται στὸ κείμενο ποὺ φέρει τὸν τίτλο: Ἡ βίβλος αὕτη τέρψιν παραδείσου τῷ φιλομαθεῖ ψυχικοῦ παρεισάγει καὶ εἰς

13. Κ. ΒΑΡΖΟΣ, *Ἡ γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν*, τ. Α΄, Θεσσαλονίκη 1984, 331-334, ἀρ. 69.

14. W. HÖRANDNER, *Theodoros Prodromos Historische Gedichte* [WBS XI], Wien 1974, 401, ἀρ. XLIII.

τὰς νοήσεις κατὰ νοῦν παρεισφέρει¹⁵. Στὰ σημειολογικὰ στοιχεῖα τοῦ ποιήματος δίδονται 11 ζεύγη φυτῶν – ἀρετῶν ὡς ἑξῆς:

Κιτρίον / Λεμονιά – Ἀφθονία
 Κρίνον – Ἀκτημοσύνη
 Συκῆ – Πραότης
 Ἄμπελος – Πνευματικὴ εὐφροσύνη
 Ροὰ / Ροδιά – Ἀνδρεία
 Περσία / Ροδακινιά – Μετριοτής
 Φοίνιξ – Δικαιοσύνη
 Στύραξ / Στυράκι ἢ Στουράκι – Εὐχὴ
 Ἐλαία – Ἐλεημοσύνη
 Σμίλαξ / Σμίλακας «Ἀγρόμπελη» – Γνώσις
 Βάτος – Ὑπακοή.

Ἀκολούθως στὸ κεφάλαιο IV, Ἡ Ἀποτύπωση τῆς Σημειολογίας τῶν φυτῶν στὸν Βυζαντινὸ Δημόσιο καὶ Ἰδιωτικὸ Βίο ἡ συγγραφέας παραθέτει δύο σπάνιες περιπτώσεις, ὡς εἶδη λόγου, ἓναν βαθμιδωτὸ γρίφο καὶ ἓνα ἀριθμητικὸ αἶνιγμα, ἀντιπροσωπευτικὰ τῆς σημειολογίας τῶν φυτῶν στὸ Βυζάντιο:

1. Ζώοις μὲν εἰς σκέπην τὸ πρῶτον εὐρέθην,
 ἔπειτα καὶ ἀνθρώποις κατεσκευάσθην.
 Εἰ βούλει κλῆσιν μαθεῖν τὴν ἐμὴν, ξένε,
 τρισύλλαβος πεντάγραμμος ὑπάρχει
 οὐδετέρου κατὰ γραμματιστὰς γένους.
 Ἀριθμὸς τῶν εἰρημένων μου γραμμάτων
 ἑπταπλασιασμὸς μὲν τῶν τριάκοντα,
 πενταπλασιασμὸς δ' αὖ τῶν πέντε πέλει.
 Ἄν μὲ στερήσης τοῦ πρώτου τῶν γραμμάτων,
 ἄκρα γῆς γίνομαι τῆς Πελοποννήσου.
 Ἀλλὰ καὶ δεύτερον ζημιώσας γράμμα,

15. M. H. THOMSON, *Le jardin symbolique*, / ἔκδοση καὶ γαλλικὴ μετάφραση, Paris 1960. Ἐπίσης μὲ προσθήκες καὶ ἀγγλικὴ μετάφραση *The symbolic Garden: Reflections Drawn from a Garden of Virtues: A XIIth Century Greek Manuscript*, North York Ont. 1989. Τὸ κείμενο χρονολογεῖται ἀπὸ τὴν συγγραφέα στὸν 11ο αἰ., ἐνῶ ὁ H. HUNGER, *Die Hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, τ. 2, München 1978, 276 καὶ σημ. 27, τὸ χρονολογεῖ στὸν 14ο αἰώνα.

*ἐαρινὸν τῶν εὐόσμων λέγεις ἄνθος.
Καὶ εἰς τὸ τρίτον τοῦτ' αὐτὸ δράσας, ξένε,
ὁ βούλει τῶν ὄντων παντὶ κόσμῳ νόει*¹⁶ (σ. 175-176).

Ὅπως χαρακτηριστικὰ ἀναφέρει ἡ συγγραφέας, στὸ ἀριθμητικὸ αἰνίγμα τὸ παιγνίδι γίνεται μὲ ἀριθμούς, ποὺ στὸ Βυζάντιο γράφονταν μὲ γράμματα τῆς ἀλφαβήτου, ὅπως καὶ στὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα. Στὸ αἰνίγμα ποὺ παρατίθεται, ἀναζητεῖται ἡ λέξις ἄρτος μὲ δεδομένο ὅτι τὰ γράμματά της, ἂν διαβαστοῦν ὡς ἀριθμοί, ἀντιστοιχοῦν στὸν ἀριθμὸ 671 (300+300+30+30+10+1):

2. *ἄπνους μὲν εἶμι, τοὺς βροτοὺς δὲ ῥωννύω
τὴν κλῆσιν ἔσχον εὐάριθμον πάνυ
ἀσπάζομαι γὰρ τὸ τριακῶς δις μόνον
δις τριάκοντα καὶ μίαν πρὸς τοῖς δέκα*¹⁷ (σ. 175-176).

Ἐπονται ἐνδεικτικὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ παροιμίες ποὺ ἀκολουθοῦν τὰ συνήθη πρότυπα, ὅπως αὐτὸ γιὰ τὴν ἐλιά:

*Μήτηρ καὶ θυγάτηρ τὴν αὐτὴν κλῆσιν ἔσχον
ἐῶσι τὴν μητέρα καὶ ἀμέλγουσι τὴν θυγατέρα*¹⁸ (σ. 175).

Στὸν παραλληλισμὸ τῶν «φυτολογικῶν» μὲ τὰ ἀνθρώπινα γνωρίσματα, ἡ συγγραφέας κατανέμει, μὲ βάση τὸ σημαντικότερο Ὀνειροκριτικὸ τοῦ Ἀχιμέτ, ὅπως καὶ τοῦ προδρομοῦ του Ἀρτεμιδώρου, τὰ κύρια δέντρα ποὺ παρουσιάζονται σὲ ρητὰ γιὰ ἄνδρες ἢ γυναῖκες:

ΑΝΔΡΕΣ	ΓΥΝΑΙΚΕΣ
Ἡ Καρύα	Ἡ Κυπάρισσος
Ἡ Ροιὰ	Ἡ Ἄμπελος
Ἡ Ἐλαία	Ἡ Μηλέα
Ἡ Βάμβαξ	Ὁ Φοῖνιξ
Τὸ Κίτρον	
Τὸ Ἄπιον	

16. Γιὰ τὶς παραπομπές βλ. I. VASSIS, *Initia Carminum Byzantinorum* [Supplementa Byzantina 8], Berlin - New York 2005, 288.

17. Γιὰ τὶς παραπομπές: I. VASSIS, *Initia*, 68.

18. Αἰνίγμα ποὺ ἀποδίδεται εἴτε στὸν Βασίλειο Μεγαλομήτη, εἴτε στὸν Εὐστάθιο Μακρριμβολίτη, βλ. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμός*, τ. Α/2, Ἀθήνα 1948, 84 καὶ σημ. 2.

Τὸ τελευταῖο μέρος τοῦ βιβλίου τῆς κ. Βαρθάρας Κουταβά-Δεληβοριά περιλαμβάνει ἕναν πολὺ ἀξιόλογο κατάλογο 269 εἰκόνων, τὶς ὁποῖες διακρίνει, ἀναλόγως μὲ τὰ κεφάλαια ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὶς θεματικὲς ἐνότητες τοῦ πρώτου μέρους, ὡς ἑξῆς:

1. Ὀνειρομαντεία καὶ Βυζάντιο
2. Βοτανολογικὴ ὀπτική
3. Γενικὴ ἀντίληψη τοῦ φυσικοῦ κόσμου
4. Τοπία χειρογράφων
5. Γενικὴ ἀντίληψη τοῦ φυσικοῦ κόσμου στὸ Βυζάντιο
6. Διακοσμητικὲς ἀποδόσεις φυτικῶν στοιχείων στὴν βυζαντινὴ μικρο-τεχνία, σὲ ὑφάσματα, σὲ χειρόγραφα, σὲ κεραμικὰ καὶ χάλκινα ἀντικείμενα
7. Ἀντίληψη «εἰδικῶν» χαρακτηριστικῶν καὶ καλλιέργεια.

Οἱ εἰκόνες κατανέμονται στὴ συνέχεια κατὰ εἶδη φυτῶν, σύμβολα μὲ ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴν βυζαντινὴ κοινωνία, ὅπως ἡ ἄμπελος, ἡ ἐλιά, τὰ σιτηρὰ, ἡ ἄκανθα, ὁ κισσὸς καὶ τὰ καρδιόσχημα φύλλα, ἡ κυπάρισσος, τὸ μῆλο, τὰ ρόδα, τὰ στέφανα, ἡ δάφνη καὶ ὁ φοῖνικας. Ἐπιπλέον παρατίθενται εἰκόνες μὲ φυτὰ, τὰ ὁποῖα ἔχουν θρησκευτικὴ συμβολικὴ σημασία, ὅπως γιὰ παράδειγμα, μὲ ἀγίους, καθὼς καὶ ἐνδεικτικὲς ἀγιογραφίες μὲ φυτὰ (καιομένη βάτος, φυλλοφόροι σταυροί).

Ἐπίσης παρατίθενται εἰκόνες μὲ ἀναπαραστάσεις ἐπαγγελματιῶν, οἱ ὁποῖοι ἀσχολοῦνται μὲ φυτὰ, κήπων καὶ ἀγρῶν καὶ τέλος ἐπίτιτρα ἀποκλειστικὰ μὲ φυτικὸ διάκοσμο.

Ἀκολουθεῖ περιήληψη στὴν ἀγγλικὴ καὶ πλουσιότατη βιβλιογραφία 18 σελίδων.

Στὸ ὄγδοο μέρος τῆς μελέτης ὑπάρχει εὔρετήριο πινάκων καὶ στὸ ἕνατο μέρος, μὲ τὸ ὁποῖο κλείνει τὸ βιβλίο, ὑπάρχει *Πίνακας Ὀνομάτων καὶ Πραγμάτων*.

Εἶναι φανερὸ ὅτι πρόκειται γιὰ ἕνα ἔργο μὲ μεγάλη ἐπιστημονικὴ σημασία, βάσει τοῦ ὁποῖου ὁ ἀναγνώστης ἔχει τὴν δυνατότητα νὰ ἐμβαθύνει σὲ ὅλο τὸν κόσμο τῶν φυτῶν στὸ Βυζάντιο, τὴν φύση τους, τοὺς συμβολισμοὺς καὶ τὶς σχετικὲς ἀντιλήψεις τῶν Βυζαντινῶν.

ΜΑΡΙΑ ΧΡΟΝΗ-ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ
Ἀθήνα

Α. Γ. Κ. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, *Ιστορία της Αυτοκρατορίας των Μεγάλων Κομνηνών της Τραπεζούντας (1204-1461)*, Thessaloniki ³2016. ISBN 978-960-599-032-9

The third edition (with additions) of A. G. K. Savvidis', *History of the Empire of the Great Komnenoi of Trebizond 1204-1461*, consists of three parts (pp. 29-179) and four appendices (pp. 180-219), concluding with a bibliography and an index of names and places. This volume is also supplemented by an auxiliary appendix (pp. 305-365) with a set of reprinted sources on the Pontus: Michael Panaretos' narrative on the reigns of the Great Komnenoi; the Miracles of Saint Eugenios, by Joseph Lazaropoulos; and two chrysobulls of Alexios III (1338-1390)¹. Furthermore, the articulated narrative of the book is complemented by tables of coinage from Trebizond (pp. 367-378); a series of illustrations (manuscripts, iconography, plans and engravings, pp. 379-410); and a folded map of walled cities, towns, villages, churches, monasteries, castles, mines, harbors, mountain passes and roads.

A comprehensive and a fully documented presentation of the foundation, evolution and growth of the state of Trebizond within the framework of the wider international ambient, followed by an assessment of the factors of its decomposition and eventual fall, constitute the book's basic objectives. The state of Trebizond was deemed a successor polity by the regime of Constantinople during the Komnenian period (1081-1185), for the Pontus was the cradle of the ancestors of the Komnenian imperial family. The projection of this hereditary trend is also apparent in the institutional organization of the state of the Pontus, particularly in the titling of *basileus and emperor of the Rhomaioi*, adopted in court protocol; however, this title was subsequently reclaimed by the Palaiologoi after the recovery of Constantinople from the Latins in 1261.

1. The texts are reproduced from J. P. FALLMERAYER's, *Geschichte des Kaisertums Trapezunt*, Munich 1829 (repr. Hildesheim 1964 and New York 1980).

The first chapter (pp. 29-75) presents the formative period of the Empire of Trebizond and its rivalry with the Empire of Nicaea for the territory of Paphlagonia (1204/7-1214), while clarifying diplomatic ventures with the Palaeologoi after their restoration in Constantinople (1204-1297). Part of these arrangements was relevant with the settlement on ecclesiastical hierarchy between the Patriarchate of Constantinople and the Church of Trebizond. Matrimonial alliances between Trebizond and Georgia securing the stability of control exerted over territories to the east of the state of Trebizond are subsequently analyzed on the basis of information procured by Armenian and Georgian sources and their commentary by modern bibliography, making a very useful and informative contribution of the book.

The first part of the book focuses on the new conditions in the Pontic region that resulted from the invasions and settlement of Seljuks, Turcomans and Mongols. Their resonance and repercussions went as far as Constantinople and Europe to the extent that initiatives to contact the Empire of Trebizond and the Mongols were undertaken by Western rulers and the Pope of Rome. The expansion of Venetian and Genoese trade in the Black Sea, the reciprocal antagonism of these two Italian republics and the privileges granted to them by the state of Trebizond are also discussed to a considerable extent. Excerpts of reports written on different occasions by Western travelers, traders and diplomats illuminate from different angles the conflicting economic and political aspirations in the Pontus.

The second part is entitled *The fourteenth century: the agonizing survival and the interim decline (1297-1390)* (pp. 77-134). As foretold in the title, the unstable political situation at the end of the thirteenth century was about to result in the outbreak of separatist movements aiming either at the throne of Trebizond or the establishment of separate, independent principalities. A detailed presentation of the intense pressure exerted by successive Turcoman raids and their handling by diplomatic alliances based on intermarriages, allows for a comprehensive insight of a type of policy that was going to become crucial and continue in the following period. Two marriages were arranged by Alexios III (1349-1390) with the ruler of the Georgian kingdom (1368) and the Turcoman emir of Djanik (1378); his successor, prince Manuel, the later emperor Manuel III (1390-1416/7), married the Georgian princess Gulkhan-Koukahan-Eudocia (1377). The pertinent testimonies provided by the Chronicle of Michael Panaretos are complemented by data of Muslim sources and a Turcoman epic. The Turcoman raids of the fourth decade of the fourteenth century, repeated in 1372/3, were followed by a counterattack of Alexios III (1379 or 1380). During this period, certain acts in favor of Pontic

monasteries were promulgated in the Empire of Trebizond, as also the founding act of Dionysiou monastery on Mount Athos, broadening its international prestige.

The third part is entitled *Seven decades of struggle and diplomatic inconsistencies: the fifteenth century. The last period of the State of the Grand Komnenoi and the fall (1390-1461)* (pp. 135-179) and surveys the situation created by the advance of the Ottoman Sultan Bayezid I (1394-1402) on the northeastern coast of Asia Minor that resulted in the annexation of the Turcoman emirate of Amisos and the invasion of Georgia by Tamerlane (1392). Emperor Manuel III responded to these new challenges with an agreement providing the payment of tribute to Tamerlane. Matrimonial bonds, mentioned in detail, remained the basic means of preserving the crucial stability of the region but were no longer effective vis-à-vis simultaneous military pressures exemplified by the besieging of Constantinople by Bayezid I and Tamerlane's military operations in Asia Minor. Alexios IV (1414-1429) continued the policies of intermarriages followed by his predecessors, marrying his daughters with the rulers of Constantinople and Serbia and the Turcoman emir of the Kara Koyunlu (Black Sheep). One of his sons also married the princess of Georgia; another, a lady of the noble Genoese family of Gattilusi; while the future David I a princess of Gothia (Crimea). Alexios IV was dethroned by his eldest son, John IV (1429-1458/60), who assumed military operations, facing repeated attacks by the Turcoman emirs Erdebil and Khidr beg (1429/30-1431/2). However, the situation became even more serious as an Ottoman fleet of Murad II looted the coastline of Trebizond, while Venetians were constantly applying pressure on the region.

The dense accounts of diplomacy and counterattacks in the context of conflicting interests in the region are supported by a wide range of heterogeneous historical sources from Western Europe (Bavaria, Castile, Rome and Venice) and the Near East, that supplement extensive relevant references from Late Byzantine literature. The range of sources broadens even further, along with the gradual development of rival interests in the region of the Pontus and the Black Sea into areas of intense conflict. The endeavor to prevent the fall of Trebizond is described in the context of the military responses adopted by John IV, who searched for allies among the adjacent Turcoman principalities, as also in Armenia and Georgia. However, attempts for the formation of a coalition proved ineffective, even while David I (1458/60-1461) was seeking assistance from Western Europe, addressing Philip III, the duke of Burgundy, and pope Pius II (during the Council of Mantua 1459) and seeking military support by the emir of Sinope. The outline of the efforts

of the last emperor of Trebizond displays lucidly the limited capacity and the political and military limitations of the state of Trebizond. The diplomatic mission of the Franciscan Ludovico da Bologna in Trebizond proved likewise inefficient. Ottoman land forces regrouped in Bursa and a naval squadron sailed to Sinope, eventually causing the fall Trebizond to Sultan Mehmed II in 1461. Important evidence recorded by Ottoman sources with regards to the process of negotiations and the eventual capture of Trebizond by the Ottomans, is substantially commented in the last part of the book.

Certain subjects are systematically quoted in the appendices (A: A table of the rulers of the Pontus, on pp. 181-182, B: Scholars and scientists in the Empire of Trebizond, on pp. 183-207, C: The Pontic family of Tzanichites, on pp. 208-212, D: The Trapezountine diplomacy of marriage 14th-15th c., on pp. 213-219). The book is addressed not only to specialists but also to the general public, offering an integrated view of various sources, literary or other (Byzantine, Latin, Georgian, Muslim, Ottoman, Persian, Serbian and Syrian), along with notary texts and critical comments on the bibliography.

MARIA LEONTSINI

Institute of Historical Research/NHRF

M. CAMPAGNOLO – P. MAGDALINO – M. MARTINIANI-REBER – A.-L. REY (eds.), *L'aniconisme dans l'art religieux byzantin*, Actes du colloque de Genève (1-3 Octobre 2009), Musées d'art et d'histoire de Genève, La Pomme d'or, Geneva 2015, pp. xviii+416. ISBN 978-2-8306-0257-9 [Musées d'art]. 978-2-9700763-2-2 [La Pomme d'or Publishing]

This volume includes the communications of a colloquium held in 2009 at the Museum of History and Art and the University of Geneva, plus the paper of Klimis Aslanidis, entitled *Remarks on the architecture of the church of Hagia Kyriaki at Apeiranthos, Naxos* (pp. 223-229 and 337-349 with 21 figs), presented in the round table which took place after the colloquium, as pointed in the editors' forward (pp. xi-xii). This paper clarifies issues relating to the construction and dating of the monument and instigates broader reflections on architectural patterns that emerged during the transitional period between the seventh and ninth centuries. In the *Introduction* (pp. xiii-xvii) Paul Magdalino underlines the need to tackle afresh the question of Iconoclasm in the wake of chronological reappraisals of the aniconic mural paintings, assumed most likely to belong to a broader time frame that extends beyond the time limits of official Iconoclasm. Thus, he points out that this volume offers further stimulation for painstaking reviews of aniconic practices and the disputes regarding sacred images. He also notes that the volume enhances the discussion from different but complementary viewpoints, providing answers or raising new questions on issues that still remain unclear, such as the architectural setting of Naxos' iconoclastic frescoes, the ideology of Byzantine Iconoclasm, the use of aniconic motifs in different artistic and religious contexts, the reception of images in Cappadocia, Syria and Palestine and the implementation of aniconism in the periphery of Byzantium and in the Arab world.

The text of the opening lecture by Marie-France Auzépy, under the title *La signification religieuse de l'aniconisme Byzantine* (pp. 1-41 and 233-243 with 15

figs), identifies the Isaurian architectural and the iconographic model, along with the epigraphy, and the means that all this were represented in the well-known monuments of the Iconoclast era, such as Hagia Eirene in Constantinople, Hagia Sophia in Thessaloniki and, mainly, the Koimesis of Theotokos in Nikaia (table p. 25), as well as the lesser-known rock cut church in Midye (Medeia, Salmydessos in Thrace). Also quite instructive for an understanding of ideas prevailing in that period is the author's quest for the place of Eucharist in worship and liturgy and the exaltation of Trinity as being formulated in the *Historia Ecclesiastica* attributed to patriarch Germanos I. In the next paper, by Philippe Borgeaud, entitled *Imitatio diabolica: démons et image* (pp. 43-48), images are examined from the point of view of the doctrine of dualism in Jewish tradition, also in the early Western theology, the Koran, and Bogomil legends. Silvia Naef, in her study on *Islam and Images: A Complex Relation* (pp. 48-57 and 245-248 with 4 figs), notes that the concept of iconophobia was an invention of the modern idea of orientalism and that, despite the rejection of iconicity as an idolatrous concept, the figurative tradition is evident in castles and palaces dating to the early days of Islam, as well as in the iconography of the illuminated manuscripts and the development of minor arts. The paper of Ioanna Rapti, under the title *Le statut des images dans l'art et le culte arméniens* (pp. 59-74 and 249-255 with 11 figs), examines the formation of attitudes on images in Armenia, conditioned by the absence of a Hellenic substratum while maintaining affinities with Semitic traditions. In her paper on *Textiles et décors peints aniconiques* (pp. 57-84 and 257-264 with 16 figs), Marielle Martiniani-Reber explores the aniconic adornment and motifs omnipresent in mosaic pavements before Iconoclasm, also common in fabrics, étoffes or silks. Furthermore, she compares their style with the decorative aniconic ornamentations of the churches of Naxos. Paul Magdalino's contribution, which bears the title *Le patriarche Jean le Grammairien et la théorie de l'aniconisme* (pp. 85-94), reassesses the profile of the last patriarch of Iconoclasm, a man of high literacy with philosophical and scientific interests, as shown in extant fragments of his works, who enjoyed the full confidence of the court. These spiritual pursuits justify the influence of his perceptions on aniconicity. The next paper, by Juan Signes Codoñer on *Theodore Studite and the Melkite Patriarchs on Icon Worship* (pp. 95-103), researches the concepts on the cult of icons among the Melkites re-examining the relevant evidence found in the letters of Theodore Studite sent to primates of the Eastern patriarchates and attempting to elucidate their - not always apparent - reactions with regard to the intellectual controversies in Constantinople. J. M. Featherstone, in his study under

the title *Icons and Cultural Identity* (pp. 105-113), reveals the established perceptions on icons formatted before and in the course of Iconoclasm and identified in imperial practices and religious views invoked by the patriarchs Germanos, Nikephoros and Photios, as arguments in favour of their iconophile views. Nano Chatzidakis' paper, entitled *Le sujet de la restitution du culte des images dans les icônes: variations du contenu dogmatique* (pp. 115-125, 265-270 with 16 figs), analyzes the development of the theme of the restoration of Orthodoxy in Cretan icons cultivated intensively by the intellectual elites of Constantinople shortly before their migration to the island in the 15th century, reinforcing and encouraging the later propagation of this topic. Catherine Jolivet-Lévy (*De l'aniconisme en Cappadoce: quelques réflexions à la lumière de découvertes récentes*, pp. 127-139, 271-284 with 27 figs) presents two new Cappadocian monuments with aniconic frescoes in Uçhisar and, whilst not denying the relation of aniconicity with the rise of heretical trends, draws attention to the chronological limits of aniconic patterns extended from the Early Christian era to the ninth-tenth centuries; furthermore she points to the coexistence of figurative and non-figurative traditions and the connections of the latter with the lore of folk art. Henry Maguire's article, entitled «*They worshipped the creature rather than the Creator*». *Animals in 8th century art and polemic* (pp. 141-147 and 285-289 with 9 figs), brings together two contradictory views observed in mosaics and in monumental painting. The deliberate erasures of the personifications of *Ktisis*, *Ananeosis*, *Euandria* and *Dynamis* from a house in Seleukeia Pieria (the first two having also appeared in churches by the sixth century) are related to the rejection of religious imagery by Philoxenos of Mabbug and Severos of Antioch. Conversely, the destruction of animal representations and motifs related to nature in known churches of Palestine in a similar manner was a response to the propagation of icons in the period, and foreshadowed the post-iconoclastic predilection for panels of opus sectile rather than of tesserae. In her contribution entitled *Les peintures iconoclastes d'Al Oda en Isaurie. Un exemple de la persistance iconodoule dans le décor iconoclaste* (pp. 149-158 and 291-299 with 10 figs), Nicole Thierry offers a conceptual analysis of the program of the Church of Al Oda which belonged to a monastic community situated two kilometres from the Early Byzantine monastery of Alahan. Inscriptions invoking Old Testament's biblical figures, the Virgin and Christ and the dedication of a *kentarchos*, dated between 815 and 842, are attributed to the persistence of ancient themes and the use of a cryptic form adapted to the iconoclastic vocabulary. The following paper by Maria Xenaki, bearing the title *Ornement et texte: le cas de l'ensemble funéraire de Karşıbecak à*

Göreme, Cappadoce (pp. 159-169 and 301-308 with 15 figs), presents the non-figurative ornamental and symbolic decoration of the iconographic program of a church in Göreme, serving funeral rites and dated after 863, when Byzantine military presence in the region was restored. The decorated surface was organized in thematic units around the main theme of the cross, associated with a series of liturgical inscriptions. Charalampos Pennas' article, entitled *Reassessing the non-iconic decoration in the Byzantine Cyclades* (pp. 170-174), draws attention to the spatial planning of the tower church of Christos Photodotis near the village of Danakos, in a nodal site and an ideal surveillance point on the east side of Naxos. The dimensions of the original monument, its non-iconic wall paintings and ceramic evidence from the surrounding area of Hagia Kyriaki Kallonis in Apeiranthos suggest a renewal of local society under imperial supervision that flourished from the seventh to the ninth century. Maria Campagnolo-Pothitou, in her study under the title «*Comme un relent d'iconoclasme*» au début du XIIe siècle: le témoignage sigillographique (pp. 175-191 and 309-311 with 4 figs), has published the aniconic seal that belonged to *sebastos* Georgios Magganes, a high official during Alexios I Komnenos' reign, closely related to Anna Komnene. The seal is compared to six other specimen bearing similar inscriptions, stating that it does not bear a holy image due to piety (ἐξ εὐλαβείας οὐ φέρειν θεῖον τύπον). These seals were connected with the doctrine of Eustratios of Nicaea (1050-1120), arguing that an icon was a representation of just the appearance, not the substance of men and animals, resuming the debate on iconicity and worship in the end of the Middle Byzantine period. In the next paper, entitled *L'archéologie des églises aniconiques de Naxos* (pp. 193-204 and 313-316 with 10 figs), Jim Crow and Sam Turner indicate that the number of churches in Naxos, mainly concentrated on the west side of the island, exceeded by far the normal density of churches prior to 900 in other areas of Greece and may be compared with the respective quantities of the cave dwelling churches of Cappadocia. They further observe that such an intensive activity, which certainly presents dating problems, developed during the Arab expansion in the Aegean Sea. Cypriot churches with aniconic paintings dated between the eighth and tenth centuries constitute the topic of the paper of Christodoulos A. Hadjichristodoulou, entitled *Aniconic Cyprus* (pp. 205-210 and 317-322 with 23 figs). The paper by Matteo Campagnolo, asking *Y a-t-il une monnaie iconoclaste?* (pp. 211-222 and 327-335 with 19 figs), makes a systematic review on the symbolic projection of the Cross, which had appeared on fifth century coins and was gradually replacing the Constantinian chrism. As the author states,

the Cross was already an established symbol in the period of Iconoclasm that was adopted progressively in iconography and in fact remained a symbolic image par excellence of iconoclast emperors that lasted beyond their era. The volume concludes with a bibliography (pp. 347-394) and index (pp. 395-416).

The book succeeds in placing the multiple aspects of image worship in a new context and scope, while reconsidering the aesthetic values of aniconic decoration dispersed in different cultural and geographical contexts within the limits of Byzantine territory as well as beyond it. The issue applies not only to Christian worship but more so to the other monotheistic religions, Judaism and Islam. Of great significance is the re-examination of texts alongside a survey of religious performances and behavioural patterns vis-à-vis images traced in monuments or illustrated in later iconographic tradition. Coinage, seals, fabrics and sculptures are innovatively connected together contributing to a clarification of attitudes and beliefs and also proceed to helpful suggestions and comments relating to the criticisms of the cult of icons existed before Iconoclasm but continued also under different circumstances beyond this period.

MARIA LEONTSINI

Institute of Historical Research/NHRF

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ – ABBREVIATIONS

ΑΔ	Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον
ΑΕ	Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς
ΑΠ	Ἄρχεῖον Πόντου
AASS	<i>Acta Sanctorum</i>
ACO	<i>Acta Conciliorum Oecumenicorum</i> , έκδ. E. SCHWARTZ- J. STRAUB (Βερολίνο 1914-)
<i>AnBoll</i>	<i>Analecta Bollandiana</i>
AOL	<i>Archives de l'Orient Latin</i>
BAR	British Archaeological Reports
BBA	Berliner Byzantinistische Arbeiten
BBKL	<i>Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon</i>
BCH	<i>Bulletin de correspondance hellénique</i>
BEFAR	Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome
BF	<i>Byzantinische Forschungen</i>
BHG	F. HALKIN, <i>Bibliotheca Hagiographica Graeca</i> , Bruxelles ³ 1957
<i>BHG Auct.</i>	F. HALKIN, <i>Bibliotheca Hagiographica Graeca</i> . <i>Auctarium</i> , Βουξέλλες 1969
<i>BHG Nov.Auct.</i>	F. HALKIN, <i>Bibliotheca Hagiographica Graeca</i> . <i>Novum Auctarium</i> , Bruxelles 1984
BHO	<i>Bibliotheca Hagiographica Orientalis</i> , Βουξέλλες 1910
BMGS	<i>Byzantine and Modern Greek Studies</i>
BNJ	<i>Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher</i>
BNV	Byzantina et Neograeca Vindobonensia
ΒυζΣυμ/ByzSym	Βυζαντινά Σύμμεικτα / Byzantina Symmeikta (–2008 Σύμμεικτα)
BSI	<i>Byzantinoslavica</i>
BSO[A]S	<i>Bulletin of the School of Oriental [and African] Studies</i>

BV	<i>Byzantina Vindobonensia</i>
Byz	<i>Byzantion</i>
ByzSt	<i>Byzantine Studies/Études byzantines</i>
BZ	<i>Byzantinische Zeitschrift</i>
CahArch	<i>Cahiers archéologiques</i>
CCSG	Corpus Christianorum, Series Graeca
CCSL	Corpus Christianorum, Series Latina
CFHB	Corpus Fontium Historiae Byzantinae
ChHist	<i>Church History</i>
CIC	<i>Corpus iuris civilis</i> , τ. 1-3, ed. P. KRÜGER – T. MOMMSEN – R. SCHÖLL–W. KROLL, Berlin ¹¹ 1954 (rep. Dublin 1972)
CJ	<i>Codex Justinianus</i> , ed. P. KRÜGER, Berlin 1929
CorsiRav	<i>Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina</i>
CSCO	Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium
CSEL	Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum
CSHB	Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae
ΔΧΑΕ	<i>Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας</i>
DACL	<i>Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie</i>
DHGE	<i>Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques</i>
DMA	<i>Dictionary of the Middle Ages</i> (New York 1982-89)
DOC	<i>Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection</i> , τ. 1-5, ed. A. R. BELLINGER – P. GRIERSON – M. HENDY, Dumbarton Oaks, Washington D.C. 1966-1999
DOCat	<i>Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection</i> , τ. 1-2 by M. C. ROSS (Washington, D.C. 1962-65); τ. 3 by K. WEITZMANN (1972)
DOP	<i>Dumbarton Oaks Papers</i>
DOS	Dumbarton Oaks Studies
DOSeals	Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, εκδ. E. McGEER – J. NESBITT – N. OIKONOMIDES, τ. 1-6, Dumbarton Oaks, Washington D.C. 1991-2009
EEBΣ	<i>Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν</i>
EP ²	<i>Encyclopaedie de l'Islam. Nouvelle édition</i> , τ. 1-13, Leiden-London–Boston 1960-2009.
FM	<i>Fontes minores</i>

GRBS	<i>Greek, Roman and Byzantine Studies</i>
JGR	I. and P. ZEPOS, <i>Jus Graecoromanum</i> , τ. 1-8, Αθήνα 1931 (rep. Aalen 1962)
JHS	<i>Journal of Hellenic Studies</i>
JMedHist	<i>Journal of Medieval History</i>
JÖB	<i>Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik</i> , τ. 18-(-1969: JÖBG)
JÖBG	<i>Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft</i> , τ. 1-17 (After 1969: JÖB)
JRA	<i>Journal of Roman Archaeology</i>
Lampe	G. W. H. LAMPE, <i>A Patristic Greek Lexicon</i> (Oxford 1961-68)
LBG	<i>Lexikon zur byzantinischen Gräzität</i> , erstellt von E. TRAPP (et al.), Wien 2001-
LexMa	<i>Lexikon des Mittelalters</i> , 4 vols (München-Zürich 1977-95)
LSJ ⁹	H. G. LIDDELL - R. SCOTT - H. S. JONES et al., <i>A Greek-English Lexicon</i> (Oxford 1996)
LThk	<i>Lexikon für Theologie und Kirche</i> , Freiburg i.B.
MM	F. MIKLOSICH - J. MÜLLER, <i>Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana</i> , τ. 1-6, Wien 1860-1890
MANSI	J. D. MANSI, <i>Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio</i> (Paris-Leipzig 1901-27)
MGH	<i>Monumenta Germaniae Historica</i>
NE	<i>Νέος Έλληνομνήμων</i>
OC	<i>Orientalia Christiana</i>
OCA	<i>Orientalia christiana analecta</i>
OCP	<i>Orientalia christiana periodica</i>
ODB	<i>The Oxford Dictionary of Byzantium</i> , ed. A. KAZHDAN et al. (New York-Oxford 1991)
ΠΑΑ	<i>Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν</i>
ΠΑΕ	<i>Πρακτικά τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας</i>
PG	<i>Patrologiae cursus completus, Series graeca</i> , éd. J.-P. MIGNE, Paris 1857-66
PL	<i>Patrologiae cursus completus, Series latina</i> , éd. J.-P. MIGNE, Paris 1844-80
PLP	<i>Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit</i> , ed. E. TRAPP et al., Wien 1976-1996

PLRE	<i>The Prosopography of the Later Roman Empire</i> , τ. 1-3, ed. A. H. M. JONES - J. R. MARTINDALE - J. MORRIS Cambridge 1971-1992· τ. 2, ed. J. R. MARTINDALE 1980
PmbZ	<i>Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit</i> , ed. R. J. LILIE et al. τ. 1-, Berlin 1999-
PO	<i>Patrologia Orientalis</i> , ed. R. GRAFFIN - F. NAU, 1- . Paris 1904-
ΠΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΑΗΣ	Γ. Α. ΠΑΛΛΗΣ-Μ. ΠΟΤΑΗΣ, <i>Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων</i> τ. 1-6, Athens 1852-1859 (ανατ. Athens 1966)
RAC	<i>Reallexikon für Antike und Christentum</i>
RbK	<i>Reallexikon zur byzantinischen Kunst</i> , ed. K. WESSEL (Stuttgart 1963-)
RE	<i>Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft</i> , neue Bearbeitung von G. WISSOWA et al., Stuttgart 1894-1978
REB	<i>Revue des études byzantines</i>
REC	<i>Recueil des historiens des croisades</i>
REG	<i>Revue des études grecques</i>
REH	<i>Revue des études historiques</i>
RESEE	<i>Revue des études sud-est européennes</i>
RH	<i>Revue historique</i>
RHSEE	<i>Revue historique du sud-est européen</i>
ROC	<i>Revue de l'Orient chrétien</i>
ROL	<i>Revue de l'Orient latin</i>
RSBN	<i>Rivista di studi bizantini e neoellenici</i>
RSBS	<i>Rivista di studi bizantini e slavi</i>
SBN	<i>Studi bizantini e neoellenici</i>
SBS	<i>Studies in Byzantine Sigillography</i>
SC	Sources chrétiennes
SCIAM	<i>Settimane di Studio del Centro Italiano sull'Alto Medioevo</i>
StT	Studi e Testi
St Ven	<i>Studi Veneziani</i>
SubsHag	Subsidia Hagiographica
TAFEL - THOMAS	G. L. F. TAFEL - G. M. THOMAS, <i>Urkunden zur älteren Handels-und Staatsgeschichte der Republik Venedig</i> , τ. 1-3, Wien 1856-57

TIB	<i>Tabula Imperii Byzantini</i> , ed. H. Hunger – J. Koder, Wien 1976–
TLG	<i>Thesaurus Linguae Graecae</i>
TM	<i>Travaux et mémoires</i>
VV	<i>Vizantijskij Vremennik</i>
WBS	Wiener Byzantinistische Studien
ZPE	<i>Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik</i>
ZRVI	<i>Zbornik Radova Vizantološkog Instituta</i>

Ο ΕΙΚΟΣΤΟΣ ΕΚΤΟΣ ΤΟΜΟΣ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΥΜΜΕΙΚΤΩΝ,
Ο ΟΠΟΙΟΣ ΕΧΕΙ ΕΚΔΟΘΕΙ ΗΔΗ ΣΕ ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΜΟΡΦΗ
ΣΤΟ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ [www.byzsym.org],
ΕΚΤΥΠΩΘΗΚΕ ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ
ΤΟΥ ΤΟΜΕΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΥ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ ΣΕ 40 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
Ο ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΤΟΥ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ ΕΓΙΝΕ ΑΠΟ ΤΗΝ
ΔΗΜΗΤΡΑ ΠΕΛΕΚΑΝΟΥ
Η ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΕΓΙΝΕ ΑΠΟ ΤΙΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΤΟΝ ΜΑΪΟ ΤΟΥ 2019

